

**BIBLIOTHECA REFORMATORIA
NEERLANDICA**

BIBLIOTHECA REFORMATORIA NEERLANDICA

GESCHRIFTEN UIT DEN TIJD
DER HERVORMING IN DE NEDERLANDEN

OPNIEUW UITGEGEVEN
EN VAN INLEIDINGEN EN AANTEEKENINGEN VOORZIEN

DOOR

Dr. S. CRAMER,

en

Dr. F. PIJPER,

*Hoogleeraar aan de Universiteit
van Amsterdam en aan het Doopsgezind
Seminarium aldaar*

*Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit
te Leiden*

ACHTSTE DEEL

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF

1911

BIBLIOTHECA REFORMATORIA NEERLANDICA

GESCHRIFTEN UIT DEN TIJD
DER HERVORMING IN DE NEDERLANDEN

OPNIEUW UITGEGEVEN
EN VAN INLEIDINGEN EN AANTEKENINGEN VOORZIEN

DOOR

Dr. S. CRAMER,

en

Dr. F. PIJPER,

*Hoogleraar aan de Universiteit
van Amsterdam en aan het Doopsgezind
Seminarium aldaar*

*Hoogleraar aan de Rijksuniversiteit
te Leiden*

ACHTSTE DEEL:

**Het martelaarschap van Hendrik Vos en Joannes van den
Esschen, Willem van Zwolle, Hoste vander Katelyne, Christophorus
Fabritius en Oliverius Bockius, Guido de Bres en
Peregrin de La Grange**

BEWERKT DOOR

Dr. F. PIJPER

'S-GRAVENHAGE

MARTINUS NIJHOFF

1911

INHOUD.

	Bladz.
VOORBEDE	VII
INLEIDING	3—11
Der actus vnd handlung der degradation vnd verprennung der Cristlichen dreyen Ritter vnd merterer Augustiner ordens geschehen zu Brussel. Anno M. D. xxij	13—19
INLEIDING	23—31
Historia de dvobvs Avgvstinensibus, ob Euangelij doctrinam exustis Bruxellae. — M. D. XXIII. Articuli LXII. per eosdem asserti. Pia et Christiana expostulatio cum quodam, qui veritatem abnegavit	33—54
INLEIDING	57—64
Dye histori, so zwen Augustiner Ordens gemartert seyn tzu Bruxel. Dye Artikel darumb sie verbrent seyn mit yrer auszlegung vnd verklerung [1523]	65—114
INLEIDING	117—122
Eenen Troostelijcken Sentbrief, voor alle die om derwaerheyte, ende om Christus naem veruolcht worden	123—137
INLEIDING	141—147
Artikel der Doctorn von Louen, zu welchen Wilhelm von Zwollen hat geantwort. Mit einer Vorrede Johannis Bugen- hagen [1530]	149—176
INLEIDING	179—186
VVaerachteghe Historie van Hoste vander Katelyne, te Ghendt om het vry opentlick straffen der Afgodischer Leere, ghebrandt. Doer Marten Microen. [1555]	187—253

INLEIDING	257—279
Historie van de verradelicke gheuangenisse der vromer ende godsaligher mannen, Christophori Fabritij ende Oliuerij Bockij, waar van den eenen tot een sieckelicke ende ellen- dighe verlossinghe ghecomen is, ende den anderen wreede- delick vermoort ende ten viere op gheoffert. 1565 . . .	281—460
INLEIDING	463—490
Procedvres tenves a l'endroit de ceux de la religion dv Pais bas. Ausquelles est amplement deduit comme Gvy dv Bres et Peregrin de La Grange ont signé par leur sang la doc- trine de l'Euangile	491—643
Lijst der aangehaalde bijbelplaatsen	645—654
Alphabetisch register ,	655—667

VOORREDE.

Waren de martelaren aan wie het tweede Deel dezer Bibliotheca gewijd is allen Doopsgezind, de mannen wier martelaarschap op de hier volgende bladzijden beschreven wordt behooren zonder uitzondering tot andere godsdienstige richtingen. Het zijn voornamelijk besliste Gereformeerden en verder Lutheranen van verschillende schakeering. Voor het eerst verschijnt nu eene volledige verzameling van de oudste berichten omtrent den dood van Hendrik Vos en Joannes van den Esschen, de eersten in geheel Europa die hun leven hebben opgeofferd voor de Hervorming. Tot dusverre waren van deze stukken slechts hier en daar fragmenten medegedeeld. Ik acht mij gelukkig ze thans zonder eenige wijziging of weglating den lezer in handen te mogen geven. Men zal bevinden, dat zij ook in leerstellig opzicht belangrijk zijn, en dat de genoemde martelaren in de beoefening der theologie geen geringe bekwaamheid verworven hadden. Men zal goedkeuren, dat ook eene plaats gegeven is aan den „Troostelijken zendbrief voor allen die om de waarheid en om Christus' naam vervolgd worden". De inhoud toch staat in nauw verband met de geschiedenis der martelaren en doet zien wat er omgegaan is in kringen, waaruit martelaren zijn voortgekomen. Het boekje betreffende Willem van Zwolle, met de voorrede van Bugenhagen, des martelaars geloofsbelijdenis en een aandoenlijk lied ter verheerlijking van Christus, vol warmte en innigheid, sluit zich hierbij aan. De uitvoerigste geschriften hebben betrekking op de Gereformeerde martelaren Hoste vander Katelyne, Christophorus Fabritius, Olivier Bockius, Guido de Bres en Peregrin de La Grange. De belangstelling des lezers acht ik zonder meer aan deze werken verzekerd. De onverschrokkenheid waarmede Hoste vander Katelyne zich in gevaar begaf, zijne verontwaardiging over eene matelooze verheerlijking, ja afgodische vereering van het misbrood, de drang van zijn geweten waardoor hij zich verplicht gevoelde daartegen openlijk op te komen, de bezorgdheid voor de godsdienstige opvoeding zijner kinderen

die hij nog op den brandstapel aan den dag legde: men zal gaarne kennis nemen van de welsprekende bladzijden door de bekwame hand van M. Mikron hieraan gewijd. Hoe Fabritius het slachtoffer werd van verraad; hoe deze aanzienlijke predikant van Antwerpen door eene list in het diepste ongeluk werd gestort; hoe de door de Jezüieten omgekochte Lange Margriete voorwendde vurig belang te stellen in zijne prediking en voor haren zielevrede behoefte te hebben aan zijne voorlichting; hoe hij door het herhaalde aandringen dezer vrouw zich liet bewegen met Bockius zekere woning te betreden schijnbaar met het doel daar het evangelie uit te leggen, doch in werkelijkheid om gevangengenomen en aan den vreeselijksten dood prijsgegeven te worden; de brieven die hij uit den kerker schreef, de brieven die een ambtgenoot en vrienden tot hem richtten; wat hij sprak en deed in de laatste dagen en uren van zijn leven; zijn treffende omgang met medegevangenen; zijne laatste vermaningen: — menigeen zal dit alles tot het einde willen lezen. De meeste aandacht zal het martelaarschap van De Bres trekken, van den steller immers der Nederlandsche Geloofsbelijdenis, schrijver van den „Bâton de la foi” en van een groot werk over de Doopsgezinden. Toen hij in 1567 te Doornik in de gevangenis zat, stroomden de menschen toe om hem met eigen oogen te zien. In dezen schitterenden prediker en bekwamen godgeleerde werd inderdaad een der voornaamste vertegenwoordigers der Gereformeerde beweging getroffen. Voor de beoefenaren der geschiedenis bij ons te lande is De Bres sedert vele jaren, inzonderheid sedert het voortreffelijke proefschrift van Dr. VAN LANGERAAD, geen onbekende. Door de beschrijving van zijn martelaarschap, door de daaraan toegevoegde brieven, verslagen van twistgesprekken en verhooren, enz. wordt echter nieuw licht op hem geworpen, inzonderheid op zijn innerlijk leven, waardoor men beter dan vroeger in staat zal wezen hem te begrijpen en te waardeeren. In het algemeen kan weldadige invloed uitgaan van deze martelaars-geschiedenissen. Zij brengen ons in aanraking met een geslacht dat meer dan eenig ander ernst maakte met den godsdienst, van geestdrift blaakte voor de hoogste goederen, en liever alles onderging dan ontrouw te worden aan het geweten.

Van verschillende zijden heb ik bij de bewerking van dit Deel hulp en steun ondervonden. Voor het ter leen verstrekken van allerzeldzaamste drukwerken ben ik dank verschuldigd aan de heeren: EMM. DE BOM, onderbibliothecaris der hoofdboekerij der stad Antwerpen; dr. C. P. BURGER, bibliothecaris der universiteitsbibliotheek te Amsterdam; dr. W. G. C. BYVANCK, bibliothecaris der Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage; dr. HANS SCHNORR VON CAROLSFELD, Direktor der Kön. Hof- und Staatsbibliothek te Munchen; Ds. H. VAN DRUTEN, predikant te Rijnsburg; wijlen F. GITTENS, hoofdbibliothecaris der hoofdboekerij der stad Ant-

werpen; Dr. F. VAN DER HAEGHEN, *bibliothecaris der universiteits-bibliotheek te Gent*; Prof. dr. R. MAERE te Leuven; Prof. dr. G. MILCHSACK, *Oberbibliothekar der Herzogliche Bibliothek te Wolfenbuttel*; Dr. G. NAETEBUS, *bibliothecaris der Kon. bibliotheek te Berlijn*; L. PARIS, *conservator der Kon. bibliotheek te Brussel*; J. F. VAN SOMEREN, *bibliothecaris der universiteits-bibliotheek te Utrecht*; CARL J. STRÖER, *assistent-bibliothecaris der Doopsgezinde bibliotheek te Amsterdam*; dr. S. G. DE VRIES, *bibliothecaris der universiteits-bibliotheek te Leiden*, en N. WEISS, *secretaris der Société de l'histoire du protestantisme te Parijs*. Verscheidene ambtenaren en beambten der universiteits-bibliotheek alhier, daaronder de thans aftredende amanuensis J. P. DE SAUVAGE, de custos CORNET, en de heer VALLENTGOED hebben mij ook weder bij dezen arbeid vele diensten bewezen. Mijne warme erkentelijkheid betuig ik aan mijnen vriend Ds. D. A. BRINKERINK, *Ned. Herv. predikant te Bovenkarspel*, die mij onwaardeerbare hulp bewees bij de correctie der drukproeven en van wien menige opmerking inzonderheid aan de aantekeningen bij de herdrukte teksten is ten goede gekomen. Door de vervaardiging van een voortreffelijk register heeft hij stellig de lezers evenzeer als mij verplicht. Mijn leerling, Ds. H. W. TE WINKEL, *Ned. Herv. predikant te Haulerwijk*, stelde opnieuw de *Lijst der aangehaalde bijbelplaatsen samen*. Ik betuig hem oprechten dank.

Evenals de vorige verschijnt dit Deel met geldelijken steun van: Heeren Directeuren van Teyler's stichting te Haarlem, Bestuurderen van het Haagsch Genootschap ter verdediging van den Christelijken godsdienst, de Directie van het Provinciaal Utrechtsch genootschap van Kunsten en Wetenschappen te Utrecht, en eenige particulieren.

Ten slotte een woord van hartelijke waardeering voor de firma MARTINUS NIJHOFF te 's-Gravenhage, die, ondanks de teleurstelling wegens het geringe debiet van dit werk in Nederland, nochtans onverdroten met deze uitgave wil voortgaan totdat het tiende en laatste deel gereed zal zijn.

LEIDEN, 7 Oct. 1911.

F. P.

Verprennung der Cristlichen
dreyen Ritter vnd merterer zu
Brussel M.D.xxiiij.

INLEIDING.

De twee mannen die op den 1sten Juli van het jaar 1523 te Brussel de martelaarskroon verworven hebben, zijn wijd en zijd vermaard. Zij zijn in geheel Europa de eersten geweest, die hunne Hervormde belijdenis met den dood bezegeld hebben. Op Luther heeft de wreede terechtstelling dezer trouwe aanhangers, die voor hunne overtuiging alles hadden opgeofferd, een zeer diepen indruk gemaakt. Het blijkt uit zijne brieven ¹⁾, en inzonderheid uit het vlugschrift, dat hij weldra deed drukken ²⁾: „Eyn brieff an die Christen ym Nidderland”, aldus aanvangende: „Lof en dank zij den vader aller barmhartigheid, die ons te dezer tijd wederom zien laat zijn wonderbaar licht, dat tot heden om onzer zonden wil verborgen geweest is. Dientengevolge waren wij aan de afschuwelijke macht der duisternis onderworpen, moesten wij droevig dwa-

1) *Luther an Johann Crotus* (tusschen 26 en 29 Juli), 1523, in *Dr. Martin Luther's Briefwechsel*, bearb. von E. L. Enders, Calw u. Stuttgart, 1891, Bd. IV, Nr. 683, S. 181; *Luther an Spalatin* (29 of 30 Juli 1523), a. a. O., Nr. 684, S. 184; *Luther an Lambert Thoren*, 19 Jan. 1524, a. a. O., S. 280 ff.

2) *Eyn brieff an die || Christen ym Nid- || der land || M. Luther*, zonder plaats of jaar; 4 bladen in 4°, waarvan 3 bedrukt met Gothieke letter; signatuur: A ij, A iij; aantal regels per bladzijde: 28; hoogte: 18.6 c.M.; breedte: 13.6 c.M.; exemplaar in de bibliotheek van het Evangelisch-Luthersch seminarium te Amsterdam. Deze brief is o. a. afgedrukt in *D. Martin Luthers Werke, kritische Gesamtausgabe*, Weim. 1891, Bd. 12, S. 77—80; bij Paul Fredericq, *Corpus inquisitionis neerlandicae*, 's-Gravenh. 1900, Dl. IV, blz. 223 v.; eene bibliographische beschrijving van een viertal drukken uit 1523, en een fragment bij Vander Haeghen, Arnold en Vanden Berghe, *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais*, La Haye, 1890, Tom. I, p. 515—517. Waarschijnlijk verscheen dit vlugschrift 28 Aug. 1523. Zie genoemde *Bibliographie*, p. 516.

len en den Antichrist dienen. Maar nu is de tijd teruggekeerd, waarin wij der tortelduive stemme hooren, en de bloemen op onze velden opengaan. Aan welke vreugde gij, mijne geliefden, niet alleen deel hebt, maar gij zijt ook de voornaamsten geworden, aan wie wij zoodanige blijdschap en voldoening beleefd hebben. Want u is het ten aanschouwen van de geheele wereld gegeven geworden, het evangelie niet alleen te hooren en Christus te erkennen, maar ook de eersten te zijn, die om Christus' wil thans schade en schande, angst en nood, gevangenisstraf en levensgevaar ondergaat; zelfs zijt gij dermate gesterkt en vruchtbaar gemaakt, dat gij het evangelie met uw eigen bloed begoten en bekrachtigd hebt, daar bij u die twee edele kleinodiën van Christus, Hinricus en Johannes, hun leven gering geacht hebben, opdat Christus met zijn woord verheerlijkt zou worden". Zelfs heeft het lot dezer martelaren Luther bewogen zijn eerste geestelijke lied te dichten ¹⁾:

Ein neues lied wir heben an,
das walt Gott vnser Herre,
Zu singen was Gott hat gethan,
zu seinem lob vnd ehre;
Zu Brüssel in dem Niderland,
wol durch zween iunge knaben,
hat er sein wunder macht bekand,
die er mit seinen gaben,
so reichlich hat gezieret u. s. w.

1) *Ein lied von den zween Merterern Christi, zu Brüssel, von den Sophisten von Löwen verbrand, in de Geystliche || Lieder. || Mit einer neuen Vorrhede || D. Mart. Luth. || Warnung || D. M. L. || Viel falscher Meister itzt Lieder tichten || Sihe dich für, vnd lern sie recht richten || Wo Gott hin dawet sein kirch end sein wort || Da wil der Teuffel sein mit trug vnd mord. ||* Valentin Bapsts druck zu Leipzig. — Zonder jaar. (Het gaat in één Band vooraf aan eene uitgave van denzelfden drukker van het j. 1553). Zonder pagineering. Signatuur: B—b. Gedrukt in Gothische letter en met fraaie prenten versierd. Alleen voor de eerste strophe van ieder lied, waarboven de muziek gedrukt is (op notenbalken van 5 lijnen), is eene Italiaansche letter gebruikt. Het bedoelde lied bevindt zich onder N°. 39. Een exemplaar met een geschreven titel bezit de bibliotheek van het Evangelisch-Luthersch seminarium te Amsterdam. Het lied komt ook voor in *D. Martin Luthers Sämtliche Schriften*, herausg. von J. G. Walch, Halle, 1744, Bd. X, Sp. 1765; en bij Paul Fredericq, *Corpus inquisitionis neerlandicae*, Dl. IV, blz. 225—228. Over de Nederl. vertalingen van dit lied zie *Bibliographie des martyrologes*, T. I, p. 481.

Luther is, waarschijnlijk terecht ¹⁾, van meening geweest, dat paus Adriaan VI, de Nederlander op den pauselijken troon, in de harde bestraffing zijner landgenooten de hand heeft gehad. Hij verweet den Paus, dat deze den middeleeuwschen bisschop Benno heilig verklaard, maar de ware heiligen, Johannes en Henricus, te Brussel verbrand had ²⁾. Ook in zijn geschrift over den marteldood van Hendrik van Zutfen heeft Luther over deze twee geloofsgetuigen roemend gesproken ³⁾. Uit de brieven van Erasmus blijkt, dat de groote indruk, dien de vuurdood dezer moedige mannen bij hem teweegbracht, hem steeds is bijgebleven ⁴⁾.

In het kort komt het gebeurde op het volgende neder ⁵⁾. Jacobus Praepositus, prior van het Augustijner-klooster te Antwerpen, heeft al vroeg de leer van zijnen ordes-genoot Luther omhelsd, en is deswege vervolgd geworden. Nadat men hem gevangen genomen

1) Zie beneden, blz. 15, aant. 1.

2) Luther, *Wider den neuen Abgott und alten Teufel, der zu Meissen soll erhoben werden*, 1524, in *Dr. Martin Luther's sämtliche Werke*, Erlangen, 1830, Bd. 24, S. 240; in de Weimarer Ausgabe, Bd. 15 (1899), S. 184.

3) *Vom Bruder Heinrich, in Ditmar verbrannt, sammt dem zehnten Psalm, ausgelegt durch Martin Luther*, 1525, in de *Sämtliche Werke*, Erlangen, 1830, Bd. 26, S. 315; in de Weimarer Ausg. Bd. 18 (1908), S. 224.

4) *Desiderius Erasmus Zuinglio*, 31 Aug. 1523, in *Vlrichi Hetteni opera*, ed. E. Böcking, Lips. 1859, Vol. II, p. 261; *Erasmus Rot. Carolo Vtenhovio*, 1 Juli 1529, in *Desiderii Erasmi Opera*, Lvgd. Bat. 1703, fol., Tom. III, col. 1207, c, d (zie de plaats beneden, blz. 10, aant. 6); vergel. *Erasmus Rot. Georgio Duci Saxoniae*, 12 Dec. 1524, ibidem, col. 839 b.

5) *Antwerpsch chronykje*, Leyden, 1743, blz. 17—23; *Chronicon sive Annales Georgii Spalatini*, in de *Scriptores rerum Germanicarum praecipue Saxonicarum*, ed. I. B. Menckenius, Lips. 1728, fol., T. II, col. 628, a, b; *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais*, T. I, p. 473—482; *Corpus inquisitionis neerlandicae*, uitg. door Paul Fredericq, Dl. IV, blz. 80—228; *Collectanea van Gerardus Geldenhauer Noviomagus*, uitg. door J. Prinsen, Amst. 1901 (in de *Werken van het Historisch genootschap*), blz. 32, 47, 67, 79, 137; [Adr. van Haemstede], *Historien oft gheschiedenissen der vromer martelaren*, Dordr. 1579, blz. 65 vv.; L. Rabus, *Historien der Martyrer, Ander Theyl, Darinn das Dritte, Vierdte, vnd Fünffte Buch, von den Heyligen, Auszerwehlten Gottes Zeügen*, (aan het slot:) Straszburg, 1572, in-fol., fol. 336—345; J. C. Diercxsens, *Antverpia Christo nascens et crescens*, Antv. 1773, Tom. III, p. 342—377; Tom. IV, p. 1—9; G. Brandt, *Historie der Reformatie*, Amst. 1677, Dl. I, blz. 79 v., 91; H. Q. Janssen, *Jacobus Praepositus*, Amst. 1862; J. G. de Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531*, Amst. 1873, blz. 70, 76, 79, 80, 111, 236—239, 248, 492; Enders in zijne aanteekening bij den brief van Luther aan Spalatinius, Nr. 684, in *Luther's Briefwechsel*, Bd. IV, S. 185 f.

en naar Brussel gevoerd had, heeft hij in de St.-Goedoelekerk aldaar zijne „dwalingen” plechtig afgezworen. Hij nam intrek in het klooster zijner orde te Yperen, verkondigde opnieuw kettersche leeringen, werd in Juli van het genoemde jaar ten tweeden male in den kerker geworpen, maar wist te ontkomen, begaf zich in de lente van 1523 naar Wittenberg en werd ongeveer een jaar later predikant te Bremen. Intusschen rustte de verdenking van kettersche gevoelens aan te hangen op een aantal personen te Antwerpen, zoowel op de bewoners van het Augustijner-klooster als op anderen. Ook de secretaris der stad Cornelius Grapheus werd den 5den Feb. 1522 gevankelijk weggevoerd naar Brussel om daar terecht te staan voor de keizerlijke inquisiteurs. Grapheus werd bijna terstond door vrees voor den dood overmand, onderteekende nog in April een stuk, dat zijne herroeping bevatte, heeft straks op de Groote Markt te Brussel een schavot beklommen om die herroepingsakte voor te lezen, en die herroeping den 6den Mei van het j. 1522 van den kansel der O.-L.-V.-kerk herhaald. Voor het vervolg werd de stad Brussel hem tot gedwongen verblijfplaats aangewezen ¹⁾. De wereldlijke en kerkelijke overheden gingen voort krachtige maatregelen te beramen om de ketterij te Antwerpen te bestrijden. In den vroegen ochtend van een dag in Juli van het j. 1522, te weten reeds om zes uren, verschenen in het Augustijner-klooster aldaar de graaf van Hoogstraten, Hiëronymus van der Noot, de kanselier van Brabant, en andere personen, namen al de aanwezige monniken gevangen, en vervoerden ze op wagens naar Vilvoorde. Hier werden zij in verhoor genomen door eenige professoren van de universiteit te Leuven. Reeds spoedig werden zij allen bewogen om te herroepen, op drie na, die standvastig bij hun gevoelens bleven. Dit drietal hield men te Vilvoorde; de anderen liet men naar hun klooster te Antwerpen terugkeeren, waarop zij in de Maria-kerk aldaar eene openlijke herroeping volbrachten. De drie te Vilvoorde gevangen gehouden mannen waren: Henricus Vos (of Voës), en Joannes van den Esschen (ook wel Esch of Nesse of Van Esse geheeten), en een derde, wiens naam onbekend is. Dezen werden nu aan een nieuw, gestrenger onderzoek onderworpen door den bekenden inquisiteur Jakob van Hoog-

1) *Bibliotheca ref. neerl.*, Dl. VI, blz. 6 vv.

straten, monnik van de Dominikaner orde ¹⁾. Hij bevond hen dermate onrechtzinnig, dat zij aan den wereldlijken rechter behoorden te worden overgeleverd. Dientengevolge werden zij weldra naar Brussel vervoerd, waar hun proces tot het bekende einde heeft geleid. De hervormingsgezinde geest in het Antwerpsche klooster was onder dit alles ondanks de herroeping niet uitgebluscht. Sommigen der Augustijners begonnen de nieuwe leer meer openlijk, niet alleen op „gewijde” plaatsen, maar ook elders aan het volk te verkondigen. Hun abt, Hendrik van Zutfen, de opvolger van Praepositus, ging hen daarin voor; deze predikte in het gebouw der stedelijke Munt. Door den markgraaf van Antwerpen werd hij overvallen en opgesloten in eene kamer van het St.-Michielsklooster. Er ontstond nu een oproer in de stad, waaraan een groot aantal vrouwen deelnamen. Met geweld werd de abt bevrijd. Ook hij is gevlucht naar Wittenberg en, nog eerder dan Praepositus, predikant geworden te Bremen. (In 1524 heeft hij in het Ditmarsche op den brandstapel zijn leven geëindigd). Het Augustijnerklooster te Antwerpen ontving nog eenen nieuwen abt in Lambertus Thoren; maar in September en October van het j. 1522 werd het geheel ontruimd. Den 7^{den} October werd het Hoogwaardige Sacrament in plechtige processie vandaar overgebracht naar de Maria-kerk. De altaren in de kloosterkerk werden met den grond gelijkgemaakt. Wat de kloosterbroeders betreft, voorzooover het zoons van Antwerpsche burgers waren, werden zij in het klooster „Te Bogaerden” onder dak gebracht. De anderen, 16 in getal, allen met den priesterrang bekleed, werden op 7 en 8 Oct. nogmaals naar Vilvoorde gebracht. Tegen beide groepen werd eene afzonderlijke instructie geopend ²⁾. Den 30sten October kwam er in den toestand der gevangen broeders op het kasteel te Vilvoorde eene belangrijke verandering. Krachtens eene lastgeving van den inquisiteur Franciscus van der Hulst hebben toen de abt, Lambertus Thoren, en 7 monniken het kasteel verlaten. Wat er van dit zevental geworden is, blijkt niet. De abt is naar Brussel overgebracht. Men moet aannemen, dat eene afzonderlijke strafprocedure tegen hem is aangevangen. Zijne zaak werd slepende gehouden,

1) Zie over hem *Bibl. ref. neerl.*, Dl. III, blz. 377—620.

2) Zie het stuk bij Paul Fredericq, *Corpus inquisitionis*, Dl. IV, blz. 142, onder N°. 105.

zoodat hij nog in den kerker zat, toen Henricus Vos en Joannes van den Esschen werden terechtgesteld. De overige zeven Augustijners waren nog te Vilvoorde den 29sten Mei 1523 ¹⁾, maar zijn toen vermoedelijk losgelaten.

Tegen den achtergrond dezer nauw met elkander samenhangende gebeurtenissen, die weinig afwijken van hetgeen bij andere kettervervolgingen plaats greep, steekt de geschiedenis van het martelaarschap der twee genoemde mannen op schitterende wijze af. De kettermeesters die in hun proces te Brussel zijn opgetreden waren: ten eerste de hoofdinquisiteur Franciscus van der Hulst, eerst vanwege den Keizer, naderhand ook vanwege paus Adriaan VI met het inquisiteurschap belast; Jakob van Hoogstraten; vier Leuvensche professoren: de Karmeliet Nikolaas van Egmond ²⁾; Jakobus Lathomus ³⁾, Godschalk Rosemont ⁴⁾ en Rieuwert Tapper ⁵⁾, de laatste twee nog zeer jeugdige personen; en Joannes Pascha, prior van de Karmelieten te Mechelen ⁶⁾. De tragische afloop is in de gedenkstukken die hierachter herdrukt zullen worden op zóó welsprekende wijze beschreven, dat het overbodig mag geacht worden er hier eene schets van te geven. De leeringen, die zij in de gehouden verhooren verdedigden, en waaruit volgens de inquisiteurs hunne schuld moest blijken, zijn bekend. Zij werden nl. door dezen op schrift gebracht in eene lange lijst van 62 artikelen. Eene kopie van die schriftelijke opteekening moet, langs welken weg dan ook, in handen gekomen zijn van een Hervormingsgezinde, die ze heeft

1) Zie de uittreksels uit rekeningen bij Paul Fredericq, *Corpus*, Dl. IV, N°. 95, 118, 119, p. 136, 173—176.

2) In de *Bibl. ref. neerl.* herhaaldelijk genoemd. Zie de registers van Dl. I, III en VI.

3) Zie over hem *Bibl. ref. neerl.*, Dl. III, blz. 9—195, inzonderheid blz. 19—24.

4) Verg. mijne *Geschiedenis der boete en biecht*, 's-Gravenh. 1908, Dl. II, blz. 311—316.

5) *Bibl. ref. neerl.*, Dl. I, blz. 567—636; mijne uitgave der *Colloquia obscurorum theologorum, grassantium nunc per Brabantiam*, met inleiding in: *Uit den Hervormingstijd, historische opstellen van het gezelschap S.S.S.*, 's-Gravenh. 1906, blz. 125—177.

6) Over hem wordt gehandeld: *Ned. archief voor kerkgeschiedenis, Nieuwe Serie*, 's-Gravenh. 1907, Dl. IV, blz. 347 v.; Dl. VII (1910), blz. 407; Kneller, *Geschichte der Kreuzwegandacht*, Freib. i. Br., 1908; J. C. van der Loos, *Geschiedenis van de H.-kruiswegdevotie*, in *De Katholiek*, Deel 138, blz. 25 vv., 139 vv.

verschafft aan den auteur der „*Historia de duobus Augustinensibus*” ¹⁾. Er blijkt uit, dat Hendrik Vos en Joannes van den Esschen belangrijke mannen, ernstige beoefenaren der theologie zijn geweest, en dat de Roomsche kerk van haar standpunt goede redenen heeft gehad om de verbreiding hunner gevoelens te fnuiken. Aan den anderen kant hebben de Protestanten te meer reden om deze eerste twee martelaren der Hervorming te eeren.

Zij beiden zijn gestorven op 1 Juli 1523. De derde Augustijner, wiens lot ten nauwste aan het hunne verbonden was, maar die steeds op den achtergrond is gebleven, heeft, toen hun op den dag der terechtstelling nog de gelegenheid werd geopend om te herroepen, bedenktijd gevraagd. Het gedenkstuk, waaraan wij hierachter de eerste plaats inruimen, houdt in, dat hij op 3 Juli de anderen moedig in den dood is gevolgd. „Toen zij het vuur aangestoken hebben, heeft hij nog gepredikt, totdat de vlammen over hem heensloegen” ²⁾. Wie was deze derde broeder? Sommigen hebben ondersteld, dat het de abt, Lambertus Thoren, geweest is ³⁾. Deze vergissing is zeer oud; zij klimt op tot Luther ⁴⁾. Later was Luther beter ingelicht; den 19^{den} Jan. 1524 heeft hij aan Thoren

1) Hierachter, blz. 39—43.

2) Hierachter, blz. 17. Sommigen hebben gemeend, dat hij herroepen heeft; anderen dat hij heimelijk vermoord is. Zie de *Historia de duobus Augustinensibus*, hierachter, blz. 37; Van Haemstede, a. w., blz. 67; Diercxsens, l.l., T. IV, p. 4 seq. Dat er, met een tusschenpoos van 2 dagen, drie Augustijners verbrand zijn, moet worden afgeleid uit het aanstonds te noemen getuigenis van Luther, uit dat van Erasmus in zijn boven aangehaalden brief aan Zwingli van 31 Aug. 1523 (zie blz. 5, aant. 4), en uit dat der *Annales Spalatini*, bij Mencken, T. II, col. 628. Vergel. Rabus, *Historien der Martyrer*, Th. II, fol. 337 v; Enders, *Luther's Briefwechsel*, IV, S. 185, Anm. 4. Naderhand is men blijven spreken van de twee martelaren Hendrik Vos en Joannes van den Esschen (vergel. Luther an Lambert Thoren, 19 Jan. 1524, bij Enders, a. a. O., S. 280). Dit is hieruit te verklaren, dat de *Historia de duobus Augustinensibus* zich uitsluitend met hen heeft beziggehouden. Het openbaargemaakte processtuk, de lijst der 62 artikelen, had ook alleen op hen betrekking. Waarschijnlijk had het proces tegen den derden Augustijner een ander verloop. Zijne houding kan ook minder standvastig geweest zijn. Erasmus heeft later behoord tot degenen, die het er voor hielden, dat de derde heimelijk vermoord was; zie zijn brief aan Utenhove, 1529, in de *Opera*, T. III, col. 1207.

3) *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais*, T. I, p. 477; Paul Fredericq, *Corpus*, Dl. IV, blz. 201, 252.

4) *Luther an Spalatin*, 29 of 30 Juli 1523, bij Enders, *Luther's Briefwechsel*, Bd. IV, S. 184.

in den kerker een brief gericht ¹⁾. Eerst in 1528 heeft deze waarschijnlijk zijn leven geëindigd ²⁾.

Hebben Hendrik Vos en Joannes van den Esschen op den brandstapel nog herroepen? Het gerucht daarvan is bijna onmiddellijk na hunnen dood door Franciscus van der Hulst, al was hij er niet bij tegenwoordig geweest, uitgestrooid geworden ³⁾. Nog in de 19de eeuw heeft zekere schrijver dit als waarheid verbreid ⁴⁾. Men mag het er voor houden, dat hij door Acquoy voldoende wederlegd is ⁵⁾. Aandoenlijk daartegenover is, wat Erasmus verhaalt. De beul is ondervraagd, of zij op den brandstapel ook een woord van berouw hebben doen hooren. Hij heeft die vraag ontkennend beantwoord. Toen zij naar den paal werden geleid, hebben zij met luider stem betuigd, dat zij als Christenen stierven. Nadat zij aan den paal waren vastgebonden en het vuur hen naderde, zijn zij gaan zingen het „*Symbolum fidei*”, de „doxologie”, en het „*Te Deum laudamus*”, totdat hunne stem werd verstikt door de vlammen ⁶⁾.

Het gebeurde is waarschijnlijk met den meesten spoed wereldkundig gemaakt in het vlugschrift, dat hierachter wordt herdrukt: „*Der actus vnd handlung*”, enz.

1) *Luther an Lambert Thoren*, bij Enders, Bd. IV, S. 280.

2) Paul Fredericq, *Corpus*, Dl. IV, blz. 201, 252; Dl. V, blz. 360 vv.

3) Zie zijn brief van 1 Juli 1523, bij Diercxsens, *Antverpia Christo nascens*, T. IV, p. 5; ook bij Paul Fredericq, *Corpus*, Dl. IV, blz. 204 v.

4) A. de Decker, *Les Augustins d'Anvers et la Réforme*, in den *Messenger des sciences historiques*, Gand, 1883, p. 386.

5) *Verslag van de Historische Commissie der maatschappij van Nederlandsche Letterkunde*, 1884—1885, in de *Handelingen van de maatschappij der Ned. Letterkunde*, over 1885, Leiden, 1885, blz. 80 v.

6) *Erasmus Rot. Carolo Vtenhovio*, 1 Juli 1529, in de *Opera*, T. III, col. 1207 c, d: „Istis [est] solenne, post extinctum hominem spargere rumores, quod in incendio cecinerit paliuodiam, quo simul et vindicatae religionis laudem auferant, et multitudinis invidiam calumniaeque suspicionem effugiant. Nam quum *Bruxellae* primitias immolassent caustis duobus Monachis Augustinensibus, tertio in carcerem reducto, et clam interfecto, quum mira constantia mortem oppetissent, quae res Iudicibus gravem movebat invidiam, sparserunt ridiculam fabulam, unum ex illis apparuisse cuidam *Augustinensi*, qui nunciaret animas illorum esse incolumes, quod in extremis resipuissent, videlicet jam in ipso incendio. Idque factum precibus Virginis matris. Nam et pridie Visitationis exusti sunt, et *Nicolaus Carmelita* magno studio hoc procurarat. Rogatus carnifex, ecquam poenitentiae vocem edidissent in rogo, negavit, sed quum ducerentur ad palum, clara voce testati sunt se mori Christianos, et alligato palo admoto igni canere coeperunt *Symbolum fidei*, mox *doxologiam*, *Te Deum laudamus*, donec flamma vocem intercluderet”.

Er zijn niet minder dan 10 uitgaven uit het j. 1523 van bekend, alle uiterst zeldzaam; zij zijn in de „Bibliographie” der martelaarsboeken nauwkeurig beschreven ¹⁾. Daarbij is een afschrift opgenomen van den tekst van een dezer uitgaven ²⁾. Van ééne editie bestaat eene uitgave in facsimile ³⁾. De herdruk die hier volgt berust op de editie, die in de bedoelde „Bibliographie” vermeld is op p. 497 v. ⁴⁾. In vergelijking met de andere vertoont zij behalve kleine verschillen in orthographie, eene belangrijke afwijking aan het slot. Hier treft men nl. een sterk veranderd „Salve Regina” met „versus” en „gebed” aan in het Latijn en in eene Duitsche vertaling ⁵⁾. In Deel I dezer „Bibliotheca” is gehandeld over pogingen die gedaan zijn om dit in de middeleeuwen uiterst populaire kerklied van een lofzang op Maria te veranderen in een lofzang op Christus ⁶⁾. Wij treffen daarvan hier een nieuw en merkwaardig voorbeeld aan.

1) *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais*, Tom. I, p. 473—498. Er is ook eene uitgave door Johannes Aurifaber opgenomen in *Doct. Mart. Lutheri Schriftenn Bücher vnd Predigten, Deren in den Wittenbergischen noch Jhe-nischen Tomis nicht zu finden*, Erstlich Gedruckt zu Eiszleben . . . Jetzs aber zu Leipzig, [1603], Th. I, in fol., Bl. 144 r—145 r. Een exemplaar bevindt zich in de universiteits-bibliotheek te Amsterdam.

2) L. c., p. 474—477. Herhaald bij Paul Fredericq, *Corpus*, Dl. IV, blz. 199 vv.

3) A. de Decker, *Les Augustins D'Anvers et la Réforme*, Anv. 1884.

4) Het is gedrukt in 4°-formaat, op 4 bladen, met gothieke letter. Aantal regels per blz.: 32. Hoogte: 18.6 c.M.; breedte: 14.1 c.M. De herdruk berust op het exemplaar der Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage.

5) Hierachter, blz. 18 v.

6) *Bibl. ref. neerl.*, Dl. I, blz. 4.

Der actus vnd hand=
lung der degrada=
tion vnd verpren=
ung der Cristlichen drey
en Ritter vnd mer
terer Augusti=
ner or=
dens

geschehen zu Brussel.

Anno M. D. xxiij.
Prima Julij.

Ist darbey das recht
Christenlich Salue.

Wie die cristlichen drey rit- ter vnd marter Augu-

stiner ordens, haben vmb der Euan-
gelischen warheyten willen, jemer-
lich (mit grossen dancksa-
gungen. Got iren geyst
auff geben. &c.

s seindt von den Mönchen Augustiner ordens, so zu Anttorff vertriben syn, drey der selbigen in vil orten gefangen gewest, vmb Christlicher warheyten willen. Inen ettliche artickel vor geworffen die zu wider-
ruffen. Aber ir keinner das zu thun bewilliget. Nun haben andere münliche vnd geystliche so vil durchs Gelt mit den Regenten gehandelt, auch geben dem Bapst, das ein Mandat von Rom kommen ist, dar in der Bapst ¹⁾ alle die, so auff disser meynung sin, verurteylt hatt die selben zuuerpennen. Auff solichs haben die am hoff zu Brüssel die Mönch fur Recht lassen bringen ²⁾, vnd jnen furgehalten etliche artickel, die sie widerrufen sollen, vnder disen zweyen am meynsten berürt ³⁾. Das der bapst nitt macht hab, einem seine sünd zuuergeben, zu pinden, oder entpinden, sonder allein Gott dann der Bapst sey alss woll ein sündtlich mensch, alss andere menschen vnnd hab nitt mer macht dann ein ander priester. Vnnd sonst die ander Euangelischen // artickel haben sy alle sollen widerrufen. Da sind sy gestanden, vnd haben gesagt, neyn, sie wollen* ⁴⁾ gotes wort nit verleüeknen, sonnder wollen* vil

1) Adriaan VI. Dat men met hem over het onderwerp correspondeerde, blijkt nit zijne goedkeuring van de slechting van het Augustijner-klooster te Antwerpen door den raad der stad. Zie J. C. Diercxsens, *Antverpia Christo nascens*, Antv. 1773, Tom. IV, p. 8 seq., en de uittreksels uit brieven van Karel V en de landvoogdes Margaretha bij Paul Fredericq, *Corpus inquisitionis neerlandicae*, Dl. IV, blz. 176, 183.

2) Het boven bedoelde drietal Augustijners werd voor den rechter gebracht.

3) Op twee leeringen werd de nadruk gelegd.

4) Een sterretje achter de woorden duidt aan, dat in het exemplaar waarop deze herdruk berust boven „o” of „u” eene kleine „e” staat.

lieber vmb christliches glaubens willen sterben. Da hatt man inen gesagt, Sie müssen verprenen ¹⁾, Des seind sie gantz willig gewest, vnnd gesagt. Sie sein froe das ²⁾, inen Gott die gnad gethon hab das sie vmb Christliches glaubens willen sterben sollen. Da ist einer vnnder den dreyen gewest ³⁾, hat .iiij. tag frist gebetten sich zu bedencken zu widerrufen oder nitt. Den hatt man wider in die gefencknüz gefurt.

¶ Die zwen haben sie genomen ⁴⁾, vnd inen alle kleyder als solten sie Mess gehalten haben angelegt, vnnd alda einen Altar auffgericht, da bey seind Bischoff, vnnd ander geystliche Prelaten gewest, haben da den zweyen München die weyhe abgenomen vnnd inen andere kleyder, dem jüngsten einen Gelben, dem andern einen Schwartzten rock angethon, vnnd darnach den gericht zu Brussel überantwort, darnach die selben Frauen margarethen Rethen überantwort, die habens genomen, vnd dem hencker an strick geben ⁵⁾. Da seind vier Beichtuetter mit jnen gangen, das seind gewest der Ketzermeyster von Coln* prediger ordens ⁶⁾ vnd ein frauen brüder münch von Brüssel, vnnd sunst annder zwen münch, disse vier seind neben inen gangen, jnen vil zu geret, sie sollens widerrufen, Sagten sie vnd lobten got ⁷⁾, das er inen die gnad geben het vmb sens ⁸⁾ worts willen zu sterben. Als sie nun zum feuwer komen sein, haben die vier Beicheuetter ⁹⁾ geweynet, da haben disse zwen gesagt, sie dürfen nitt vmb sie weynen, sonder über ire sünd, Sagten ¹⁰⁾ weiter weynent über das gross vnrecht so jr die Gotliche* ge-/rechtikeit also veruolgt. Vnd sind damit gantz frolich* mit lachendem mund ins feüwer gangen. Da man inen die rock* hat auss gezogen, hat einer den andern fast wol getrost*, vnd sind mit einander ins fewer gangen. Da haben die beüchueter ¹¹⁾ sie noch eins gefragt, ob sie noch des willens seyen zu beharren in jrem furnemen gleuben oder nit, Sagten sie ¹²⁾, Wir glauben

1) Lees: verprennen? (Doch zie den titel op blz. 13 [verprē (einde regel) ung].

2) Het leesteecken behoorde vóór „das” te staan.

3) Sommigen hebben gemeend, dat dit sloeg op Lambertus Thoren. Het betreft een ander, wiens naam onbekend is. Zie de *Inleiding* hiervoor, blz. 6, 9 v.

4) De gewone ontwijding van priesters. Zij werd verricht door Adrianus van Brugge, suffragaan-bisschop van Kamerijk. Hiëronymus van der Noot, kanselier van Brabant, leden van den raad van Brabant, een paar aanzienlijke geestelijken en eenige doctoren in de godgeleerdheid zaten er bij. Zie bij Diercxsens, *Antverpia Christo nascens*, Tom. IV, p. 3.

5) De raden van landvoogdes Margaretha hebben hen overgegeven aan den beul. Daarbij waren zij met touwen gebonden.

6) Jakob van Hoogstraten. Zie *Bibl. ref. neerl.*, Dl. III, blz. 396 v.

7) Nl. de twee martelaren.

8) Seins, d. i. zijns.

9) Lees: beichtuetter.

10) Nl. de twee martelaren.

11) Lees: beichtuetter (of beichtueter).

12) Nl. de twee martelaren.

in Gott auch in ein Cristliche kirch. Aber euwer kirchen glauben wir nit vnd sind also wol ein halb stund jm holtz gestanden ¹⁾, biss man das hat angezündt, die weyl haben sie stetigs gesagt, sie wolten* in dem namen Cristi sterben. Da haben die vier beyt- ueter jnen zu geschrien sie sollen sich bekeren, oder sie faren zum Teüffel, vnd sie werden in des teüffels namen sterben. Da sagten die zwen, sie wolten vmb der Euangelischen warheit willen sterben, als fromme Cristen, dar nach hat man des ²⁾ feüwer angezündt, haben sie ³⁾ anders nit geschryen Domine, domine. O ein son Dauid erbarm dich vnnser vnd die strick vmb ire leib ⁴⁾ seind ehe verbrndt ⁵⁾ ehe sie erstickt sein. Da ist der ein aller erst jm feüwer auff die knie gefallen die hendt zu samen gelegt vnd geschryen Her Iesu ein Son Dauid erbarme dich vnnser. Dar nach sin sie beyde verscheiden vnd zu puluer verprent Disser Actus hatt bey vier stundt gewertt ⁶⁾.

¶ Dar nach auff den dritten tag. Hat man den dritten münch ⁷⁾, der jm ein bedacht genomen hat auch verprent vnd mit jm he- handelt ⁸⁾ wie mit den andern, der ist fast ein gelert man gewessent, hat er by dem holtzhauffen ein lange predig gethon. Vnd ist dar- nach an die marter gangen. Vnd da sie das feuer angezünd haben, hat er noch gepredigt biss das feür vnd flamen über in aussge- schlagen hat vnd ist auch also seligklich in got verschiden //

1) Het hout was nl. om hen heen opgestapeld.

2) Lees: das.

3) Nl. de twee martelaren.

4) Het touw, waarmede zij aan den paal midden tusschen het hout waren vastgebonden.

5) Lees: verbrandt.

6) Gewertt, d. i. geduurd. Vergel. wähen.

7) Zie aant. 3 op blz. 16.

8) Lees: behandelt.

Salve Regis ¹⁾ mater misericordie, Vite dulcedinis & spei nostre Salve. Ad eum clamamus exules filij Eve. Ad eum suspiramus gementes & fientes in hac lacrimarum valle. Eya ergo Aduocate noster illos tuos misericordes oculos ad nos conuerte. Et te Ihesum benedictum filium dei patris nobis post hoc exilium Ostende. O clemens. O pie. O dulcis fili Marie.

Versiculus.

In omni tribulatione ²⁾ & Angustia ³⁾ nostra.
Succurrat nobis filius virginis Marie.

Ormus ⁴⁾.

Protege ⁵⁾ domine famulos tuos subsidijs pacis & beate Marie semper virginis filij patrocinio canfitentes ⁶⁾ a cunctis hostibus redde securos. Per eundem dominum nostrum Ihesum ⁷⁾ Christum. Amen. //

1) De bewoordingen der antiphona „Salve regina” in den meest gangbaren vorm zijn medegedeeld in Deel I dezer *Bibl. ref. neerl.*, blz. 2, aant. 2. Over verschillende pogingen om het te veranderen in een loflied op Christus is aldaar gehandeld op blz. 4.

2) Lees: tribulatione.

3) Lees: Angustia.

4) Lees: Oremus.

5) In de *Benedictio habitus ac receptio Confratrum B. M. V. de Monte Carmelo (Propria Ordinis Carmelitarum)* luidt nog heden dit gebed: Protege, Domine, famulum tuum (vel ancillam tuam) subsidijs pacis, et B. Mariae semper Virginis patrocinijs confidentem a cunctis hostibus redde securum (vel securam). Men zie den *Appendix* achter *Rituale Romanum, Pauli V. jussu editum et a Benedicto XIV auctum*, in de uitg. Augustae Taurin. 1874, p. 391. Het komt nog eens voor in de *Absolutio impertienda Confratribus B. M. V. de monte Carmelo in articulo mortis constitutis (Propria Ordinis Carmelitarum)*, ib., p. 393. De boven genoemde *Benedictio habitus ac receptio confratrum B. M. V. de monte Carmelo* is ook te vinden in de *Benedictiones variae* achter de *Horae diurnae Breviarii Romani ex decreto SS. concilii Tridentini restituti, Clementis VIII. et Urbani VIII. auctoritate recogniti*, in de uitg. Tornaci Nerviorum, 1877, p. ccxliij—ccxlvj.

6) Lees: confidentes.

7) Lees: Ihesum.

Das recht christenlich Salue

BIss gegrüsst (Maria.) Du mutter* des Königs der Barmhertzikeit, des lebens, der sussegkeit*. Vnd vnsser hoffnung, Sey gegrusst*, Zu jm ruffen wir elende kinder Eue, Wir seufftzen* zu jm klagende vnnd weynent in dissem tall der threhern ¹⁾. Eya darumb (O Christe) Vnsser fursprech disse dine barmhertzige augen kore* zu vns. Vnd erzeyg vnss dich Ihesum (das ist ein Seligmacher) Nach dissem elende. O güttiger. O milter. O Susser* Sun Marie.

Versus.

¶ In aller vnsser trbselikeit ²⁾ vnd notten*. Komme vns zu hülf der junckfrawen Sun Marie.

Oremus.

¶ O her behutte* dayne diner vnder die beschützung des frieds, vnnd die sich jm ³⁾ hieff vnd beschirmung des Suns der seligen altzeit junckfraw Marie thond vertrauwen ⁴⁾, Mache sicher von allen iren feynden. Durch den selben vnssern heren Ihesum Christum.

A M E N. //

1) Threhern, *d. i.* tranen.

2) Lees: trübselikeit.

3) „Hielff“ is mannelijk.

4) „Thond vertrauwen“ heeft hier de beteekenis van „toevertrouwen“ (eig. doen vertrouwen).

Historia de dvobvs Avgvstinen-
sibus.

INLEIDING.

De „Geschiedenis van de twee Augustijner-broeders, die wegens hunne evangelische leer te Brussel werden verbrand”, is, hoe beknopt ook, in meer dan één opzicht merkwaardig. Zij vangt aan met een tweetal brieven in voortreffelijk Latijn, waarvan de een in zijn geheel en de ander in uittreksel wordt medegedeeld. Hierin wordt eene sobere en tegelijkertijd aanschouwelijke voorstelling gegeven van den marteldood van Hendrikus Vos en Joannes van den Esschen. Onder het lezen ziet men als het ware de processie over de markt te Brussel gaan, het kruisvaandel voorop; men ziet de theologische professoren en de gemijterde abten met hunne rijk versierde staven op de verhooging zitten. De jongste der veroordeelden wordt uit het raadhuis gehaald. Hij is voor het laatst gekleed in priesterkleederen, in vol ornaat. Hij knielt voor het altaar op de verhooging, aller oogen zijn op hem gericht. Een gardiaan van de Franciskaners houdt eene preek. De bisschop vervult onderwijl de ceremoniën der ontwijding, waarbij den veroordeelde de verschillende deelen van het priestergewaad één voor één worden afgenomen. Hiermede is een vol uur gemoeid. Dan komen de twee andere veroordeelden te voorschijn; de plechtigheden der ontwijding worden met hen herhaald. De schrijver van den eersten brief is ooggetuige van het gebeurde geweest. Hij heeft er niet zóó dicht bij gestaan, dat hij de preek van den Franciskaner verstaan kon. Maar zijne geheele aandacht heeft hij gewijd aan het voorkomen, de houding, inzonderheid aan de gelaatsuitdrukking der veroordeelden. Gewoonlijk vermijdt hij de ijselijke tooneelen van de strafrechtspleging. Ook ditmaal zou hij het als toeschouwer bij deze terechtstelling niet hebben uitgehouden, indien niet de moedige,

opgewekte houding der slachtoffers hem dit mogelijk had gemaakt. Had de lange duur der handeling hen niet uitgeput? Deden de rook en de vlammen hen niet beven? Neen, zij bleven even sterk, onwankelbaar; hoe dichter de doodsstrijd naderde, hoe meer scheen nog hun moed, hunne opgewektheid te winnen.

Het zou de moeite waard zijn deze briefschrijvers te kennen, niet alleen den eerste, maar ook den laatste, want ook deze blijkt verwonderlijk goed op de hoogte te zijn. Hij moet in de onmiddellijke omgeving van de Leuvensche professoren en de inquisiteurs verkeerdd hebben. Immers wat hij mededeelt over de plannen dezer inquisiteurs met het oog op de Noordelijke Nederlanden, is door de uitkomst bevestigd ¹⁾. Doch liever dan gewaagde gissingen ten beste te geven, moet ik mij tevreden stellen met de erkenenis, dat de herkomst dezer brieven tot heden niet is opgehelderd. Aan wien waren zij geadresseerd? Mag men denken aan Erasmus te Bazel? Is dit geschrift daar ook gedrukt? Het is wel opmerkelijk, dat Erasmus in 1529 zóó goed op de hoogte bleek te zijn van het gebeurde, dat hij zich zelfs nauwkeurig herinnerde, wat de martelaren op den brandstapel gezongen hebben. Zijne voorstelling van de zaak vertoont eene sprekende gelijkenis met het verhaal in den eersten brief ²⁾. Of wordt de overeenkomst misschien hierdoor verklaard, dat Erasmus, toen hij de bedoelde regels schreef, deze „*Historia de dvobvs Avgvstinensibus*” vóór zich heeft gehad? Maar daartegen pleit weder, dat hij er in eene kleine bijzonderheid van afwijkt. Hij vermeldt nl., dat de martelaren ook de „doxologie” gezongen hebben, wat in de „*Historia*” niet voorkomt. Sommige leeringen, die in de bijgevoegde 62 artikelen aan deze martelaren worden toegeschreven, zullen weinig naar den smaak van Erasmus geweest zijn, zooals die, waarin de onwederstaanbaarheid der genade schijnt verkondigd te worden ³⁾. Doch dat Erasmus warme sympathie met hen gevoeld heeft, blijkt uit alles. Deze sympathie berustte niet op volledige overeenstemming in denkbeelden, maar hierop, dat zij slachtoffers waren eener geloofsvervolging, die hij met zijn gansche hart verfoeide. Doch laat ons wederom erkennen,

1) *Ex alia epistola*, hierachter, blz. 38; De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming*, blz. 183—195.

2) Vergel. hierachter, blz. 36 en de plaats uit Erasmus' brief hiervoor, blz. 10, aant. 6.

3) Hierachter, N°. 34.

dat elke zekerheid omtrent den geadresseerde ons ontbreekt. Het spreekt van zelf, dat de openbaarmaking door dezen of door iemand die met hem in nauwe betrekking stond moet geschied zijn. Het merkwaardigste stuk, dat men hem daarbij in handen heeft gespeeld, was de lijst der 62 artikelen, waarin de martelaren volgens de inquisiteurs hebben gefaald, en die den grond moeten hebben opgeleverd voor hunne veroordeeling. Strikt genomen blijkt uit het opschrift alleen, dat zij betrekking hebben op Hendrik Vos. Men mag aannemen, dat ieder der martelaren afzonderlijk verhoord is, en dat in dit stuk als vrucht van verschillende verhooren is nedergelegd, wat tot staving van de aanklacht tegen Hendrik Vos dienen moest. Doch er is alle reden om te denken dat hij en Joannes van den Esschen eenes geestes zijn geweest, en dat de 62 artikelen zoowel het gevoelen van den laatste als dat van den eerste weergeven. Een stuk als dit, blijkbaar uit het dossier van het proces genomen, is mij althans van elders niet bekend. Het vertoont echter overeenkomst met de lijst van 152 dwalingen, waarover de inquisiteur Franciscus Sonnius den martelaar Angelus Merula ter verantwoording heeft geroepen ¹⁾. Op welke wijze heeft men dit stuk verworven? Misschien wel, doordat men het tegen betaling door een van de ondergeschikte ambtenaren der rechtbank heeft laten afschrijven. Wij weten van elders, dat dit soms gebeurde. Van Haemstede bijv., de schrijver van het Martelaarsboek, heeft langs dien weg bouwstoffen voor zijn werk verkregen. Ook heeft hij zijne lezers uitgenoodigd om zich op dezelfde wijze officiële gegevens omtrent de slachtoffers der geloofsvervolging te verschaffen, en ze daarna hem ter hand te stellen of zelf openbaar te maken. „Ik heb wel gehoord”, schrijft hij, „en weet ook wel, dat er nog veel martelaren in Vlaanderen, Holland en Brabant om het getuigenis des evangelies gestorven zijn, maar zij zijn mij onbekend. Daarom verzoek ik ieder, die de geloofsbelijdenis van deze martelaren, waardoor de gemeente van Christus onderricht kan worden, bekomen kan, ze mij toe te zenden of zelf openbaar te maken.

1) Paulus Merula, *Fidelis et succincta rerum adversus Angelum Merulam gestarum commemoratio*, Lvgd. Bat. 1604, p. 4—16. Over verweerschriften, door vervolgd en om des geloofs wil in den kerker opgesteld, en over andere stukken, die tusschen hen en hunne inquisiteurs zijn gewisseld geworden, is gehandeld: *Bibl. ref. neerl.*, Dl. III, blz. 540 vv.

De middelen om zulke belijdenissen te verwerven zijn deze: men krijgt wel een afschrift uit de raadkamer of griffie, waar zulke stukken bewaard worden. Soms hebben de martelaren hunne vrienden er mede in kennis gesteld; dezen kunnen den inhoud dan verder verbreiden. Soms hebben zij hunne geloofsbelijdenis eigenhandig opgesteld en aan hunne medebroeders toegezonden" ¹⁾.

Het processtuk, dat in de „*Historia de dvobvs Avgvstinensibus*” eene plaats heeft ontvangen, is geenszins door Hendrik Vos, maar door de geloofsrechters opgesteld. Men zou het derhalve van partijdigheid kunnen verdenken. Neemt men echter kennis van den inhoud, dan zal men gewaar worden, dat hiervoor geen grond bestaat. Degenen die deze 62 artikelen hebben op schrift gebracht, hebben zich waarschijnlijk niet aan overdrijving schuldig gemaakt. Van eene zucht om de beweringen van den beklaagde als zeer ergerlijk of onredelijk voor te stellen, blijkt niet. Het eenige, dat ons rechtmatig kan hinderen, is, dat den beklaagde zijn gebrek aan den vereischten eerbied voor zijne geloofsrechters zeer hoog wordt aangerekend. Dit wordt als majesteitsschennis behandeld. Iedere uiting van beklag over de wijze, waarop zij hem bejegenen, wordt als een afzonderlijk punt van beschuldiging opgeschreven, bijv. dat hij gezegd heeft: „gij wilt mij met vleitaal bedriegen”; of: „Christus zal letten op uwe bedreigingen”, of: „Mijne Heeren, gij hebt onrechtvaardig met mij gehandeld en niet naar het evangelie” ²⁾. Uit alles wordt duidelijk, dat de beklaagde een echte Lutheraan is; kennelijk is het streven der geloofsrechters dit ook zoo sterk mogelijk te doen uitkomen ³⁾. Waarom? Omdat de plakaten van Karel V in het bijzonder tegen de Luthersche ketterij gericht waren ⁴⁾. Het was derhalve niet twijfelachtig, welk vonnis de overtreders daarvan moest treffen. Hiermede is in dit geval den beklaagde geen onrecht gedaan. Blijkbaar heeft hij de meeste geschriften die Luther tot het j. 1523 had doen verschijnen, gelezen, den inhoud er van in zich opgenomen, zich daarmede

1) Adrianus Corn. Haemstedius, *De Gheschiedenisse Ende Den doot der vromer Martelaren*, [Antw.] 1559, Tot den Leser, blz. 455.

2) *Articuli asserti per fratrem Henricum etc.*, N°. 4, 23, 42, 51, 60; hierachter, blz. 39, 40, 42 v.

3) *Articuli asserti*, N°. 1, 2, 3, 5, 6, 10, 11, 21, 57; hierachter, blz. 39 v., 42 v.

4) Vergel. *Bibl. ref. neerl.*, Dl. III, blz. 540 v.

geheel vereenigd. Alle leeringen of gebruiken, die niet uitdrukkelijk in de Schrift beschreven staan, verwerpt hij. De Roomsche-Katholieke kerk verdedigt geloofsartikelen, die berusten op uitspraken van conciliën of op de traditie, als zij maar niet met de Schrift in strijd zijn. Voor zulke geloofsartikelen is bij hem geen plaats. „Geen paus noch eenige kerkvorst”, zegt hij, „kan een gebod of verbod uitvaardigen, dat de H. Schrift niet bevat” (8). „Men moet niets gelooven dan hetgeen in Gods woord geleerd wordt of hetgeen uit Gods woord kan worden afgeleid. Anders te handelen levert gevaar op voor het geweten” (19). „Als eene kerkvergadering iets heeft bepaald, dat in de H. Schrift niet gevonden wordt, moet men het voor verdacht houden” (20). „Als kerkelijke instellingen of ceremoniën berusten op een voorschrift van menschen en niet op Gods gebod, zijn zij in strijd met het goddelijk recht” (48). „Overtreding van menschengeboden vormt geen doodsonde; dit slaat op het vasten, het biechten eens per jaar, het waarnemen der feestdagen (33), het opzeggen der getijden (49, 50).

De gansche hierarchie (7) met het pausdom (59) worden door hem aangetast. Het pausdom toch is niet door Christus ingesteld (35). Merkwaardig is zijn herhaald beroep op het geweten, dat in zijne vrijheid onder alle niet door God gegeven geboden en verboden onaantastbaar is (8, 9, 19). Geloften acht hij in strijd met de Christelijke vrijheid (36, 37). In het werk van 's menschen behoudenis is volgens hem alles genade. Christus werkt in en door de menschen alle goed werk, zoodat de menschen uit eigen kracht (active) niets doen, maar slechts ondergaan (patiantur), dat Christus in hen als in een instrument werkt (34). Het ware zoowel Christelijke als katholieke geloof kan volgens hem niet gescheiden worden van de liefde, want de liefde is de vrucht des geloofs, en een Christelijk geloof zonder liefde is dood (38). Van de sacramenten zijn er vier, waaraan geen belofte van God verbonden is. Deze worden verworpen, nl. het vormsel, de priesterwijding, het huwelijk en het laatste oliesel (29). Drie wil hij er behouden: den doop, het avondmaal en de boete¹⁾. Aan deze sacramenten zijn beloften van Christus verbonden, welke het geloof opwekken. Aan hem die ze geloovig ontvangt, wordt de genade medegedeeld (28).

1) Het mag als bekend verondersteld worden, dat Luther gedurende zekere periode ditzelfde heeft voorgestaan.

In de mis geschiedt geen offerande; het lichaam van Christus wordt slechts genuttigd tot zijne gedachtenis (16, 17, 43). De beklagde twijfelt aan de leer der transsubstantiatie (18). Hij wil het avondmaal overeenkomstig de Schrift gevierd hebben onder beide gestalten (53, 54), zooals het gevierd werd door de oorspronkelijke Christelijke kerk (46). Vooral de priesterwijding wordt herhaaldelijk met hem besproken. Daarover schijnt hij dingen beweerd te hebben die wel eenigszins verder gingen dan Luther heeft bedoeld. Verstaan wij de artikelen, die hierop betrekking hebben, juist, dan heeft hij de leeken tot het bedienen der sacramenten bevoegd, en dus elke wijding overbodig geacht (22, 24—26); een gevoelen dat doet denken aan de leer van de Waldenzen, de aanhangers van Thomas Münzer, en de oudste Doopers. Het is waar, dat hij een bepaald ambt van „dienaar” dan toch noodzakelijk heeft geacht (31). Over de biecht (13—15, 27), en het laatste oliesel (32), verkondigt hij zeer onrechtzinnige meeningen. Het derde deel van de kerkelijke boete, nl. de „voldoeningen” (na „berouw” en „belijdenis van zonden”), verwerpt hij (40); hiermede komen tevens alle aflaten te vervallen. Den zondaar, die oprecht gelooft, dat hij absolutie heeft ontvangen, zijn volgens hem de zonden inderdaad vergeven (52). De beklagde twijfelt verder aan het bestaan van het vagevuur (41) en aan de uitwerking van de gebeden voor de dooden (45). De aandacht mag er op gevestigd worden, dat hier aangaande de heiligen-vereering niets voorkomt. Het is moeilijk aan te nemen, dat men dit onderwerp onbelangrijk zou geacht hebben. Waarschijnlijk waren de gevoelens dezer martelaren in het j. 1523 ten aanzien van dit punt nog niet van dien aard, dat zij ernstigen aanstoot gaven.

Achter de 62 artikelen volgt eene „Christelijke Vermaning tot iemand die de waarheid, welke hij eerst had beleden, onder den druk van der goddeloozen tirannie en uit vrees voor den dood heeft verloochend”. Dit is het uitvoerigste stuk van het geheele vlugschrift. Toen Scultetus in zijne Annalen van de geschiedenis der Hervorming de „*Historia de dvobvs Avgvstinensibus*” herdrukte, heeft hij niet alleen de 62 artikelen, maar ook deze „Vermaning” weggelaten ¹⁾. Rabus heeft in zijn Martelaarsboek wel

1) Abrahamus Scultetus, *Annales evangelii renovati*, ann. 1523, bij H. von

den eersten brief en de 62 artikelen, maar niet deze „Vermaning” opgenomen ¹⁾. Prof. Paul Fredericq heeft in zijne „Verzameling van stukken betreffende de inquisitie” wel eene plaats gegeven aan de beide brieven en de artikelen, maar eveneens de „Vermaning” weggelaten ²⁾. Hierachter ontvangt de lezer voor het eerst een volledige herdruk van het vlugschrift, derhalve èn de brieven, èn de artikelen, èn de „Vermaning”. Deze laatste is ten volle waard, dat men er kennis van neme. De inhoud doet denken aan den „Brief van zekeren geleerde over de zaak van Luther”, die openbaargemaakt is achter de akten van het twistgesprek te Groningen ³⁾. Beide kunnen van denzelfden auteur afkomstig zijn, of zoo niet, dan moet toch de schrijver van dezen „Brief” in den vollen zin des woords een geestverwant van dien der „Vermaning” zijn geweest. In den „Brief” wordt met klem betoogd, dat het soms plicht is voor de goede zaak te lijden, ja desnoods het martelaarschap te ondergaan. „Godsvrucht is onvereenigbaar met angstvallige zorg voor het vleesch. Liefde tot God en eene verderfelijke eigenliefde kunnen niet samengaan. Vóór alles is het noodzakelijk dat sterve wat vleeschelijk, opdat worde opgewekt wat geestelijk is” ⁴⁾. Geheel dezelfde toon klinkt in deze „Vermaning”. De schrijver maakt er den geadresseerde een ernstig verwijt van, dat hij heeft herroepen. Hij zou gewild hebben, dat deze den dood was ingegaan ⁵⁾. Door de herroeping toch heeft hij veel kwaads gesticht ⁶⁾. Rampen zullen hem wachten ⁷⁾. Met Gods toorn wordt hij bedreigd ⁸⁾. Even goed als de auteur der „Epistola docti cuiusdam viri” komt die der „Vermaning” in dezen op de grens van overdrijving ⁹⁾.

der Hardt, *Historia literaria Reformationis*, Francof. 1717, in fol., P. V, p. 60 seq.

1) L. Rabus, *Historien der Martyrer*, Straszb. 1572, Th. II, S. 336—339.

2) *Corpus inquisitionis neerlandicae*, Dl. IV, blz. 207—214.

3) *Epistola docti cuiusdam (ut apparet) et christiani viri*, in deze *Bibliotheca*, Dl. VI, blz. 576—583.

4) *Epistola*, in Dl. VI, blz. 577.

5) *Pia et christiana expostulatio*, quat. b, fol. 2 r; hierachter, blz. 46 v.

6) *Expostulatio*, quat. b, fol. 1 r, 2 v; hierachter, blz. 45, 47.

7) *Expostulatio*, quat. b, fol. 4 r; hierachter, blz. 49.

8) *Expostulatio*, quat. b, fol. 2 v; hierachter, blz. 47.

9) Vergel. het opgemerkte in Dl. VI, blz. 385, en de *Expostulatio*, quat. b, fol. 2 r—3 r, 4 r; hierachter, blz. 46 v., 49.

Beiden verwerpen alle leeringen die niet op de Schrift berusten ¹⁾, beiden zijn de leer der voorbeschikking toegedaan ²⁾, gewagen van het inwendig getuigenis des geestes in hun hart ³⁾, en verwachten alles van de genade; de auteur der „Vermaning” erkent, dat hij onder gelijke omstandigheden zonder den bijstand der genade ook zou herroepen hebben ⁴⁾. Beiden hebben iets van den geest van Erasmus in zich opgenomen. De zuiver Erasmiaansche tegenstelling bijv. tusschen eigenliefde en liefde tot God, komt bij beiden voor. De „Vermaning” bezigt voor de eerste den echt-Erasmiaanschen term *φιλαυτία* ⁵⁾. De onderstelling zou kunnen opkomen, dat de auteur der „Vermaning” zich slechts richt tot een denkkeeldigen afvallige, met het doel de lezers aan te vuren tot het martelaarschap. Eene nauwkeurige lezing doet deze onderstelling buitensluiten. Kennelijk is er sprake van eene werkelijke herroeping ⁶⁾. De afvallige is bekend als een voortreffelijk prediker. Er wordt voor hem gebeden door de gemeente ⁷⁾. Op het oogenblik zwerft hij rond; de schrijver verzoekt hem om een brief ⁸⁾.

Wie was de geadresseerde? Men zou kunnen denken aan Cornelius Grapheus, den secretaris van Antwerpen, die op droevige wijze herroepen heeft. Maar Grapheus heeft nooit rondgezworven; en op hem is ook het verwijt niet toepasselijk, dat hij te zeer gehecht geweest is aan 's werelds goederen ⁹⁾, aangezien Grapheus weinig of niets bezat ¹⁰⁾. Men heeft den naam van Jacobus Praepositus genoemd ¹¹⁾; maar aangezien deze een monnik was, en behoorde tot eene orde, die op de gestrengste wijze de armoede handhaafde, kan ook hij moeilijk de geadresseerde geweest zijn. Ten opzichte van de vraag, tot wien de „Vermaning” gericht was,

1) *Epistola*, Dl. VI, blz. 381; *Expostulatio*, quat. b, fol. 1 v, 7 v, 8 r; hierachter, blz. 46, 53.

2) *Epistola*, Dl. VI, blz. 578; *Expostulatio*, quat. b, fol. 6 v; hierachter, blz. 52.

3) *Epistola*, Dl. VI, blz. 581; *Expostulatio*, quat. b, fol. 3 v; hierachter, blz. 48.

4) *Epistola*, Dl. VI, blz. 580; *Expostulatio*, quat. b, fol. 4 v; hierachter, blz. 50.

5) Vergel. Dl. VI, blz. 384 v.; *Expostulatio*, quat. b, fol. 2 r; hierachter, blz. 46.

6) *Expostulatio*, quat. b, fol. 2 v; hierachter, blz. 47.

7) *Expostulatio*, quat. b, fol. 1 v; hierachter, blz. 46. Vergel. quat. b, fol. 7 r, blz. 52.

8) Ib., quat. b, fol. 8 r; hierachter, blz. 53.

9) Ib., quat. b, fol. 2 r en v; hierachter, blz. 47.

10) *Bibliotheca*, Dl. VI, blz. 7.

11) Paul Fredericq, *Corpus inquisitionis neerlandicae*, Dl. IV, blz. 214.

blijven wij dus evenzeer in het duister verkeeren als omtrent de andere, wie haar heeft opgesteld.

Laat ons omtrent den laatste nog het volgende opmerken. Hij noemt de tegenstanders verdorven, Satanische lieden ¹⁾, zielemoordenaars, die dorsten naar bloed ²⁾. Hij gewaagt in éénen adem van „evangelische en katholieke artikelen”, die men ten onrechte verworpen heeft ³⁾. Hij smaalt op de goddelooze rede ⁴⁾, en verwijt den geadresseerde, dat deze vertrouwd heeft op kennis en menschelijke hulpmiddelen ⁵⁾. Treffend is, dat hij, evenals de martelaar Hendrik Vos, zich herhaaldelijk beroept op het geweten ⁶⁾. Gelijk deze schijnt hij weinig bezwaar gehad te hebben tegen de heiligenvereering ⁷⁾.

Let men op de hoofdstrekking van zijn geschrift, aanvuring tot het martelaarschap, dan vormen deze „Vermaning” en de „Brief van zekeren geleerde” merkwaardige teekenen des tijds. Deze gloeiende woorden moesten op ontvankelijke gemoederen wel invloed hebben. Wien kan het verwonderen, dat er weldra meer opstonden, die bereid waren voor hunne evangelische belijdenis alles te trotseeren? Zwaar was wel de verantwoordelijkheid die de schrijvers dezer stukken op zich geladen hebben.

1) *Expostulatio*, quat. b, fol. 3 v; hierachter, blz. 49.

2) *Expostulatio*, quat. b, fol. 7 v; hierachter, blz. 53.

3) *Expostulatio*, quat. b, fol. 1 v; hierachter, blz. 46.

4) Ib., quat. b, fol. 5 r; hierachter, blz. 50.

5) Ib., quat. b, fol. 6 r, 7 r; hierachter, blz. 51 v.

6) *Articuli asserti*, N°. 8, 9, 19; *Expostulatio*, quat. b, fol. 3 v; hierachter, blz. 39 v., 48.

7) Hiervoor, blz. 28; *Expostulatio*, quat. b, fol. 6 r; hierachter, blz. 51. Vergel. het beroep op Antonius, quat. b, fol. 7 r; hierachter, blz. 52.

HISTORIA

DE DVOBVS AVGVSTINEN

*sibus, ob Euangelij doctrinam exustis Bru-
xellæ, die trigesima Iunij.*

Anno domini

M. D. XXIII.

Articuli LXII. per eosdem asserti.

ITEM.

*Pia & Christiana expostulatio cum quodam, qui ueri
tatem, quam professus fuerat, impiorum
tyrannide, & horrore mor-
tis tandem abne-
gavit. ||*

EXhibitum fuit nobis hisce diebus spectaculum, miserabile dicerem, *a 2^r*
 si ij quorum miserebat, ¹⁾ spectatores miseri sibi & non beatis-
 simi uisi fuissent. Si uacat & lubitum est audire, accipe paucis rei
 summam. Ex cœtu illo Augustinensium, qui ex ciuitate Hant-
 uerpiæ Vilfordiam captiui perducti fuerunt, tres numero in hæresi
 sua perstiterunt, cæteris palinodiam canentibus. Nihil non tentatum
 est, ut ij eandem quam fratres cecinerant, canerent cantionem. Vbi
 uiderunt se, quibus id negocij datum erat, cum omnia agerent,
 nihil agere, decreuere nimium pertinaces extremo tradere supplicio.
 Transportantur Bruxellam, asseruantur in carcere diligenter. Con-
 ueniunt eodem M. N. ²⁾ Louanienses. Fama ³⁾, quia nulla ferè diem
 supplicij præcesserat, paucos alios aliunde huc pertraxit ⁴⁾. Pridie
 Visitationis Deiparæ uirginis concurritur in forum. Conueniunt ordi-
 nes ⁵⁾ mendicantium tres, neque enim plures, uti nosti, hic sunt,
 præeunte uexillo crucis, ueluti solent cum solenni pompa incedunt.
 Considentibus ordine iam sacræ Theologiæ professoribus, abbatibus
 mitris et gemmatis pedis ⁶⁾ conspicuis, qui loco Episcoporum aderant,
 & alijs nonnullis in pulpito ⁷⁾. Nam pulpitum erectum erat peramplum
 ante Basilicam, quàm uulgo senatoriam domum uocant. Sub horam
 undecimam ducitur per forum è tribus natu minimus, qui ut annis
 ab alijs superabatur, ita doctrina & facundia præstabat. Ductus
 intro, inibique paululum moratus, prodit in pulpitum indutus sacer-
 dotali panoplia. In medio collocata erat mensa // instar altaris *a 2^v*
 ornata & instrata ⁸⁾, ante hanc flexis genibus procumbit, ibi omnes
 ueluti stupentes oculos defixere in eum. Nullam trepidationis aut
 perturbati animi significationem cernere licuit. A' tergo consistens
 concionem incipit Minoritarum Gardianus, ex aduerso ceremonias

1) Deze komma behoorde achter „spectatores” te staan.

2) Magistri Nostri. De Leuvensche doctoren in de godgeleerdheid.

3) Van hier af wordt het verhaal blijkbaar gevolgd door Van Haemstede, *Histo-
rien der Martelaren*, Dordr. 1579, blz. 65 vv.: „Op den eersten dach Julii”, enz.

4) Er zijn niet veel menschen bij tegenwoordig geweest, omdat men aan de zaak
weinig ruchtbaarheid gegeven had.

5) Lees: ordinis.

6) Pedum, d. i. staf.

7) Pulpitum, d. i. verhooging.

8) Met een altaarkleed bedekt.

aperto codice auspicatur Episcopus. Horam totam, dum hic Cere-
monias peragit, ille concionatur, eodem corporis habitu ¹⁾ uultuque
eodem iuuenis durabat. Ego quum concionatorem præ turba intel-
ligere nequirem, quod & alijs accidebat, totus intendebam in reum.
Quod uerum esse constat, quorsum dissimulemus? Vultus compo-
situs & placidus, non modo mortis contemptum, uerum etiam sum-
mam modestiam ac mansuetudinem præ se ferebat. Precationibus
et sacris contemplationibus intento assimilis uidebatur ²⁾. Postea
iussus nunc hoc nunc illud facere ³⁾, mirum quàm prompte quam
non grauate paruerit. Ferunt dixisse obiter, se fore obedientem
usque ad mortem, ijs peractis ceremonijs, ubi ex sacerdote factus
fuisset, quem uulgu laicum aut secularem uocat, mutato uestitu
intro abit. Post prodeunt duo reliqui facie horridiores, nimirum
barbati: cum iuuenis ille, quem memorauī, mento non esset hir-
suto, sed forma mirum in modum decenti & satis uenusta: sed
prodeunt, uultu eandem constantiam & alacritatem attestante. Quid
multis? Et his adimitur sacerdotium ac monachatus sacramentum:
ex sacris prophani effecti relinquunt pulpitem. Post paulum edu-
a 3^r cuntur duo, primus ille // & alter è posterioribus. Itur ad ignem,
qui in eodem ubi hæc acta sunt, foro parabatur. Interea dum du-
cuntur, dum exuunt sese uestibus, multa audiebantur ex illis, quæ
argumenta clarissima omnibus fuissent sanarum & piarum mentium,
& ueluti gestientium cum Christo coniungi soluto corpore, nisi
persuasum fuisset hæreseos esse conuictos ⁴⁾. Subinde testificati
sunt se mori Christianos, se credere in sanctam Ecclesiam catholi-
cam. Aiebant hunc esse diem quem diu expectassent. Iam uestibus
nudati, relicto tantum indusio, stetere diu, magis ipsi palos am-
plectentes, quàm alligati. Ignis lentius succendebatur: id consilio
factum sit an casu, equidem affirmare non ausim. Quid inquis?
non languescebant tam diuturna mora uexati? non demittebant
animos iam fumo subuolante, mox flamma subsequutura? Quod si
ex gestibus, fronte, oculis, denique ex toto uultu iudicare conuenit,
quæ omnia ueluti loquuntur, et non raro certius & meliori fide
animum aperiunt quàm lingua: fiducia, constantia atque alacritas,
quæ summæ fuerant semper, incrementum sumere uidebantur: tum
potissimum emicabat nescio quæ hilaritas, adeo ut multis ridere
uiderentur. Præter alia recitabant symbolum fidei & canticum eccle-

1) Lees: habitu.

2) Men zou gezegd hebben, dat hij geheel verdiept was in zijne gebeden.

3) Te weten bij de ontwijding.

4) Uit de woorden die zij spraken had men genoegzaam kunnen afleiden, dat het mannen waren van eenen reinen en vromen zin, maar het heette nu eenmaal eene uitgemaakte zaak, dat het slechts ketters waren.

siasticum: Te deum laudamus. idque alternis dicebant, alter dum ignem succendi sub pedibus aspiceret, aiebat uideri sibi rosas substerni. Tandem exorta flamma uocem utriusque interceptit. Ego semper ab eiusmodi spectaculis natura abhorruï et lubenter abstinui, // neque hic spectator esse potuissem, nisi ipsi de quorum a 3° capite agebatur, mihi, qui ociosus in tuto spectabam, scrupulum omnem sua magnanimitate & uultus hilaritate eiecissent. Tertius productus non fuit, id quare factum sit, compertum non habeo. Quidam hunc resipuisse narrant, uerum quando ad populum reductus non fuit publice recantaturus omnibus id persuaderi non potest. Quidam suspicantur clâm necatum. Vtut se res habet, diu latere non poterit. Postridie cum dies esset sacer Diuæ uirgini, Minorita hic in concione populum admonuit, ut si forte rogareur ¹⁾ ex ipsis, quis fuisset exitus eorum, quos concremari uidissent, dicerent obijisse in fide erronea Lutheri: acceperis ex quibusdam dictitans se ²⁾, in extremo momento defecisse eos ab erroribus, quod quidem precibus quorundam & diuæ Virginis beneficio, quæ miraculum ædidisset, factum aiebat. Idem ferè asseuerabat Louanij, nam redierat eò M. N. ³⁾ Nicolaus Egmondanus, narrans à prandio in concione, se hora undecima literas acceperis à probo & optimo uiro Francisco ab Hulst, cui prouincia à Cæsare demandata est inuestigandi & persequendi hæreticos, quibus significari aiebat Augustinianios illos hæreseos damnatos & exustos, redijisse, cum iam flamma submoueretur, reiectis erroribus, ad saniozem mentem ⁴⁾. Quod quia constanter hoc negant, quotquot proxime ignem astiterunt, tacuisse fortassis præstiterat, nisi si quis id ex abundantia charitatis, quæ omnia sperat, factum existimet. Bene Vale. Bruxellæ sexto Idus Iulij. Anno 1523. //

1) Lees: rogaretur.

2) De bedoelde Franciskaner heeft in de preek beweerd, dat hij van zekere personen vernomen heeft, dat zij op het laatste oogenblik enz.

3) Vergel. boven, aant. 2 op blz. 35.

4) Van der Hulst heeft dit dus niet alleen naar Mechelen (zie boven, blz. 8), maar ook naar Leuven geschreven.

EX ALIA EPISTOLA.

DE exustis hic Bruxellæ duobus Augustinensibus credo ab alijs perscriptum. Incredibili constantia aut pertinacia mortem acerbissimam pertulerunt. Cancellarius ¹⁾ affirmabat, se nihil unquam simile uidisse, inter tam multos suo tempore condemnatos ac supplicio affectos. In media flamma symbolum recitabant, atque Iesum identidem inclamabant. Iudices erant Hochstratus ²⁾, Egmondanus, Hodscalcus ³⁾, Lathomus, Ruardus. Aderat & Pascha Carmelita Mechliniensis. Francisco Hulst commissum est diplomate pontif. ut ipse nominet inquisitorem, modo prælatus aut theologum. Is nominavit continuo Egmondanum. Hi omnes dicuntur, ituri in Hollandiam, ad Hoen et Ludungnum ⁴⁾ Delfensem, pridem in carcerem coniectum. Cæterum ualde metuunt, ne quis illic tumultus exoriat, ut sunt homines, quanquam exemplum plurimos absterrebit, ut sperant. Nondum concordant, an uelint omnes ire, alij alias causas nectunt. Saluta meis uerbis Ioannem Zuuinglium, & Huttenum. Rebus hic satis exploratis ad uos reuolabo, ibi in hypocaustis omnia commentabimur. Ex Bruxella pridie idus Iulias &c. //

1) Hiëronymus van der Noot, kanselier van Brabant. Diercxsens, *Antverpia Christo nascens*, Antv. 1773, T. III, p. 363; T. IV, p. 3. Vergel. boven, blz. 6.

2) Zie boven, blz. 8.

3) Lees: Godscalcus. Bedoeld is: Godschalk Rosemont.

4) Lees: ludimagistrum. Bedoeld is de rector der school te Delft, Frederik Hondebeke (of Canirivus). Vergel. over de gevangenneming van Hoen en Hondebeke: De Hoop Scheffer, *Kerkhervorming in Nederland*, blz. 162, 176, 184.

ARTICVLI ASSERTI
per fratrem Henricum &c.

a 4^v

- 1 Nemo obligatur ex mandato pontificis seu imperaris ¹⁾, abstinere à legendis libris Lutheri.
- 2 Præcipientes abstinere à lagendis ²⁾ libris Lutheri, plus præci-
piunt quàm spiritus dei exigat.
- 3 præcipientes abstinere &c. faciunt contra scripturas ³⁾. omnia
probate. et probate spiritus si ex deo sint.
- 4 Iniuriando commissario, dicit illi, quod blandis uerbis uellet
se decipere ⁴⁾.
- 5 Libri Lutheri præbuerunt sibi lumen maius sacræ scripturæ,
quàm alij doctores quos ipse legit.
- 6 Propinquius eum adduxit ad Euangelium Christi Lutherus, quàm
Augustinus uel Hieronymus.
- 7 Ex scriptura sacra non potest probari, quod papa uel quicunque
prælatus habeat plus, quàm solum ministerium uerbi Christi.
- 8 Nec papa, nec quicunque alius prælatus potest aliud præcipere
uel prohibere, quod sacra scriptura non continet, uel quod
deus non præcepit, uel prohibuit ⁵⁾, quo læderetur conscientia.
- 9 Secularis potestas potest talia præcipere & prohibere quo ad
corpora, sed non quo ad conscientiam.
- 10 Ecclesia nondum prohibuit libros Lutheri. & post solutionem
textuum. Omnia probate. & probate spiritus si ex deo sint,
intrauit eundem articu-//lum ⁶⁾, dicens, Ecclesia non repro- a 5^r
bavit libros Lutheri.
- 11 Aliqui articuli in bulla leonis papæ decimi ⁷⁾ reperiuntur damnati,

1) Lees : imperatoris.

2) Lees : legendis.

3) Lees : scripturas. In dit verband zijn er mede bedoeld : „bijbelteksten”; nl.
1 Thess. V: 21 en 1 Joh. IV: 1.

4) De aangeklaagde heeft den inquisiteur beledenigd door tot hem te zeggen, dat
hij met vleitaal enz.

5) Vergel. de artikelen 19 en 48.

6) Na uitlegging van de teksten 1 Thess. V: 21 en 1 Joh. IV: 1 heeft hij dezelfde
bewering trachten te staven, enz.

7) In de bul waarmede Luther geëxcommuniceerd is. Zie baneden.

qui tamen sunt ueri, & per hoc male damnati, donec melius instruatur. et exemplificauit de illo:

12 Omnes homines sunt sacerdotes coram deo.

13 Omnes homines possunt remittere peccata cuiuslibet Christiani, qui sciunt corripere fraternaliter proximum.

14 Mulieres possunt absoluere homines à peccatis, quod intelligit de Euangelica absolutione, quae continetur ibi: Si peccauerit in te frater tuus ¹⁾ &c.

15 Potestas Euangelica contenta ibi, quorum remiseritis peccata ²⁾. est potestas communis omnibus hominibus.

16 In missa non offertur corpus Christi ab homine ³⁾, quia quod sibi est datum in remedium & commemorationem, non offertur.

17 Interrogatus, an uerba Canonis missæ sint falsa, quicquid sit, inquit, de uerbis Canonis, non offertur corpus Christi in missa, sed solum sumitur in memoriam eius.

18 Ignorat an maneat panis in sacramento Eucharistiæ post consecrationem Christi. & cum adductus esset textus. c. damnamus. de sum tri. & fi. ca. ⁴⁾ respondit: Si habeatur in sacris literis, tunc credo hoc, & aliàs non. //

a 5° 19 Nihil debere credi sub periculo conscientiae nisi quod uerbis diuinis est proditum, uel quod ex uerbis diuinis illici potest ⁵⁾.

20 Si Concilium diffiniret aliquid, quod in sacra scriptura non continetur, hoc debet suspectum haberi.

21 Nec uoluit ultra respondere, utrum deberet credere, uel non credere, sæpius tamen interrogatus, quicquid sit de Martino luthero, scit & dicit per scripta illius uenisse ad cognitionem Euangelij. Interrogatus an Martinus ipse Luther habuerit spiritum dei, noluit respondere.

22 Dixit se non intelligere, interrogatus, si putet esse differentiam inter sacerdotes & laicos in consecratione Eucharistiæ, & an consecrare pertineat ad sacerdotium Christi, & ad sacerdotium noui testamenti,

23 Iniuriose dixit, Christus bene respiciet in minas uestras &c.

24 Si hactenus omnes bene reputassent, omnes laici reputati fuissent sacerdotes sicut consecrati ab ipsis.

25 Non intellexit, an Episcopus consecrans aliquem in sacerdotem, aliquam nouam potestatem consecrandi tribuat.

26 Maius est sumere corpus Christi, quod omnibus fidelibus com-

1) Matth. XVIII:15.

2) Joh. XX:23.

3) Bestrijding van de leer, dat de mis eene offerande is.

4) Bedoeld is eene plaats in de decretalen van Gregorius IX, nl. c. 2, X, de summa trinitate et fide, l. 1, in het *Corpus iuris canonici*, ed. Friedberg, Lips. 1881, P. II, p. 6.

5) Vergel. art. 8.

petit, quàm consecrare, quod duntaxat in ministerium ipsius sacramenti ¹⁾. Non tamen intellexit, utrum, si episcopus diceret laico, consecretis, laicus sine alia ordinatione consecraret // corpus Christi.

[a 6 r]

27 Non est iuris diuini, neque à deo præceptum, omnia peccata mortalia confiteri homini. Quia nemo hominum potest sua peccata cognoscere, multo minus confiteri.

28 Baptismus, Eucharistia, & pœnitentia innituntur promissionibus Christi quæ fidem excitant, ideo credit eorum fidem & gratiam conferre ²⁾.

29 Reliqua quatuor sacramenta, uidelicet Confirmationis, ordinis, matrimonij & extremæ unctionis, non uerbum promissionis ³⁾, sed sunt potius ritus antiquitus obseruati, & ideo non conferunt gratiam, & possunt relinqui ut non sacramenta.

30 Prædicta sacramenta non plus conferunt gratiam quam alij ritus Ecclesiæ, quos Ecclesia non reputat sacramenta. Quia soli uerbo dei confertur gratia.

31 Sacerdotum ⁴⁾ non est sacramentum, nihilominus est ministerium necessarium.

32 Extrema unctio non habet promissionem.

33 Nec papa nec Episcopus aut alius quilibet prælatus spiritualis potest hominem obligare ad ea quæ non sunt iuris diuini, ita ut transgrediendo peccet mortaliter, ut puta ad ieiunium quadragesimæ, ad confitendum semel in anno, ad celebrationem festorum &c. secluso fratris scandalo, donec melius instructus fuerit.

34 Christus operatur in hominibus & per homines // omne opus [a 6 v] bonum, ita ut homines nihil agant actiue, sed patiantur duntaxat Christum operantem in se tanquam in instrumento.

35 Romanus pontifex, Petri successor, non Christi uicarius super omnes totius mundi Ecclesias ab ipso Christo in beato Petro institutus ⁵⁾, quia Christus non uicarium, sed ministrum instituit summum pontificem.

36 Omnia uota perpetua, extra Christi præceptum emissa, ut sunt uota religiosorum, sunt imprudenter emissa per ignorantiam Christianæ libertatis, & sic non obligatoria.

37 Postquàm expertus est Christianam libertatem, conscientiam suam uinciri uotis non putat.

1) De volzin is niet af.

2) Hij is overtuigd, dat het geloovig ontvangen van doop, avondmaal en boete ook de genade mededeelt.

3) Hier is „habent” of een ander woord uitgevallen.

4) Lees: sacerdotium.

5) Voeg in: est.

- 38 Vera & Christiana & catholica fides non potest separari à charitate, quia charitas est fructus fidei, et fides Christiana sine dilectione mortua est.
- 39 Sacramentum in missa prodest duntaxat sumenti.
- 40 Quando deus dimittit peccatori peccata, tunc per mortem Christi & peccatorum dimittit omnem pœnam & hoc pie credit.
- 41 Nescit utrum sit purgatorium, an non sit.
- 42 Dixit: domini mei inique egistis nobiscum, & non secundum Euangelium.
- 43 Sacramentum Eucharistiæ non habet in altari oblationem, sed in cruce tantum semel oblatio facta est.
- [a 7'] 44 Postquàm peccator est confessus et absolutus, non // obligatur iure diuino ad aliquam pœnam, dum modo non offendat fratrem scandalizando, aut Ecclesiam aliquo crimine publico, uel priuato. & ergo sunt solum duæ partes pœnitentiæ ¹⁾.
- 45 Nescit an aliqua suffragia uiuorum prosint defunctis.
- 46 Præstat seruare modum celebrandi missam, quam seruauit primitiua Ecclesia, quàm inuolui statutis istis citra dei præceptum editis.
- 47 Ista statuta per Ecclesiam circa missam, sunt instituta contra præceptum dei & Christi.
- 48 Si prædicta statuta uel ceremoniæ sunt ex ordinatione humana, & non ex diuino præcepto, tunc sunt contra ius diuinum ²⁾.
- 49 Non obligamur legere horas canonicas sub poena mortalis peccati.
- 50 Ipse legendo horas Canonicas semper fecit contra ius diuinum, quia nunquam orauit patrem in spiritu & ueritate.
- 51 Mallet quod collum suum amputaretur, etiamsi haberet decem colla, quàm quod responderet quæstionibus propositis.
- 52 Si peccator se credit uere absolutum, peccata sunt ei dimissa.
- 53 Præstat non negare laicis, quod Christus omnibus tradendum reliquit, id est, communionem sub utraque specie
- [a 7'] 54 Prohibentes laicos communicari sub utraque specie // faciunt contra intentionem diuinam.
- 55 Verba consecrationis debent alte proferri ³⁾.
- 56 Interrogatus an liceat sanctos adorare, dixit se nolle amplius respondere.
- 57 Interrogatus an esset seductus à Luthero (& quia timetur esse

1) Nl. het berouw (contritio) en de belijdenis (confessio), met de voldoening (satisfactio).

2) Vergel. de artikelen 8 en 19.

3) In den Roomschen eeredienst worden de woorden: „hoc est corpus meum”, enz. overstil gezegd.

seductus à Luthero, ideo proponuntur ei talia interrogatoria)
Ego sum, inquit, seductus sicut Christus seduxit Aposto-
los suos.

- 58 Contra ius diuinum est, quod clerici sunt exempti à iurisdictio-
nis ¹⁾ imperatoris.
- 59 Papa non habet aliam potestatem, quàm prædicandi uerbum dei,
& pascendi oues suas prædicatione uerbi dei.
- 60 Bene uidet, quod uerbum dei non est in dominis Commissarijs.
- 61 De uita parum curat, animam suam commendat deo.
- 62 Non intellexit abiurare omnes & singulos errores per ipsum
confessos. Et requisitus & iussus distulit abiurare.

FINIS. //

1) Lees: iurisdictione.

PIA ET CHRISTIANA EXPO-
 stulatio cum quodam, qui ueritatem, quam
 professus fuerat, impiorum tyrannide &
 mortis horrore tandem compulsus
 estabnegare ¹⁾).

On possumus non dolere, mi frater Christiane, quod tantum præualuit inimica sathanicorum hominum persuasio in te, ut fidem tuam (quam in stabili adeo petra, Christo fixius radicatam sperabamus, quàm ut per ingruentium procellarum illis conturbari posset) sic lacerauerit, sic contriuerit, sic oppresserit, ut de te planè triumpharit ille, qui lætatur in iustorum afflictione. Vtinam te totum deo credidisses fiduciæque anchoram in eum solum collocasses, qui hic succurrere potuit, tum haudquaquam inimicorum capistro os ultraneum præbuissets. Quis enim sperauit in eo & confusus est? Quis inuocauit eum, & derelictus est ab eo? An nescis, te nihil minus quàm ab inimicorum iniuria uindicatum? An ignoras, ut uiuas, ab inimicis tamen absorptum? ²⁾ Augustinus de martyrum tractans causa, Psal. 63. declarat fuisse, qui cum occiderentur, exaudiebantur, tum & ab inimicis eruebantur ³⁾. Rursus non defuisse, qui cum timore coacti consentirent aduersarijs uita donabantur, et tamen ab inimicis absorbebantur.

[a 8^v] Occisi (inquit) eruebantur, at uiuentes absorbebantur, // Viui enim absorbentur, mortui contra eruuntur. Qui in fures incidit, mactatur ac perditur, si non uita corporis, certe uita animæ: priusquàm enim ab eorum unguibus tete explicueris, alterum euenire necessum est. Si tibi uita adimatur corporis uita seruari animæ. Si uero in eorum blasphemiam descendens, corporeæ uitæ euadas periculum, animæ statim incurris interitum. Quare dominus Iesus Apostolos confor-

1) Zóó staat er (in één woord).

2) De schrijver wil zeggen: gij verbeeldt u, dat gij aan den aanslag uwer vijanden ontkomen zijt. In werkelijkheid is dit niet het geval. Om uw leven te behouden, hebt gij u door uwe vijanden laten verslinden (te gronde richten).

3) De martelaren werden wel gedood, maar in waarheid hebben zij over hunne vijanden getriumfeerd.

taturus, & hoc animo instituturus, quo possent omnia omnium inimicorum mala, et constanti & inuicto animo perpeti & superare: Nolite (inquit) timere eos qui occidunt corpus, animam uero non possunt occidere ¹⁾. Et quid prodest, si homo uniuersum ²⁾ mundum lucretur, animæ uero suæ iactuam ³⁾ faciat? ⁴⁾ Iam tu fortasse mente uagus, animo parum tibi constans, incerti consilij, præcipitati iudicij, ueluti in terris, hoc est, in statu mentis profugus uagaris. At hæc cura nihil mouebit supinam scribarum & pharisæorum omnium negligentiam, in quorum uerba iurasti, in quorum pestilentiae cathedram, si non animo (quod forte dixeris) certe linguæ officio, tanquam ad azylum confugisti, quorum etiam uitæ rationi, sycophantiæ, impietati, blasphemiæ, homicidio, tyrannidi subscripsisti. Expectas tu felicius aliquid ab eis audire (si quando contingat resipiscentiæ mentem coram eis effundere) quàm quod à patribus eorum olim audiuit Iscariothes: Quid ad nos? tu uidere ⁵⁾. Arbitraris te per hoc insontem, & culpa uacare, quod Pharisæorum Rabbiorumque insania // impietasque ad sese receperit, quicquid *b j r* hoc nomine pœnarum, aut culpæ in supremo illo examine, ad te prouenire posset, quod ⁶⁾ reuocaris, hoc est fidem conscientiæ tuæ abnegaris? Si ne Pilatus quidem prophanus iudex, excusatus habetur apud deum, quod quem iustum & bonum uirum deprehenderat, neci destinari, translato scilicet iusti illius sanguine super pharisæos & eorum nepotes: & tu profecto per hoc neutiquam culpa uacabis, quod noxia & dolosa pollicitatione fretus, induxeris animum ad fidei tuæ abnegationem. Longe alio animo instructus erat ille ⁷⁾, qui dicit: Propter uerba labiorum tuorum ego custodiui uias duras ⁸⁾. Tu ad mortis instantis metum, à cuius iure tamen te nondum excussisti ⁹⁾, & ad sathanæ minas, quas tamen iam non declinasti, submisisti animum, abiecasti fiduciam, & ad inimici castra ceu transfuga defecisti. Item foedifragus fuisti duci tuo, cui per baptismi authoramentum nomen prius dedisti. Ingratus fuisti creatori tuo, seruatori tuo, pastori tuo, propugnatori tuo, cui, si uel totum te impenderes, non posses par esse collatis tibi beneficijs. Verbum

1) Matth. X: 28.

2) Lees: uniuersum.

3) Lees: iacturam.

4) Matth. XVI: 26 (Vulgata: detrimentum patiatur).

5) Matth. XXVII: 4.

6) „Quod” hangt af van het voorafgaande „hoc nomine”. De schrijver onderstelt, dat de geloofsrechters de verantwoordelijkheid op zich genomen hebben voor de straffen die den geadresseerde wegens zijne herroeping kunnen wachten in het Laatste Oordeel.

7) Anders gezind was hij die enz.

8) Psalm XVI: 4, naar de Vulgata.

9) Hij meent wel dat hij zich ontruikt heeft aan de macht des Doods, maar dit is niet het geval.

quoque domini mirum in modum ludibrio exposuisti, pusillis & in Christo paruulis grauiter offendiculo fuisti, in principes & filios hominum confisus es, in quibus nulla est salus. Hominibus item hanc fecisti (quantum in te fuit) potestatem, ut tuto liceat illis, nouos fidei articulos condere, ad salutem necessarios. Quid consequitur ergo, quàm ut deos eos ex hominibus constitueris, ut ser-
b j uatores probaris // animarum nostrarum, ut qui salutis nostræ tum rationem, tum ministerium in manu habeant, ut qui adimere peccata, & rursus obnoxios reddere peccato, quoties libeat, possint. Hæc omnia enim illis concessit tuus per Reuocationem calculus, & album suffragium. Iam quid hoc aliud est, quàm deos ex hominibus facere, & idolis sacrificare? Non mentitur Apostolus, qui Anathema uult esse, quisquis aliud Euangelizarit, præter id quod acceptum sit. Et ne quispiam hic Rabbiorum titulum, pharisæorum auctoritatem, τῶν σοφῶν eruditionis opinionem, Cucullatorum fratrum personatam religionem, & Episcoporum magnificentiam prætenderet sufficere ¹⁾, adiecit: Etiam si Angelus è cælo aliud prædicarit, maledictum fore. Currebas bene, laudantur habitæ apud populum conciones tuæ, preces fiunt ad deum pro te ab ecclesia. Quid te impediuit non obedire ueritati? Nomini (inquit ille) consenseritis, persuasio enim hæc, non est ex eo qui uocat uos. Reuocasti nonnullos articulos, planè (nisi fallimur) Euangelicos & catholicos, & totam massam ueritatis, reique Theologicæ per hoc modicum fermenti corrupisti. Similis est per omnia fermè huius tuæ tragædiæ facies, cum Machabæorum miseranda calamitate, qua compellabantur ²⁾ à paternis & dei legibus, ad gentilitias abominationes tem-
b 2 r plique contaminationem desciscere: nisi quod Eleazarus ille (cum tecum potuisset à morte liberari, longe tamen minoris periculi oblata simulatione, quam tua fuerit reuocatio) exemplum // reliquit præclaræ virtutis suæ & fortitudinis insignem laudatamque memoriam posteritati commendauit ³⁾. Tu uero turpiter ad uocem ancillæ ostiariæ ⁴⁾ pallescens, & minis sathanæ labascens muliebriter, nondum ad sanguinem restitisti, sed uelut cum uxore Loth, ad deserta mundi bona, atque tui amorem quem præsentissimum corde ferebas, retrospectiui, relictæ Sodomæ amore captus es. Fecit enim carnis affectus & procax τῆς φιλαυτίας imperium, ut te uiæ (qua ad uitam ducereris) caperet & pœnitentia & lassitudo. Quid reliquum est igi-

1) Het gezag van alle bisschoppen en monniken weegt niet tegen de H. Schrift op.

2) Lees: compellebantur.

3) Dit slaat op den marteldood van den grijzen Eleazar, in de dagen van koning Antiochus Epiphanes. Zie 2 Makkab. VI: 18—31.

4) De schrijver denkt aan de verloochening van Petrus.

tur, nisi ut in statuam salis ¹⁾, hoc est in lapideum cor indurescas, ne unquam contingat resipiscere, saxeo corde in carneum commutato. Vtinam cum Eleazaro gloriosissimam magis mortem complexus fuisses (si omnino in arcto tuæ coactæ fuissent copiae) quàm odibilem uitam, in quam, ceu in flammæ, tete coniecasti ²⁾, fumum fugiens. Vtinam Apostolici triumphi æmulus certasses per uarios casus per tot discrimina rerum, per mortis denique necessitatem Christi gloriam illustrare, Euangelii negocium suscipere, specimenque reddere tui Christiani pectoris. Sic enim futurum sperassemus, ut non pauci tuo exemplo prouocati, alacrioribus animis cum confertissimis hostibus pugnam inissent, non parua spe uictoriae animati, qui ³⁾ iam ueluti meticulosiores, hastam prorsus abijciunt, planeque in desperationem prolabuntur ad primum tubæ cantum conterriti. Vide itaque quanta ⁴⁾ Antichristo fenestram ad nequitias patefeceris // cum iam nihil prohibebit, quin quod uolet auferat, articulos ^{b 2°} fidei nobis statuatur, legum ingens quoddam mare nobis obtrudat, non dico, quàm iniquum, uerbum domini dolis & mendacijs obscuret, euangelium premat, piorum innocentiam damnet, proscribatque, nullius sentiat culeum, securus triumphet, & pacem iactet. Vide inquam ⁵⁾, quàm iniquus fueris iudex in diuinum uerbum, quam stultus fueris censor euangelij, quam impius gratiæ & misericordiæ diuinæ tyrannus, quantus mendaciorum patronus, quantus diabolicæ uersutiæ admirator, quam blandus pharisaici supercilij adblanditor, quam temere in cælum os tuum sustuleris, quamque sanctum dei montem immundus ⁶⁾ temeraueris. Quò ibis à facie iræ dei, et quò à uultu eius fugies? Præpostera illa tua fuit collatio, qua uitæ & bonorum tuorum iacturam, cum uerbosa proindeque facili sicuti uidebatur, reuocatione coniunxisti. Non miror, quod ad reuocandum quàm moriendum fueris propensior qui uitæ nimium & plus satis habueris rationem, qui externorum bonorum affectum fucumque, à quibus impositum tibi est, non decusseris procul ex animo. Quod si uitæ periculum et infamis adeo mortis metum, cum ijs rebus contulisses, quibuscum coniuncta esset reuocatio, hoc est, cum impietate, blasphemia, & æterna animæ morte, perfecto ⁷⁾ ex spiritu iudicasses facile, & tui amore abiecto, ad unam dei uoluntatem, ad solam euangelij ⁸⁾ gloriam conuertisses mentis oculum, quo fieri potuit, ut & gaudens cum Apostolis à conspectu isse, quod dignus // ha- ^[b 3°] bitus, pro nomine Iesu contumelia affici. Porrò, nunc altero pede

1) Zooals de vrouw van Lot.

3) Nl. die tegenpartij.

5) Lees: inquam.

7) Er staat: pfecto.

2) Lees: coniecasti.

4) Lees: quantam.

6) Lees: immundus.

8) Er staat: sol ameuangelij.

claudus, non potuisti ut gigas exultare ad currendam uiam, quæ te compendio ad uitam traduceret. Debuisses non esse immemor (quod in actis Apostolicis astruit Petrus) obediendum magis deo quàm hominibus ¹⁾, ubi urgeris deo maledicere. Et cum Apostolo, hoc decuisset spiritu aflatum, ut ex animo nihil refragante carnis imperio diceres. Nihil ²⁾ horum uereor (de uinculis & tribulationibus loquebatur) nec habeo animam meam preciosiorem quàm me, ut consummem cursum meum cum gaudio, & ministerium uerbi quod accepi à domino Iesu, ad testificandum euangelium gratiæ dei, utque non alligari modo, sed & mori paratus essem. Hoc enim pacto referens uerum Christi confessorem, probatumque euangelij testem, impetrasses à domino Iesu, ut & te uicissim confiteretur coram patre suo. Non est pietas nisi quæ persecutionem patitur propter iustitiam. Non est quod speret coronam, qui non legitime certarit. Indignus est Christo, qui manu aratro semel admota, respectat retro. Non sortietur communem cum Christo gloriam, qui nolit nouissimo uirorum compati. Haud quaquam conregnabit, qui nunc detrectat sudore, mœrore, afflictionibus parare regnum. Exhæredabitur item filius, patris iussui non obtemperans. Non referet gloriosi Christi imaginem in cœlis, quisquis hic abiecti agni tolerantiam neque gesserit, neque declararit in terris. At obieceris [b 3 r] fortasse, quo tuum prætexes erratum, suæ // non innitendum prudentiæ, et maiores interrogandos ut annuncient ³⁾. Verum quod obijciendum contra, non longe petendum fuerit: In te tantum descendens, tuam ipsius explora conscientiam, quid ea dictat, an non errasse te? A te ipso fidei tuæ rationem exige, quid hic testatur fidei tuæ ratio, an non pessime tractatam sese? Animum ipse tuum tacitus consule, quid nam arguit ille, an non se male sibi conscius? Ter miser es, si oppressa mentis tuæ fide, personis & cerussa litterarum & Theologicorum hominum falsus ⁴⁾, huc dementiarum sis prolapsus, ut magis aliorum importunis crederes & acquiesceres instigationibus, quàm spiritus tui intus cubantis testimonio. Maledictus nimirum qui ponit spem in homine, & qui ponit carnem brachium suum. Et rursum, Noli (inquit dominus) sequi turbam ad facienda mala, & in iudicio plurimorum non acquiesces sententiæ, ut à uero deues ⁵⁾. Expende igitur, quid lucri feceris in hoc

1) Hand. V: 29.

2) Hand. XX: 24.

3) Vrije aanhaling van Deut. XXXII: 7, naar de Vulgata. De schrijver onderstelt dat de geadresseerde zich op dezen tekst zal willen beroepen om zijne onderwerping aan het gezag der kerk te verdedigen.

4) „Falsus” is hier: „bedrogen”. De schrijver vergelijkt de geloofsrechters bij tooneelspelers die met momaangezichten en gevefd (personis & cerussa) optreden.

5) Toespeling op Ex. XXIII: 2.

negocio, & confer illud cum his malis, in quæ impius nescio an imprudens tete coniectaris, tum paca, si quid potes, conscientiam, tum reprime ne tibi obstrepat συντέρεσις, tum, si non negatum sit, canta carmen deo nostro in læticia cordis tui. Porro, quantum ad lucrum attinet, certe tale est, quod hoc te magis animo deiciat, quo studiosius hominum non peruersorum modo, sed sic sathanicorum improbitati assensisti, dei gloria in tergum reiecta. Nam quid suaue esse poterit, si hæc cum ratione in eas ¹⁾, Te quidem per reuocationem à morte assertum // ad temporis fortasse punctum ²⁾, *b 4 r* sed quam euitabis nunquam: te uitam quidem corporis mercatum, sed momentaneam, sed infinitis malis præterea obnoxiam? Vt taceam, fieri posse, ut mors te iam inopinantem & nolentem abripiat, idque præter expectationem, uincens te cum magno tuo malo, quam ipse dudum data occasione commodissima superasses, nisi respexisses, coacto in tergum, hoc est, ad ærumnosam hanc uitam, sinistro oculo, & ante te, hoc est ad Christi seruatoris nostri promissam regni hæreditatem occluso dextero oculo, cum hic solus respectare debuisset ad cœlos, recluso illo priore oculo ad Sirenarum incantamenta, quibus effectum est, ut nauim in Syreneos scopulos non potueris non impingere.

Cæterum mi Christiane frater, ut semel finiam hanc acrem meam obiurgationem, ut te iam ad inferos deductum, per uerbum dei reducam ad auram, nolo in primis arbitreris, inuidere tuæ uitæ, aut parum candido in te esse animo, quod uini austeritate non admixta olei tranquillitate, contenderim tibi semianimi in deserto conscientiæ decumbenti, magis necem inferre, quam mederi, cum nihil æque cupiam, atque te palabundam ouem ad pientissimi pastoris humeros referri, te morti à latronibus destinatum, ad benignissimi Samaritani præsentissima medicamenta admoueri, te longe à paterna gratia, à paterni ædibus deuiantem, ad clementissimi patris obuio expositosque amplexus reduci. Christianorum enim est, non dicaciter insultare afflictis, sed condolere, // non asperi- *b 4 v* tate dolorem proximo intendere, sed lenitate uelut obstetricari, non oppressorum causam maledicto tradere, sed deo potius commendare ³⁾. Et ut apostolus ait: Alter debet alterius onera portare ⁴⁾, sic, ait, adimplebitis legem dei. Cum enim membra simus alter alteri, non potest fieri, quin cum unum doleat membrorum, condoleant & alia membra ⁵⁾. Imò tanto minus debemus esse in aliena errata austeri,

1) Als gij het volgende overweegt.

2) Tijdelijk zijt gij wel van den dood gered.

3) Verbeterd uit „comendare” (comēdare).

4) Gal. VI: 2 (aan het slot: adimplebetis legem Christi).

5) Vergel. 1 Kor. XII: 12—27, vooral vs. 26.

quanto magis nescij sumus, quid de nobis olim futurum sit, dicente Apostolo: Qui stat, uideat, ne cadat ¹⁾. Stultum est uerbis excelsa erigere trophæa, si, cum ea factis postmodum tuenda sunt, tum in conatibus deficere compellimur. Nescio enim quid de me futurum esset, si in eas contingeret incidere angustias, à quibus, uelut auribus lupum tenens ²⁾, anxius essem, qua uia me excuterem, cum hinc scilicet uitæ iacturam metuerem, illinc non tam paruulorum offendiculum, quàm euangelicæ gloriæ ludibrium. Certe hoc nequeo dissimulare, ni hoc & aperte & uere de me pronunciem, ut iam affectus sum, ad meam imbecillitatem respiciens, ne uelle quidem, nedum posse, uel unam ab inimicis crucis Christi iniuriolam patienter sustinere citra spiritus sancti afflatum. Quid facerem igitur ³⁾ putas, si uel perpetuus carcer, uel mortis genus non simplex, sed infame secundum faciem obiectaretur, cum ex altera parte, una reuocatione, quæ corpus non penetrat, licet animum conficiat lethali adeo uulnere, memet seruare possem? Profecto, ut ingenue uerum
b 5' fatear, destitutus gratia dei, uitæ meæ consulerem, non habita diuinæ uoluntatis ratione. Tam est impia, tam est diabolica natiua hominis ratio, intra suos limites coacta, & natalibus suis uiribus prædita, ut non nisi peccare queat, & non nisi odisse deum ualeat. Sed de his dicendis, non iam est locus. Quapropter, ad id quod institui, & calamum & animi cogitationem uerto. Recurre obsecro mi frater, si male currere instituisti, atque ad te reuersus intelligito, quæ sit uoluntas dei bona, & beneplacens, quod nolit mortem peccatoris, sed ut conuertatur, & uiuat: benignus est enim super omnes, qui inuocant nomen eius ⁴⁾. Si nomen domini abnegasti cum Petro, quid despondes animum? lachrymis dilue admissum cum Petro, & miserebitur tui misericors deus, cuius misericordiæ non est numerus, qui in hoc uenit in mundum, in hoc natus & passus est, ut quæreret et seruaret quod perierat. Si errasti à ueris diuini uerbi pascuis, ipse te deducet ad euangelicas caulas, qui uerus est pastor. Si contractus es animo, ipse te solidabit & restituet, qui unicus est animarumstrarum medicus. Si infirmus es et aduersa ualitudine, habes qui ad te obuius properat, pium Samaritanum, fidelem patrem, ut tuis uulneribus medeatur, ut tuos sibi languores communes faciat. Non potest enim non dolere caput, si quo morbo laborent membra. Non potest non accurrere pater, cum filium uidet extrema patientem. Plusquàm pessime de Christo sentit, quisquis

1) 1 Kor. X:12 (niet letterlijk aangehaald).

2) In groote verlegenheid zijnde.

3) Lees: igitur.

4) Vergel. Joël II:32, Hand. II:21, Rom. X:13.

eum non pie clementem & clementer pium sentit. Infideli est deterior, qui fidei anchora // destitutus, aliò quàm ad Christum miserorum refugium respectat. De Christo nihil non poteris tibi polliceri, si modo eius beneficentiam in peccatores affatim hactenus exhibitam, emetiaris. Quando unquam peccatorum declinavit contubernium, maxime ubi spei ¹⁾ erat spiritualis lucri? quando unquam indignanter à se reiecit suppliciter flagitiorum suorum ueniam comprecantes? Quando ad peccatorum humilitatem se non demisit, qui factus est pro nobis peccatum, ut cum Paulo dicam? ²⁾ An non cum publicanis & pharisæis conuiuia agitauit? An peccatricem illam dedignatus est congressu? An non peccatores, qui ab aliorum conuentibus arcebantur ut indigniores, prætulit iustis illis pharisæis? Breuiter, an non ipse est agnus (non iudex) qui tollit peccata mundi, operatus salutem in medio terræ, idque non grauati, sed spontanee, cum scriptum sit, oblatu est, quia ipse uoluit? Quem aspernabitur, qui ne proditorem quidem Iudam à se reiecit? quem dedignabitur carne indutum, cum & ipse sit carne obtectus, forma serui accepta, ut languores nostras ³⁾ ipse portaret? An non liuore eius sanati sumus? Appropinquate (inquit) mihi, & ego appropinquabo uobis ⁴⁾. ultro ad se euocans, imò pertrahens peccatorum mole pressos, & graui conscientie tortura onustos, ut refocillentur ⁵⁾ aquis uitæ. Venite, dicit dominus, properate, emite, & absque argento redimemini ⁶⁾. Quid est absque argento redimi, quàm absque operibus & meritis nostris redimi? Gaudium est angelis super peccatore pœnitentem//tiam agente. Quid cessas igitur, ad coelos confugere, ubi [b 6 r] tam multiplex te manet patrocinium? Angeli gaudio perfundi gestiunt, sancti omnes intercedunt ⁷⁾, filius ipse gemitibus inenarrabilibus interpellat pro nobis, ut pontifex summus, annuit sanctorum collegium, patris renidet uultus, quid te terret sub conspectum dei prodire? Accede ad deum cum fiducia, & dabit tibi petitiones cordis tui. Qui quærit inuenit, pulsanti aperitur, petenti nihil negatur. Si te uehementer contristat & lassat, quod timide hostibus cesseris, & manus dederis inimicis, memineris, generosum etiam militem non semper uincere, non semper potiri uictoria, non semper de hostibus triumphare. Nam alterna uiris uictoria datur. Scio quidem, non turpe modo, sed & impium & flagitiosum esse, in hac palæstra uinci, qua cum sathana commissus, pugnam capessis. Sed quid? sic fortassis uisum est deo, ut qui cum Petro audentior uidebaris etiam

1) Lees : spes.

2) 2 Kor. V : 21.

3) Lees : nostros.

4) Jak. IV : 8.

5) Lees : refocilentur ?

6) Vrije aanhaling van Jez. LV : 1.

7) Bedoelt de schrijver deze woorden wel letterlijk in den kerkelijken zin ?

in mortem, dum omnia adhuc secunda essent, etiam cum Petro animo dejicereris, idque hoc consilio, ut reuocato animo fortior in pugnam descenderes, disceresque iam totus à deo pendere, qui prius nonnihil humanæ eruditioni, aut humanis præsidijs detulisti, & credidisti. Vir fugiens & denuo pugnabit. Non sine laude, etiam semel uictus, instructior arma repetit, cum hoste congressurus. Et non raro fieri uidemus, ut redintegratis uiribus, uictoriæ palmam referat ab hoste, dudum uictus. Quoniam igitur hac uia male successit, [b 6^r] alia aggrediunda fuerit, qua, duce Chri-//sto uictor sis discessurus ab hoste. Porrò si sic placitum est domino, ut tam pueriliter animo dejicereris, tantumque probri Christi euangelio per te adderetur ¹⁾, sit nomen domini benedictum, sicut domino placuit, ita factum est. Non enim iuxta hominum consilia, sed iuxta dei uoluntatem cuncta eueniunt, quia ex ipso, per ipsum, & in ipso sunt omnia. Non ignoramus autem, etiam capillos capitis nostri omnes numeratos esse, & ne passerculum quidem unum in terram cadere, sine patre nostro. tantum abest, ut queritari uelimus, uel sorte, uel tua ipsius malicia, uel improborum hominum importunitate factum, ut reuocares. Verbum enim domini manet inæternum ²⁾. Ipse dixit & facta sunt omnia. Non est qui uoluntati eius resistat, non est qui deo respondeat, quin sicut impleta sunt omnia, quæ scripta sunt de filio hominis, ita & adimplebuntur omnia, uel ad minimum usque apicem, quæ prædestinauit de nobis futura deus. Tantum in deum, & nos totos, & nostram uoluntatem abijciamus, orantes cum propheta. Sana me domine & sanabor, saluum me fac, et saluus ero. Non est enim hominis uia eius, sed gressus hominis à deo diriguntur, ut uiam eius uolet. Iam si tu sponsum cum Dauid & Petro ad tempus reliquisti, ipse tamen non te dereliquit, sic dicente domino per Esaiam: Ad modicum in puncto dereliqui te, et in miserationibus magnis congregabo te, in momento indignationis abscondi parumper faciem meam à te, & in misericordia sempiterna misertus sum tui ³⁾. Id quod cum multis patribus tum Anto-//nio monacho usuuenisse comperimus, qui cum innumeris hostium impugnationibus lacessitus, propemodum uinceretur, ueluti à deo desertus, rogat, cur non ab initio ad fuisset prælianti. Percutiam, & ego sanabo, dicit dominus ⁴⁾. Quis ferat percutientem, si non sit sanaturus? Si tu iniquitates sustinueris domine, domine quis sustinebit? Non potest fieri, quin fortior resurgas, si modo resipiscas ab

1) Als de Heer ten doel gehad heeft u eerst te doen afvallen, opdat gij daarna des te heerlijker zoudt overwinnen in den strijd.

2) Zóó staat er (in één woord).

3) Jez. LIV: 7, 8 (volgens de Vulgata, die echter heeft: Ad punctum in modico dereliqui te).

4) Deut. XXXII: 39.

errore tuo. Memento unde excideris, & age poenitentiam, sic enim futurum spero, ut quod magna contumelia publice affectus sis, tibi cesserit olim in cumulum gratiæ apud deum, qui hac fortassis uia uoluit te ad nihilum redactum, plene ad sui amorem pertrahere. Quare expecta tacitus in silentio & spe, dum uirtute indutus ex alto, prædicare liceat constanter, et impauido pectore affirmare, Quoniam hic est Christus. Tu domino linguæ offeras officium, & eam ipse gubernabit, audi quid in te loquatur dominus. Non est quod humanam spectes eruditionem, non est quod ab humanis traditionibus speres uerbum. Ego enim dabo uobis os & sapientiam, dicit dominus, cui non poterunt resistere uniuersi aduersarij uestri. Nolite præmeditari quid loquamini. Non enim uos estis qui loquimini, sed spiritus patris uestri qui loquitur in uobis. Cæterum nolo id te moueat quicquàm, quod dominus permittit peccator ex sententia agere, nec ultionem adhibet, cum in hoc patienter expectet, ut cum dies iudicij aduenerit, in plenitudine peccatorum puniat, sicque pios omnes ab iniuria uindictet. Sunt enim animicidæ, qui [b 7^v] quos habent peccato lethali obnoxios per hæresim, adhuc moliuntur ignis beneficio tartaro tradere, secundum cacozei & malefidei suæ iudicium. Quo fit, ut nihil minus sint quàm Christiani, cum sanguinem fratrum suorum sitiant, & ceu rapaces lupi in ouilia Christi rapiantur et sæuiant. Feramus nos toleranter quoruncunque hominum tyrannidem. Qui enim conturbat nos, portabit iudicium quicunque sit ille, quod Paulus astruit. Non potest semen uerbi dei terræ mandari, quin exponatur coeli uolucris, proculcandum pedibus, & item sathanicis hominibus adulterandum. Veritas quidem laborare potest, sed non extinguitur. Si dominus sinat populum suum concuti, non tamen derelinquet. In patientia uestra possidebitis animas uestras, dicit caput nostrum Christus Ihesus ¹⁾, quem si persecuti sunt, & membra persequentur. Non est enim seruus maior domino suo. Verum ut iam tandem receptui canam ²⁾, id unum te oro, atque per Christi amorem obtestor, ut (quoniam non est Christianæ modestiæ pugnanter agere inter Christianos, nec pertinaciter suis affectibus assentiri, quibus facillime imponitur) pro charitatis debito, & Christiano officio nobis communicates, si quid est, in qua doctior per uerbum dei abieris ab istis tam bullatis M. N. ³⁾ & magnificis Rabbiniis ⁴⁾, si errores (quos dicunt) tuos, sicut uerbis

1) Luc. XXI: 19.

2) „Receptui canere” beteekent letterlijk „den aftocht blazen”.

3) Magistris Nostris, d. w. z. theologiae doctores et professores, die gewoonlijk bijstand verleenden bij het geloofsonderzoek.

4) Een sarkasme: „laat het mij weten, als gij door die hooggeleerde heeren iets wijzer geworden zijt; als zij u uit de Schrift onderwezen hebben”, enz.

negarunt & damnarunt, ita etiam certis scripturæ sacræ testimonijs conuicerint, quemadmodum decet sacræ scripturæ uindices. Et quo-//
[b 8^r] niam uexatio nonnunquam dedit intellectum auditui, hinc colligimus, cum satis sis exercitatus, te felicius aliquid sapere, quàm nos, quibus adhuc non obtigit, qui obstreperet aut negocium exhiberet. Doceri enim cupimus, & ueritatis indagandæ studio, quemuis etiam doctorem admittimus, tantum abest ut nostræ prudentiæ inniti uelimus. Postremo magni beneficij loco habituri sumus, si nobis etiam tuæ conscientiæ statum per literas utcunque descripseris. Vale in domino felix. Sed priusquàm literas obsignem, id te oro, ne uageris per orbem terrarum incertis sedibus, ne fugias à facie Christi, qua & illuminaberis & confortaberis, sed libri scripturæ sacræ nocturna uersentur manu, uersentur diurna, in quibus arma militiæ Christianæ uelut in quodam armamentario sunt reposita. Iterum uale, & Christi Christianorumque omnium causam, fac precationibus assiduo iuues.

FINIS. //

Dye histori, so zwen Augus-
tiner Ordens gemartert seyn tzu
Bruxel.

INLEIDING.

De mare van het droevig uiteinde der eerste martelaren voor de Hervorming heeft zich voortgeplant naar verre landen, niet alleen naar Saksen, maar ook naar Beieren. Het optreden van Luther had daar in alle kringen eene hevige gisting veroorzaakt. Karel de Vde's edikt van Worms (1521) had teweegebracht, dat in Beieren evenals elders een aantal personen aan vervolging blootstonden ¹⁾. Het bericht van het martelaarschap der twee Augustijner kloosterbroeders te Brussel wekte zeer uiteenlopende gewaarwordingen, al naar gelang van de partij waartoe men behoorde. Georg Hauer, professor aan de universiteit te Ingolstadt en derhalve ambtgenoot van den bekenden Joh. Eck, heeft het onderwerp op den kansel aangeroord. Predikende in de Maria-kerk heeft hij de terechtstelling van de twee Augustijners als eene Godewelgevallige daad geprezen ²⁾. Anderen waren vervuld van geestdrift en bewondering voor de standvastigheid dezer martelaren, voor hunne trouw aan het geweten, voor den moed waarmee zij hun gevoelens verdedigd hadden. Tot dezulken behoorde Martinus Reckenhofer (of Reckenhofen), van wiens hand het geschrift dat hier volgt afkomstig is ³⁾. Hij was bekend met de „Historia

1) C. Prantl, *Geschichte der Ludwig-Maximilians-universität in Ingolstadt, Landshut, München*, München, 1872, Bd. I, S. 156—163; S. Riezler, *Geschichte Baierns*, Gotha, 1899, Bd. IV, S. 82—94; A. von Druffel, *Die Bairische Politik im Beginne der Reformationszeit, 1519—1524*, in de *Abhandlungen der historischen Classe der kön. bayerischen Akademie der Wissenschaften*, München, 1883, Bd. XVII, S. 636—659.

2) Von Druffel, a. a. O., S. 649.

3) Het boekje is gedrukt in 4°-formaat, met Gothieke letter. Aantal bladen: 30. Aantal regels per bladzijde: 32 à 34. Hoogte: 19.2 c.M. Breedte: 14.7 c.M. Signa-

de dvobvs Avgvstinensibus" en heeft zich gedrongen gevoeld haar in de Duitsche taal over te brengen en opnieuw te doen drukken. De brieven, waarin de terechtstelling beschreven wordt, heeft hij eenigszins bekort. De 62 artikelen, waarin als het ware de geloofsbelijdenis van Hendrik Vos is vervat, heeft hij van tamelijk uitvoerige toelichtingen voorzien. Elke stelling van den martelaar heeft zijne volle instemming; hij verdedigt de geheele reeks en neemt de verantwoordelijkheid er voor op zich. Van sommige artikelen wordt de strekking door hem eerder verscherpt dan verzacht (28, 44). Den vermanenden brief aan het slot, gericht tot „iemand die de waarheid verloochend heeft", heeft hij weggelaten. Het geheel is een geschrift geworden, dat in het algemeen als uiting van een vurig Hervormingsgezinden geest in het eerste ochtendgloren der Reformatie zeer de aandacht waard is. Maar in het bijzonder verdient het de belangstelling van de beoefenaren der geschiedenis in ons vaderland, daar het de beteekenis van de eerste slachtoffers der geloofsvervolging, die juist Nederland geroepen was op te leveren, in een helder licht stelt. Wat wij reeds bij de bespreking der 62 artikelen durfden verzekeren zal door ieder die de toelichtingen van Reckenhofer gelezen heeft, worden bevestigd; nl. dat Hendrik Vos en Joannes van den Esschen belangrijke mannen waren, van wie men begrijpen kan, dat de Roomschegezinde partij van haar standpunt het noodig heeft geoordeeld de verbreiding hunner leeringen te fnuiken. Men gevoelt dat zij in theologisch opzicht goed geschoold moeten geweest zijn, en in de behandeling van leerstellige vraagstukken eene meer dan alledaagsche bedrevenheid hebben bezeten. Een fragment van dit werk is opgenomen door Paul Fredericq ¹⁾; nl. het korte geschiedverhaal dat vooropgaat, en de

tuur: A ij—H ij. Het titelblad vertoont eene houtsneede, waarop de beide martelaren op de knieën en met gevouwen handen in de vlammen van den brandstapel zitten. Christus verschijnt hun uit de wolken. Het hoofd der martelaren is van een nimbus voorzien. In verband hiermede verdient het „S." vóór hunne namen opmerking (S. Heynricus, S. Iohannes). Het geheel doet zien hoeveel moeite sommigen in Hervormingsgezinde kringen gehad hebben om zich aan traditioneele opvattingen te onttrekken. Een exemplaar is mij geleend door de Koninklijke bibliotheek te Berlijn. Het exemplaar der universiteitsbibliotheek te Gent komt hiermede geheel overeen met één klein verschil. De houtsneede op den titel nl. is in het Gentsche exemplaar met de hand gekleurd.

1) *Corpus documentorum inquisitionis neerlandicae*, uitgegeven door Paul Fredericq, 's-Gravenh. 1900, Dl. IV, blz. 193—198.

62 stellingen, maar zonder de toelichtingen van Reckenhofen, die duidelijker dan iets anders de beteekenis daarvan doen beseffen. Eene volledige uitgave mag dus wel gewenscht heeten.

Wie was Reckenhofen? ¹⁾ Omtrent zijn persoon is zeer weinig bekend. Als zijne woonplaats noemt hij Claus ²⁾ (of Clausen), dat in Tirol gezocht moet worden ³⁾. In het Vervolg op Jöcher's „Gelehrten-Lexikon” wordt hij vermeld. Daar wordt verzekerd, dat niets anders aangaande hem bekend is dan dat hij ter wille van het evangelie is verdreven, en dat hij in het j. 1524 een boekje uitgaf, getiteld: „De Artikelen, waarom de rector en raden der hoogeschool te Ingolstadt meester Arsacius Seehofer van München gedwongen hebben te herroepen, met bijvoeging van den inhoud dier herroeping en eene verklaring van de 17 artikelen” ⁴⁾. Dit boekje bestaat gelukkig nog ⁵⁾. Wij hebben dus twee geschriften van zijne hand, waaruit wij willen trachten iets omtrent hem zelve te vernemen. Zijne bewerking van de „Geschiedenis der twee Augustijners” zal hij nog wel in het j. 1523 vervaardigd hebben. Immers de geheele inhoud doet denken aan iets dat open-

1) Zijn naam wordt ook gespeld: Reckenhofen. Zie boven, blz. 57.

2) *Dye histori*, quat. A, Bl. j^v, hierachter, blz. 66.

3) Th. Kolde, *Arsacius Seehofer und Argula von Grumbach*, in de *Beiträge zur bayerischen Kirchengeschichte*, Erlangen, 1904, Bd. XI, S. 49—77, 97—124, 149—188. Over Claus zie S. 116. In *Ritters Geographisch-statistisches Lexikon*, 8te Aufl., von Joh. Penzler, Leipz. 1895, Bd. I, S. 989, worden vier dorpen opgegeven die Klaus heeten.

4) H. W. Rotermund, *Fortsetzung zu Jöchers Gelehrten-Lexikon*, Bremen, 1819, Bd. VI, Sp. 1521.

5) *Die Artickel warumb der rector || vnd Rethen der Hohenschul zu Ingolstatt || zwingen vnd genöttigt haben, zum wi-||derspruch Mayster Arsacium See-||hofer von München, mitsamt || des lauts der widerruffung || vnd seyner erklerung. || — Die erklerung der Sibenzehen Artickel, durch || Mayster Arsacij von München Christlich gelert, vnd || wie vnbillich, vnd wider Gott eer gezwungen || ist, zum widerspruch durch den Rector vnd || Rätthe der hohenschul zu Ingolstat || mitsamt dem lautt seyner wi-||derruffung, aynem yetlichen wol zubeherzten. ||* [Aan het slot, onder quat. F, Bl. iij^r staat:] M.D.XXiiij. — Formaat in-4°. Letter: Gothiek. Aantal bedrukte bladen: 23. Aantal regels per bladzijde: 34 à 35. Hoogte: 18.6 c.M. Breedte: 13.7 c.M. Signatuur: A iij—F ij. Een exemplaar is mij geleend uit de Kön. Hof- und Staatsbibliothek te München. Met geringe wijzigingen, meest veranderingen in de orthographie, en met toevoeging van eenige aantekeningen op den rand is dit werkje afgedrukt door L. Rabus, *Historien der Martyrer*, Strassb. 1570, Th. II, Bl. 358—368. De schrijver noemt zijn naam boven de voorrede: Martinus Reckenhofen zu Clausen.

baargemaakt is onmiddellijk na het gebeurde of zoo spoedig mogelijk nadat de schrijver er kennis van gekregen had ¹⁾.

Jong kan hij toen niet meer geweest zijn. Hij schrijft toch: „wat het christelijke geloof is, het mocht mij niet te beurt vallen dit van schoolsche geleerden of uit één van hunne geschriften te vernemen, ofschoon ik in den tijd van dertig jaren velen hunner gehoord en gelezen heb” ²⁾. Men mag dus aannemen dat hij destijds den leeftijd van veertig à vijftig jaren had bereikt. Waarschijnlijk is hij nog op rijperen leeftijd naar Wittenberg getogen. Immers na de zooeven aangehaalde woorden gaat hij voort: „ik weet, dat niemand kan komen tot het rechte verstand van het ware geloof, tenzij hij de boeken leze die te Wittenberg geschreven zijn, of een tijdlang aldaar vertoefd hebbe” ³⁾. Elders zegt hij, dat Luther „in den aanvang van zijn optreden zich ootmoedig gewend heeft tot de hoogeschoolen in den omtrek van Wittenberg, zooals Erfurt, Leipzig en Frankfort aan de Oder; hij heeft haar zijne leeringen inzonderheid betreffende de Roomsche afdelen voorgelegd, en degenen dien het aanging trouwhartig gewaarschuwd. Dit is echter met minachting beantwoord. Men heeft hem als vijand behandeld, hem lagen gelegd, getracht hem te onteeren en hem van het leven te berooven”. „Zooals bekend is”, verzekert hij, „aan degenen die in den beginne in zijne omgeving verkeerd hebben (als wissende dat die am anfang vmb jn seyn gewesen)” ⁴⁾. Een tijdlang heeft hij Luther's lessen gevolgd. Hij verhaalt, hoe deze op zijne colleges de toehoorders dikwijls aanspoorde om Tauler's preeken te koopen ⁵⁾. Ook de geschriften van Melancton heeft Reckenhofer gelezen ⁶⁾. Hij heeft Seehofer hooren spreken ⁷⁾. Hij weet dat Seehofer bij

1) Vergel. *Bibliographie des martyrologes*, T. I, p. 507.

2) *Dye histori*, quat. F, Bl. ij v; hierachter, blz. 101.

3) A. a. O.

4) *Die Artickel warumb der rector vnd Rethen der Hochschule zu Ingolstadt zwingen zum widerspruch* Arsacium Seehofer, quat. A, Bl. iij v; B, Bl. j r; bij Rabus, Th. II, Bl. 359 r.

5) *Dye histori*, quat. B, Bl. ij r; hierachter, blz. 74.

6) *Die Artickel*, quat. B, Bl. ij v: „Auch ist Philippen Melancton leer nit anders denn das Euangelien, als yederman wissen ist, der sein geschrift geleszen hat”; bij Rabus, Th. II, Bl. 360 r.

7) *Die Artickel*, quat. B, Bl. ij v: „Arsacij Seehofer das Ewangeli mit göttlicher geschrift dewt, als den die jhenigen die jn gehört, haben wissen”; bij Rabus, Th. II, Bl. 360 r.

Melanchton heeft vertoefd ¹⁾, misschien wel doordat zij beiden tegelijk te Wittenberg geweest zijn. De leeringen om welke Johannes Hus veroordeeld is, kent hij uit een toentertijd pas gedrukt geschrift van Aeneas Sylvius (paus Pius II) ²⁾. Van de toestanden in Beieren schijnt hij goed op de hoogte te wezen. Hij verzekert dat daar in de veertig kloosters bestaan ³⁾, en dat deze met de seculiere geestelijken meer dan de helft van den grond bezitten ⁴⁾. Zoodra men buiten Munchen komt op drie mijlen van den stadsmuur, en vraagt: „van wien is deze grond?” luidt steeds het antwoord: „ist meins Genedigen Herren von Degernsee, Chiemsee, Saunersee”, u. s. w. ⁵⁾. Heeft de vervolging hem op de hielen gezeten? Is hij er aan ontkomen? Men zou het kunnen gissen uit zijne woorden over de geloofsrechters: „hoe zij handelen en van welke arglist zij zich bedienen in hunne beulsambten, als iemand in hunne macht geraakt, dat weten degenen die aan hunne handen ontglipt zijn” ⁶⁾. Met de toestanden aan de universiteit te Ingolstadt, waar men zich juist in de kettervervolging zeer beijverde, is hij echter niet van nabij, of althans niet bij voortduring bekend geweest. Hij verklaart toch in 1524 niet te weten, wie de functiën van „rector en raden” aan die universiteit hebben bekleed ten tijde van de veroordeeling der leeringen van Seehofer ⁷⁾. De merkwaardige geschiedenis van dezen laatste is tamelijk bekend ⁸⁾. Seehofer had zijne studiën te

1) *Die Artickel*, quat. B, Bl. ij v: „du sunderlich Arsacij, dieweyl du bey jm gewest, seyner trewen leer vnd Christlichen wandels auch tieffer kunst vnd gewysen vrtayls gnugsam erfahrung hast”; bij Rabus, Th. II, Bl. 360 r.

2) *Die Artickel*, quat. B, Bl. iiij r: „Solche bewerbung oder der gleychen haben die verfürt so im Concili zu Costnitz vnd Basel, den herrn Hussen Johannessen vnd die andern verdampten, als klar ausz dem buch jrer händlung, durch Eneam Siluium beschriben vnd kurtzlich gedruckt ist”; bij Rabus, Th. II, Bl. 361 r. Waarschijnlijk heeft hij het oog op de *Commentariorum de gestis Concilii Basileensis libri II*.

3) *Die Artickel*, quat. B, Bl. iij v; bij Rabus, Bl. 360 r.

4) *Die Artickel*, quat. F, Bl. iij r; bij Rabus, Bl. 367 v.

5) *Die Artickel*, a. a. O.

6) *Dye histori*, quat. F, Bl. iiij r; hierachter, blz. 104.

7) *Die Artickel*, quat. C, Bl. ij r; bij Rabus, Th. II, Bl. 362 r.

8) Rabus, *Historien der Martyrer*, Th. II, S. 348—358; Prantl, a. a. O., Bd. I, S. 150—156; Riezler, a. a. O., Bd. IV, S. 87—91; Von Druffel, S. 644—652; Th. Kolde, *Arsacius Seehofer*, in de *Realencyklopädie für protestantische Theologie*, Leipz. 1906, Bd. XVIII, S. 125. De beste behandeling is aan het onderwerp ten deel gevallen in de uitvoerige artikelen van Kolde, *Arsacius Seehofer und Argula von*

Ingolstadt aangevangen en te Wittenberg voortgezet; van daar was hij naar zijne geboorteplaats Munchen getogen en vervolgens te Ingolstadt teruggekeerd. Toen reeds stond hij onder verdenking van ketterij, weshalve hij door Joh. Eck (Kerstmis 1522) slechts tot de magisterpromotie werd toegelaten op voorwaarde dat hij beloofde de leer van Luther niet meer te zullen verbreiden. Desniettegenstaande behandelde hij voor een klein aantal toehoorders de brieven van Paulus geheel in den geest van Melanchton, daarbij gebruik makende van hetgeen hij te Wittenberg op diens colleges had opgeteekend. Den 11^{den} Augustus 1523 werd hij bij den senaat der universiteit aangeklaagd en weldra gevangen gezet. Met toestemming van hertog Willem van Beieren werd zijne zaak berecht, niet door den bisschop van Eichstadt, tot wiens gebied hij behoorde, maar door professoren van de universiteit te Ingolstadt. Men noodzaakte hem te herroepen. Als eene zachte straf werd hem een gedwongen verblijf in het klooster Etall opgelegd. De plechtige herroeping heeft den 7^{den} Sept. 1523 plaats gehad. Daarbij moest Seehofer 17 artikelen, die men uit zijne schriftelijke aantekeningen getrokken had, als kettersch veroordeelen. Deze zaak wekte in wijde kringen verontwaardiging, zoowel in Beieren als ver daarbuiten. Zeer velen koesterden warme sympathie voor Seehofer, ook wegens zijne jeugd, daar hij slechts 18 jaren telde. De ergernis werd vergroot door de openbaarmaking van de zeventien stellingen met uiteenzetting van de redenen waarom zij veroordeeld waren ¹⁾. Wie hetzij geheel hetzij ten halve geneigd waren met Luther of Melanchton mede te gaan, vonden die stellingen onschuldig, al kwamen er een paar in voor die sommigen wel bedenkelijk toeschenen, zooals stelling 15: „Das gar nit zymlich sey, vmb zeytlicher gütter willen zu schweren”, en 17: „Das Ewangelion Christi nit ain Gayst sey, sonder buchstaben”. Men kan er uit opmaken, dat Seehofer behoorde tot eene uiterste partij. Maar de gevaren daarvan werden nog niet ingezien, althans niet door Luther. Deze richtte een allerheftigst pamflet tegen de universiteit van Ingolstadt ²⁾. Ook eene vrouwe-

Grumbach, in de *Beiträge zur bayerischen Kirchengeschichte*, 1904; zie boven, blz. 59, aant. 3.

1) De titels van het vlugschrift waarin dit geschiedde, in de inleiding der uitgevers van *D. Martin Luthers Werke*, Weim. 1899, Bd. XV, S. 97 f.

2) *Widder das blind vnd toll verdamnis der siebenzehen artickel von der elenden schendlichen vniuersitet zu Ingolstat ausgangen*. Martinus Luther. *Item der Wien-*

lijke schrijfster, Argula von Grumbach, de echtgenoot van een aanzienlijk Beyersch staatsdienaar, sprong voor Seehofer in de bres ¹⁾. Den meesten indruk schijnt echter een vlugschrift van Martinus Reckenhofer gemaakt te hebben, te weten het reeds meermalen aangehaalde, met den titel: „De Artikelen, waarom de rector en raden der hoogeschool te Ingolstadt meester Arsacius Seehofer genoodzaakt hebben te herroepen” ²⁾. Voornamelijk aan den invloed van deze brochure wordt het toegeschreven, dat de genoemde universiteit zekere verlegenheid met hare eigen houding aan den dag legde, de vroeger openbaargemaakte veroordeeling van Seehofer's stellingen verloochende, en een twistgesprek uitschreef, waarin die stellingen en daarnaast een aantal andere een onderwerp van debat zouden uitmaken ³⁾.

In zijn verweerschrift ten gunste van Seehofer ⁴⁾ spreekt Reckenhofer geheel in denzelfden geest als in zijne toelichting der 62 stellingen van de Nederlandsche martelaren. Hij laat zich kennen als een vurig aanhanger van Luther met neiging tot zeker radikalisme. Is het zonder beteekenis dat hij ergens Karlstadt met instemming aanhaalt? ⁵⁾ Zijne onvoorwaardelijke veroordeeling van alle universiteiten ⁶⁾, zijne beschimping van alle geestelijken ⁷⁾, geven

ner Artickel widder Paulum Speratum sampt seyner Antwort. [Aan het slot:] Wittenberg. 1524. Herdrukt in *D. Martin Luthers Werke*, Weim. 1899, Bd. XV, S. 110—140. — De artikelen van Seehofer vindt men hier terug.

1) Von Druffel, *Die Bairische Politik im Beginne der Reformationszeit*, S. 650 ff. De titels van een tweetal vlugschriften van hare hand in de inleiding op het genoemde werk van Luther, Weimarer Ausg., Bd. XVI, S. 101.

2) Zie de beschrijving boven, blz. 59, aant. 5.

3) Kolde, *Arsacius Seehofer*, in de *Realencyklopädie*, Bd. XVIII, S. 125; Weimarer Ausgabe van Luther's werken, Bd. XV, S. 98 f.

4) Deze is uit het klooster ontvlucht, heeft zich naar Wittenberg begeven en is vervolgens op verschillende plaatsen predikant geweest.

5) [Reckenhofer], *Die Artickel*, quat. B, Bl. iij r: „Es ist offen am tag, das kain ortt ist in der gantzen Christenhait, da man sich der sündt weniger schempt denn zu Rome, ausz wölchem als ainer mördergrub kommen vnd fliesen, alle sünd vnd laster in die gantzen Christenhait Daun sonderlich geschriben, hat Doctor Andreas karlstat”; bij Rabus, *Historien der Martyrer*, Th. II, Bl. 360 v.

6) [Reckenhofer], *Dye histori*, quat. B, Bl. j v; D, Bl. j v; hierachter, blz. 73, 86 v.; *Die Artickel*, quat. B, Bl. j; C, Bl. ij v; E, Bl. ij v; F, Bl. iij r; bij Rabus, Th. II, Bl. 359 v, 362 r, 365 v, 367 v.

7) [Reckenhofer], *Dye histori*, quat. C, Bl. iij r; D, Bl. ij r, iij v; F, Bl. j v; hierachter, blz. 82, 87, 90, 100; *Die Artickel*, quat. B, Bl. iij r; bij Rabus, Th. II, Bl. 360 v.

te denken. De macht der vorsten beschrijft hij als van heidensch aard; men moet hun gehoorzamen, maar zweren is volgens hem verkeerd ¹⁾. Hij verzekert, dat Luther veel meer dankt aan „ervaren dan aan lezen” ²⁾. De 17de stelling van Seehofer, behelzende, dat „het evangelie van Christus geen geest, maar letter is”, wordt door hem vergoelijkt ³⁾. Alle geloovigen bezitten volgens hem de macht om te consecreren ⁴⁾. Van de leer der transsubstantiatie staat hij verder af dan Luther. Hij acht het waarschijnlijk, dat het brood blijft na de wijding, en zegt: „als iemand maar genoeg hostiën had, zou hij geen honger behoeven te lijden” ⁵⁾. Strikt genomen erkent hij slechts één sacrament, nl. den doop ⁶⁾. Hij veroordeelt het ombrengen van ketters ⁷⁾. Heeft Reckenhofer de Doopersche beweging helpen voorbereiden? Is hij straks door die strooming meegesleept?

In de jaren 1523/1524 is hij zich niet bewust geweest, dat hij iets anders nastreefde dan Luther. Op iedere bladzijde zijner beide geschriften uit die jaren proeft men den kweekeling van Wittenberg, zoowel in de verkondiging van de leer der voorbeschikking ⁸⁾ als in de onzekerheid omtrent de vraag wie de schrijver is geweest van den Jakobusbrief ⁹⁾. Nog moge worden gewezen op eene schoone bladzijde over de roeping der vrouw ¹⁰⁾. Het hoofddoel van Reckenhofer's bewerking der geschiedenis van de twee Augustijners wordt reeds op de eerste bladzijde door hem medegedeeld. Ook hem is het er om te doen den lezer, als het noodig mocht worden, te sterken en standvastig te maken in het martelaarschap ¹¹⁾.

1) [Reckenhofer], *Dye histori*, quat. B, Bl. iij^r en v; hierachter, blz. 76 v.; *Die Artickel*, quat. E, Bl. i^v—ij^v; bij Rabus, Th. II, Bl. 365 v, 366.

2) [Reckenhofer], *Dye histori*, quat. B, Bl. ij^r, hierachter, blz. 74.

3) [Reckenhofer], *Die Artickel*, quat. E, Bl. iij^r; bij Rabus, Th. II, Bl. 366.

4) [Reckenhofer], *Dye histori*, quat. D, Bl. iiij^r; hierachter, blz. 90.

5) [Reckenhofer], *Dye histori*, quat. C, Bl. iiij^v; hierachter, blz. 85.

6) [Reckenhofer], *Dye histori*, quat. D, Bl. iiij^v; hierachter, blz. 92.

7) [Reckenhofer], *Dye histori*, quat. F, Bl. iij^v; hierachter, blz. 103.

8) [Reckenhofer], *Dye histori*, quat. B, Bl. iiij^v; hierachter, blz. 78.

9) Aldaar, quat. E, Bl. ij^v; hierachter, blz. 94.

10) Aldaar, quat. C, Bl. ij^r; hierachter, blz. 80 v.

11) Aldaar, quat. A, Bl. j^v; hierachter, blz. 66.

Dye histori, so zwen Augustiner

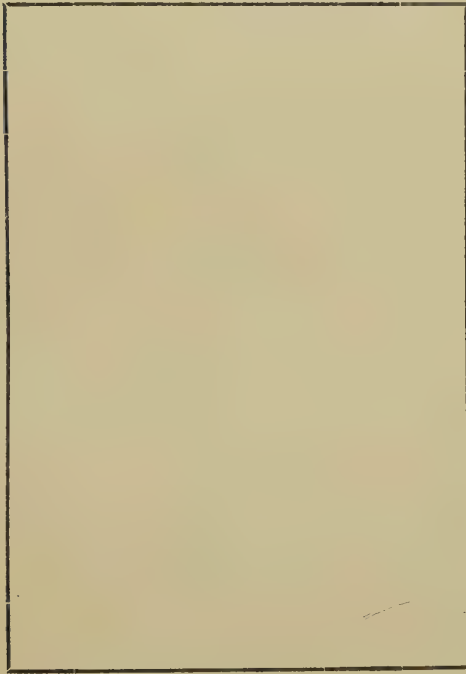
Ordens gemartert seyn tzu Bruzel yn
Probant, von wegen des Euangeli.

Dye Artickel darumb sie verbrent seyn mit yrer
auslegung vnd verklerung.

S. Heynricus.

S. Iohannes.

Sancti quia
fide mundati
Act: 15. fide
purificans
corda eorum.

Dye tzwen tzeugen des Euangeli tzu
Bruzel yn Probant verbrent.
Frew dich selige Germania.

Wunscht eynem yetlichen Christlichen Leser Gnad vnd frid von got dem vater vnd vnserm herren Iesu Christo. A.

Lyeber brueder dye Artickel bekant durch dye gerichtten Martrer, so verbrent sein tzu Bruxel im Probant, von wegen des Evangeli, seyn vns, nitt alleyn darumb tzuwissen, das man behertze vnd mercke, das grausam, ²⁾ furnemen des Entchrists wider got ³⁾. Vnd sein heiligs wort, Sonder auch darumb, das Sich eyn jetlicher besinne, szo er durch Christum wurde beuordert tzum leyden ⁴⁾ wie gelassen er solt sein Wan die tzezt ist allhye, das dye straff anfahe, am gesindt gottis .1. Petri .4. ⁵⁾. Vnd got vleyssig bite ⁶⁾, das er geb den seynen bestendigkeyt vnd weyszheyt tzu vberwinden alle wydersachern vnd feynte des wort gottis, Des gnaden sey mit vns allen Amen.

Volggt dye marter der bestendigen Ritter Christi, Iohansen vnd Henrichen Augustiner orden des Closters tzu Antworff brueder. Als betzeugen die jenigen so die geschichtt gesehen haben vnd furwar wissen.

Nach Christi vnsers heylants geburt .M.D.xx iij. Iar am ersten tag. Iulij das ist am abent Visitationis Marie, seyn dye gericht worden, vnd hat sich kurtzlich also begeben Von der euangelischen ler, ⁷⁾ wegen ist tzeastoert, das angefangen Closter Augustiner ordens,

1) Sommigen hebben ten onrechte gelezen: Heckenhofer. Zie *Bibliographie des martyrologes*, T. I, p. 508. Dat de eerste letter van 's mans naam eene „R” is, blijkt uit zijn geschrift over de veroordeelde stellingen van Seehofer: *Die Artickel warumb* u. s. w.; zie boven, blz. 59.

2) De komma is misplaatst.

3) De punt dient hier en elders in dit geschrift om eene halve of zwakke rust aan te duiden.

4) Voor het geval dat Christus hem bestemt om te lijden.

5) 1 Petr. IV: 17: „Want het is de tijd, dat het oordeel aanvangt met het huis Gods” (volgens de Synodale vertaling van het N. T.).

6) „Vnd got vleyssig bite” is de voortzetting van: „das Sich eyn jetlicher besinne”.

7) Het leesteecken is misplaatst. Het volgende leesteecken is overtollig.

zu Antwortf. Vnd seyn dye brueder gefangen vnnd gefurt gen Wilferd, Vnd drey seyn auss den selben verhart vnd bestendig bliben vff dem euangeli, dye andern aber, seyn abgewichen, Man hat vil versucht vnd furgenumen, wie man Sye moecht abtrun-//nig *A ij* r machen, aber Sie bliben bestendig. Darnach hat man die selben drey gen Bruxel gefurt ¹⁾ vnd mit vleyssz ym Kercker bewart, Seyn dohyn komen Magistri nostri, Dye sophisten, Der schuel tzu Lo-uen. Vnd vff den ersten tag Iulij hat man auffgerust eyne gebor ²⁾, Dohyn seyn kommen dye Bruder der Closter Dominicus, Franciscus vnd Carmeliten orden, Haben sich gesetzt Magistri nostri vnd Ebt mit jrer kleiding die doselb warn an stat der Bischoff, vnd vyl ander dye do stunden vff der enporung oder stuel, der auff gericht was, vor dem Rathaus, Man hat vnder der xj stundt, gefurt vber den marckt den jungsten, aus den gemelten dreyen, eines klaren wolgeferbten antlitz, vor den andern gelert, vnd wolberedt, Ist hynein gefurt, vnd palde herfur auff: pult oder gebor gangen, angezogen mitt pfaffen gewant jn mittels was sam ³⁾ ein altar, ⁴⁾ bereit, vor dem hat er geknyet. jederman hat als erschrocken ⁵⁾ yhn angesehen, Aber es was nit tzu mercken eyne tzeychen, eynes forchtsamen oder erschrockens gemuets. Zuruck stunde yhm ⁶⁾, der Gardian der Franciscen, vnd fieng an tzupredigen, Vor ym hub an der Bischoff, aus eym buch die entweyhung (als sys nennen) Eyn gantze stund ist vorloffen mitt den dingen vnd dem predigen, Aber der jungling ist bliben eyner gestalt vnd eins vnuerwandelten wol geferbten holt-seligen antlitz, das sich ertzeigtt nit alleyn willig tzusterben, sunder auch eyner hohen dult, vnd senfftmuetickeyt, er stund als wer er in seinem beschawen vnd gebet. Vnd so man yn hiesz dysz oder das than, was er gehorsam an ⁷⁾ alle beschwerung.

¶ Man sagt er hab kurtzlich gesprochen. Er wol gehorsam seyn, bysz in todt. ¶ Als die entweyung geschehen, Vnd als man gewonlich sagt, aus eym pfaffen eyne lay gemacht, ist er hyneyn gangen yn gemeyner kleydung.

¶ Darnach seyn her fur ⁸⁾ gangen tzwen ander, mit partheten ⁹⁾ angesicht vnd auch wie der erst mit bestendigen gemuet, // den *A ij* r hat man auch die pfafferei vnd Muncherey abgenommen, Vnd widerumb hinein gefurt. ¶ Alpald darnach sein herfur gefurt

1) Verbeterd uit „gefurt“.

2) Eene stellage opgericht.

3) In het midden der verhooring was daar.

4) De komma achter „altar“ is misplaatst.

5) Vrije vertaling van het Latijnsche „stupentes“. Zie boven, blz. 35.

6) Achter hem stond.

7) Zonder.

8) Hier in twee woorden; iets verder in één woord.

9) Gebaard.

tzwen, Der erste jungling ¹⁾ vnd der letzten eyner vnd hynbracht tzu der Rychtstat, die was am marckt, do disze ding geschehe ²⁾ seyn auffgericht aber dyeweyll man sie furte, vnd entkleydet, hoert man vil aus yhne, die eyn antzeigung gaben jederman, eines rechtglaubigen gemuets, welches begeret vnd frewet sich mit Christo tzu sterben.

¶ Darnach haben sie protestirt das sie sterben wolten, als war christen Vnd sprachen das were der tag des sie lang begeredt hetten. ¶ Als sie entbloest waren bis an die hembt, seyn sie lang gestanden, haben die Sewl vmbfangen. Das fewer, entzundt man gemelich ³⁾ an, obs aus gefer oder vngefer geschach ⁴⁾ das wysszen dye nachrichter ⁵⁾. Ausz dem langen vertzihen, vnd langsamen roesten, sein sie nie schwacher, nach ⁶⁾ vertzagter worden, Vnd als vyl man moecht ermessen auss yren geberden, stirn, augen, vnd gantzen antlitz, dye etwan mer den jnwendigen menschen deuten, den die zung, So nam ymer mer tzuhe bey yn vertrauen, bestendigkeyt, frolickeyt, vnd die hochste freymutigkeyt, Dasz vil meynen Sye lachten, Vor andern ⁷⁾, aber sprachen Sye den glauben vnd das gesangk, Te deum Laudamus, Eynen versz vmb den andern, Eyner ausz yn, so sich das fewr bey yn entzunt sagt, Mich geduncktt man strewe mir rosen vnder. ¶ Der lo aber vnd flamm vffgeend nam ine beyden die stymm, das mans nit mer hoert. Vnd also haben sie vff geben iren geist

Got sey lob.

Warumb aber der drit nit herwider gefurt sey, ist verborgen, Etliche meynen er hab wydderruffen, dyeweyll ehr aber nit gesehen yst vor dem volck, ist es vnglaublich etliche meynen er sey yn der stil erwurckt, Es sey dysz aber das ⁸⁾ es kan nitt lang *A iij* verborgen bleyben. ¶ Darnach haben dye // Barfuesser Munch, vff der Cantzel tzu Bruxel, dem volck gesagt, das sie solten widerufft haben, ym letzten punct, so ⁹⁾ das fewr vber handt, ¹⁰⁾ hat genumen, Dartzu sagen neyn alle die jenigen, so dem fewr am nechsten gestanden sein, bysz an yr ende. ¶ Hyerumb tzubehertzen ist

1) Verbeterd uit „jnnngling“.

2) Lees: geschehen.

3) Langzaam.

4) Of dit geschiedde met opzet dan wel bij toeval.

5) „Das wysszen dye nachrichter“ vervangt het Latijnsche: „equidem affirmare non ausim“. Zie boven, blz. 36.

6) Evenmin.

7) Slordige vertaling van: „praeter alia“.

8) „Es sey dysz aber das“ is de vertaling van: „vtut se res habet“. Zie boven, blz. 37.

9) Op het laatste oogenblik, toen.

10) De komma is misplaatst.

was dye leut getriben hat, tzu dyszer that ¹⁾. ¶ Der Cancellor yhm Probant hat gesagt, Er hab nye dergleychenn gesehen, vnder so vill dye er hat sehen richten ²⁾.

Die bekanten artickel der tzu Bruxel in probant verbrenten Merterer ausz der Augustiner samlung tzu Antworff des ersten tags julij nach Christi geburt .M.D. im XXijj.

Niemandt ist verpflichtet aus gebot des bapst oder keyzers, tzu-
1 uermeiden des Luthers bucher tzulesen.

Diser artickel ist war vnd cristlich, dan eyn yetlicher crist schuldig ist, zu wissen vnd nit wenen ³⁾, das er crist glaubig sey bej verlust seiner seel. Marc: 16. wer nit glaubt wirt verdampt vnd johann: 3. wer glaubt in cristum, wirt nit verdampt: wer aber nit glaubt, der ist jtzo verdampt, vnd petrus in der andern epistel ⁴⁾ .1. cap: macht gewisz ewren rueff, disz sol so gewiss sein als der mensch weisz, das drei nit vier sein, Hierumb sol der mensch nit vnderlassen alles das ine ⁵⁾ zu solichem erkenntnis des glauben mach furen. So nu die leer doet: Marti: Luth: den cristlichen glauben aus dem euangeli vnd heiligen geschriff klerlich beweist, ist niemant schuldig die bucher so er geschriben hat vom glauben zumeiden. Auch wirt niemant fur ein andern gen hymel noch gen der heel faren, es sey keiser oder bapst, sonder ein jetlicher wirt selbs belonet nach seinem glauben.

Die do verbieten die bucher des Lutth: vermessen sich mer,
2 den gottis geist eruordert oder beuilht.

Der weltlich gewalt hat beuelh auss der geschriff vber leyb vnnd guett, tzubewaren dye gerechten vnnd tzuschutzen, auch tzu-
straffen die boesen. //

Darumb tregt ehr das schwert, spricht Paulus tzun Römern *A iij*
am .13. Capitel doselb gepeutt er auch das yederman ym tzeitlichem gehorsam sey, vnd reych ⁶⁾ tzyne vnd tzol vnd das man nyemant ychtes schuldig bleyb, den die lyeb, vnd Petrus in der .1. Epistel .2. Capitel Seyt vnderthenig allem menschlichem ge-

1) Hiernit kan men wel afleiden, wat de lieden bewogen heeft om het bericht der herroeping uit te strooien.

2) Deze volzin is het eenige dat de schrijver ontleent aan den tweeden brief. Zie boven, blz. 38.

3) Op losse gronden aannemen.

4) In den tweeden brief.

5) Hem.

6) Betale.

schoeff oder wirde ¹⁾ durch gott. Aber vber den glauben vnd Seel hat der Keyser oder andern weltlich er gewalt nicht tzugebieten, Darumb so er sich sollichs vermist, thut er mer den yhm der geyst gottis heist ²⁾ durch dye geschrift, als do ist, verbieten dye strasz so ³⁾ tzum glaubenn tragen durch ⁴⁾ Christliche lere.

Der bischoff tzu Rom vnd all ander haben, ⁵⁾ beuelh von Christo vnd aus der geschrift, dye schaff tzu weyden vnd behalten durch das wort gottis vnd nit tzuerbieten geystlich weid im gots wort. Martinus Luther leert das euangelion vnd wort christi, darumb dye dye ⁶⁾ jms verbieten oder seyn bucher verbieten, dye gebieten wider vnd vber yhren beuelh vnd gewalt, von got geben.

Dye des Luthers bucher verbieten thun wider geschrift dye 3 spricht .1. Tessalon .5:1. Iohann .4. alle dyng brufft ⁷⁾, was gerecht ist behallt, vnd widerumb bruffet dye geyst obs sie von got seyn.

In dyszen spruchen geben, ja gebieten Paulus vnd Iohannes eynem yetlichen Christen, gut vnd boesz zu vrteylen vnd entscheiden, als eynem yetlichen sunderlich gab vonn got wirdt ⁸⁾ Vnd nit alleyn dem bapst bischoff oder andern die prelaten genent seyn, Den es geschicht oft das gott den welt weysen vnd kluglern verbrigt. Matth .11. dye warheyt vnd entdeckts den kleynen vnd durch die kleinen vnd sewgling verbringt er sein lobt. Psalm: 8. *A iij* vnd got er obert ⁹⁾ die mech-//tigen vnd weyszen, durch torheyt vnd schwacheyt .1. Corinth .1. Darumb sol nyemandt seyn seel oder seligkeyt eynem andern beuelhen, wie mechtig, weys oder gelert er ist. Sonder bruff ¹⁰⁾ selber seyn vnd ander geyst ob sie aus got seyn, dann nit der weyss odder mechtig besonder der geystlich vrteylt ¹¹⁾ oder entscheydt alle sach spricht Paulus .1. Chocorinth .2. Wer nun eym andern verbeut, dysz oder das tzu leszen vnd nemlich dye ler, da durch der mensch kompt yn seyn vnd gottis erkentnis als des Luthers bucher seynn, dye fahen ¹²⁾ denn

1) Waardigheid. De schrijver geeft eene vrije aanhaling en tevens verklaring ten beste van 1 Petr. II:13: Subjecti igitur estote omni humanae creaturae propter Deum.

2) Beveelt.

3) De wegen die.

4) Verbeterd uit „dnrch”.

5) Misplaattst leesteeken.

6) Dye dye, *d. i.* zij die.

7) Hetzelfde als het hedendaagsche „prüft”.

8) Als iemand eene bijzondere gave van God gewordt.

9) Lees: erobert, *d. i.* onderwerpt.

10) Bruff, *d. i.* het tegenwoordige „prüfe”.

11) 1 Kor. II:15 naar de Vulgata: Spiritualis autem iudicat omnia.

12) Verstrikken.

menschen vnnd thun wydder dye geschriefft .1. Tessalon .5. Brufet alle ding. etce: Iohann .4. vnd Brufft dye geyst. etce als der gemelt Artickel sagt.

Er hat schmelich gesprochen tzum Commissari er ¹⁾ wol yne 4 mit lyebkosen verfuren.

Der teufel vnd seyn hauff hat tzwo weys dye frummen antze-
tasten, mitt schmeichelen, vnd sturmen, hierumb, ist er yn der ge-
schriefft genennt eyn trach, vnd eyn leeb ²⁾, Psalm .90. Du wirst
tzu treten den leeben vnd trachten, Eyn trach von der schmeich-
lung, Eyn leeb der vngestumigkeyt halbenn. Vom ersten spricht
Paululs yhn der andern Epistel tzun Corinthern ym xj capit. Ich
hab euch Christo vermeheltt eyynn keusche junckfraw. Aber ich furcht
ewer syn werden verfurt vonn der eynfeltigkeyt dye yr habt an
Christo ³⁾, alls Eua verfurt ist durch dye listigkeyt der schlangen,
das ist schmeychlung Vom andern spricht Sanct Peter yhn der
ersten Epistel am letzten Capitel ewer widersacher der teuffel geet
hyerumb wie eyn brumender leeb sucht wen ehr tzertzeer, vnnd
seyn dyener seyn auch solcher art, so sie mitt warheynt nit moe-
gen, vndersteen sy sich, mit argelist vberwinden, damit man der
christenheynt meer schaden thut, den mit tyrannei, So den dye
argenlist weren erkent vnd gestrafft // so ist es eyn sund yn hey- *A iij*
ligen geyst vnnd kan nit vergeben werden ⁴⁾, den durch brennen,
Dan sie lassen sich beduncken was sie halten obs auch tzehenfach
ketzer seyen, So musz nyemandtt darwider sprechen, Also ist auch
dyesen Mertererern geschehen, So sie den schmeychel Worten nit
glaubten, ist es eyn ketzerischer artyckel, Als wolten sie sprechen
Iohan .18. antworts du also dem Bischoff?

Dye Lutherischen bucher haben ym mer liechts geben der
5 heyligen schriff den alle die doctoren die er gelesen hat.

Dysz musz auch eyn ketzerischer Artickell seyn darumb das ehr
dye schullerer als do seyn. Scotus. Thomas Oekan
Egidius ⁵⁾ und der gleychen vnnutz Sophisten nit oben ansetzt, Ausz

1) Nl. de commissaris of geloofsrechter.

2) Leeuw. Ps. XC: 13 luidt in de Vulgata: conculcabis leonem et draconem.

3) 2 Kor. XI:3 luidt in de Vulgata: timeo autem, ne sicut serpens Hevam seduxit astutia sua, ita corrumpantur sensus vestri, et excidant a simplicitate, quae est in Christo.

4) Matth. XII: 32.

5) De bekende Augustijner Aegidius de Roma, die o.a. eene plaats bekleedt in

welchen Sye, ¹⁾ yr Narheyt geschoepfft haben, Vnd Doctor genent werden, die alle yre tage keynn spruch der heyligen geschrift christlich verstanden odder gelert haben, Wan also vnmoeiglich ist ausz den schullerern das Euangeli vnd heiligen schrift versteen, als vnmoeiglich ist, von Disteln feygen lesen. Vnd manicher .xxx. jar dar yn list vnd tzu keinem gewissen Christlichen verstand mag komen, Vnd bleybt jn eynem lautern wenen ²⁾ vnd vngewiszheit, Vrsach ist, yr leer ist vermischet mit menschen wan vnd gesetzen. ³⁾ Als seynn Aristoteles vnnnd des Bapst gesetz, das man nent das geystlich recht, wider welchs nimandt sich vnderstund tzeschreyben oder lesen. Hyerumb haben Sye muessen weychen von dem klaren verstand des Ewangeli vnd der gantzen Bibel, Der Lutther aber hat vnerschrocken das decret vnd decretal hynweck geworffen, vnd dem heyligen Euangeli den deckel entnumen, vnnnd geschrift myt geschrift deüt, Vnd frey aus der heydenischen leer gesprungen, als alle seyne bucher weysen. Meher hat ⁴⁾ //

Bj Neher hat yhne tzum Euangeli geweyst der Lutther den Augustinus oder Hieronimus.

Dye schullerer wie gesagt, weyszen mer von, den tzum Ewangeli ⁵⁾, lernen stetz vnd kumen nyemer tzur erkendtnus der warheyt, Wan sie weychen von Christo der spricht johann .14. Ich bin der weg der warheit vnd das leben, Aber dye Christlichen lerer die man nent, Ecclesiasticos die zum volck in gotzheusern reden, Als sein Cyprianus Chrisostomus Basilius Origenes Hylarius Cirillus, Olimpius ⁶⁾ Gregorius ambrosius Iheronimus Augustinus, Vnd vil ander vnd elter gewesen die das heylig gotis wort gehandelt haben, an ⁷⁾ vermischung naturlicher kunst jedoch oft vnd dick geirrt haben, Vnd yhren nach kumlyngen seyn, vrsach, ⁸⁾ tzum fal dyser vnd ander elter lerer spruch allenthalben yn yren buchern tzeitstreyt, vnd auch der Concili beschluss hat zusammen knypfft einer mit

den strijd tusschen de wereldlijke en de kerkelijke machten in den aanvang der veertiende eeuw († 1316).

1) Het leesteecken is misplaatst.

2) Het hedendaagsche „wähnen”. Hij blijft hangen in onzekere meeningen.

3) De punt wijst hier zoowel als op verscheidene andere plaatsen eene zwakke rust aan. Vergel. boven, blz. 66, aant. 3.

4) Onjuiste aanhaling van de beginwoorden op het volgende blad.

5) Zij brengen iemand meer van het evangelie af dan er naar toe.

6) Een vergeten Spaansche bisschop uit de eerste helft der 5de eeuw, die een boek schreef over de menschelijke natuur en den vrijen wil. Zie G. Gave, *Historia literaria*, Lond. 1688, T. I, p. 325.

7) Zonder.

8) De laatste twee komma's zijn overtoellig.

namen Gratianus ein Muench Anno .M.C.Xlvij. vnnnd darauss gesammelt eyn buch das das¹⁾ man heyst decret, welches hat bestetigt der bapst Eugenius der drit, Ihn welchem buch syen die vyer lerer,²⁾ als hoch geacht als die vier Euangelisten in yrer leer, widder got vnd wider die meynung der lerer selfs, Darnach ist eyn ander gewesenn auch tzur selben tzeyt, mit namen Petrus Lambardus, Byschoff tzu Paris, den man sust nent der Meister von hohen sinnen, Der hat sich auch vnderstanden auss spruchen der lerer, tzutzynhen vnderrihtung yhm glauben, vnd darauss gemacht eynn buch das heyst man liber Sententiarium vnd seyn also beyde Gratianus vnd Lambardus aus³⁾ der gotlichen geschrift getreten vff menschen wan⁴⁾. Vber gemelte tzwey bucher haben geschribenn vil lerer, aus welchen erstlich lernt man des bapst gericht, dye lewt betryegen vnd heyssen doctor yn geystlichen rechten, yn welchen buchern ist keyn spitz vom Euangeli recht // vnd wol deüt⁵⁾. Wan es seyn *Bj* menschen leer, Mer haben geschriben vber meister, Lombardum genent⁶⁾ als Scotus vnd Thomas. etc. die selben haben tzu hilff genomen dye heydenischen kunst, die man nent Philosophia. Vnnnd haben sie gespickt mit der heyligen spruch, Vnd seyn damitt yn das euangeli platzt⁷⁾ vnd dyeweil sie Christo alle Ere vnnnd sig⁸⁾ nit gaben, sunder der natur vil macht tzugeschriben, Sein sie verblent vnd haben lug vber lug geschriben, Vnnnd dye yn solchen buechern gelernt haben die heyst man Theologen goetlicher kunst Doctor schullerer, Dye gedachtenn Doctor juristen vnd schullerer furet keyner tzum waren verstandt des euangeli wan sie seyn von Christo gewichen, Hyeronimus aber vnd Augustinus, haben am meysten geschriben bey⁹⁾ der heyligenn geschrift, Hyeronimus hat vil yrrisch vnd wider den rechtten verstandt des euangeli geschriben vnd oft auff der ketzer seiten gefallen, vnnnd nemlich wer seyn Epistel list, der findtz vnd ist mit grosser acht vnnnd auffmerckung¹⁰⁾ tzulesen.

Augustinus hat vil klerer vnd gewiser von der schrift geredt den Hieronimus aber nit alletzeyt der geschrift gnug gethan, hat auch vil, selbs widerrufen vnnnd etwan vom text gewichen vnd yn

1) Het tweede „das” is overtollig.

2) De komma is hier, evenals op vele andere plaatsen, overtollig.

3) Buiten.

4) In dezen volzin staat duidelijk „liber Sententiarium” en „geschriftgetreten” (in één woord). 5) „Deut”, zooveel als „gedeutet”.

6) Meer nog hebben er geschreven over den genoemden meester Lombardus.

7) Met het evangelie in botsing gekomen.

8) „Sieg” beteekent zooveel als: heerlijkheid, „gloria”.

9) Naar verhouding nog het meest in overeenstemming met.

10) Verbeterd uit „auffmercknug”.

ein geystlichen oder sitlichen syn zogen, Hierumb auch mit vff-merckung vnd vernunftt tzulesen ist. Aus geschlossen dye bucher dye er schreybt wyder dye ketzer Pelagianer, welche seer gut vnd nutz seyn tzum euangelischen verstand, Der Lutther aber ist weit vber sie, alle vnd vil neher tzum Euangeli geloffen ¹⁾ das tzeigen an der aus gelegt psalter .xxj. psalmen, die siben pues psalmen die teutsch Postil, vnd alle andere seine bucher, darinne du findest wie klar, vnd gnaden reych er dye schrifft handelt. In welchen verstand er kunnen ²⁾ ist erstlich, durch maniche staupen ³⁾, dye er *Bij* erlitten hat von got, vnd mit vleyssigen bit-//ten tzu gott, steten lesen, vnnd nemlich, Augustinus wider dye gemelten Pelagianer hatt ym grosse hilff gethan tzur erkendtnus pauly in seyn Episteln. Sunderlich ein predig buechlin der Tawler genandt yhm deutschen des hat, ⁴⁾ Ehr vns oft tzuverkauffen ermandt, vnder seym lesen yhnn der schuel. Welches yn gefurt hat yn geyst, als er oft vns bekandt, Auch ist eyn buchlin genandt dye deutsch Theology hat, Er altzeyt hochgebrift, als er den schreibtt yn der vorrredt gedachten buchlins.

Hat auch oft gesagt das seyn kunst mer yhm, ⁴⁾ gebenn sey auss erfahren den leszen, Vnnd das vyll buecher nit gelert machen. Darumb, ⁴⁾ findt man yhn seyner wonung nit vyll buecher den eyn Bibel vnd Concordantz der Bibel. Auss den buechern schreybt ehr alle seyne buecher, Hyerumb ist von noeten das sein lere geb klaren verstand des Euangeli, wan er braucht kein ander buecher dan die Bibel, er hat auch ein gnugsamen verstandt der Lateynischen, Hebreyschen, vnd Kriechischen sprach, so der andern keyner gehabt hatt dye alle dienen tzur geschriff. Vnnd ich halt vnuerholen, das keyn gelerter vnd der geschriff geweltiger, nach den Aposteln auff erden komen sey, der, ⁵⁾ der Cristenheyt mer gedient hab mit seynen schreibem ⁶⁾ vnd leren, den Doctor Martinus Lutther. Das verdreust auch dye Papisten, vnd die Magistros nostros, dye altrews- sen ⁷⁾ yn den hohenschulen.

Auss der heylygen geschriefft mag man nit antzeygen das der 7 Bapst mer gewalts hab den alleyn dye dynstbarkeyt odder das wort Christi tzupredigen, also auch ander Prelaten.

1) Hier eindigt de zin.

2) Lees: kumen, *d. i.* gekomen.

3) Geeselroeden.

4) De komma is hier, evenals op vele andere plaatsen, overtollig.

5) De komma is misplaatst.

6) Lees: seinem schreiben?

7) „Altreise“ of „altrewse“ beteekent: cerdo, veteramentarius, *d. i.* schoenlapper. Zie J. u. W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, Leipz. 1854, Bd. I, Sp. 273.

Dem tittel nach den yhm der Bapst selber tzu schreibt wer gnugsam deütung, das er alleyn ein diener ist vnd kein // herre, *Bij*^v Wan ehr schreibt sich eyynn diener, der diener gottis, Wamit er aber dient, das ist mir verborgen ¹⁾. Ich siehe aber das er meynt der erdboden sey nit wirdig yhnn tzutragen, Hyerumb tregt man yn von grosser heyligkeyt wegen, Vnd lest sich nit alleynnen nennen Rabbi sunder den allerheyligisten vater den Bapst, Vnd der nach deuttung der geschrift solt yederman dienen, der lest im jederman dienen. Vnd vnderstet sich gottis namen vnd wurde ²⁾ der dye heyligkeyt selbs ist. ¶ Aber der artickel ist war, wen keynn spitz ist yn der gantzen geschrift dye kunde beweren anders den, weyden die herdt ym gottis wort. Also sprach Cristus tzu Petro Weyde meyne schaff ³⁾ auch oft gesagt ist dem kuenig Daud vnd andern frumen kuenigen du wirst weyden mein volck jsrael, als an vil orten die buecher der kuenig tzeugen, Aber der Bapst hat sich vnderstandenn alles gewalts auch gotlichs also das er auch vffhebt das got geboten hat. Was ist anders den wider got handeln, so vns der gotis sun Christus aller gesetz frey vnd ledig gemacht, Er mit seynem decret vnd decretal, vns gefangen vnd herter den das judisch volck gewesen ist.

Noch der Bapst noch kein ander prelat mag gebieten oder
8 verbieten etwas damit die gewysen verletzt wurde, das die heylige geschrift nit yn sich helt odder got nit geboten oder verboten hat.

Nyemandt hat gewalt vber dye gewissen den got alleyn, vnd nichts mag oder kan die gewissen binden vnnd verpflichten den got, Auch hat nyemandt gewaldt tzu predigen odder leren anders, den was das gesetz gotis ist begriffen im alten vnd Newen Testament. Math .xxij. auff dem Stuell Mosi seyn gesessen Schreyber ⁴⁾ vnd phariseyer // Was sie euch sagen, das thutt. Das sie aber thun *Bij*^r oder nach yren wercken thut nit wan sie sagen nur vnd thun nitt, In welchen worten klar ist aus gedruckt das nyemant schuldig oder verbunden ist anders zuthun bej seinem gewissen den nach der leer, dye vom Stuel Mosi vnd vil mer vom Stuell Christi gepredigt wirt, Welche leer alleyn den menschen vorpflicht, bey verlust der seligkeyt, Vnnd wyewol Christus sagt Luce .10. wer euch hoert, der hoert mich, vnnd wer euch veracht, der veracht mich. So ists doch kein behelff yrs gewalts ⁵⁾, den alleyn, wo sie

1) Er staat: verborgē.

2) Hetzelfde als „Würde“.

3) Met „auch“ begint een nieuwe volzin.

4) Lees: Schreyber.

5) Luk. X: 16 kan niet worden bijgebracht tot bevestiging van hun gezag, dan alleen voorzoover zij gebieden wat Gods wil is.

gebieten das gott wyll haben, als klar ist aus berurtem Capitel. Was sust geboten wirt verbint nyemandt bey verlust der seel.

Der weltlich gewaltt mag etwas bieten oder gebieten, das leyb-
9 lichts betrifft aber nit dy gewissen, oder geistlichs.

Dye Fursten vnd weltliche herrn, haben, ¹⁾ eyn heydinischen gewalt, wyewol sie sich auch rumen des Christlichenn namens, Darumb das sie yn der tauff gewesen seyn, Aber alle yhr weszen ist heydinisch, Christus spricht Mathei am .20. Marci .10. Luce .22. die kuenig der heiden herschen vber sie, vnnnd dye gewaltig seyn, heyst mann gnad herren, Aber vnder euch solles nit also seynn, Sonder der wil der grost seyn, Sey der geringst, vnd der wil vorgeen, Sey ewer diener. ¶ Hye hat Christus verboten den furstlichen bracht, Den dy heidenischen fursten treiben, Da durch man nit dient dem nechsten, sonder, ²⁾ beschwert, Auch wirt das Euan- geli selten oder nymer braucht, yhnn den rechten der Fursten hoff, vnd auch der Bischoffs hoff, sonder dye heydenische gesetz, gleych als het Got yhnn der heyiligen geschrift, ²⁾ nit gnugsam vnderricht geben ³⁾, wie man Christlich vnd wolleben sole, vnd nem-
B i j v lich das Christi gesetz. // ¶ Dyeweyl sie aber dennoch, ²⁾ dye burgerlichenn gerechtigkeyt, vnd eüsserlichen frid, fertigen vnd schutzen, ist man jne verpflicht, tzeytlichs tzereychen, Damit sie jren stand erhalten moegen. Mathei .xxij. Geb dem keyser, was Keyser ist. Vnnnd Paulus tzun Roemern .xij. Gebe yeder- man seyn geburd, Wem tzol, tzol, wem tzyms, tzyms, Auch ist man yne vorpflicht, gehorsam vnnnd ere, ²⁾ Erbietung, als Paulus ym gemelten Capitel sagt, vnnnd Petrus .1. Epistel ym ij Capitel. Vnd so sie das haben, seyns betzalt. Was aber die gewissen betrifft, daruber haben, ²⁾ Sye keinen gewalt auch keyn Creatur, alleyn got vnd seyn wort, habenn daruber tzugebieten, Vnd wo sie wider das woltten handeln, so sol man mer gott gehorsam seynn, es treff auch an, ⁴⁾ leyb vnd gut. Als so sie gebyetten wider das euangeli, vnd der seelheyl, so tzeug ⁵⁾ deyn kopff heraus, vnd hang got an. ¶ Dye gewonlichen schwur, dartzu die weltlich obergekeit not, ²⁾ yre vnderthan, seyn vngerecht vnd wider das gebot. Christi Mathei .v. yr solt nit schweren, wider bey hymmell noch erden. etc. Ist auch nit war das gemein sagen, wer recht schwerd der bet, dann Christus saget an dem gemelten ort Ewre wort sollen ja

1) De laatste beide komma's zijn misplaatst.

2) Misplaatste komma.

3) Er staat: vnderrichtgeven (in één woord).

4) Het rake ook. — De komma is misplaatst.

5) Trek.

seyen nein seyn, was daruber ist, ist von vbel. Aber eyne yetlicher soll willig seyn an ¹⁾ schwur tzugeben vnd lasten ²⁾, das die oberkeyt billichs erheyscht, als Christus spricht, Math: 5. der dir den Rock mit gericht wil nemen, dem gib auch den mantel, vnd Paulus tzun Roem .xij. Gebt yederman seyn pflicht vnd ob sie auch vber dir verpflicht ³⁾ oder mer den sie sollen gebitten, sol mann sie dulden, doch das vnbeschwert bleib die gewissen.

Dye kirch hat noch nit verbottenn dye buecher Lutherj vnd nach der deüftung der tzwey text, alle ding brufet vnd brufft
10 dye geyst obs von got seyen hat er wyder vernewt ⁴⁾ den artickel die kirch hat nit verworffen desz Lutthers bucher. //

Dye gemeynschafft aller heyligen so yn der gantzenn welt tzu- *B iij* streyt wenen ⁵⁾, ist die kirch die selben kirchen vermeint diser artickel, Aber dye Bepstischen, mit sambt iren anhangen als do seyn alle prelaten, Muench, Nennen, Pfaffen, doctoren beyder recht vnd Theologen alle ⁶⁾ vniuersitet vnd Collegia haben dye Roemischen Entichristischen samlung die cristlichenn kirchen genandt, Vnnd was dye selbig hadt beschlossen, fur gotlich gehalten, vnd obs auch stracks wyder got was nit anders muessen ⁷⁾ leren predigen vnnd sagen auszgenommen Wittenberg, Darumb ist von noeten gewest dye vndertruckung des worts gots, Wann dye kirchen ist gefangen vnd mit dem geystlichen recht (als sie es nennen) gebunden, ⁸⁾ gewest, Darnach sich jederman must richten, wie oben bey dem .6. Artickel gerurt ist. Dye Christenheydt aber so durch den geyst gots wirt getriben spricht, alle ding brufft vnd das gerecht haltet. Vnnd anderszwo brufft dye geyste ob sie aus got sindt, Hyerumb hatt die christenheydt des Luthers buecher nit verboten, besonder in die probe gelegt eynem yetlichen tzu- bruffen was recht oder vngerecht sey gesetzt.

Etliche artickell seyn yn pabst Leo des tzehenden bull verdampft, dye doch recht vnd ware seyn, hierumb vnbillich
11 verdampft, das helt ehr so byss auff bessern bescheyd vnd hat deüt ⁹⁾ auff dye nachuolgenden ¹⁰⁾.

1) Sonder.

2) Belasting te betalen.

3) U een bovenmatig zwaren last opleggen.

4) Zie boven, blz. 39, aant. 6.

5) Wonen.

6) Lees: aller.

7) Nl. die prelaten, monniken, professoren, enz.

8) Misplaatste komma.

9) Zooveel als het hedendaagsche „gedeutet”.

10) Reckenhofer heeft den Latijnschen tekst niet recht verstaan. Het slot van

Das vermaledeyt volck pabst mit seynem anhang, wollen das nyemant anders sol handeln, reden, noch auch gedencken, denn was yhne gefelt, es sey recht odder vnrecht, darumb geben sie vnuerschambte, vnbesunnen, vngerechte bullen auss, wydder dye geschriff, der sie nit versteen. //

Biiij Den yr schragen ist alleyn vff den geytz gericht ¹⁾, hyerumb steet yr syn vnnd mut, gut tzugewinnen, daruon dye heylig schriff weyst ²⁾ vnd wendt, darumb ist sie ynen wyder vnd weysen nichts oder wenig dauon tzusagen, sye habenn aber eyne gemeyne form yn allen bullen dye warheyt tzuuerdamen, so ³⁾ die vngelerten ochsen yr nit versteen, Als dye artickel seyn ketzerisch, jrrisch, ergerlich verfurich, vnd lauten vbel vnd der gleychen wortlin brauchen, ⁴⁾ Sye yn yren bullen an alle bewerbung ⁵⁾, Vnd so mans bey dem liecht schawet, merckt man yr grosse blythneyt vnd narheyt, als die hyernach beschriben artickel beweyssen, die christlich seyn vnd Sye doch verdambt haben, vnd dyss ist der erst.

12 Alle menschen seyn priester vor got.

Die priester seyn von got Cristo vnd Aposteln eingesetzt Ioann : .21. sprach vnser herr Christus, weyde meynne schafflin .1. Petri .5. Ich priester bite die priester vnd tzu Tito .1. derhalben hab ich dich verlassenn tzu Creta das du solt bessern das vnertich ⁶⁾, vnd priester ordenen allenthallben yhn den flecken, Priester ist ein elter bewerter vnd geschickt dye andern tzulernen vnd weysen ym glauben, er sey jung oder allt nach den jaren. Das priester ambt, ist leren weiden mit Worten vnd wercken, reychen das Sacrament der tauff, vnnd der Eucharistie vnd bitten fur das volck, Dye pfaffen vnd Muench, dye meszler ⁷⁾ vnd tempel knecht, seyn nichtt anders den

art. 11 luidt daarin (boven, blz. 40): „et explicauit de illo :“. — De bedoeling is, dat Hendrik Vos voorbeelden heeft bijgebracht tot staving van zijne bewering, dat sommige stellingen van Luther in de excommunicatiebul van Leo X ten onrechte als kettersch gebrandmerkt zijn. Reckenhofer heeft gemeend, dat deze voorbeelden hier nu onmiddellijk volgen in artikel 12 en 13. Dit is echter niet het geval. Onder de 41 in de bekende banbul veroordeelde stellingen komen deze twee niet voor. Zie *Magnum bullarium romanum*, Luxemb. 1724, T. I, p. 610 seq.

1) „Seinen schragen gen markt richten“ beteekent : „sich den Umständen anpassen“. Zie J. u. W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, Leipz. 1899, Bd. IX, Sp. 1622. „Yr schragen ist vff den geytz gericht“ wil zeggen : hun streven is om op slimme manier geldelijke voordeelen te behalen.

2) De H. Schrift wijst eene andere richting uit.

3) „So“ heeft hier de beteekenis van : opdat.

4) Misplaatste komma.

5) Zonder elke bevestiging.

6) Lees : vnfertich. Zie Titus I : 5.

7) Mislezers.

abgoettherer, vnd christum teglych martern vnnd, ¹⁾ vnmechtig, vngenugsam, vntuglich, haltten deuten, vnd bekennen ²⁾. Den Christus der Son gots der eyenig warhafftig priester hadt eynsten, gnugsam opffertt, sich selbs fur aller menschen sund dye behalten vnd ver- sehen seyn in ewigkeits ³⁾ Vnd ist nit mer not keins andern opfers der sund halben, an ⁴⁾ das geschehen offer am creutz dar durch wir alle selig // seyn vnd haben ein freyen tzugang selber tzu *Cj* Christo vnd durch christus tzu got, vnd bedorff keyns mitlers der eyenn rechtglaubiger ist den christum durch wellichen, ¹⁾ wyrt eyn jetlicher erhoert. Ioann: 16. was yr werd biten jhn meynem namen den vater das wirt er euch geben vnd .1. Petri .2. Geistliche offer sein got angensem durch Iesum Christum. Der hat mitteynem offer geheyligt oder versoent ewigklich dye heyligen oder glau- bigen als sant Paulus redt tzun Hebreer: am .x. capitel. vnd Pe- trus yn seyner .1. epistel .3. capitel. Christus ist eyn mal fur vns gestorben, der gerecht fur dye vngerechten das er vns got opferte. ¶ So nun das priesters ambt nit anders ist, den fur das volck got bitten vnd leren, als Paulus sagt am. v. zun Hebreern, so ist keyns pfaffen oder messzlers not, den ein jetlicher Christ hat eyn freyen tzugang tzu gott durch Christum, als Paulus tzun Roemern. am .v. Vnd jsaias sprichtt am .65. capitel, Ee sie werden ruffen, wil ich sie erhoeren, vnnd die weyll sie reden wil ichs hoeren. ¶ Also auch lert got eyn jeglichen durch sich selber, dauon sagtt Isaias .54. ich werde dir alle deyn sun got gelirnich geben oder machen ⁵⁾, Vnd Ieremias am .31. capitel. Es wirdt nyemandt spreken, tzu seym bruder, oder tzu seym nechsten erkenne den herrn, den sie werdenn mich alle erkennen vnnd wissen, vom wenigsten byss auff den meysten. Vnd Isaias .11. capitel ⁶⁾: dye erden ist erfuld mit der kunst vnnd leer des herren, als das wassers ⁷⁾ des meers, Vnd Iohann .vj. nent, sie christus gotgelirnich, Aus dysen spruchen ist klar, das got nit allein, den pfaffen vnd Muenchen wil kunst geben besondér ⁸⁾ jederman, jung vnd alt, Ia zu vnsern tzeytten, mer gibt kunst vnd verstand der warheytt, ⁹⁾ dem gemeinen leien den mancher der sich hochgelert acht Ia er vorplendt sie ¹⁰⁾ vnnd geyt ¹¹⁾ den ver- achten die rechtem offenbarung. So nu yederman eben das jenig

1) Misplaatste komma.

2) Zij houden het er voor en belijden, dat Christus machteloos, dat zijn offer ongenoegzaam is.

3) De uitverkorenen.

4) Buiten.

5) Jez. LIV:13: [ik zal maken] universos filios tuos doctos a Domino (naar de Vulgata).

6) Lees: capitel.

7) Lees: wasser? Vulg.: sicut aquae maris operientes.

8) Besonder, d. i. maar.

9) Misplaatste komma.

10) Ni. die hooggeleerden.

11) Geeft.

geben wirt, das dye priester sollen haben, So seyn auch alle menschen // priester vor got vnd bedurffen keyns andern den Ihesum christum. Dye dienstbarkeyt ¹⁾ aber als oben begriffen ist not der kirchen ²⁾ der ander Artickeln.

Alle menschen moegen vertzeyhen dye sonde eynem yetlichen
13 christen nemlich dye jenen so bruederlich wissen vernemen ³⁾.

Dyser artickel mues dem, ⁴⁾ bapst, bischoff, vnd alle papisten ketzerisch seyn wiewol ir grund ist ym Ewangelj. Math .18. capi. Darumb ⁵⁾ das er ynen enttzeucht eyn bandt damit sie dye armen elenden gewissen bunden vnd gefangen fuerten nach irem gefallen. Wen sie wolttten so panten sie ⁶⁾, vnd schetzten, bys auff's marck ⁷⁾, Solchs pinden vnd loesen haben sie yn vorbehalten das doch Christus jederman gemeyn verlassen hat. Vnd spricht am egenanten capitel. szo in dich sundet deyn bruder gee hyn vnd straffen ⁸⁾ tzwischen dir vnd yme hoert er dich so hastu gewonhen deynen bruder vnd bald hernach. Wem ir werdt verzihen dye sund, dem seyens vertzeyhen. etc. Dergleichen steet auch johan am .20. cap. Vnd wem sie also von seinem nechsten vertzihen seyn, den kan nyemandt vff erden bynden, wye gros vnnd schwaer die sunde seyn. Dan das wort gots bleybt ewig. Hyerumb ist der artickel war.

Dye frawen moegen auch entbunden von sunden, das versteet
14 er von der euangelischen absolution, als geschriben ist. Matthei. am. achtzehen. Szo in dich sundigt deyn bruder. //

Cij Dem weyblichen geschlecht verbeut der heylig apostel das predig ambtt yn der versamlung der kirchen, vnd dobey andere aembter verstanden werden, den anhangen predigen ⁹⁾, als bischoff oder pfarhers embter vnd alleyn yn der versamlung der glaubigen .1. Timott .v. Sust aber moegen vnd sollen sie leren, weysen vermanen, die vnglaubigen, vnwissenden vnd sunder vnd helffen tzum weg der seligkeytt nach allen vermoegen vnnd wissen. Das hat

1) Een stand van dienaren.

2) Einde van den volzin.

3) Qui sciunt corripere fraternaliter proximum. Zie boven, blz. 40.

4) Misplaatste komma.

5) Om deze reden houden zij dit artikel voor kettersch.

6) Deden zij in den ban.

7) Zij eischten schatting, en haalden iemand daarbij het vel over den neus. Zie beneden, quat. D, Bl. j v (blz. 87).

8) Bestraf hem.

9) Paulus verbiedt aan vrouwen zoodanige ambten te bekleeden, waaraan het prediken verbonden is, zooals het bisschopsambt, enz.

christus zuuersteen geben, so mannen vnd frawen versamlet bey-samenn hat gesendtt den heyiligen geyst am pfingstage. Act .ij. vnd das an tzweyfel ¹⁾ gescheen, tzu trost der cristenheyt, dye durch mittels des heyligenn geyst geregirt wirt, Darumb ist auch der heylig geyst gebenn den frawen, des gab tzubrauchen gegen dem nechsten. Nu ist das sunderlich eyn beuelh von Christo das sie sollen vertzeihen dye sund, Iohannes .20. enpfahent den heyli-gen geyst, wem yr werdt vertzeihen dye sund den sein sie vertzi-hen, So nu dye frawen also wol empfangen haben vnd entpfahen den geyst gots als dye manne. Sollen sie yn auch brauchen, tzu der sachen in die manne brauchen, tzubesserung der kirchen, Als auch Petrus bewert. Act: 2. ca. Durch den propheten Iohel. am .2. Der also spricht ich wert ausgiessen mein geist vber alle men-schen vnd ewer son vnd dochter werden weyssagen, Vnd baldt hernach, sagt er, Vnd vber meyn diener vnd dienerin werd ich aus giessen meynen geyst, Hyrumb moegen sie ²⁾ tzugleyche dye manne, yhrem nechsten dye sund vergeben, durch vermanung straf-fung vnd vnterweysung. So sie sein bey der versamlung christ-licher menner, sollen sie yne dye er geben vnd schweygen vnd yn geheym fragen yre manne, Nach der leer Pauli. Wo sie aber seyn bey den vnglaubigen oder vnwissenden, sollen sie bekentlich seyn yres glaubens, nach der leer Cristi wer mich bekent vor den men-schen den werd. // Ich bekenne ³⁾ vor meynem hymellischenn vater. *C ij* Math. am .10. Capitel vnnd Luce .9. wer sich meyner schembt, vnd meyner leer, der wirt sich schemen, ⁴⁾ der son des menschen so er wirt komen in seyner Maiestat vnd des vaters vnd der hey-ligen engel. Vnd so christus spricht, am oft gemelten, ⁴⁾ capitel Math: 18. Hoert dich dein brueder so hastu yn gewonnen. Hat er yn gewonnen, so ist er an tzweyfel entbunden.

Der euangelisch gewalt, begriffen yn den worten, weim yr 15 werdt vertzeyhen dye sund. etc. ist yederman gemey ⁵⁾.

So yederman verpflicht ist seyn brueder tzuuermanen. So ist es auch eyn gemeyn gewalt ja auch yederman geboten seynem brue-der tzuuertzeyhen dye sund nitt alleyn tzu siben malen besunder ⁶⁾ sibentzig mal, siben mal, Es were schimpfflich gesagt das ich meyn brueder solt vergeben die sundt, vnd het nit gewalt. So nu christus spricht seyn himelischer vater wirt mit vns faren ⁷⁾, wie

1) Zonder twijfel.

3) Lees: bekennen.

5) Lees: gemeyn.

VIII.

2) Nl. de vrouwen.

4) Misplaatste komma.

6) Maar.

7) Handelen.

jhener kuenig mit dem schalckhafftigen knecht, der nit fristen wolt seynen mit diener ¹⁾, Es sey den das wir aus hertzenn vertzeyhen, Volgt das yederman gewalt hat dye sund vertzeyhen. Vnnd der gewalt ²⁾ beschriben. Math .18. vnd Iohannes .20. Den yhr wert dye sund vergeben den seyn sie vertzyhen, ist der kirchen geben, Den vor vnd nach volgt ym text, das nit alleynn den tzwelf boten, gesagt ist, wem yr werdt vertzeyhen dye sund, dem seyens vertzyhen. So aber eyn Sophist sprech, eyn yetlicher sol aus hertzen seynen bruder vertzeyhen dye beleydigung, so yhm vnd wydder yn geschehen vorgot ³⁾, Der schuldig aber muesz auch der kirchen gnug thun, vnd beichten. Antwort So etwar ⁴⁾ nach der dritten ermanung vmb seyn vntugent, wirt von der kyrohen abgesundert vnd gebant, eyn sollcher musz von der kirchen eyn buesser erkant vnd entbunden werden. Als Paulus beualh den tzu Corin // Cijj" tzubannen vnd entbinden eynem der ynn blutschentlichen, ⁵⁾ sunden was, yn der .1. epistel am .v. capitel. Vnd .2. Corinth .2. capitel. Vnd tzu vnsern tzeyten seer nodt wer den offenbarn, vnuerschembten, gotlesteern, Straszraubern. Vnd nemlich eebrechern, junckfrawen schwechern, als gemeniglich seyn Byschoff, Ebt, Probst, Pfarher, Thumhern, Pfaffen, Muenchen, Nunnen, Bapst, Cardinal, mit sampt yren anhang, Vnd weltlich fursten mit yren hoffrantzen, dye vor got von wegen yrs vnchristlichen lebens ym ban, vnd doch vngestraftt wollen seynn, solchen vnd der gleychen absolution vnd buessen sol der kirchen wissen, vnd gewis sein. Aber dye versionung vnd vergebung der sund, eyns yetlichen gegen seynem brueder, ist gnug tzwischen yne beyden, vnd got bestetigks, so er spricht, Wen tzwen eintrechtlich bitten, sollen sie aller ding, ⁵⁾ gewert seyn vor meynem vatter. Math .18. Hyerumb nit note ist keyner andern absolution.

16 In der messz wird nit geopffert der leyb Cristi, durch den menschen, den das im geben is, tzur ertzney vnnd gedechtnis, das opfert man nit.

Dysen artyckel hat .M. Luther so gar klerlich bewert ⁶⁾, vnd gewis gemacht, das ⁷⁾ eyn kyndt moecht mercken, Nemlich yhn

1) Matth. XVIII: 28 vv.

2) Het woord „gewalt” is mannelijk.

3) Lees: vor got. — De beleedigde moet de zonde, welke aan en tegen hem geschied is, van harte voor Gods aangezicht vergeven.

4) So etwar, d. i. ingeval hij. De tegenrede volgt eerst veel verder: „Aber dye versionung”, u. s. w.

5) Misplaatste komma.

6) Bevestigd.

7) Dat het.

dem buechlin von der Babilonischen gefencknis, Item yn dem Sermon vom neuen Testament. Item ym buechlin vom ablegen der messz. Aber den altrewssen ¹⁾ yhn den hochschulen vnd den Bauchsuchtigen Muenchen, vnd Pfaffen, ist eyne buffels fel vber dye augen gewachsen, das sies ²⁾ nit wollen verstecken, was vnderscheid sey vnder nemen vnd geben, ym Testament nymbt man, yn opfern gibt man So aber vnser herr Christus, ³⁾ dyss sacrament seyns leybs vnd bluets, vns geben tzu einem pfand, versicherung, vnd Testament, verlassen hatt seynes letzten willen ⁴⁾, das ist, das // wir *C iij* durch den glauben in yne sollen vergebung vnser sund haben, vnd mit got versoenet seyn, Hyerumb geben oder opfferen wir nichts in der messz, die do steett, ³⁾ ⁵⁾ in der wandlung vnd nyessung des Sacraments sonder wir nemen, Was? Vnser erschrocken gewissen troest, vnd stilheyt, vnd gewys seyn das vnser sund, hynweck genumen, vnd ⁶⁾ yhn gnaden seyn. Darumb ist es auch nit geboten tzu nemen, besunder ⁷⁾ den bekumerten gewissen tzu sterckung gebenn, darumb sagt Christus nit Wer es nit nymbt, der wirdt verdampft als ehr sprach wer nit glaubt vnd tauft wirdt, der wirdt nitt selig. Marci am letzten. Capittel. Er hats aber yhn eynes yeglichen willen gestelt so er sagtt als oft yhrs thut, so thuts yn meyner gedechtnus. Hyerumb wen es nott ist der nemes, der aber starck ist ym glauben der nympts ⁸⁾ geystlich als oft er wil.

17 Er ist gefragt ob dye wort im Canon der messz falsch seyn, hat geantwordt. Es sey was es sey mit den Worten, ³⁾ des Canon der Messz, also wirdt der leyb Christi nitt geopfert, sunder genumen yn seynere gedechtnus.

Dys fragen der kinddischen leut ermand mich eben der frag, so dye juden den blindtbornen, vom hern Christo erleucht fragten. Iohan .9. Dan wie oft, ³⁾ er yhne ertzelet dye weyss vnd mass des geschehen wunderwercks, wolten sie es doch yhmer mer erforschen, dan yhr gewissen was beschlossen ⁹⁾ vnd kundten das nitt verwerffen das yederman gesehen het, west ¹⁰⁾ vnd preysset.

Also auch seyn alhie beschlossen gewesen dysze blinden menschen mit dem .16. artickel da sie bewertt haben ¹¹⁾, das die messz

1) Zie boven, blz. 74, aant. 7.

2) *D. i.* sie es.

3) Misplaatste komma.

4) Ons in zijnen uitersten wil heeft nagelaten.

5) Steett, *d. i.* bestaat.

6) Voeg in: wir.

7) Maar.

8) Lees: nympts.

9) Toegesloten.

10) Wist.

11) Er staat: habñ. Vergel. boven, blz. 75, aant. 1.

keyn opfer sey, sonder eyn ertzney vnd gedechtnis des leydens christi dem menschen gegeben tzu trostung. //

Ciiij ¶ Noch fragen sie meer ob der Canon der pebstler Messz sey falsch so doch an mittell ¹⁾ volgt auss der vorbekentnis, das der Canon nit guet kan noch mag seynn. Dan dye wortle opfer vnd opferung vnd dergleichen sein oft daryn ²⁾ begriffen, wider dye ordenung vnd eynsetzung dys Sacraments, dan christus sagt nit nembt hyn vnd opffert, sonder nempt vnd essent, das ist meyn leib. Vnd dyser brauch des Sacraments ist gehalten tzur tzeyt der tzwelff boten ³⁾ als klar ist aus der ersten epistel zun Corinthern am elfften capitel. Darumb ist der Canon der Bepstler Messz falsch vnd vngerecht, der ausz dem Testament macht eyn opfer, dye weyl es keyns ist.

Er weyss nit ob brot bleyb yhm Sacrament nach der Consecration oder wandlung vnnnd so man yhm eyn text aus den 18 rechten ⁴⁾ furhielt der solchs antzeygt hat er geantwort, wo der text yhn der heyiligen geschrifft verfast ist, so glaub ichs, sust nit.

Dyser artickel ist yne darumb wirdig des fewers, das er nit ya spricht, tzu allen endtchristischen trawmen, besonder ⁵⁾ gert gewisse geschrifft ⁶⁾, vnd nit menschen wan vnd guet dunckel, Als der text ym fur gehalten, vnd yn yrem decretal begriffen beschleust, das nach der wandlung nit brot bleib, ym sacrament. Vnd doch vnmoeiglich ist tzu wissen, auch nit not ist tzur seligkeit zuwissen, man mag halten es bleib brot oder keyns, so man doch vestiglich grund ⁷⁾ vff die wort christi als ehr sprach Matthei. am .26.

Nemet hyn das ist meyn leyb, der fur euch geben wirt. Vnd widerumb Trinckt alle, das ist meyn blut, des newen Testaments ⁸⁾, das fur euch vnnnd vor viell vergossen wirdt tzuuergebung der sund. //

Ciiij Vnd ⁹⁾ glaubt das do sey der war leyb vnd blut Christi, Es seyn vorlang vil gelerter gewesen, dye gehalten habenn das nach der wandlung gewys brot bleyb, Vnd wiewoll nichts daran leyt, wie gesagt, man hallt dysz odder das, ist doch bewerlicher ¹⁰⁾, zuhalten

1) „An mittell” wil zeggen : onmiddellijk.

2) Nl. in den miscanon.

3) Apostelen.

4) Uit het *Corpus iuris canonici*.

5) Maar.

6) Deze schrijfwijze komt meermalen voor. Zie o. a. beneden, quat. D, Bl. iiij r en v (blz. 90, 91).

7) Als men zich maar vasthoudt aan.

8) Lees : Testaments ?

9) Na de (onnauwkeurige) aanhaling van Matth. XXVI : 26—28 wordt de zin : „so man doch vestiglich grund”, enz. voortgezet.

10) Bewerlicher, d. i. wat lichter te staven is.

es bleib brot den keyns als auch Martinus Luther klerlicher antzeigt in dem buech von der Babilonischen gefencknis, Vnd gibt die moeglichkeit tzuuernemen ¹⁾ in eynem gluenden eysen, das gantz fewer ist vnnnd bleybt doch eysen. ¶ Aber dye ander meynung hat vil verworns, dauon lang tzusagen were vnd nit not ist, der babst aber hat es noettig gemacht mit seim decretal. Do er verdampft alle dye jenen so halten das brot bleyb noch ²⁾ der wandlung, vnd also aus eynem wan, eynen artickel des glauben wollen machen das allen engeln verbotenn ist Galath. 1. So euch eyn engel anders predigt den yhr gehoertt habt so sey es verflucht. Dyeweyl aber der Antchrist, sich got vergleycht, So vndersteet ehr sich, Artickel des glaubens tzumachen, Darwydder nyemant reden sol, Also ist auch dye christenheyt gefangenn gewesen (das nach der wandlung keyn brot bleyb) hat muessen glaubenn. So doch gewis ist, das keyner hungers sturb wen er der verwandelten hostien gnug zuessen het an ³⁾ alle andere speis, darumb bleibt narung.

Man soll nichts glauben das ferlicheyt der gewysszen be-
18 ⁴⁾ trifft, es sey den yhn der heyiligen geschrift begriffen oder
daraus tzogen.

Der warhafftig vnnnd rechtglaub fleust aus dem gotlichen wort vnd tzusagen ⁵⁾ das alleyn war vnd gewys ist, vnd nit betreugt vnd nicht daruon noch dartzu thon ist. Deuteron .4. Psalm: 115. Aber alle menschen lugner seyn, vnd vngewis ist was sie than vnd heyssen an dye geschrift. Hyerumb nyemandt tzuglauben schuldig ist, den es sey yn der // warhafftigen geschrift gottis begriffen oder mag herausz genomen werden. *D j r*

So eyn Concili etwas beschlus das in der heyiligen geschrift
20 nit grundt hat das sol als verdecktlich gehalten seyn.

Nach den Concilien so dye aposteln tzu Ierusalem versamlet gehalten haben, ist nit viel sunderlichs nutz der kirchen erwachsen aus den concilien, Aber vil vnrats vnnnd yrthum, Wan also pald, gewaldt geben ist, ⁶⁾ den geystlichenn (als man nent, Bapst, Cardinal, Bischoff, Pfaffen, vnnnd Muench) hat des Antichristen regiment angefangen, vnd seyn die, ⁶⁾ Ceremonien das ist kirchen myszbrauch erhaben, aus guetter meynung (als man sprichtt) vnd die Christlich ordenung vonn den aposteln vns gepredigt von Christo

1) Hij maakt het begrijpelijk.

3) Zonder.

5) Belofte.

2) Lees: nach.

4) Foutief voor 19.

6) Misplaatste komma.

geboden, nydertruckt vnd auff gehaben ¹⁾, Die concilien aber der anfencklichen kirchen durch dye tzwolff boten beuordert, ist gewesen eyne versamlung der tzwolff botten, der alten vnnnd gantzenn kirchen, als antzeygt das funfftzehend capitel der aposteln geschicht. ¶ Do seyn endlich entscheyden dye yrrung, so sich gehalten haben tzwischen den bekerten tzum glauben. Vnnnd das ist geschehen durch die heiligen geschrift, Als vor augen klar ist, der dye geschicht der apostelen gelesen hat.

Nachmals aber seyn vntzeliich Concilien gehalten an manchen ortten, durch christen vnd ketzer, Vnd doch allein durch gelerten, auss den leyen nyemandt dartzu beuordert ²⁾ yre eigen wone ³⁾, vnd guetdunkel beschlossen an alle bewerung der schrift wider denn gemeynen hauffen, als do ist viertzigk tag vasten vor osteren, beychten vnd Sacramentt nemen, eyne mal ym jar, tzu Ostern vil feyren, opfern, speys meyden, pfaffen weyhen, vnd bepstisch mesz *Dj* lesen, vnd der // gleichen vntzeliich gesetz gemacht haben, Wider die Christlichen freyheit vnd ausz gedruckte geschrift, Vnd zu klarem verstand des vnfuegs, der ausz vil Concili halten, erwachsen, ist der nit der geringst das verbieten der priesterschaftt eliche weyber tzuhaben, So doch Paulus mit woldeuten worten spricht .1. tzu Timoth .3. capitel vnd tzu Tito am .1. cap: das eyne bischoff oder pharher sol eyne eynigen eweibs man sein. Dan ausz solchem gebot ist grosse ergernis schand beleydung vnd nyderdruckung geschehen des wort gottis Den des leben man veracht, leychtlich verschmet wirt sein leer. Vnd solliche sund nyemandt strafft, sonder dye byschoff legens in seckel, Wan dye jenen so koechen haben, auszer halb ⁴⁾ der ehe, geben dem Bischoff, alle jar eyne par guldenn mynder oder meher, das nent man den milch pfennig. Vnd also seyn dye Bischoff Huren wyrt, durch das gebot der keuscheyt, Das hat bapst Calixtus mit dem Concili tzuwegen bracht, So er den pfaffen weyber tzunemen verboten hat.

Item dye hohen schuelen seyn durch den bapst vnnnd Concilij auffgericht, In welchen das klar, lawter vnd vnuermischt ewangeli vnd gots wort, vndergedruckt, Vnnnd das Roemisch antichristisch gesetz erhaben Vnd verfochten wirdt, Durch die bepstler doctor dye man nent doctor jhm geystlichen recht, Vnd tzu nichte anders dyenen, den das christlich volck, mitt manichueltigen fundlin

1) Opgeheven.

2) „Vnd doch allein — beuordert“ is een tusschenzin, die het verband verbreekt. De hoofdzin „Concilien gehalten“, enz. loopt door met „yre eigen wone“, enz.

3) Waan, meening.

4) Lees: auszerhalb.

schinnten, vnd schaben, bysz vff das beyn vnd marck ¹⁾, Als do ist bannen, ausz geringen, sachen, furbehalten absolution der sund, dispensiren, vnd verbieten, mit gesipten personen eelich zuwerden. etc. Das alles aus erdacht ist, den armen vnuerstendigen, vmb gelt tzubringen ²⁾. Vnd teglich mer eynreyst, Vnnd nichts guts, ausz den hohen schulen erwachsen ist. Den die Babilonische gefengknis tzubestetigen vnd behueten. //

Item betel orden auffgericht, durch welche nit alleyn das wort *D i j* r gots verkert, sonder auch, das wylligen almusen tzu eyner verpflichtet gebracht ist, Vnd dye selben also gefreyd ³⁾, durch bapst vnd Concilien, das sie nyemandt vermist antzeruren mit vngewaschen henden, auch so etliche vbeltheter begriffen, dye tzufierteylen seyn, ist nyemandt so kun oder mechtig gewest, sye tzurechtuertigen an des bapst wysszen ⁴⁾ Hat sie mit vyl Bullen vnd gnaden von aller welt abgesundert, vil der selbigen geheyligt, Got weysz wo sie hyngefaren seyn, Dye selben bapstheyligen, haben dye Muench auf gebutzt ⁵⁾, eyn jetlicher orden nach seinem vermoegen den schragen tzum marck gesetzt, Der eyn mit dem rosenkrantz, der ander mit dem hymellischen heer, Der drit den heiligen ⁶⁾, der viert eyn andern auffs hoegst gesetzt. Damit alle geschriefft verblendt, Das verdienst des vnschuldigen tewren bluets Christi gar vergessen ist worden, jn allen gassen vnd strassen abtgottterey auffgericht, Vnd also den menschen auff euserliche werck zogen, da durch erloschen sein, glaub, hoffnung, vnd lieb, tzu got vnd dem nechsten.

¶ Dysz kombt als ⁷⁾ ausz menschen gut dunckel, durch bapst vnd Concilien beschlossen ist ⁸⁾ nit dauon zusagen was schadens bracht habenn der Christenheyt die bettel ordenn got gebs in tzu erkennen, Vnd tzuuoran ⁹⁾ den vnseligen barfuessern dye alle yhr sach vff dem bettel stellenn.

¶ Es ist erschrocklig tzugedencken das gros vbel so ausz der gueten meynung, ¹⁰⁾ der alten Concili erwachsen darumb das ¹¹⁾ dye heylig geschrift verlassen, vff yhre vernunft gebawet habenn.

1) Zie boven, quat. C, Bl. j v, (blz. 80).

2) „Vmb gelt tzubringen” wil zeggen: hun geld te doen verliezen.

3) Hun zoo vele vrijdommen toegekend.

4) Zonder eene uitspraak van den paus.

5) Wie door den paus heilig waren verklaard, werden door de monniken eerst recht opgehemeld.

6) Dien bepaalden heilige.

7) Alles.

8) Met „ist” begint een nieuwe volzin.

9) Vooraf.

10) Misplaatste komma.

11) Voeg in: sie.

Vier Concili haben die Roemischen angenommen, vnd vns also hochgeboten tzuhalten als dye vier euangelisten (O got bys vns gnedig) Als moechten die menschen got gleych seyn der nit yren kann, Das Concili tzu Nicen, tzu Constantinopel tzu Epheso, tzu Calcedon gehalten. //

D ij° Ausz welchen aller vnglauben, doch (als tzubedenekes ¹⁾) wyder yren willen vnd meynung geschehen vnnd kumen ist. Wer yre artickel vnd dye geschriftt zusammen vergleicht der mercks vnd sichs bedarff keyner brillen ²⁾. ¶ Hyerumb huette sich jederman vor den beschlussen vnd gehalten Concilien wo sie nit geschriftt antzeygen.

Hat nit weyter wollen antworten, ob man soll glauben oder nit glauben so er aber oft wurde gefragt. Hat er gesagt

.21. es sey wie es sey vmb Marti: Luther er wysz das ehr durch seyn schreiben yn die erkenntnis des Euangeli komen ist. Ist gefragt ob Martinus Lutther den heyligen geyst hab, hat er nit wollen antworten.

Do sy christlicher leser den tzorn gotes gegen den jenenn so nit ausz vnwissenheytt sonder ausz boeszheytt sunden. Den sie fallen stets von eyner sund yn die andern. Vnd got gibt tzun Roemern .1. Sye in eynen verkerten syne vnd verblents ³⁾ das Sye selbs nit wissen, war sie thun oder lassen. ¶ Sye fragen yhne ob der Lutther den geyst gottis hab, das nyemant kan wissen den got der yne geyst ⁴⁾ vnd tzutzeyten auch der yne enpfecht ⁵⁾. Vnd also vndersteend sie sich der goetlichen weyszheit. Aber wie Christus schweig vor Annas vnd Herodes vnd vor den Spottigen juden die jn verspott wysz ⁶⁾ fragten also hat dyeszer auch nit woellen antwortenn vber vnwyssen frag. So doch nitt dye heyligkeytt der person, sonder dye leer eyns Doctors ermessen sol werdenn nach lawt des xxij. capitel Matthei vff dem Stuel Moysi. etc.

Er ist gefragt worden ob er halt das vnderscheydt sey vn-
.22. der eynem Pfaffen vnd Layen tzuuerwandlung den leyb Christi ⁷⁾, hat er geantwort er wyssz nyt ob dy wandlung tzuhoerig sey der priesterschaft des neuen Testaments.

1) Zooveel als: nota bene.

2) „Sichs“, u. s. w.: Hij zie het; een bril heeft hij er niet voor noodig.

3) Het „tzun Roemern .1.“ zou men tusschen haakjes kunnen plaatsen. De „s“ achter „verblent“ vervangt hier het voorafgaande „Sye“.

4) Die hem, d. i. den geest, geeft.

5) Degene die den geest ontvangt.

6) „Verspott wysz“ wil zeggen: spottenderwijze.

7) „Tzuuerwandlung den leyb Christi“ is de vertaling van: „in consecratione Eucharistiae“. Zie boven, blz. 40.

Dye schullerer vnd die juristen halten. ¹⁾ Das yn eynem jetlichen sacrament wirt geben der seel eyn sunderlichs zeych-//en, *D i j* das heyssen. Sye Character, Es halt aber keyn grundt yn der geschrift, ist menschen erdycht, Also haben sie gehalten das dye pfaffen yn der weyhung, ²⁾ empfangen eyn tzeychen durch welchs, ²⁾ Sye gewalt haben, die Sacrament tzuhandeln vnd wandeln, vnd sust nyemandt, Das hat keyn antzeygen der geschrift, Es kombt aber vom Entchrist her. ¶ Dye Sacrament reychen, gehoeert, ²⁾ wol tzuhe dem priester, den das volck auszerwelt aber nit dem gesalbten priester alleyn, Dan wie oben, ²⁾ gesagt, priester heyst nit eynn gesalbter, sonder eyn vorsteer eyner samlung. ¶ Doch ist eyn vnderscheyd, tzwischen den leyen, vnd den bischoff pfaffen, dan eyn yetlicher christ, ²⁾ ist ein priester vor got .1. Petri .2. Ir seyt das kuenglich priesterthumb. Aber dye pfaffen, ²⁾ seyn des entchrists priester, vnd tragen das tzeychen der bestien, ²⁾ yn der handt vnd styren, das ist, dye hendt seyn gesalbt, vnnnd das haubt ist beschorn, Das ist des entchrists tzeychen als zeigt Iohannes Apocalipsis am .14. cap: ¶ Den gewisz ist das dye gesalbten priesterschaft, ²⁾ got nit eyngesetzt hat. Hyerumb seyn sie nit gottes priester.

23 Er hat schmechlich gesprochen gott wirdt wol sehen ewer troung ³⁾).

¶ Ausz dem Artickel nymbt man, das dye tyranen haben sie wollen erschrecken mit trauworten deyweil, ²⁾ Sye mit warheyte nichte moechten ausrichten, vnd darumb so sie durch ein starcken glauben yre tronung ⁴⁾ gering achten, So musz ⁵⁾ eyn ketzerischer artickel seyn, Vnd also musz auch Dauid ynen eyn ketzer seyn der do sagt am .117. Psalm: Got ist meyn hilff, ich werd mich nit furchten vor dem menschen ⁶⁾ Got ist meyn helfer vnd ich werde verachten meyn feyndt, Also seyn alle heyligen vnd gerechten ketzer gewesen dye alle peyn vnd marter aus dem glauben verschmecht haben.

Szo mans wol ermessen het, weren als wol ⁷⁾ dye leyen pries-

24 ter gewest, als dye jhenen szo ⁸⁾ von Byschoffen geweicht sein. //

Diser artickel is gnugsam ⁹⁾ oben bewert, ja so man geschrift *D i j* am liecht besehen, hat man die gesalbten pfaffen langetzeyt fur keyn priester gehalten, Wan wie eyn priester soll sein, beschreybt

1) De punt wijst hier eene zwakke rust aan.

2) Misplaatste komma.

4) Lees: troung.

6) Verbeterd uit „menschu“.

8) Dye jhenen szo, d. i. degenen die.

3) Bedreiging.

5) Moet het.

7) „Als wol“ wil zeggen: zoowel.

9) Lees: gnugsam.

paulus klar tzu seynen jungern Thimo vnd Titum das ist, Er sol vnstrefflich sein. Aber vnser pfaffen sein langetzeit, Geytzig, Hoffertig, Vnkeusch, truncken poeltz, vngelert, Spiler ergerlich gewest, darumb sie ym Bann gottis vnd der christenheyt sein, Ich geschweig der heimlichen laster, die ich tzum teyl wol weysz, vnd Paulus spricht das man mit solchen nit essen noch gemeinschaft soll haben vil weniger pfaffen tzumachen. Vnd gar wenig seyn dye den lastern entweychen.

Er verstund nit ob der bischoff dem pfaffen ein newen ge-
25 walt ¹⁾ geb den leyb Christi tzu wandeln, so er ²⁾ yhnn weycht.

Der bischoff hat selbs nicht ynn dem fall, hyerumb so geyt er auch seynem gesalbten pfaffen nichts. Wan got ist alleyn eyn herr vnd geber der geystlichen gab, Dyeweyl er aber nichts verheysen hatt zugeben, tzum pfaffen weyhen, so gibt er auch nit mer gewalt, dem getaufften hat ehr verheysen die seligkeyt Marci am letzten capitel. Wer glaubtt vnd getaufft ist wirt selig. Wer den heyligen fronleichnam Christi entpfecht dem seyn vergeben dye sund Nembt hyn das ist meyn leyb der fur euch wirt geben. etc. Mat: 26. Aber tzu der weyhung der pfaffen ist nicht verheysen. Darumb entpfecht er, ³⁾ auch nicht den oel.

Es ist mer den leyb christi nyessen, das allen glaubigen tzymbt, den wandeln das alleynn eyn dyenstbarkeyt ist des
26 Sacraments, hat doch nitt kunnen versteen, ob eyn ley on weyhe moecht wandlen den leyb Christi so der tzu ym sagt, wandel.

D i i j Dye verwandlung des brottis tzum sacrament geschicht von // wegen der nyessung, so muesz von nott wegen, dye entpfahung des sacraments meer sein, den die wandlung, so doch das wandeln nit anders ist, den eyn dienen dem nechsten, Volgt darausz szo ⁴⁾ allen glaubigen, ³⁾ der merer gewalt geben ist, so haben sie auch den weingern, das ist gewalt der wandlung. Vnd solchen gewalt sol man vben durch ein gemein beuordert wirt vnd jderman ⁵⁾ mag beruffen weren, den ⁶⁾ gschrifft ⁷⁾ verbeuts nyemant. ¶ Das er aber nit entlich hat geantwort, das ein bischoff eynem leyen die wandlung ⁸⁾ moeg beuelhen ist darumb gescheen als ich vermein, das darzu gehoert ein eygner glaub, also wol tzu der entpfahung. ¶ Hierumb ist zweyfel obs der Bischoff gewalt hab tzu heyssen solliche dienst eym vnglaubigen vnd moecht krafft haben, den der glaub entpfecht das sacrament nutzlich. ¶ Dan es kunnen ⁹⁾ tzu-

1) „Gewalt“ is mannelijk.

2) Nl. de bisschop.

3) Misplaatste komma.

4) Bijaldien.

5) Lees: iedereen? Doch vergel. het volgende „gschrifft“.

6) Want.

7) Zie boven, blz. 84, aant. 6.

8) Verbeterd uit „wandlung“.

9) Lees: kumen.

samen element vnd das wort, vnd wirt ein Sacrament, nit des thuens sonder des glaubens halben. ¶ So nun vngewysz ist wer rechtglaubt, den es sey das er werd bekandt, ist nit guet tzu beschliessen, obs der bischoff gewalt hab on vnderscheydt eym jetlichen solche dienst beuolhen ¹⁾, Paulus du solt nit leichuertig deyn hant auff legen .1. Timoth .5. das ist, eynem jetlichen dysz aber das beuolhen. ¶ Volgt aber nit darausz das er mues geweycht seyn, ²⁾ vom bischoff dan ³⁾ nit die salb, sonder der glaub entpfecht das Sacrament.

Ausz dem gotlichem recht, noch ausz gotlichem gebot ist der 27 mensch vorpflicht alle todsund zubiechten wan kein mensch kan wissen sein sund vil mynder beychten

Dyszer artickel ist yne darumb ketzerisch das er antast, das Concili welches beschlossen hat, wiewol an alle geschrift oder aus falschen verstandt der geschriftt, das eyn yetlichs vernunftigs, sol, eyn mall ym jar, alle seyn sund beychten, das dewten die Schulerer, vnnd Iuristen auff todsund //

Vnd deyweyl die heylig gschrift ⁴⁾, nach den alten lerer, nichts *D iij* dauon sagen, so ist es nichts anders den eyn bandt damit vns der antichrist gefangen hat, tzu vnmuglichem den menschen woellen verpflichten.

¶ Dan nyemandt kan seyner sund gewisszen. Ich geschweych tzubeychten.

¶ So du aber sprichst Er sol dye wissenden sund beychten Antwordt, dyweyl got dye orenbeycht nit gesetzt hat, steetz yn meym willen dye beycht ⁵⁾.

¶ Dartzu ist nit moeglich alle todsund tzuerkennen, den wie got vnser thuen vnnd lassen an nimbt also ist es, denn got, ²⁾ sicht vor auff den wercker, vnd darnach vff seyn thun, ym buch der geschoeff am .4. cap. sagt. Moses. Got saghe auff Abel vnd seyne opfer. Aber vff Cayn vnd seyne opfer sahe er nit, Got lest nyemandt in seyn Rathhaus steygen. Wie heylig er ist, Chayn schlug seinen brueder Abel todt vnd ist verdampt. Dauid thet meer den eynen todschlag vnd ist geseligt vnd geheyligt ⁶⁾.

¶ Hyerumb kann noch mag nyemandt gewissen, welches werck vor got eyn todsund ist oder nicht. Ich halt aber fur eyn todt-

1) „Beuolhen” wordt afwisselend gebruikt met „beuelhen”.

2) Misplaatste komma.

3) Met „dan” begint een nieuwe volzin.

4) Zie boven, blz. 84, aant. 6.

5) Of ik biechten zal of niet, hangt van eigen verkiezing af.

6) Bedenkelijke leer.

sunder den der entlich im glauben stirbt. Vor dem endt aber, ist es nit erkendtlich an ¹⁾ sunderliche offenbarung gots. Dan tzutzeyten thun dye frumen als wol vnrecht als dye sunder. Dem verstandigen ist gnug gesagt.

Dye tauff Eucharisti odder der leyb Christi vnnd dye puesz, dye fuesszen vff dye verheyssung Christi, welche denn glauben 28 ben erwercken, hyerumb glaubtt ehr das der glaub bey den selben auch gnad bring.

¶ Der glaub oder vertrauen yn das verheyssen oder tzusagen, vnnd nitt dye Sacrament erlangen die gnad gottis Hyerumb wo got nichts verheyssen hat do gibt er auch nichte

Ej ¶ Denn dreyen Sacramenten (wiewol eygentlich daruon tzureden, so ist dye tauff allein ein sacrament) ist verheissen // von christo vergebung der sund, vnd das reych der hymmel, Darumb seyen sie tzeychen der gnaden, durch welche der sunder er weckt ²⁾ seyn glauben vnd vertrauen yhn das tzusagen christi, dadurch got gnad gezt.

Die andern vier sacrament. als firmung ³⁾, die weyhe, ee, vnd 29 dye letzte oelung, dye haben keyn verheyssung, vnd seyn mer kyrchenn breuch vor alder gehaltenen, hyerumb, ⁴⁾ bringen sie nit gnad, vnd moegen vnderlassen werdenn, als nit Sacrament.

¶ Dye Schullerer vnd Bepstler doctor yn yrem, ⁴⁾ decret vnd decretal, halten, das yn eynem yedem Sacrament, dye gots gnad werd geben dem entpfaher, Er sey gut oder boesz, vnd dartzu sey gnugsam, der gemeynen kirchenn glaubt ⁵⁾, das ist nit, wan der glaub hat das verheyssende wort Christi, dar auff er, ¹⁾ sich grund, sol nu eyn glaub sein, so mues von noeten dye verheyssung gottis seyn, darauff der glaub fuesst, welcher glaub kombt aus der erkenntnis der tzusagung. welche erkenntnus gepyrt ⁶⁾ lieb gegen got, der dem sunder so gnedig ist, das er yne reyzt mit verheyssen vnd mitt tzeychen tzum glauben vnd trawen in yhne. ¶ Dye vyer Sacrament aber oben bestympt haben keyn verheyssung von got darauff sich der glaub moecht beuesten, wo aber keynn glaub, ist auch keyn gnad.

Dye gemelten Sacrament geben nit mer gnad, den andern 30 kirchen breuch, dye man nit fur Sacrament helt, wan allein dem wort gottis wirt gnad geben.

Dye vyer gedachten Sacrament geben darumb nit sunderliche gnad, als gesagt ist, das sie das wort goetlicher verheyssung nit

1) Zonder.

4) Misplaatste komma.

2) Lees : erweckt.

5) Lees : glaub.

3) Lees : firmung.

6) Baart.

haben, den der tzusagung Christi ist alleyn gewys nachuolgen ¹⁾ gnad als oben ym .28. artickell berurt ist, So aber andern kirchen breuchen gnad wirt geben, so mags yn den auch geschehen, Es sagt aber dye gschriff nichts daruon, yr eynsetzung ist auch keyn beuelh von Christo. //

¶ So aber dye papisten sprechen christus habs der kirchen *Ej*^v beuolhen do er sagtt. Johann: am .16. cap: Ich hab noch vyll euch tzusagen, aber yr moegst yetzo nit tragen, Szo do wirt kumen der geyst der warhey, der wirt euch alle warhey, vnd dye kirch hab durch die Concili beschlossen mittels des heyligenn geyst, das den Apostolen vntreglich was, tzur tzeyt des leydens christi.

¶ Das ist nit, Wan christus hat beuolhen seynn aposteln tzupredigen das jhenich, so er jne geboten het. Matthei am letzten capitel, Geet hyn vnd leert alle heyden, taeuffet sie im Namen des Vaters, vnd Suns, vnd heyiligen Geyst, leret sie halten, ²⁾ alle, dye ich euch gepoten, ²⁾ hab, Ausz welchen wortten klar ist das sie nit anders solten noch muesten lernen den die gebot christi. Widerumb ist nit gleublich das christus etwas verhalten ³⁾ hab seynen jungern, das tzum heyl der seel von noeten were, Nu ist gewysz das christus von den vyer Sacramenten oben ertzelt, nichts geboten noch gemelt hat im euangeli, darumb seyns alleyn vom menschen erdachte alte kirchbreuch, Vnd moegen durch den menschen genummen werden oder nit, an ⁴⁾ sunde, So nemlich der apostolen keyner icht ⁵⁾ dauon hat schreiben.

¶ Das aber Christus seynen jungern vil tzusagen het das yn vntroeglich was tzur selbigen tzeyt, ist nichts heymlichs tzuersteen, das yhne verborgen wer, besonder das leyden Christi vnd das, sie solten vmb das euangelj wegen leyden Dartzu warenn sie noch tzu schwach antzunemen, das betzeugt yr flucht vnd verleugnis yhm leyden vnsers herrnn Christi. ¶ Do aber kam der heylig geyst am Pfingstag, do wurd es yn treglich vnd froelich tzu leyden vmb des namen jesu willen als sagen dye geschicht der Apostolen am endt des .v. capittels.

¶ Auch dye Concili kunnen nyemandt verpflichten bey der verdammnis, es sei dan eim ⁶⁾ von got geboten, oder verboten, // Auch *Eij*^r weiss ich nit was geist etliche, ²⁾ Concili geregirt hatt das sie etwan so tzwittrechtig beschlossen haben. Der geist gottis ist es ann t Zweifel nit gewesen, den der selbig beschleust alles ein trechtig ⁷⁾ vnd eynhellig

1) „Nachuolgen“ is hier een tegenwoordig deelwoord.

2) Misplaatste komma.

3) Onthouden.

4) Zonder.

5) Iets.

6) Aan iemand.

7) Lees: eyntrechtig.

31 Dye priesterschaft, ¹⁾ ist keyn Sacrament, ist aber eyynn dyenst-barckeyt von noeten.

Das lewt erwelt seyn, dye do predigen, troesten, ¹⁾ dye vertzagten vnd leren dye vnweiszen, verklaren das gesetz hand reychen den notturfftigen vnd straffen, ¹⁾ dye vnruigen, vnd dye Sacrament reychen, das ist nodt, Wan szo ydermann, ¹⁾ das seyn woltt warten, vnd keyn gelerter verhanden, ¹⁾ were, Wurde schier vergessen, der gebot gottis vnd seyns gesetz, Hyerumb ist es eyn notturfftige dyenstbarckeyt vnd keynn Sacrament.

¶ Dauon spricht Paulus .1. Corinthiern .4. der mensch sol vns achten als dye dyener Christi, Vnd .2. Corinthiern .vj. auff das vnser dyenst nit strefflich sey. Vnd baldt hernach Wyr sollen vns er bieten yn allen dyngen als dye gots dyener. Syhe sanct Paul was auch eyn priester aber nit meer hyelt, ¹⁾ Er sich den eyn dyener.

¶ Dye pfafferey dye alleyn mit dem Sacramenten vnd Meszlen vmbgeent ist von got nit geboten wieuyl dye Romanisten tadern ²⁾, das am abent essen ³⁾ gescheen dye pfaff weyhung.

¶ Es ist poden losz.

32 Dye letzte oelung hat keyn verheyssung.

Dem got nichts verheyssen hat, der mag bey eynem andern belonung suchen den bey got darumb ist dye oelung keynn Sacrament, das sie keyn verheyssung hat. //

E ij ¶ Dye Roemisten aber setzen die oelung, ¹⁾ fur ein Sacrament ausz den Worten sanct jacob, am .v. capitel. yn seyner epistel do er spricht, kranckt etwar vnder euch, der vordert die alten der kirchen, vnd sie sollen ⁴⁾ vber yhnn vnd salben mit dem oell, vnnd der glaub, ¹⁾ wyrdt gesundt machenn den schwachen, vnd got wirt in auffrichten, vnd so er yn sunden ist, werden sie ym vertzihen.

¶ Ermesz erstlich wol, das dy gantze epistel vngewis ist, wer sie gemacht hat, tzum andern nym fur dich den text so wirstu gewysz finden, das dye letzte oelung dye wir nennen dye heylikkeyt, dem gelesenen text gar wider ist, Den man gibt dye oelung bey vnns, als das letzt der christenheyt, so ⁵⁾ sagtt dye gemalte geschriefft,

1) Misplaatste komma.

2) „Tadern” beteekent: snateren. Zie D. Sanders, *Wörterbuch der deutschen Sprache*, Leipz. 1860, Bd. I, S. 259.

3) Lees: abentessen, d. i. avondmaal.

4) Een moeilijk leesbaar woord. Oorspronkelijk heeft er „töden” gestaan. De eerste letter is met de pen in eene „b” veranderd. Men zal moeten lezen: beten.

5) „So” heeft hier de beteekenis van „echter”.

das dye oelung darumb geschehen sol, tzu hylff der gesundheyt, vnd ym seyn sund werden vertyhen durch das gebet im glauben, Auch so hat kein creatur gewalt Sacrament der Christenheyt yntzesetzen an ¹⁾ aus gedruckte geschriff, Dann dye Sacrament seyn gegrundet yhnn das verheyssen christi, Ist aber nyendert ²⁾ geschriben christus tzu der oelung etwas verheyssen het.

Noch Bapst noch Bischoff oder keyn ander geystlicher prelat kan den menschen verpflichten tzu denn dingen, dye nit seyn yn goetlichen rechten oder gesetz begriffen also, das dye vbertretung, eyenn todtsund were, als ist fasten .XL. tag. ein 33 mal beychten ym jar, dye fest feyren. etc. wo solchs vnderlassen mag werden, an ergernis des nechsten, dys helt er ³⁾ so lang byss vff bessern bescheydt.

Der artickel ist gnugsam oben bewert bey dem achten artickel, Vnd es were eyn gnugsam prob, das got keyn genoete werck gefelt, den es steet im freyen willen des menschen, dyss aber das euszerlich werck than ⁴⁾, denn willen regirt gott // Salomon ym *E iij* buech der spruch am .21. das kunglich hertz steet in der handt gottis, der wends wohin er wil. Hyerumb kan mir der prelat keyn guten willen geben als Matth am .12. Cap: Macht eyne gueten pawm vnd seyn frucht gut! ⁵⁾ als wolt er sagen, Es ist nit yn ewren gewalt.

¶ Der gut baum ist der wil, von got gut gemacht. So du nu vnwillich fast, betzt ⁶⁾, beichts, vnd feyerst, ausz menschen gebot, des du sust nit thetest, so ist dy vnwillig frucht aldo gewachsen aus eynem boesen bawm.

¶ Der prelat mag eynenn vbertreter der gesetz mit, ⁷⁾ fasten, vnd anderer disciplinen straffen, so dye sund offenbar ist, Als der burgermeyster eyn burger tzu gehorsam treibt, Darumb ist nyemandt seyn gewysen verpunden, so mann gebewt, gut scheynende werck tzuthunn dye got nit gebotenn hat, vnd man mags vnderlassen, so es an ergernis geschieht

Christus wurckt ym menschen vnd durch dye menschen eyn yetlich guts werck, also das dye menschen nichts wurcklichs 34 dabey thun, sonder sie gestatten allein dem wurckenden Christus seyns wercks yhnn sich als ein werckzeuch.

1) Zonder.

2) Nergens.

3) Nl. Hendrik Vos.

4) Dit of dat uiterlijke werk te doen.

5) Matth. XII:33: Aut facite arborem bonam, et fructum ejus bonum.

6) Bidt.

7) Misplaatste komma.

¶ Dyszer Artickel ist gantz Christlich dan er gybt Christo alle ere, das mag nit leyden der teuffel die Natur vnnd dye Sophisten, dye alle tzu samen sagen der mensch hab eyynn freyen willen, tzum gutem vnd boeszen thun, Vnd also muesz yn christus ligen ¹⁾ der do spricht Mathei am .12. Ir schlangen getzucht wie kundt yr guts reden, so yr boesz seynd, vnd Paulus yn der .2. tzun Corinthern am .3. wyr seyn nit gnugsam aus vnns etwas tzugedencken aber vnser gnugenn ²⁾ ist ausz got vnd der prophet Iheremias am .4. capitel sie sein klug vbels tzuthan aber guets kunnen sie nitt, Wir habenn eyn mal vnsern willen frey gehabt, im Adam vnserm *Eij* ³⁾ ersten // vatter, der hatt darnach durch dye sund verlorn, yhm vnd vns, also das wir an ³⁾ vnderlasz wider got streben vnd leben. Vnd suechen vns yn allen sachen. Sol aber guets yn vns werden so muesz Christus vns von got erworben habenn. Darumb sagt er Math .15. capitel. Eyn yetliche pflanzung dye meyn hymmelischer vatter nit gepflantz hat wird auszgerewt, Vnd darumb der glaub yn die erwerbung so vns christus gotis hued ⁴⁾ erworben hat, rechtuertigt alle werck, an ³⁾ welchen glauben vnmoeiglich ist got gefallen, Vnd alles das euszerhalb dysz glaubs geschieht ist sund. Vnnd der mensch thut nitt meher tzum guten, den eyynn werckteuch, durch welchenn got wurcktt, Eynn gleychnus ist bey eym pferdt, Szo es ledig laufft, so gets yrrich weg, wye wol es get, Wenn aber der rewter daruff sitzt, so gets woll vnnd recht, also an ³⁾ den glauben yn christum wurckt der mensch nichts guts, den er ist alletzeyt wydder, ⁵⁾ dem wort gottis, so den der glaub yn das hertz felt, so wurckt er recht.

Der bischoff tzu Rom ist eyynn nachkoemling Petri aber nit eyn Statthalter Christi, vnd vber alle samlung der gantzen
35 welt von Christo yhnn der person Sanet Peters dewt ⁶⁾ vnd eyn gesetzt ⁷⁾, Wan Christus hat keynn Vicari oder Stadthalter nach yhm gesetzt den bapst, besunder ⁸⁾ eyn dyener.

Wyewol der Artickel dem pabst mer gibt den er hat, noch muessz er ketzerisch seyn, darumb, das ehr dem bapst seynn titel verdeutscht vnd heyst eyn dyener vnd nit eyn Vicarien Christi, Dan vff dem steet das dye ⁹⁾ gantz papistisch regiment vnnd

1) Liegen.

2) 2 Kor. III:5: sufficientia nostra.

3) Zonder.

4) Genade.

5) Misplaatste komma.

6) Hetzelfde als het hedendaagsche „gedeutet“.

7) Lees: eyngesetzt. Het Latijn heeft voor „dewt vnd eyngesetzt“ alleen: „institutus“.

8) Maar.

9) „Dye“ is overtollig.

trutz ¹⁾ das man den Bapst sol erkennen, hoeren, halten, eren, als eyn Vicari, oder stathalter Christi wydder seyn eygen erbieten, vnd brieff vnd sigil, yn welchen er sich nent eyn ertz, dyener ²⁾, das ist eyn dyener der ander vndertha-//nen als tzum teyl berurt *E iij* ist bey dem sibenten artickel.

Das es aber keyn Vicari sey vnsers herrn Christi das ist daraus klar, das Christus keynen gesetzt hat, Eynn Vicari heyst eyn stathalter so der herr oder hauszwirt nit eyn heymisch ³⁾ ist, So aber christus alletzeyt bey vns, ist, ⁴⁾ nit not des Vicari oder verwesers Matth am letzten Capitel sehen ich bin bey euch alle tag, bys an das endt der welt.

So sich aber der bapst vndersteet auch tzu haben sanct Peters gewalt, wollen wir auch lügen ⁵⁾, was sanct Peter beuelhs, hab von Christo genumen. Ob wir ⁶⁾ den ketzerischen artickel moechten Christlich machen ausz der geschriff.

¶ Erstlich hat Christus Petro seynen namen verwandelt den Simon ist gewesen sein nam, Johann: 1. cap. Iesus hat yne angesehen vnd gesprochen. Du byst Symon eyynn sun Iona. Du solt genendt werdenn Cephas das ist nach der auszlegung gesagt Petrus oder steyn.

¶ Das ist darumb geschehen, wan Petrus muest tragenn dye figur der kirchen, Hyerumb sollte ehr auch tragen den namen von Christo der eyn fels ist genent .1. Cor: 10. capitel Vnd der fels was christus, vnd .1. Petri .2. nent yn petrus eyn lebendichen steyn.

¶ Auch christus sich selbs heyst eyynn steyn den dye bawlewtt verworffen haben Matthei: 21. cap: der steyn lygt ym grundt und steet yn der hoechsten spitz der christenheytt .1. Chorin: 3. Wan keyn ander fundament kan nyemandt legen den das gelegt ist; das ist Christus Iesus. vnd .117. Psalm den steyn so dye bawelewt verworffen haben, der ist gesetzt an dye hoechsten spitz.

¶ Vff den grundt vnd fels pawet christus sein kirchenn // Matthei *E iij* am xvj cap: vnd Paulus .1. Corin: 3. vnd tzunn Ephesiern am .2. capitel. yr seyt itzund nit gest noch fremdling, sonder, yr seyt heylige burger vnd gots hausz genossen ⁷⁾ gebawt auff das fundament oder grund der Aposteln vnd prophetn auff den hoechsten

1) Eisch.

2) Lees: ertzdyener.

3) Lees: eynheymisch.

4) Misplaatste komma.

5) Uitkijken, bezien.

6) Wij willen bezien, wat voor macht Petrus van Christus ontvangen heeft; missschien kunnen wij enz.

7) Lees: hauszgenossen.

ecksteyn christum Iesum vnd .1. Petri am .2. vnd yr solt auch gebawt seyn, als dye lebendigen steyn, eyn geystlichs hausz. etc. ¶ Darumb verendert Christus dem sie, ynen ¹⁾ seynnen namen vnd heysz yn Petrus oder stayn, das dye Christenheyt soll seyn als eynn fels gebawet auff den fels Christum, welcher figur Petrus tragen hat, vnd was im darnach Christus beuolhen hat, das betrifft dye gantz Christenheyt.

¶ Also seyn im die schlussel der hymel geben das die kirch gewalt, ²⁾ hat tzu entbunden vnd binden. Also hat sich christus vnd seyn kirchen dem weltlichen gewalt vnderthenig gemacht Matthei .17. capitell, so er den tzyng hyess fursich ³⁾ vnd Petrum betzalen. Vnd also hat Christus tzu Petro alleyn vnd nit tzun andern gesagt volg mir nach, Iohann. 21 den der eynich Petrus dewt dye eynigkeyt der auszerwelten dye leyden mit Christo. Hyerumb ⁴⁾ sagt ehr wessz kumerstu dich eyns andern, du volge mir.

¶ Syhe nu, sein beuel Matt: am .4. capitel Sahe christus Symonem den man nentt Petrus vnd Andream seynem bruder fischen, vnd sagt tzu yne, volgt mir nach vnd wyll euch menschen vischer machen, vnd Luce am .v. capitell tzu Petre, Furcht dich nit, den furo wirstu menschen fohen Nit durch gesetz, besonder ann ⁵⁾ tzweyffel durch dye predig des Ewangeli, das ist der erste beuelh.

¶ Item Matthei .18. capitel. sprach petrus ⁶⁾ zu Christo sol ich meym bruder siben mal vertzeyhen der yhn ⁷⁾ Mich sundet, Ant-
Fj^r wort Christus, Ich sag dir nit siben mal, besun-//der sibentzig mal sibenfert, das ist der ander beuelh.

¶ Item Iohann am .13: cap: beualh christus Petro vnd den andern jungern, nach dem er dye fuesz gewaschen het, vnd sprach yr heyst mich herr vnd meyster vnd ich byns, so ich den ewer herr vnd meyster hab gewaschen ewer fues, solt yr auch einer dem andern die fues waschen, ich hab euch exempel geben wie ich ym hab thon, soltt yhr auch thon das ist der drit beuelh. ¶ Item Luce

am .22. capitel sagt Christus tzu Petro, Symon symon siche der Sathan hatt ewr begert, das er euch reyter ⁸⁾ als den weytz. Ich hab aber fur dich gebeten, das deyn glaub nit abnem, vnd du so du wyder, kerest ⁹⁾, so sterck deyn bruder, Das ist der viert beuelh.

¶ Item Matthei .26. Marc: am .14. der herr jesus hat tzusich

1) Waarschijnlijk moet voor „sie, ynen” gelezen worden: seynen.

2) Misplaatste komma.

3) Vergel. op het volgende blad: tzusich (in één woord).

4) Verbeterd uit „Hyernmb”.

5) Besonder ann, d. i. maar zonder.

6) Verbeterd uit „prtrus”.

7) Tegen.

8) Ziften.

9) Lees: wyderkerest.

genumen Petrum vnd dye tzwen soen Zebedei jacoben vnd johan-
nesen vnd in trawren vnd schmerzzen, Hat er zu yne gesagt,
Meynn seel ist trawrich bys in todt, bleibt aldo vnd wacht mit
mir, Das ist der funfft beuelh.

¶ Item Matthei am .26. Marci am .14. vnd Luce .22. cap Ist ku-
men Iesus nach seynem gebet vnd schwerer angst vnd gefunden
schlaffen die junger vnd hat sunderlich gsagt ¹⁾ tzu petro. Symon
schleffstu moechstu nit eynn stunde mit mir wachen, Wachet vnd
betet, das yr nit eintretet ynn dye anfechtung, Der sechst be-
uelh. ¶ Item Matth: 26. cap nach dem petrus dem knecht das
ore abschlug sprach jhesus tzu yme, Steck eyne deyn schwert, alle
den jenen so mytt dem schwert fechten, dye verderben durchs
schwert, Der sibendt beuelh. ¶ Item Iohann .21. capit: Hat
der herr jesus gesagt zu petro nach seiner vffersteung. Symon
hans ²⁾, lyebstu mich meher den dye? Er sprach. ja herr, Du weyst,
das ist dich lyeb, Sprach tzu yhm, Weyde meynne lemmer. Sagt
wyder tzu yhm, Symon hans, lyebstu mych. Antwort ym, Ia
herr du weyst das ich dich lyeb, Er sagt Weyde meyne lemmle.
Sprach tzum dritten tzu ym Symon // johannis lyebstu mich, jst *Fj*^o
trawrich worden Petrus das er tzum dritten sagtt liebstu mich
vnd sprach, Herr du weist alle ding, du weist das ich dich lieb,
Er sagt tzu jm weyde meyne schaff, der acht beuelh. ¶ Item
yn dem selben capi: Furwar Furwar sag ich dir, do du jung wast,
Gurttestu dich vnd wanderest, wohyn du wolst, so du aber er
altest ³⁾, wirstu deyn hendt auszstrecken vnd eyne ander wirdtt dich
gurteln vnd furen, do hyn du nit wilt. Hat das gesagt vnd dewt ⁴⁾
mit was todt er wurde got eren, der newnd beuelh. ¶ Item ym
selben Capitel Christus hat tzu ym gesagt volge mir nach, vnd
Petrus sahe johannem nach im geen, vnd sagt herr, Was er aber
der ⁵⁾, vnd jesus sprach. So ich in also wolt lassen bleyben bysz, ⁶⁾
ich kum, was kumertz dich. Du volge mir, der ist der tzeihen be-
uelh von christo sanct Peter gethan vnd dye spruch alleyn ausz
dem euangeli getzogen seynn. Dye ander geschrift lysz du vnnd
syhe ab ⁷⁾ du yndert ⁸⁾ moechst finden einen andern beuelh Petro
vnd allen jungern christi geben den dem nechsten dienen, Vnd
darnach sage der beschriben artickel sey falsch. Darumb ist des
byschoffs zu Rome vnd aller byschoff ambt nit anders noch bessers
den dyenen.

1) Vergel. boven, blz. 84, aant. 7.

2) Jona's zoon.

3) Lees: eraltest.

4) Zooveel als het hedendaagsche „gedeutet”.

5) Johann. XXI: 21.

6) Misplaatste komma.

7) Of.

8) Ergens.

Alle ewyge gelubtnis, gethann, ¹⁾ ausszerhalb des gebots christi, also do seyn die glubnis der verbunden in cloestern, seyen
 36 vnweyszlich ²⁾ geschehen, von wegen vnwyssenheyt Christlicher freyheyt, darumb verpflichten sie nit.

Dye glaubnis gethan yn der tauff vnd tzwischen Eelewten seyn ewig vnd bynden nach dem gebot gottis, Die andern aber dartzu sich der mensch verpflichtet seie ³⁾ seyn ewig oder tzeytlich, soellen weychen dem gebot der lyeb ⁴⁾ vnd des nechsten, Den yn den tzweyen steet dye seligkeyt, Aber dye glubnis der geistlichen, Byschoffen, Pfaffen, Muench, vnd Nonnen, vnd was des vntziffers
Fij ist geschehen vnweyszlich, nit // alleyn aus vnwissen Christlicher freyheyt, sonder auch vnermesseneydt eigner krefft vnd ermoeegen, Den ich kan nichts geloben, den das ich vermag vnd gewalt hab. Nu ist gewysz das nyemandt kan keusch seyn den got gebs, Hyerumb ist es eyn vermessen vnmoeiglich glub keuscheyt halten, vnd bindt nit. ¶ Dye gehorsam geloben dye Munchischen eynen prelaten damit sie sich aller gehorsam entziehen, yn geistlichen vnd weltlichen sachen, Vnd auch solten yren prelaten gegorsam ⁵⁾ seyn, Dan keyn widerspeniger geschlecht auf erden ist, den dye yn kloestern seyn, Darumb ist es mer vngehorsam. Armut ist das drit glubnis der Muench dye haltenn dermassen, Das sie nit selber vnnd eyn yetlicher tzu marckt geet vnd kaufft, Sust moegen sie des wenigsten, ¹⁾ nit geraten ⁶⁾, auch eins trungs, er muesz tzur tzeyt bereyt seyn, alle sachen muessen an mangel versehen seynn vberflussich, das ist armut bey jnen vnd achten, sie halten yhre glubnis, so sie thun was glust ⁷⁾ schlagen nur den versteher nit anhals ⁸⁾, Furen nit weyber yn yr wonung, was sust heymlich vnd offenbar geschicht leynt yne nit gros an ⁹⁾, vnd das sie nit gelt haben im seckel an der seyten, doch keyn mangel sey in nichte Ich erschrick von den Muenchen vnd Nonnen zugedencken.

37 So er erlernt hat dye Christlichen freyheyt acht er seyn gewissen vngelubden von glubniszen.

Dye gewissen ¹⁰⁾ ist vngelubden, dye ir vertragen allein yhn

1) Misplaatste komma.

2) „Vnweyszlich” staat voor het Latijnsche: imprudenter. Zie boven, blz. 41.

3) Lees: sie.

4) Voeg in: gottis.

5) Lees: gehorsam. De schrijver wil zeggen: waren zij slechts gehoorzaam aan hunne prelaten, aan wie zij immers gehoorzaamheid beloofd hebben.

6) Zij willen niet het geringste ontberen.

7) Vergel. boven, blz. 84, aant. 6.

8) Als zij doen wat hun gelust, daarbij hunnen overste niet afranselen.

9) „Was sust . . . gros an” zou men tusschen haakjes kunnen plaatsen.

10) Het woord „gewissen” is vrouwelijk.

Christum setzt vnd sust in nichte, Den christus spricht johann: .8. cap: So euch der sun erledigt, so werdt ir warlich ledig

¶ Dye gewissen aber dye mit yren wercken wullen ledig werden, dye bleyben alletzeyt gefangen, vnd vnruich, Wan als der mensch nit kan nach ¹⁾ mag seyn an ²⁾ sund, also an ²⁾ vnderlasz droet ³⁾ ym das gesetx den todt, welches nyemandt kan erfullen, den alleyn christus. ¶ Der nu seyn vertragen setzt yn Christum, das er dem gesetx gnug than hab, fur vns, der ist ledig vom gesetx. Das ist so Christus spricht // So euch der sonerloest, verste von der verpflicht des gesetx so werd yr warlich ledig ⁴⁾ Paulus spricht tzun Galathern am .3. capitel. Christus hat vns erloest von der vermaledeyung des gesetx, vnd ist fur vns worden ein vermaledeyung Wan es steet geschriben Deuteron. am .21. cap: vermaledeyt sey, der hengt am holtz, Darumb dye vnwissenheytt der erloesung vom gesetx durch Christus geschehen entschuldigt dye glaubnis ⁵⁾.

Der ware Christlich vnd gemeyn glaub kan nit abgesondert 38 seyn von der lyeb, wan dye lyeb, wan dye lyeb ist eyynn frucht des glaubens vnd der glaub an ²⁾ werck ist tode.

Was der christlich glaub ist, hab ich von keynem schuldoctoor oder ausz yrer geschriffte moegen erlernen vnd hab ir in dreyssig jaren vil gehoertt vnd gelesen. Vnd weysz dasz keiner mag kumen, ⁶⁾ tzum rechten verstandt des warenn glaubens, Er lesz den dye bucher tzu Wittenberg geschriben oder sey eyn tzeytlang daselb gewesen, do ist der rechtt christlich glaub vffgangen, den keyn schul yn vyll hundert jaren gewist noch erkent hat got sey lob.

Welcher glaub ist nichtt anders den eyn hertzlichs, gewyses starcks vertragen, das vns got gnedig sej vnd lieb hab von wegen seyns suns Iesus Christus, der fur vnser sund hat gnugthun seynem hymillischen vatter vnd dem gesetx. ¶ Das ist der lebendig glawb ausz welchen lebt der gerecht als sagt der prophet Abacuk am .2. capitel vnd paulus tzun Roemern am .1. tzun Galathern am .2. capitel zun Hebreern am .x. capit.

¶ Der glaub macht lebendig eyn yetlichen gerechten, vnd was lebt das bewegt sich ⁷⁾ das geystlich bewegen vnd wurcken ist, ⁶⁾ nit anders denn lyeb gegen got vnd dem nechsten ertzeigen, Von dem spricht Paulus tzun

1) Noch.

2) Zonder.

3) Dreigt met.

4) Achter „ledig” behoorde eene punt te staan.

5) Geloofte. — De laatste volzin behelst het omgekeerde van stelling 37. Wie bekend is met de christelijke vrijheid, acht zijn geweten niet gebonden door geloften. Maar onbekendheid met de vrijmaking van de wet, door Christus totstandgebracht, verontschuldigt degenen die geloften afleggen.

6) Misplaatste komma.

7) Achter „sich” zou eene punt behooren te staan.

Galathern am .v. capitel yn christo jesu gilt weder beschneydenn, noch vnbeschnitten seynn, sonder der glaub so durch dye lyeb *F iij* werckt. ¶ Hyerumb kann noch // mag der recht glaub von der lyeb nit abschiden seyn, denn dye lyeb fleust on mittel aus dem glauben.

¶ Dye Sophisten aber magistri nostri ynn den vndersten schulen, handellen den glauben als eyn saw eyn haber sack vnd tzereyssen, Vnd sprechen es seyen tzweyerley glaub, ein eyn, ¹⁾ goszner vnd ein erlangter durch vbung ²⁾ den ersten heyssen, ¹⁾ sie eyn glauben on form, vnd der selbig moeg on die leib ³⁾ seyn, also do ist der glaub yn den erst getaeufften, vnd newlich bekerten tzum glauben.

¶ Den andern glauben nennen sie gefermt mit der lyeb, vnd dyser wachs yhm menschen, ¹⁾ Durch vbung lesen vnd betrachtung, Vnd den glauben, ¹⁾ erlangt der mensch durch seyn vleys, So er thuert als vyl yn im ist vnd der erst gilt nit an ⁴⁾ den andern. Vnd sagen es sey eyn anklebent dyng der Seel (eyn qualitet).

¶ Do merckstu dy blintheyt vnd vnuerstandt der doctorlyn yn den schulen, das sie nit versteend was der glaub yst So yn doch Paulus tzun Hebreern am .11. capit: beschreibt also.

¶ Der glaub ist eyn stutzen oder poltz odder grundfest der ding so tzu hoffen seyn, eyn antzeygung der vnsichtigen ⁵⁾, das verste ich also, der glaub bringt hoffnung welche vff den glauben fuest vnd eyn antzeygung der vnscheynbaren, dye tzuhoffen seyn.

¶ Das ist der glaub tzweyffelt an keyner tzusagung gottis, sonder trawt vnd glaubt gott, das ym alles were, ¹⁾ an ⁴⁾ hynderniss vnd ist also jm glauben vnd hoffnung selig. Dauon sagt Paulus tzun Roemern am .8: capitel yn der hoffnung seyn wir ytzo selig. Als eyn erb, ist gewis des erbs seyns vaters vnd hofft der tzeyt, so entpfahen wil ⁶⁾. Eynn solcher erb dyent nitt dem vater vmbs erb, wan es ist vor seyn ⁷⁾ besonder ⁸⁾ ausz lyeb dye er tzum vater tregt ausz der gewyszheytt des erbs vnd guetigkeyt des vaters tzu yhme, Also bringt der glaub hoffnung vnd lyeb on vnderlasz. //

F iij 39 Das Sacrament yn der Messz, nutzt alleynn dem der es entpfehet.

¶ Der den leyb vnd blut Christi als eyn Testament verlassen,

1) Misplaatste komma.

2) Met „vbung“ eindigt de zin.

3) Lees: lieb.

4) Zonder.

5) Onzienlijke dingen.

6) So entpfahen wil, *d. i.* waarin hij de erfenis ontvangen zal.

7) Vor seyn, *d. i.* van te voren het zijne.

8) Maar.

tzu streckung ¹⁾ der tzappellenden gewissen nyembt, dem ist es nutz, zu sterckung vnd gewisserung der vergeben sund vnd tzu gesagten hult ²⁾ gottis, Vnd kan dye Messz nyemant eynem andern mitteylen, den sie ist nit in vnserm gewalt. Sonder gottis. So aber eyner wolt yhn opfers weysz ³⁾ dye messz auszteylen der verfurt sich, dan man nymbt von got vnd geyt nichte, als oben gesagt ist.

So got dem sunder dye sundt vertzycht als pald vergibt ⁴⁾

40 auch alle peyn der sund, durch den tode ⁵⁾ Christi vnd das glaubt er gutlich.

So man fur die sundt moecht gnugthan bederfft ⁶⁾ wir christus nit als sanct Paulus disputirt tzun Gblath ⁷⁾: am .2. do er spricht. Wen dye gerechtigkeyt koem ausz dem gesetz, so were Christus vmb sust gestorben. Darumb so got den sunder tzu genaden nymbt vertzycht er yhm pein vnd schuld, durch den todt christi der fur alle sund gnug hat thun. Vnd das furo der sunder auff sich neme sein creutz widerstehe den sunden, vnnd thues nymmer. Das ist dye buesz dye vns Christus aufflegt, ym heyligen euangeli Dauon auch Paulus leret tzun Roemern im .vj. Capitel. Dye sund sol nit herschen yn ewren toedtlichen leib, das in ym nach hengt ⁸⁾ seiner begir ⁹⁾, vnd tzun Galathern. am .5. capitel dye gotis seyn dye haben yren leyb gecreutzigt mit den lastern vnd begiren vnnd der alsoo ficht das nit die sund, ¹⁰⁾ vberhandt nem, hat nemlich bues vnd leydens gnug, ist keiner andern not.

Darumb ist guetlich ja warlich tzuhalten das got vertzeyh alle peyn dem sunder, so er yhm dye sund vergibt, als der artickel bekendt.

41 Er weys nit ob eyn fegfewr sey oder keyns sey. //

Ob eyn fechfewer sey nach dyser tzeyt, ist vngewys, den die *Fiiiij* geschrift ¹¹⁾ sagt nichte dauon, wiewols Augustinus helt vnd andere lerer vill vnd nemlich alle schullerer, Was aber sey, wye vnd wo, ist noch nit klar. ¶ Darumb stetes ym tzweyfel ob eyns sey oder nit sey. ¶ Das ist aber gewys aus der geschrift, das hye vnd yn dyser tzeyt, eyynn fegfewr ist, also lang bys der alt Adam gestyrbt vnd christus ym menschen geboren wirt. ¶ Dauon sagt Paulus in den .2. Epistel Cor: im .4. Capitel Wyewol der euser mensch abnymbt vnd bricht, jedoch der ynder vernewt sich von tag, tzu tag.

1) Lees: sterckung.

2) Genade.

3) Op de wijze van een offer.

4) Ni. God.

5) Lees: todt. Zie eenige regels verder.

6) Zooveel als het hedendaagsche „bedürften”.

7) Lees: Galath.

8) Lees: nachhengt.

9) Het lichaam, dat zijne inwendige neigingen volgt.

10) Misplaatste komma.

11) Zie boven, blz. 84, aant. 6.

¶ Das musz geschehen durch vil tausent mal sterben, Als yn eyner gleychnus, Eynem der dich, ¹⁾ vnschuldigen schilt, schweygen, ist eyynn todt, nit vbels gedencken, ist der ander todt, ym hynwyder guts than, der drit todt, got fur yn bytten, der vierte todt, Vnd das hat Christus geboten Math am .v. Also yn andern sachen allen findestu streytens vnd fegens gnug bys der mensch kombt tzu der volkumenheyt Besonder hat got etliche lyeben kinder dye leyden vnd entpfinden, ¹⁾ dye hell vnd fegfewr, ym geyst, dauon nyemandtt sagen kan, ¹⁾ auch dye ent denes geschicht, der ych wol tzum teyl weys vnd das ist das recht fegfewr.

42 Er hat gesagt, meyne herren yr habt mit vnns vnredlich gehandelt vnd nit nach dem ewangeli.

Also tzarthe oren haben sie, das ²⁾ keyn wort mugen leyden, das wyder sie ist, Es muesz ketzerisch seyn, vnd des fewers wirdig, Wye sie aber handeln vnd was argerlist, ¹⁾ sie brauchen, ¹⁾ tzu yrem henckers embtern, so ettwar kombt yn yren gewalt, das wissen vnd sagen dye jenen, so ausz yren henden seyn entpfallen.

¶ Das euangeli leret das man eyynn sunder nach der dritten ermanung sol meyden als eyn heyden aber nit erwurgen. // *F iiij* Matthei .18. capitel, Vnnd Paulus tzu Tyto am .3. Capitel Eyn ketzer soltu vermeiden, nach einer vnd der andern vermanung, so er mit gottlicher geschriff vberwunden ist. Aber dem pabst vnd bepstlern muess ketzerisch seyn so man yren gut dunckeln vnd trawmen mit dem wort gottis wyderspricht.

43 Das Sacrament des altars hatt keynn opferung aber das opfer ist eynsten am Creutz geschehen.

Dyses ist oben gnugsam gesagt, sie meldens aber oft, den, so dyeser artickel fursich ³⁾ gieng, wurde dye kuchen der pfaffen vnd Muench nit alle tag, als sie pflegt wol reychen.

¶ Nu musz er war bleyben, die weyl das Euangeli warist ⁴⁾

¶ Menschlich aber daruon tzureden, so vernym, Christus opfer ist gnugsam gewesen fur dye sund aber nit ⁵⁾. Ist es gnug gewesen, so ist keyns ander not, Ist es nit genugsam gewest, so musz auch Christus kein gnugsamer erloeser seyn

¶ So musz auch das Euangeli vnd gantz geschriff nyt war sein,

1) Misplaatste komma.

3) Zie boven, bl. E iiij v (blz. 98).

5) Één van tweeën: Christus' offer heeft voldaan voor de zonden of niet.

2) „Sie“ wordt niet herhaald.

4) Lees: war ist.

dye do saget das durch das leiden Iesu Christi, vergeben werden dy sund Luce am .24. capitel. Er hat angefangen von Moyse vnd allen propheten, Vnd hat ynen endeckt die schrift, dye von ym, sagten, Vnd hernach ¹⁾ vnd er saget tzu yn das seyn dye wort, dye ich euch gesagtt hab das es not was, das erfult wurden alle ding, die ym gesetz Moesi, yn Propheten, vnd Psalmen waren vonn mir, Als ²⁾ den hat er yn eroffnet yhr gemuett, Das sie verstunden dye geschriff, vnd hatt gesprochen, Also ist geschrieben, vnnd also hat muessen Christus leyden vnnd am .3. tag wider erstehen, Vnd gepredigt werden allen voelckern vergebung der sund yn seym namen.

¶ Darumb ist dye erste opferung gnug, ist keyner andernn meher not. //

So der sunder gebeycht vnd dy absolution hat entpfangen, *Gj*^r ist ehr nit verpflichtet aus gotlichem recht tzu einer pen ³⁾,
 44 wo er sust seyn bruder oder dye christenheit nit beleydigt hat mit eym offentlichem oder heymlichem laster. Darumb seyen alleyn tzway teyl der puess.

Scholia.

Man verstee hye beycht, wie mans verstee, gewyss ist, ⁴⁾ dye orenbeycht nit von Cristo gesetzt, aber dye offenbaren beycht vnd absolution ist von Christus geboten. Matthei am .18. So yn ⁵⁾ dich sundet deyn bruder. etc. Vnnd darumb gehoert tzu der offentlichen pues, versoening des bruders, vnd seyn vertzeyhung. ¶ Zu der heymlichen pues erkenntnis seyns vbels, gnad vonn got bitten, vnd nymmer thaen. Ezechielis am .18. So sich der vngerecht abwendet von seyner vngerechtigkeyt vnnd thuet dye gerechtigkeit, so wyll ich seyner sund nymmer gedencken, spricht got. Die tzwey teyl nymbt er hye, sein selbs erkendtnis, vnd versoening mit got, vnd dem nechsten.

45 Er weys nit ob der lebendigen hylff den gestorben tzu nutz komen.

Scholia.

Dye Sophisten wyssens als ⁶⁾ nach yren trawmen vnd ausz yren

1) En verder zegt de tekst:

2) „Als” staat op het einde van den regel zonder afbrekingsteeken.

3) Verduitsching van het Latijnsche „poena” (pena), d. i. boetedoening.

4) Misplaatste komma.

5) Tegen.

6) Alles.

fabel buechern, als do seynn, dye buecher der kesztrescher ¹⁾ vnd landtlauffer, so dye armen bewryn ²⁾ vmb dye kesz, ³⁾ vnd flachs besefelen ⁴⁾ mit yren falschen exempel sagen. ¶ Dye heilig geschrift aber sagt von den todten das sie ruhen Apocal: 14. Vnd yre werck volgen yne. ¶ Hyerumb wer sich hye versaumbt, dem ist noch ⁵⁾ *Gj* seym todt, ³⁾ nit tzuheffenn, Do // dye thur beschlossen wurd Matthei am .25. Wye seer dye, ³⁾ junckfrawen klopfen vnd rufften, yn wurd nit auff gethan.

Also wirt mancher noch gesaumbt ⁶⁾ odder verfurt durch, ³⁾ hoffnung, frembder hilff nach dem todt.

Es wer besser, dye weyse der anfangcklichen kirchen gehalten, 46 ym Messz lesen, den mit dem Messz gesetzen, on das gebot gottis erdacht, sich verwickeln.

Wye vnser herr Christus dye Messz gehalten, vnnd dye Christ glauben, nach seynem tode beschreyben dye vier Euangelisten, dye geschicht der Apostolen ⁷⁾. Vnd Paulus zun Corinthiern yn der ersten epistel am .11. Capitel. ¶ Das vnser herr Iesus hat gericht ⁸⁾ seyn fleysch vnd blut, als sie assen das abent mall. Vnd on alles gebrenck ⁹⁾, an ¹⁰⁾ blatten ¹¹⁾, an salben, an Messzgewandt, an geweycht kelch, paten ¹²⁾, an Corporal an Kertzen, vnd kreutzen, an auff vnnd nyder heben ¹³⁾, an gesprochne tagtzeyt ¹⁴⁾, an kirchen, an altar, on singen vnd lesen, on alles gnippen vnnd gnappen. ¶ Das yetzund alles ausz menschen gebot, dartzu nit von noetten ist. Darumb weren besser dye ersten weyse.

47 Dye gesetz der kirchen bey der Messz seyn widder das gebot gottis vnd christi.

Ausz der verklerung des nechsten artickels magstu ermessen, das

1) „Kesz” is: kaas. Met „kesztrescher” (denk aan „Beuteldrescher” of „Beuteltrescher”) schijnen bedelmonniken bedoeld te zijn, die kaas verzamelen.

2) Boertjes.

3) Misplaatste komma.

4) Bedriegen. Zij troggelen den landlieden hun kaas en vlas af.

5) „Noch” is hier hetzelfde als „nach”.

6) Ogehouden, tot uitstel verleid.

7) Bij moderne interpunctie zou hier eene komma staan.

8) Gereikt.

9) Gebrenck, *d. i.* het hedendaagsche „Geprärg”.

10) Zonder.

11) Het hedendaagsche „Platte”, *d. i.* tonsuur.

12) Pateen (patena).

13) *D. i.* de elevatie in de mis.

14) Getijden.

gesetz bey der bepstler Messz, alle ¹⁾ entwicht ²⁾ vnd wyder dye eynsetzung der mesz seyn, Den christus hatt das Sacrament yederman gemeyn gemacht, aber der babst hats alleyn den tzugeeygnet, dye seyn tzeychen auff dem haubt, vnd yn der handt tragen den ³⁾ pffaffen, vnd damit das nit yederman vermag am ⁴⁾ guet, hat er solche beschwernus dar auff gelegt, wyder dye eynsetzung christi, der sagt schlecht // Nembt vnd esset das ist mein leib, Nembt vnd *G ij* trinckt dar ausz alle, das ist mein bludt das New Testament, das fur euch vorgossen wirdt tzuuergiebung der sund etc.

Dye weyl genante gesetz vnd Ceremonien oder kirchen breuch
48 von menschen ordenung vnd nit aus goetlichem gebot komen,
so seyn sie dem gots gebot wyder.

Wen vns christus nit erloest het vom gesetz gots, Vnd fur vnns dem gesetz gnugthan het. Vnnd nit gesagt het Matthei am .15. Capitel. Yhr gleyszner ⁵⁾, woll hat von euch Ysaias gesagt .29. capit. Dysz volg ⁶⁾ nehet mir tzu, mit dem munt vnd lobt mych mit den lebszzen, Aber yr hertz ist ferr von mir. Aber sie eren mich vmb sust lernen ler vnd menschen gebot, So das christus nit sprech, mueste der beschryben artickel ketzerisch seyn, Also syhestu wie sie sich altzeytt fur die stirn stossen am Euangeli.

49 Wyr seyn nyt verpflichtet bey eyner todtsundt dye tagtzeyt ⁷⁾ tzulesen.

Dyeszer Artickel rurt allen papisten an dye adern des lebens, Hyerumb wueten sie daruber vnd ruffen er sey ketzerisch ¶ Dan solten dye Syben tagtzeyt nyt gelten, Szo muessen, ⁸⁾ dye Muench, Nunnen, vnnd Messzler Pffaffen, vbel essen, dye sich fur alle menschen, ⁸⁾ verbinten zu bitten, vnd mitteylen yhr andechtigs gebet, obs auch so vntuchtig ist, das der teuffel den hyndern, ⁸⁾ nit daran wuschet

¶ Den das ich geschweyg der elenden Nunnen, dye vom lateyn gar nichte verstend, Es seyn aber so grob, vngelert vnd vnuerstendig Muench, vnd Pffaffen, das kaum yn eynem kloster, ⁸⁾ tzwen

1) Voor de duideljkheid zou men de woorden aldus kunnen rangschikken: „das alle gesetz bey der bepstler Messz entwicht“.

2) „Entwicht“ beteekent: nutteloos, slecht. Zie J. u. W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, Leipz. 1862, Bd. III, Sp. 657.

3) Te vertalen: namelijk aan de enz.

4) Misschien moet gelezen worden: an, *d. i.* zonder.

5) Geveinsden.

6) Hetzelfde als „volck“.

7) Zie boven, blz. 106, aant. 14.

8) Misplaatste komma.

fyndest dye das lateyn ym Psalter verstehend, Ich geschweyg das *Gij*^v sie vernummen ¹⁾ was der // Heylig Geyst wolt ²⁾. Ia etwan nit lesszenn kunnen. Wartzu dyent aber, ³⁾ solche singen vnd lessen von eym vngelirningen, ³⁾ menschen, Der heylig Paulus leret .1. corinthiern .14. capitel, Das man soll singen vnd lesen yhm geyst vnd gemuet. Aber dye vnuerstendigen Closterlewt vnd pffaffen wysen nit, weder ym geyst noch ym gemuet tzubeten. Vnd ye kurtzer das gebet ist, ye angenemer es ist solchen menschen

¶ Das ist das heylig noettig gebet zu Chor hewlen ⁴⁾ dartzu ⁵⁾, der Bapst, vnd Bischoff, dye elenden Muench Nunnen vnnd Pffaffen bey eyner todtsund verpflichten als sie sagen. ¶ Auff dye tagtzeyt, ist die pffafferey gegrunt vnd alle gotz gab, als sies nennen, Ich halte ⁶⁾ aber es werd den gotz feynten ⁷⁾ geben.

¶ Christus hat vns gelert beten. Matthei am .xvj. vnnd Luce am .xi. capitel. Also das vnser gebet verborgen vnnd kurtz sey. Wan got weys wol was vns not ist Ee wyr bitten. Sollen nit vermaynen das wir in vyl reden, erhoert werden als dye heyden thun.

¶ Vnd Iohannis am .4. capitel. Got wil haben anbeter ym geyst, vnd yn der warheyte, den got ist eyn geyst. Vnd wo dye geschriefft sagtt, das man steets vnd on vnderlasz sol beten, sol es verstanden werden ym geyst.

¶ Der geyst sol alletzeyt bereyt vnd snel seyn sich tzu erheben yn got, yn allem biten, vnd dancksagen.

¶ Denn das ist warhafftig recht gebet, ist nitt anders den eyn aufflug des gemuets yn got.

¶ Vnd ich besorg ja ich bin gewys das got mit dem losen gebet, ³⁾ der tagtzeyt mer schmaheyt geschycht den Ere vnd weren mer bey eyner straff tzuuerbieten.

¶ Das gebott aber der tagtzeyt bey eyner todtsundt ist an geschriffte. Darumb verpflichts dye gewissenn nit bey eyner todtsundt wie der artickel sagt. //

Hjr^{s)} Szo er dye tagtzeyt bass ⁹⁾ hat er allweg wider das goet-
50 lichen gebot thaen, das ehr den vatter nit an gebet ¹⁰⁾ hatt
yhm geyst vnd der warheyte.

Syhe christlicher leser wohyn sie ¹¹⁾ woellen mit dysem artickel, das sich nyemandt vor got sol yn seynem thun eyenn sunder ach-

1) Beseffen.

2) Bij moderne interpunctie zou hier eene komma moeten staan.

3) Misplaatste komma.

4) Schreeuwen.

5) Waartoe.

6) Er schijnt eerder „haltz” te staan dan „halte”.

7) Vijanden.

8) De bladen *Gij* en *Gijj* komen niet voor. De tekst gaat over van *Gij*^v op *Hjr*.

9) Zoo lang als hij (Hendrik Vos) de getijden las. — Lees: lass.

10) Lees: angebet.

11) Nl. de kettermeeesters.

ten besonder ¹⁾ also mit dem gleyszner ym tempell eyne gerechten, Solche gerechten halten sich, ²⁾ dysze heyiligen lewt das sie ver-meynen, es sey als ³⁾ geyst was sie thun.

¶ Sye wollen aber damit antzeygen das dyse tzeugen der warheyt leichtuertig vnd gotloss seyn, So sie nit ym geist beten vnd darumb sollen sie sterben ⁴⁾: Sye ⁵⁾ sein aber so starck nit yn yhem glauben, das sie moechten das brennen ja das wenichst leyden vmb yres glauben wegen. Seyn alletzeyt jahern ⁶⁾, wye der pabst wil, es sey mit got oder wider got.

51 Er wolt ee, tzeihen hels verliren so er sie het den all yren fragen antworten.

Also muesz man dye artickel finden dye des fewrs wirdig seyn, wen man nit ander hat.

¶ Christus wolte nit allen fragen der juden Pylati vnd Herodes antworten, Darumb so ist er auch den ketzermeystern eyne ketzer.

¶ Aber eynem narren sol man antworten nach seyner narheyt, das ehr sich nit klug gedunck, Mann sol aber nyt antworten eym jetlichen narren ⁷⁾ nach nerrischen fragen als Salomon spricht im buch der spruch am .26. das man im nit gelych werde.

52 Szo der sunder vertrawt das ym seyn sund, ²⁾ sind vergeben, so sindt sie ym vergeben. //

Es muesz von noeten der glaub vorhanden seyn sollen die sund *Hj^v* vertzyhen werden Mathei am neunde. Capitell ⁸⁾ Confide Glaub oder vertraw sun, dir werden vertzyhen deyn sund Vnd Luce am .vij. deyn glaub selygt dich gehe hyn yhm fryde. Vnd Marci am .9. Capitell. Alle ding seyn moeglich dem glaubenden.

Es were gut das man den leyen nit versaget das Sacrament
53 des altars vnder tzweyerley gestaltt tzunemen das Christus yederman tzugeben verlassen ⁹⁾ hat.

Als got besser ist den der mensch also ist auch besser seyn gebott odder gesetzs den des menschen Got aber heyst ¹⁰⁾ geben tzweyer-

1) Maar.

2) Misplaatste komma.

3) Alles.

4) De kettermeeesters maken misbruik van de zelfbeschuldiging der twee geloofsgetuigen.

5) Zij zelf, nl. de kettermeeesters.

6) Ja-heeren, jabroers.

7) Verbeterd uit „narren“.

8) Zóó opgelost (zie een paar regels verder) uit „Capi“.

9) In het Latijn: tradendum reliquit. Zie boven, blz. 42.

10) Beveelt te.

ley gestalt, sagen Mattheus Marcus vnnd Lucas. ¶ Aber der bapst nur eynerley, vnd gepewsttz ¹⁾ tzunemen Christus got steelts yn eyns jeden willen vnd nodtturfft ²⁾. Vnd spricht als offt yhrs thut, so habt meyn yn gedechtnus, Darumb sagt der volgent artickel.

54 Dye denn leyen tzweyerley gestaltt tzunemen verbieten, thuen wider gottis willen.

Die groeste vrsach tzuuerbieten vnder beyder gestalt das Sacrament denn leyen, ym Concili tzu Costnitz vnd Basel geschehen, ist ferligkeyt ³⁾ vnd enterung ⁴⁾ des Sacraments als ist verrerung des kelchs, vnd tzubehaltten yn dye leng verdurb ⁵⁾, Als het christus nit gewest ⁶⁾ wye er seyne Sacrament soll auff setzen vnnd hets dem Concili schneckenn tzu Costnitz befolhen. ¶ Aber christus hat nit befolhen, dye behalttnis des sacraments yn den tempell mauren beschlossen, sunder tzu allen stunden, so mans begert, mag gewandelt ⁷⁾ werden. ¶ Darumb hattes auch Christus tzur tzeyt *H ij*^r gewandelt vnd auffgesetzt, so gemeniglich yederman frog-//lich ist, am abent, under dem abentessen, zum tzeychen das man, ⁸⁾ tzu allen tzeytten moeg wandeln, Aber den Papisten, ⁸⁾ gefelts nitt, Dan solten dye leyen tzugleych den pfaffen, yn beyder gestalt das sacrament entpfahen, so weren dye leyen den pfaffen gleych, als auch ist, Ausz geschlossen die beruffen zum predig ambt. Dye selben sein tzweyfacher er wirdig spricht Paulus yn der .j. tzu Thimotheon. am .v. capit.

55 Dye wort der Consecration oder wandlung sol mann mit erhaben stymm sprechen.

Syh tzu wye alle ding, yn der kirchen, verkert vnd dem willen christi wider seyn, Dan christus beuolhe seynen jungern was sie yn geheymnis gehoert hetten, sollen sie lautbar machen Matthei am .x. capit. Es ist nichts heymlichs das man nit solt endecken, vnd nichts so verborgen, das man nit solt wissen, Was ich euch sag yhn der finster, das predigt am lyecht, vnd was yr yns oer gehoert habtt rufft ausz auff den dechern, Herwider was christus ⁹⁾ offentlich beuolhen vnnd gesagt hat, das wil der bapst verber-

1) De paus gebiedt het.

2) De paus heeft de deelneming aan de mis verplicht gemaakt; maar Christus laat de deelneming aan het avondmaal over aan ieders eigen goeddunken en behoefte.

3) Gevaarlijkheid.

4) Onteering.

5) De zin is onduidelijk.

6) Geweten.

7) De schrijver gebruikt „wandeln” voor consecreeren. Zie de artikelen 18 en 55.

8) Misplaatste komma.

9) Verbeterd uit „cristns”.

gen. ¶ Dye verheyssung gottis bei den sacramenten solten billich, mit vorgeenden busaunnen ¹⁾ verkundigt werdenn, tzu trostung der vertzagten gewissen, vnd tzu eynem preysz der vberschwenglichen gnad, barmhertzigkeyt, vnd lyeb gottes tzu vns, das er vns der seligkeyt also vergewist yn den sacramenten, mit verheyssen Worten vnd tzeychenn. ¶ Dyeweyl christus offentlich beuolhen hat, den brauch der sacrament, ist es ein erbarmliche sache, das man gottes ere vnd den trost der bekumerten gewissen, also vnderdrucken sol.

56 Er ist gefragt ob sichs tzymbt die heyligen anbeten do hat er gesagt, er woelle nit mehr antworten.

Es bedarfft keyner antworten anders den, Neyn, wan christus vertreyb denn teuffel damit, Matthei am .v. yerden. // Gang hyn *H ij* Sathan, es ist geschriben du solt got deyn herren anbeten, vnd dem alleyn dyenen.

¶ Das heyligen anbeten, hat dye Christenheyt ²⁾ ferr von got abgefurt, vnd das bitterleyden ³⁾ des Sun gotts, dar durch vergessen vnd christus fur eynen wuetterich vnd hengker gehalten worden, Vnnd den heyligen alle miltigkeyt tzugeschriben, So doch christus spricht Matth .11. Kombt zu mir alle schwachen vnd beschwerten, jch wyl euch ergetzen.

Vnd gewert vns alles das jenen, so wir bitten yn seynem namen johannis am .16. Was yr werent bitten den vater in meynem namen, das wirt euch geben, So vns denn der herr aller vnser bit gewert, wessz suchen vnd begeren wirs vom knecht, So vns christus tzu ym lockt, warumb geben wyr dye ere den heyligen, Aber so dye heyligenn ere, ⁴⁾ vmb fiel, so muest der Muench, vnd pfaffen got, der bauch mangel leyden, wie man aber dye heiligen gotz diener, sol eren, ist von manichem beschriben darumb vnderlas. ichs.

Er ist gefragt ob er vom Luther sey verfurt, wan man furcht
57 er sey von ym verfurt hyerumb halt man ym dyse frag fur, er hat geantwort jch byn verfurt wie christus seyn tzwelff boten verfurt hat.

Do mercks du leser das blut buech, dareyn, ⁴⁾ schreybenn dye Magistri nostri tzu Louen alle dye jenen, so dem Euangeli, ⁴⁾ glauben vnd dem Lutther, dyeweyl er das euangeli wil handthaben vnd beystandt thuen, Darumb sagen sie halten wir euch dyse als ketze-

1) Met voorafgaand bazuingeschal.

3) Zóó staat er (in één woord).

2) Verbeterd uit „Christenheyt”.

4) Misplaatste komma.

rische artickel fur, Das euch hat ¹⁾ jacob hochstrat Dominicus ordens tzu koeln, bey den gelerten eyen beruchter.

H iij ¶ Der Bapst Martinus der .v. tzu Costnitz erwelter bischoff gen Rom hat dergleychen, ²⁾ eyen Bull lassen ausz geen, wyder den herrn johannem Huszen tzu Behem, als beschri-//ben ist, ²⁾ yn den hendelen des Concili schnecken, tzu Costnitz yn der letzten Session.
¶ Furcht dich aber nit, Christlichs hertz, Ich wil dyr geben spricht Christus eynen mund vnnd weyszheyt, den alle ewr widersacher nit moegen wyder streben Matth: x. Cap:

Christus was geacht, von den phariseyren als eyen verfuerer Matthei. am .27. capitel sagten sie tzu Pilatus, Herr wyr seyn bedacht, das der verfurer gesagt hab, er woll am dritten tag erstehen.

¶ Hat Christus seyn apostolen verfurt mit dem ewangeli So verfur auch Martinus Lutther wan er verklert das ewangeli mit der geschrift.

58 Es ist wider das goetlich recht, das dye geystlichen sollen, ²⁾ entnumen ³⁾ seyn von keyzers gewalt.

Dyeweyl Christus vnser herr vnd seyn jungern sich vnderthenigt haben ⁴⁾ mit leren vnd exemplen vns ermant vnderworffen tzu seyn allem gewalt, so ist es stracks wider das ausz gedruckt ⁵⁾ gesetz, ²⁾ vnd gebot gotis, dem jrdischen gewalt entzogen seyn, Christus hat sich vnderworffen dem keyser Luce .2. vnd Mat .17. do er den tzyns gab tzu Capernaum Item Matth .22. Gebt dem Keyszer, was des Keyszers ist Item wer dem gewalt wyder strebt, der widert sich gottis ordnung, Zun Roemern .13. Item .1. Petri .2. Seyt vnderthenig ⁶⁾ aller menschlichen wurd ⁷⁾. Daraus klar ist, das mann dem Keyser vnderworffen sol seyn.

Der Bapst hat keyn andern gewalt denn predigen das wort
59 gottis vnnd weyden dye schaff Christi mit dem wort gottis. //

H iij ¶ So aller gewalt von got, ist von noeten auch des bapst gewalt von

1) „Das euch hat”: opdat Jakob van Hoogstraten, de kettermeeester, u in zijn boek hebbe.

2) Misplaatste komma.

3) In het Latijn: exempti. Zie boven, blz. 43.

4) Achter „haben” zou men eene komma moeten plaatsen. „Sich vnderthenigt haben” wil zeggen: zich vernederd, zich als onderdanen gedragen hebben.

5) Lees: ausgedruckt.

6) Verbeterd uit „vnderth- (op het einde van den regel) nig”.

7) Het hedendaagsche „Würde”, d. i. waardigheid.

got, Christus sagt tzu pilatus du hettest keyn gewalt vber mich, er wer dir den geben von oben herab johann .19. darumb gibt auch got den boesen gwalt ¹⁾ job .33. er macht den gleyszner eyne regenten, von der sund wegen des volcks, also mag auch wol der bapst eyne regent seyn, Sant peter aber ist keyn ander beuelh thun ²⁾ von Christo, den weiden die schaff als oben oft gemelt ist. Nemlich bei dem .35. artickel

60 Er sicht wol, das das wort gottis nit ist, yn den herren Commissarien.

Wie moecht das wort gottis seyn, ³⁾ yn jne so sie das selbig offentlich veruolgen, mit der grausamen peyn des todts, man kan auch wol nemen ausz dem artickel, das sie ausz den frummen, gelerten mennern, vnd yrem antworten das gespoett vnd hon gemacht habenn, Wye den der selben lewt art ist, Also thet auch der, ³⁾ Cayetanus vnnnd seyn gesynde dem Doctor Mar: Luther tzu Augspurg auff dem Reychstag. Dye Commissarij Hochstratus Egmondanus Hodscalcus ⁴⁾ Lathonus ⁵⁾ Ruardus.

61 Er acht seyn leben gering, seyn seel beuilcht er got.

Wer dysz leben etwas acht, der musz aus not, ⁶⁾ das ewyg vnd got ⁷⁾ gering achten, Luce .14. cap. so etwar ⁸⁾ zu mir kombt (versteet durch den glauben) vnd hast ⁹⁾ nit vater vnd muter, kinder vnd brueder vnd schwester, vnd auch dartzu seyn seel, der kan mein junger nit geseyn. vnd Math: x. cap: jr solt die nit forchten, so euch den leyb todten dye seel moegens nit toedten, aber so furen ¹⁰⁾ dyesen artickel darumb eyne, das sie woellen antzeygen, als werens verwegen lewt, dye yr leben gering vnd vmb sust achten, Vnd darumb muessen jne auch alle aposteln vnd mertrer verwegen lewt seyn wann sie haben auch, ³⁾ veracht // dys leben von wegen *H iij* des euangeli vnd wort gottis aber die erkente vnd gefaste warheit, ³⁾ vber wind ¹¹⁾ alle ding .3. Esdre .4. capitel. vnd dye lieb tzu got ist stareck, als der todt, vnd hell Canticorum am .8. capitel.

1) Vergel. boven, blz. 84, aant. 6.

2) Gedaan.

3) Misplaatste komma.

4) Lees: Godscalcus. Zie boven, blz. 38, aant. 3.

5) Lees: Lathomus.

6) Misplaatste komma. „Aus not” wil zeggen: noodzakelijk.

7) Het eeuwige leven en God.

8) So etwar, d. i. als iemand. 9) Haat.

10) Bij „aber” begint een nieuwe volzin. De schrijver wil zeggen: „Maar zij, de kettermeeesters, brengen dit artikel daarom bij”, enz.

11) Lees: vberwind.

Er hat nitt verstanden wye er alle vnd eyne jetlichen irsal ¹⁾
 62 durch yn bekant ²⁾ solt wider ruffen vnnnd szo mans von ym
 begert vnd geheyssen, hat er sich des gewidert.

Dye byschoff vnd der gantz Rate der juden gebotten den Apostolen, das sie solten von Christo geschweygen, am buch der apostolen geschicht .v. capit. Aber petrus sprach man musz got mer gehorsam seyn, den dem menschen. Als yr furnemen vnd begern, steet darauff, das sie moechten das euangeli dewten wohyn sie woelten vnd alles was sie sagten, als das euangeli gehalten wurde. Hyerumb so dyszenn ³⁾ nit haben wollen sprechen, ja ja, Haben sie müssen sterben, vnd das haben gethon des bapst Adrian scher-gen jacob hochstrat. S. Dominicus orden, der den hochgelertten johannem Reuchlin wolt tzum ketzer machen er hat ym gefelt ⁴⁾ .2. Egmondan eyne abgetribner ⁵⁾ sophist vnd Hodscalcus ⁶⁾ auch des selben glichters ⁷⁾, Lathonus ⁸⁾ dem der Lutther eyne auff den schwantz gab, das er dye federn nymmer erheben mag. Vnd Ruardus auch der magister noster einer, von Loeuen mit sambt der Sophisten schuel daselben.

¶ Dye alle eyntrechtiglich sich erheben wyder den herren vnd wyder seyn heylygs wort, got wolle sie erleuchten.

Bey endt dyser geschicht ist eynem yedlichen christen tzubedencken, was dye hohen schuel, bischoff, pfaffen, Muench, vnd tzuuoran die bettell orden guts ym sin haben vnd haben gehabt vnd furt an, sich werden vndersteen, so sie also vnuerschemt ausz wolbedachtem muet wider das klar Euangeli streben, als du gehoert hast. //

1) Dwaling.

2) Beleden.

3) Nl. Hendrik Vos en Joannes van den Esschen.

4) Men zou dit „er hat ym gefelt” tusschen haakjes kunnen plaatsen Het be-teekent: Hoogstraten heeft Reuchlin gemist, hem niet kunnen raken.

5) Weggejaagde.

6) Lees: Godscalcus. Zie boven, blz. 113, aant. 4.

7) Van hetzelfde soort.

8) Lees: Lathomus. Zie boven, blz. 113, aant. 5.

Troostelijcke Sentbrief
voor alle die om der waerheyd
veruolcht worden.

INLEIDING.

Dat de opkomende Hervorming zooveel bereid heeft bevonden er hun leven voor op te offeren, zal geen groote verwondering baren aan hem die kennis genomen heeft van de geschriften waarin hare aanhangers worden opgewekt om voor het martelaarschap niet terug te deinzen. Boven hebben wij op geschriften van dezen aard gewezen (blz. 29, 31, 64). De „troostelijke zendbrief aan allen die om de waarheid en om Christus' naam vervolgd worden” is er een nieuw voorbeeld van. Vuriger aansporing om ter wille van de trouw aan eigen overtuiging het ergste lot moedig te ondergaan, is niet denkbaar. Hij die deze bladzijden gelezen en daarvan den geest in zich opgenomen had, kon het grootste offer niet te groot, het zwaarste lijden niet te zwaar achten. Eene aarzelende houding, een gedragslijn van geven en nemen was voor hem niet meer mogelijk. Als de nood daar was, moest hij pal staan voor de waarheid. Zich onderwerpen om de behoeften van vrouw en kinderen, op de vlucht slaan en een nieuw vaderland opzoeken, het een was voor hem evenzeer buitengesloten als het ander. Slechts één plicht kón hij als den zijnen erkennen: zijn geloof, indien het moest, zelfs in den kerker en in boeien vrijmoedig te belijden.

Het doel van dit geschrift blijkt reeds uit den titel. Immers daar wordt Matth. V : 10—12 aangehaald: „Zalig zijn zij die om de gerechtigheid vervolgd worden, want het rijk der hemelen behoort hun toe. Zalig zijt gij, als de menschen u smaden en vervolgen om mijnentwil, en liegende alle kwaad van u zeggen. Verblijdt en verheugt u, want uw loon zal groot zijn in de hemelen. Want alzoo hebben zij de profeten vervolgd, die vóór u geweest zijn” ¹⁾).

1) Hierachter, blz. 123.

Vele zijn de redenen die de schrijver aanvoert om het martelaarschap niet te vreezen. De vervolging heeft haar nut. „Onveranderlijk is Gods voorzienigheid. Gelijk een vader zijnen zoon niet anders dan wèl kan doen, gelijk de medicijnmeester den kranke slechts heil kan brengen, zoo kan God ons nooit anders dan weldadigheid bewijzen” ¹⁾. „De Hemelsche Vader weet beter wat ons van noode is dan wij zelven. Als Hij ons verzoekt met allen tegenspoed, en aan de tirannen toelaat om ons te benauwen en ons lijden aan te doen, laat hij dit niet dan tot onze zaligheid geschieden, opdat ons geloof, dat kostelijker is dan zuiver goud, beproefd worde in den vurigen oven der benauwdheid, en daarentegen alle schuim en het valsche metaal onzer boosheid van ons scheide. Wij weten toch, dat het ijzer verroest als het niet gebruikt en geschuurd wordt, en dat desgelijks ook de Christelijke gemeente en de geloovigen traag en laf worden, als zij niet door veel benauwdheid en vervolging worden geoeffend” ²⁾. De vervolging leidt tot zelfkennis; tot een dieper inzicht in de geringe waarde van al het aardsche, in de ellende dezer wereld, opdat wij ons hart en onze hoop daarop niet zetten zullen ³⁾. Eerst in het lijden gaat voor de Christenen de rechte zin der heilige Schrift open. „In de gevangenissen en kerkers der tirannen leeren Gods kinderen meer dan de discipelen der Philosophen en Sophisten in hunne scholen. Als wij de Heilige Schrift overlezen, leeren wij de manier hoe het toegaat. Maar nooit zullen wij er het rechte begrip van hebben, tenzij wij met menigerlei druk en lijden beproefd worden. Hierdoor komen wij tot waarachtige kennis en verstand van de dingen die wij lezen, en smaken wij, welke de goedheid, de bijstand, hulp en gunst Gods zijn, en hoe groot de zaligheid is van degenen die op Hem betrouwen, welke Hij nimmermeer verlaat. Zonder dat spreken wij slechts van de Schrift gelijk klerken spreken over wapens, en gelijk diegenen over den oorlog spreken die er nooit aan hebben deelgenomen” ⁴⁾. „Niemand vermag ons te schaden dan wij ons zelven” ⁵⁾. De Duivel is er op uit om den geloovigen vrees aan te jagen. Hij verleidt ons

1) *Eenen troostelijcken sentbrief*, quat. G, bl. v v; hierachter, blz. 135.

2) *Sentbrief*, quat. F, bl. iij r en v; hierachter, blz. 126.

3) *Sentbrief*, quat. F, bl. iij v, iij r; hierachter, blz. 126, 127.

4) *Sentbrief*, quat. F, bl. iij r en v; hierachter, blz. 127.

5) *Sentbrief*, quat. G, bl. ij r; hierachter, blz. 132.

door zijn bedrog, gelijk de toovenaars doen. Hij doet ons sidderen voor gruwelijke monsters en verschrikkelijke reuzen, waar niets dan stoppels en doornen zijn, die het vuur van Gods gramschap in een oogenblik vernielen zal. De Satan toch vermag niets dan bij Gods toelating ¹⁾. De Heer bewaart immers Zijne kerk? „Laten wij ons toch verheugen in onze benauwdheid, verzekerd zijnde dat de Heer ons niet verlaten zal. Maar gelijk Hij Noach in de Ark bewaarde en de kinderen Israëls in Egypte, zoo zal Hij nu ook barmhartigheid doen aan Zijne kerk. Christus heeft wel toegelaten, dat het schip waar Hij en zijne apostelen op waren door het onweder en de baren der zee overvallen werd, doch Hij liet het niet vergaan. Zoo kan Hij ook Zijne kerk wel een tijdlang laten benauwen en aan het onweder en de zee veroorloven haar te bestormen; maar als Hij het hun verbiedt, zullen zij terstond moeten aflaten en gehoorzamen aan de stem van Hem, die het al in Zijne hand besloten houdt” ²⁾. Laten de vervolgden moed houden; immers als zij overwonnen schijnen, triomfeeren zij ³⁾. Ras zullen zij verlost worden, zooals de Israëlieten verlost zijn uit Egypte ⁴⁾. Laat men toch blijven hopen op de uitkomst. De Heer zal eenen nieuwen Mozes zenden, „of Hij zal de harten der koningen en prinszen bewegen, gelijk hij Cyrus bewoog om Zijn volk weder vrij te maken uit de gevangenschap van Babyionië” ⁵⁾. Reeds daagt in de verte de victorie ⁶⁾. De hevige vervolging heeft haar hoogtepunt bereikt ⁷⁾. Verschrikkelijk zal het lot der vervolgers zijn. Wel genieten zij tegenwoordig nog voorspoed ⁸⁾. Doch hevige wroeging zal hen gaan kwellen. Immers de boozen zijn als Kaïn, verbeidende het oordeel Gods, hebbende „den worm haerder conscientien, diese altijd met wanhopen cnaecht ende wroecht, so dat sy diewils haer sêluen verdoen als Iudas dede” ⁹⁾. „Der boozen geluk duurt eenen kleinen tijd, en verwelkt terstond als eene bloem. Maar der goeden be-

1) *Sentbrief*, quat. G, bl. ij^r en v; hierachter, blz. 132.

2) *Sentbrief*, quat. F, bl. vij^r en v; hierachter, blz. 129 v.

3) *Sentbrief*, quat. F, bl. v^r; hierachter, blz. 128.

4) *Sentbrief*, quat. G, bl. v^v; hierachter, blz. 135.

5) *Sentbrief*, quat. G, bl. j^r; hierachter, blz. 131.

6) *Sentbrief*, quat. G, bl. ij^r; hierachter, blz. 132.

7) *Sentbrief*, quat. G, bl. vj^r; hierachter, blz. 135.

8) *Sentbrief*, quat. F, bl. vj^r; hierachter, blz. 128.

9) *Sentbrief*, quat. F, bl. v^r; hierachter, blz. 128.

druktheid verandert altijd in blijdschap zonder einde; dezen zullen lachen als de boozen zullen huilen en knarsetanden. Het is behoorlijk, dat wij elk een deel van den kelk drinken dien ons de Heer schenkt; maar de boozen zullen er het gif af moeten drinken, dat hun zeer bitter smaken zal" ¹⁾. Er bestaat dus alle reden om stand te houden. Dat de gemeente te Jeruzalem voor Petrus in den kerker bad, is, zegt hij, tot onze leering geschreven, „opdat wij den Heer zouden bidden zonder ophouden voor degenen die vervolgd worden, dat zij hunne hope vast op God stellen, en dat Hij zich over zijne arme Kerk moge ontfermen, en dat Hij ons volstandig in het geloof geve te volharden ten einde toe" ²⁾. Voor de getrouwen is het eeuwige leven weggelegd ³⁾. Het aantal zijner geestverwanten wordt door den schrijver als zeer groot gekenschetst, maar de ijver is verkoeld. „In korten tijd heeft het zuurdeeg van Christus' evangelie den deesem zóó doen rijzen, dat Duivel noch wereld die konden wederstaan. Het mosterdzaad is dermate opgewassen, dat zijne takken bijna over de gansche wereld reiken. En nu ter tijd vormen wij te zamen zulk eene groote menigte. Toch gaan wij niet vooruit, eerder achterwaarts; want thans verkoelen wij, zoodat wij niet alleen lauw, maar heel koud en bevroren zijn" ⁴⁾. Waarschijnlijk heeft hij dus dezen brief openbaargemaakt om de z. i. luwende geestdrift weder aan te wakkeren. Slechts in het voorbijgaan gewaagt hij daarbij van menschenlijke middelen om de vervolging te keeren. Men mag deze niet versmaden, maar hij verwacht er zeer weinig van. „Dit", zoo verklaart hij, „zeg ik u niet, om u te leeren God te tergen, of om de middelen te misprijzen die Hij ons gegeven heeft, welke Hij wil dat wij gebruiken zullen. De middelen te verwerpen die God ons verleen wil zou geen werk van geloof, maar eer godgetergd zijn" ⁵⁾. Doch de schrijver verlangt, dat men alleen redding verwachten zal van Gods almachtige hand ⁶⁾.

Voor de bepaling van zijn theologisch standpunt kunnen wij aan zijn werk slechts enkele trekken ontleenen. Den regel voor geloof

1) *Sentbrief*, quat. F, bl. vij r; hierachter, blz. 129.

2) *Sentbrief*, quat. F, bl. vij v; hierachter, blz. 130 v.

3) *Sentbrief*, quat. G, bl. vij r en v; hierachter, blz. 137.

4) *Sentbrief*, quat. G, bl. iij v, v r; hierachter, blz. 134.

5) *Sentbrief*, quat. G, bl. vj r; hierachter, blz. 135.

6) *Sentbrief*, quat. G, bl. vj v; hierachter, blz. 136.

en hoop vindt hij in de Heilige Schrift ¹⁾. Daarentegen spreekt hij in ongunstigen zin van de menschelijke rede ²⁾. Alleen kanonieke boeken des Bijbels worden door hem aangehaald. Verder komt volgens hem alles aan op genade en geloof. Het geloof is een geschenk der genade ³⁾. De ware geloovigen bestempelt hij niet alleen als heiligen ⁴⁾ en kinderen Gods ⁵⁾, maar ook als uitverkorenen ⁶⁾. Alles wat gebeurt is volgens hem in Gods raad voorzien ⁷⁾. Men moet hen dus rangschikken onder de voorstanders van de leer der praedestinatie. Was hij een aanhanger van Luther? Mijns inziens heeft Schultz Jacobi deze vraag al te grif bevestigend beantwoord ⁸⁾. Hij schijnt zelfs gemeend te hebben, dat zijn inzicht in dezen geen bewijs behoefde, dat het eene uitgemaakte zaak was. Maar elk klemmend bewijs ontbreekt.

Is deze „Zendbrief” een oorspronkelijk Nederlandsch werk? Reeds De Hoop Scheffer heeft die vraag onder de oogen gezien. Hij schreef: „of het niet eene overzetting is durf ik niet beslissen; voor als nog, zoolang geen hoogduitsch origineel mij wordt aangewezen, plaats ik het onder de oorspronkelijk nederlandsche vlugschriften” ⁹⁾. Moeten wij misschien ook denken aan eene vertaling uit het Engelsch? Er komen toch eenige uitdrukkingen in voor die zeer houterig klinken, maar die, als men ze in het Engelsch overbrengt, taalkundig juister schijnen te zijn ¹⁰⁾. Ook is het eenigszins opmerkelijk, dat nog gesproken wordt van St. Jacob, St. Peeter en St. Steven ¹¹⁾, wat bij een Engelsch schrijver niets bijzonders zou wezen. In het Eerste Deel is uit den inhoud van het daar herdrukte boekje „Den val der Roomscher kerken” de stellige gevolgtrekking ge-

1) *Sentbrief*, quat. G, bl. vij v; hierachter, blz. 136.

2) *Sentbrief*, quat. G, bl. vij v; hierachter, blz. 136.

3) *Sentbrief*, quat. G, bl. viij r; hierachter, blz. 137.

4) Ald., quat. G, bl. vj r; hierachter, blz. 135.

5) Ald., quat. F, bl. iiij r; hierachter, blz. 127.

6) Ald., quat. F, bl. iiij r; F, bl. v v; hierachter, blz. 127, 128.

7) Ald., quat. G, bl. v v; hierachter, blz. 135.

8) J. C. Schultz Jacobi, *Oud en nieuw uit de geschiedenis der Nederlandsch-Luthersche kerk*, Dl. II, Rotterdam. 1863, blz. 37.

9) De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming*, blz. 426 (in de aantekening).

10) *Sentbrief*, quat. F, bl. ij r: „maect te zijn”; bl. iiij r: „gheuet ons dan vreemt”; bl. v v: „maken met hem te regneren”; quat. G, bl. ij v: „houden”; bl. iiij v: „sake”; hierachter, blz. 125, 126, 128, 132, 134.

11) *Sentbrief*, quat. F, bl. viij r en v; hierachter, blz. 130.

maakt, dat het uit het Engelsch vertaald is. Naderhand is dit bevestigd ¹⁾. Ten aanzien van dezen „Zendbrief” is geen bepaalde verzekering te geven. Laat ons hopen, dat mede ten gevolge van den straks medegedeelden nieuwen druk nieuw licht over dit vraagstuk zal worden ontstoken.

Twee edities zijn er van bekend. Omtrent de eerste wordt aangenomen, dat zij omstreeks het j. 1530 door Nicolaes van Oldenborch te Emden gedrukt is ²⁾. Van de tweede heeft Schultz Jacobi aangetoond, dat zij het licht heeft gezien bij Hans de Braeker te Wesel in het j. 1558, in een bundeltje, dat nog twee andere geschriften bevatte ³⁾. De herdruk die hier volgt berust op de tweede editie ⁴⁾, omdat mij alleen van deze een volledig exemplaar ten dienste stond.

1) W. P. C. Knuttel, *De literatuur uit den tijd der Hervorming*, in *Onze Eeuw*, jaarg. 5, Dl. I, Haarlem, 1905, blz. 163.

2) De Hoop Scheffer, a. w., blz. 426. De titel luidt: *Eenen troo-||stelijcken send-brief, voor alle die om || der waerheyt, ende om Chri-||stus naem veruolcht || worden. || Christus seyt Matth. v. || Salich zijne die om der gherechticheyt || veruolcht worden, want het rijcke der || hemelen behoort haer toe. Salich zijdy als de menschen v versmaden ende ver-||uolghen, om mijnent wille, ende alle quaet van v segghen || daer aenliegghe. Verblijdt ende verhuecht v, want het sal v in || de hemelen wel gheloont worden. Want || alsoo hebben si de Propheten veruolcht || die voor v gheweest hebben. || j. Pet. iiij. || Ist dat ghy om Christus naem wordt || versmaedt, soo suldy salich zijn: want de || Gheest der heerlicheyt Gods rust op v.* — Z. pl. of jaar. Formaat: in-8°. Letter: Gothiek, Aantal regels per bladzijde: 28. Hoogte: 13.7 c.M.; breedte: 9 c.M. Een onvolledig exemplaar in de bibliotheek van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden. De signatuur in dit exemplaar loopt van A ij tot A iiij. Het aantal bladen is 8.

3) Schultz Jacobi, *Oud en nieuw*, Dl. II, blz. 33. De andere werkjes waren: *On-derscheyt van de oude en nieuwer leer, waerinne nu ter tyt in den geloove twist is*; en *Den propheet Baruch seer schoon uitgeleyt*. Het eerste voert den naam des drukkers, en de plaats en het jaar van den druk; maar de custodes aan den voet der bladzijden, die van A tot G doorloopen, doen zien, dat zij bij elkander behooren. *Den Propheet Baruch* is herdrukt in het Eerste Deel dezer *Bibliotheca*, blz. 259—272.

4) Formaat: in-8°. Letter: Gothiek, behalve enkele regels op den titel, twee regels op de bladzijde achter den titel, en twee regels boven de eerste bladzijde van den tekst, die met kleine Italiaansche letter gedrukt zijn. Signatuur: F—G v. Aantal bladen: 16. Aantal regels per bladzijde: 27. Hoogte: 13.4 c.M.; breedte: 8.8 c.M.

Eenen
Troostelijcken
Senthrief, voor alle die
om derwaerheyt, ende om Christus
naem veruolcht wor=
den.

Christus seyt Math. v:

Salich zijñse die om der gherechticheyt
veruolcht worden, want het rijke der
hemelen behoort haer toe. Salich sydy
als de menschen v versmaden ende ver=
uolgen, om mijñent wille, ende alle quaet
van v segghen, daer aen lieghende. Ver=
blijdt ende verbuecht v, want het sal v in=
de hemelen wel gheloont worden. Want
also hebben sy de Propheten veruolcht,
die voor v gheweest hebben.

i. Petr. liij.

Ist dat ghy om Christus naem voort versmaet,
so suldy salich sijn: want de gheest der heerlic=
heyt Gods rust op v. //

Niemandt en lijde onder v als een dootslagher, oft dief, oft verloeker, oft als die ander lieden goet begeerende is: maer ist dat yemant lijdt als een Christen mensche, die en schame hem niet, maer eere God in desen naem. Want het tijt is dat het oordeel beghinne aenden huyse Gods. Ende ist sake dat het eerst aen ons begint, wat eynde salt dan worden metten genen die Gods Euan-gelie niet en gheloouen?

Hebre .xij.

Laet ons met verduldicheyt loopen tot den strijt die ons voor-gesteld is, aensiende den leydtsman des gheloofs ende veruuller Iesum, welcke voor de blijchap die hem voor gheleyt was ¹⁾, aent cruys gheleden heeft, versmadende de schande. etc. //

1) Hebr. XII:2, naar de Vulgata: „qui proposito, sibi gaudio” etc.

Tot de ghene die om Christus naem ende om der vvaerheyte in lyden syn. *Fij* r

Genade, vrede ende bermherticheyt van God den Vader door Iesum Christum onsen Heere, die vertrooste ende stercke v oock door zynen heylighen Gheest, int middel der veruolghinge ende benaetheyt van dese ellendige bedroefde werelt, op dat ghi niet en wanckelt, maer stantachtich van herten blijft inde genade daer ghy in gheroepen zijt: worpende den ancker uwer hopen in Christo, die inden hemel regneert, sittende ter rechter hant des Vaders almachtich, de welcke Mat. 10 niet toe laten en sal datter een hayr van uwen hoofde vallen sal opter aerden sonder sinen wille, diet alleen al vermach dat hy wilt, ende hy en wilt niet, ten dient ¹⁾ tot zijnder eeren ende heerlicheyt, tot salicheyt, stichtinghe ende vertroostinghe zijnder wtuercoren, totten welcken hy alle zyn geschapen dingen behelpelijck Rom. 8 maect te zyn ²⁾ int goede.

Mijn lieue broeders, ist dat wy leden van Christus lichaem zyn, so en doruen wy // ons niet verwonderen, als wy zijns lijdens ende *Fij* ° cruyts deelachtich zyn: want willen wy met hem verblijden, so Rom. 8 moeten wy met hem lijden. Ende nu hy ons hooft is, ende wy 2. Tim. 3 b syne leden, so en mach thoofft niet door den eenen wech ende de leden door eenen anderen gaen, maer het gheheel lichaem met alle de leden moet den hoofde volghen, dwelcse beweecht ende gheleydt. Ist dan dat onse Hooft met doornen gecroont is gheweest, so en kunnen wy aen lichaem niet ghesyn ³⁾, ten sy dat wy dat selue mede gheuoelen, ende de selue smerte ons ter herten gae. Ist dat onse Coninck ⁴⁾ ende Heere al naect gheslaghen, bebloet, bespot, bespoghen, ende op ghehanghen is aen de galge des cruyts, so en mogen ⁵⁾ wy hier in dese werelt oock altijt niet hebben onse herts ghenuchte, in wellust ende brasserijen, ghelijck de rijke Vrecke. Ist dat onse Heere Iesus Christus in zyn alder meeste Luc. 16.

1) Tenzij het diene.

2) Waaraan Hij alle geschapen dingen dienstbaar maakt.

3) Toebehooren.

4) Verbeterd uit „Conick”.

5) Kunnen.

- lijden, na dien hy alle zijn precioos bloet wtghestort hadde, doen hy seinen Gheest in des Vaders handen gaf, niet en hadde een luttel waters te drincken, maer werdt met azijn, galle ende myrrhe *F iij* ghelaeft, // waerom gheuet ons dan vrent ¹⁾ dat wy daghelijcx onsen soeten dranck niet en hebben, met alle leckerheyte van spijzen, om den wellust des vleeschs te versaden. Alle het ghene dat wy lijden moghen is oock seer cleyn te ghelijcken by tghene dat onse Heere voor ons geleden heeft: de welcke de broosheyte ons vleeschs wetende, en leyt ons gheen swaerder pack opten hals, dan 1. Cor. 10. wy ghedraghen en cunnen. Want ghelijc de Apostel seyt: De Heere is ghetrouwe, ende hy en sal v niet laten becoren ouer ²⁾ v vermoghen, maer hy sal neffens de becoringhe eenen goeden wtganck maken, welcke met hem oueruloedighe vruchten voortbrenghen sal. De hemelsche Vader die ons altyt bewaert ende beschermt, weet beter wat ons van noode is dan wy selue: ende als hy ons ver- 1. Petr. 1. soect met alle teghenspoet, ende de tyrannen toelaet om ons te benauwen ende lijden aen te doen, hy en laet dat niet dan tot onser salicheyt gheschieden, op dat onse gheloooue dwelcke costelijcker is dan ghepuergeert gout, beproeft worde inden vierighen ouen der- *F iij* benautheyt ³⁾, ende dat hy alle vuylicheyt, // schuym ende valsche metael onser boosheyte van ons scheyde, wetende dat ghelijc dijsen ⁴⁾ verroest, ten sy dat het ghehandelt worde, dat des ghelijcs oock de Christen ghemeynte ende de ghelooouighe terstont luye ende laf worden in dese werelt, ten sy dat sy door vele benautheyt ende veruolginghe gheoeffent worden: want dat vleesch blijft altyt vleeschelijck, ende en sorcht nerghens vore dan voor hem seluen, noch en slaet nerghens op achte dan na zijnen wellust, latende den hemel, ende acht slaende der aerden ⁵⁾ verkiesende de begeerlicheyt der werelt, de welcke verganckelijcken is, meer dan de hemelsche goeden ⁶⁾ die eewich zijn. Want de Heere wil ons in menigherley wijse besoecken ende onderwijsen, om dat ⁷⁾ hy ons soude leeren, ons seluen kennen, met alle ongheuallicheyt ende armoede deser ellendigher werelt, op dat wy onse herte ende hope daer op niet setten en souden, noch ons paradijs daer af maken, op dat onse vleesch niet te weeldich en worde, maer dat wy mogen bekennen dat hier alle dinghen verganckelijc zijn, ende *A iij* niet ⁸⁾ gheduerich ¹⁰⁾ en is, maer alle dinghen gaen voorby als den wint, ende vergaen als den roock, ende dat des menschen leuen

1) Bevreemdt het ons dan.

2) Boven.

3) Zóó staat er (in één woord).

4) Het ijzer.

5) Den hemel veronachtzamende en slechts lettende op de aarde.

6) Goederen.

7) In beteeckenis gelijk aan „op dat”.

8) Lees: F iij r

9) Niets.

10) Bestendig, bestendig van duur.

(dwelek men beter hiete eenen geduerighen strijt oft steruen, dan leuen) passeert als een schaduwe, so dat wy na een ander moeten sien, ons herte op heffende vander aerden, ende met Abraham ons oogen opslaendē ten hemel, wy zoeken soudē een ewighe woonstede, in de welcke geen veranderinge, armoede, catijuecheyt ¹⁾ noch droefheyt en sal wesen, maer ewighe vruecht ende salicheyt, daer onse Heere alle zijnder wtuercoren kinders tranen af wasschen sal, daert nimmermeer nacht maer altijt dach sal zijn. Mijn wtuer- Esay. 25
coren broeders, dit is de lesse die wy moeten leeren inde schole Apo. 7. 21
der veruolghers, ende inde gheuanckenissen ende Kerckers der tyrannen, daer Gods kinderen meer leeren ende vorderen, dan der Philosophen ende Sophisten discipelen in haer scholen. Als wy de heylige scrift ouerlesen, so leeren wy de maniere hoe dat toe gaet, maer wy en sullender nimmermeer recht verstant af hebben, ten sy dat wy met menigerhande druc ende lijden beproeft worden, doer welcke wy // tot waerachtighe kennisse ende verstant comen A iij v ²⁾
vande dinghen die wy lesen, ende smaken welc de goetheyt, by- Psalm. 106. a
stant, behulp ende gunst Gods is, ende hoe salich datse zijn die in hem betrouwen, de welcke hy nimmermeer en verlaet, oft anders sonder dit spreken wy alleleens vander scriftueren, ghelijck de clercken van wapenen, ende ghelijck de ghene van doerloghe ³⁾ spreken, dier noyt gheweest en hebben. Aldus mijn alder liefste broeders laet ons alle dlijden ⁴⁾ dwele wy in dit dal der tranen hebben, voor groote weldaet van God ontfanghen, om ons vleesch hier te dooden, ende den ouden mensche onder te brengen, op dat 1. Cor. 5
de nieuwe mensche dalijcx ⁵⁾ toeneme ende wasse, ende op dat het weeldich vleesch hem ⁶⁾ leere ⁷⁾ voor God veroodtmoedighen, ende den gheest onderdanich zijn. Oft anders laet ons dencken dat onse hemelsche vader zijn wtuercoren kinderen, Propheten, Apostelen, ende martelaren, ia zijnen eenighen Sone selue niet so grouwelijken en soude laten mishandelen hebben, en hadt gheen sōderlinghe seegheninghe ⁸⁾ Gods gheweest, hoe wel dat het vleesch daer te-//ghen spertelt, noch inder doot na gheen leuen hopen en F v r
can, noch gheen seegheninghe in veruloeckinghe, het welcke ons nochtans tghelooue niet te min en leert, soo dat wijt doort onderzoeken beuinden, ende mercken dat als wy van alle creatueren verlaten, ende tot der hellen toe versoncken zijn, dan gheuoelen wy dat de almachtige hant Gods ons daer weder wt treckt, die

1) Ellende. Denk aan het Fransche „chéatif”.

2) Lees: F iij v.

3) Van den oorlog.

4) Het lijden.

5) Lees: daghelijcx (evenals quat. F, bl. iijr). In den eersten druk: daghelicx.

6) Zich.

7) Verbeterd uit „leere”.

8) Ware het niet een bijzondere zegen.

Gen. 14 ons bloet doet roepen ghelijck Abels bloet, verscrickende de doot-
 Matt. 23 slagghers, bewijssende dat de ghene die veruolcht ende gedoodt
 worden om synent wille, niet eewelijck en steruen, maer als sy
 schijnen verwonnen te zijn dan behouden sy die victorie, ende sy
 Indic. 15 doodender dan meer, ghelije Samson dede steruende, dan sy
 leuende consten, van welcke de doot stercker is, dan vleuen ¹⁾ der
 Gen. 4. quader, die beuende opter aerden blyven, ghelije als Cain, doordeel
 Esai. 66. Gods verbeydende, hebbende den worm haerder consciëntien, diese
 Marc. 9 altijt met wanhopen cnaecht ende wroeht, so dat sy dicwils haer
 Apo. 9 seluen verdoen als Iudas dede, ende sy begheeren te steruen, maer
F v v de doot vliet van haer. En laet ons niet verer-//ghert worden, al
 sien wy de boose ongodlijke menschen hier triumpheren, ende de
 godsalghe verdrucken ende vermoorden. De Heere die een zee vol
 van alle goet is, ende dopperste goet selue, daer alle goet wt
 vloeyt, die ghemeyn is tot ²⁾ alle creatueren, en wilt ³⁾ gheen crea-
 tuere verlaten, sonder eenich deel van dese ongrondigher goetheyt
 Psalm. 106. a te geuoelen ⁴⁾, ende sonder te smaken hoe goedertieren dat hy is,
 op dat zijn kinderen ansiende welcke goedertierenheyt hy ghebruyckt
 aen zijn vianden, hier door verstaen moghen, hoe goet, bermher-
 tich, ende gunstich hy zijnen wtuercoren kinderen is, ende oock
 op dat hy de sondaers tot berou roepe, ende door zijn goetheyt
 der menschen boosheyt verwinne, om haer tot hem te trecken ende
 haer verhertheyt der herten te vermorwen, oft om dat sy haer
 niet en souden connen ontschuldighen, ist dat sy noch in haer
 boosheyt bliuen volherdende. Maer nv hy de eewighe vruecht voor
 zynne wtvercoren bereyt heeft, die hy wil maken ⁵⁾ met hem te
 regneren in zijn rijke, ende eewichlijcken te leuen, soo seynt ⁶⁾ hy
 [*F v j r*] haer hier veel tegenspoets, op // dat sy souden moghen bekennen
 dat haer erfdeel hier niet en is, maer dat hy haer een ander blij-
 Esai. 64. schap bereyt heeft die alle menschelijck verstant te bouen gaet,
 1. Cor. 4 welcke noyt ooge en sach, noch oore en hoorde, noch herte en
 dachte. Wederom, soo gheeft hy de quade hier voorspoet in dese
 werelt, om dat hyse des eewighen leuens noch der hemelscher
 rijckdommen niet deelachtich en wil maken, ende nochtans en wilt
 hijse niet heel verlaten sonder haer eenighe stralen zijnder goet-
 heyt te laten gheuoelen, op dat sy verwonnen moghen worden van
 haerder ondanckbaerheyt ende onwetenheyt: ende hy verheftse in
 eere ende waerdicheyt, op dat haren val, oneere ende schande so
 veel te grooter sy. Wy en mogen haer Gods goetheyt oock daerom

1) Het leven.

2) Dezelfde is voor.

3) Wil.

4) Zonderdat het iets van deze ondoorgrondelijke goedheid gewaarwordt.

5) Doen.

6) Zendt.

niet misgunnen, noch verstoort of vererghert worden, al ist dat hy de quade ende onghelooighe gheeft tgene dat hy Leeuwen, Bæren ¹⁾, Woluen, ia Honden ende Verckenen mede deylt, maer wy sullen hem hertelijken dancken dat hy ons erfghenamen der eewigher rijdommen gemaect heeft. Want waert dat wy anders niet en verwachten dan // deser werelt eere, voorspoet, wellust [*F vj*'] ende rijdom, so waert beter een onredelijke beeste oft wercken ²⁾ te zijn dan een mensche: want de verckens leuen na haer welbehaghen, ende sy hebben alle daghen haren besetten cost, also wel als eenich Canonic oft yemant anders opter aerden, ende sy en zijn niet so vol catjuicheyt armoede, siecte, ende verdriets deser werelt als de menschen. Waer in moghen haer de tyrans doch verheffen meer dan ander onredelijke ghedierte? Ist dat sy haer van haerder stercte ende ghewelt beroemen, so gaen haer Elefanten ende leeuwen daer in te bouen: aengaende rijdom dies en hebben zis niet meer dan de aerde, die haer desen voortbrengt: aengaende de cleeren, daer moghen haer de voghelen ende bloemen des velts meer af beroemen, die hier in Salomons heerlijkheyt te bouen ghinghen. Ten lesten, de kinderen deser werelt ende die hier slechts in wellusten leuen, wat zijn dat anders dan des duyuels verckens ende verren ³⁾? Die hy wel vet mest, om namaels totten vleeschuyse te leyden, op dat hy zijn kueken daarmede stofferen soude, inde welc-//ke sy haer vetticheyt laten sullen, die sy van de arme onnoosele vergadert hebben. Tis een cleyn sake mijn alderliefste broeders, van alle tgene daer ons vleesch so grooten werc af maect, ende so seer af grouwelt ende vreest, want den tegenspoet ende den wellust deser werelt haestelijck voorby gaet, maer het quaet dat den wellust mede brengt, ende de blijchap die den tegenspoet mede brengt, die blijuen eewelijck. Der booser gheluc duert eenen cleynen tijt, ende verwelckt terstont als een bloeme: maer der goeder bedructheyt verandert altijt in blijchap sonder eynde, ende dese sullen lachen als de quade huylen ende knerseltanden sullen. Het is behoorlijc dat wy elc een deel vanden kelc drincken die ons de Heere schenct, maer de quade sullender den ghift ⁴⁾ af moeten drincken, die haer seer bitter sal zijn. Aldus laet ons doch verhuegen in onse benautheyt, versekert zijnde dat de Heere ons niet verlaten en sal, maer gelijc hy Noe inder Arcken bewaerde, ende de kinderen van Israel in Egypten, also sal hy nv oock barmherticheyt doen met zijnder Kercken. Christus heeft wel // toe gelaten dat het schip daer hy ende zijn Apostelen in waren vanden onweder ende baren der zee overuallen werd, maer hy

Mat. 16

[*F vij*']

Esay. 40

1. Petr. 1

Iacob. 1.

Ioan. 16

Mat. 12

Gen. 7.

Exodi. 14

[*F vij*']

Mat. 8

1) Beren.

2) Varken.

3) Mannelijke zwijnen.

4) Gif, vergif.

en liets ¹⁾ niet verdrincken. Hy mach ²⁾ zijn Kercke oock wel eenen tijt lanc laten benauwen, ende donweder ende zee toelaten om te bestormen, maer als hijt haer verbiedt, dan sullen sy terstont moeten af laten, ende zijnder stemmen ghehoorsaem zijn diet al in zijnder hant besloten heeft. Daer om als wy ons int midden der zee van deser werelt van alle canten benaut vinden met de baren der tribulatiën, so sullen wy met de Apostelen tot Christum roepen: Heere helpt ons. Men sal op de menschen ons betrouwen niet setten, want sy den wint niet bedwinghen en connen noch de zee, maer God alleen, die alleen almachtich is, dien alle creatueren onderdanich zijn den welken niemant wederstaen en can. Daerom moeten wy altijt sonder ophouden bidden, dat de Heere tghelooue

1. Ioan. 15 in ons vermeere, door dwelcke wy de werelt verwinnen, door
 Mat. 17 dwelcke ons gheen dinck onmoghelijk en is, door dwelcke wy
 [F viij r] ghesteret worden, so dat wy vier noch sweert // en ontsien van
 de vianden der waarhey, die niet staen en sullen connen voor
 Deuter. 4 daensicht Gods, de welcke een verslindende vier is. Ende dat wy
 Hebr. 12 so veruaert zijn van de veruolghinghe ende het lijden deser werelt,
 en coemt anders nerghens door dan dat wy niet en geloouen, noch
 God en betrouwen, dwelck de sake ³⁾ is dat wy dus beuen ende
 Matt. 8 verscriet zijn als sinte Peeter, die inder noot de stormen ende den
 wint meer aensach dan Christum, so dat hy begonste te sincken,
 om dat het aen zijn ghelooue ghebrack. Laet ons dexempel der
 eerster Christenen na volghen, die nerghens el ⁴⁾ dan tot Christum
 haer toelucht en hadden, voor den welken sy haer ghebet deden,
 Act. 12 dwelcke so crachtich was, dat de aerde ende het fundament des
 gheuanckenis beweechde, ende de poorten op ghinghen, ende de
 ketenen daer sy mede ghebonden waren werden los. Dit was de
 remedije daer de geloouige toevlucht ⁵⁾ toe hadden, als sinte Iacob
 van Herodes ghedoodt werdt, ende sinte Peeter gheuanghen was,
 verwachtende alle vren te steruen. Sinte Iacob was ghedoodt, ende
 [F viij v] S. Peeter werdt seer // nauwe bewaert in Herodes gheuanckenisse,
 Act. 12 om ghedoodt te worden, also dat ⁶⁾ onse Heere so verre liet comen,
 dat den leeu alreede zijn kaken gheopent hadde om hem te ver-
 slinden: ende ter wijlen dat dit aldus gheschiede so en hielen ⁷⁾
 de Christen ghemeynte niet op van ghestadich te bidden, ende de
 Heere sandt synen engel, ende verlost Peeteren. Dit is al tot
 onser leeringhen gheschreuen, op dat wijt gewillichlyck vanden
 Heere soudē nemen, alsser sommige van ons veruolcht oft ghe-
 Act. 7 doot worden, ghelijc als sinte Steuen ende S. Iacob, ende op dat

1) Liet het.

2) Kan.

3) Oorzaak.

4) Anders.

5) Hier met eene „v”, elders met eene „u”.

6) Dat het.

7) Meervoud bij een collectivum.

wy den Heere soudē bidden sonder ophouden voor de ghene die veruolcht worden, dat sy haer hope vast op God setten, ende dat hy zijnder armer Kercken wil ontfermen, ende dat hy ons volstandich int ghelooue gheue te volherden totten eynde toe. Ende ist dat wy Christus nauolghers zijn, so weet sekerlijcken dat de Heere niet min zijn macht ende goedertierenheyt teghen ¹⁾ ons bewijzen en sal, dan hy tot dier tijt ghedaen heeft. Ist dat hem belieft dat wy lijden, so sal hy ons verstercken, ende standachtich maken, om te vol-//herden int belijden zijns heyligen naems. Ist *Gj^r* dat hy ons noch wilt besighen, so sal hy wel eenich middel weten, om ons te verlossen wt de handen onser vianden. Hy sal eenighen Moyses seynden, oft de herten der Coninghen ende Princen beweghen, ghelijck hy Cyrus dede, om zijn volc weder vrij te *Esai. 45* maken wt der geuanckenisse van Babylonien. Maer aen ghesien dat niemant de herten der Princen in de hant en heeft dan God *Prouerb. 21* almachtich, so moeten wy tot hem keeren, ende hem sonder op houden aenroepen, om ons wt alle noot te helpen: want ten sy *Luc. 18.* dat hy beware, so arbeyt men te vergeefs, ende wil hijt doen, so *1. Thes. 5* en cant niemant beletten. Daerom mijn alder liefste broeders, zijt doch ghetroot, roepende God om hulpe aen, ende beuelet al in synen handen, zijt doch stantachtich, ende en aensiet het onweder noch de baren der zee niet aen, maer Iesum Christum onsen behouder, die met ons int schipken is, die onse stierman ende leyts- *Matt. 8. d* man is, die zijn schipken niet en sal laten vergaen. Al ist dat Herodes de onnoosel ²⁾ kinderkens doodde, nochtans en sloech hy Christum niet doot // den welcken hy sochte. Al ist dat hy Iacob *Gj^v* doodt, Peeter sal noch ouer bliuen tot dat zijnen tijt coemt, ende de wreede tyrant sal noch seer catiulichlijck zijn leuen eynden, onder tghewormte ende de luysen, die hem dlichaem, consciencie ende de siele seer iammerlijck cnaghen sullen eer hy begrauen sal worden. Ende hoe wel dat Christus gestoruen ende begrauen is, so is hy nochtans verresen, also en sal de waerheyt oock niet be- *Actu. 2* grauen bliuen. Al belejde Senacherib de stadt van Ierusalem, na *4. Reg. 18* dien dat hy den meesten deel des Ioetschen lants verdoruen heeft, so en sal hy daer nochtans niet in comen, maer hy sal seer grouwelijck verstroeyt worden, ter seluer tijt als hijse meynt in te nemen. Pharaο mocht het volck van Israel in Egypten benauwen, maer *Exodi. 1* hy en costs altoos niet eewelijck behouden, maer hy haer na iaghende met synen gantschen Heyre, verdranck inde zee, daer de kinderen van Israel droochs voets door ghinghen. Laet ons doen als Moyses dede, te weten, ons betrouwen op God setten, ende en laet

1) Jegens.

2) Onschuldig.

- Gij* r ons de Egyptenaers niet vreesen, want de Heere // sal voor ons strijden, ende wy sullen Gods wonderlicke daden sien, ende al ist dat wy eenen cleynen tijt lijden, nochtans en sal de Heere zijn volck niet gheheelijc laten vergaen. Aldus laet ons dan onsen Leyts-
- Ioan. 16 man ende Coninck nauolghen, die seyt: Verhuecht v, ende en weest niet versaecht, want ick heb de werelt verwonnen. Wy hebben de victorie al reede in de hant, onse vianden ligghen onder de voeten, ende zijn ons, onderdanich, so dat al wat sy doen, sy en cunnen nochtans niet ghedencken noch ghespreken, ten dient ¹⁾ tot onser
- Matt. 10 salicheyt. Niemant en mach ons quetsen dan wy ons seluen, ist dat wy die alleen vreesen die siele ende lichaem dooden mach ²⁾, ende in deewighe verdoemenisse worpen ³⁾. De duyuel verleydt ons door zijn bedroch, als de tooueraers doen, ende ons dunct datter grouwelijcke monsters, ende vreeselijcke Ruesen zijn, daer niet dan stooppelen ende doornen en zijn, die tvier der gramschappen Gods in eenen ooghenblick vernielen sal. Aldus en laet ons doch niet beanest zijn, aen ghesien dat wy een sulcken Heere hebben
- Gij* v die alle den raet ende tvoornemen onser // vyanden weet, sonder den welcken sy haer ooc niet eens verroeren en cunnen, diet haer oock al toe laten moet, eer sy zijne kinderen yet moghen misdoen,
- Iob. 1 ghelijck de duyuel sonder oerlof zijn hant aen Iob niet en conste gheslaen. Alle zijne vermoghen is ghemeten, so dat hy niet inde
- Matt. 8 Verckens en coste gheuaren, ten moest hem van Christo toe ghe-
- laten worden. Ist dan dat de Prince deser werelt ende Heere ouer de kinderen der verdoemenisse niet de macht en hadde om inde verckens te varen, wat vermoghen zijn dienaers dan? Want alle die de waerheyt met ghewelt wederstaen, zijn des duyuels dienaers, willende alle sielen met haer der hellen waert ⁴⁾ trecken. Aldus laet
- Apo. 17 ons lieuer aen onsen Bruydegom Christum houden ⁵⁾, dan te hoereren met die groote hoere, die met alle haer boeleerders inder
- Dani. 3 hellen sal gheworpen worden. Laet ons lieuer metten drye ionghe-
- linghen int forneys ⁶⁾ der tribulatie gaen, dan Nabuchodonosors beelt
- Dan. 14 aanbidden, hoe schoone men daer voor singt oft pijpt: laet ons
- Gij* v lieuer met Daniel inder Leeuwen put ⁷⁾ gaen, dan eenen // dach achter te laten ⁸⁾ dat wy God niet aanbidden en souden: want God die altijd de zijne by ghestaen heeft, en sal ons ooc niet verlaten, ist dat wy altijd vast op hem betrouwen ghelijck als die ghedaen hebben: noch en laet ons ⁹⁾ hope oock op de menschen
- Psalm. 146 niet setten, als ons de Prophete ghenoech bewijst, segghende: En set v betrouwen op de Princen niet, noch op der menschen kin-

1) Of het dient.

2) Kan.

3) Werpen.

4) Lees: ter hellen waert?

5) Vasthouden.

6) Oven.

7) Kuil.

8) Na te laten.

9) Laten wij onze.

deren, want sy v niet en cunnen gehelpen. Hieremias seyt ooc: Ierem. 17. Veruloect sy de mensche, die op den mensche betrouwt, ende die op eenich vleesch zijn hope sedt: dese sal zijn als een griffie ¹⁾ van eenen boom, die op een dorre plaetse geplant is, die noch bladers, noch bloeyssel, noch eenighe vrucht voort brenghen en can, maer verwelct ende verdort. Dies ghelijcs weder: Salich is de man Psalm. 1. die op God betrouwt, ende neemt den erm des Heeren voor zijn sterete, want hy sal zijn als eenen groeydenden boom by de waterbeken geplant in een vruchtbaer aerde, die vrucht voort brenghen sal tot zijnder tijt, vanden welcken niet een blat verwelckeren en sal. Wy hebben altijd ghestadijghen strijt teghen den duyuel, de // princen deser werelt, ende regeerders der duysternissen, so moeten *G iij* ^r wy dan een meerder hulpe hebben om onsen vyant te verwinnen Ephes. 6 ende tonder te brenghen dan menschelijcke cracht vermach: want ist dat wy met vleeschelijcke armen oft menschelijcke cracht teghen hem te velde willen comen, so sal hy ons te sterck vallen, want hy de werelt ende het vleesch teghen ons te baten heeft: Oock so ist in eenen vleeschelijcken oft natuerlijcken strijt daer deen teghen dander is seer te beduchten wie de victorie behouden sal, oft dat deen den anderen vernielen sal: maer ist dat de gheest teghen tvleesch te velde coemt, ende dat de mensche met den arm der cracht Gods strijdt, omgordt zijnde met ter sterete van bouen, Ephes. 6. b so sal alle menschelijcke cracht voor hem verscricken, ende de Prince der duysternissen deser werelt met alle synen heyre sal ter stont moeten vluchten. Ghelijck wy een exempel van Daudid hebben, die den grooten Ruese Goliath alleen den cop af hief ²⁾. Siet, 1. Sam. 17 een ionghelinc, ende schaepherder werp ³⁾ hem terneder, die Saul met alle zijnen heyre hadde doen beuen. Als Da-//uid Sauls wapen *G iij* ^r aen hadde ghedaen, doen en conder hyer hem niet mede beweghen, maer doen hy den ruese inden naem Gods ende zijnder cracht te velde quam, so werp hy hem daer mede terstont ter aerden, ende 1. Reg. 17. f met zijn selfs sweert sloech hy hem den cop af: Also moeten wy ooc daghlijcks op Gods hulpe staen, want hoe wy min ⁴⁾ op de menschen betrouwen, ende hoet na der werelt qualijest ⁵⁾ schijnt te gaen, hoe wy stercker zijn, ende hoe wy Gods wercken ende hulpe merckelijcker aenschouwen. Wederom, als ons dunct dat wy meer behulps ende bystants hebben vande menschen, so hebben wijse minst, ende al dat wy meynen vast te hebben, ontgaet ons wt de hant, om dat de werelt lieflijcker aensien heeft, ende ons

1) Griffie (hetzelfde als „griffel”), d. i. boom-ent, ent-rijs.

2) Hieuw.

3) Wierp.

4) Hoe minder wij.

5) Hoe slechter het naar de wereld.

- dunct dat wy den meesten hoop dan mede hebben ¹⁾, so dat wy dan te min op God betrouwen, om dat onse hope ende betrouwen hem ²⁾ in tween deylt, ende daer wy alleen onse hope op God soudens setten, daer setten wijse op de menschen, ia dicwils meer dan op God selue, also dat wijt selue ooc niet en weten noch en *G iij* ^v bekennen, om dat het vleesch so loos ³⁾ is, dat // het ons ende hem ⁴⁾ seluen dicwils mede bedriecht, willende altijt zijn gheueynstheyt ende ongheloooue verschoonen met so frayen verwe, datse de ooghe niet onderkennen en can: ende dit is de sake ⁵⁾ dat wy dus seere benaut zijn: want als wy meynen dat wy aldersterckste zijn, dan
1. Reg. 17. f zijn wy alder onsterckste, ende de wapenen daer wy ons op betrouwen die beletten ⁶⁾ ons ghelijckse Daudid deden, ende sy sullen ons oock beletten, ten sy dat wijse verre van ons worpen ⁷⁾, ende met de steenen wt de beke, ende de slingher der cracht Gods wy onsen viant verwachten ⁸⁾, ende hem daer mede te velde comen. De Apostelen en hadden Keyser noch Coninck, Prince noch Heere, die haer behulpich ofte gunstich was, maer sy haddent al teghen, nochtans so beeftet al voor haer: ende in corter tijt so heeft dit heef-
- Mat. 13 deech ⁹⁾ van Christus Euangelie den deesem so doen opgaen, dat duyuel noch werelt weder staen en costen, ende dit seneuel ¹⁰⁾ oft mostaert saet is so op ghegroeyt, dat zijn tacken schier de gansche werelt ouer reycken. Ende nv ter tijt zijn wy so grooten menichte
- G v* ^r te samen, maer wy en voorderen // niet, ende gaen meer achterwaert, want wy nv vercoelen, also dat wy niet alleen lau maer heel cout ende beurosen zijn, om dat wy ons so seer ¹¹⁾ deene op dander verlaten, wy setten ons betrouwen op de menschen, die niet dan een schaduwe ende roock en zijn, die voor onsen oogen verdwijnt, wy stuenen al opt riet, dwelck lichtelijck breect, want het
- Esay. 36 so swaren pack niet draken ¹²⁾ en can, ende ten doet ons niet alleen vallen maer wy quetsender ons ooc mede van de splinters die ons in die hant bliuen steken, dwelc ons nimmermeer gheschieden en soude, waert dat wy op den vasten steen Christum stuenden, den welcken noch wint, noch slachreeghen, noch onweder beweghen
- Psalm. 125 en can: so dat wy metten Propheet mochten ¹³⁾ segghen: Die opten Heere betrouwt, en sal niet beweecht worden, maer stantachtich blyuen, als den berch Sion. De Heere is mijn licht ende behulp, voor wien soude ic schroemen? De Heere is mijn steenroetse,

1) De meerderheid op onze zijde hebben.

2) Zich.

3) Bedrieglijk, trouweloos.

4) Oorzaak.

5) Belemmeren.

6) Werpen.

7) Afwachten.

8) Zuurdeeg.

9) Mosterdzaad. Vergel. het Latijnsche „sinapis”, het Fransche „sénévé”.

10) Verbeterd uit „seer”. Vergel. boven, quat F, bl. iij v: leere.

11) Lees: dragen.

12) Konden.

mijnen schilt ende bolwerck, ick en sal niet vreesen wat my eenich mensche doen mach. etc. Want alle dat ons ontmoeten sal, is inden onueranderlijcken // raet Gods voorsien, ende gelijc als zijn god- *G v v* lijk wesen onueranderlijck is, also is oock zijn voorsiennicheyt, ende ghelijc een Vader synen sone niet dan goet ende wel en doet, noch een medecijn ¹⁾ den crancken, aldus en doet hy ons niet dan enckel goet altijt: soo laet ons dan ons seluen voor hem verootmoedighen, ende al in synen wille setten. Te wijle dat de kinderen van Israel in Egypten waren, den welcken dienst inde scriftuere den ijseren ouen wordt ghenaeamt ²⁾, om de wreetheyt der tyrans diese benauden, doen en hadden sy gheen behulp noch bystant van eenighen Prince deser werelt, want sy van allen menschelijcken troost verlaten waren, so en hadden sy nergens gheenen toeulucht dan tot God, gelijc het kint totten Vader roept alst in benautheyt oft anct is, die welcke haer beter hielp, dan alle der menschen bystant: want doent ten alder quaetsten was, ende doender gheen hope meer en was, doen stac de Heere zijn stercke hant wt, ende verloste zijn volc sonder menschen behulp. Oock en can de tyrannije niet gheduerich zijn als sy so grouwelijcken // aen *[G v j r]* gaet, want ten is niet moghelijc dat eenen boghe die altijt ghespannen is, zijn stercte behouden sal, ende als men daer stercte mede schieten meynt dan breect hy alder eerst. Daer en is niet dat der tyrans wreetheyt meer breect dan lijdsaemheyt der heyli-ghen, noch men can haer nergens beter mede verwinnen, dan met een vast ghelooue, ende vierich gebet in hope, met liefde. Dit en segghe ick v niet mijn alder liefste broeders, om v te leeren God te terghen, oft om de middelen te misprijsen die hy ons ghegheuen heeft, de welck hy wilt dat wy ghebruycken, want de saken te misprijsen ende de middelen te verwerpen die ons God verleent, en soude geen werck van, ghelooue, maer eer God gheterecht zijn, die welcke het werck selue daer doer doet, ende niet dat instrument selue, daer hy mede weret, ende in zijn hant houdt. Maer ghelijc ick het instrument niet misprijsen en mach daer door dat de Heere weret, so en mach ick ooc nae dinstrument niet so seere om sien, maer na hem acht slaen die daer mede weret, ende diet beweecht, dwelck, wy dickwils niet en // doen, *[G v j r]* want wy aensien de saghe meer, dan de ghene dier mede saecht, daerom dat de meester gram is, als men de eere van zijnen wercke yemant anders oft eenich iustrument meer toe scrijft dan hem alleen: men siet oock daghelijcx ³⁾, dat waer vele meesters aen een werck zijn dat het daer om niet te beter en is, daer om de Heere

1) Medicijnmeester.

2) Deut. IV: 20 en Jer. XI: 4.

3) Verbeterd uit „dagheijcx”.

(die zijn wonderlijke wercken wel doen can sonder yemant anders hulpe, alst hem belieft) en wil somtijts daer door niet wercken, op dat de eere dien instrumente niet toe ghescreuen en worde, maer datmen seker soude weten dat hijt alleen is diet doet, ende al in allen weret, nae dwel behaghen ¹⁾ zijns lieuen wils, alst claerlijck ghenoech blijkt aen de victorie van Gedeon, inde welcke de

Iudic. 7 Heere niet meer dan dry hondert mans en wilde, om te betoonen dat hijt selue was die haer vianden vernielde, al wast datter een ontellijcke groote menichte was, op dat de kinderen van Israel haer seluen de eere niet toe en souden scrijuen, maer der stercker hant Gods: Hierom laet ons de middelen die ons God geeft alijt

[*G vij*'] waernemen waer wy cunnen, ende // laet ons die gebruycken, op dat wy God niet en terghen, ende dat wy hem niet en verworpen in zijn creatueren, maer laet ons de creatueren oock tot zijnder eeren so ghebruycken, dat wy daer God den schepper niet mede en vertoornen, noch datter ons herte niet heel op en ruste, noch oock niet heel af en mishope, vastelijck op God betrouwende dat hijt beschicken sal, so alst best is. Aldus en laet ons de roede niet aensien, maer den ghenen diese in de hant heeft, en laet ons de ghene niet aensien dien dinstrumente Gods zijn, ons te dienste: en laet ons op de krijknechten ²⁾ so grooten acht niet hebben, maer tot den Capiteyn, diese dienen, ende onderdanich moeten zijn, want sy niet ³⁾ en doen sonder beuel. Dit aldus doende, soo sullen wy grooteren bystant van God gheuoelen, meer dan wy immermeer souden moghen gedencken. Laet ons Christus vermaninghe

Luc. 21 aenmercken, seggende: Besidt uwe sielen in uwe lijdtzaamheyt: zijt wijs als de serpenten, ende simpel ghelijck de duyuen. Sijt doch so voorsichtich, dat uwe voorsichticheyt niet en keere in

[*G vij*'] eenen // vleeschelijcken sin, vernufttheyt oft eenighe verkeertheyt: ende zijt in sulcker wijs simpel, dat uwe simpelheyt niet en verkeere in dwaesheyt oft sotternije, so dat het een groote vererghe-ringhe aen Gods woort ware. Stelt uwe hope op God, maer reguleert v gelooue ende hope door de heyliche scrift also, dat het niet verandert en worde in eenighe verwaentheyt oft sot voor-nemen. Sijt neerstich int gene dat Godt aen gaet, op dat ghy niet en vercoelt door menschelijck vernuft, oft en keert tot eenighe ander raserije, maer dat ghy wetentheijt ende sedicheyt hebt, als eenen Christen mensche betaemt. Belijdt den Heere Iesum Chris-

Col. 4 tum ouer al, tot stichtinghe, sonder de perlen voor de Verckens te Ephes. 4 worpen ende het heylichdom ⁴⁾ den honden te gheuen. Vwe reden

1) Dwel behaghen (in twee woorden), *d. i.* het welbehagen.

2) Zóó staat er.

3) Niets.

4) Het heilige.

sy ghesouten, met sout der wijsheyt, met ghelooue ende den woorde Gods, op datse den toehoorders wel beualle, niet in schoon woorden, oft tot bespottinghe der onwetender, maer in sedicheyt, ende stichtinghe, ende alle vreesse Gods, tracterende dwoort Gods met alle eere ende reuerencie, op dat wy der // lasteraers mont moghen [G vij r] verstoppen, ende op dat sy bekennen sullen moeten dat God onder ons is. Ende ist dat wy veruolghinghe ende benautheyt lijden moeten om der waerheyt, so laet ons toesien dat dit niet te vergheefs 2. Tim. 3 en gheschiede, noch voor eenighe dinghen die niet en stichten, maer voor het ghene dat totter ¹⁾ eeren ende glorie Gods sy: ende ist dat hijt so voorsien ende gheschiedt heeft, dat hem belieft dat wy hier lijden, wy zijn nochtans versekert dat dit lijden maer eenen cleynen tijt dueren en can, ende dat wy den ewighen doot niet steruen en sullen, want daer en is gheen verdoemenisse voor den kinderen Gods, aenghesien dat sy vander ewigher doot verlost zijn, Rom. 8 de welcke alleen wel de grouwelijcke doot mach heeten: ende door dit steruen des lichaems gaetmen door vanden doot totten ewighen leuen, vant welcke hy ons alle te samen deelachtich make door zijn grondeloose bermherticheyt, ende hy gheue ons gratie dat wy onse gelooue ende hope altijt vast op hem moeten setten,, ²⁾ verloochenende alle de ijdelheyt deser werelt, ende welbehaghen ons // selfs, op dat wy genade voor Gode moghen vinden, om by hem [G vij r] ewichlijck te leuen, door de doot Iesu Christi zijns eenighen geboren soens, ons salichmakers, ende dat wy vant ghetal der gheneder moghen zijn, die hem voor de menschen bekend hebben, op dat hy ons oock bekenne voor synen hemelschen Vader, ende alle zijne wtuercoren, die met hem inder ewicheyt regneren sullen, dwelck hy ons oock voorleene ³⁾ tot zijnder eeren heerlicheyt. Amen.

De knecht en is niet beter dan zijn Heere: hebben sy Ioan. 15 my veruolct ⁴⁾ soo sullen sy v ooc veruolghen: hebben sy myn woort gehouden, so sullen sy het uwe ooc houden: maer dit sullen sy v al doen om myns naems wille, want sy noch my noch den Vader niet en hebben ghekent ⁵⁾. etc. Eynde.

1) Verbeterd uit „tootter”.

2) Er staan werkelijk twee komma's.

3) Verleene.

4) Lees: veruolcht.

5) Vrije vertaling van Joh. XV: 21.

Artickel der Doctorn von
Louen, zu welchen Wilhelm von
Zwollen geantwort.

INLEIDING.

Het bericht van het martelaarschap van Willem van Zwolle, waaraan hierachter eene plaats wordt gegeven, doet vragen rijzen die tot heden niet op bevredigende wijze te beantwoorden zijn. Wie was Willem van Zwolle? Behalve enkele spaarzame bijzonderheden die uit den titel en den inhoud van dit geschrift vallen af te leiden, is hieromtrent zoo goed als niets bekend. Hoevele schrijvers zich ook met hem hebben beziggehouden en in hunne geschiedverhalen gewag van zijnen marteldood gemaakt ¹⁾, zijn persoon blijft min of meer in nevelen gehuld. Met genoegzame zekerheid is slechts het volgende bekend. Willem van Zwolle heeft behoord tot de hofhouding van koning Christiaan II van Denemarken, zwager van keizer Karel V. Deze vorst heeft in 1521 wegens eenen opstand zijn rijk verlaten en zich tijdelijk gevestigd in de Zuidelijke Nederlanden. Sedert 1523 woonde hij te Lier in Brabant. Met zijne gemalin Isabella van Oostenrijk was hij

1) [Adr. van Haemstede], *Historien oft gheschiedenissen der vromer Martelaren*, Dordr. 1579, blz. 85 vv.; *Antwerpsch chronykje*, Leyd. 1743, blz. 32; Jacob van Wesembreeck, *Beschryvinghe Vanden Staet ende voortganck der Religie in Nederlandt*, Breda, 1616, blz. 10; G. A. IJssel de Schepper, *Lotgevallen van Christiern II en Isabella van Oostenrijk, voornamelijk gedurende hunne ballingschap in de Nederlanden*, Zwolle, 1870 blz. 184 v.; *Correspondenz des Kaisers Karl V*, mitgetheilt von K. Lanz, Leipz. 1844, Bd. I, S. 283; A. Bergmann, *Geschiedenis der stad Lier*, Antw. 1873, blz. 177 v.; J. F. Willems, *Isabella van Oostenrijk*, in het *Belgisch Museum*, Gent, 1838, Dl. II, blz. 221; J. J. Altmeyer, *Histoire des relations commerciales et diplomatiques des Pays-Bas, avec le nord de l'Europe*, Brux. 1840, p. 178 s.; J. C. Schultz Jacobi, *Liederen van Hendrik van Zutphen en Willem van Zwolle*, in de *Bijdragen tot de geschiedenis der Evang.-Luthersche kerk*, Utr. 1845, St. VI, blz. 131—136; A. Henne, *Histoire du règne de Charles-Quint*, Brux. 1859, T. IV, p. 333.

de leer van Luther toegedaan. In hunnen dienst hadden zij verscheidene mannen, die hetzelfde gevoelen aanhingen en niet nalieten in hunne omgeving de nieuwe leer te verbreiden. Als de koning te Antwerpen vertoefde, bood hij gastvrijheid aan Luthersche predikanten en nam hij deel aan Luthersche godsdienstoefeningen ¹⁾ — alles zeer tot ergernis van de landvoogdes Margaretha. In overleg met Karel V liet zij na den dood zijner gemalin (1526) den koning van zijne kinderen berooven om ze te onttrekken aan kettersche invloeden. Vervolgens liet zij (begin Juli 1528), terwijl Christiaan zich in Duitschland bevond, een vijf- of zestal leden zijner hofhouding te Lier gevangennemen en naar Vilvoorde brengen om daar terecht te staan ²⁾. Hiertoe behoorden: Hans Michelsen, vroeger burgemeester van Malmö, thans thesaurier des konings, die te Antwerpen den druk bezorgd had van Christiaan Pedersen's Deensche vertaling van het Nieuwe Testament ³⁾; Michelsen's dienaar Hendrik Smit; en Willem van Zwolle. Op den titel van het onderhavige boekje wordt hij fourier van den koning genoemd. Men moet aannemen, dat hij bij gebrek aan beter eene functie aan diens hof heeft bekleed. Uit den inhoud van het geschrift mag worden opgemaakt, dat hij eene godgeleerde vorming ontvangen had. Waarschijnlijk heeft dus de koning hem slechts hierom met het bedoelde ambt begiftigd, omdat hij, van zijn rijk zoo goed als vervallen, hem geen ander opdragen kon. De gevangenen te Vilvoorde konden, denkende aan het lot van Hendrik Vos en Joannes van den Esschen, die daar vóór hen vertoefd hadden, het ergste vreezen. Doch bij zijnen terugkeer uit Duitschland heeft Christiaan II hunne vrijlating weten te bewerken. Toen heeft Willem van Zwolle zich opnieuw in het allergrootste gevaar begeven door de theologische professoren van de universiteit te Leuven uit te dagen tot een twistgesprek. Vermoedelijk waren het dezelfde professoren geweest die hem te Vilvoorde in verhoor hadden genomen, evenals dit met Hendrik Vos en Joannes van den Esschen was geschied.

1) Brief der Landvoogdes Margaretha, 3 Sept. 1526, bij IJssel de Schepper, a. w., blz. 183.

2) Brief van Margaretha aan Karel V, bij Lanz, a. a. O., p. 283.

3) Ch. Bruun, *Aarsberetninger og meddelelser fra det store kongelige Bibliotek*, Kjöbenhavn, 1875, Bd. II, S. 365; *Deensche boeken te Antwerpen gedrukt en uitgegeven in de jaren 1529 en 1551*, in de *Bibliographische adversaria*, 's-Gravenh. 1878/82, Dl. IV, blz. 2.

Hans Michelsen heeft eene aantekening nagelaten, bevattende de lijst der vragen welke hem in het onderzoek gesteld werden. „Men wilde o. a. weten, of hij te biecht ging, waar hij te Lier zijn vleesch en zijne visch kocht, of hij de mis en de sermoenen bijwoonde, of hij de bevelen des keizers kende over de schriften van Luther, welke boeken hij bezat, enz.” ¹⁾. Den moed om tegenover de Leuvensche hoogleeraren uitdagend op te treden, kan Van Zwolle ten deele ontleend hebben aan den steun dien hij verwachtte van koning Christiaan. Deze heeft hem echter verder slechts geringe bescherming kunnen verleen, daar de vorst op den allerslechtsten voet met Karel V kwam te verkeer. Het tragisch lot van zijnen dienaar heeft hij niet kunnen verhinderen. Weldra werd deze opnieuw gevangengezet, nu te Mechelen ²⁾. Het is zoo goed als zeker, dat een twistgesprek niet is gehouden, maar dat in plaats daarvan een formeel proces bij den rector der universiteit tegen hem aanhangig is gemaakt ³⁾. Hierbij vond hij de theologische professoren van Leuven als rechters tegenover zich. De toenmalige samenstelling der godgeleerde faculteit voorspelde niets goeds. Wie behoorden er in 1528 toe? De meer gematigde elementen in dien kring waren langzamerhand afgenomen. De overgebleven of nieuw bijgekomen mannen hebben zich voor het meerendeel als echte ketterbestrijders doen kennen. De ouderen hadden deelgenomen aan de merkwaardige faculteitsvergadering van 7 Nov. 1519, waarin Luther voor het eerst als ketter veroordeeld is; welke veroordeeling de banbul van Leo X heeft voorbereid ⁴⁾. Dit geldt vooreerst van prof. Willem van Vianen, behalve hoogleeraar ook pastoor van de St.-Pieterskerk te Leuven, d. w. z. van de hoofdkerk der stad ⁵⁾; verder van Joannes Driedo van Turnhout, auteur van een aantal geleerde geschriften; Nicolaus Coppin, deken der faculteit, in 1528 tevens rector der universiteit ⁶⁾; Jacobus Latomus, dien

1) Bergmann, *Geschiedenis der stad Lier*, blz. 178, aant. 1.

2) Van Haemstede, a. w., blz. 85.

3) *Artickel der Doctoren von Louen*, quat. C, bl. iij^v, iijj^r; hierachter, blz. 166.

4) Zie *Bibl. ref.*, Dl. III, blz. 208.

5) Molanus, l.l. P. I, p. 511, meldt dat prof. Van Vianen reeds 20 Nov. 1529 gestorven is, enkele weken na den dood van Willem van Zwolle. Misschien heeft hij aan dit proces geen deel genomen.

6) Valerius Andreas, *Fasti academici studii generalis Lovaniensis*, Lovanii, 1650, p. 42; Molanus, l.l., P. I, p. 477.

wij kennen als bestrijder van Erasmus en Luther beiden ¹⁾; den Dominikaner Eustachius van Zichem, inquisiteur en schrijver van polemische werken tegen Luther ²⁾; en Rieuwert Tapper van Enkhuizen, later zoo gevreesd als groot-inquisiteur. Latomus en Tapper hebben met anderen die in 1528 reeds ter ziele waren als geloofsrechters de eerste martelaren der Hervorming Hendrik Vos en Joannes van den Esschen gevonnisd ³⁾. Coppin en Tapper hebben behoord tot de rechters die in 1525 te 's-Gravenhage Jan de Bakker veroordeeld hebben ⁴⁾. Van een aldus samengesteld college had Willem van Zwolle weinig heil te verwachten, gelijk door de uitkomst bevestigd is. Na een voorloopig verhoor werd hem bij wijze van gunst toegestaan zich schriftelijk te verantwoorden ⁵⁾. Ten opzichte van een acht- of negental punten, die waarschijnlijk in het verhoor aangeroerd waren, had men in korte stellingen samengevat wat de rechtzinnige Roomsche leer was. Hem werd opgelegd zijn gevoelen omtrent die punten binnen 12 dagen kenbaar te maken ⁶⁾. Hieraan heeft hij voldaan. Zijn antwoord was, zonder iets te verbloemen, gesteld in een Lutherschen geest ⁷⁾, zonderdat men zeggen kan dat hij den Wittenberger hervormer slaafs heeft gevolgd. Hij erkent slechts twee sacramenten, den Doop en het Avondmaal ⁸⁾. Behalve bisschoppen en pastoors is ieder lidmaat, die den H. Geest heeft en door de lidmaten der kerk hiertoe geroepen (verordnet) werd, evengoed als de paus bevoegd des Heeren kudde te weiden, te doopen en het sacrament uit te deelen ⁹⁾. Het gebied waarbinnen zweren geoorloofd is wordt beperkt ¹⁰⁾. Wel merkwaardig mag het heeten, dat hij spreekt van

1) *Bibl. ref.*, Dl. III, blz. 9—195.

2) *Ald.*, blz. 199—373.

3) *Ald.*, Dl. III, blz. 396; hierboven, Dl. VIII, blz. 8.

4) Gul. Gnapheus, *Johannis Pistorii a Worden vita*, Anno M.D.XLVI, in den herdruk bij Paul Fredericq, *Corpus inquisitionis neerlandicae*, 's-Gravenh. 1900, Dl. IV, blz. 412.

5) Vergel. beneden, quat. C, bl. iij v en het daar aangeteekende. Misschien was het oorspronkelijke stuk niet in nummers verdeeld.

6) *Artickel der Doctorn von Louen*, quat. C, bl. iij v—iiij r; hierachter, blz. 166 v.

7) *Artickel*, quat. C, bl. iiij r—quat. D, bl. ij v; hierachter, blz. 167—171.

8) *Artickel*, quat. C, bl. iiij v, D, bl. jr; hierachter, blz. 168.

9) *Artickel*, quat. D, bl. jr; hierachter, blz. 168.

10) *Artickel*, quat. C, bl. iiij r; hierachter, blz. 167.

het breken van het brood des Avondmaals ¹⁾, wat meer bij de Gereformeerde dan bij de Luthersche opvattingen behoort. Meer dan eens drukt hij zijn gevoelen uit in een Latijnschen volzin ²⁾. Hij toont ook bedrevenheid in het kanonieke recht ³⁾. De aard van het antwoord maakte de taak voor de geloofsrechters gemakkelijk. Hij werd voor een ketter verklaard en overgegeven aan den wereldlijken rechter, in dit geval aan den Grooten Raad van Brabant te Mechelen. De raadsheeren die zijne zaak behandelden waren Jacobus de Roeck, Roelof van Brussel en Antonius van Lamur ⁴⁾. Hij werd veroordeeld tot den brandstapel. In de gevangenis stelde hij eene treffende geloofsbelijdenis op, die mede in den druk is opgenomen. Een stuk als dit, in het aangezicht van den dood geschreven, behoort tot de merkwaardigste getuigenissen die van de Protestantsche martelaren zijn overgeleverd ⁵⁾. Aandoenlijk is de wijze, waarop hij vergiffenis vraagt aan ieder dien hij ooit mocht hebben tekortgedaan. Hij voegt er eene belijdenis van zonden aan toe die met tranen geschreven schijnt ⁶⁾. Ook een lied is hem uit de pen gevloeid ⁷⁾, waarin liefelijke, mystieke trekken voorkomen; bijv.:

Er hat mein hertz ynn seiner gewalt,
 er hat mein synn gefangen.
 Nicht besser war mein mut gestalt,
 die welt wil mit mir prangen,
 Mein lieb ist mein, und ich bin sein,
 ich bin erfrent, durch sein anschein,
 Er legt mein hertz zu raste.

All mein zuflucht setz ich zu Gott,
 bey yhm so wil ich bleiben,
 Gewalt der welt vnd yhr gebott,
 sol mich von yhm nicht treyben,
 Von yhm mich niemant reissen sol," u. s. w.

Het is waar, dat ook een harde bittere toon wordt gehoord in de regels:

1) *Artickel*, quat. D, bl. j r; hierachter, blz. 168.

2) *Artickel*, quat. D, bl. j v, ij v; E, bl. j r; hierachter, blz. 169, 171, 175.

3) *Artickel*, quat. D, bl. j v; hierachter, blz. 169 v.

4) Henne, *Histoire du règne de Charles-Quint*, T. IV, p. 333.

5) *Artickel*, quat. D, bl. iij r—quat. E, bl. j r; hierachter, blz. 172—175.

6) *Artickel*, quat. D, bl. iij v—E j r; hierachter, blz. 174—175.

7) *Artickel*, quat. E, bl. j r—ij r; hierachter, blz. 175—176.

Kleiner straff sind sie nicht werd,
 so sie verhartet bleyben,
 Gott scherfft sein wort gleich wie ein schwert,
 yhre boesheyte zu vertreyben,
 Darumb wacht auff yhr herren all,
 verhyndert yhr lere und falschen schal,
 das vns Gott mit seim wort speysse.

Auff das yhr nicht mit yhrem gleich,
 das verdammnis, die helle erbet," ¹⁾ u. s. w.

De boven besproken stukken zijn ten jare 1530 te Wittenberg ter perse bezorgd door Johannes Bugenhagen, den bekenden predikant aldaar, die een groot aandeel heeft gehad aan de invoering der nieuwe Protestantsche kerkordeningen in vele plaatsen van Noord-Duitschland en die in 1537 door koning Christiaan III naar Denemarken is geroepen om daar de Hervorming te helpen invoeren. Hoe Bugenhagen aan deze stukken gekomen is? Tot dusverre blijft dit onopgehelderd. In de literatuur aangaande hem ²⁾ heb ik tevergeefs getracht eenige opheldering omtrent dit punt te vinden. Ook de uitvoerige en belangrijke inleiding, die hij aan de dokumenten van Willem van Zwolle heeft doen voorafgaan, schijnt aan onze oostelijke naburen onbekend te zijn. Eene volledige uitgave der werken van Bugenhagen laat trouwens op zich wachten.

1) *Artickel*, quat. E, bl. j^v—ij^r; hierachter, blz. 176. Het lied is herdrukt bij Ph. Wackernagel, *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII. Jahrhunderts*, Leipz. 1870, Bd. III, S. 438 f.

2) De oudste levensbeschrijving staat op naam van Petrus Vincentius, maar is in werkelijkheid van Melancthon. Zij komt voor bij C. G. Bretschneider, *Corpus Reformatorum*, Hal. Sax. 1844, Vol. XII, *Orationes Ph. Melanthonis*, col. 295—307 (ook afzonderlijk gedrukt als *Historia Bugenhagiana ad Petri Vincentii autographon*, Hafniae, 1706, 4°). Verder kunnen genoemd worden: F. C. Kraft, *De Ioannis Bugenhagii Pomerani in Res Ecclesiasticas meritis*, Hamb. 1831 (schoolprogramma van het Hamburgsche gymnasium); K. A. T. Vogt, *Johannes Bugenhagen Pomeranus. Leben und ausgewählte Schriften*, Elberf. 1867 (in *Leben und ausgewählte Schriften der Väter und Begründer der Lutherischen Kirche*, Th. IV); G. Jähne, *Die Pomeriana des Johannes Bugenhagen und ihre Quellen*, Berl. [1882] (Inaugural-Dissertation); H. Hering, *Doktor Pomeranus, Johannes Bugenhagen*, Halle, 1888 (in de *Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte*); *Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel, im Auftrage der Gesellschaft für Pommersche Geschichte*, herausg. durch O. Vogt, Stettin, 1888.

Het geheele vlugschrift ¹⁾ is met zeer geringe wijzigingen (meest van orthographischen aard) en onder toevoeging van aantekeningen op den rand herdrukt door Rabus ²⁾.

1) Het is gedrukt met Gothieke letter in quarto-formaat. Aantal bedrukte bladen : 18. Aantal regels per blz. : 34 à 35. Signatuur: A ij—E. Hoogte : 20 c.M. ; breedte : 14,8 c.M. De titel is omgeven door eene houtsnede die niet voor dit werk gemaakt kan zijn. Een exemplaar is mij geleend uit de Kon. bibliotheek te 's-Gravenhage.

2) L. Rabus, *Historien der Martyrer, Ander Theil, Darinn das Dritte, Vierte, vnd Fünffte Buch, von den Heyligen, Auszerwehlten Gottes Zeügen*, [Straszburg], 1572, fol., Bl. 521—528.

Artickel der Doc=
torn von Louen, zu welchen,
Wilhelm von Zwollen, Königs
Christiernens Forirer, Christ
lich hat geantwort, Vnd da neben
eine Christliche bekentnis ge=
than, dar auff er zu Meche
len ym Niderlande ver=
brand ist. Anno M.D.
xxix. des . ix. tags
Octobris.

Mit einer Vorrede Johan=
nis Bugenhagen
Domern.

Wittenberg. //

Iohannes Bugenhagen
Pomer, allen Christen.

A ij

PAulus hat geweissaget von denen die der warheit widerstreben, vnd gesprochen. 2 Timo .3. Es sind menschen von zurrutten synnen, vntuchtig zum glauben, aber sie werdens nicht aus furen. Denn yhre torheit wird offenbar werden iderman, Solchs gerichte Gottes sehen wir teglich vber die hesser vnd lesterer des heiligen Euangelij, das ist, der gnaden Gottes, die vns ynn Christo gepredigt vnd angeboten wird. Besondern aber mag iderman itzt das selbe sehen an den Doctorn odder Theologen zu Loeuen, welche haben Artickel gestellet wider den Christgleubigen Marterer Wilhelm von Zwollen, zu Mechelen ym Nederland verbrand, Wenn sie nicht so grob verblindet weren, so wurden sie sich yhe schemen, vnd nicht so offenbar yhre torheit fur iderman an den tag geben.

Denn niemand ist so vnuerstendig, der nicht mercket ynn yhren Artickeln, das sie gerne das liecht wolten schewen, so sie konten, Darumb ¹⁾ stellen sie die selben artickel zum teile auch nicht, wie sie mit Gottes wort itzt werden angefochten, sondern also, das sie dennoch sollen einen guten schein haben ²⁾, wens mueglich were. Sie verdecken mutwillig vnd wissentlich, widder yhre gewissen, die warheit, vnd reden gleich ob sie brey ym maul haben, das man sie ynn yhrer luegen nicht sol ergreifen. Wer eine boese sache hat, vnd wil nicht ein frommer man sein ³⁾, der mus sich also behelffen, Aber es hilfet nicht, die Esels ohren kucken aus der Lawenhaut, Yhre torheit wird offenbar iderman. //

Vorzeiten meineten wir, das diese leute alleine so blind weren, A ij
darumb das sie ynn yhrer Sophisterey vnd yhren Tradition ersoffen sind, Itzt aber kompts ans liecht, das sie die erkante warheit anfechten vnd auffs hoheste verfolgen, Welches ist eine sunde ynn ⁴⁾

1) Verbeterd uit „Darumb“.

2) Aan de oude stellingen, die tegenwoordig met uitspraken der Schrift bestreden worden, geven zij eenen zoodanigen vorm, dat men er minder vat op heeft.

3) Wie bij zijne boosheid volharden wil.

4) Tegen.

den heiligen geist, wie sie selbs aus dem Augustino leren, vnd wollen also mit yhrem harten kopffe hindurch widder Gott vnd seinen gesalbten, wie ym andern ¹⁾ Psalme geschrieven stehet, das wird yhn vbel bekomen, sie müssen herunter, der zorn Gottes ist endlich vber sie komen wie Paulus von solchem Otter geziechte ²⁾ schreibet .1. Tessa .2.

Las vns das liecht halten bey diese achte tunckel artickele ³⁾, das wir sehen wie gerne der teuffel wolte schone sein.

Auffs Erste, Haben sie einen artickel gestellet vom Schweren, ob man schweren muge, wie auch die Theologen zu Collen solchen artickel fur gestellet hatten dem Rudolpho, da selbs kurtz verbrand ⁴⁾. Ich weis nicht was sie fur vrsache zu solchem artickel haben, Ich sehe aber wol, das Wilhelm ein antwort dazu gegeben hat, an welchem yhe billich einem Christen genugen solte.

Zum andern, Sagen sie von statuten vnd gesetzen des Bapsts vnd der gemeinen ⁵⁾ kirchen, wie gerne hetten sie gesagt, der Roemischen kirchen ⁶⁾, vnd durffen nicht vnterscheid machen zwischen den Statuten, das man sie yhe nicht fange ynn yhrer tolln klugheit.

Wir sagen aber also, Wenn sie anders keine statute wissen zu machen, denn das sie viel erdichte Gottes dienste anrichten, die leute from zu machen, vnd leren odder predigen vnd dringen solchs auff der leute gewissen, so sollen sie horen von Christo aus dem

1) Ander, *d. i.* tweede.

2) Otter geziechte, *d. i.* adderengebroidsel.

3) Nl. de 8 artikelen, waarop Willem van Zwolle zich heeft moeten verantwoorden. Het stuk volgt beneden, quat. C, bl. iij v—iiij r; hierachter, blz. 166—167.

4) Hiermede is Adolphus Clarenbach bedoeld. Zie L. Rabus, *Historien der Martyrer*, Straszb. 1572, Th. II, Bl. 521^b en 540^a: *Dise folgende Artickel haben sie ausz seiner Antwort, als Ketzerisch gezogen, welche doch Adolph ... nach Gottes wort dargethan, vnd erweisen hat.* Zvm ersten: Er hat gesagt, das er nicht mög schwören, so es sein eigne sach (nemlich den Glauben) betrifft, vmb des worts Christi willen, da er sagt, Ihr sollen gantz vnd gar nit schwören. — Zie verder over Clarenbach: C. Krafft, *Die Geschichte der beiden Martyrer der evangelischen Kirche Adolf Clarenbach und Peter Fliesteden*, Elberfeld, 1886; *Epistola Johannis Romberch Kyrspensis theologi ... ad Johannem Ingenuyneckell praepositum Xantensem etc., in qua narratur universa tragoedia Adolphi Clarenbach una cum Petro Fliesteden nuper Coloniae excusti* (Coloniae in aedibus Eucharri Cervicorni), 1530 [herdrukt door E. Bratke en A. Carsted in de *Theologische Arbeiten aus dem rheinischen wissenschaftlichen Predigerverein*, Neue Folge, Heft 2, herausg. von A. Kamphausen, Freib. i. Br. 1898]; K. Rembert, *Die Wiedertäufer im Herzogtum Jülich*, Berl. 1899; Bratke, *Adolf Klarenbach*, in de *Realencyklopädie für prot. Theologie*, Leipz. 1901, Bd. X, S. 508.

5) *D. i.* katholieke.

6) Bugenhagen bedoelt: als zij hier gesproken hadden van de Roomsche, en niet van de katholieke kerk, zou de 2de stelling al te vatbaar geweest zijn voor tegenspraak.

Esaia, wie geschrieben stehet Matthei .15. Ihr Gottes dienst ist gar verloren, die weil sie leren solche lere, die // nichts denn men- *A ij*
schen gepot sind Ia man lese furt an ym Esaia, wie Gott solche meistere vnd yhre schuler, das ist die blinden vnd der blinden leiter, verstocken vnd verblenden wil mit yhrer erdichten heiligkeit.

Was Gott befolhen hat (welchs ym glauben vnd ynn der liebe begriffen ist) ist Gottes dienst vnd nichts anders, Was aber widder Gottes gebot vnd wort, vnd widder den Christlichen glauben wird gesetzt vnd verordenet, das halte der teuffel, Widder den Christlichen glauben sind alle Statute, Regulen, Obseruantien vnd wercke, da durch man fur nimpt frey von sunden zu werden, vnd das ewige leben zu verdienen. Denn solche ehre gehoeret alleine Christo zu, Es ist beschlossen, wie er sagt Iohann .14. Niemand kompt zum Vater denn allein durch mich. Das ist auff dis mal gnug geredet von vnchristlichen Statuten, Nu wil ich auch bescheid geben von Christlichen Statuten.

Die diener der kirchen, das ist, der Christenheit, die Gottes wort dem volck furtragen (was solten sie sonst anders fur diener sein?) mugen wol vnd sollen gute ordenung halten odder machen, das die leute, ehrlich vnd zuchtig zu samen komen, das Euangelion zu hoeren vnd die Sacramente zu nemen, wie Christus befolhen hat, zu beten ynn der gemeine vnd Gott ynn Christo zu loben, wie Christus sagt, Solches thut zu meinem gedechtnis, das alles zugehe ordentlich. Sie mugen auch sonst vermanen, vnd ordenen was da dienet sunde vnd ergernis zuuermeiden, wie die Apostel theten Actor .15. ynn yhrem Concilio.

Aber wie etliche stucke, alleine nutze ein zeitlang, werden angenommen ynn Gottes namen vnd gefallen wol dem heiligen geist, so sol man sie auch widder fallen lassen ynn Gottes namen, wenn sie nicht mehr nuetze odder ergerlich sind, vnd nicht auff die gewissen dring-//en, Wie wir sehen das der gemeine man hat fallen *A ij*
lassen, on alle Concilium odder Bischoffe, die ordenung der Aposteln vom goetzen opffer zu essen, von blut, vnd vom erstickten, da solches nicht mehr ergerlich war, Denn auch bey Paulus zeiten, der doch solche ordenung hinaus brachte, war es frey gotzen opffer zu essen, wens on ergernis geschehen konte, das ist offenbar aus seinen Epistolen. Vnser Concilia solten yhe ynn solchen stucken nicht heiliger sein denn der Apostel Concilium, so wir nicht lust hetten die gewissen zuuerstricken, die Christus mit seinem blut frey hat gemacht, Was aber aus Gottes wort geordenet wird zu halten, das sol ewig bleiben, nicht vmb menschlicher ordenung, sondern vmb Gottes worts willen, als da ist, das die Apostel ym Concilio gebieten den bekerten Heiden, das sie sich der hurerey

enthalten sollen, welchs gebot Gottes, vnser Papisten ynn allen ehren halten, wie alle leute iung vnd alt wol wissen.

Was wiltu mehr hoeren von Statuten vnd ordenungen? Solches ist yhe bescheidlich vnd nicht tunckel geredt von vnchristlichen vnd Christlichen statuten, das man nicht darff klagen, das wir alle Statuta verwerffen, Vnnutze Statuten können wir wol entberen, wollen sie aber vns da mit beschweren, wenn sie gewalt vber vns haben, so wollen wir yhre tyranny leiden, so ferne es nicht sey widder Gottes wort vnd den Christlichen glauben (wie gesagt) das sie vns gebieten. Vnser gewissen ¹⁾ aber sollen frey sein, das wir nichts da von halten, vnd wollen solches auch leren, das wir das vnsern iunckern den Gesetz machern ²⁾, vnd nicht Gott zu willen vnd zu dienste halten, wir wollen auch mit der zeit ein exempel nemen von yhn, vnd halten wie sie, sie gebieten viel, vnd haltens selbs nicht, Ich wolte das Herren vnd Fursten vnd andere Ober-
[A iij] keit, ein mal da-//hin gerieten, das sie yhre pffaffen drungen zuhalten yhre gantze Bapsts recht, welch ein elend volck solten sie werden, wie solten sie Lutherisch begeren zu sein, Es solte sie nicht mehr lusten, das vnschuldige blut der heiligen Marterer, wie dieser Wilhelm ist, auff sich vnd yhre Oberkeit zu laden.

Zum dritten, Vom Fegefeuer, da die seelen der verstorbenen ynne geplaget werden, wissen keinen Propheten odder Apostel, das ist, keine schrifft des alten odder neues Testaments, Gott hat vns nicht da von befohlen, der Christliche glawbe weis nichts da von, Da sind auch noch keine Doctores gewest, die solchs Fegefeuer aus der heiligen schrifft beweiset haben, Etliche haben yhn wol solchs fur genomen, aber sie haben yhren vnuerstand da mit redlich beweiset, wie nu schier die kinder ynn der schulen wol wissen, Da neben haben vns die Polter geiste vnd der pffaffen lugen das fegefeuer so auff geblasen, das wir eitel Fegefeurs messen haben ³⁾, zu dienste dem grossen Gott, der da Bauch heisset, vnd haben verlorn den seligen brauch des heiligen Sacraments, vns von Christo befohlen vnd von den Aposteln gelert, vnd von den frommen Christen gehalten, wie vns offenbar anzeigt Paulus .1. Cor .11. Die rechten Christen haben ynn diesem leben fegefeurs gnung ⁴⁾, da von auch die schrifft meldet, vnd heisset es, anfechtung, verfolgung, das feur des trubsals etc., Dar von ein ander mal mehr, Die feinde der gnaden Gottes, durffen nicht sorgen, das sie kein feur

1) In het meervoud.

2) Ter wille van de heeren wettenmakers.

3) Missen voor de verlossing der zielen uit het vagevuur.

4) Genoeg.

behalten, wenn sie schon das Fegefeuer verlieren. Sie haben dennoch ym vorrat das hellische feuer, da hinein gehoeren solche Christenschender vnd viri sanguinum, das ist, blut hunde vnd moerder, Wir wolten gerne mit vnsern gebete vnd lere, sie erretten, wenn sie nicht so mutwillig widder die erkante warheit tobeten. //

Zum Vierden, Wir haben ym himel niemand anzuruffen, denn [A iij^e] Gott vnsern Vater, vnd vnsern HERn Ihesum Christum, vnsern Mitler vnd versoener vnd seligmacher, vnd den heiligen geist, der vns Christum leret, vnd zu ewigem trost durch Christum, den Vater erzeiget. So leret vns alle schrifft, Gott sey gelobet, Der Christen glaube weis nicht anders, der teuffel sols nicht anders beweisen, lügen gilt nichts. Wer ander goetter hat anzuruffen, der mag sich auff sie ynn seinen noeten verlassen.

Zum Funfften, Ach Gott wie schewen sie das liecht, wenn sie von beider gestalt des Sacraments reden sollen, nu die warheit des befelhs Christi am tage ist. Christus gab den kelch seinen Iungern vnd sprach, Trincket alle draus, dieser kelch ist das neue testament ynn meinem blut, das fur euch ausgegossen wird, zur vergebung der sunden, Solchs thut so oft yhrs trinckt zu meinem gedechtnis. Hie frage ich, Sind nicht die Leien Christus discipuli, das ist, schuler die von yhm als von yhrem einigen Meister, das Euangelion leren sollen? hoeren sie nicht zum neuen testament, das ist, zur vergebung der sunden? ist das blut Christi nicht yhr? ist ¹⁾ nicht fur sie ausgegossen zur vergebung yhrer sunden? sollen sie nicht des HERn gedencken, das ist, verkundigen vnd bekennen des HERRN tod, welcher wird vns klerlich angezeigt ynn der ausgiessung seines bluts, Wenn hat Christus ym Sacrament zu empfangen ein vnterscheid gemacht zwisschen den Christen? Wo haben die Apostel anders geleret vom Sacrament, den Christus befolhen hat? Die heiligen Bischoffe vnd die man nennet Doctores Ecclesiae, haben beide gestalt des Sacraments allen Christen gegeben, Die solches anders sagen vnd schreiben, die thun den heiligen Doctoribus gewalt vnd vnrecht, vnd sind grobe Esel vnd vnuerschamte lugener. //

Sie sagen ynn diesem Artickel. Es ist nicht widder die einsetzung Bj^r des HERRN, noch widder das Euangelion vnd der Apostel gepot (kikuck, sie wissen nicht was sie sagen) das die Leien nur ein zeichen vom Sacrament des altars empfangen, Wir aber sagen, Wenn Christus sagt seinen lieben Christen, die er mit seinen teuren blut erloeset hat, Nemet, trincket, das ist mein blut etc. vnd ein ander

1) Lees: ists.

komt da her vnd verbeut solchs den Christen, vnd saget, Bey verlust ewer seelen seligkeit, trincket nicht, yhr sollet Christum ynn dem parte ¹⁾ nicht horen, er verfuret euch, yhr seit verdampfte ketzer, nicht alleine wenn yhr aus dem kelche trincket, wie Christus befihlet, sondern auch wenn yhr trincken wollet, odder wenn yhr nur gleubet, das yhr aus des HERRN kelche trincken muget, viel grosser ketzer seit yhr noch, wenn yhr ander leute wollet leren, was Christus befolhen hat, yhr sollet nicht Christo vnd der Apostel lere gehorsam sein, sondern der kirchen, das ist, vns die wir verbieten was Christus befolhen, vnd die Apostel geleret, vnd die Christen angenommen vnd gebraucht haben, Was Christus befolhen hat das sol nichts sein, ia auch ketzerey, es were denn, das wir es widder zuliessen odder erleubten, das Christus befelch krafft vnd macht solte haben,. Was wir aber wollen das sol recht sein, es sey Christo lieb odder leid etc. Ist ein solcher mensche nicht ein lesterer Gottes, vnd ein mutwilliger schender des heilsamen befelhs vnsers HERRN Ihesu Christi? Solche frome leute sind vnser pfaffen mit der verbietung des HERRN kelchs, noch wollen sie Christen sein, ia sie durffen wol moerder daruber werden, wie sie diesen Wilhelm gemordet haben widder Gott, vnd wenn sie an etlichen orten keine gewalt haben zu morden, so feilet es doch an yhrem guten willen nicht. Wer diese diebe bey solchen fruechten nicht mercken kan, der mus seer vnuerstendig sein.

Bj ^v Zum sechsten ²⁾ vnd siebenden, sagen wir, sie des heiligen geistes vrteil widder sich geweissaget haben. 1 Timoth .4. ³⁾ da sticken inne bis an die ohren diese leute, die vom glauben abgetreten sind, vnd hangen an den irrigen geistern vnd teuffels leren, die da predigen lügen ynn heucheley, das ist, vnter dem schein der heilickeit, sie haben schendliche brandmale ynn yrem gewissen, widder die nature vnd widder Gottes wort. Was ists denn das sie so boese leren? Sie verbieten den ehelichen stand vnd speise etc. Ein Christen lese yhe fleissig da selbs, wie wir den text oft haben klerlich ausgelegt ynn vnsern buchern, so wird er sehen das der heilige geist vnser Pfaffen vnd Munche gar fein getroffen hat, Solche ketzer vom heiligen geist verdampft, sind yhe nicht die man die Lutherischen nennet, des haben wir gute gezeugnis von der

1) „Ynn dem parte“ wil zeggen: ten aanzien van dit gedeelte.

2) Uit de beantwoording van Willem van Zwolle blijkt dat in het stuk der Leuvense professoren ook eene stelling voorkwam betreffende de biecht (zie beneden, quat. D, bl. ij r [blz. 170]). Deze stelling is door Bugenhagen overgeslagen. Vergel. quat. C, bl. iij ^v en het daar aangeteekende.

3) 1 Tim. IV: 1—3.

gantzen welt, auch von vnsern feinden, wie diese beide Loeuenschen artikel anzeigen.

Von den speisen sagen wir so. Man solte das volck leren, das sie nicht fressen vnd sauffen, wie die Apostel leren, vnd wie Christus vermanet Luce .21. Hutet euch das ewre hertzen nicht beschweret werden mit fressen vnd sauffen vnd mit der sorge dieses lebens etc. Vnd da neben lassen die gewissen mit lere vnd gesetzen vnuerstricket, ob sie fisch odder fleisch essen sollen, denn solchs ist teuffels lere, da durch die gewissen vom glauben Christi werden gefuret, vnd lernen sich auf erdichte gerechtikeit verlassen.

Von der keuscheit aber sagen wir also, Alle Christen sollen keuscheit halten, Niemand sol vnkeusch leben, wer nicht kan keusch leben ausser dem ehelichen stande, der sol keusch leben ynn dem ehelichen stande. So wil es Gott haben, vnd so hat ers verordnet, Ym ehelichen stande aber keusch leben, ist das ein yglicher sich benugen lesset an seinem ehelichen gemahl, wie auch // Sanctus Paphnutius saget ym concilio Niceno, vnd werete *Bij* da mit ¹⁾, das das Concilium auff das mal nicht muste schuldig werden an den teuffels leren, die ehelich zu werden verbieten, Darnach ist gleich wol fort gegangen ²⁾, denn der heilige geist konte nicht liegen, der solchs zuuor geweissagt hatte.

Vnser Pfaffen reden also von der keuscheit, wie dieser sibende Artikel anzeiget, gleich ob die eheliche leute die kinder zeugen, nicht keusch sonder vnkeusch leben, vnd ist doch die vnkeuscheit allen leuten verboten, aber kinder zeugen yhm ehelichen stande, ist Gottes ordenunge, sein werck vnd segen, Ia wen schon keine kinder da von kommen, so ist doch ym ehelichen stande die eheliche pflicht Gottes ordenung, Gottes werck vnd Gottes recht, wie Paulus schreibt .1. Cor .7. Darumb gefellet Gotte solchs wol, vnd hat einen gewel an der vnordenung die dawidder ist, also ist die hurerey, die ehebrecherey, die vnreinikeit vnd Sodomei, ynn welchen teuffels wercken sticken bis an die oren die meisten Pfaffen vnd Monche, die so kostliche keuscheit fur geben mit yhren Artikeln, in hypocrisi loquentes mendacium, Die andern alle, die vnter yhn die reinesten woellen sein, sind ynn den teuffels leren ersoffen, vnd verteidigen ³⁾ die teuffelische verbietunge des ehelichen standes, daraus solche schande vnd sunden komen, wie am tage, Der Iungeste tag wird schir mehr an tag bringen, der eyne bube ist wie der ander, one das diese teuffels lerer erger sind,

1) Hij wilde daarmede voorkomen.

2) De verbastering, 1 Tim. IV voorzgd, is evengoed ingetreden.

3) Verdedigen.

denn die alleine yn des teuffels wercke sticken ¹⁾, Denn arme sunder mag Gott bekeren, vnd aus barmhertzikeit durch Christum, wenn sie zum Euangelio kommen, bessern, Die aber die teuffels leren verfechten, sind ynn yhrer heiligen lügen vnd heucheleie gantz verstockt vnd verblindet. //

B ij " Sie alle vber einen hauffen ²⁾, sind nicht werd, das sie das heilige wortlein Keuscheit ynn mund nemen, sie wissen nicht was es ist. Wer on hurerey, ehebrecherey, vnreinigkeit etc. lebet, der lebet keusch, er sey iungfraw, widwe odder ehelich, So wird man es finden ynn der heiligen schrift, Der teuffel wolte gerne sagen, wenn er durffte, das der ehliche stand vnkeuscheit sey, da mit er mochte desten bas ³⁾ bekrefftigen seine teuffelische ehe verbietung. Darumb, darff kein Christen ewige keuscheit sonderlich geloben, alle leute sind schuldig ewige keuscheit zu halten aus Gottes gebotte, wie alle leute schuldig sind Vater vnd muter zu ehren, nicht zu toedten, nicht morden, nicht stelen, vnd durffen solchs nicht sonderlich globen, Wer aber aus vnwissenheit yhe gelobet hat ewige keuscheit, dem ist da mit nicht verboten ein ehelich weib zu nemen vnd eheliche pflicht ⁴⁾, kan er nicht oder gefellet yhm nicht keusch zu leben ausser ⁵⁾ dem ehelichen stande, so lebe er keusch ym ehelichen stande, so bleibt er yhe noch ynn der keuscheit, vnd vermeidet vnkeuscheit, ynn welche er moechte fallen widder Gottes gebot vnd widder sein gelubde.

Aber ich wil dir wol sagen was vnser geistlichen geloben, wenn sie geloben yhre ewige keuscheit, Sie geloben odder schweren nicht keuscheit zu halten, denn vmb keuscheit willen zuhalten durfften sie nicht den ehelichen stand vermeiden, sie leben auch nach yhrem gethanen gelubde vnd geschworen eide ynn aller vnkeuscheit etc. vnd die fromesten vnter yhn konnens ansehen, das yhre mitpfaffen zehen huren odder auch ehebrecherinnen bey sich haben, odder sonst mit yhn zuhalten ⁶⁾, das ist alleine eine menschliche brechlichkeit, das aber einer von yhn hurerey, wie Paulus sagt, zu vermeiden, ein ehelich weib neme, nach Gottes ordenung vnd willen, das ist, *B ij* " eine ketzerey nicht zu leiden, die man mit // feuer mus straffen, vnd dar nach liegen ⁷⁾ das solche ewig verdampft sein, das also der eheliche stand ynn die helle hoere, vnd Sodoma vnd Gomorrha ynn den himel.

1) Zij die diuvelsche leeringen verkondigen zijn gevaarlijker dan wie diuvelsche werken doen.

2) „Sie alle vber einen hauffen“ beteekent: „so viel ihrer sind, zusammen“. Zie J. u. W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, Leipz. 1877, Bd. IV. 2, Sp. 590.

3) Beter.

4) „Pflicht“ hangt af van „nemen“.

5) Verbeterd uit „ansser“.

6) „Mit yhn zuhalten“ wil zeggen: het met haar houden.

7) Te lezen alsof er stond: „liegen sie“, nl. die „mitpfaffen“.

Was ist denne das sie geloben odder schweren? Ich wils sagen, vnd sie sollens selbs bekennen müssen ¹⁾ mit aller welt, das ich nicht feile, Sie verloben vnd verschweren vnsers HERRN Gottes ehelichen stand, Nemlich das sie nimehr ein ehelich weib wollen nemen, solten sie auch ynn alle hurerey vnd vnreinickeit dar vber fallen vnd ewig zum teuffel faren. Ia es geschicht oft, das Gott yhr freuel geloben vnd schweren straffet, da mit das er sie destemehr vnrein lesset werden, Sie solten des teuffels werck, vnd nicht Gottes werck, als da ist der eheliche stand, verschweren ²⁾, wie alle Christen haben gethan vnd thun ynn der tauffe, Dar aus mag man merken wie feind die teuffels lerer sind dem ehelichen stande, doch ynn Hypocrysi, das ist, vnter dem scheine der Engelischen heiligkeit, wie auch Paulus saget Colos .2.

Summa, on weib reine leben, können nicht alle leute, sondern etliche den es Gott sonderlich gibt, wie Christus sagt, Matthei .19. vnd Paulus .1. Corinth .7. Dem es nicht gegeben ist, was gelobet doch der odder schweret, zuhalten das er nicht kan? Mochtestu doch auch wol geloben vnd schweren, das du woltest fliegen vber den torm, vnd hast keine flugel. Ia sprichstu, Ich wil Gott bitten vmb keuscheit, Antwort, Das ist wol von noeten, du hast ein weib odder nicht, Aber gelobe vnd schwere nicht, du wirst meineidig. Ist dir aber solche sonderliche gabe gegeben, das du on weib, odder on man rein leben kanst, So gedencke das es eine gabe Gottes sey, vnd gelobe odder schwere nicht, denn der weisest nicht wie lange, Es moechte mit der zeit anders mit dir werden, so hastu dennoch hinfurt den heiligen // ehelichen stand, da zu *Bij* du greiffen mugest, weil du merkst, das du solcher muhe ³⁾ nicht mugest vberhaben sein, Muehe hie muehe da, einen gnedigen Gott vnd gut gewissen müssen wir haben, kan ich nicht vnelich ynn den himel kome so kome ich hinein ehelich, wie geschrieben stehet Hebr .13. Ehrlich sey die hochzeit vnter allen, vnd vnbe-
fleckt die kamer, Die hurer aber vnd die ehebrecher wird Gott richten odder verdammen. Ich schweige hie, das auch einer der nicht benoetiget ist, sonder hat macht seines willens, das ist, dem Gott solche gabe geben hat ⁴⁾, so er anders nicht vntuechtich zur ehe sey, muge ehelich werden, wie Paulus sagt, er sundiget nicht.

1) Verbeterd uit „müssen“.

2) Afzweren.

3) „Muhe“ is hetzelfde als „Mühe“ en beteekent in dit verband: bezwaar, last. W. Muller u. F. Zarncke, *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*, Leipz. 1863, Bd. II, S. 229. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, Leipz. 1885, Bd. VI, Sp. 2628.

4) Wien God zooveel zelfbeheersching geschonken heeft, dat hij zich zou kunnen onthouden.

Der heilige geist wil den ehelichen stand frey haben, widder alle teuffels leren.

Aber reine leben, heisset nicht alleine auswendig mit dem leibe odder fur den leuten reine odder keusch leben denn das were eine heucheley, sondern auch ynwendig one brunst vnd vnkeusche lust, wie Paulus sagt, Das die Iungfraw keusch odder rein odder heilig sei mit dem leibe vnd mit dem geiste. Das du nicht mit dem hertzen ehebroeich odder vnreine seist, Wie Christus leret, Vnd Paulus, weil solche ynn der farh ¹⁾ der vnkeuscheit sind, vnd konnen nicht mit freien hertzen odder gewissen dem HERRN dienen, gibt rat ²⁾ aus dem heiligen geiste, wider die teuffels leren vnd spricht, Zu vermeiden die hurerey sol ein iglicher sein weib, vnd eine ygliche yhren man haben, Denn es ist besser freien denn brennen, Wie auch Sanctus Cyprianus beschlos, do er ynne ward, das etliche Diaken, die Iung frawen (fuit) ³⁾ beschlieffen, die ewige Iuncfrauschaft gelobet hatten (denn solche heiligkeit hub sich zeitlich an ⁴⁾, es waren aber keine kloster nonnen) vnd solche heilige Diaken decketen doch den schalck, mit heiligem scheine, [B iij r] vnd hiessen solche Iuncfrawen, yhre geistliche // mutter, es waren alle gute geistliche leute, Solche heiligkeit bringet solche frucht. Wie denn etliche von vnsern Nunnechen, die Coronate ⁵⁾, wilche sie nennen Carnuten, oft auch sind groblich angefochten von solchen heiligen leuten etc. Die woert Sancti Cypriani, wie er schreibt lib .1. Ep .1. sind diese. So solche Iuncfrawen Nicht wollen odder nicht konnen bestendig bleiben, so ists besser das sie freyen, den das sie mit yhren luesten solten yns feur fallen, auff das sie mit solcher weise den brudern vnd schwestern, das ist, den Christen, keine ergernisse anrichten.

Das sind seine wort, wilche wir Christen nicht dar vmb sollen an nemen, das sie Cyprianus alleine hat gesagt, sondern darumb das sie Cyprianus hat gesagt aus Gottes woert, Denn seine wort stehen auff's erste auff den woerten Pauli, Es ist besser freien den

1) Farh = Fahr, d. i. gevaar. J. u. W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, Leipz. 1862, Bd. III, Sp. 1244.

2) Voortzetting van „Vnd Paulus . . . gibt“. Bugenhagen doelt op 1 Kor. VII : 2 en 9. 3) „Iung frawen (fuit)“ zijn : gewezen jonkvrouwen. J. u. W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, Leipz. 1878, Bd. IV, 1 (1^e H.), Sp. 479.

4) Dit soort van heiligheid kwam toen in zwang.

5) Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, Par. 1845, T. IV, p. 730 vermeldt onder zekere kloosterorden ook eene Ordo de Corona (Monasterium B. Mariae de Carmelis Ordinis de Corona). Doch misschien moet hier eerder gedacht worden aan de kroon, die kloosterzusters bij hare wijding of inkleeding ontvingen. Zie W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Arnh. 1867, Dl. II, St. ii, blz. 63.

brennen, Zum andern, dar auff, wie die gantze heilige schrift leret, das kein schandleben vnter den Christen, wie vnter vnsern geistlichen, sol sein. Solchen guten spruch aus Gottes wort, widder die teuffels lere, die vnter einem heiligen seheine der lungfrawschafft vnd keuscheit die ehe verbeut, findestu ynn des Pabst Decret nicht, da mit man mochte viel elender gewissen troesten vnd Christlich erretten, sondern da sind lieber zusammen raffet solche spruche der Veter, die sie ¹⁾ vnfursichtlich vnd on Gottes wort, ia oft widder Gottes wort gesagt haben, das da mit vnser geistlichen, marter vnd stricke zurichteten den armen gewissen, vmb wilcher willen zu erfreien Christus den tod hat gelitten. Was wiltu mehr hoeren von solcher keuscheit?

Aber vnser Loeuenschen Theologen setzen ynn diesem sibenden artikel da zu, Odder sonst ander gelubde Gott gelobet vnd gethan, [B *iiiij*'] sol man halten, Sie mei-//neten es zu treffen, das sie yhre Closter gelubde bestetigeteten mit einer Clausula generali, aber es hilfft nicht, Man gelobet oft Gott, das nicht Gottlich ist, Man gelobet auch oft Gott, vnd bezalet es dem teuffel.

Wie oft haben wir geschrieben, das ein recht gelubde sol zweierley an sich haben. Das erste, das es sey muglich, das ander, das es sey Gottlich, Was nicht muglich ist, odder einem menschen nicht von Gott gegeben, das gelobet vnd schweret ein narre, Was aber nicht Gottlich ist, das ist, was widder Gottes wort ist vnd den glauben, das gelobet ein gottloser vnd vnchristen, es were denn, das ers thete aus vnwissenheit, dem sol es leid sein, wenn ers lernet mercken, vnd sol Gott bitten das er yhm solche vnwissenheit vergebe, vnd da neben sein gottlose gelubde vnd eid mit fussen treten, Wer sich zum teuffel hat gelobet vnd geschworen, solte er dar nach nicht begeren los zu werden? wie komen wir Christen zu solchen teuffels stricken? Vnmuglich ist zuhalten, das du gelobest on ehe rein zubleiben, wenn dirs nicht sonderlich gegeben ist von Got, wie gesagt, Vngotlich vnd vnchristlich ist, das die Moniche eine erlogene armut geloben, vnd etliche wollen betteln, etliche setzen sich ynn die guter, die sie mit yhren Fegefeurs messen der welt abgelogen haben, so lange das sie auch Bischoffs stebe vnd hute gekriegt haben, was wollen sie da mit machen? Paulus durch den heiligen geist thut ynn den ban solche vngeistliche mussiggenger vnd Bauch diener alle sampt .2. Tessal .3. Bey vns sind sie die besten. Summa, alle yhre regulen vnd obseruantien. Item, alles

1) Een scheurtje hier in het blad maakt dit woord onleesbaar. Er schijnt echter „sie” te staan.

menschliches furnemen, da durch sie wollen Ablass vnd vergebung der sunden erwerben, ist vnchristlich, vnd eine verleugnung der barmhertzigkeit Gottes vnd des bluts vnsern HERRN Ihesu Christi.

Cj Zum Achten, sie setzen einen artickel also, Man soll // gehorsam sein dem gebot der kirchen vnd des Keisers, das man Luthers bucher nicht lesen sol. Mit dem worte Kirche, da können sie mit spielen vnd schirm fechten wie sie wollen, fur den blinden. Kirche, welches auff griechisch Ecclesia heisset, ist auff deudsch eine versammelunge, Damit wir pflegen zunennen, die versamlunge der Christen, Wennman sagte Ecclesia eine Christenheit, so kondtens die deudschen besser verstehen. Eine gemeine Christenheit, gehet vber die gantze welt, in welche gehören, alle die an Christum gleuben, vnd Christus ¹⁾ lere lieb haben, welche auch wird genennet Apostolica, darumb das sie sich helt an die lere vnd an den glauben, welchen yhr Christus durch seine Apostel hat predigen lassen vnd befohlen. Alle Ecclesiae, das ist, alle Christenheit odder Christliche versamlunge ynn sonderlichen ortern vnd landen, sollen alle gehoeren zu solchem glauben vnd lere, vnd nicht abgescheiden sein, von der gemeinen Christenheit, wie gesagt. Apostel glaub vnd lere sol allen Christen gemeine sein, anders sind sie nicht Christen, wie wol sie sich so nennen, So solt du verstehen das wortlein Kirche odder Christenheit.

Nu wil ich dir auch sagen was ynn des Luthers buchern geschrieben stehet, das du mugest recht mercken, ob das auch eine Ecclesia Christi, das ist, Eine Christenheit sey, die solche bucher verbeut zu lesen. Luther hat ynn seinen buchern geschrieben solche lere, als ich ynn dieser vorrhede, widder diese acht Louensche artickel geschrieben habe, welche lere er so beweret ²⁾ hat mit Gottes wort vnd des Christlichen glaubens warheit, das es vnser Sophisten, meine ich, wol gefulet haben, sie können nu nicht mehr denn Gottes warheit schenden, vnd das vnschuldige blut verdammen.

Vber das so hat auch der Luther, wie wol schier ynn allen seinen *Cj* buchern, dauon geschrieben stehet, doch // auch sonderliche bucher gemacht, von der gewalt vnd ehre weltlicher Oberkeit, vnd also widder erfur gezogen ³⁾, das es auch mercken die Fursten vnd Herrn, die sonst vnser feidde ⁴⁾ sind, Ynn der pfaffen bucher wirstu solche treffliche vnd Gottliche lere vom gehorsam der Oberekeit

1) Verbeterd uit „Chrisius“.

2) „Beweret“ is hetzelfde als het hedendaagsche „bewähret“.

3) Erfur gezogen, d. i. op den voorgrond gebracht, nl. het gezag der wereldlijke overheid.

4) De ons vijandige partij. „Feidde“ is hetzelfde als het hedendaagsche „Fehde“. J. u. W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, Leipz. 1862, Bd. III, Sp. 1433.

nicht finden, ia sie haben sie lieber etliche hundert iar vntergehalten, gleich ob sie selbs die Maiestet weren, leisteten keinen gehorsam, welches yhn doch die Apostolische lere gebotten hat, gaben nicht sches ¹⁾ vnd ander pflicht, welches doch Christus selbs dem Keiser odder oberkeit nicht versagt hat, vnd hat vns gebotten, Gebet dem Keiser was dem Keiser, das ist, der weltlichen Oberkeit, gehoret, was yhr aber gehort, schreibt Paulus Rom .13. Dar vber faren sie zu, nu die Euangelische warheit so offenbar ans liecht kompt, vnd vber reden die weltliche Oberkeit, das sie mus die warheit Gottes verbieten, gleich ob sie Turcken weren, vnd waschen die hende ym vnschuldigen blute, Ich meine, sie thun yhe der weltlichen Oberkeit grosse ehre ²⁾, wenn sie die so grewlich mit Gottes richte beschweren. Ich hoffe Herren vnd Fursten vnd ander Oberkeit, werdens ein mal mercken, das helff ynn Got durch Iesum Christum vnsern lieben Herren Amen. Da zu leret der Luther auch fleissig bitten fur Keiserliche Maiestat vnd alle Obergkeit, vnd wir bitten auch fleissig offenbar vom predigstule, vnd wenn wir gehen zum Sacrament vnd ynn vnsern offenbarn litanien, wie am tage ³⁾, so es anders yemand wissen wil, vnd wir wissen das wir haben eynen Gott der vns erhoeret durch Christum vnsern Herrn, Der teuffel wolte gerne durch die Pfaffen vnd Monche, die Oberkeit vberreden, das sie vns fur solchen dienst vnsern lohn gebe ⁴⁾, Das befehlen wir Gott, der sols sehen vnd richten.

Ia das heubtstucke, ⁵⁾ yn des Luthers lere vnd buchern, habe ich noch nicht gesagt, Alle seine lere vnd // schrift ist der grund *Cij* ⁶⁾ aller heiligen schrift ⁷⁾, Articulus Iustificationis, das ist, wie wir armen verlorne suender sollen vnser sunden loes, from vnd selig werden, Nemlich, das wir von vns selbs verlorn sind, vnd konnen vns selbs nicht helfen, noch keine creatur ym himel odder auff erden, vnd werden der wegen nicht aus vnserm verdienste odder vermugen, sondern aus lauter gnade vnd barmhertzigkeit Gottes vnsern lieben vaters, vmb des bluts vnd verdienstes willen seines lieben sons vnsern HERRN Iesu Christi gerechtfertiget, das ist, geloestet von vnsern sunden vnd ewig selig, das wir hin furt kinder Gottes sein, mit dem heiligen geist begabet vnd thun vnsern vaters willen. Solche artikel vnd lere ist der welt nicht zu leiden,

1) Belasting, schot.

2) Bugenhagen spreekt sarkastisch.

3) Wie am tage, d. i. zooals openbaar is.

4) Een sarkasme.

5) „Heubtstucke” is enkelvoud: het voornaamste punt. De komma is misplaatst.

6) Er staat abusievelijk: C iij.

7) De hoofdzaak van hetgeen Luther leert en schrijft, gelijk ook de kern der H. Schrift, is de rechtvaardiging door het geloof.

solehs (wie Paulus aus dem Esaia sagt .1. Cor .2.) hat kein auge gesehen, kein ohre gehoret, vnd ist ynn keines menschen hertz gestigen, one dem es der geist Gottes durch die predigt des Euan-gelij offenbaret, Vnser Papisten kennen Gottes gerechticheit nicht yn Christo, wissen anders nicht denn von menschlicher gerecht-icheit, die zur seilicheit fur Gott nichts gilt, zu plappern, nicht viel besser denn Turcken vnd Iueden, one das sie alleine Christo den namen vnd titel lassen, das er sei vnser gerechticheit, das ver- stehen sie nicht.

Was ist nu ynn des Luthers buchern, das man nicht lesen sol? odder was ist das fur eine kirche odder Christenheit die soche lere verbeut zu lesen? Wir wollen Keiserlicher Maiestet vnd aller Oberkeit thun alles was ihr gehoret, vnd sol niemand beweisen das wir vngehorsam sein, so man wolle recht sagen, das wir aber auch Gotte thun was yhm gehoeret, das sol vns die Oberkeit die von Gott verordenet ist, zu gute halten, Denn Christus hat vns beiderlei be- fohlen, Gebet dem Keiser was dem Keiser gehoret, vnd Gott was Gott gehoret

Cij Mich wundert, das die Louenschen Sophisten in iren artickeln nicht ein wort gesetzt haben, de iustificatione wie man from odder der sunden los werde, das man fur Gott ein gut gewissen habe, Ich meine, sie seien nicht gros darumb bekummert, sondern alleine plappern von Statuten, Fegefeuers messen, heiligen anrufen, einer gestalt, eier vnd butter, vnd yhrer heiligen keuscheit. Wer Gottes gnade ynn Christo erkennet hat, der kan sich gar leichtlich ynn solchen stucken entrichten ¹⁾, Wie aber solten sie sich darumb bekummern, weil sie die barmhertzigkeit Gottes vnd das blut vnsers HERRN Ihesu Christi schenden mit yhrer lere, auff's hoheste, vnd morden die solche gnade bekennen?

Ich halte auch das sie sich schemen von dem artickel mehr zusagen, weil es an tag komen ist, wie schendlich sie da mit wid- der alle schrifft vnd den Christen glauben geredt vnd geschrieben haben, Die gelertisten ²⁾ vnter yhnen, pflegen zu schreiben vnd lernen, das mans solte verstehen, von den wercken der Iudischen Ceremo- nien ³⁾, wenn Paulus so oft leret, das kein mensch from werde durch die wercke des gesetzs, vnd folgten so nach, ⁴⁾ etlichen

1) „Entrichten“ beteekent hier: betalen, voldoen, afdoen, vereffenen. De geloovige behoeft zich over die punten niet bezwaard te gevoelen.

2) Lees: gelertesten? Doch vergel. beneden, quat. D, bl. iij v: nehisten.

3) Als Paulus leert, dat de zaligheid niet is uit de werken, leggen zij dit uit alsof hij slechts het oog had op Joodsche ceremoniën.

4) Overtollige komma.

lerern, die nicht wusten den rechten grund des Christlichen glaubens, wie wol sie grosse namen haben, Welche Augustinus mit ¹⁾ klarer schrift straffet vnd nidder leget, De spiritu et litera. c. 13. et 14. Solches können vnser blinden nicht sehen, den es gefelt yhn nicht. Vnter yhn sind auch rechte Grauianen ²⁾ entstanden, die meineten, es were eine grosse ketzerey, das man saget, Sola fides iustificat, das Sola, solte yhe nicht da bey stehen, vnd Paulus leret doch nicht anders, der heilige geist gibt auch anders keinen glauben, denn der vns alleine from machet ynn Christo, wollen sie die leute darumb fur ketzer schelten, so schelten sie auch Sanctum Ambrosium, der oft // schreibt das der glaube alleine *Cijr* from machet, ynn commentarijs in Paulum c. 3. et 4. etc.

Doch las sie faren, sie sind blind vnd blinden leiter, man weis wol wie es solchen pflegt zu gehen, Es ist greulich an zu sehen, das etliche durch Gottes gerichte so verblindet sind, Seer trostlich aber, das wir aus solcher blindheit errettet sind, vnd das der

heilige geist noch ynn diesen letzten verma-

ledeieten zeiten, etliche Marterer ster-

cket, das sie vmb der warheit Chri-

sti willen, durffen den tod lei-

den, wie dieser Wilhelm

von Zwollen. Des

sey Gott gelobt

ynn ewigkeit

durch Ihe

sum Chri

stum

vnsern

H E R R N.

A M E N. //

1) Zóó staat er (in één woord). Vergel. beneden, blz. 174, reg. 2.

2) „Gravia” beteekent: geschreven letter. Zie L. Diefenbach, *Glossarium latino-germanicum mediae et infimae aetatis*, Francof. ad M. 1857, p. 268. Met „Grauianen” zullen „letterzifters” bedoeld zijn.

Artickel Der Doctorn von Loeuen.

nach dem wir gesehen haben die acta vnd antwort vns gestern gethan von Wilhelm von zwollen, So haben wir geordenet, das diese stucke so hernach volgen gehalten, gegleubet, vnd bekennet sollen werden, durch den vorgenanten Wilhelm, so er fur einen rechten Christen man wil gehalten sein.

1 Zum ersten, Wo ymand ersucht wird zuschweren, ynn sachen die gerechtigkeit belangen odder den glauben, so der selbe schweret, so thut er nicht widder das wort gottes odder die heilige schrift.

2 Item das man sagt, das der Babst vnd gemeine kirche macht haben gesetzte odder statuten zu machen, zum regiment, dem Christen volk, vnd das dem selbigen das volck gehorsam sein solle, ist nicht widder die heilige schrift.

3 Item das man saget, das fegefeuer sey durch menschen treume erfunden, das ist widder die selige leer der gemeynen kirchen, vnd der heyiligen, die vber eyn kommen mit der heiligen schrift.

4 So sol man auch sagen von der anrueffunge der heiligen die mit Christo leben, Denn die sie anruffen, thun nicht widder die heilige schrift.

5 Item es ist nicht widder die einsetzung des Herrn, noch widder das Euangelion vnd der Apostel gebot, das die leien nur ein tzeychen vom Sacrament des altars entpfahen.

[C iij^r] 6¹) Item, das man so viel tage der abstinentz von ey-//ren, buttern auffsetzt, als ynn der fasten, vnd von fleisch, als auff der Apostel abend vnd andere tage von der heiligen kirchen eingesetzt, das ist nicht widder die heilige schrift.

7 Item, keuscheit ewiglich gelobet, odder widwe zu bleiben, odder sunst andere gelubde Gott gelobet vnd gethan, soll man halten, So gebeut vns die heilige schrift.

1) Hier is eene stelling betreffende de biecht weggefallen. Zie het antwoord van Willem van Zwolle beneden, quat. D, bl. ij^r (blz. 170). Wat hier dus genummerd is als stelling 6, 7 en 8 wordt in het antwoord stelling 7, 8 en 9.

8 Item, man sol gehorsam sein dem gebot der kirchen vnd des Keisers, das man Luthers bucher nicht lesen soll.

Hierauff verleihen wir dem Wilhelm, zeit von xij. tagen, darauff zu antworten, vnd darein zu bewilligen, odder wir sollen mit yhm fort faren, wie recht ist.

Dis sind die artikel auff's kurtzte begriffen, wilche ich Wilhelm von zwollen denen von Louan, furnemlich meinem herrn dem Dechent ¹⁾ gesandt habe, vnd ynn die lenge verkleret mit der heyiligen schrifft darauff gefurt, wo bey ich gedenck zu leben vnd zu sterben, Vnd habe sie gesand dem obersten general procurator ²⁾.

Zum ersten das einem Christen nicht geburt zu schweren, Matt .5. denn also Christlich zu schweren, als Paulus thet Rom .1. Testis est mihi deus etc. mag ein Christen wol thun, Vnd ynn sachen die gerechtikeit belangen, wenn ich da zu gezwungen wurde odder vermant von der oberkeit die warheit zu sagen, was Got odder meinen eben Christen angeht, Also schweret die oberkeit den vnterthanen, vnd die vnterthanen den Herrn etc. Denn was vns selbst angehet, sollen vnser wortt Ia Ia seyn, Neyn Neyn, nachder lere Christi Matt .5. Vnd die warheit frey aussagen.

Der ander Artikel von dem Babst, Also lan-//ge er das schwerd [*Cuij*] nicht niderlegt, vnd ist vnderthan dem Keiser vnd koenigen, mit dem eusserlichen menschen, vnd nimpt an das schwerd des geists, wilchs ist das wort Gottes. Ephes .6, so sol er vber meyne conscienz odder gewissen, widder zu binden noch zu entbinden kein gewalt haben, denn Christus spricht Math .12. Wer nicht mit mir ist, der ist widder mich. Also kan kein Christen mensch dem Antichrist mit dem ynwendigen menschen vnterthenig seyn.

Auch bekenne ich, das der Babst, Bischoffe odder Pfarrer macht

1) Decanus, deken. Waarschijnlijk is hier bedoeld Nicolaus Coppin de Montibus, in het jaar 1528 deken van de St.-Pieterskerk te Leuven en rector der universiteit aldaar. Zie bij Valerius Andreas, *Fasti academici studii generalis Lovaniensis*, Lovanii, 1650, p. 42; Joann. Molanus, *Historia Lovaniensium*, Brux. 1861, 4°, P. I (in de *Collection de chroniques belges inédites*), p. 477. Voor de vierschaar van den rector, de gewone rechtbank der universitaire rechtspleging, schijnt een formeel proces tegen Willem van Zwolle gevoerd te zijn.

2) Behalve advokaten (Molanus, l.l., P. II, p. 911) en een openbaren aanklager (promotor; zie Valerius Andreas, l.l., p. 53; Molanus, P. II, p. 906—911), kwamen bij de universitaire rechtspraak procureurs (procuratores causarum) voor (Molanus, P. II, p. 913). Of is met den „obersten general procurator” de procureur-generaal bij het hof van Brabant bedoeld? Men zou dan kunnen aannemen, dat dit zelfde stuk tevens heeft gediend in het proces dat gevoerd is voor den wereldlijken rechter. — Een procureur-generaal komt ook in de geschiedenis van Hoste vander Katelnye voor. Zie beneden, diens *VVaerachteghe Historie*, beschreven door Marten Mikron, fol. 18 v, 19 v.

haben zu Ordinirn aus Gottis wort eine Christliche ordination, vnd die gliedmas der heyiligen Christlichen Kirchen schuldig sind die selben zu halten, So die selbigen mit der lere Christi odder der Aposteln vnd Euangelisten vber ein kompt, vnd der selben nicht entgegen ist. Vnd diese, Bepste, odder Bischoffe, Pfarrer, sind kein heupt, Herren odder Breutgam der Christlichen glidmasse oder Gemeyne, Sondern freye diener, vnterhaltter, furweser, auff seher odder hirtten cet. Vnd diese Christenheit, gliedmasse odder Kirche ist nicht alleyn vnter dem Babst odder Roemischen Kirchen, sondern ynn der gantzen welt, gleych wie die Propheten verkündigt haben, das das Euangelion Christi solte in alle welt komen, Psalm .2. vnd .18. das also vnter dem Bapst, Turcken, Persen cet. allenthalben die Christenheit leiblich zurstrewet ist, aber geistlich ist sie versamlet ynn ein Euangelion, eynen Glauben, vnter eyn heupt, wilchs ist Christus Iesus.

In dieser Christenheit vberall wo sie ist, da ist vergebung der sunde, vnd der rechte Ablas, Denn alda ist das Euangelion, die Tauffe, das Sacrament des Altars, In welchen die vergebung der sunden wird angeboten, geholt vnd entpfangen, vnd Christus vnd *Dj^r* sein geyst, vnd Got ist auch alda, vnd // ausser diser Christenheit ist keine seligkeit noch vergebung der sunden, Vnd ynn diesem geistlichen dienst odder ordnung, hat ein Bischoff, Pastor odder ander geistlich gliedmas, der den Heiligen Geist hat, vnd von den glidmassen der Heiligen Christlichen Kirchen verordnet (ob er gleich keine platten ¹⁾ hat, noch mit der auswendigen salbe bestrichen ist) so grosse macht als der Bapst zu weiden, Teuffen, das Sacrament auszuteilen vnd brechen, etc., nach dem wir alle haben nur einen Gott, einen Christum, einen Geist, ein wort etc. dadurch das alles geschehen mus, vnd des Bapsts Gott nicht groesser ist denn vnser Gott, wilcher durch vns so wol wircket als durch yhn, Denn das sein glaube stercker yn Gott sein kan, denn meiner odder eins andern, mag wol sein, odder ²⁾ ein groesser gabe von Gott durch den heiligen geist empfangen hat, Des gleichen mag ein armer mensch, der fur der kirchen sitzt, viel groessern glauben haben denn der Bapst, vnd mehr gaben von Got durch den heyiligen geist empfangen.

Der Dritte artickel von dem fegefewer, was Paulus dar mit meinet .1. Cor .3. das mein ich auch, vnd nicht weiter.

Aber das ich den Doctorn habe zugelassen ³⁾ ymb hartikeit willen yhrer herten, das do ⁴⁾ solt ein fegefewer sein, darauff wil ich mich

1) Tonsuur. Vergel. hoven, blz. 106: blatten.

2) Eene constructio praegnans. Men leze alsof er stond: „odder das er“, enz.

3) Toegegeven.

4) Lees: da?

nicht lassen toedten ¹⁾, Denn ein recht gleubig mensch ynn dem glauben sterbende, weis das er selig ist, vnd der nicht gleubt, verdampft, Also, das den verscheidenen ²⁾ seelen, Seelmessen, Vigilien, Iargezeitten etc. nicht zu hulffe odder zu schaden komen, Sonder wir die wir ym leben sind, vnd den selben worten Gottes gleuben, die vns ynn der Messe odder sonst verkundigt werden auff dem predigt stuell, werden da durch selig, Denn vns kein ander namen geben ist, da durch wir mugen selig wer-//den, denn der name *Dj*^v Iesu. Actor .4. vnd kein ander weg gerecht zu werden, denn durch den glauben an Christum Iesum, Roman .3.

Der vierde artickel, Ob die heiligen die gestorben sind ynn dem Herrn, einige macht haben, fur vns zu bitten, Halt ich mich allein an den einigen fur bitter Iesum Christum, nach dem ³⁾ das vns die schrift gar nicht vermanet von denen, die gestorben sind ynn dem Herren, das wir sie anrufen odder das sie fur vns bitten solten, on ⁴⁾ allein von den lebendigen heiligenhie ⁵⁾ auff dieser erden,

Der funfft Artikel, Von dem hochwirdigen Sacrament, halt ichs wie Christus dasselbige seinen Iungern gab zu seinem Testament, als Mattheus, Marcus, vnd Lucas vns beschreiben.

Auffs kurtzte, glaube ich, das die Messe nicht anders ist, denn ein Testament, gedechtnis, odder dancksagunge, odder wil mans so nennen, mag man es auch halten fur eine representacio, nur kein werck, Opffer odder gnugthuunge fur die vorstorbene menschen odder seelen, die aus dem leychnam sind verschieden, Et sic pro iustificatione anime sufficit sola effusio sanguinis Christi.

Aber das man vns die eine gestalt dauon nimpt, nemlich das blut vnsers Herren, vnd vns das nicht geben wil, ist wider die einsetzung Christi, Ia auch widder des Bapsts eigene geistlich recht, Auffs erste Gelasij des Babst, de Consecratione distinctione .2. Capit. Comperimus ⁶⁾. Item yn der selbigen distinction Capit. Quid sit,

1) Voor dat gevoelen wil hij geenszins instaan; immers voor het vagevuur erkent hij, zooals uit het vervolg blijkt, geen reden van bestaan.

2) „Verscheidene” wil zeggen: die heengegaane, gestorven zijn.

3) „Nach dem” is zooveel als: naardien.

4) „On” is hier hetzelfde als het hedendaagsche „ohne”. Het beteekent in dit verband: behalve. De schrijver wil zeggen: in de Schrift is alleen voorgeschreven dat de levende geloovigen voor elkander zullen bidden.

5) Zóó staat er (in één woord).

6) De bekende uitspraak van paus Gelasius, in het *Corpus iuris canonici*, c. 12. D. II. de consecr.: „Comperimus autem, quod quidam sumpta tantummodo sacri corporis portione a calice sacrati cruoris abstineant. Qui procul dubio (quoniam nescio qua superstitione docentur astringi) aut integra sacramenta percipiant, aut ab integris arceantur, quia diuisio unius eiusdemque misterii sine grandi sacrilegio non potest prouenire”. In de uitgave van Friedberg, Lips. 1879, P. I, col. 1318.

Der Bapst Gregorius ¹⁾ Item ynn dem selbigen capitel, A quibusdam ²⁾. cet. vnd abermal ynn der selben distinction Capit. Si non. Sagt S. Hilarius, Wenn yemand nicht so grosse sunde gethan hette ³⁾ D ij cet. Also mag man sehen, wie vnsinnig dise falschen // Papisten vnd Tyrannen sind, Das sie nicht allein widder Gottes wort, sondern auch widder yhr eigen geistlich recht streben, Wilches sie gemeiniglich, grosser achten denn Gottes wort.

Der sechste artickel, von der Beicht, Halt ich auff's erste, als Dauid ⁴⁾ beichte fur Gott seinem Herrn, wilche ein Christe alle tage schuldig ist zu thun Zum andern wie wir haben Matthei .5. vnd die ⁵⁾ sollen wir thun so offte als wir vnsern nechsten Christen erzornet haben. Zum dritten mal, das wir sollen gehen zu einem verstendigen man, von Gott erleuchtet vnd von der heiligen Christlichen kirche geordnet, vnd yhm vnser not klagen, damit wir ym gewissen beschwert sind, Vnd empfaen von yhm das wort der absolucion (welchs Christus seinen lieben Aposteln befahl) zu vergebung der sunden, Vnd diese beichte ist allen Christen freihyn geben on allen zwang odder pena ⁶⁾ einer tod sunde, On allein wenn er sich selbs beschwert fulet, mag er dazu gehen.

Der Siebende artikel, von fleisch zu essen, ist allen Christgleubigen frey gelassen, auff was tage, zeyt, stunde, wenn einer das thut mit dancksagunge dem hymlichen vater, huete sich ⁷⁾ doch das er damit niemand ergere, Aber den vngleubigen ist nichts vberall ⁸⁾ rein, denn yhr gewissen ist beschmeist, Aber etliche tage zu enthalten eingesetzt von der heiligen kirchen, vmb etlicher vnordigen vnd rauchlosen menschen willen, zu einer eusserlichen vbung, damit sie das fleisch ym zawm halten, las ⁹⁾ ich wol zu das nicht widder die heilige schrift ist, Aber einem Christgleubigen der den willen D ij seins vaters weys, vnd der sich teglich messig hellt, // ist ein tag als der ander. Isset er fleisch odder butter so isset er dem Herrn,

1) Ib., c. 73. D. II. de consecr.; in de uitgave van Friedberg, P. I, col. 1344.

2) Willem van Zwolle schijnt uit het geheugen te citeeren. Het genoemde is op de aangewezen plaats niet te vinden. Wellicht bedoelt hij c. 17. D. II. de consecr.; bij Friedberg, P. I, col. 1320.

3) Ib., c. 15. D. II. de consecr.; bij Friedberg, P. I, col. 1319.

4) „Halt ich auff's erste, als Dauid“ is te vertalen: daaromtrent wil ik dezelfde gedragslijn volgen als David, die, enz.

5) „Die“, nl. die Beicht, d. i. de schuldbelijdenis aan den naaste (Matth. V: 21—24).

6) Pena = poena. De bedoeling is, dat wij niet behoeven te vreezen voor de straf die staat op eene doodsonde, als wij deze zondenbelijdenis nalaten.

7) Huete sich, d. i. op voorwaarde dat hij zich er voor wachte.

8) Nichts vberall, d. i. in het geheel niets.

9) Hetzelfde als het hedendaagsche „lasse“.

Lest ers, so thut ers dem Herrn, nach der lere Pauli, keinen tag ausgenommen, on ¹⁾ ergernis. Et sic omni tempore licitum est vesci carnibus, Aber so keiserliche Maiestat, ynn ploetzlicher anligender not vnd angst, wie der koenig zu Niniue that, ein gebot vber sein vnterthan aus liesse gehen, ein tag zween oder drey zu fasten, Es were der sonntag, dinstag, freitag odder sonabent, das einer den andern auswendig mit solcher weise ermanete zur ynwendigen busse, vnd zum ernstlichen anruffen Goettlicher barmhertzigkeit, vnd etliche liessen solchs fasten anstehen aus verachtung keiserlicher Maiestet vnd solcher not, darff ich sagen, das sie Got den Herrn damit erzoerneten.

Der achte artikel von den geluebden der Muenchen vnd Nonnen, Sintemal ich nicht ynn der heiligen schrift finden kan, das der stand von Got eingesetzt ist, sondern allein aus menschen gesetz on ¹⁾ Gottes wort oder befehlf gestiftet, mag ein yglicher eraus ²⁾ gehen wie er wil, vnd sage das es ein vngoettlicher stand ist, weil sie dadurch meinen selig zu werden.

Der neunde artikel, das ich Martinus buecher gelesen habe, hab ich nicht gethan, das ich keiserlicher Maiestat gepot dadurch verachte, sondern allein darumb, das ich muege sehen was gut oder boes sey, vnd was wider Gottes wort sey, als menschen lere vnd treume, das ich die selben verwerffen muege, Also hoff ich, wird mirs K. M. ³⁾ wol zu gutte halten.

Von den sätzen der kirchen, wird hie mit ⁴⁾ ynn dem glauben begrieffen, welchen ich hie bekennen wil, vnd damit der heiligen Driualtigkeit mich beuohlen haben. //

1) „On“ is hier hetzelfde als het hedendaagsche „ohne“.

2) „Eraus“ is hetzelfde als „heraus“. De bedoeling is, dat men het klooster verlaten mag.

3) *D. i.* Keiserliche Maiestet.

4) Wat de instellingen en wetten der kerk betreft, mijn gevoelen daaromtrent is opgesloten in de geloofsbelijdenis die ik nu wil doen volgen.

Bekentnis des Christlichen glaubens.

Vffs erste, gleube ich von gantzem hertzen den hohen artikel der goettlichen Maiestet, das der Vater, der Son, der Heilige Geist, drey vnterschiedliche personen, ein rechter, einiger, natuerlicher, warhafftiger Gott ist, Schepffer hymels vnd der erden, aller dinge vnd creaturn, gleich wie das alles noch beide ynn der Roemischen kirchen, vnd ynn aller welt bey den Christlichen Gemeinen gehalten wird.

Zum andern ¹⁾, gleube ich vnd weis, das die schrift vns leret, das die mittelste person ynn der gottheit, nemlich der Son allein, ist warhafftig mensch worden, von dem heiligen Geist, on mannes zuthun empfangen, vnd von der reinen heiligen magd Maria, als von rechter, natuerlicher mutter geboren, als vns S. Lucas klerlich beschreibt, vnd die Propheten verkuendigt haben, Also, das nicht der vater, noch der heilige Geist ist mensch worden. Auch das Got der Son, nicht allein leib on seele, sondern auch die seele, das ist eine gantze volkomene menscheit angenommen hat, der rechte same odder kind Abraham vnd Dauid verheissen, vnd ein natuerlicher son Marie geboren ist, ynn aller masse vnd gestalt, ein rechter mensch wie wir, on ²⁾ das er one sunde, allein von der iungfrawen durch den heiligen geist komen ist, Vnd das dieser mensch warhafftiger Gott ist, ein ewige, vngeteilte person, aus Gott vnd mensch worden, Also, das Maria die heilige iungfraw, ist *D iij* ein rechte warhafftige // mutter, nicht allein des menschen Christi, sondern auch des sons Gottes, als der Engel Luc .2. spricht, Das ynn dir geboren wird, sol Gottes son heissen, Dis ist mein vnd vnsrer aller Herr, Ihesus Christus, Gottes vnd Marie einiger, rechter natuerlicher Son, warhafftig Gott vnd mensch. Auch gleube ich, das dieser Gottes vnd Marien son, vnsrer Herr Ihesus Christus, fur vns arme sunder gelitten hat, gecreutziget, gestorben vnd begraben

1) Ten tweede.

„On” beteekent hier : behalve.

ist, da mit er vns von sunden, tod vnd ewigem zorn Gottes, durch sein vnschuldig blut erloeset hat, Vnd das er am dritten tage ist auffgestanden von dem tode, vnd auffgefaren gen hymel, vnd sitzet zur rechten hand Gottes des almechtigen vaters, ein Herr vber alle herrn, ein Koenig vber alle koenige, vnd vber alle creaturn, yn hymel, erden, vnd vnter der erden, vber tod vnd leben, vber sunde vnd gerechtigkeit.

Zum dritten, glaube ich an den heiligen Geist, der mit dem Vater vnd Son ein warhafftiger Gott ist, vnd vom Vater vnd Sone ewiglich koempt, vnd doch ein vnterschiedliche person, ynn einem goettlichen wesen vnd natur, Durch den selbigen werden alle gleubigen, mit dem glauben vnd andern geistlichen gaben gezieret, als mit einer lebendigen, ewigen, gottlichen gabe vnd geschenck Von dem todt auffweckt, von sunden gefreyet, froelich vnd getrost, frey vnd sicher ym gewissen gemacht. Denn das ist vnser trost, das wir solchs Geists gezeugnis ynn vnserm hertzen fulen, das Gott wil vnser Vater sein, die sunde vergeben, vnd das ewige leben vns vmb sonst schencken vnd geben.

Darnach glaube ich, das nur eine Christliche kirche ist auff erden, das ist die Gemeine odder versamlunge aller Christen ynn aller welt, die einige braut Christi, // vnd sein geistlicher leib, [D iij.] vber welche er auch das einige heubt ist. Vnd die Bischoue odder Pfarrher der Gemeine sind yhre diener vnd auffseher, vnterhalter odder furweser, Vnd die selbige Christenheit ist nicht allein vnter der Roemische kirche odder vnter dem Bapst, sondern ynn aller welt, wie die Propheten verkuendigt haben, das das Euangelion Christi solt ynn alle welt komen Psalm .2. vnd .18. Das also die Christenheit ynn der Roemischen kirchen vnd allenthalben leiblich zustrewet ist, aber geistlich ist sie versamlet ynn einem Euangelio vnd glauben, vnter einem heubt, wilchs ist Ihesus Christus. Ynn dieser Christenheit, wo sie auch ist, da ist vergebung der sunden, das ist, ein koenigreich der gnaden, vnd des rechten Ablass, Denn daselbs ist das Euangelion, die Tauffe, das Sacrament des Altars, ynn welchen die vergabunge der sunden, wird angeboten, geholet vnd empfangen, vnd Christus vnd sein geist vnd Gott, ist auch alda. Vnd ausser dieser Christenheit, ist keine seligkeit noch vergebung der sunden, sondern der ewige tod vnd verdammnis.

Zum letzten, glaube ich die aufferstehung aller todten, am iuengsten tage, beide der gerechten vnd vngerechten, das ein iglicher als denn empfaen sol, gleich wie er gethan hat, Vnd also sollen

die gerechten ewiglich leben mit Christo, vnd die vngerechten ewiglich sterben mit dem Teuffel vnd seinen Engeln. Also gleube ich an meinen Herren, wie alle rechtschaffene Christen, Denn also leret vns die heilige schrift, Darinn stercke vns Gott, vnd vnser Herr Ihesus Christus gebenedeiet ynn ewigkeit, Amen.

[D iij^r] Summa, ich gleube auff's kuertzte an Got den vater, Son vnd Heiligen geist, das ist, ich erkenne vnd neme vergebung meiner sunde, die ewige froemkeit vnd selig-keit allein von Gott dem vater, schepffer hymels vnd der erden, Alleine durch Gott den Son, Ihesum Christum, allein ynn Gotte dem heiligen geist meinem einigen troester, Vnd versage ynn diesem allein, was Gott nicht selbs ist vnd thut, vnd halte anders nichts von noeten odder nuetze zu meiner seligkeit, Doch werden hie mit nicht nidder gelegt die wercke, als solten sie nicht von den Christgleubigen gethan werden, die da eusserlich ¹⁾ geschehen aus dem glauben, durch die liebe, an vnserm nehisten, Welche vns von Christo befolhen sind, Des gleichen auch die Tauffe, Sacrament empfaen, predigt hoeren etc. werden da durch nicht verachtet vnd verworffen.

Dis ist die Beichte fur Gott, vnd eine offenbar beichte, Welche ich bekenne fur Gott vnd der gantzen welt, nach dem befelh Christi, On ²⁾ welche beichte muegen wir nicht selig werden, Zum ersten fur Gott, vnd fur vnsern nehisten (so fern wir das thun können) die wir erzurnt haben ³⁾.

So bit ich auff's erste alle Christliche ggliedmas der heiligen Christlichen kirchen, die ienigen die ich moecht erzoernt haben von kind auff, da ich gewust habe, was sunde ist gewest, bis auff diese meine letzten stunde, das sie mir das vmb Gottes willen (ob ich yemand anders gethan habe, denn ich wolt das mir geschehen solt) durch Christum seinen gebenedeyten son wolten vergeben. Hierauff bekenne ich, das ich habe gesundiget fur Gott meinem schepffer, von der ersten stunde, da ich wuste was sunde were, bis auff diese meine letzte stunde, bis ich meine seele werde auff geben ynn seine goettliche hende, das die aller geringste sunde die ich gethan habe, wirdig were ynn dem feuer hie auff dieser erde zu brennen, vnd E j^r hernach mals ynn dem ewigen feuer, Aber ⁴⁾ das statet ⁴⁾ seine goettliche guete nicht, durch Christum seinen gebenedeyten son, der mich erlost hat durch sein theuer kostparlich blut, von sunde, Teuffel, tod, vnd helle, Also das ich erloest vnd erledigt bin, von

1) Openlijk, voor allen zichtbaar.

2) „On” beteekent hier: zonder.

3) Willem van Zwolle denkt aan Matth. XVIII: 15—17. Men kan niet zalig worden als men zijne schuld niet ootmoedig belijdt, hetzij aan God hetzij aan den naaste.

4) Gedooft.

dem hellischen hunde vnd schlangen, das er keine krafft noch macht mehr an mir hat. Vnd er wird ansehen das rewige vnd demuetige hertze seins armen, vnwardigen dieners vnd knechts, welchen er gedemuetinget hat durch sein goettlich grundlose barmhertzikeit, Also das er meine sund vnd missethat, nymmer mehr wird gedencken, Vnd keine ander Absolution, als noetige zur seligheit, von dem auswendigen menschen beger ich zu empfangen, Psalm .31. *Beati quorum remisse sunt iniquitates, et quorum tecta sunt peccata. Beatus vir cui non imputavit dominus peccatum etc.* Vnd auch so oft als der mensch sufftzet fur seine sund, wil sie Gott nymer mehr gedencken, Vnd alle die ienige die beschwert vnd beladen sind, spricht Christus, komt zu mir, ich wil euch erquicken, darauff wil ichs kuenlich wagen, Aber nicht yn verachtunge stellen die auctoritet, seiner lieben Aposteln vnd Euangelisten etc. Ioann .20. *Accipite spiritum sanctum, quorum remiseritis peccata etc.* vnd Matth .18. *Quodcunque ligaueris* ¹⁾ etc. Hie mit befelh ich meinem hymlichen vater meinen geist ynn seine goettliche hand.

Ein lied ²⁾ von dem selbigen Wilhelm gemacht vor seinen tode, auff die weise. Nu frewt euch lieben Christen gemein.

O manich heubt so manlich synn ³⁾, Er ⁴⁾ ist mir wol gefallen, Fur yhn koer ⁵⁾ ich kein Keiserin, er liebt mir vber alle, Ynn meinem synn, der breudgam mein, den ich von // grund meins hertzen mein ⁶⁾, Nach yhm steht *Ej* mein verlangen.

Er hat mein hertz ynn seiner gewalt, er hat mein synn gefangen. Nicht besser war mein mut gestalt ⁷⁾, die welt wil mit mir prangen ⁸⁾, Mein lieb ist mein, vnd ich bin sein, ich bin erfreut, durch sein anschein, Er legt mein hertz zu raste.

All mein zuflucht setz ich zu Gott, bey yhm so wil ich bleiben, Gewalt der welt vnd yhr gebott, sol mich von yhm nicht treyben, Von yhm mich niemant reissen sol, widder Teuffel noch sein glieder all, die welt wird mit mir narren.

1) Willem van Zwolle citeert uit het geheugen. „Quodcunque ligaveris” komt voor in Matth. XVI:19. Daarentegen heeft Matth. XVIII:18: „quaecunque alligaveritis” etc.

2) In de oorspronkelijke uitgave is dit lied evenmin in versvorm gezet als hier.

3) Zooveel hoofden, zooveel zinnen. — De dichter wil zeggen: ieder heeft lief wat hem behaagt.

4) Nl. Christus.

5) Verkoos.

6) Het werkwoord „meinen” beteekent hier: minnen, liefhebben.

7) In mijn gemoed was het nooit beter gesteld.

8) Pronken. Hierbij is gedacht aan den schandpaal: de wereld wil mij aan den schandpaal te pronk laten staan.

Was ligt mir an der werlet spot, icht acht sein nicht ein meydle ¹⁾.
Las faren yhr gunst, ehr vnd gut, mein schatz ist Gottes reiche,
Denn ich habe sein goettlich wort, das die Sophisten von Louen
versmachtet ²⁾, mit yhrem Antichrist verwerffen.

Daruemb wacht auff yhr Christen fein, vnd last euch nicht ver-
furen, Von menschen leer vnd falschem schein, darinnen sie nu
studiren ³⁾, Widder zu stehen dem goettlichen wort, wenn sie die
warheit haben gehoert, so grimmen sie als wolff vnd beren.

Wenn sie euch nu greiffen an, die warheit zu verdrucken, Seyt
vnerschrocken yhn widder zu stehn, die schrifft yhn zu entdecken,
auff das mug offenbar werden, yhr Gottes lesterung vnd sunde
schwer, fur Keyser koenige vnd herren.

Kleiner straff sind sie nicht werd ⁴⁾, so sie verhartet bleyben,
Gott scherfft sein wort gleich wie ein schwerd, yhre boesheyte zu
vertreyben, Darumb wacht auff yhr herren all, verhyndert yhr lere
vnd falschen schal ⁵⁾, das vns Gott mit seim wort speysse.

Auff das yhr nicht mit yhrem ⁶⁾ gleich, das verdammis, die helle
[E ij r] erbet, Sie suchen nicht der seelen gedige ⁷⁾, // sondern yhr selbs
ewig verderben. Auff das gespeyst werd der bauch yhr Gott, darumb
verdruecken sie Gottes gepot, vnd menschen lere erheben ⁸⁾.

Darumb yhr leiben ⁹⁾ Christen all, last vns bitten Gott den
Herren, Das er aus der sunden gewalt, die fursten wolt bekeren.

Vnd vns verleyhen sein goettlich wort, das
vberall mueg werden gehoert, den
rechten weg vns leren .
AMEN.

Alle meine hoffnung vnd trost ynn Gott.

Alles was Gottes wort aneut ¹⁰⁾.

Das nempt an, es ist hohe zeit.

W. V.. Z.

Gedruckt zu Wittenberg durch

Ioseph Klug.

Ym Iar. M. D. xxx. //

1) „Meid“ (dimin. „meidle“) beteekent: kleinigheid. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, Leipz. 1885, Bd. VI, Sp. 1899.

2) Versmaad.

3) Trachten, zich beijveren.

4) Geen kleine, maar eene groote of zware straf verdienen zij.

5) „Schal“ is hetzelfde als het hedendaagsche: „Schall“.

6) Mit yhrem, d. i. met hen.

7) „Gedige“ is hetzelfde als het hedendaagsche „Gedeihen“.

8) Verheffen zij menschelijke leeringen.

9) Lees: lieben.

10) Aanbiedt.

M. Microen, Een vvaerachteghe
Historie, van Hoste (gheseyt
Iooris) vander Katelyne.

INLEIDING.

Een Vlaming die als jongeling naar Engeland overstak om daar eene toekomst te zoeken; die, bekend geworden met de Gereformeerde prediking, een vurig aanhanger werd van de Hervorming; die, toen in zijn tweede vaderland de geloofsvervolging losbarstte, opnieuw aan huis en hof het vaarwel toeriep, den pelgrimsstaf opnam en van het eene gewest naar het andere heeft moeten rondzwerven; die, tijdelijk in zijne geboortestad teruggekeerd, tegenwoordig is geweest bij eene preek van zoodanige strekking, dat hij zich door zijn geweten gedrongen heeft gevoeld er tegen op te komen; die geen poging heeft gedaan om zich door de vlucht te redden, weldra is gevangen genomen, in den kerker zich heeft verdedigd, en daarbij blijken gegeven zoowel van ervarenheid in de behandeling der geloofsleer als van moed om den dood in te gaan; een vader wiens laatste woorden aan den worgpaal een wensch inhielden voor de godsdienstige opvoeding zijner kinderen, maar die geen vrijheid heeft gevonden om ter wille van deze kinderen ontrouw te worden aan de waarheid; een martelaar dus die welbewust zijn leven heeft opgeofferd voor de Reformatie; eene figuur die vóór ons treedt in het volle licht der geschiedenis; slachtoffer, gevallen in een tijd waarvan wij om zoo te zeggen alles weten en omtrent wiens lot alzoo niet de minste twijfel of onzekerheid bestaat, — ziedaar Hoste vander Katelyne ¹⁾.

De kennis van zijn persoon en wedervaren kan uit vijf bronnen geput worden:

1°. uit officieele bescheiden, waartoe voornamelijk de tekst van het over hem uitgesproken vonnis behoort; 2°. uit de berichten,

1) Het vonnis is afgedrukt in de *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais*, La Haye, 1890, T. I, p. 221.

door Marten Mikron medegedeeld in het boekje dat hierachter wordt herdrukt ¹⁾; 3°. uit het martelaarsboek van Adriaen van Haemstede ²⁾, die, behalve dat hij Mikron's werk heeft gekend, ook beschikt heeft over gegevens, welke hij van elders moet verkregen hebben; 4°. uit zekere stukken van des martelaars eigen hand, voor een deel opgenomen door Mikron, voor een ander deel door Van Haemstede ³⁾; en 5°. uit het martelaarsboek van Crespin, waarin eenige bijzonderheden voorkomen die bij de genoemde schrijvers niet worden aangetroffen ⁴⁾. De bedoelde berichten vullen elkander aan zonder elkaar op een enkel punt tegen te spreken.

Tot den allerkortsten vorm herleid komt Hoste's geschiedenis op het volgende neder. Hij was geboren te Gent in Vlaanderen. Als jong gezel is hij naar Engeland getogen. Zijn beroep bestond in het damasceenen, d. w. z. het graveeren en het met goud en zilver

1) M. Microen, *Een vvaerachteghe Historie, van Hoste (gheseyt Iooris) vander Katelyne*, enz. Het boekje is gedrukt met Gothieke letter in klein octavoformaat. Aantal bladen: 4 + 60 = 64. Aantal regels per blz.: 33. Signatuur: *2—H 3. Hoogte: 14.6 c.M.; breedte: 9.4 c.M. Een exemplaar is mij geleend uit de universiteitsbibliotheek te Utrecht. De *Bibliographie des martyrologes* (T. I, p. 215) noemt een drietal andere exemplaren.

2) Reeds in de eerste, nog door den schrijver zelven bezorgde uitgave: *De gheschiedenisse ende den doot der vromer Martelaren, die om het ghetuyghenisse des Euangeliums haer bloedt ghestort hebben*, Door Adrianum Corn. Haemstedium, An. 1559, blz. 341—348; in de uitgave van Dordrecht, 1579, komt dit voor op blz. 316—322.

3) Geschriften (of gedeelten van geschriften) van Hoste vander Katelyne zijn: *Argumenten wt der Schrift, teghen de ghene die loochenen, dat Christus na den vleessche wt Adam, Abraham, Isaac, Iacob, Iesse, David ende sijnen sade is gheprocedeert*, bij Microen, *Een vvaerachteghe Historie*, fol. 3^v—13^v (hierachter, blz. 195—207); fragment van een brief aan Microen, ald., fol. 15^r—16^r (hierachter, blz. 208—209); *Mijn examinacie op den Witten Donderdach*, bij Van Haemstede, eerste editie, blz. 342 v. (ed. Dordr. 1579, blz. 317 v.); *Belijdenisse van zijn eyghen hant ghescreuen*, bij Van Haemstede, eerste editie, blz. 343—346 (ed. Dordr. 1579, blz. 318—321).

4) Crespin had in de eerste uitgaven van zijn martelaarsboek niets omtrent Hoste vander Katelyne, bijv. nog niet in de Latijnsche uitgave: *Actiones et Monumenta Martyrum*, [Genevae], 1560; maar wel in de latere edities, bijv. in de *Histoire des vrays Tesmoins de la verite de l'evangile*, [Geneve], 1570, in fol., fol. 287^v—289^v. Op fol. 288^v, 289^r haalt Crespin iets aan uit een brief van Hoste vander Katelyne aan zijne vrouw. In de uitgave van Crespin's werk door de „Société des livres religieux” te Toulouse, bezorgd door D. Benoit, *Histoire des martyrs persecutez et mis a mort pour la verite de l'evangile*, Toulouse, 1887 (herdruk der uitgave van 1619), is op p. 61—65 omtrent Hoste vander Katelyne herhaald wat in de editie van 1570 voorkomt.

inleggen van messen, klingen, wapenrustingen, enz. Hij heette eigenlijk Hoste, maar zijn Engelsche meester noemde hem Jooris, welken naam hij in den vreemde voortaan bleef dragen. In het j. 1550, onder de regeering van Eduard VI, kwam door bemiddeling van van Joannes à Lasco en Jan Utenhove te Londen de eerste Nederlandsche Gereformeerde gemeente tot stand ¹⁾. Van den aanvang af woonde Hoste hare godsdienstige samenkomsten bij. In het eerst hing hij nog aan de Roomsche leer, maar allengs veranderde zijne overtuiging, zoodat hij weldra met hart en ziel medeging met de Hervorming. Het punt waarover het hem de grootste moeite kostte heen te komen was dit: „dat wij schuldig zijn oprecht naar al de geboden Gods te wandelen, en nochtans niet door eenige verdienste onzerzijds, maar alleen door Jezus Christus zalig moeten worden, door wien alleen wij eene volmaakte vergiffenis van al onze zonden hebben” ²⁾. Toen hij dit eenmaal had ingezien, was hij voorgoed voor de Hervorming gewonnen. Hij verzumde noch preeken noch „profetieën”. De laatste waren samenkomsten waarin de preeken van de voorgaande week besproken werden; bepaald aangewezen leden der gemeente hadden alsdan gelegenheid aan de predikanten inlichtingen te vragen en met hen van gedachten te wisselen ³⁾. Na verloop van tijd had hij de Gereformeerde geloofsleer dermate in zich opgenomen, dat hij zich geroepen kon achten anderen daarin te onderrichten en wie er van afweken te bestrijden. Doopsgezinden bezocht hij in hunne huizen om hen van dwaling te overtuigen, inzonderheid om hun de orthodoxe leer aangaande de god-menschheid van Jezus Christus te ontvouwen. Zijn noodlot was dat men hem nog na zijnen dood van onrechtzinnigheid juist op dit punt heeft beticht. Om dit verwijt geheel te ontzenuwen heeft Mikron in zijn verhaal een stuk opgenomen, dat Hoste vander Katelyne zelf over dit onderwerp had opgesteld ⁴⁾.

1) Bronnen en literatuur¹ over den oorsprong dier gemeente zijn opgesomd in Deel I dezer *Bibliotheca reformatoria*, blz. 423, aant. 1.

2) *Een vvaerachteghe Historie*, fol. 1 v; hierachter, blz. 193.

3) Zie de *Forma ac ratio tota ecclesiastici Ministerii, in peregrinorum, potissimum vero Germanorum Ecclesia: instituta Londini in Anglia*, herdrukt in Joannis a Lasco opera, rec. A. Kuyper, Hagae Com. 1866, T. II, p. 101—105. Vergel. M. Woudstra, *De Hollandsche vreemdelingen-gemeente te Londen*, Gron. 1908, blz. 48 v.

4) *Argumenten wt der Schrift, teghen de ghene die loochenen, dat Christus*, enz. in de *VVaerachteghe Historie*, fol. 3 v—13 v; hierachter, blz. 195—207.

Toen bij de troonsbestijging van Maria de Bloedige de Nederlandsche gemeente te Londen werd opgeheven en hare leden verstrooid raakten, heeft ook hij Engeland verlaten. Met zijn huisgezin en zwangere vrouw is hij getrokken naar een vreemd, hem onbekend land, voornamelijk „op dat oock also syn kindt inde christelicke Ghemeinte, tot een gheestelicke vertroostinghe, de welke alle rechtuerstandeghe Christenen in huerer kinderen doop hebben, soude moghen wesen ghedoopt. Also het oock daer na opentlick inde Ghemeinte te Norden in syne teghenwordicheyt ghedoopt is geweest” ¹⁾. Degene die den doop toediende kan moeilijk iemand anders geweest zijn dan Marten Mikron, sedert 1554 te Norden predikant. Welke groote schade de verplaatsing van Londen naar Norden hem ook berokkende, toch bleef hij goedsmoeds. Het bleek uit een brief bij zekere gelegenheid door hem geschreven om Mikron te vertroosten ²⁾ in zijne mismoeidigheid over de kwellingen waaraan Joannes à Lasco ³⁾ blootstond te Emden, en die ten gevolge hadden dat deze Oost-Friesland heeft moeten verlaten (April 1555) ⁴⁾. „Om nootsakelicke oorsaken” is Hoste naar Gent gereisd. Vrienden gaven hem de waarschuwing mede zich toch vooral voorzichtig te gedragen. Hij antwoordde: „onbedacht of lichtvaardig wil ik niet spreken. Maar mocht ik den naam van God en van Zijnen Zoon Jezus Christus hooren lasteren, verre zij het van mij, dat ik dan zou willen zwijgen”. Terwijl hij te Gent vertoefde, hoorde hij op Donderdag vóór Paschen in de St.-Michielskerk aldaar de preek van een Dominikaner-monnik, die uitweidde over het sacrament des altaars, betoogende dat het brood door de woorden der consecratie veranderde in het eigen lichaam des Heeren, weshalve men in dit brood den Heer moest aanbidden en aanroepen. Wist onze Hoste wie die jonge monnik was? Misschien vermoedde hij wel niet, dat deze kloosterbroeder bestemd was om een der voormannen van zijne orde te worden, zijnen naam beroemd zou maken door eene reeks van geschriften en als een der bekwaamste

1) *Een vvaerachteghe Historie*, fol. 14 v; hierachter, blz. 208.

2) Het fragment van dezen brief in *Een waerachteghe Historie*, fol. 15 r—16 r; hierachter, blz. 208—209.

3) Er staat niets anders dan I. a L. (fol. 16 r; hierachter, blz. 209). Hiermede kan alleen Joannes à Lasco bedoeld zijn.

4) H. Dalton, *Johannes à Lasco*, Gotha, 1881, S. 450—453.

bestrijders der ketterij zou worden geprezen. Immers het was de later zeer bekende Dominikaner Petrus de Backere (Pistoris), na verloop van tijd prior in Den Haag, professor te Leuven, inquisiteur te Gent, enz. ¹⁾. Het blijkt niet dat Hoste vander Katelyne geweten heeft, welk een goed geschoolden tegenstander hij vóór zich had. Hoe dit zij, toen de spreker had geëindigd, heeft Hoste zijn bonnet afgenomen en gevraagd, of hij uit de Schrift de onjuistheid van diens beweringen omtrent het geconsecreerde brood mocht aantonen. De prediker sloeg dit af, zeggende dat hij heengaan moest. Daarop is Hoste nader op hem toegetreden en heeft uitgeroepen: „Och ghy valsche mensche dat ghy de lieden doet te verstane, dat het broodt God sy, d' welke maer een ghedachtenisse is, van het ghebroken lichame Christi voor ons”. Spoedig daarna werd hij gevangengenomen en omstreeks 10 uren des voormiddags (11 Apr. 1555) in 's Graven kasteel opgesloten. Reeds den 27sten derzelfde maand werd hij geworgd en verbrand. Van zijn eerste verhoor, nog op den Witten Donderdag, heeft hij zelf een beknopt verslag op schrift gebracht. In tegenwoordigheid van drie andere personen werd hij door twee Predikheeren, van wie een de reeds genoemde broeder De Backere was, ondervraagd. Het verhoor liep, behalve over de mis, over de aanbidding der heiligen. „Ick antwoordde”, schrijft hij, „dat ick geen ander Sancten of Sanctinnen aen en badt, dan God, den welcken men aenbidden moet in gheest ende waerheyt, Die oock een Sanct is alder Sancten, die daer roept, Koemt tot my alle die beladen zijt, ick sal v veruersschen: ende en segt niet, gaet tot den Sancten”. Men vroeg hem, of hij geloofde dat er een vagevuur was? Hij antwoordde dat hij na dit leven slechts twee wegen wist: de eene leidt tot de verdoemenis, de andere tot het eeuwige leven. Wel, zeiden zij, wat houdt gij van den paus? Is hij niet het hoofd der heilige kerk? „Waer op ick”, zegt Hoste, „antwoordde, dat ick sulcks van hem gheensins en gheloofde: maer ick ghelooue dat hy is het hooft

1) Zie beneden, blz. 185, aant. 2; en *Memorieboek der stad Ghent*, Ghent, 1854, Dl. II, blz. 278. Over Petrus de Backere wordt gehandeld: door Valerius Andreas, *Fasti academici studii generalis Lovaniensis*, Lov. 1650, p. 119; en door Joann. Molanus, *Historia Lovaniensium*, ed. P. F. X. de Ram (*Collection de chroniques Belges inédites*), Brux. 1861, P. I, p. 522. Zijne geschriften worden opgesomd door Quetif en Echard, *Scriptores ordinis Praedicatorum*, Lut. Par. 1721, T. II, p. 347 seq.; en door J. F. Foppens, *Bibliotheca Belgica*, Brux. 1739, T. II, p. 951 seq.

der Antichristischer kereke, ende dat Iesus Christus onser alder Salichmaker ende hooghe Priester, zy het hooft zijnder heylicher ghemeyne lidmaten, en niet de Paus" ¹⁾). Den gevangene werd gelast zich schriftelijk te verantwoorden. Het gedeelte van deze verantwoording dat betrekking heeft op het avondmaal is bij Van Haemstede bewaard, met eenige mededeelingen omtrent eene discussie die er op volgde ²⁾). Op een keer kwam de president van het Hof met tien of twaalf raadsheeren bij hem in de gevangenis. Was het doel hem tot herroepen te bewegen? Of wilde men door zijn eigen bekentenis vaststellen dat hij het edikt des Keizers overtreden had? In eene discussie over de geloofsleer begaven zij zich niet. „In eenen anderen brief”, aldus leest men bij Van Haemstede, „segst hy dat oock de President tot hem quam om hem te examineren, ende noch thien of twaelue van synen Rade: maer de arguacien (segst hy) en waren niet weerdich datmense soude schrijven. Want sy waren veel te slecht: ende hy heeft haer so gheantwoort, dat sy daer niet toe en wisten te segghen. Dan de President seyde: Het is ons verboden op lijf ende op goet, dat wy leecke luyden van Gods woort niet disputeren souden. Doe vraechde hem Hoste, of de Schriftuere niet gheschreuen en was tot onser leeringhe ende tot onser stichtinghe? Hy antwoordde: Ja sy: maer wy en moghender niet op argueren. Maer wy zijn hier gheset om Iusticie te doen van tghene dat teghen des Keysers mandament is” ³⁾). In zijne gevangenschap schreef hij ook nog een brief aan zijne vrouw, die hij te Emden had achtergelaten. De bedoeling van zijn schrijven was haar te troosten. Hij vermaande haar al hare bekommernis te werpen op den goeden God, die de vader en verzorger der weduwen en weezen is, zooals Hij in de H. Schrift genoemd wordt. Hij spoorde haar aan zich ijverig toe te leggen op de opvoeding van Samuel en Sara, de twee kinderen die zij hadden, en hen wel te onderrichten in het geloof waarvoor hij waarschijnlijk spoedig zou sterven en dat zij heilig-

1) *Mijn examinacie op den Witten Donderdach*, bij Van Haemstede, uitg. 1559, blz. 342 v.; uitg. 1579, blz. 317 v.

2) *In eenen anderen brief vinde ick dese syne belijdenisse oock van zijn eyghen hant gheschreuen*, bij Van Haemstede, uitg. 1559, blz. 343—347; uitg. 1579, blz. 348—321.

3) Van Haemstede, uitg. 1559, blz. 347; uitg. 1579, blz. 321.

lijk hadden bewaard gedurende vijf jaren. Ten slotte wekte hij haar op onder leiding van den H. Geest eenen nieuwen levensstaat te zoeken ¹⁾. De berichten van Mikron, Van Haemstede en Crespin over den datum van zijnen dood en de reden zijner veroordeeling worden door eene officieele opteekening in het „Memorieboek der stad Ghent” bevestigd ²⁾. Bedoelde berichten ontvangen gelijken steun door den vóór twintig jaren aan het licht gebrachten tekst van zijn doodvonnis ³⁾.

De schrijver dezer „Vvaerachteghe Historie” is de bekende Marten Mikron (Marten de Cleyne, Martinus Micronius), een van de eerste predikanten der Nederlandsche Gereformeerde gemeente te Londen, sedert 1554 predikant te Norden. Dat hij Hoste vander Katelyne persoonlijk kende, komt op verscheidene bladzijden van zijn geschrift aan den dag. Het mag onnoodig geacht worden hier nader over Mikron te handelen. In het Eerste Deel dezer Bibliotheca toch is reeds een werk van hem opgenomen, nl. „Een claer

1) Bij Crespin, *Histoire des vrays Tesmoins de la verite*, 1570, fol. 288 v, 289 r.

2) „Up den Witten Donderdach, also in Ste. Mechiels-kercke preectede broër Pieter de Backere van den Heleghen Sacramente, zo was daer eenen Hoste van de Catelyne, die hem bestondt te segghen overluydt dat al valsch was datter ghepreeckt was, waer om hy veruolcht was by den procureur generael ende ghevanghen, ende den xxvijen April daer naer op de Verelplaetse verberrent”. Aldus in het *Memorieboek der stad Ghent* (uitgave van de *Maatschappij der Vlaamsche bibliophilen*), Gent, 1854, Dl. II, blz. 278 v.

3) Omme dieswille dat ghy Oste vander Catharine u vervoordert hebt openbaerlicken binnen der Kercke van Ste Michiels deser steden binnen Ghendt, int sermoen op den Witten donderdach lestleden, den Predicant prekende vanden helegghen Sacramente vanden Aultare, te berespene ende te zegghene, dat hy qualicken ende jeghens der waerheyt ghepreect hadde. Ende dat ghy, dies tsichtent ghereadviseert zynde, midtsgaders andere erreuren contrarie den Catholicken Gheloove vander Heleggher Kercke, daer inne blyft persisteren, ende op u eyghen opinie rustende, danof den Hove deugdelick bleken es, by u zelfs kennesse ende verclaers, omme ghenoughen. So eyst, dat tHof (verclarende dat ghy ghevalen zyt inde peynen vanden placcate der K. M^t op tfaict vander heresie) condemneert u ghebrocht te zyne vanden levenden lyfve ter doot metten viere, ende u boucken verberrent te werdene; ende daernaer u lichame ghestelt te zyne buiten deser stede up een hurde anden staecke. Verclaerende voorts al u goet, tzy leen, erfve ofte catheil, waert ghestaen oft ghelegghen zy, verbuert ende gheconfisqueert tKeyzers ons geduchs Heeren prouffycete. Ghepronunchiert den xxvijen april 1555”. Aldus in de *Bibliographie der martyrologes protestants néerlandais*, La Haye, 1890, T. I, p. 221. — In de dagteekening „xxvij april” schuilt waarschijnlijk eene schrijf- of drukfout voor „xxvij april”.

bewijs van het recht gebruyck des Nachmaels Christi, ende wat men van de Misse houden sal" (1522) ¹⁾. In de Inleiding die er aan voorafgaat is eene schets gegeven van Mikron's leven en werken. Daarnaar moge dus verwezen worden.

Aan de geschiedenis van het martelaarschap van Hoste vander Katelyne heeft hij eene nieuwe verhandeling over de avondmaalsleer toegevoegd. Zij wijkt in hoofdtrekken niet af van het „Claer bewijs", dat veel uitvoeriger is.

De „VVaerachteghe Historie" zal waarschijnlijk gedrukt zijn in het j. 1555. Immers het voorwoord is gedagteekend: 26 Juni 1555 ²⁾. In de „Bibliographie des martyrologes" (T. I, p. 222) wordt opgemerkt, dat zij gedrukt is met dezelfde letter als een ander werk van Mikron: „Een waerachtigh verhaal der t' zamensprekinghen tusschen Menno Simons ende Martinus Mikron". Dit laatste kwam van de pers bij den uitgever Gillis van der Erven (Ctematius) te Emden in het j. 1556 ³⁾.

Reeds in 1558 werd de „VVaerachteghe Historie van Hoste vander Katelyne" geplaatst op den Index der verboden boeken van koning Filips II ⁴⁾.

1) *Bibl. ref. neerl.*, Dl. I, blz. 437—563.

2) *Een vvaerachteghe Historie*, quat. *, bl. 2 r; hierachter, blz. 188.

3) *Vergel. Bibl. ref. neerl.*, Dl. I, blz. 427, aant. 4.

4) Bij C. Sepp, *Verboden lectuur*, Leid. 1889, blz. 136.

EEN VVAER-

[* 1*]

achteghe Historie, van Hoste (ghe= seyt Jooris) vander Katelyne, te Ghendt om het vry opentlick straffen der Afgodischer Leere, ghe= brandt ten grooten nutte ende vertroostinghe al= ler Christenen ghe= schreuen.

Maer in wt oorsake van dien, clae= lick ghehandelt werdt van vele stichte licke ende nootweteghe stucken, in son derheit vander Misse, van het recht verstandt der worden Christi, *Dit is myn lichaem* : ende vanden waerachteghe ende valschen Christo : tot de ontschuldige aller Christenen, die nu dagelicxs om de rechte leere des Nachtsmaels Christi ghedoodt werden, met een vermaninghe tot de Querheyt.

Doer Marten Microen.

1. Pet. 4.

So yemandt lydt, als een Christen, die sy niet beschaemt, maer pryse God in dit stuck. Want oock tydt is, dat het gherichte van t'huys Gods beghinne. //

Den goetvilligen Christelicken Leser.

- V**ander waerheyt deser nauolghender Historye, de welcke wy ten nutte der Kercke Christi hebben ghescreuen, sal niemant twyfelen, anghesien datse nyew is, ende can met leuendighen, ¹⁾ ghetuyghen, oft andere sekere middelen inden noot ²⁾ beuesticht wesen. Ende na dat (eylacen) de weerelt nu schier in so menegherley sinnen ghedeelt is, als ser hoofden syn (daer wy nochtans alle eens sins, in Iesu Christo ³⁾ behoorden te wesen) ende dat
- Rom. 15. niemant doer opgeblasenheyt des herten, wat voor goet wilt ⁴⁾
- Phil. 2. ansien, dan dat met synen cop ouer een comt: ende daeromme doer een vooroordeel verblint, haestelick verdomt ende verwerpt dat hem eenichsins teghen staet: der haluen (an gemeeret dat dit onchristelick is, strydt teghen de wysheyt die van bouen is, ende is een wortel aller dwalinghen) so bidden wy den Christelicken
- Iaco. ⁵⁾ 3. Leser, die na God wilt wys syn, dat hy dusdaneghe vleesschelicke affecten, ¹⁾ wter herten verweerpande, mit een goede ooghe, na den aert der liefde, dese historie tot den einde toe lese: ende erghens wat vindende, dat hem ten eersten ⁶⁾ mishaecht, niet //
- * 2' wt eenen tooren ende bitterheyt haestelick schelde, maer ernstelick ende rypelick na de heyleghe schrift ouerlegghende, God den
- Iaco. 1. gheuer des wysheyts, om verstandt bidde. Ons aengaende wy syn altydts na de mate der gauen ons vanden heere ghegeuen, bereyt, aller onser dynghen wt Gods wordt mit Christelick bescheydt, rekenschap te gheuen. Vaert wel in onsen Heere Iesu Christo. A-

men. Anno, 1555. Iunij .26.

Marten Microen.

1) De komma is overtollig.

2) Inden noot, *d. i.* desnoods.

3) Verbeterd uit „Chisto”.

4) „Wilt” is derde persoon enkelvoud.

5) Verbeterd uit „Ioco.”

6) Ten eersten, *d. i.* aanvankelijk.

Een Register der sonderlicker hooft
stucken, waer van in dit boucxkin
ghehandelt werdt.

Hostes vander Katelyne leuen ende ghelooue.	Fol. 1.
Een schoon grondelick scrift vande menschwerdinghe Christi, dat Hoste tot een vertroostinghe der swacke Christenen by sommighe int' gheschrifte naghelaten heeft.	Fol. 3.
Van Hostes gheuanghenisse.	Fol. 17.
Van Hostes steruen.	Fol. 19.
Een christelicke vermaninghe tot de Ouerheyte die de Christenen verordeelt.	Fol. 56.
De weerdicheyte des nachtmaels Christi, ende van syn sonderlicste verborghentheyte ende van syn rechte forme,	Fol. 27.
Het recht verstandt der worden Christi // Dit is myn lichaem ende dat misuerstandt.	* 2 ^o Fol. 22. 23.
Waerom datmen ons voor Sacramentschenders verdomt ende doot, die nochtans oprecht vanden sacrament leeren,	fo. 25
Hoe dat de christenen schuldich syn de Misse te schuwen.	fol. 26. 30.
De Misse is teghen de wtterlicke insettinghe Christi.	Fol. 28.
Verdonckert ende schendt de doot Christi.	Folio. 30
Ende is vol afgoderyen.	Fol. 31.
Hoe dat het letterlick verstandt der worden Christi, Dit is myn lichaem sy teghen des natuere der sacramenten	Folio. 33.
Teghen het christelicke gelooue.	fo. 36
Tegen de eenicheyte der scrift.	fol. 37.
Ende teghen de natuere des lichaems Christi.	Fol. 39.
Ende ooc inbrynght eenen nieuwen Christum.	Fol. 42.
Antitheses ofte teghensettinghen des waerachtighen Christi, ende des valschen mischristi 75. int' ghetal,	Fol: 42.
Hoe dat Hoste in het opentlick straffen des monicks niet ghesondicht heeft	Fol, 52.
Ende hoe verre het vry ende onury sy, de Predicanten heymelick oft opentlick in de leeringhe te straffen,	Fol. 54.
Een vermaninghe tot de ghelooueghen.	Fol. 59. //

Viltmen van het iammerlick moorden der Christenen, d' welck nu daghelicx inde Roomsche Kercke geschiet, na den menschelicken vernufte richten, so is huere doot de swaerste ende schandelickste, diemen vinden can. Want sy niet alleen opentlick mit den viere in grooter pyne ghebrandt, ende daer na an een galghe, tot eenen spot, als roouers gehanghen werden, maer moeten oock, d' welck het alderswaerste is, voor de aldermeeste godloose vianden Iesu Christi, syner heylige Kercke lasteraers, sacramentschenders, ende verachters aller godsalicheyte steeruen: ia vele menschen syn so verblindt, datse doer t' verworghen deser

Ioan. 16. Christenen duncken, God eenen dienst te doene. Ioan 16. Ende Ierem. 44. die nu alleene wt des weereelts gheluck vanden ghelooue ordeelen.

Heb. 11. Iere .44. niet wetende hoe dat de rechte Keercke Christi ghemeynemat. 5. 10. lick onder het cruyce ghestaen heeft. Heb .11. ende tot den eynde Luce. 24. toe moet wesen. Math .5. 10. Luce .24. Act 14. 2. Tim .3. Sy ¹⁾

Act. 14. stooten sick schier an dit cruyce ende lyden der Christenen: be- 2. Tim. 3. ghinnen hier doer te twifelen vande salichmakende leeringhe Iesu

* 3 * Christi, ende werden in huere olde ende grofue afgoderye // grootelicx ghesterckt. Maerdie de sake wel ende oprechtelick insien, hoe dat namelick dese Christenen inde voorseyde stucken ontschuldich, alleyn om de gerechticheyt ende de name Iesu Christi veruol-

Math. 5. ghinghe lyden, ende ghedoot werden: weten ghewisselick, dat haer steeruen, seer eerelick ²⁾, heylich ende gheluckich sy. Want na de toeseegghinghe Christi hebben sy eenen grooten loon inden hemel.

Math. 5. Math .5, Ende ghelyck als d' offerhande onses Heeren Iesu Christi, voor God den vader anghenaem ende welriekende is ghe-

Ephes. 5. weest. Ephe .5. So is oock sonder eenich twyfel huere doot ³⁾, na het ghetuyghen der Heyligher scrifte, daerin wy gheleerd werden, dat voor het anschyn Gods, de doot syner heylighen seer

1) De volzin die met „Ende die nu” begonnen is wordt hier voortgezet.

2) Heerlijk. Vergel. beneden, fol. 20 v: hemelsche eerelicheyt.

3) Nl. aangenaam voor God den Vader.

costelick is. Psalm .116. Ia hoe huere doot voor de weerelt gruwelicker, ende schandelicker schijnt te wesen, so is sy niet alleyn by God, maer ooc by alle ghelooueghen te weerdegheer gheacht ende ghehouden. Want de name Gods grootelick daer doer ghepresen ende de Ghemeynte Iesu Christi inden rechten ghelooue ghesterckt tot lyden, ghedult oytmoedicheyt, afsteruinghe des olden mensche, ende aller godsalicheyt verweert werdt. Daeromme ist oock een eerelick ¹⁾ ghebruyck der eerster Apostolickscher ²⁾ kerckegheweest, datmen // het lyden der ghetuyghen des Heeren Iesu Christi, met alder nersticheyt ende ghetrauwicheyt, sonder eeneghe supersticie, tot een gedachtenisse der goddelicker wercken in hen, ende stichtinghe der kercke bescreuen heeft. D' welck christelick exempel wy nu in dese onse laetste tyden (daerinne so vele oprechte Christenen, in alle landen doer de tyrannye der Roomscher kercke om de waerheyt haer leuen strecken moeten) wel behoorden na te volgen: op dat der ghelooueghen bloedt, d' welck een saet der Ghemeynte Christi is, meerder vruchten ouer al, oock by onse nacommelingen voortbringhen mochte. Psal. 116.
Colloss. 3.
Ephes. 4.

Als wy nu dan ghehoort ende verstaen hebben, hoe dat inde stadt van Ghendt onse lieue ende weerde broeder Hoste (gheseyt Iooris) ³⁾ vander katelyne, inde voorgaende maendt, om de eeweghe waerheyt Iesu Christi, doer het vier opgheoffert sy gheweest: so hebben vele broeders van my begheert, dat ick syn leuen ende steruen, tot haerder vertroostinghe ende stichtinghe veler menschen soude willen na de waerheyt beschrijven. D' welck om veelderley oorsaken, ick (hoe wel anders myns diensts haluen meer dan ghenouch becommert) hen niet hebbe connen weygheren. Verhopende, dat hier doer Gods naem ghepresen, de waerheyt verbreydt, ende de // Ghemeynte Iesu Christi ghesticht, souden moghen werden. Ende op dat niemant twyfelde, of de voorseyde saleghen Hoste sy alleyn om der waerheyt ghedoot, so hebbe ick hier, ⁴⁾ vele dinghen tot versterkinge des waerheys, daer om hy na vele Martelaren syn bloedt vergoten heeft, toeghedaen: waer wt een goduruchtich herte, doer Gods genade, grootelicks gheleert, ghetroot ende ghesterckt sal moghen werden. * 4 *

In sonderheyt is datment al ordent

lick vanden beghinsel ⁵⁾ tot den

eynde toe nerstelick in een-

uoldicheyt des her-
ten lese.

1) Zie boven, blz. 190, aant. 2.

2) Zie fol. 54r: „Apostolicksche” en wat verder: „Apostolickscher”.

3) Het sluithaakje achter „Iooris” ontbreekt in het oorspronkelijke.

4) De komma is overtoellig.

5) Vanden beghinsel, d. i. van den beginne af, van den aanvang af.

DISTICHON CHRONO-
graphicum, per Godfredum
wingium ¹⁾).

*EXVstVs MaIas qVarto HostIVs ante
CaLendas,
ToXICa bVLLatI pVLsat aCerba
DeI. //*

1) Godfried van Wingen heeft behoord tot de eerste vluchtelingen-gemeente van Nederlandsche Gereformeerden te Londen. Hij was daar onderwijzer van de zonen van Joannes à Lasco. In 1553 heeft hij, toen genoemde gemeente wegens de troonsbestijging van Maria de Bloedige werd opgeheven, den bekenden historischen tocht met de twee Deensche schepen naar Denemarken medegemaakt. Zijn naam komt voor op de lijst dergenen die zich op deze schepen bevonden hebben (bij L. Harboe, *Zuverlässige Nachrichten von dem Schicksale des Johann a Lasco und seiner aus England vertriebenen Gemeinde*, übers. v. C. G. Mengel, Kopenh. 1758, S. 57). Te Emden heeft Van Wingen de Nederlandsche Bijbelvertaling van 1562 (den zoogenaamden „Bijbel van Deux-Aes”) vervaardigd. In 1563 werd hij predikant bij de nieuw gestichte Nederlandsche Gereformeerde gemeente te Londen. Zie over hem: F. Pijper, *Jan Utenhove*, Leid. 1883 (Register) en *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, ed. J. H. Hessels, Cantabr. 1889, T. II (Register). De verdere literatuur over Van Wingen is opgegeven in de *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais*, T. I, p. 232.

H E T L E V E N

van Hoste (gheseyt
Iooris) vander Katelyne.

Fol. 1 r

HOste vander Katelyne, salegher ghedachtenisse, wiens leuen ende steruen, wy hier doer Gods ghenade, na de waerheyt beschryuen willen, te Ghendt in Vlaenderen gheboren: is noch een ionck gheselle wesende, in Ynghelandt ghecomen. Syn hantweereck is geweest Damaskynen. Waerinne hy van God grootelick begaeft was. Ende ouermidts dat dit wordeken (Hoste) in Enghelsch, een (Weerd) beteekent, so heeft hem daer omme syn Ynghelsche meester vermaent, Iooris, by den welcken name hy altydts dar na, buten landes ghebleuen is.

Als wy nu dan te Londen in Ynghelandt, den Nederduytschen daer woenachtich, onder den godsaleghen Conynck *EDwaert* den sesten, in het iaer des Heeren 1550. het Euangelium Iesu Christi opentlick begonnen hebben te predeken, ende also na de Apolische ¹⁾ ordinancien een Ghemeinte den Heere Iesu Christo, wt den seluen, te // vergaderen: so heeft sick vanden eersten de voorseyde Hoste, *Fol. 1 v* tot de Ghemeyne opentlicke ende Kerckelicke vesamelinghen ²⁾ gheuoecht, om d' wordt des Heeren daer te hooren. Ende anghesien dat hy doer de Roomsche supersticyen verblindt, den grondt der Christelicker leeringhe int beginsel gheensins conde verstaen (hoe dat wy namelick schuldich syn na alle de geboden Gods oprechtelick te wandelen, ende nochtans niet doer onse eeneghe verdiensten, mer allein doer Iesum Christum salich moeten werden: doer den welcken alleine wij eene volmaecte vergeffenesse aller onser sonden hebben) so heeft hy sick begheuen tot een neerstich lesen der heylegher goddelicker scrift. De predication ende wekelicke prophecien ³⁾ heeft hij niet verswymt: bouen al, so is hy vierich

1) Lees: Apostolische. Zie de „Errata” aan het slot.

2) Lees: versamelinghen. Zie de „Errata” aan het slot.

3) Met „prophecien” zijn samenkomsten bedoeld, waarin eenige gewone gemeentelieden, bepaald hiertoe aangewezen, recht van spreken hebben; zij mogen alsdan aan de predikanten opheldering vragen omtrent de preeken op den voorafgaanden Zondag; ook is het hun geoorloofd tegen den inhoud daarvan op te komen. Zie boven, blz. 181 en de bespreking dezer profetieën op fol. 54 v. (beneden, blz. 248).

in het bidden tot God gheweest, dat hy van hem, doer syne barmherticheyt, inde rechte waerheyt gheleydt soude moghen werden. Aldus heeft hem God, doen hy seer neerstelick de predication ende prophetien op ¹⁾ den brief des heyleghen Apostels Pauli tot den Galaten hoorde, ten einde verlicht, ende mit de oprechte kennisse syns Sons Iesu Christi, doer de cracht des heyleghen Gheests, tot een groote vertroostinghe synder consciencie begaeft. Ghelyck ick *Fol. 2^r* naemaels vut // sijnen eyghen monde al dit, menichmael ghehoort hebbe, doe hy my in onse Christelicke t'samensprekinghen mit groote blydtschap syns herten verhaelde, hoe wonderlick dat hem God tot de rechte kennisse sijns lieuen Sons Iesu Christi wt de dipte der afgodescher superstition ende werelick leuen, ghebracht hadde. Dese rechte kennisse des waerheys heeft hy niet, als nu daghelick vele doen, cleen gheacht ofte misbruickt: maer de ghenade Gods waernemende, heeft in alle godsalicheyt ende kennisse des waerheys, daghelick meer ende meer, seer wonderlick toeghenomen: ende dat in sonderheyt, doer een neerstich, oprecht, ende duerende ghehoor des goddelicken wordes ende der wekelicker prophetien: in de welcke de predication der voorgaender weke ordentlick ende opentlick na deheyleghe ²⁾ scrifte, altydt in onse Ghe-meinte gheproeft worden. Als hy in eenich stuck der leeringhe, twyfel oft swaricheyt hadde: so heeft hy vryelick mit alle sachtmoedicheyt, daer van een scriftelicke onderrichtinghe vanden dienaren, tot hueren huysse commende, menichmael oock van andere broederen begheert. Gheen idele, ongheschickte, curioese oft lichtueerdighe vraghen brochte hy voort: maer wicteghe die ter stich-
Fol. 2^v tinghe // ende godsalicheit dienden daerinne de leere des heileghen
 1. Tim. 1. 6 Apostels Pauli volghende .1. Tim .1. 6. 2. Tim .2. De andtworde
 2. Tim. 2. woech hy oock wel, eer hyse annam, oft verwarp. Ende ghelyck hy oock mit slechte, flouwe andtworden niet te vreden was die hem van yemandt mochte voorghebrocht wesen: so liedt hy sick oock mit scriftelicke andtworden gheren ghesegghen. By alle christelicke t'samensprekinghen en disputationen heymelicke ofte opentlicke, daer in van eenich stuck der leere ghehandelt werdt, was hy seer gheren, niet wt lichtuerdicheyt of curiosicheyt, maer om daer doer tot meerder verstandt des waerheys te commen. Heeftse oock tot hueren huysse versocht ³⁾ ende heymelick mit groote neersticheyt wt de heyleghe scrifte mit hen ⁴⁾ ghehandelt, welcke hy weder-

1) „Op” heeft hier de beteekenis van „over”.

2) Zóó staat er (in één woord).

3) Bezocht.

4) Waarschijnlijk heeft de schrijver vooral het oog op Doopsgezinden; zie fol. 5^r (beneden, blz. 197).

sprekers der leeringhe onser christelicker Ghemeinte kende. Ende op dat hy inde waerheyte beter soude wesen versteerekt, so heeft hy de boucken der wedersprekers onser christelicke Ghemeinte, vanden Kinder Doop, Nachtmael, Menschwerdinghe ende Godheyt onses Heeren Iesu Christi ende dierghelycke handelighen, seer neerstelick doerlesen. Ende heeft gheen dinghen die hem moghelick gheweest syn achterghelaten, daer doer hy in de kennisse des waer-//heyts eenichsins ghesterect, ende van dwalinghe beurydt *Fol. 3^r* soude hebben moghen wesen. Doer dese goddelicke neersticheyt heeft hy inde kennisse des waerheyts so veel toeghenomen, dat hy vutnemende seer bequaem gheworden is, de gheesten te onderscheyden, ende mit een yghelick van de hooft articulen die nu in de weerelt twistich syn, bequaemelick ende stichtelick te handelen: Niet als nu vele doen mit nydicheyt, roepen, crysschen, schelden, verdomen ende verordeelen: maer mit alle bescheydt vriendelickheyt, ende lanckmoedicheyt. Veel heeft hy met worden ende scriften ghehandelt teghen die de Godheyt oft menscheyt Christi verlooghen. Crachtelick wt de heileghe scrift bewysende, dat hy sy onsen eeneghen oprechten Middelaer, een ware God van God, ende mensche van mensche, in eender persooene. Ende ouermids datter sommeghe syne Christelicke doot soucken te schenden, als of hy vande menschwerdinghe Iesu Christi niet recht hadde gheuoelt: so hebbe ick noodich ghedocht, een cleen scrift dat hy onlanx voor syn steruen hier van sommeghe te goede ¹⁾ ghescreuen ende naeghelaten heeft, hier an te hanghene: In sonderheyt, datter ²⁾ vele eenuoldeghe menschen hier doer vande dwalinghe bewaert ende wedergebracht // ende inde Prophetische ende Apostolische waerheyt ghesterect, doer Gods ghenade soudē moghen werden. Syn gheschrift luydt dan aldus.

¶ Argumenten wt der Scrift, teghen de ghene die loochenen, dat Christus na den vleessche wt Adam, Abraham, Isaac, Iacob, Iesse, David ende sijnen sade is gheprocedeert.

D'eerste Argument is, d'eerste belofte die God tot Adam dede. Gen. 3. dat het saet der Vrouwen, des serpents hooft breken Gen. 3. soude. Welcke belofte ghesproken was vande menschwerdinghe Christi. Want hy alleene heeft het serpents hooft ghebroken. Dat is te segghen, hy heeft de wercken des duuels te niet ghe-daen, ende heeft voor de sonde voldaan, ia de selue ouer wonnen 1. Ioan. 3.

1) Sommeghe te goede, *d. i.* ten bate van sommigen.

2) Opdat er.

met de werelt, helle duuel ende doot, doer d'breken syns lichaems ende wtstorten syns bloedts.

Gen. 22. Een ander belofte maecte God met Abraham, segghende. In dyn saet sullen alle gheslachten des aertrycks ghebenedydt syn. Gen. 22.

Tot Iacob seght Godt aldus. In dyn saet sullen alle volcken des

Gen. 26. aertrycks ghebenedydt syn. Genes. 26. Hier in sien wy wederom hoe dat Christus het saet ghenaeamt is. By welcken sade anders

Fol. 4^r niet te verstaen is, dan de // mensche Christus: wiens menscheyt doer Gods verordeninge, wt den sade der Vaderen procedeert is.

2. Reg. 7. Ende tot Dauid maect hy ghelycke belofte, dat Christus wt synen sade gheboren syn soude. In het .2. bouck Samuelis int .7. capit. daer staet. Wanneer dyne daghen ghepasseert syn, ende ghy met dynen Vaderen slapen sult, ick wil dy saet achter dy verwecken, d'welcke wt dynen lichaem commen sal. D'selue hebt du .1. Para-

1. Para. 17 lip .17. ende oock inden Psalme .132. De Heere swoer de waer-Psal. 132. heyt met Dauid, d'welcke hy oock houden wilt. Ick wil (seght hy)

eenen op dynen stoel setten, wt de vrucht dyns lichaems. Daer is niet so claer ¹⁾ als dese worden Ende oock twyfelt niemant, oft alle de voorghenomde scriften, spreken van Christo den Sone des menschen welcke gheboren is na den vleesche wt Maria de reyne maghet. Want hy is hier het saet Dauids ghenaeamt ende dat het selue saet wt synen lyfue procederen soude. Want God ge-

sworen heeft, dat hy dit doen woude. Nu ten sy dat hy versworen

Act. 2. is ²⁾, hy heeft het voldaan ende oock volbracht, Act. 2. so dat dit claearder is danmen weder spreken can.

Esaias de Prophete Gods ghebruyckt meer expresselick ende *Fol. 4^r* openbaerder // prophecien, niet alleenlick van wat huysghesin ende

gheslachte Christus gheboren syn soude: Maer hy noemt oock die conditie ende staet syns moeders, segghende: Siet, oft luystert.

Esay. 7. Een Maghet sal ontfanghen, ende met eenen Sone swangher syn. Esa. 7.

Esa. 11. Esaias int .11. cap. seght. Daer sal een roede wtgaen vande wortel Iesse, ende een blomme sal van haerder wortele opclimmen. Nu siet de worden des heylegghen Gheest wel an. Te weten, ontfanghen, groot syn, een kindeken voort te bringhen: ende ghy sullet haest verstaen, waeraf dat het ghesproken is. Want met dat wordekin, siet, wilt hy betuyghen dat het een wonderlick

1) Niets is zoo duidelyk.

2) Tenzij God meenedig geworden is.

werec Gods syn soude, ende dat bouen onsen verstande, dat de natuere eender Maghet soude administreren materie ende substantie tot eenen kinde, noyt van eeneghen man bekend synde. Maer de prophete leght de twyfelachticheyt breeder wt, by een ghelyckenisse van eenen boom ghenomen, ende seght. Daer sal wt der wortel Iesse een roede wt gaen, dat is te seggen, de ghebenedyde maecht Maria: Siet den text wel in. Ende vander wortel deser rancke sal een blomme wtspruyten, dat is te segghen, Christus onser aller Salichmaker. Dit is int corte de // meeninghe des texts. *Fol. 5^r* D'welck alle oprechte Christenen oordeelen moghen. Want wt desen text syn alle menschen bedwonghen te mercken ¹⁾, dat Iesus Nazarenus onse salichmaker (als angaende syn menschelike natuere) syn beginsel niet heeft wt den hemel noch niewaerts el ²⁾, dan alleenlick vander substantie ende wt der wortel Iesse. Merckt wel de ghelyckenisse ende worden der Schrift.

Christus is ghenamt de blomme der rancke, so dat allen menschen niet ombekent is, dat de blomme vander substantie des booms is, diese draecht. Hoe connen ons wederpartien ³⁾ dan mit der waerheyt betuyghen, dat Christus vander substantie des Maghets Marie niet is. Want anghesien dat Christus onse salichmaker de blomme is der ghebenedyder maghet Marie, so moet hy van haerder substantie na den vleesche wesen, oft anders ghy moet bewyzen, dat een appel gheen substantie vanden appelboom heeft, oft dat een noet oft ander fruyt niet is vander natuere ende substantie des booms. Maer de natuerelike en de daghelicksche experiencie bewyst, dat de vruchten vander substantie des booms daer van sy vruchten syn, deelachtich syn. Nu ist dat wy dat toelaten so te wesen, also wy // byder schrift bedwongen syn, so ⁴⁾ moeten wy *Fol. 5^v* onse vernuft te buyten gaen ⁵⁾, ende veel meer toelaten ⁶⁾, dat Christus de blomme synde vander rancke, te weten der maghet Marie deelachtich is haerder substantie ende natuere, (wtghenomen

1) „Bedwongen te mercken” wil zeggen: gedwongen te erkennen.

2) „Niewaerts el” beteekent: nergens elders vandaan.

3) De Doopsgezinden. Zie fol. 2^v (boven, blz. 194 v.).

4) Bijaldien wij toestemmen dat dit zoo is, gelijk de Schrift ons noopt te doen, dan enz.

5) „Vernuft” beteekent hier: rede. „Onse vernuft te buyten gaen”, wil zeggen: ons niet uitsluitend aan de rede houden, ons niet beperken tot hetgeen zij vatten kan.

6) Toestemmen.

altyd sonde ende toedoen des mans) ghelyck als een vrucht der substantie ende natuere des booms, wt den welcken sy haren orspronck heeft, deelachtich is.

Ghetuychnisse wt den nieuwen
Testamente.

- Dat de mensche Christus Iesus syn begin, in, ende wt der hey-
legher maghet Maria heeft ghehadt, by der operatie des heyleghen
- Lnc. 2.* Gheests, betuycht de Enghel tot Mariam segghende, Luce .2. Siet
du sult ontfanghen in dynen lichaem, ende eenen Sone voortbringhen.
Welcke sentencie Matheus wtlegt, segghende. Du sult swanger
- Math. 1.* werden, ende eenen Sone baren: Siet de meeninghe der Schrift wel
in, ende die worden voor verhaelt, te ontfanghen, ende een kindt
te baren, ghy sullet altydts vinden, datter niet anders by ghemeint
is, dan dat de Moeder eenen Sone van haerder substantie voort-
- Fol. 6^r* bringhen soude. Ende om dit te bewysen ende // dese twyfelach-
ticheyt te weeren, ghebruickt ende bewyst Matheus in syn eerste
- Math. 1.* capitel de orspronck ende t'gheslachte Christi, ende seght aldus
(sprekende vander maghet Maria) wt welke Christus gheboren
is ¹⁾, ende seght niet, doer welke Christus passeerde. Dit wordeken
- Rom. 1.* (wt of van) gebruyckt Paulus tweemaal tot den Romeynen, ende
- Gal. 4.* eens tot den Galathen. D'welcke wordt hy so diewyls niet ghe-
bruycken soude, waert so dat Christus syn menscheyt oft substantie
van synder moeder, niet ontfanghen hadde, maer doer haer pas-
seerde, sonder haer substantie an te nemen, ghelyck water doer
en Pype oft gote loopt. Maer tot den Romeynen in d'eerste seght
hy anders. Want daer staet aldus, welke gheboren is wt den sade
- Rom. 9.* Davids na den vleesche. Ende int .9. staet tot onser leeringhen
ghescreuen, dat Christus na den vleesche is wt den Vaderen. Int
vierde tot den Galathen, seght de hyleghe Gheest doer Pau-
- Gala. 4.* lum. Als die tydt veruult was, Godt sandt synen Sone, van een-
der vrouwe gheboren. Wat can meer expresselick oft platter
gheseyt syn, om te proberen ²⁾ dat Christus syn menscheyt wt der
maghet Maria heeft anghenomen. //
- Fol. 6^v* Want dat selue betuyghet Elizabeth doer die groete diese tot

1) „Wt welke Christus gheboren is” vormt eene aanhaling, nl. van Matth. I: 16.

2) Denk aan „probare”, bewijzen.

Mariam dede, als sy swanger was: Ghebenedyt, segt sy, is die vrucht dyns lichaems Dese heyleghe vrouwe doer d'ingheuen des Luce. 1. heylighen Gheests Gods, noemde Christum de vrucht Marie te syne. Waeraf ende van waer hadde sy dese vrucht: wt den Hemel oft van iewarts el? ¹⁾ Neen voorwaer, maer het was de vrucht haers eyghen lichaems, ende van haerder substantie Oft anders soudet moeten een openbaer loghen syn, Christum een vrucht haers lichaems te noemen. Want daer gheen mensch so blindt is, eenich dynck de vrucht des booms te namen, dat noyt de natuere noch de substantie des booms hadde. Wat mensche was oyt so slecht ²⁾, die soude segghen, dat een Peere waer een vrucht eens Crieckbooms ³⁾. Oft wie isser die segghende ⁴⁾, dat Iesus Nazarenus syn mensche-licke natuere vanden Hemel ghebracht oft van iewaerts el hebbende dan van synder moeder, warachtelick soude nochtans de vrucht des lichaems syns moeders ghenamt syn? De Schriftuere seght, dat Christus haer sone was, ende sy syn moeder, niet een phantasticalle moeder, maer een warachtighe natuerelike moeder. D'welcke Math. 1. Mathe-//us in d'eerste capittel betuyght segghende. Dat sy haren Fol. 7^r eersten gheboren Sone ghebaert heeft, ende Maria naemde hem so te wesen, want sy seyde Sone, waerom hebt du aldus mit ons Luce. 2. ghedaen? Luce .2. Ghelooft de schriftueren ende gheen mensche. Want veruloeckt is hy, seght God, die syn ghelooft oft betrouwen Math. 1 op menschen stelt. Daerom laet ons d'een sentencie der scrift met Luce. 3. der andere vereeneghen. Want veruloeckt is hy, die daer af oft Ioan.⁵⁾ 2. 19 toe doet. Deuteron .4. Prouerb .30. Daer is noch een plaetse meer Deut. 4. die Paulus in het .2. capitel tot den Hebreën verhaelt ende luydt Pro. 30. aldus: Anghesien dat de kinders deelachtich syn oft ghemeynschap Hebre. 2. hebben mit vleesch ende bloet, ende inden seluen text staet, hy nam het saet Abrahams an, ende niet de Enghelen ⁶⁾. Want hy moeste synen broederen in allen ghelyck syn, de sonde wtghenomen. Want dese woorden bewysen anders niet, dan de menschwerdinghe Christi oft gheboorte. Daerom wilt neerstelick dese voorghenomde worden Pauli ouerlegghen, waer wt sy opentlick

1) Van iewarts el, *d. i.* van ergens elders.

2) Eenvoudig, onnoozel.

3) Verbeterd uit „Crieckdbooms” (*d. i.* kerseboom).

4) Aan dezen volzin hapert iets. Men zou moeten lezen: wie isser die seght.

5) Verbeterd uit „lèan.”

6) Hebr. II: 16 luidt naar de Vulgata: nusquam enim angelos apprehendit, sed semen Abrahae apprehendit.

probeert ¹⁾, dat Christus onse natuere van synder Moeder anghenomen heeft. Ist by aldien, segt Paulus ²⁾, dat de kinders des vleeschs ende bloets deelachtich syn, also is Chri-//stus. Ende dat om dies wille, dat hy den ghenen, die dominie ouer de doot hadde, doer de doot syns heyleghen lichaems te niet doen soude. Welck lichaem oft vleesch deelachtich was onses vleeschs ende bloedts. Want Paulus segt hier drie worden, wt welcken het clær is, dat hy vleesch van onsen vleessche is. Te weten dese, ghelyckerwys, deelachtich, der seluer ³⁾. Leest den text, ende meerckt de worden wel in, ghy sullet haest begrypen. Ten eersten, is het

Gene. 1. 9. sonder twyfuel, dat onse vleesch syn heercomste vande natuere ende substantie des menschen heeft. Genes .1. 9. Nu seght Paulus, Christus in ghelyckerwys, dat is te segghen, in deser maniere nam hy vleesch van synen broederen an. Iek segghe niet ghelyck als wy. Want wy ontfanghen onse natuere met sonde ende in sonden, ende by natuerlicke copulatie des mans ende des wyfs. Maer Christus ontfynck syn menschelicke natuere van synder moeder sonder sonde, by operatie of werckinghe des heyleghen Gheests. Maer Paulus wilt segghen. Ghelyck als de menschen de natuere haers gheslaches oft maechtschaps annemen oft deelachtich syn. Also

Fol. 8^r ghelyckerwys nam Christus syn menschelicke na-//tuere vanden kinderen oft menschen: te weten wt der ghebenedyder maghet Maria. Oft anders, dat wordeken (gelyckerwys) approbeert al tegader niet ⁴⁾. T'weede wordt ⁵⁾ dat Paulus seght is, dat hy onses vleeschs ende bloedts deelachtich ghemaect was. Nu daer can gheen deelachticheyt syn, ist dat hy onse vleesch ende natuere inder maghet Maria, niet anghenomen heeft. Maer nu bewyst Paulus dat Christus gheen ander vleesch dan syn broeders hebben, anghenomen heeft, D'welck was menschen saet. Want hy seght meer daer

1) „Waer wt sy opentlick probeert” wil zeggen : waardoor duidelyk bewezen zij.

2) Hebr. II: 14 luidt naar de Vulgata: quia ergo pueri communicaverunt carni et sanguini, et ipse similiter participavit eisdem: ut per mortem destrueret eum, qui habebat mortis imperium.

3) Hoste vander Katelyne gaat nu de drie termen „ghelyckerwys”, „deelachtich”, en „der seluer” uitleggen. In zijne eigen vertaling van deze plaats komt alleen het tweede woord voor. Blijgbaar denkt hij aan de woorden die in het Latijn onmiddellijk op elkander volgen: similiter participavit eisdem.

4) Of anders beteekent dit woordje (gelyckerwys) in het geheel niets.

5) Het tweede woord.

toe ¹⁾), Christus nam het saet Abrahams an, ende niet den Enghe-
len ²⁾). Dat is also veel te segghen, Abrahams warachtich menschelick
vleesch ende niet eenich lichaem oft vleesch onzichtbaer, phantas-
ticael, oft hemelsch, oft dat hyt wt der locht anghenomen heeft,
oft op en nieu gheschapen is. Want Paulus bewyst hier expresse-
lick, van waer ende van wien hy syn menschelicke natuer annam.
Want in t'selue capit. bewyst Paulus ende ghetuycht, dat Christus
in allen dinghen synen broederen ghelyck ghemaect is, wtghesteken
de sonde: merckt wel, in alle dinghen. Maer hoe can dit warachtich Nota.
syn, ist sake, dat hy syn menschelicke natuere van synder broede-
ren substantie noyt angenomen heeft. // Want ist dat wy de *Fol. 8 v*
deelachticheyt der menschelicker natuere, de welcke Christus met
ons heeft, wech nemen, so can daer niet so onghelyck syn, als
Christus ende wy die syn broeders syn ³⁾). Int d'laetste argument
des texts seght Paulus, dat Christus ghetenteert was, op dat hy
den ghenen die ghetenteert syn helpen mochte ⁴⁾. Nu daer is
gheen vleesch dat ghetenteert can wesen, dan mans oft menschen
vleesch. Ten anderen, hoe can hy ons ghehelpen, also Paulus seght,
een ander vleesch synde dan wy, wtghenomen de sonde? Oft waerin
is den gherichte Gods voor de sonde te vollen ghedaen? ⁵⁾ Hoe
can hy een ghetrauw Middelaer tusschen God ende den mensche
syn, die noyt de natuere noch substantie vanden mensche anghen-
omen heeft? Nu segghen sommeghe: Ist dat Christus syn men-
schelicke natuere van eender vrouwen ontfanghen heeft, dan soude
hy haerder sonde deelachtich syn, welcke natuerlick in een yeghe-
lick van Adams gheslachte woent.

Antworde.

Waert by aldien ⁶⁾), dat Christus allein mensche, endé in alle
dinghen als wy ontfanghen ende gheboren ware, de teghenwer-
pinghe soude warachtich syn. Maer by Lucam in d'eer-//ste capittel *Fol. 9 r*
de Enghel van God ghesonden maect een onderscheyt van Christus

1) „Meer daer toe” wil zeggen: daarenboven.

2) Hebr. II:16. Zie boven, blz. 199, aant. 6.

3) Geen grooter ongelijkheid is in dat geval mogelijk dan tusschen Christus en ons, die zijne broeders zijn.

4) Hebr. II:18 luidt naar de Vulgata: In eo enim, in quo passus est ipse et tentatus, potens est et eis, qui tentantur, auxiliari.

5) Te vollen ghedaen, *d. i.* voldaan.

6) „Waert by aldien” wil zeggen: ware het aldus.

ontfanghenisse ende gheboorte, ende de onse. Want de heyleghe Luce .1. Gheest (seght hy tot Mariam) sal in dy ouercommen ende de cracht des alderhoogsten sal dy beschaduwē. Waert by aldien, dat de alder hoogste het saet Davids in Maria niet geheylicht hadde, d'welcke Christus van haer annam, daer hadde dan moghen suspitie van yemandt wtghenomen werden, dat Christus een sondaer soude syn. Maer de scrift gheeft niet alleen te kennen, dat Christus de vrucht ende het saet Marie sy, maer oock een saet ende vrucht sonder sonde. Want seght Lucas, dat van dy gheboren sal werden, is heylich, ende sal de Sone Gods ghenaeamt syn, Dese ghetuyghenissen vanden wille Gods in deser scrift, behoorden alle godsaleghe Christenen ghenoch te doen. Dat ¹⁾ Christus des vleeschs ende substantie Marie deelachtich is, nochtans sonder sonde, na t'ghetuyghen der scrift, ouermidts dat hy een heyleghe vrucht is.

Luce. 1. Luce .1. De Prophete Hieremias 23. cap. seght. Dat God ghe-Hier 23. loefde ²⁾ een rechtueerdich ranckkin tot Daudid te verwecken, dat is te segghen, simpel, sachtmoedich, oytmoedich, sonder sonde voor Fol. 9^r d'anschyn ende d'oordeel Gods. // Als oft de Prophete hadde willen segghen. Dese rancke sal syn beginsel ende orspronck wt Davids gheslachte hebben, ende nochtans sonder sonde syn.

Esa. 53. Want de Prophete Esaias in syn 53. cap. spreekt van dit heylich ende onnoosel saet, dat gheen sonde ghedaen heeft, noch gheen bedroch in synen mondt gheuonden is. Dit bescreyft Petrus in

1. Pet. 2. synen eersten brief int .2. Cap .1. Ioann .2. Hy is verschenen

1. Ioan. 2. seght Ioannes om onse sonden wech te nemen ende daer was gheen sonde in hem gheuonden. Nu laet alle gheloueghe herten ordeelen, oft d'wordt Gods niet also wel probeert ³⁾, dat Christus der substantie syns moeders deelachtich is, als sy probeert, hem de rancke ende vrucht haers lichaems sonder sonde te syne ⁴⁾, ende dat doer de cracht des heylighen Gheests, die in haer also ghewracht ⁵⁾ heeft,

Luce. 1. also het Lucas in syn eerste capittel bescreyft.

Nu segghen sy aldus, Math .1. Cap. seght, dat wt haer is gheboren, is vanden heyleghen Gheest, so can het van haerder natuere

1) „Dat” enz. hangt af van „ghenoch te doen” (d. w. z. : voldoende te staven).

2) Jerem. XXIII : 5. „Gheloeftde” heeft de beteekenis van „plechtig beloofde”.

3) „Also wel probeert” beteekent: even goed bewijst.

4) Op „probeert” volgt hier een accusativus cum infinitivo. Hoste vander Katelyste wil zeggen: de Schrift bewijst dat hij de rank en vrucht haars lichaems is zonder zonde.

5) Gewerkt.

ende substantie niet wesen maer de substantie des heyleghen gheestes. Maer ist datmen den voorghehaelden text wel ansiet, te weten de gheheele somma des texts, een yeghelick christen sal haest spoeren ¹⁾, dat men den // voorghenomden text onrecht doet. *Fol. 10^r* Want als Maria verhoorde ²⁾, datter een kindt wt haer gheboren syn soude, ende sy versekert sinde ³⁾ haers maechdelicken staets, dacht by natuerlicke persuasyen ⁴⁾ sulcks onmogelick te syne, want sy haer verwonderde van sulck een tydinghe, ende onderuraechde den Enghel, hoe sulcks gheschien soude. Waer op de Enghel andt- *Luce. 1* worde segghende. De heyleghe Gheest sal op dy commen, ende hy sal dit wonderlick werck in dy wercken. Als oft hy segghen woude. Als ist dat du dit met dyn natuerlick verstant niet cont begrypen, hoe dat ghy een warachteghe Moeder eens kindts, sonder toedoen des mans soude moghen wesen, so sal het nochtans also gheschien, niet doer des menschen cracht, maer alleen doer de cracht des heyleghen Gheests, die dy omschaduwen sal. Dese wtlegginghe laet Matheus in syn eerste capittel toe. Want Ioseph *Math. 1.* was niet min ghequelt, als hy syn ghetrauvede huysurauwe met kinde beurucht sach. Want hy dachte, dat het by eeneghen onghehorloefden ende verboden middel toegegaen hadde. Ghelyck alst Maria doer haer natuerlick verstandt niet begrypen conde, ende dacht, dat het doer de bekennisse des mans geschien soude. // Maer sy gynck haer natuerlick verstandt ende vernuft te buyten ⁵⁾, *Fol. 10^v* ende gaf plaetse den ghelooue, ende de cracht Gods. Ende Ioseph was te vollen ghedaen van het haesteghe ende suspecte oordeel ⁶⁾, dat syn beloefde vrouwe niet by eeneghen man, Maer doer de cracht des heyleghen Gheest groot ⁷⁾ was. Want dit is alleen des heyleghen Euangelistes voor nemen, wech te nemen Iosephs suspicie, die hy op de heyleghe maghet Marie syn ondertraude vrouwe, om haer groot wesen met kinde, hadde: ende niet te bewysen, dat het kindt in haer, van haerder natuere ende substantie

1) „Spoeren” is hetzelfde als het hedendaagsche „speuren”, „bespeuren”.

2) Vernam. 3) Zijnde.

4) Zij dacht op grond van haar zedelijk of natuurlijk inzicht.

5) „Vernuft” beteekent: rede. Zij hield zich niet uitsluitend aan de uitspraak der rede.

6) Jozef had voldoende grond ontvangen om terug te komen van het haastige oordeel, en aan te nemen dat „syn beloefde vrouwe” enz.

7) Zwanger.

niet was. Leset de plaetse ende merket de sentencie ende d'argument: daeraf ghy sien moghet, dat den text t'selue wtlegt. Want soudemen dit wordeken (vanden heyleghen Gheest) teghen de meininghe ende d'inhoudt der scrift dwynghen, dat mach gheensins wesen: Want de Scrift mach d'een teghen den anderen niet contrarieren. Want de Propheten segghen, dat Christus oft Messias van eender vrouwe gheboren syn soude, ende niet dat hy doer een vrouwe soude passeren. Nochtans willen sy ¹⁾ niet te vreden syn met dese voorscreuen texten. Maer dwynghen de lettere (des *Fol. 11^r* heyleghen Gheest) dat is // te segghen, also de wedersprekers meinen, dat Christus vander substantie des heyleghen Gheest gheboren is. Maer also doende, soude Christus gheen vleesch hebben, om dieswille dat de heyleghe Gheest gheen heeft, noch noyt hadde: oft anders so soude God in vleesch ende natuere des menschen verandert wesen. Ende daer God onsterffelick was, soude ²⁾ nu by haren argumenten, sterffelick gheworden syn. D'welck een blasphemie ware teghen God.

Een ander argument ghebruycken sy segghende: Christus het wordt Gods, nam onse natuere niet an, maer is in het vleesch na *Ioan. 1.* t'ghetuyghen der Scrift, verandert. *Ioann .1.* Het wordt is vleesch gheworden. Nu dat desen text van diuersche qualick verstaen is, comt by der dyuersiteyt der beduydenissen des wordeken werden. Want dit wordeken (gheworden) mach in twee manieren wtgheleyt syn.

Ten eersten beduydt het, een ueranderinghe, der eender natuere *Ioan. 2.* in d'andere, also *Ioannes* in syn *.2. Cap.* betuycht. D'water is wyn *Gen. 19.* gheworden Ende also *Genes .19.* Loths huysurauwe is eenen Soltsteen gheworden. Ten anderen beduydt dit wordeken, in meneghe *Fol. 11^v* plaetsen der Scrift, ont-//fanghen. Ghelyck *Paulus* in het *.3. Cap.* *Gal. 3.* tot den *Galathen* scrift. Christus is voor ons eenen vlouck gheworden. Dat is te segghen, hy ontfynck in sick den vlouck ende ver- *2. Cor. 5.* maledydinghe van God, om onser sonde wille *.2. Corinth .5.* Want hy maecte hem die gheen sonde kende, een sonde voor ons, dat is te segghen. Hy was het sacrificye van Gode gheordineert voor onse sonden. Hierom moetmen de meninghe der scrift wel verstaen, nae d'wtlegghen des heyleghen Gheests. Want als *S. Ian*

1) *Nl. de Doopsgezinden.* Zie fol. 2^v, 5^r; boven, blz. 194 v., 197.

2) *Nl. God.*

seyde, d'wordt is vleesch gheworden, is also veel te segghen, d'wordt of de Sone Gods ontfynck vleesch oft de menschelicke natuere: ende gheen ander meeninghe noch verstandt macht ¹⁾ hebben, dan dat. Oft ten ware dat het wordt, d'welck te vooren God was onsterffelick, nu in eenen mensche verandert ware, ende also sterffelick gheworden. Welcke sententie ouer al indē scriftuere verworpen werdt. Want Christus ghelyck die Apostel Petrus leert, is na den vleessche gestoruen ende heeft daerinne gheleden, 1. Pet. 3. 4. 1. Petr. 3. 4. Het soude voorder volghen, dat hy die te vooren God was, also S. Ian seght Ioann. 1. nu niet meer God, maer Ioan. 1. alleen vleesch ofte mensche ware, also d'water inden wyn veranderde, ende // liet ²⁾ water te syne, ende wardt wyn. Ende ghelyck *Fol. 12 r* Loths wyf, niet meer een wyf bleef, maer in eenen Soltsteen veranderde. Ten anderen, ist dat God verandert is in eenen mensche Gen. 19. hoe can alsulcker luyden eerste wtlegghsel staende blyuen? Als sy segghen, dat syn vleesch ende warachteghe menscheyt, vanden heyleghen Gheest sy? Maer dat can in gheenderley maniere wesen. Want de substantie des vleeschs, can gheensins vander substantie des Gheests wesen: noch gheen substantie vanden heyleghen Gheest, mach noch can de substantie des vleeschs syn. Daeromme so concludere ick met der Schrift, dat het wordt, wordt blyft, sonder eeneghe wesentlicke veranderinghe in des mensches substantie. De welke, na dat eendrachtich gheluydt der heilegher Schrift, het wt der maeght Maria annam: ende daeromme is hy warachtelick de vrucht haers lichaems ghenamt. Nu segghen sy ⁴⁾ weder: wat van eender Vrouwen gheboren is, heeft een aertsch lichaem: maer Paulus scrift ⁵⁾, Christum een gheestelick lichaem te hebbem ⁶⁾ 1. Cor. 15. Daerom is hy vander vrouwen natuere, noch ontfan- 1. Cor. 15. ghen noch gheboren. Maer Paulus spreekt in dese plaetse niet vande menscheit christi, oftse vander // Maeght oft vanden Hemel *Fol. 12 v* sy, also men wt t'propoeest dat Paulus daer vooren heeft, mercken mach: maer hy scrift vanden staet ende conditie der lichamen na

1) „Mogen” heeft hier de beteekenis van „kunnen”.

2) Liet, *d. i.* liet na, hield op.

3) Nl. het „Woord” van Joh. I: 14.

4) Nl. de Doopsgezinden. Zie fol. 2 v, 5 r, 10 v; boven, blz. 194 v., 197, 204.

5) Op „scrift” volgt een accusativus cum infinitivo.

6) Lees: hebben.

de verrisenisse: ende andtwordt teghen de wederwerpinghe der ghener, die vraechden, in wat lichaem de dooden verrysen sou-den. In t'selue seght Paulus ¹⁾, daer in sy hier leefden, maer niet meer sterffelick, noch lyden ende doot onderworpen: ghelyck dat Adams lychaem was: maer gheestelick, ghelyck als Christus lichaem na de verrisenisse, gheestelick was: dat is, niet in eenen gheest verandert, maer van alle steerffelicke conditien vry. Dit bewyst Paulus als hy seght. Het is ghesayt een naturelick lichaem,

1. Cor. 15. maer het sal een gheestelick lichaem verrysen. Want hier spreeckt Colos. 1. Paulus van d'lichaem Christi na de verrysenisse, ende niet van Ephes. 1. synder gheboorte. Daer om besluyt ²⁾ haerlieden propoest hier alle- Hebr. 3. gaer niet.

1. Ioan. 3. Meer andere ghemeine teghenwerpynghen. Colos. 1. Ephes. 1.

1. Cor. 15. Hebr. 3. 1. Ioann. 3. 1. Cor. 15. Ioann. 6. Hebr. 13. Ephes. 4.

Ioan. 6. In dese plaetsen segghen sy ³⁾ ist claer, dat Christus d'eerste ghe- Hebr. 13. boren aller creatueren is ghenaeamt, dat hy vanden hemel quam, Ephes. 4. dat hy d'broodt is d'welck vanden hemel ghegeuen is, hy is huyden Fol. 13' ende ghisteren, hy is // opgheuaren die nederdaelde. Dese plaetsen (segghen sy) proberen ⁴⁾ dat hy syn menscheyt van Maria niet ont-fynck, maer dat hyse van bouen af ghebracht heeft.

Maer om de voorgheuoemde ende derghelycke texten te verstaene, moet men voor al weten, dat Christus sy warachtich God ende mensche, ende dat dit de maniere van spreken inde scriftuere sy, om de wonderlicke vereeninghe deser twee natueren in eenen persoon crachtegher wt te drucken, menichmael toescryuen ⁵⁾ ende toe gheuen ⁶⁾ die eene natuere, d'welck nochtans der andere nature eyghen toebehoort. D'welck men mit vele worden ende plaetsen der scrift wel beuesteghen soude. Maer de voorseyde redenen bewysent hoep ick claer ghenoech. Hier besluyt ick met een ghebedt segghende.

O vader inder alderhooghste, ick dancke dy, dat dyn alderliefste

1) Uitlegging van 1 Kor. XV: 22—45.

2) „Besluyten” wordt gebezigd in den zin van „concludeeren”. De bedoeling is: hun beweren bewijst niets.

3) Nl. de Doopsgezinden. Zie boven, blz. 205, aant. 4.

4) Bewijzen.

5) De volzin is niet volkomen afgerond. Het onderwerp van „toescrijven” is: „derghelycke texten”.

6) Toe gheuen, d. i. toekennen aan.

Sone, welck wt dy gheprocedeert is, in welcken du een goet behaghen hebt, welcken oock wy schuldich syn te hooren ende na te volghen: also sick vernedert heeft, om onse menschelicke natuere, na dyne belofte met Adam, Abraham, Isaac, Iacob, Mose, Iesse ende Daudid ghemaect, an te nemen: ende dat inden seluen oock volbracht is, // dat in ons ghebrack ¹⁾: ende dat wy doer de selue *Fol. 13^v* volbringhinghe het eewich leuen hebben: waer af wy dy altydts schuldich syn te louen ende te dancken van nu tot inder eewicheyt. Amen.

Wt dit, dat Hoste tot vertroostinghe der sommeghen swacken broederen gheschreuen ende achterghelaten heeft, canmen ghenoech mercken, hoe gaue ende reyn dat hy inde Euangelische leeringhe onses Heeren Iesu Christi gheweest sy, ende hoe grootelicx dat hy inde kennisse des waarheyts binnen so corten iaren toeghenomen ende gheprofiteert hadde. De welcke schoone ende eerlicke ²⁾ gaue der oprechter wetenschap ende kennisse des Heeren Iesu Christi, heeft hy niet ondancbaerlick met een ongodelick leuen aergherlick gheschonden, maer veel meer met een godsalich leuen, tot een groote stichtinghe ende vertroostinghe der ganscher Ghemeinte, verciert. Hy heeft sick seluen onder den broederen voor de minste gheacht. Hy heeft sick oock van syn eyghen duechden ende goede wercken niet beromt maer veel eer syn sonden, ghebreken ende swackheyt menichmael beclaecht, den troost syns herten allein inde bermherticheyt des Vaders, de verdiensten des sons Iesu Christi, ende inde vertroostinghe // des heylegghen Gheests, *Fol. 14^r* settende. Ghelyck alle heylighen Godts altydt ghedaen heb- *Psal. 51. 130* ben. Psalm .51. 130. Esai .53 Rom .7. Philipp .3. Inde vreese *Esa. 53.* Gods ende liefde syns naesten, heeft hy in alle eenuoldicheyt der *Rom. 7.* worden ende wercken sonder aerghelist ghewandelt, den aermen *Phil. 3.* gheeren ende schier bouen syn macht, behulpich. Met yemand van wtterlicke nootsakelicke dinghen handelende, heeft dies niet te min altydt ghesocht wat goets ter stichtinghe wt Gods wordt voort te bringhen, ende daer van te spreken. Syne daghelicksche wandelinghe is met een yeghelic vriendelick ende seer vreedtsaem gheweest. Als hy erghens twist vernam, aerbeyde hy tot vrede. De bedroefden trooste hy, de gheuallen broederen vermaende hy nerstelick, de lasteraers straffe hy vryelick, mit bescheydenheyt nochtans, wysheyt ende vriendelicheyt: synde soetelic straf, ende straffelick soete.

1) „Dat is ons ghebrack” wil zeggen: wat in ons ontbrak.

2) Heerlijk.

Ende als de verstooringe der Kercken Christi in Enghelandt, na de doot des Godsalighen Conyncks *EDuwaerds*, int iaer. 1553. ghecommen is: so heeft hy wt grooter liefde des waerheys, ende der Ghemeynte Christi, Enghelandt (daer hy veel iaren ghewoent *Fol. 14* hadde, ende alsdan noch gemakelic hadde moghen bliuen) // tot syne wterlycke groote schade verlaten, ende in een ander vremdt, ende hem ombekendt landt, met syn husghesin ende swanger vrouwe ghetrocken: op dat oock also syn kindt inde christelicke Ghemeinte, tot een gheestelicke vertroostinghe, de welcke alle rechtuerstandeghe Christenen in huerer kinderen doop hebben, soudē moghen wesen ghedoopt. Also het oock daer na opentlick inde Ghemeinte te Norden in syne teghenwordicheyt ghedoopt is geweest. Hy heeft na het exempel der heylegher Patriarchen Hebre .11. ende aller kinderen Gods Psalm .84. int midden der Ghemeinte Christi, daer de stemme des Heeren opentlick ghehoort wert, lieuer ghehadt cleen te syne, ende die ¹⁾ ouer al in aermoede na te volghen, dan daer buten groot ghewin te hebben. Ende is in dese syne ghewillighe verhuysynghe seer gheduldich gheweest, sonder eeneghe groote sorchfuldichheyt der wterlicker neeringhe, altydts vroyelick ende blyde inden Heere, ende sick tot den cruyce bereyde. Ghelyck men dat wt eenen brief, die hy ontrent vyf maenden voor syn doot, tot my heeft ghescreuen, can mercken. Want als hy hadde verstaen, dat ick om het veruolch eens Christelicken broeders ²⁾ onser verstroyder Ghemeinte bedroeft was, so heeft hy *Fol. 15* my daer om ee-//nen troost brief ghesonden, ende onder ander worden aldus ghescreuen.

Laet ons niet cleinmoedich syn in het oplegghen des cruycen ³⁾: maer laet ons dat lieflick ontfanghen ende gheren draghen, ia laet ons met mellecanderen verblyden ende verhueghen, als wy om *Act. 5.* Christus wille in onse mede lidtmaten veruolch lyden De Apostelen verblyden haer datse weerdich waren om den name Christi te lyden. Wy sullen ons oock verblyden, verhueghen ende oock God dancken, dat hy onse verstroyde Ghemeinte, met sulcke wtwendeghe teekenē oueruloedichlyck verciert. Waarmede hy eens deels betuyghen wilt ende betuycht, dat wy de warachteghe Ghemeinte Christi syn, ende syn waere lidtmaten. Niet dat ick segghen wille, dat de ghene die meest lyden, de Ghemeinte Christi syn, neen niet so. Want dan soude de Duuel een Christen syn, want hy lydt altydt,

1) Nl. de gemeente van Christus.

2) Om de vervolging waaraan een Christelijke broeder onderworpen was.

3) „In het oplegghen des cruycen” wil zeggen: als ons het kruis wordt opgelegd.

ia hy vreest ende beeft als hy om den dach des Heeren dunckt. Maer men moet proeuen of het lyden om des waerheyts haluen gheschiet. De Papisten, Anabaptisten ende Arrianisten, hebben totter doot toe gheleden: gheen van allen het waere ghelooue, na het ghetuyghen der scrift hebbende. Maer ick ben versekert, na het ghetuyghen // der Scrift, in mynder consciencie, dat dat ghelooue *Fol. 15^v* het welcke ons God in onse Ghemeynte door de cracht syns Gheestes gheopenbaert heeft, het warachtich Apostolisch ghelooue sy, waer Christus het fundament is. Want wy corromperen de Scrift niet, maer wy gheloouent al: het welcke de voorghenomde seeten niet doen dat te beclaghen is. Maer niet te min het is al tot onsen profyte, want het is nootsakelick datter secten opstaen, op dat de ghelooueghen gheproeft ¹⁾ werden. Ende het is oock 1. Cor. 11. eenen middel waer door dat wy veroorsaect werden, de Scrift neerstelick te ondersoucken. So dat ick beuinde, nae de leeringhe Pauli, dat het den ghelooueghen al ten besten gheschiet, het sy Rom. 8. wat het sy, waer af ick God met alder herten, loue, dancke ende pryse, dat hyt so versien heeft. Oock verblyde ick my meer in het cruyce, dan ick my bedroeuue, als ick ouerlegghe hoe noot-sakelick dat het ons alle maele is. Want God wilt niet dat wy onse herten hier op weereeltsche dinghen sullen setten, maer veel meer op onuergankelicke dynghen, te weten hemelsche. Oock wilt hy, dat wy weten sullen, dat wy hier als vremdelinghen gheset syn, hier gheen en thuys hebbende, ende dat wy // ons tot *Fol. 16* het cruyce ende lyden, ende niet tot ghemack ghereedt sullen maken. Op dat wy Christum in ons veruolch ende pilgermage allen menschen bekent maken. Het is messelick ²⁾ wat God met onser Ghemeynte noch doen wilt. Daer omme bidde ick v beminde broeder, dat ghy wel in desen storm des veruolchs I. a L. ³⁾ ghe-troost syt, ende wilt v blydelick tot het cruyce Christi bereyden. Want het seker is, dat God dit landt wilt straffen met verblindtheyt: ende ick gelooue so warachtich als God leeft, datse de Heere straffen sal. Als waert niet meer dan om dese voor-ghenaemde gruwelicke sonde, ten sy datse wt ganscher herten bekeeren. Want de straffe is na by, ia is begonnen an het huys

1) Op de proef gesteld, van de ongeloovigen onderscheiden.

2) Onzeker, twijfelachtig.

3) In dezen storm der vervolging van Joannes á Lasco. Zie boven, blz. 182, aant. 3.

Gods. O God waer is haer ghelooue. Daerom waert goet dunckt my, dat ghy de Ghemeinte nu ende dan vermaende, hoe datse haer int veruolch draghen sullen: ende hoe verre dat hen toe ghelaten is met eeneghe afgoderie oft afgodische Ghemeynten, ghemeynschap te hebben, op datse inden tydt der versouckinge ghewapent moghen syn etc. //

Fol. 16^v Vut dese syne weyneghe worden cannen van syn goddelick verstandt, ende synen oprechten yuer wel ordeelen. Daerinne hy altydts daghelicx meer ende meer toenam, ghelyck alle menschen daer hy eeneghe ghemeynschap mede ghehadt heeft dat met my moghen ghetuyghen. Ick verswyghe hier noch vele schoone christelicke wercken ende worden die ick menichmael wt synen monde, van goddelicke ende hemelsche dinghen (daer van hy altydt seer gheren met groote viericheyt des herten sprack) ghehoort hebbe. Ende wille daer van niet scriuen, op dat ick niet schyne hem meer dan het behoorelick is, te prysen. Hoe wel dat ick hier in niet synen persoon, dan veel meer God in hem pryse, den welcken alleene alle lof toecomt. Als hy nu aldus in de Ghemeinte onses Heeren Iesu Christi wat bet ¹⁾ dan .4 iaren lanck met groter stichtynghe ghewandelt hadde, is hy na Ghendt om nootsakelieke oorsaken ghereyst. Ende eer hy de reyse annam, van sommige vriendelick vermaent synde, dat hy sick toch voorsichtelick int midden der woluen droeghe, op dat hy nergens in peryculen quame andtworde aldus. Ombedachtelick oft lichtueerdelick wille ick niet spreken. Maer soude ick den name Gods ende syns Sons

Fol. 17^r Iesu Christi hooren // lasteren, verre sy dat van my, dat ick daer soude willen swyghen. Want men sal dat licht onder een coren vat niet setten. Math .5. Luce .11. Ende op den wech in groote periculen des waters in een schip met vele ander menschen wesende, heeftse in den wtersten noodt des doodes seer crachtelick met Gods wordt getroost: ende huer daer na als sy alle behouden ten lande ghecommen waren, tot danckbaerheyt ende de vreese des alderhoochsten vermaent, onder alle christelicke worden, segghende. Dat al waert schoon datse vande periculen des waters verlost waren, dat God nochtans huerder sommige noch wel doer den viere soude moghen proeuen, ende van deser weerelt wechnemen.

Aldus verre hebben wy na de waerheyt van syn leuen gescreuen. Nu voortan willen wy van syn gheuanghenisse ende doot handelen: niet alle de stucken, maar alleenlick die opentlick gheschiedt, ende der haluen ons sekerlick bekendt syn, schryuende.

1) De gewone beteeckenis van „bet” is: beter. Hier moet het „meer” beteecken (bij getallen).

Van Hostes gheuanghenisse.

De oorsake syner gheuanghenisse ende steeruens is een brandende liefde des waarheys Iesu Christi gheweest. Daer doer hy de afgodesche loghenen opentlick ende vryelick met // Godes word, *Fol. 17^v* sonder eenich achterdyncken der lichamelicker periculen ghestraft heeft. Want te Ghendt ghecommen synde, ende van vele verhoorende ¹⁾, datter een vierordenbroer ²⁾ de waarheyt Iesu Christi bekende, ende den volcke getrauwelick leerde, waer doer hem seer veel menschen naliepen. So is de voorseyde Hoste doer dit geruchte veroorsaecht gheweest, hem eens te gaen hooren, om vande waarheit seker te wesen. Is derhaluen des donderdaechs voor Paesschen inden Tempel S. Michiels ghegaen, ende heeft sick recht ouer den stoel gheset, om alle dinghen beter te hooren ende te verstane. Maer siet, vant voor goudt, coper, ende voor ghesonde spyse fenijn. Want de broer vanden Sacramente des dissches onses Heeren Iesu Christi handelende, heeft met vele worden gheleert, dat het Missebroodt doer de cracht van vijf worden, daerouwer van den Priester ghesproken, in het waerachtich lichaem Christi Iesu werdt verandert: so datmen Daer Christum teghenwordichlick moet eeren, anbidden, aenroepen ende eten. etc. Doer welcke ende dergelijke worden meer, is Hoste in synen gheest, de verleydinge des aermen volcks aensiende, grootelick bedroeft ende beroert gheworden so datmen een groote veranderinge in syn anschyn gesien heeft. //

Ende hoe wel dat hy doer eenen grooten yuer in syn herte ont- *Fol. 18^r* steken, seer gheeren soude hebben ghesproken, so heeft hy nochtans sick ghedwonghen ende den monick laten wtsegghen, ende syn predicatie voleynden. Maer als hy nu dachte wt den predickstoel te gaene, so heeft Hooste syn bonnette vanden hoofde inde handt nemende, met luyder stemme den broer anghesproken ende gheseyt. Hoort myn vrient. Al dat ghy daer ghepredickt hebt, is der ganscher schrifte geheel contrarie: ende ist dat ghyt' my toelaten wilt, so sal ick dy openbaer voor de ghemeynte metter schrift betuyghen, dat ghy qualicken ende valschelick gheleerd hebt. Als nu de broer seer beroert synde, hem dit afsloech segghende, hy soude wech gaen, so is hy hem noch naerder ghegaen ³⁾, ende opentlick wt een groote viericheyt des Geestes gheseyt. Och ghy valsche mensche dat ghy de lieden doet te verstane, dat het

1) Vernemende.

2) Broeder van een der vier bedelorden. Reeds Crespin wist te verzekeren dat het de Dominikaner Pistoris (of De Backere) was. Zie de *Histoire des vrais Tesmoins de la verite* [Geneve], 1570, fol. 288 v. Dit wordt bevestigd door het *Memorieboek der stad Ghent*; zie boven, blz. 185, aant. 2.

3) Hoste is dichter op den monnik toegetreden.

broodt God sy, d'welcke maer een ghedachtenisse is, van het ghebroken lichame Christi voor ons. etc.

Hier is nu het volck te hoope gheloopen, ende sommighe mannen ende vrouwen hebben tot Hoste gheseyt. Och myn vrient wat wilt ghij maken? Hy andtworde wt eenen grooten yuer, het en
Fol. 18^v syn niet dan valsche Propheten die // v verleyden. Gheloofitse niet. Dan is hy doer een groot ghedruys van volcke, wt den Tempel ghedronghen. Ende hoe wel datter vele hem rieden, hy soude sick haestelick vertrecken ¹⁾ ende verlopen ²⁾, so heeft hy dat niet willen doen: segghende dat hy begheerde te beuesteghen, dat hy int openbaer gheseyt hadde. Ende is also ghestadelick ende properlic ³⁾ syn strate doer ghegaen. Hier is dan haestelick de Procuruer generael gecommen, ende heeft Hoste omtrent de Brugsche Walpoorte gheuanckelick ghenomen, ende int' s'grauen Casteel, Anno . 1555 . 11. Aprilis omtrent den tien vren voo: middach ⁴⁾ ghebracht.

Hoe dat hy nu sick inde gheuanghenisse ghehad ⁵⁾ heeft soude-
 men wel connen weten ende scriuen, hadden die gheuanghene Christenen nu die vryheyt, de welcke sy by die oude heydensche
Math. 11. Tyrannen ghemeenlic ghehad hebben, ende die de dieuen ende
Act. 28. mordenaers noch menichmael hebben: dat te weten een yeghelick by hem commen mochte. Daer omsullen wy al dat tot den dach onses Heeren Iesu Christi moeten wtstellen, inden welken niet alleenlick de heymelicke wercken maer oock de verborghen ghedachtenissen des herten ontdeckt ende openbaer tot een eweghe
Fol. 19^r schande der goddeloosen, sullen wer-//den. Dit weetmen immers wel, datter inde gheuanghenisse veel tot hem syn ghesonden, om doer disputacien hem van synen rechten Christelicken ghelooue af te setten ende te bringhen. Dese moghen betuyghen (willen sy de waerheyt voor den menschen bekendt staen) oftse hem met de cracht der heylicher Schrift hebben connen in het minste stuck beschaemt maken, ia oftse niet veel eer selue in haer consciencie ouerwonnen ende ouertuycht syn.

Ende als ist datse dit wt menschelicke schaemte, vrees, homoet ⁶⁾, ofte verstockte boosheyt, niet doruen oft willen bekendt staen by der weerelt, so sullen sy nochtans eens tot haerder eeweger schande ende schaemte voor den Richter stoel onses Heeren IESV Christi dit bekennen moeten, so sy sick wt den grondt des herten niet

1) „Vertrecken” is hier wederkeerend werkwoord.

2) Wegloopen.

3) Voor „ghestadelick ende properlic” heeft Van Haemstede (uitgave van 1559, blz. 342; uitg. 1579, blz. 317): eens gancks saetelick.

4) Vóór den middag. — Misschien moet gelezen worden: voor middach.

5) „Sick gehad” wil zeggen: zich gehouden.

6) Hoogmoed.

willen beteren, ende de waerheyt ghetuyghenisse gheuen. Dat willen wy al onsen Heere Iesu Christo ouerdragen, ende onse siele in ghedult besitten, den dach onser verlossinghe ende openbaringhe aller dinghen verwachtende. Ghelyck oock onse broeder Hoste in syne geuanghenisse sonder eenich twyfel ghedaen heeft, d'welcke men wt syn eynde ende steruen ghenoech can mercken. // Daerinne hy sick seluen seer Christelick, demoedelick, gheduldelyck *Fol. 19^r* ende goetwillich als een schaepkin ghehadt heeft, op dese nauolghende wyse.

Van Hostes doot.

Den .27. dach Aprilis des voorseyden iaers, is Hoste een man van ontrent dertich iaren oudt, ter doot verordeelt, ende na middach op een stellinghe (daer een huyseken op was van houte ghemaect ende beset, om hem daer inne te branden) opentlick als een onnoosel schaep voortghebracht ende ghestelt. Ende als hy nu meynde dat volck voor syn doot wat Christelick te vermanen, so is hem dat door den Procuruer generael niet toeghelaten gheweest, Die den Scherp Richter altydt toe riep, doeten ¹⁾ wech, doet v dinghen ²⁾. etc.

D'welcke Hoste hoorende ende siende dat hem gheensins toeghelaten soude wesen, tot de Ghemeynte syn herte, dat met de kennisse ende liefde Gods ganschelick ontsteken was, wt te spreken, ende dat tot hem de Procuruer oock seyde dat hy in syn huyseken doen soude dat hy doen wilde, wart hy grootelick bedroeft ende met eenen swaren suchte such-//tende, heeft onder ander worden tot *Fol. 20^r* den Procuruer gheseyt. Nu sie ick wel, dat ghy v in dat onnoosel bloedt beschuldeghet, maer ick hebbe den Heere ghebeden, dat hyt' v vergheue. Daer op de voornomde Procuruer seide Amen, amen. Doen sprack Hoste tot den volcke, Och myn lieue broeders, ick hebbe vlieden noch so veel te segghen, maer ten is my niet tot mynen grooten leydschap ³⁾ ende droefenisse, toe ghelaten. So is de scherp Richter (na des landes wyse) voor hem neder gheuallen, ende heeft van hem vergeffenisse begheert van de doot die hy hem andoen soude. D'welck Hoste hoorende, heeft hem seer vriendelick ghekust, segghende, Ick vergheeft v met alder mynder herten. De Heere wille v vwe sonden vergheuen. Knielde mitds dien oock neder ende sprack. O Hemelsche Vader, die na vwe beloften dynen eenighen Sone ghesonden hebt, om voor de sonden des volcks dien ⁴⁾ in v souden gheloouen, sick seluen op te offeren: ende ick een van vwen minsten knechten,

1) Doe hem.

2) Doe uw plicht, verricht uwe taak.

3) Leedwezen, spijt.

4) „Dien” staat hier in den eersten naamval meervoud.

van mynen kyndtschen daghen ghesondicht hebbe, bidde v oytmoedelick om gratie ende ghenade.

Fol. 20^r V ooc myn lieue broeders hertelick biddende, dat ghy al te samen den heere // voor my wilt bidden, om syn Goddelicke gratie tot inde vre des doots, ghelyck hy den synen gheloeft ¹⁾ heeft. Hier heeft de Procureur wederom tot den Scherprichter gheroepen. Doet wech doet wech. So heeft sick Hoste seer gewillichlick an den staeck gheset, om voor den naem syns Heeren Iesu Christi gheworcht ende ghebrandt te wesen, segghende: Lieue broeders al te samen, wacht v voor den valschen Propheten, die segghen sullen,

Mat. 24. Christus is hier, ofte daer: maer gheloouet niet. Want hy is int huys syns Vaders allein inden hemel. Midts ²⁾ dien riep hy O hemelsche

Ioan. 14. Vader in vwen handen beuele ick mynen gheest. V hertelick biddende, dat myne kinderkins inde vreese des alderhoochsten opgroyen moghen. Hier is hy nu verworcht, syn lichaem ghebrandt, ende onder die misdadeghen daer na ghehanghen. Maer God heeft sonder eenich twyfel syn siele doer onsen Heere Iesum Christum daer hy so vast inden ghelooue opstondt, in dat eewich leuen, na syne

Van de Ouerheydt die de christenen doodet. onbedrieghelicke beloftenissen opghenomen: ende sal hem ten iongsten daghe, met alle heyleghen, tot de eeweghe glorie ende blytschap verwecken. Daer sullen hem de veruolghers des waerheys moeten lyden: ende sullen ³⁾ dan, alle die in de hemelsche

Fol. 21^r eerelicheyt ⁴⁾ sien, de//welcke sy hier so schandelick ghedoot hebben. Van benautheyt des gheests sullen sy suchten ende segghen: Dit synse die, ⁵⁾ wy somwylen in spotte ghehadt hebben,

Sapi. 5. ende in lachterlicke ghelyckenissen. Wy ontsinneghe achteden haer leuen raserye, ende haer einde oneerelick ⁶⁾. Siet hoe synse onder den kinderen Gods gherekent, ende haer deel is onder den heyleghen. Daer om hebben wy vanden wech des waerheys ghedwaelt, ende dat licht der gherechticheit is ons niet gheschenen, ende de Sonne des verstandts is ons niet opgegaen. Wy syn moede gheworden inden wech des ongherechticheyts ende der verdoemnisse, ende wy hebben sware weghen ghewandelt, maer den wech des Heeren hebben wy niet bekendt. Wat heeft ons onse hoouedicheyt ghebaet, oft wat heeft ons die beroeming, ⁷⁾ der ryckdommen ghегheuen. Alle die dinghen syn doer ghegaen als een schaduwe. *Sapient .5.*

Och oft doch alle Heeren, Princen ende Ouerheden hier op nu

1) Toegezegd, plechtig beloofd.

2) Vergel. boven, blz. 213 (onderaan), de spelling: mitds.

3) De vervolgers namelijk zullen dan enz.

4) Heerlijkheid.

5) Misplaatste komma.

6) Het tegenovergestelde van „heerlijk”.

7) Overtollige komma.

in dit leuen, ia in dit leuen segghe ick wel dachten, ende ter herten namen, sy soudē haer sweerdt niet so lichtueerdichlick met het ontschuldich bloedt der Christenen veerwen, ende hen seluen moordenaers der heyleghen maken. Maer soudē die veel meer, ghelyck sy van // Gods weghe schuldich syn, teghen alle *Fol. 21* leydt ende onrecht beschudden ende beschermen. Rom .13. 1. Pet. 2.

Ick duncke wel, datter onder de Ouerheyt vele syn, die doer *Rom. 13.* onwetenheyt ende eenen onuerstandeghen yuer hier in sondeghe, 1. Pet. 2. ende duncken veel meer, datse doer t' dooden dusdanegher menschen (diese voor ketters houden) Gode eenen dienst doen, ghelyck onse Heere Iesus Christus dat voorseyt heeft. Ioann .16. Maer dese *Ioan. 16.* onwetenheyt, hoe cleene een sonde datse schyndt te wesen, so isse dies niet te min in Godes gherichte gruwelick, ende maect den mensche der eewegher verdoemenisse schuldich, ende werdt van God niet vergheuen, ten sy datmen syne sonde wter herten bekenne, beweene ende betere. Ghelyck ons dat sommege exempe- *Act. 9. 22* len der heylegher scrift, in sonderheyt des heyleghen Apostels Pauli. Act .9. 22. 1. Tim .1. ghenouch bewysen. Also twyfele *Act. 9. 22* ick niet, oft vele onder de Ouerheyt die den voornomden Hoste *1. Timo. 1* ter doot verordeelt hebben, duncken datse voor God syns bloedts ontschuldich syn, ende dat hy ten rechten om tweederly oorsaken sy ghebrandt. Ten eersten dat hy een Sacramentschender gheweest sy, ouermids dat hy niet gheloofde, dat het Missebroodt doer de cracht van vyf worden daer ouer van // den mispriester ghesproken, *Fol. 22* inden warachteghen Christum verandert werdt. Ten anderen, dat hy een oproermaker sy gheweest, den bedelaer Monick ¹⁾ opentlick inde keercke van syn leeringhe straffende. Maer eylaen, sy sondeghe hier grootelick inne, doer onwetenheyt, hope ick. Want Hoste, om de voorseyde stucken, is noch verachter des Sacraments Iesu Christi, noch een oproerich seditieus mensche gheweest, maer heeft hier inne veel meer, na den wille des alderhoochsten ghelooft ende ghedaen. D'welcke ick hier voor my ghenomen hebbe tot een verbreydinghe des waarheys, claerlick wt Gods wordt doer syn ghenade te wysen ²⁾. Op dat de ghene die doer onwetenheit dwalen, tot de kennisse harer sonden ende beternisse ghebracht werden: Ende voort an sick niet meer, om dusdaneghe oorsaken, doer t' vergieten des onnooselen blodts, tot haerder eewegher verdoemenisse, besmetten ende ontreyneghen.

Angaende nu dat eerste stuck der beschuldighen: so hope ick, dat Hoste inde gheuangenisse, doer disputatien, met syne weder- sprekers ghenouch bewesen heeft: dat hy het Sacrament Iesu

1) Bedelaer Monick, d. i. bedelmonnik.

2) Bewijzen.

Christi in syn recht ghebruyck gheensins heeft veracht, maer dat
Fol. 22^v het veel meer doer de Mispriesters, met hare valsche leere, leuen
 ende handelinghe // veracht ende gheschonden werdt.

Maer aenghesien dat wy wel weten, dat Hoste vanden Sacramente
 niet anders heeft gheuoelt dan wy in onse Christelicke Ghemeynte
 altydts na de heyleghe Schrift hebben gheleert ende ghehouden, so
 achte ick het tot synder ontschuldighen ghenouch, dat ick hier
 een cleen handelinghe, van het Sacrament des Tafels Iesu Christi
 toe doe ende anhanghe. Daer wt men den grondt des twistes ver-
 staen, ende de waerheyt van der loghenen, de vereeringhe des
 Sacraments vande onteeringhe, lichtelick sal connen onderscheyden.
 Allein bidde ick den Christelicke ¹⁾ leser, dat hy sonder partyeicheyt
 des herten, met een dorsteghe liefde des waerheys, dit lese, ende
 na Gods wordt proeue ende ordeele.

¶ Een eenuoldeghe verclaringe van-
 den Sacramente des Nachtsmaels
 Iesu Christi: vander Misse, ende
 vanden verstande der worden
 Christi. *Dit is myn lichaem.*

Hoe dat wy
 het Sacra-
 ment des
 Nachtsmaels
 Christi niet
 verachten

Fol. 23^r wy // in grooter weerden: Ouermits dat het van onsen Heere
 ende meester Iesu Christo ingheset ende gheboden is, tot onsen
 grooten gheestelicken nutte ende profite. Want wy hier doer niet
 allein tot oprechte liefde, eendrachticheyt, oytmoedicheyt, ghedult,
 schuwen der afgoderie, belydenisse des naems Christi, afsteruen des
 olden mensche, ende allerley godsalicheyt, crachtelick vermaent
 ende verbonden werden: maer dat het aldermeeste is, werden oock
 onse conscientien, alsse om der sonde wille grootelicx verslaghen
 ende bedruickt in Christo rusten, hier doer buten maten seer ghe-
 troost, doer de cracht des heyleghen Gheests versekert synde, dat
 wy doer d'eeneghe offerhande des lichaems ende bloedts Iesu Christi,
 ende een salichmakende Ghemeynschap met hem in syn heylich
 vleesch ende bloedt, so waerachtelick aller onser sonden vergheffe-
 nisse hebben, ende des eeweghen leuens eerfghenamen syn, als
 wy des Heeren broodt eten ende synen beker dryncken. Waer
 doer wy tot een groote onwtsprekelicke blydtschap des herten, ende
 een viereghe dancksegghinghe tot God, beweecht werden. Dit mysterie

1) „Christelicke”, waar wij „Christelicken” zouden verwachten, komt meer voor.
 Zie fol. 26 v, 28 v; beneden, blz. 220, 221.

oft verborghentheyt, is het principaelste ende het alderhoochste, dat ons Christus in dit Sacrament heeft voor ooghen willen stellen //

Want als hy dat ghebroken broodt wtdeylende, ende op een sacramentsche wyse handelende, spreekt, Nemet, etet, Dit is myn lichaem dat voor v gegheuen oft ghebroken is. Luce .22. 1. Corinth .11. So wilt hy met dese worden niet anders, dan de voorseyde verborghentheyt den gheloouighen verclaren, ende voor ooghen stellen. Daer by namelick meynende ende verstaende (ghelyck oock de oude Leeraers der Christelicker Kereke ouer dusent iaren verclaert ende wtgheleyt hebben) datmen dat broot wtwendelick etende, inwendichlick doer den ghelooue, na den inwendighen mensche seker wesen sal, dat hy syn eenich heylich lichaem, tot een seker vergheuinghe der sonden in de doot des cruyces, so waerachtelick ghegheuen heeft: ende datmen doer een salichmakende gemeynschap sijns lijfs ende bloets tot den eeweghen leuen so ontwyfelick ghespyst werdt, als men dat ghebroken broodt, na synen beuele wtdeelt ende inneemt. Verstaet dit by eene ghemeyne ghelijckenisse. Een Bruydegoom als hy syne Bruydt eenen trourynck gheeft, seght hy niet, neemt dit is myn trouwe? Daer mit meynende, dat syne Bruydt niet allein den rijnck, maer veel meer die trouwe aensien sal, waer van den rijnck een seker teeken is. Ende de Bruydt soda-//neghen eenen rijnck van haeren lieuen Bruydegoom ontfanghende, werdt grootelick van syn liefde versekert ende in haer herte verblydt, niet om de materie ofte costelickheyt des rijncks (want die menichmael slecht ¹⁾ is) maer om dat het een seker pandt is der huwelicker trouwe daerop sy de aldermeeste achte heeft. Anders soudense dien rijnck niet meer dan alle ander achten. Also oock Iesus Christus onse Bruydegoom, als hy dat broodt wtdeelende seght. Nemet, etet, dit is myn lichaem dat voor v ghegheuen ende ghebroken is: vermaent ons daermede, dat wy dat ghebroken broodt nemende ende etende, niet so seer op het broodt met den wtwendeghen ooghen, maer veel meer met den ooghen des inwendighen mensches, op syn lichaem eens inde doot gheoffert, sien sullen: inde conscientie versekert synde dat syn lichaem eens voor onse sonden so sekerlick opgheoffert is, ende dat wy doer de heyliche ghemeynschap syns lichaems, so waerachtelick dat eewich leuen hebben, als wy des Heeren broot na synen beuelen nemen ende eten. So dat de ghelooueghen an des Heeren disch het broodt nemende ende etende aldermeest op het heylich lichaem Christi eens voor haer sonden gheoffert, inden ghelooue tot een groote blydschap ende vruecht haerder con-//scientie

Fol. 23 "

Het recht ver-

standt der

worden Chris-

ti dit is myn

lichaem.

Fol. 24 "

Fol. 24 "

1) Eenvoudig.

ansien. Op dusdanighe een Sacramentische wyse, ¹⁾ van spreken moetmen oock nootsakelick verstaen, dat Christus den beker het nieuwe Testament in synen bloede naemt. Luce .22. 1. Corinth .11. D'welck 1. Cor. 11. so veel is te segghen, dat het sy eenen segghel der ghenadegher Iere. 31. vergheuinghe der sonde (die inde heyilige Schrift het nieuwe Testament gheuaent ²⁾ werdt. Ierem .31. Hebr .8. 10.) De welcke inde cracht ende verdienste sijns bloedts ende steruens ghelegghen is: ende comt allen gheloooueghen so sekerliex toe, als sy den beker des Heeren in syne Ghemeynte dryncken. Dit selue mysterie des Nachtmaels, ansiet oock de heyleghe Apostel Paulus, leerende, dat het broot dat wy breken sy een ghemeynschap des lichaems 1. Cor. 10. Christi: ende dat den beker der dancksegghinghe, sy eene ghemeynschap des bloedts Christi, 1. Corinth .10. Dat is eenen sekeren ende crachteghen segghel onser salichmakende gemeynschap met Iesu Christo in syn vleesch ende bloedt tot den eeweghen leuen. So dat wy in het gherichte Godes met Christo Iesu, ende in hem, voor eenen mensche anghesien werden ³⁾. Wie can sick van dit hooghe mysterie ghenouchsaemlick verwonderen, ende datselue ghenouchsaemlick prysen? Het is den vleesche onbegrypelic. Bo-
Fol. 25 r uen-//dien, so werdt oock den ganschen handel des Nachtmaels, tot 1. Cor. 11. de verclaringhe des voorseyde mysteriums, de ghedachtenisse Christi, ende vercondinghe syns doots gheuaemt .1. Corinth .11. So wie dit voorseyde mysterium des Nachtmaels Christi recht verstaet (d'welck niemandt dan de boetueerdeghe ende rechtgheloooueghen begrypen connen) die siet ende meerckt wel, dat in het Nachtmal des Heeren, den gheloooueghen gheene buyckspyse, maer de rechte spyse der sielen, (de welcke is Iesus Christus) voort ghestelt ⁴⁾ wert: ende dat de gheloooueghen dat wtwendich element ende weerck des Nachtmaels, niet so seer met de wtwendeghe ooghen en sinnen anschauwen ende anroeren, als sy met de ooghen des inwendeghen mensche, doer den gheloooue sien, op de rechte spyse ende dranck Ioan. 6. der sielen: te weten op het vleesch ende bloedt Christi Iesu. Ioann .6. de welcke hy voor haer sonden eens gheoffert heeft. Doer welcker salichmakende ghemeynschap sij oock sick gheuoelen ende ghelooouen, heylich, rechtueerdich ende mede erfghenamen des eeweghen leuens te wesen. Anghemerckt ⁵⁾ dat nu dan, dese voorseyde gheestelicke verborghentheyt des Nachtmaels Christi (daerdoor de

1) De komma is overtollig.

2) Lees: gheuaemt.

3) De nadruk ligt op „eenen mensche”, d. w. z. op de eenheid met Christus.

4) De schrijver bezigt „voortstellen”, waar wij „voorstellen” zouden verwachten. Vergel. fol. 25 v, 30 r en v; beneden, blz. 219, 223, 224.

5) „Anghemerckt” wil zeggen: in aanmerking genomen. Het vormt het begin van een volzin, die eerst eindigt bij „teeken souden achten”.

ghelooouighen so grootelick ghetroost, teghen wan-//hope, valsche *Fol. 25 v*
 middelen der eewegher salicheyt, crachtelick ghewapent ende met
 Christo onder malcander in een lichaem vereenicht ende gheknocht
 werden) het principaelste ¹⁾ ende alderhoogste mysterie is, dat
 de heylighe Schrift eendrachtelick leert, ende oude Leeraers der
 kercke ouer duysent iaren bekendt hebben: ende dat wy oock dat
 selue volcommelick, na ons wterste vermoghen leeren ende voort-
 stellen, so can ons niemandt met rechte ende billicheynt beschul-
 degghen, als of wy eenichsins het Sacrament des lichaems ende
 bloedts Christi voor een slecht bloot teeken soudent achten.

Ende hoe wel dat wy eendrachtelick met de heyleghe Schrift ende *waerom dat-*
 oude Leeraers der keerecke, aldus eerlick ²⁾ vanden Nachtmaele des *men die daer*
 Heeren Christi gheuoelen ende leeren, so moeten wy nochtans, *recht vanden*
 vande blinde weerelts Leeraren, voor de meeste verachters ende *Sacrament*
 bespotters, ³⁾ der Sacramenten gheacht, ghescholden, verdreuen ende *leeren voer*
 ghedoot werden. Waerinne sick niemant verwonderen ende ver- *Sacrament-*
 argheren sal. Want de oude listen des duuels syn, de valsche *schenders*
 Leeraers met eereclike tytlen te verciere, ende de oprechte *scheldet.*
 Leeraers tot verdonckeringhe des waerheys, met loghenen, ende *Fol. 26 r*
 schandelicke na-//men te beswaren. Ghelyckmen dat wt d'exem- *Fol. 26 r*
 pelen der Propheten ende Apostelen Christi leeren mach. D'welcke *2. Thes. 2.*
 God tot een straffe der ondancckaer weerelt. 2. Thessal .2. ende *1. Cor. 11.*
 tot een oeffeninghe syner kinderen gheschien laet. 1. Corinth .11. *1. Cor. 11.*
 De rechte oorsake dan, datmen ons so schandelick na roept, dat
 wy de Sacramenten Christi verachten ende schenden, is die alleene,
 dat wy het recht ghebruyck der Sacramenten Christi voorderende,
 de misbruycken tot een kucken schade ⁴⁾ der wedersegghers, ende
 een achter deel ⁵⁾ haerder werelicker eere, na de mate der gauen
 ons vanden Heere ghegheuen, straffen, ende gheeren afsnoyen, tot
 de grootmakinghe des Goddelicken naems, ende ter wederopbau-
 winghe der veruallen Ghemeynte Christi. So ist nu dan wt de
 voorgaende redenen claerder dan den dach, dat wy het recht ghe-
 bruyck des Nachtmaels des Heeren Iesu Christi, d'welck een heylich
 Sacrament syns lichaems ende bloedts is, niet verachten: maer wy
 straffen ende wederspreken alleine de Misse der Roomscher Kercke,
 die in de plaetse des Nachtmaels Christi doer lanckheynt des tydes
 alleinskins inghecopen, vol is aller gruwelicker misbruyken, ende
 strydet teghen die gansche heylighe Schrift. // Ende op datmen niet *Fol. 26 v*

1) „Het principaelste” enz. is het praedikaat van „dese ... verborghentheit”.

2) Heerlijk, verheuen.

3) De komma is overtollig.

4) „Tot een kucken schade” wil zeggen dat de verwerping van de mis aan de tegenstanders nadeel in de beurs (of in de keuken) berokkent.

5) Achter deel, *d. i.* vermindering.

duncke, dat wy dit wt lichtueerdicheyt sonder oorsake segghen, so willen wy hier sommige gruwelen der Misse openbaren, ontdecken ende anteecken: om der welcker wille alle waere christenen schuldich syn de Misse met rechte te verwerpen, ende totter doot toe te wederspreken. Biddende den christelicke leser, dat hy tot synder sielen salicheyt, op desen handel acht hebben wille.

¶ Vande Misse ende waerom se de
Christenen schuwen moeten.

D'eerste oorsake waerom men de Misse wt ganscher herten schuldich is te myden ende te verachten, is dese, dat se te weten teghen de wterlicke forme, ende het oprecht ghebruyck des waeren Nachtsmaels onses Heeren Iesu Christi strydt. Want in de Misse, vele nootsakelicke dinghen van Christo onderhouden, ende tot nutte synder keercke gheboden, achterghelaten werden: ende weder om in huere plaetse vele oueruloedege onnutte, supersticieusche ende afgodesche dinghen, tot een verdonckeringhe, ia bespottinghe Christi ende syner heylegher insettinghe, inghebracht ende dagheliex onderhouden werden.

Daer can gheen Christen an twyfelen, of Christus de wysheyte *Fol. 27.* des vaders, // onse eeneghe Heere ende Meester dien wy hooren *Math. 23* moeten, daerinne alle schatten des wysheys ende wetenschaps ver- *Math. 13.* borgen syn. *Colos. 2.* heeft de beste forme des Nachtsmaels ghe- *Collos. 2.* bruyckt ende ingheset: de welcke alle syne dienaren schuldich syn na te volghen, in sonderheyte om dat hyse gheboden heeft te onderhouden, segghende: Doet dit. Namelick dat ick ghedaen hebbe. Ende op datter inde keercke Christi, vande rechte forme des Nachtsmaels, tot gheinen tyde, twist doer onwetenheyte opstaen soude, watmen namelick voor eene ¹⁾ schuldich ware te volghen, so is ons dit *Math. 26* ghetrauwelick, ende volcommelick inde heyleghe Schrift bescreuen. *Mar. 14.* *Math. 25.* *Marc. 14.* *Luce. 22.* *1. Corinth. 11.* De welcke wy hier op *Luce. 14.* het alder cortste anteecken willen, om te beter de misbruycken *1. cor. 11.* achter na an te wysen.

De rechte forme des Nachtsmaels Christi. 1 Ten eersten beuinden wy inde heyleghe Schrift, dat tot de onderhoude des Nachtsmaels onses Heeren Iesu Christi, de ghe- looueghen t'samen in een plaetse commen sullen. *Matth. 26. 1.* *Cor. 11.*

Math. 26 2 Ten anderen, dat de Dienaer des wordts, de versamelde ghe- looueghen, ghetrauwelick, wt de heylighe Schrift vande cracht des doots Christi, vanden ghelooue, liefde, oytmoedicheyte, ghedult, sachtmoedicheyte, ende allerley godsalicheyte leeren sal: met een neer-//

¹⁾ Nl. „forme”. De bedoeling is: opdat geen twist zou voortvloeien uit onwetendheid, wat voor een vorm des avondmaels behoorde in praktijk gebracht te worden.

stelick straffen der onboetueerdeghen, ende die eeneghe schadelicke *Fol. 27^v*
aerghernisse inde Ghemeynte anrechten. Hy sal oock God almach-
tich dancken van de groote weldaet, die hy an ons in synen lieuen
sone, Iesu Christo bewesen heeft. Want Iesus Christus int' inset-
ten des Nachtsmaels, al dit ghedaen ende gheboden heeft te doene.

Ten derden salder inde Ghemeynte eenen suuerlicken ghedeckten
disch wesen .1. Corinth .10. met broodt ende wijn. Want Christus
niet sonder groote oorsaken, dit Sacrament, op een wyse des mael-
tydts ingheset heeft.

Ten laetsten, als nu de Ghemeynte wt Godes wordt gheleert,
vermaent ende ghetroost is, so sal de Dienaer des wordts, van des
Heeren disch dat ghebroken broodt ende des Heeren beker tot
eene crachteghe ghedachtenisse syns doodts, hen ordentlick wt
deelen, te eten ende te drijncken, met eene claere ende trooste-
licke vercondinghe des lydens onses Heeren Iesu Christi.

Dese oprechte maniere des nachtsmaels onses Heeren Iesu Christi,
hebben wij in onse Ghemeynte altydt (daer van wy God dancken)
onderhouden. Ende connen daerom van niemandt eenichsins met
rechte ghe-//scholden wesen: ouermidts dat met dese forme des *Fol. 28^r*
Nachtsmaels, den grondt angaende, Christus selue, de Apostelen,
ende de oude Kercke na der Apostelen tyden, tot groote stichtinge
der Ghemeynte, te vreden gheweest syn. Der welcker heylich
ende seker exempel alle ghetrauwe dienaers Christi volghende,
connen niet dwalen: ende syn van Gods weghe schuldich de selue
naer haer wterste vermoghen na te volghen, ende de Misse te ver-
laten, die so opentlick teghen dese rechte ende Christelicke forme
des Nachtsmaels strydet, ghelyck wy hier voort an, met corte wor-
den anteekenen willen.

Ten eersten werdt de Misse menichmael in houcken, wynckelen ¹⁾, De Misse
ende huijscappellen, ter begheerte eens menschen sonder eenich strydt teghen
t'samen roepen der ganscher Ghemeynte, niet sonder huerder groote *de rechte for-*
verachtinghe .1. Corinth .11 ghehouden. *me des Nachts-*

Ten anderen, als ist schoon datse somtydts wel int' midden der *maels.*
Ghemeynte ghedaen werdt (ghelyck de Hooch Misse somense naemt *1. Cor. 11.*
ghedaen schynt te wesen) so canse nochtans voor gheen Nachtsmael
ende Sacrament Iesu Christi bestaen ende gehouden werden. Want
daerinne vele noodtsakelicke dinghen achterghelaten, // ende vele *Fol. 28^v*
supersticieusche in huere plaetse tot eene gruwelicke schendinge
der heylicher insettinghe ons Heeren Iesu Christi, ghedaen syn.

Want ten eersten, so isser gheene maniere eens Christelicke
maeltydts: ia achten die voer een onteeringe des Sacraments Iesu

1) Hetzelfde ongeveer als „houcken” (vergel. fol. 55^r). Ook beteekent „wynckel”:
binnenkamer.

Christi, schenden die met leeleke namen, ende wycken van sodaene eene Christelike ende Apostolische wyse, so verre alst hen moghelijk is, ende willen so beter weten dan Christus selue. Daerom hebben sy de tafel des Heeren in autaren verandert, diese op toouersche wyse eerst besweeren, ende daer na ter vereeringhe der Misse costelick vercierien. Hebben oock inde stede des ghemeynen etelicken broodes, so dunne een fyn cleen koecxkin, dat het schier onder het broodt niet wel gherekent can werden: is immers seer onbequaem om in het Nachmael des Heeren te ghebruycken. Ouermits dat het van stonden an hanghende an den raec oft ghehemelte des mondes ende daer smeltende, niet wel na den beuele Christi ghegeten can werden: Dat ick ooc swyghe, datse teghen dat claer wordt des Heeren, Exod .20. daerop een bilde ¹⁾ maken. Deelen oock in haer Misse seer selden dat broodt tot de gemeynthe wt, *Fol. 29^r* maer vanden kop ²⁾ beroouen sy // de Ghemeynte ganschelick. Hoe can dese gheestelike kerckenroof een Sacrament des nachtmaels Iesu Christi wesen? Bouen dien, de Mispriester leert vermaent, straft, troost ende onder richt de Ghemeynte met Godes wordt niet. Vercondeghe de doot ons Heeren Iesu Christi niet: dat wy namelick doer hem alleene salich connen werden. Spreekt voor de Ghemeynte gheene dancksegghinge tot God voor syne groote liefde, tot ons in synen lieuen Sone bewesen, ia doet hier ganschelick het wederspel ³⁾. Want hy staet verre van de Ghemeinte, dickmael met gordynen ende traeyllen ⁴⁾ afghesloten, datmen hem schier noch sien noch hooren can. Ia dat schandelijk is, keert de ghemeynte den rugghe. Wat is dit anders dan een schandelike verachtinghe des huysghesins des Heeren? Murmelt wat bij hem seluen alleine so stille, dat hem de Ghemeynte niet verhooren ⁵⁾ can. Ende al waert schoon, dat hy met luyder storte ⁶⁾ sprake oft songhe, so can de Ghemeynte daer doer noch niet gheleert wesen. Want hy teghen de claere Schrift een onbekende sprake inde Ghemeynte ghebruyckt .1. Corinth .14.

So dat vanden Mispriester in syn Misse gheen leeringhe, vermaninge, straffinghe, ende onderwysinghe der Ghemeynte, na Godes *Fol. 29^r* wordt ghe-//hoort werdt. Ia leest ende doet daer heijmelick veel dijnghen int' latijn, die gheheel teghen den heyleghen wille Gods ende verborghentheyt des nachtmaels syn strydende. Want onder alle ander gruwelen, willen sy Christum opofferen, anroepen crea-

1) Op de hostie is een figuurtje aangebracht, voorstellende Christus aan het kruis of iets dergelyks.

2) Beker.

3) Het tegenovergestelde.

4) Het koor is door een hek met gordijnen van het overige gedeelte der kerk afgesloten.

5) Verstaan.

6) Storte = strote, d. i. strot, keelgat.

tueren (welcker sommige misschien inden afgront der hellen branden) ende tot sodaner eere ende gedachtenissen, doen sy haer Misse. Daer nochtans Christus ghesproken heeft, Doet dit tot mijnder ghedachtenisse. Is dit niet een iammerlick misbruyek ende verwoestinghe der heyligher insettinghe Iesu Christi? Men can dese Exod. 10. Egypische duysternissen met den handen tasten.

Het is den Bisschoppen ende Priesteren niet ghenoech, datse in haer Misse het wtdeylen des broodts ende bekers achterhouden, de rechte leere Iesu Christi verswyghen, de sonde onghestraft voorby laten gaen, ende die andere nootsakelicke stucken achterlaten: maer hebben in de plaetse der nootsakelicker dinghen, vele andere supersticieusche, tot vercierringhe der Misse, ende betooueringhe des volcx inghebracht. Want de Mispriester moet van eenen Bisschop, op ¹⁾ seker wonderlicke supersticien ghewydt, ghesmeerd, ende op het hooft gheschoren wesen. //

Daer na doet hy de Misse met sekere ende menegherande cleederen verciert: staet an eenen eerlicken ²⁾ ghecierten costelicken outaer, die oock op afgodesche wyse, met bilden ende bernende kerssen besteldt is. *Fol. 30^r*

Voorder heeft de Mispriester so veel gaens, staens, keerens, wendens, knielens, slapens, droomens, wasschens, drooghens, cruycens, murrens, ende bellens: ia stelt so meneghe bootsen ³⁾ voort, dat een kloeck verstandich mensche, schier hier wt alleyn (ten ware dat hy mit blindtheyt des herten van God geslaghen ware) haestelick soude connen verstaen, dat de Misse meer een narrespel (d'welck weet God ick met groote droefheyte des herten ouer de tastelicke blindheyte der menschen scrijue) dan eenen godsdienst oft Sacrament Iesu Christi sy. Anghesien dat de misse dan, om het nalaten so veler nootsakelicker dinghen, ende toedoen der supersticieuscher, gheen Sacrament Iesu Christi wesen can: so sal niemant dan daerinne verwonderen, dat de verstandeghe Christenen wt ganscher herten, tot het recht ghebruyck des disches Christi, lust ende begheerte hebbende, de Misse verwerpen. Want wat ghemeynschap heeft het licht met de duysternisse, hoe comt Christus met Belial ouer een? 2. Co. 6. 2. corinth .6 //

D'ander oorsake waerom men
de Misse der Roomscher kere
ken schuldich is te ver-
werpen, is dese.

Fol. 30^v

Dat de Roomsche Mispriesters, dit gruwelick narrespel, voor so

1) „Op” beteekent hier: met inachtneming van.

2) Heerlijk.

3) „Bootsen” is hetzelfde als het hedendaagsche „potsen”.

Doer de Misse eerlicken ¹⁾ eenen Gods dienst houden, den volcke voortstellen ende wert vergeffen anprysen, als oft daer doer, om een cleen gheldt, niet alleene vernisse der son- ghiffenisse der sonden voor leuende ende dooden, maer oock alle den lasterlick lichamelieke wterlicke schade, lichtelick afghecocht soudē connen ende spotte- werden, tot een schandelicke vertredynghe des bloedts des nieuwen lick vercocht. Testaments. O schalcke ghesellen, ende listighe quacksaluers, die de menschen so condit verblinden ende betooueren, dat ghy hen een crachteloose plaester ²⁾, so diere ³⁾ het gansche iaer ouer ver- copen condit.

Wat een grooter gruwel ende laster dat dit teghen Iesum Christum, syn Priesterschap, wordt ⁴⁾, ende den christelicken ghelooue sy, verstaet een yeghelick die maer wat in de heylege schrift gheoeffent is: nemelick dat hier doer God van syn macht berooft werdt, Iesus Christus met voeten ghetreden, een gulden calf opghe- recht, ende de mensche in afgoderye ende soorchloosicheyt ghe- *Fol. 31'* sterckt. Dunckende dat hy // syn sonden met ghelde altydt sal *Math. 7.* connen afcoopen. De wech tot den eeweghen leuen is aldus niet enghe, maer seer breedt. Anghesien datmen met ghelde doer de cracht der Misse, aldus in hemmelrijk commen can, ghelyck als de Mispriesteren dat stoltelick doruen toeseegghen, de menschen also opentlick bedrieghende ende bespottende.

Want sy vande luyden betalinghe huers coops, voor de leuringhe *Mat. 15.* ontfanghen. Wee sodane blinde leyders der blinden, Egypsche *Exodi. 7.* tooenaers die den Heere die hen ghecocht heeft also verloochenē, *2. Pet. 2.* ende doer giericheyt, ende doer versierde worden ⁵⁾ met den menschen coopmanschappen ⁶⁾: ouer welcken dat oordeel nu van langhen tyden niet vertouft, ende haer verdommenisse slaept niet. Sy *Num. 22.* hebben den rechten wech verlatende, ghedwaelt, ende den wech *23. 24.* Balaam des sons Bosor ⁷⁾ geuolcht, die den loon der ongherechtigheyt lief ghehadt heeft.

Anghesien dat nu dan so groot eenen gruwel inde Misse is, so sullen alle recht ghelooueghe christenen, die sick in alle cruycen des lijfs ende der sielen na den wille des alderhoochsten schicken ende voeghen, van dusdanegen bedrieghelicken ende toouerschen coophandel wachten: wel wetende, datse niet met aerschen ver- *Fol. 31'* ganckelicke dijnghen, // goldt ende siluer, maer met eenen grooten *1. Pet. 1.* prys des costelicken bloets ons Heeren Iesu Christi, vande eeweghe *Ioan. 2.* verdoemenisse ghecocht syn. Ende dat Christus alle coopers ende

1) Heerlijk.

2) Pleister.

3) Duur.

4) Woord, nl. van Christus.

5) „Versierde worden” zijn verzonnen woorden.

6) „Coopmanschappen” is een werkwoord: koophandel drijven.

7) De Vulgata spreekt in Num. XXIV:3 en 15 van „Balaam filius Beor”.

vercoopers, twee mael ¹⁾ wt den Tempel met een gheysel, doer Math. 21.
 eenen grooten yuer, wtghedreuen heeft, ende die also wt dat eewich
 leuen wilt dryuen. Leest. Math. 25. vande dwase maechden die in Math. 25.
 des doots noode, olye cochten, ende hoe die Apostel Petrus, Simons
 ghelt verworpen heeft Act. 8.

De derde oorsake waerom de ghelooueghen de Misse verwerpen De Misse is
 sullen, is een groote ende gruwelicke afgoderie, die daer inne ghe- vol grofue af-
 daen werdt: niet allein doer een anroepinghe der verstoruen crea- goderie.
 tueren, maer oock doer een anbidden der aertscher creatueren,
 namelick des broodts ende wyns inde plaetse, ende onder den naem
 Christi. Want sy meynen, datse doer de cracht van seker worden
 het broodt in het warachtich lichaem Christi, ende den wyn in
 syn waerachtich bloedt veranderen connen. Doer welcken valschen
 droom bedroghen, anbidden sy de creatueren des broodts ende des
 wyns voor God: sluyten oock dat broodt op, ende draghent omme
 ter anbedinghe ende bedryuen hier mede grooter af-//goderie, dan Fol. 32 r
 de Israelyten met dat vergulden Calf ghedaen hebben. Wy bid- Exo. 32.
 den v Christelick leser, dat ghy doch uwe ooren niet wilt stoppen,
 ende teghen ons die hier inne de waerheyt spreken, vier ende
 vlamme wtspuwen: maer wilt onpartyelick in de vreesse Gods die
 sake tot den einde toe vulhooren ²⁾, ende nae dat onbedrieghelick
 wordt des Heeren, niet na de olde ghewoenten richten, so sult
 ghy doer Gods ghenade tot den verstande des waerheys moghen
 commen ende daerinne ter vertroostinghe uwer conscientie ver-
 steerckt werden.

Ick weet wel, hoe dat de Mispriesters tot een ontschuldighe
 haerder afgoderie, eenen schyn des goddelicken wordts voorwerpen:
 te weten, dat Christus het broot des Nachtsmaels wtdeylende, ghe- Het mesuer-
 sproken heeft. Nemet, etet: Dit is myn lichaem dat voor v ghe- stant der wor-
 broken ende ghegheuen werdt. Als oft Christus doer dese wor- den Christi,
 den, het broodt in syn lichaem, ia in sick seluen verandert hadde: dit is myn
 ende oock alle Mispriesters tot den einde des weerelts de macht lichaem.
 ghegheuen hadde, datse het broodt, doer het wtspreken van vier
 oft vyf worden, ende den wyn doer ander worden, in eenen waer-
 achtighen Christum, tot haren //wille, soudent moghen veranderen: Fol. 32 v
 den welcken sy daer na tot anbeddinghe inde kereke soudent moghen
 opsluyten, oft ophanghen, ende ouer alle straten draghen.

Hier op segghen wy, dat de vorseide worden Christi wel war-

1) De schrijver beschouwt Matth. XXI: 12 v. en Joh. II: 14 vv. als verhalen van twee afzonderlijke gebeurtenissen.

2) Hetzelfde als „vulhooren”. Kilianus, *Etymologicon textonicae linguae*, Traiecti Bat. 1777, p. 762: vol in *compositione* significat perfectionem actus verbi cum quo componitur: sicut per apud Latinos.

achtich, ende den recht verstandeghen christenen, in het oprecht ghebruyck des Nachmaels ¹⁾ Iesu Christi, wtnemende seer troostich syn: maer leeren met alle oude Leeraers der kercken, het ghebruyck der heylegher Schrift inden handel aller Sacramenten volghende, datmen se op een Sacramentische maniere ende wyse van spreken, die van ons bouen verclaert is, verstaen sal, ende niet letterlick na der mispriesteren verstandt ²⁾, datse opde voorseyde worden Christi ghedicht hebben. Ende op dat niemant duncke, dat wy dusdanich een letterlick verstandt der voorseyder worden Christi wt hertneckicheyt of menschelick vernuft, sonder groote oorsake wederspreken, so willen wy hier sommige redenen voort stellen ende anteekenen, daer doer niet alleen wy, maer oock alle godvruchteghe, die de sake recht ende onpartyelick insien, crachtelick ghedwonghen werden, dusdanich een letterlick verstandt te verwerpen: so verre men de waerheyt meer, dan de loghene plaetse gheuen wilt.

Fol. 33^r

¶ Waerom men de worden Christi,
Dit is myn lichaem, niet letterlick
verstaen mach.

Ten eersten, na dat alle donckere plaetsen der heylegher Schrift, doer andere claere oft ghelycke verstaen ende wtgheleyt moeten werden, ende dat ons nerghens in de heyleghe Schrift verboden werdt, de voorseyde worden wt te legghen: so moeten wy die so wel als alle andere donckere scriften wtlegghen. Ende ouermids dat Christus Iesus dese worden tot de insettinghe eens Sacraments ghesproken heeft, so can de letterlicke wtlegghinghe der Priesteren niet bestaen, ouermids datse teghen de nature aller Sacramenten van God in syn Ghemeinte inghestelt, strydet. Want de natuere aller Sacramenten is, dat het wterlick Sacrament, weerec oft teeken in syn eerste natuere blyuende, den naem der Sacramentalicker verborghentheyt, om die te beter, om onser swackheyt wille, wt te drucken, ontfanghe: ghelyck men dat by d'exempelen aller

De letterlicke
wtlegginghe
is teghen de
natuere aller
Sacramenten.

Gene. 17. Sacramenten sien can. Want de besnydenisse werdt dat verbondt Exodi. 12 Gods ghenamt. Genes. 17. Dat Paeschlam den doerlydt des Heeren. 1. Cor. 10 Exodi. 12 ³⁾. De steen Christus. 1. Corinth. 10. Den Doop, *Fol. 33^v* een badt der wedergeboorte // Tit. 3. ende int Paradys, een boom, de boom des leuendes, ende die ander, de boom des wetenschaps

Gen. 2. van goet ende quaet. Genes. 2.

Anghesien dan, dat het Nachtmal Iesu Christi een Sacrament

1) Verbeterd uit „Na- (op het einde van een regel) htmals”.

2) „Verstandt” (hier onzijdig gebruikt) beteekent: wijze van verstaan, opvatting.

3) Exodus XII:11, naar de Vulgata: est enim Phase (id est transitus) Domini.

is, so mach men dese Sacramentelicke worden, dit is myn lichaem, niet letterlick, maer op de Sacramentsche wyse verstaen: dat name-lick, het breken, wtdeylen, ende nutten des broodts an des Heeren disch, sy een heylich ende cratich ¹⁾ sacrament teeken des lyfs oft 1. Cor. 10. der ghemeynschap des lyfs ons Heeren Iesu Christi, eensvoor ²⁾ onse sonden in de doot gheoffert.

2 De wedersprekers die in alle andere Sacramenten dese figure-licke wyse van spreken bekennen moeten, connen gheene scrifte-licke oorsake gheuen, waerom dat wy meer in dit Sacrament, dan in alle anderen, dat letterlick verstandt der worden, ende dat op de pyne der eewegher verdoemenisse, volghen moeten.

3 Christus Iesus in de insettinghe deses heylegghen Nachtsmaels, bewyst met vele worden claer ghenouch, dat hy ontrent desen Sacramente, angaende de maniere van spreken, niet neues heeft willen inbringhen. Want hy ghebiet datment tot synder ghedach-tenisse houden sal. Maer nu ist een seker ma-//niere van spreken *Fol. 34* inde heyleghe scrift, dat het ghedynck teeken den naem des dincks, waer van de ghedachtenisse ghehouden werdt, ontfanghe.

4 Bouendien heeft oock Christus asdan de hoochtydt des Paesch-lams, dat Pascha, dat is den doorlydt ghenaeamt. *Luce. 22. Math. 26.*

5 Den beker oft kelck, naemt hy syn bloet *Luce .22.* ende het nieuwe Testament in syne bloede. *Math .26.* Waer wt wy oock leeren, datmen ³⁾ die worden, dit is myn lichaem, na dese wtleg-ginghe van Christo ghegeuen, op dese wyse verstaen moeten, dit is het nieuwe Testament in myn lichaem. De welcke maniere van spreken, alleyn figurelick, op Sacramentische wyse verstaen connen wesen.

6 Daerom heeft oock Christus den beker dien hy syn bloedt hadde ghenaeamt namaels wederom de vrucht des wyngaerts ghe- *Math. 26.* naemt. *Math .26.*

7 Waerinne de heyleghe Apostel Paulus oock Christum gheuolcht heeft, die het broodt, oock na de worden der segheninghe (alsomen se noemt) driemael broodt ghenaeamt heeft.

8 Ende tot den Corinth. in het .10. cap. leght hy de worden Christi wt, seghende. Dat het broot dat wy breken, sy de ghe-meinschaps des lyfs Christi: ende de beker der dancksegghinghe, 1. Cor. 10. de ghemeynschap des bloedts Christi. //

9 Dese Sacramentische ofte figurelicke wtlegginghe der worden *Fol. 34* des Nachtsmaels, hebben oock die oude Doctoren der christelicker

1) Cratich = crachtich (met syncope van „ch”). Anders, lees: crachtich.

2) Zóó staat er (in één woord).

3) Met het oog op het volgende „moeten” zou hier „wy” in plaats van „men” behooren te staan.

kercke bekend, ende daeromme een den ander gheensins ghescholden ofte veracht, veel min verdomt. Hier van machmen lesen teghen Mart. by *Tertullianum*, *Hieronimum*, *Chrysostomum*, *Ambrosium*, *Augusti-Hieronimus in num*, ende andere oude doctoren meer, die de voorseyde worden het Euangelie niet letterlick, maer figuerelick na den aert aller sacramenten wt-Mat gheleyt hebben.

Chrysostomus 10 Ende dat dit letterlick verstandt een nieuwe leere sy, mach- in syn 83. ho- men daer wt ghenouch mercken, dat die anbeddinghe des broodts melie op Math. alder eerst doer den Paus *Honorium* den derden, ontrent het iaer Ambros. inden ons Heeren .1226. gheboden is gheweest, ende dat de Sacraments eersten brief dach eerst doer *Vrbanum* den vierden, anno .1264 ingheset is.

Pauli tot den 11 Voorder de Mispriesters selue connen dese voorseyde worden, Cor. in het. 11. dit is myn lichaem, gheensins sonder figure verstaen. Want alse Augusti. te- leeren, dat doer de cracht deser vyf worden (*Hoc est enim corpus ghenAdamantum. cap. 12.* meum) want dit is myn lichaem, het broodt in het wtspreken der lester syllabe (*vm*) in het warachtich lichaem Christi verandert werdt so weten sy niet, wat dit wordeken, *Hoc* (dit) beduydet oft bewyset. Sy duruen niet segghen, het broot, want so soude het

Fol. 53 (35)^r broodt na het letter-//lick verstandt Christus wesen, ende voor ons an den disch gheoffert. D'welck gruwelick is om dincken. Daerom vele onder haer segghen, dat het wordeken (*Hoc*) of (dit) voor niet staet, ende op gheene sekere creature wyset. Maer die nu onder haer willen, dat het wordeken (*Hoc*) op het broodt sal wysen, die maken daer na een figure in het wordt, (*Est*) of (is) d'welck sy wtlegghen, werdt verandert. Ende daer na: by de worden (myn lichaem) verstaen sy den ganschen persoon Christi. So dat het sy hare wtlegginghe: dit broodt werdt in het lichaem Christi verandert, of inden persoon Christi. Aldus onse wedersprekers, die ons voor Sacramentschenders ende vertreders aller godsalicheyt, om een bequaeme ghemeyne ende met der heylegher Schrift ouer eencommende figure, schelden, die moeten tot de vastmakinghe harer nieuwe valscher ende afgodescher meeninghe, vele, onscriftelicke, ende ombekende figueren voortbringhen. Anghesien dan, dat in alle Sacramenten, de worden die de gheestelicke verborghentheyt verklaren, figuerelick ende niet letterlick verstaen werden: Ende dat Christus, Paulus ende de oude Leeraers der kercken, dese wyse van spreken, in het Sacrament des Nachtmals

Fol. 53 (35)^v hebben eendrachtelick bekend: // Ende de mispriesters gheene schriftelicke oorsake hebben, om ons hier tot het letterlick verstandt te dwinghen, ia selfs de worden tot beuestinghe harer leere, sonder vele ongeschickte figueren niet connen verstaen: so sullen wy op haer letterlick verstandt, datse ons altydts onuerstandelick voorwerpen, niet achten, ende de seker wtlegghinge die allen

sacramenten ghemeyne is, nauolghen: ist dat wy moetwillichlick niet bedroghen willen wesen.

12 Bouendien, dat letterlicke verstandt neemt wech de volmaecktheyt des Sacraments. Want aenghesien dat na het ghetuyghen der heylegher schrift, ende der oude leeraren, in alle sacramenten twee dinghen nootsakelick (elck in synen graet) syn moeten, daer van het eene aertsch ende lichamelick dat ander gheestelick is. Soudemen nu die worden. *Dit is myn lichaem*, letterlick verstaen ende daer doer het broodt in het lichaem Christi varanderen ¹⁾, se ²⁾ soude daer gheen broodt, ende also gheen volmaect sacrament connen wesen. Ireneus in synnen 4.
bouck teghen
Valentinum.

13 Voorder, na dat alle sacramenten, anhanghende seghelen des heyleghen Euangeliums Iesu Christi syn, ende dattet teghen de natuere ende aert der seghelen sy natuerlick te wesen, oft in sick wesentlick // te beslyuten datse ³⁾ verseghelen: so can ooc in het Nachtmael Christi, d'welck ooc sodanich eenen seghel is, wesentlick niet teghenwordich syn, dat ⁴⁾ den gelooueghen daer doer verseghelt werdt, namelick ⁵⁾ het lichaem Christi, of de ghemeynscap des lichaems Christi, d'welck eens voor onse sonden ghebroken is. Daerom machmen oock de worden des Nachtmals niet letterlick verstaen, maer alleen sacramentelick na den aert aller sacramenten. Fol. 36 r

14 Ten laetsten betuycht de gansche schrift, dat de sacramenten tot een hulpe onser swackheyt ende cranckheyt des geloofs ingestelt syn. Soudemen nu een verstandich Christen tot dat letterlick verstandt der worden des Nachtmals willen dwinghen, so sal syn swacke conscientie, doer dit sacrament niet gheholpen, maer veel meer beroert, verstrickt, ende ghequetst werden, ouermids dat dusdanich een verstandt, teghen alle Sacramenten, ende de gansche schrift is claerlick strijdende: ghelyck wy dat nu eensdeels hebben bewesen, ende voortan doer Gods ghenade noch claerder bewysen sullen. De letterlicke
wtlegghinge,
strijdt tegen
den christe-

II Ten anderen so is de letterlicke wtlegghinghe niet alleyn teghen de natuere aller sacramenten, ghelyck als vooren gheseght is, maer oock teghen den waeren Christelicken gelooue. // Waermede nochtans alle wtlegghinghe na de leeringhe Pauli ouer een comen moet. Fol. 36 v

1 Daer is maer een recht ghelooue: d'welck synen troost der Rom. 12.

1) Lees: veranderen.

2) Lees: so.

3) Datgene wat zij.

4) Naar het hedendaagsche spraakgebruik zou hier „wat” staan. Het lichaam van Christus wordt aan de geloovigen door het sacrament bij wijze van een zegel geschonken. Het kan dus niet werkelijk tegenwoordig zijn.

5) Lees: namelick.

Ephe. 4. salicheyt inden eeneghen Heere Iesu Christo alleyn heeft. Die naer het ghetuyghen des heylighe Euangeliums, na de opstandinghe syns doots, opgheuaeren is inden hemel, daer hy is een ghetrauwe voorspraker voor ons. Maer soudemen nū die worden letterlick verstaen dan soude het ghelooue van dien waere Christus die inden hemel is verstooret, op eenen anderen die hier op aerden is, ghebrocht werden, teghen de natuere des gheloofs, d'welck Christum

Collo. 3. in synen persoon bouen souckt inden hemel. Colloss .3.

2 Het ghelooue bekendt ooc maer een etynghe des lichaems Christi

Ioan. 6. tot der salicheyt, namelick dat gheestelick. Ioann .6 ¹⁾. D'welck

Ioan. 6. den kinderen Gods alleene toecomt. Ioann .6 ²⁾. Maer na het letterlick verstandt der worden des nachtmaels, sonder ³⁾ een lichamelicke etynghe des vleeschs Christi, oock den kinderen des Duuels, ghemeyn wesen. D'welck met den christelicken ghelooue niet bestaen can.

3 Voorder, is dit letterlicke verstandt teghen den artykel des

Act. 1. hemeluaerts Christi. Act .1. //

Fol. 37^r 4 Teghen de gheduereghe verwachtinghe synner wedercompste.

Act. 3. Act .3. Hebr .9.

Heb. 9. 5 Verdonckert den troost, die de ghelooueghen inde gherechticheyt Iesu Christi hebben, die daer inne in sonderheyt bewesen wert, dat hy bouen in den hemel, byden vader onse voorsprake

Ioan. 16. is. Want de heylighe gheest (spreect Christus) sal de werelt vande gherechticheyt straffen, ouermids dat ick tot den Vader gae.

6 Berooft oock de Ghemeynte van den troosts ⁴⁾ des heylighen Gheests. Want daer staet gheschreuen, het is v nut dat ick gae,

Ioan. 16. want ist dat ic niet wech gae, so sal de trooster tot v niet comen: maer ist dat ick gae, ick sal hem tot v senden. Ioann .16.

7 Schendet de eerelicheyt ⁵⁾ des rijcken Christi.

Phil. 3. 8 Ende neemt syn Priesterschap ganschelick wech. Want Paulus geeft Christo den hoogen Priester, een tabernakel ende heylichdom, dat sonder menschen handen ghemaeckt is, namelick den hemel.

Heb. 9. Hebr .9. Ende Paulus leert, dat Christus gheen Priester ware,

Heb. 8. soude hy noch op der aerden wesen. Hebr .8

Bouen dien, dat letterlick verstandt der voorseyder worden Christi, Fol. 37^v brijngt // mede eenen grooten strydt der heylicher scrifture, ende Dat letterlick verstant vele ongheschicktheden die niet alleynlick teghen het natuerelick vernuft, maer veel meer teghen de heylege Schrift opentlick syn breeet de stryden.

1) De schrijver schijnt te doelen op Joh. VI: 63.

2) Waarschijnlijk heeft de schrijver het oog op Joh. VI: 65.

3) Lees: souder. Zie de „Erraten” aan het slot.

4) Lees: troost.

5) Heerlijkheid.

1 Is nu dan dat letterlick verstandt waerachtich, so heeft de hey- eenicheyt der
lighe Apostel Petrus niet recht gheleert, dat die hemelen Christum heylicher
houden moeten, tot de wedersettinghe aller dijnghen. Act .3. schrift.

2 Ende die redene des heylighen Apostels Pauli, daer hy de chris- Act. 3.
tenen mede vermaent, datse hemelsche dinghen moeten soecken
ouermidts dat Iesus Christus inden hemel is, sal niet connen be- Col. 3.
staen. Maer sullen ¹⁾ oock, ia veel meer aertsche dynghen moeten Phil. 3.
soucken, ghelijck de aertsche Mispriesteren, aertsch, ²⁾ goet met
den aertschen Christum vergaderen, om een aertsch leven te ley-
den, anghesien datse hier Christum in so veel plaetsen op der
aerden, ten ghebode der mispriesteren hebben connen ³⁾, ia op den
hals ⁴⁾ gheboden werden, hem hier te soucken ende te anbidden.

3 Is het letterlick waer, hoe heeft dan Paulus geleert, dat de
oude vaders der Israelytischer Kercke, eene spijs met ons, name-
lick Christum ghegeten hebben .1. Corinth ,10. anghesien dat Chris- 1. Cor. 10.
tus // alsdan noch gheen vleesch hadde. Fol. 38'

4 Hoe can oock Christus wordt bestaen, daer hy seght, My Math. 26.
hebby niet altydts. Math .26.

5 Te vergheefs soude ooc Christus so neerstelick vermaent geb-
ben ⁵⁾, datse huer wachten souden vanden ghenen, die na syn Math. 24
Hemeluert segghen souden. Siet hier ofte daer is Christus.

6 Het lichaem Christi soude noch daghelickx moeten ouergheleuert Math. 26
ende ghebroken, ende syn bloedt verghoten werden. Want Christus
in desen handel spreeckt van het breken ende ouerleueren syns
lichaems, ende van het verghieten syns bloedts. Math .26. Luc .22. Luce. 22.
1. Corinth 11. 1. Cor. 11.

7 De goddeloosen, ia de musen ende ratten souden oock, dat
lichaem Christi eten, ende dat leuen in sick hebben. Want in
het eten des vleeschs Christi, het eewich leuen is. Ioann .6. Ioan. 6.

8 Ende Christus soude teghen syn eyghen leere wat ingheset
ende gheboden hebben. Want hy verwerpt dat vleeschelick eten
syns lichaems, ende eysschet alleyn dat gheestelick. Ioann .6. Ioan. 6.

9 Ende na dat Christus opentlick leert, dat het vleesch oft vleesche-
lick eten syns // lichaems, tot niet nut sy ende onprofitelick: Fol. 38"
Ioann .6. so soude Christus wat onnuts ende onprofitelicks ingheset
ende gheboden hebben, ende dat op de straffe der eewegher ver-
doemenisse, ghelijck de Mispriesters dat leeren.

10 Voorder sullender daghelickx, ontallicke veel myraculen doer

1) NL de Christenen.

2) De komma is overtollig.

3) Overal waar de mis gecelebreerd wordt kunnen zij Christus bezitten.

4) Als zij het niet doen is het eene halsmisdaad.

5) Lees: hebben. Zie de „Erraten” aan het slot.

de cracht van vijf worden, op toouersche wyse ouer t'broot gesproken, gheschien: de welcke met gheene Goddelicker myrakelen ghe-lijkenisse hebben, ia syn daer ganschelijck teghen.

August. in 11 Ende ghelijck als Augustinus leert. Christus soude een boos synen derden werck ende grofue sonde beuolen hebben, soudemen syn worden van bouck van de het eten syns vleessches ende drincken syns bloedts letterlick verstaen. christelicke 12 Men mach oock daer wt wel mercken, datmen de worden leere. des Nachtmaels, so niet letterlick verstaen can, ouermits dat daer

Ioan. 17. wt volghen soude, dat ooc alle verstoruen heyleghen in het broot souden wesen. Want Christus spreeckt Ick wil vader, dat daer ick ben, ooc de de myne ¹⁾ syn. Ioann .17.

13 Men soude oock het Nachtmael ouer lanck niet meer hebben moeten houden. Want het ophouden moet, als Christus wedercom-
1 Cor. 11. men sal .1. Corinth .11 //

Fol. 39' 14 Christus soude ooc eene groote oneerlicheyt ²⁾ onderworpen syn, soude hy doer vyf worden van eenen misdoender die menichmael een loeghenaer, dronckaert, ende met schandelicke sonden behanghen is ghesproken, daer lichamelick teghenwordich moeten wesen, om van hem ghegeten te sijne.

15 Ende na dat de Papistsche Leeraers wtgheuen, dat de cracht der veranderinghe des broodts, in het lichaem Christi, ghelegghen is in het volcommen wtspreken der vijf worden, ende in het voornemen des Priesters, ende datmen niet can seker weten hoe veel worden datse spreken, ende veel min watse duncken ende meynen: so soude Christus syne Kercke onwtsprekelicke vele Perijkelen der afgoderije onderworpen hebben. D'welck oock sommige Papistsche Doctoren, wel hebben ghemerckt, die daerom gheleert hebben, datment' misbroot op een conditie anbidden sal, nemelick Thomas. so verre, alst al ghedaen ware, datter behoort ghedaen te wesen. So Gabriel so groot een onsekerheyt deser letterlicker leere, werdt by de Leeraers Biel. der Roomscher Kercke selue beuonden.

16 De welcke daarmede ooc ghenouch bewysen, datse van huere letterlicke wtlegghinghe in huere consciencie onseker syn, datse in Fol. 39" desen // handel vande worden des Heeren bekers ³⁾ so weynich spreken, wel wetende, dat men huere dwalinghe, daer wt lichtelick soude connen mercken. Want anghesien dat der beyder ghestaltenisse ⁴⁾ een verstandt is ⁵⁾, ende dat de worden vanden bekere ghesproken, figuerlick op Sacramentische wyse verstaen moeten syn.

1) Lees: ooc de myne.

2) Het tegenovergestelde van heerlijkheid.

3) „Vande worden des Heeren bekers” wil zeggen: van de woorden die de Heer sprak over den drinkbeker.

4) Er staat: ghestalteni- (op het einde van een regel) se.

5) „Een verstandt is” wil zeggen: ééne beteekenis heeft.

Soudense nu veel vande worden des kelcks spreken, so soude een yeder man dan lichtelick tot het verstandt der worden Christi, dit is myn lichaem, moghen commen. Datse namelijk niet eyghentlick na de letter, maer op de Sacramentische wyse, ghelyck de worden des bekens, verstaen moeten wesen. Daer om teghen het letterlick verstant der worden, dit is myn lichaem, sullen wy altydts, voor werpen, dat Christus den Cop syn bloedt naemt, ende het nieuwe Testament in syn bloedt.

Voorder, dese letterlicke wtlegginghe der Mispriesteren, strydt opentlick teghen den artykel des ¹⁾ menschwerdinghe Christi, ende syns lichaems ware natuere. De letterlicke wtlegginghe is teghen de natuere des lichaems

1 Want de heyleghe Schrift leert ons hier van, datter niet meer dan een lichaem Christi is. Christi.

2 Ende datte wt den sade Davids na den vleessche. Rom.1. 2. Tim.2. Rom. 1.

3 D'welck noyt op eenen tydt, meer dan op een plaetse ghesien is ghe-//weest, ende is van de een plaetse tot de andere ghegaen ende ghecommen. Fol. 40^r

4 Is oock altydt teghen wordich, synde vande ooghen ende handen der menschen sienelick ende tastelick gheweest, oock na syne verrisenisse. Ende als men vande waerheyt syns lichaems eenichsins ghetwyfelt heeft, so heeft hy sick op het oordeel der wtwendeghen sinnen des ghesichtes ende gheuoelens beroepen. Luce .24. Ioann .20. Marci. 16. Luc. 24. Ioan. 20.

5 Is maer eens gheoffert. Hebr .7. 10. Hebr. 7. 10

6 Ende na de verrysenisse can syn bloedt niet meer vanden lichaeme verscheyden wesen. Roman .6. Rom. 6.

Alle dese ende derghelycke condition des lichaems Christi connen niet met dat letterlick verstandt (dat natuerelick het broot in het waerachtich lichaem Christi soude verandert werden) bestaen.

1 Want also soude de eeneghe Christus daghelixs so veel dusent lichamen hebben, als de Mispriesters willen.

2 De welcke lichamen niet wt den sade Davids, maer wt het broodt ende wyn haer afcomste hebben soudent.

3 Ende soudent op eenen tydt, in menich dusent plaatsen wesen sonder eenich toecommen oft wechgaen.

4 Soudent oock ontsichtbaer ²⁾ ende ontastelick syn, gheen ghestaltenisse van groot-//heyt oft cleenicheyt hebbende. Fol. 40^v

5 De welcke oock ghebroken ende gheoffert soudent hebben gheweest in het eerste Auentmael, ende soudent noch daghelixs ghebroken werden. Want daer staet ghescreuen. Dit is myn lichaem, dat voor v ghebroken is, myn bloedt dat voor v verghoten is.

1) Lees: der.

2) Lees: ontsichtbaer. Zie fol. 46 v; beneden, blz. 240.

6 Dat bloedt Christi soude oock noch daghelicx vanden lichame ghescheyden syn, ende dat lichaem soude sonder bloedt wesen. Want d'broodt ende wyn op den autær niet allein in verscheyde plaetsen syn, maer oock de worden, daer inne sy de cracht der veranderinghe stellen, op verscheyden tyden daer ouer ghesproken werden.

7 Voorder, d'warachtich lichaem Christi is noijt op eenen tydt meer dan van eender ghestaltenisse ende conditie gheweest. Voor de doot sterffelick, na de verrysenisse ontsterffelick. Wilt men nu de worden des Nachmaels letterlick nemen, so volchter wt, dat Christus lichaem op eenen tydt verscheyden conditien ghehadt heeft, d'welck wy wt hueren eyghen mondt willen besluyten ¹⁾. Dat sy ons nu dan segghen, wat voor een lichaem Christus synen Apostelen te eten gaf? Segghen sy steerffelick, so hadde Christus alsdan tweederley lichaemen: Dat een steerffelick, an den disch: dat ander ont-//steerffelick, onder de handen der Apostelen. Willen sy segghen dat Christus synen Apostelen een steerffelick lichaem heeft ghegheuen, (ghelyck de worden luyden, d'welck voor v ghegheuen is, dat voor v verghoten is) wat ist dan voor een lichaem dat sy meynen te maken? Ist steerffelick, so heeft Christus nu verscheyde lichamen: dat een ontsterffelick inden Hemel: dat ander sterffelick op der aerden. Segghen sy dat het ontsterffelick is, dat sy maken, ende dat de Apostelen allein een steerffelick lichaem ghegeten hebben, so maken ende gheuen de Mispriesters een eerelicker lichaem, dan Christus selue ghemaect ende ghegheuen heeft. Houden de Mispriesters dat ghemaecte lichaem, voor een eerelick lichaem Christi, ick begheere niet dat Christus myn lichaem, inden dach der verrysenisse tot soodaneghe bedecte, ende oneerelicke eerelickheyt make: maer begheere ende bidde, dat hy myn lichaem, na Phil. 3. de eerelickheyt die hy nu inden hemel heeft, verandere Philipp .3. Math. 17. Waer van een voorbilt ²⁾ op den berch Thabor gheweest is. Nu sietmen dan opentlick, ten sy datmen mit opghesetten wille ³⁾ siende blint, wilt wesen, dat doer het letterlick verstandt der Mispriesteren, de natuere des lichaems Christi ganschelick gheschonden werdt. // Fol. 41^r 5 D'welck sy oock met haren eyghen monde ghedwonghen werden te bekenen. Want hoe wel sy belyden, dat het waerachtich lichaem Christi inden hemel is, in een volcommen mannelicke ghestaltenisse, ghelyck als hy vanden dooden is opghestaen: So doruen sy nochtans niet bestaen ⁴⁾, dat hy inde selue ghestaltenisse in de Misse, ende in het Sacrament huysekin is. Het is wel waer, dat

1) Besluyten, *d. i.* concludeeren.

2) Voorbeeld.

3) Mit opghesetten wille, *d. i.* opzettelijk.

4) „Bestaen” is waarschijnlijk hetzelfde als „bestadigen”, confirmare. Zie *G. van der Schueren's Teuthonista*, uitg. door J. Verdam, Leid. 1896, blz. 43.

sy somtyds segghen, hy is daer also hy anden cruyce ghehanghen heeft, ende vanden dooden opghestaen is. Maer als sy dat doer myrakelen bewysen willen, so bringhen sy voort ghesichten, daer hy ghesien is, als een cleen kindekin, oft eenen vingher groot. Oft als een cleen swart stucxken vleeschs, ghelyckmen inde Sacramenten der myrakelen (so sy die namen) sien mach. Godt weet wat voor een dynck is datse de luyden doen te verstaen van hare myrakeleuse Sacramenten, diese so seer decken voor de slechte menschen ¹⁾. Maer wat het sy, een swart stuck vleesch, oft eenen ouden schoelap, so werdt daer doer het waerachtich lichaem Christi gheschonden, ende doer valsche myrakelen, de loghenen ghesteerecht: gelyck de heyleghe Schrift voorseyt heeft, dat den Antichrist doen soude. 2. Thessal .2.

Hadden sy Christum in eenne mannelicke ghestaltisse in hare tenisse in hare miraculeuse Sacramenten sy souden hem nietsodecken.

Ten laetsten, als men de sake ende // alle de voorseyde redenen, recht sonder partyeicheyt insiet, so beuint men, dat doer dese nieuwe Papistische ende afgodische wtlegginghe der worden Christi, eenen nieuwen valschen Christus, teghen de gansche Schrift, werdt inghebracht. Want wt een toeghelaten ongheschicktheyt volghender altydts vele. Ende op dat wy de sake ten dienste der christenen, tot verbreydinghe des waerheyt, ende verstoorringhe der loghenen claerder maken, so willen wy wt der heylegher Schrift een corte anwysinghe doen, hoe grootelick dat dese mischristus der Pauscher keerceke, vanden eweghen waren Christus, die ons inde heileghe Schrift wtghedruckt is, ende onsen eeneghen Salichmaker is, verscheyden sy.

Fol. 42^r
Doer de letterlicke wtlegginghe wert daer eenen valschen Christus ghemact.

¶ Antitheses oft Teghensettinghen des waren Christi, ende des valschen Mischristi.

1 De waere eeneghe Christus, is God, een schepper aller dinghen. Ioan. 1. Ioann .1. Hebr .1. ende hebben haren standt in hem. Collos .1²⁾. Rom. 9.

De valsche Mischristus, is een nieuw schepsel vant' Spaus creaturen gheschapen, ende can sonder menschen macht niet bestaen. Colloss. 1. Ia als de Mispriesteren hem niet willen maken, so can hy oock // 1. Ioan. 5. niet syn, noch werden. *Fol. 42^v*

2 De waere eeneghe Christus, draecht ende regiert alle dinghen doer syn gheweldich wordt. Hebr. 1. De valsche mischristus, can niet draghen, maer moet vande syne ghedraghen werden, anders bleue hy daermen hem legt, ende vergynghe.

1) De eenvoudigen mogen de miraculeuze hostiën wel aanbidden, maar men laat hun die niet duidelijk zien.

2) Koloss. I, vs. 17: alle dingen bestaan te zamen door hem.

Gala. 4. 3 De waere Christus, is inde volheyt des tydts, Galat .4. na de Gene. 22. beloftenisse Gods. Genes .22. 2. Samuel .7. des vleesches ende bloets 2. Samu 7 der kinderen deelachtich gheworden. Hebr .2. van Maria ghegene- Hebr. 2. reert. Math .1. vleesch oft een mensche gheworden. Ioann .1. De Math. 1. valsche werdt daghelicx, in de Misse ten beuele der mispriesteren, sonder eeneghe, ia teghen alle goddelicke beloftenissen : sonder eeneghe ghemeynschap der menschelicker natuere, wt broodt ende wyn, niet alleyne een mensche, maer oock God ghemaect, also men meynt.

Gene. 3. 4 De waere, is der Vrouwen saet. Genes .3. Galat .4. een Sone Gala. 4. des menschen Math .16. ende de vrucht des lichaems Marie. Luce Math. 16. .1. vande welcke hy sommeghe maenden inden lichaeme ghe- Luce. 1. draghen is. Luc .1. De valsche is een vrucht des broodts ende Luce. 1. wyns, gheens menschen Sone, oft saet. Ende can niet so vele als eenen dach van eeneghe vrouwe in het lichaam ghedraghen werden, Fol. 43^r datmense daer wt soude moghen ach-//ten swanger te syne.

Math. 2. 5 De waere, is in Bethleem. Math 2. van de maeghet Maria Luce. 2. gheboren Luce .2. ende daer na ten achsten daghe besneden. Luce .2. Luce. 2. De mischristus is noit van eeneghe vrouwe gheboren, heeft oock Bethleem niet ghesien, ende werdt oock nemmermeer ten achsten daghe besneden, ende can oock niet besneden werden.

6 De waere, anghenomen hebbende de ghestaltenisse eens knechts, is in de ghelyckenisse der menschen ghestelt, ende in de ghe- Phil. 2 staltenisse gheuonden als een mensche. Philipp .2. De valsche, annemende de accidenten oft ghedaenten des broodts ende wyns, oft veel meer daer onder bedect, werdt inde aldermeeste onghelyckheyt der menschen ghestelt, anden welcken oock men niet menschelicks vinden can.

Hebr. 2. 7 De waere, is den broederen in alle ghelyck gheworden. Hebr .2. De valschen is den seluen in alle onghelyck.

Luce, 2. 8 De ware, van synder moeder inde werelt gheboren synde, is in doucken ghewonden ende inde crebbe gheleydt. Luc .2. De valsche van syn Vader de mispriester, inde werelt voortgebracht, wert met de ghedaenten des broodts ende wyns ghewonden ende ghedect, ende eensdeels op een reyn corporael op den autael gheleyt ende eensdeels inden kelck verdroncken. //

Fol. 43^v 9 De waere, is in eenen sekeren tydt van iaren doer seker trappen des ouderdoms tot de manheyt ghewassen. Luce .2. De valsche, in een ooghenblyck tydts doer het wtspreken der vyf worden, ende dat in haer laetste syllabe (*um*) als de Mispriester seght (*Hoc est enim corpus meum*) werdt t'samen ontfanghen, voldraghen, gheboren, een kindt ionghelinc ende man.

10 De waere Christus, heeft na de heylighe scrift maer een lichaem. De valsche heeft ontallicke vele.

11 Des waeres Christi lichaem, heeft syn natuerelicke groothey, ende verscheyden lidtmaten, een yeghelick op syn natuerelicke plaetse. Luce .24.

Luce. 24.

De valsche heeft gheen groothey met allen, noch in het broodt, noch inden kelck, ende gheen natuerlick onderscheyt der lidtmaten cannen in hem vinden.

12 De waere Christus wt Egijpten wederghecommen synde. Math .2. heeft in Nazareth tot ontrendt synen dertichsten iaere ghewoent. Luce .2. 3. De valsche heeft noch Egypten, noch Nazareth ghesien ende can seer qualick tot den dertichsten dach oft maent, ick swyghe iaer synder scheppinge commen.

13 De waere is ontrent syne dertich iaren inde Iordane ghedoopt, ende tot een Conynck der Kercke Gods, wt den // hemel opentlick met den heijlegghen gheest ghecroont. Math .3. Luc .3. De valsche, werdt menichmael inde vre synder scheppinghe, vanden Mispriester inden kelck ghedoopt, ende ontfanct van God gheen getuyghenisse synder Conincklicker eerlickhey.

Fol. 44 r

Math. 3.

Luce. 3.

14 De waere, heeft inde daghen syns vleeschs. Hebr .5. in alle dijnghen sonder sonde versocht gheweest, Hebr .4. hy heeft hongher gheleden, Matth .4. vermoeyt van gaende ¹⁾ gherust. Ioann. gheslapen. Math .8. gheweendt, Luc .19. ghesucht. Marc .8. bloedt gesweet. Math .26. Luce .22. etc. Maer de valsche Christus, inde versierde ²⁾ dagen syns vleeschs can met gheene dusdaneghe menschelicke affecten ende beweghelikheden versocht werden.

Hebre. 5.

Hebre. 4.

Math. 4.

Ioan. 4.

Math. 8.

Luce. 19.

Mar. 8.

Math. 26.

15 De waere heeft inde weerelt gegaen ende gewandelt. Ioann .6. 10 De valsche can niet wandelen, noch verder gaen dan hem de mispriesters draghen.

Luce. 22.

Io. 6. 10.

16 De ware Christus heeft alleyn in Iudea inden vleesche ghewoent. De valsche woent ouer al daer des Paus Mispriesters syn. In Asia, Aphrijca ende nu aldermeest in Europa.

16 ³⁾ De waere Christus leerde, vermaende, Math .5, hielp die belast (17) waren Math .4 11. De valsche is ganschelic stom, ende is so crachteloos, dat hy sick seluen wt den dreck ende viere niet soude connen helpen. //

Mat, 4. 11

18 De waere Christus, in alle dinghen gheproeft ⁴⁾, canse oock die versocht werden te hulpe commen, Hebr .2. ende met onse cranckheden medelyden hebben. Hebr .4. De valsche, anghesien dat hy nerghens inne gheproeft is, noch versocht can wesen: hoe sal hy de syne alsse gheproeft werden, te hulpe connen commen?

Fol. 44 v

19 De waere Christus heeft met vele teekenen ende wercken, syne Goddelickhey bewesen. Ioann .3. 5. 10.

Ioan. 3. 5. 10.

1) Van gaende, *d. i.* van het gaan.

2) „Versierd” beteekent: verzonnen. Vergel. fol. 31 r; boven, blz. 224.

3) Lees: 17.

4) „Gheproeft” heeft hier de beteekenis van „beproefd”.

De valsche can nerghens met bewysen dat hij so vele als de alderminste leuendighe creature des weerelts sy.

20 De waere, heeft met opentlicke¹⁾ waerachteghe ende schriftelike myrakelen syne vianden ouertuycht, dat hy was de waere Math. 11 ende de beloefde Messias. Math .11. .Ioann .10. Act .2. etc. De Ioan. 10. valsche wert alleyn met bedochte versierde ende met de heyleghe Act. 2. schrift strydende myrakelen, bescheermt.

21 De waere Christus, heeft de dooue doen hooren, de stomme doen spreken, de blinde sien, de kruepele gaen, ende de doode Luce. 7. doen leuen. Luce .7. Math .4. 15. Ioann .11. De valsche can Math. 4. 15. dese dinghen niet doen: Ia can selfs sijns ghehoors, sprake, ghe-Ioan. 11. sichte ende leuen geen teeken gheuen.

Fol. 45^r 22 De waere liet sick van yederman // sonder schade anroeren. Luce .8. De valsche wilt alleyn vande ghesalfde vingheren aengheroert wesen, der ander lieden handen moeten gheuilt ende ghepelt wesen²⁾.

23 De waere heeft met syn eyghen stemme ende leere dat volck te hoope gheroepen om hem te hooren. Ioann .7 De valsche soude ganschelick wesen ombekendt, ten waere datmen doer vremde stemmen, keerssen, tortsen ende bellen, synder comste oft teghenwordicheyt teeken ghaue.

24. De waere, heeft op den beech Thabor de eerlickheyt syns Math. 17 lichaems synen iongheren vertoont. Math .17. De valsche blyft ende schuyldt altydts euen doncker ende oneerlick, onder het broodt ende den kelck verborghen.

25 De waere heeft met den synen de Ouerheyt den zijns³⁾ Math. 17. betaelt. Math .17. De valsche verlost alle syn gheschoren⁴⁾, hoe ledich⁵⁾ ende rijk datse ooc syn vande autoryteyt des Ouerheylts ende alle burghelicke⁶⁾ lasten.

26 De waere Christus, heeft de Conijncrijcken der aerden van Math. 4. sick verworpen. Math 4. betuyghende dat hy een ander rycke hadde, d'welck van deser weerelt niet is. Ioann .19. ende syn Luce. 22. Apostelen alle weerelts regiment verboden Luc .22. De valsche Fol. 45^v Mischristus souckt alle rycken deses weereldts den // synen t'onderwerpen, so dat Coninghen ende Keyzers vande Mispriesters moeten syn ghesalf, ghecroont, ende des Paus voeten kussen.

27 De waere heeft de coopers ende vercoopers tweemaal⁷⁾ wt

1) Lees : opentlicke.

2) Nl. als zij het wagen de hostie aan te raken.

3) Zijns, *d. i.* schatting.

4) De valsche Christus maakt al zijne getonsureerden vrij van de rechtspraak en de belastingen der wereldlijke overheid.

5) Zonder vrouw of huisgezin.

6) Lees : burgherlicke ?

7) Vergel. hierboven, blz. 225, aant. 1.

den tempel ghedreuen. Math .21, Ioann ,2, De valsche maect Mat.21. vanden tempel een coophuys, ende seght syne coopliden toe dat Ioan. 2 eewich leuen.

28 De waere, inde weerelt aerm. 2 Corinth .8, heeft niet ghehadt 2. Cor. 8. daer hy syn hooft nederlegghen soude, Math .8. De valsche werdt Mat. 8. met alle costelickheyt behanghen, ende woent in vergulde huysen.

29 De waere Christus roept tot sick alle beetueerdeghen sonder ghelt: Math .11, Ioann 4, 7. Esai ,55, De valsche wilt niemandt Mat. 11. ontfanghen sonder gelt: ende die daer brijnght, is willecomme, hoe Ioan. 4. 7 boos hy oock sy. Esa. 55.

30 De waere Christus, is inden haet der Priesteren gheweest, ouermits dat hy haer ghiericheyt, schandelic ghewin ende haer Mat. 23. andere sonden openbaerde ende strafte ¹⁾. Math .23, Luce ,11, 16, Luc. 11. 16 De valsche is den priesteren der Roomse kercke seer anghenaem, ende vechten ²⁾ voor hem als voor haer eyghen leuen, ouermits dat hy hen groot ghewin brynght, ende alle haer sonden verswyght ende bedect.

31 De waere is eens van Iuda heymelick // den priesteren vercocht. *Fol. 46 r* Math .26. De valsche werdt nu daghelicx vanden priesteren Mat. 26. opentlick den volcke vercocht.

32 De waere is noyt van den Priesteren in gheuanckenisse besloten gheweest, De valsche werdt ouer al vanden synen seer nauwe in siluere cijborijen, steenuyskens met ysere doren besloten.

33 Dewaere, vanden Ioeden gheuanghen ende ghebonden synde, was eerst tot Annam, daer na tot Caipham ende ten laetsten tot Mat. 26. 27. Pylatum gheleyt. Math .22 ³⁾. 27. De valsche werdt niet ghebonden, ende is noyt in Annas Cayphas ende Pilatus huys gheweest.

34. De waere, is altydt maer in een plaetse, na syn menschelicke natuere gheweest, so dat hy in Annas huys synde, was t'samen in Cayphas huys niet: ende vanden dooden opghestaen, was in het graf Mar. 16. niet. Marc .16. De valsche is t'samen op eenen tydt, in 'ontallicke vele plaetsen, ende (als sommige segghen) is syn lichaem ouer al, oock inde helle ende in alle grasen ⁴⁾ der aerde.

35 De waere Christus is op t'hout des cruycen ghehanghen. Mat. 27. Math .27. 1. Petr .2. ende vanden cruyce op den aent des seluen 1. Pet. 2. daechs ghedaen synde, is niet meer opghehanghen gheweest. De valsche roert gheen houdt an, // maer hanght een weenich tydts *Fol. 46 v* tusschen der mispriesteren vynghers ouer haer hooft ⁵⁾: ende werdt oock in sommige landen, nacht ende dach tot anbidijnghe ouer den autaeer ghehanghen.

1) Strafte, *d. i.* berispte.

2) Nl. de priesters.

3) Lees : 26.

4) „Gras” of „graze” is eene vlaktemaat. „In alle grasen der aerde” wil zeggen : in alle windstreken.

5) Nl. bij de elevatie in de mis.

36 De waere Christus heeft an de galghe des cruyces in een volmaecte mannelicke gestaltenisse ende grootte ghehangen. Math .26. De valsche Christus, hoewel datmen seght dat hy inde Misse so groot is, als de warachteghen Christus was an de galghe, so is hy nochtans minder dan eenich Dwerg oft Naenkin ¹⁾.

37 De waere Christus, is eens tot verdrijuinghe der sonden
 Heb. 9. erschienen. Hebr .9. Want hy heeft sick seluen eens gheoffert.
 Heb. 7. 9. Hebr .7. 9. op dat hy doer de eeneghe offerhande des doots, alle de ghene die gheheylichet werden, inder eewicheyt volmaect soude maken. Hebr .10. De valsche Mischristus, onzichtbaer onder de ghedaenten des broots ende wyns schuyllende, wert daghelicx vande Mispriesters gheoffert tot een verdryuen der godsalicheyte ende der ghenade Gods: op dat hy doer dese syne geduerige offerhande, alle die daer ongoddelick leuen, inde sonde meer ende meer sterckte.

38 De waere, heeft syne liefde tot ons doer de ghewilleghe
Fol. 47^r offerhande // syns lichaems bewesen: Ioann .10. 15. Hebr .10. De valsche, can gheen teekenen der liefde tot de goduruchteghe bewysen: maer om synent wille, als sy den waerachteghen Christum belyden moeten sy menichmael schandelic gemoordt werden.

39 De waere, heeft int' offeren syns lichaems gheen autae be-
 Hebr. 7. kendt: want hy was wt den geslachte Iuda, wt den welken niemant an den autae gestaen heeft. Hebr .7 De valsche, werdt nerghens dan an eenen autae ghemaect ende gheoffert.

40 De waere, is eens van sick seluen die heylich was gheoffert .1.
 1. Pet. 2. Petr .2. De valsche werdt daghelicx van sondeghe Mispriesters om gheldt voor leuendeghe ende doode gheoffert.

41 De waere, is in het cruyce volmaect gebleuen, so dat hem gheen been ghebroken is.

Ioan. 9. Ioann .19. De valsche, werdt daghelickxs inde Misse ghebroken, ende werdt menichmael na Paeschen, heymelick van den Priesteren tot asschen verbrandt.

42 De waere, is na syn doot eerelick. Esai .53. in een nieuwe graf dat wte een steenrotse ghedauwen was begrauen. Math .27. De valsche wert gemeenelick nerghens, dan inden kelek begrauen ende versmoort:
Fol. 47^v ende somtydts verbrandt, oft heimelicke begrauen. // In sonderheyte ontrent Paeschen, als sy den valschen Christus te veel ghemaect hebben.

43 De waere, heeft de verdeerffnisse niet ghesien. Act .2. ende is na de Schrift ten derden daghe. Math .12. teghen alle mensche-
 Math. 12. licke ghewalt opghestaen Math .28. Marc .16. De valsche eens van Math. 28. syn Mispriesters onder de aerde begrauen synde, can niet opstaen: Marc. 16. maer moet weder hij wilt oft niet, de verdeerffnisse sien.

1) Naenkin = naenken, *d. i.* dwerg, klein mannetje.

44 De ware, heeft de waerheyt syns glorificierden lichaems, den ooghen ende handen syner iongheren tot beuestinghe haerder ghelouue voortghestelt, syn voeten, handen ende syde ghewillichlick Luce. 24. tooghende ¹⁾. Luce .24. Ioann .20. De valsche wilt syn lichaem Ioan. 20. niet tooghen, ende de mispriesters segghen, dattet teghen den ghelouue sy, dat te begheeren.

45 De waere, na de Verrysenisse ontsteerffelick, stordt syn bloedt niet meer, ende werdt van syn lichaem niet meer verscheyden: want hy steerft niet meer. Roma .6. De valsche, met meskins Rom. 6. ghesteken stort bloet (so sy segghen) ende inde Misse is het bloedt inden kelck, van het lichaem verscheyden.

46 De waere, alle dinghen voldaan hebbende, is sichtbaerlick, bouen // de wolcken inden hemel gheclommen. Marc .16. Act .1. *Fol. 48^r* De valsche, weet men niet waer hy eyndet. Inden hemel comt hy Mar. 16. niet: want daer is de ware Christus, bouen den Mispriesters hooft Act. 1. can hy oock niet climmen. Oock als men hem eet, so werdt hy niet verandert inde substantie des menschen siele oft lichaem ²⁾. Wat werter dan van?

47 De waere moet inden hemel syn, tot den tydt der wedersettinghe aller dynghen die God doer den mondt aller syner heylegher Act. 3. Propheten vander eewicheyt ghesproken heeft. Act .3. De valsche can tot den hemel niet commen, ende moet inde aerde blyuen ende ³⁾ haestelick vergaen.

48 De waere, can men na syn hemeluaert hier beneden op der aerden, hier ende daer inde binne camerkins niet wysen Math .24. Math. 24 De valsche, can nerghens dan hier beneden op der aerden, hier ende daer inde binne camerkins besloten ghetoont werden.

49 De waere, werdt vande oprechte leeraers alleyn bouen in de Phil. 3. hemel ghewesen. Philipp .3. Collos .3. Hebre .1. De valsche Colloss. 3. werdt van syn leeraers aldermeest op der aerden ghewesen. Hebre. 1.

50 De waere, is nu buten alle perikelen der menschelicker ghewalt, want alle creatueren moeten hem onderdanich syn Philipp .2, Phil. 2. De valsche can sick // seluen, van musen ende ratten niet beschuden ende bewaren. Ia dickmael werdt hy vande schiet wormen ⁴⁾ ghegeten.

51 De waere, heeft maer een Tabernakele inde hemelen, ende datte sonder handen ghemaect. Hebr .9. de valsche heeft op der aerden veel tabernakelen, met handen ghemaect.

52 De waere, is de oprechte Bishop ende hooghe Priester, der

1) Toonende, wijzende.

2) Voor de constructie vergelijke men fol. 39^v en het daar aangeteekende (boven, blz. 232, aant. 3).

3) Verbeterd uit „en-“ (op het einde van een regel).

4) „Schiet wormen“ zijn eene soort van mijten.

Hebre. 10. kercke Gods, bermhertich, ghetrauwe ende eewich: want hy is eens
 Hebre. 4. gheoffert Hebr. 10. Is inde hemelen gheuaren, Hebr. 4. ende hoogher
 Hebre. 7. dan de hemelen gheworden. Hebr. 7. Sidt an de rechter handt
 Hebre. 7. Gods, ende blyft de selue inder eewicheyt. Hebr. 7. De valsche
 mischristus, can gheen bermhertich, ghetrauwe, ende eewich hooghe
 Priester der kercke Gods wesen. Want hy wert daghelicx opghe-
 offert: can tot den hemel niet commen: ende blyft op de aerde
 daermen hem legt: ende moet ten eynde vergaen ende te niete
 commen.

Ioan. 12. 53 De waere, blyft inder eewicheyt Ioann. 12. Syn iaeren houden
 Hebre. 1. niet op. Hebr. 1. ende is de selue inder eewicheyt. Hebr. 13. De
 Hebre. 13 valsche duert alleen, eenen seer cleynen tydt.

Ioan. 4. 54 De waere, werdt doer den ghelooue ende ghehoorsaemheyt
Fol. 49^r inden Gheest ende waerheyt gheeerdt. Ioann // 4. De valsche
 werdt allein doer eenen wtwendeghen dienst gheeert, met goudt,
 siluer, ende costelicke dynghen ghelyck als Daniel van desen nieu-
 Dani. 11 wen Afgod voorseyt heeft. Daniel. 11.

55 De waere, werdt moetwillich van de weerelt, by de weerelt,
 Ioan. 1. sonder eeneghe straffe ghemeynelick veracht. Ioann. 1. Ia de
 Psal. 2. weerelt raedtslaet teghen hem. Psalm. 2. De valsche, mach by de
 weerelt op de peyne des brandts ¹⁾, niet so vele als met een wordt
 veracht wesen. Ende hem teghenspreken, werdt lichelick ²⁾ sacrament-
 schendinghe ghenaeamt.

Ioan. 5. 56 De waere, maect leuendich dien hy wilt. Ioann. 5. De
 valsche, can niemant leuendich maken, anghesien dat hy selue
 sonder leuen is.

Math. 11. 57 De waere Christus, wilt allein der menschen hulper syn
 Ioan. 7. Math. 11. Ioann. 7. Esai. 63. 1. Tim. 2. ende can by sick gheen
 Esay. 63. bilden ³⁾ lyden. 2. Corinth. 6. 1. Ioann. 5. maer erghens syn rycke
 1. Tim. 2. plantende, dryft van daer alle afgodische bilden Esai. 46. De valsche
 2. Cor. 6. can allerley Patronen, medehulpers ende bilden wel lyden: ia hy,
 1. Ioan. 5. synen Tempel ende dienst, werden grootelicx doer de bilden vereert,
 Esay. 46. ende is de selue gront ende hooft

58 De waere, gheeft den heylegghen Gheest. Ioann. 20. die daer
Fol. 49^v is een Gheest des waerheys. Ioann. 15. De valsche // blaest den
 Ioan. 20. a menschen eenen Gheest der verswymelinghe, ende onghewoelicheyt
 Ioan. 15. an, datse gheloouen, den persoon Iesu Christi, onder het broodt
 ende in den kelck te syne. Hoe wel dat de gansche Schrift, ende
 aller menschen sinnen daer teghen crachtelick stryden.

2. Cor. 5. 59 De waere, werdt nu niet meer na den vleesche bekendt ⁴⁾

1) Op straffe van levend verbrand te worden.

2) Lees: lichtelick.

3) Bilden, *d. i.* beelden.

4) „Bekendt” heeft hier de beteekenis van „beleden”.

.2. Corinth .5. De valsche werdt vanden synen, alleene na den vleesche bekendt.

60 De waere, is van t'beginsel des weerelts altydt bekendt ghe- Gen. 3.
weest. Genes .3. Ioann .8. Hebr .13. De valsche is eenen nieuwen Ioan. 8.
God den Vaderen altydt ombekent. Daniel .11. ende heeft daer- Hebre. 13.
omme int' eynde des weerelts eenen feest dach (die men naemt Dani. 11.
Sacraments dach) van den Paus Vrbano ontfanghen, int iaer .1264.

61 De waere, woent doer het ghelooue int' herte Ephes .3. De Ephes. 3.
valsche can alleene vleesschelic inde lichamen der menschen syn,
ende datte voor een weynich tydts. Want de leere der Papisten is,
dat so haestelick als de ghedaenten des broots ende wyns vergaen,
dat syn lichaem inden hemel opghenomen werdt.

62 De waere, werdt alleene doer den ghelooue vanden gheloo-
ueghen ghegeten, ende syne vleesschelicke etinghe is onprofitelick
ende van Christo // selfs verworpen. Ioann .6. De valsche wilt *Fol. 50 r*
vleesschelic ghegeten wesen, ende die hem also eten, dien seght Ioan. 6.
hy toe vergiffenisse der sonden: ende die hem so niet willen eten,
verdomt ende straft hy swaerelick.

63 De waere, heeft weyneghe, ende die selue verachte dienaers
in dese werelt .1. Corinth .4. De valsche heeft ontallicke vele, 1. Cor. 4.
machteghe ende gheachte, dien hy groote eerlickheden gheeft, ende
Heeren ouer veel set Daniel .11. ende versaetse met vette prebenden. Dani. 11.

64 De waere, versouckt syn kereke met den cruyce Ioann .16. Ioan. 16.
Math .10. De valsche seght de syne vrede toe ende alle gheluck. Math. 10.

65 De waere, heeft syne keerecke diennaers niet doer eeneghe
wterlicke teekenē, maar alleyn doer godsalicheyte ende oprechte
leeringhe, van d'ander deel der Ghemeynte verscheyden ¹⁾. 1. Timoth 1. Tim. 3.
.3. Tit .1. De valsche verscheydet syn kercke dienaers van den Titum. 1.
leeken (al sose de Paus naemt) alleyn doer wterlicke teekenē, als
doer scheeringhe, besweeringe, saluinge, bonnetten, cleederen, etc.
gheene ofte weyneghe achte hebbende ²⁾ op haer godsalicheit ende
gaue leere

66 De waere, heeft seer weyneghe rycke, wyse ende edele die 1. Cor. 1.
hem dienen .1. Corinth .1. Luce .12. De valsche heeft vele Luce. 12.
ryck, weerelts wyse ende edele. //

67 De waere, is altydts doer de cracht syns Gheests int midden *Fol. 50 v*
van twee oft dryen die in synen name vergadert syn teghenwoerdich.
Math .18. De valsche can nerghens tegenwoerdich syn, dan daer Math. 18.
hem de Mispriester wilt draghen.

68 De waere, hoe wel hy met syn lichaem niet is teghenwoerdich, Ioan. 14.
so troost hy nochtans de syne tot den einde des weerelts. Ioann .14.

1) Onderscheiden.

2) Er staat: hebbeñ.

Math. 28. Math .28. ende dat doer de cracht des heyleghen Geest Ioann .16.

Ioan. 16. De valsche, hoe wel dat hy met den lyue (also men seght) teghenwoerdich is, so can hy nochtans der gheloouegher consciencien gheensins troosten, maer veel meer quetsen.

Ioan. 8. 9. 12. 69 De waere, is het licht des weerelts. Ioann .8. 9. 12. allen

Ioan. 1. menschen verlichtende Ioann .1. de valsche moet van den menschen doer licht der kerssen ende lampten gheholpen wesen, soudemen hem inde nacht connen vinden.

70 De waere, is van God een richter der leuenden ende dooden gheset. Act .10. ende t'synen tyde tot den gherichte wedercom-

Hebr. 9. mende, sal andermael sonder sonde ghesien werden vanden ghenen die hemtotter ¹⁾ salicheit verwachten. Hebr .9. De valsche richtet niemant, maer werdt vande Mispriesters gherichtet: ende comt niet

Fol. 51^r als hy wilt, maer moet ten beuele desmispriesters ¹⁾ onzicht-//baer commen den ghenen, die hem tot hare verderffnisse verwachten.

Math. 24. 71 De waere, sal haestelick onuersiens wedercommen Math .24.

Luce. 17. Luce .17. 1. Thessal .5. 2. Petr .3. De valsche moet doer eenen

1. Thess. 5. voordachten raedt des mispriesters, doer het wtspreken van vyf 2. Pet. 3. worden commen.

Act. 1. 72 De waere sal wedercommen ghelyck hy opgheuren is. Act .1.

Ioan. 19. der ganser weerelt sichtbaer. Ioann .19. math 24. De valsche

Mat. 24. comt so bedect, dat hem gheen mensche sien can.

73 De waere wedercommende, sal onse verachtelicke lichamen,

1. Cor. 15. synen eerelicken lichame gelyck maken ,1. Corinth .15. Philipp

Phil. 3. .3. De valsche, daghelicx commende, can niemants, ia syn eyghen lichaem, niet eerelick maken.

74 De waere, werdt met den styl der Schrift ende cracht des zach. 12. heyleghen Gheests beschermt. zachar. 12. De valsche werdt alleynlick doer den septer des Ouerheyts, doer loghenen, schelden ende verbranden der Christenen beschudt.

Mat. 10. 75 Den waeren eeneghen Christum moeten wy bekennen ende

Mar. 8. groot maken, oock met perykel onses leuens. math .10. Luce .12.

Luce. 12. marc .8. Den valschen ouermids dat hy ganschelick teghen den

Fol. 51^v waren strydet, ende is de gruwelicken Afgod Majjsin van Dani-//ele Dau. ²⁾ 11. voorseyt. Danile ³⁾ .11. moeten de rechtghelooueghen verachten,

teghen spreken ende verwerpen: op dat ten eynde de kerkce Gods van desen nieuwen valschen Christo verlost synde, haren waeren eeneghen Bruydegoom Christo, inden ghelooue, liefde ende oprechte ghehoorsaemheyte mach anhanghen, ende also tot hem in syn eewich rijke, na desen leuen commen. Amen.

Hier wt can men nu lichtelick ghenouch mercken, hoe dat het

1) Zóó staat er (in één woord).

2) Lees: Dan.

3) Lees: Daniel.

letterlick wtlegghen der mispriesteren, op de worden Christi, Dit Een besluit is myn lichaem, om vele groote oorsaken verweerpelick sy: name- redene des
 lick om dattet opentlick teghen de natuere aller Sacramenten, teghen voorgaenden
 alle oude Leeraers, ia selfs teghen de Pausche Doctoren strydet, is handels van
 teghen den aert des Christelicken gheloofs. Breeckt ende ontbindt het nachtmael
 vele plaetsen der schrifte. Staet teghen de natuere des lichaems Christi ende
 Christi, ende brijngt eenen nieuwen, valschen, ende ontschrefte- vander Misse.
 licken Christum mede. Dat is, eenen gruwelicken afgod, die
 met den name Christi, tot crachtelicke verleydinghe verciert ¹⁾
 werdt: Dit is al onwedersprekelick, ende met den handen taste-
 lick. Daerom sullen alle Christenen, die de sake wel recht insien,
 dat voorseyde letterlick verstandt der // Mispriesteren verwerpene, *Fol. 52^r*
 by sodane eene wtlegghinghe bliuen, die met den aert aller Sacra-
 menten, des christelicken gheloofs, der ganscher schrifte des lichaems
 Christi, ende met een rechte kennisse ende vereeringhe des waer-
 achtgeghen Christi ouer een commende, het oprecht Mysterium des
 nachtmaels, tot een vertroostinghe der verslaghen consciencien ont-
 deckt ende verclaert. Ende anghesien dat wy by dat eenuoldich
 Christelick verstandt der voorseyder worden blyuende, ende dat
 recht ghebruyck des Nachtmaels onses Heeren Iesu Christi groot-
 achtende, prijsende ende voortstellende, alleyn de grofue misbruycken
 ende Afgoderyen die metter tydt inghebroken syn straffen ²⁾ ende
 verwerpen: (ghelyck als wy niet alleyn in dit voorgaende schrift,
 maer oock in een ander boucxken van t' Nachtmael Christi int
 iær .52. ende daer na wederom .54. ³⁾ ghedruckt, breeder bewesen
 hebben, so can ons met rechte niemant voor sacramentschenders,
 schelden ofte verdommen. Souder nochtans yemant syn, die ons dies
 niet te min om dese leeringe soude willen haten ende veruolghen:
 dat moeten wy geerne, om des waeren Christi name lyden: wel
 wetende, datmen hier niet ons, maer veel meer Christum veruolcht, //
 wiens wordt ende leeringhe wy voort stellen ende bewysen. *Fol. 52^v*

Ende na dat Hoste vander Katelyne van allen ketterijen ende
 heymelicke verleydinghe vry, om dese leeringhe des nachtmaels in
 sonderheyt, ter doot ghebracht is: so ist claer, dat hy de leeringhe
 angaende, des doodes ontschuldich sy gheweest: ende dat sy sick
 in het gherichte Godes des ontschuldegghen bloedts schuldich ghe-
 maect hebben ende noch daghelicx maken, die in synder oft in
 sodanegher menschen veruolghinghe ofte doot eenichsins bewillighen.

Maer anghesien datmen de doot van Hoste met noch wat anders
 souckt te beswaren, als of hy namelick om het opentlick straffen ²⁾

1) Verzonnen.

2) Straffen, *d. i.* berispen, laken.

3) Het geschrift dat herdrukt is in de *Bibliotheca reformatoria*, Dl. I, blz. 437—563.

der valscher leere des doots schuldich gheweest ware, so willen wy hier oock van handelen, op dat syn eerlicke doot by den onuerstandeghen hier doer niet ghelastert werde.

Een Christelicke ontschuldtt
dat Hoste den Monick
ghestraft heeft.

Het is wel waer, dat dit opentlick straffen des misbroers, by velen eenen sodaneghen schyn heeft, als of Hoste niet alleene onwyselick, maer oock oproerelick hierinne ghedaen hadde: ende daeromme ten rechten soude ghedoot wesen. Maer men moet de sake wat dieper insien, ende daer van, ghelijck als van // alle andere
Fol. 53^r Ioan. 7. dynghen, niet na den bedrieghelicken schyn, maer na de waerheyt richten ende ordeelen. Anders salmen de lieue heyleghe Apostolen ende Propheten Gods, ia Christum selfs, na menschelick vernuft ¹⁾ daer van oock moghen beschuldeghen. De welcke oock vande wyse des weerelts ende machteghe voor oproermakers beschuldeghet, ende daerom ter doot, hoe wel t'onrechte, veroordelt geweest syn. Daerom salt niet al voor onwysheijt ende oproermakinghe ter stondt te achten syn, dat also ten eersten den vernufte schijnt te wesen ²⁾. Aengaende nu dan dat Hoste den Mispredicant opentlick aldus van valsche leeringhe gestraft heeft, salmen niet so nemen, als oft wt eeneghe lichtueerdicheyt gedaen ware. Want hoe soude hy vry willich met een seker perijckel syns tydelicken leuens, voor so groot een menichte van volcke, opentlick, wt lichtueerdicheyt hebben willen spreken, die in syne wandelinghe ouer al, seer sachtmoedich, lanemoedich, voorsichtich stille ende bedacht in syn worden gheweest is? Daerom ist gheen lichtueerdicheyt, veel min een ongodelicke oproermakinghe, maer veel meer een sonderlick werck Gods in hem gheweest, daer doer hy tot so danich een spreken, wt eenen goddelicken yuer ende geloesheyt ³⁾ des waerheyts Christi, om veelderley oorsaken ghedwon-//ghen ⁴⁾ wardt. Want hy sach
Fol. 53^v wat Hoste verorsaect heeft in de kereke opentlick te spreken. voor syne ooghen, dat het aerm volck na de waerheijt durstich, so iammerlic met afgodesche leerijnghe van dien Misprediker veruoert ende verleydt wardt, dien sy voor eenen oprechten Leerare hielden, ende daeromme na liepen: So heeft hy dan, op dat de aarme Ghemeynte niet altydt doer onwetenheyt in afgoderye bleue, ende so verre alst hem moghelick ware, tot den rechten verstande quaeme, aldus opentlick de loghene met perykel syns lichaems ghestraft.

1) Verstand of rede.

2) Wat aanvankelijk voor het verstand aldus schijnt te wezen.

3) Bij Kilianus, *Etymologicum teutonicae linguae*, Traiecti Bat. 1777, vindt men op p. 186 het woord „ghelous. j. ialours” verklaard als „zelotypus”.

4) Genoopt.

Bouendien, anghesien dat de heyleghe Apostel Paulus allen Vande ordent-Christenen vermaent, datse met de onuruchtbare wercken der licke proeinduysternissen gheen ghemeynschap hebben sullen, maer die veel ge der leere in meer straffen, Ephes .5. so heeft hy tot die groote verleydinghe de ghe-meinte niet willen noch connen swyghen, op dat hy doer syn stille swy-Christi ghende teghenwordicheyt, niet soude schynen tot opentlicke afgodische leere te bewilleghen, ende voor goet te houden. Ten laetsten, so heeft hy oock wt Gods wordt wel gheweten, dat het oordeel der leeringhe der Predicanten, by de Ghemeynte staet, tot de welcke oock de Leeraers schuldich syn rekenschap haerder leeringhe te gheuen. Want also ghebidt Paulus .1. Corinth .14. //

De andere, seght hy, sullen richten oft ordeelen: te weten datter *Fol. 54^r* inde Ghemeinte ghesproken is. Ende als Paulus den vrouwen 1. Cor. 14. eygentlick verbiedt inde ghemeynte te spreken. 1 Timothe .3. 1. Tim. 3. ende wilt datse thuyts haer mannen vragen sullen, datse inde Ghemeynte niet wel verstaen hebben .1. Corinth .14. Bewijst daermede 1. Cor. 14. ghenouch, dat het den mannen inde Apostolicksche kereke vry sy gheweest (met seker ordene nochtans) te spreken, ende vande leerijnghe te onderuraghen. De welcke Apostolische ordinantie ende vryheyt der onderuraghinghe ende rechtinghe der leere, wilt d'Apostel Paulus datse altydt inde Ghemeynte Christi blyuen sal, segghende, Blusschet de gheesten niet wt, ende wilt de Prophetien (dat is de proeuinghe der leere) ¹⁾ niet verachten .1. Thess .5. 1. The. 5.

So wie al dit recht insiet, ende verstaet, hoe dat, namelick Hoste wt eenen Goddelicken yuer des waerheysts, een christelick bewys der opentlicker leere na Gods wordt vanden Mispredeker, vriendelick begheerende, niet anders, dan na het gebruyck der Apostolickscher Kercke, de voorseyde proeuinghe der leere ghevoordert heeft so can hem niemant voor een oproerich mensche ten rechten schelden, ten sy datmen Gods ²⁾ // wordt ende de *Fol. 54^v* Apostolische ordinantie, voor een oproerisch wordt, met eenen beschuldeghen ende verdommen wille.

Hiermede willen wy nochtans niet leerren dat het vry sy allerley predicanten opentlick lichtuerdelick ende onordichlick in de versamelinghe te straffen. Want hier doer groote aerghernisse, ontstichinghe ende verwoestinghe sekerlick commen soude, ende God die een God der ordeninghe ende niet des twistes is, wilt dat alle dyn- 1. Cor. 14. ghen, bequamelick ende ordentlick ter stichtinghe in syn Kercke toegaen sullen. Daerom moetmen hier van een recht onderscheyt maken.

1) Zie boven, blz. 193, aant. 3.

2) „Gods” wordt op de keerzijde van het folio nog eens herhaald.

So wanneer dan in eeneghe Ghemeynte (ghelyck als in d'onse
 wanneer men ende noch meer andere, tot noch toe, God sy danck altydts ghe-
 de leeraers weest heeft) de Apostolicksche ordinantie der vryelicker ende
 noch opent- ordentlicker proeuvinghe der leere toegelaten werdt: dat namelick
 lick, noch de Leeraers ofte Dienaren des wordts altydt bereit staen, rekent-
 heymelick schap haerder leeringhe, na een Goddelicke ordinantie der Ghe-
 straffen mach. meynthe, christelick wt Gods wordt te gheuen: so is het sonder

eenich twyfel, teghen alle recht ende billicheyte, ia een groote sonde,
Fol. 55' datmen sodaneghe Leeraers buten de goddelicke ordinantie der
 Ghemeynte, tot een ongoddelicke ende onordentlicke verstoorringhe
 der sel-//uer opentlick soude willen straffen. Want de heyleghe

1. Cor. 14 Ghemeynte ordentlick ter stichtinghe toegaen sullen. In ghelijcker
 wyse, werdt oock teghen sodaneghe oprechte Leeraers, (ia teghen
 God in hen) ghesondghet, als mense om haer opentlicke leere, diese
 onder dat ordentlicke gerichte der Gemeijnte na Gods wordt stel-
 len: heymelick achter rugge in houcken ende wynckelen beschul-
 deghet, verachtet ende verdompt. Oft datmense oock niet wilt
 hooren, ende andere slechte lieden daer van wilt afraeden, om die
 niet te hooren, ende listelick alle christelicke t'samen sprekinghe
 met hen ontslaet ¹⁾. Hierinne ²⁾ werdt daghelicx van allerley weder-
 sprekers des waerheys teghen de voorseyde Dienaers Christi groote-
 licx ghesondicht. Want ghelyck als Christus leert. Een yghelick
 die quaet doet, haetet licht, ende comt tot het licht niet, op dat
 syn wercken vanden lichte niet ghestrafft werden. Maer die de
 waerheyte werckt comt tot het licht, op dat syne wercken openbaer

Ioan. 3. werden datse met God ghedaen syn. Ioann .3. Hier wt canmen
 dan claerlick merken, hoe dat sick een yghelic christen, in
 sodaneghe christelicke kereke versamelinghen schuldich is te vinden,

Fol. 55 " daer de dienaers des wordts // leere ende kereke ordinancyen onder
 het gherichte der Ghemeynte na Gods wordt, met alle ordentlick-
 heyte stellen. Datmense oock opentlick in haer predicatien niet sal
 verstooren, noch heymelick lasteren. Maer als men erghens van haer
 leeringhe twyfelt, datmen dan met hen Christelick in alle beschey-
 denheyte handele, heymelick oft opentlick: ghelyck dat na de ghe-
 leghentheyte der Ghemeynte aldermeest tot de stichtinghe sal dienen.

De proeu- Maer dit can also daer niet toe gaen, daer dese voorseyde Apos-
 ghe der lee- tolische ordinantie met voeten ghetreden werdt: ghelyck alsse opent-
 ringhe werdt lick inde Roomsche kereke met groote tyrannye ende ghewalt
 tyrannelick onderdruckt is. Daer de bisschoppen, Priesters, ende Monicken
 inde Room- ouer den ghelooue ende conscientie der Ghemeynte, teghen Gods

1) Afslaat.

2) Verbeterd uit „Hitrinne”.

wordt, na den aert aller valscher Propheten, met ghewalt herschende, *sche keercke*
 dwinghen de menschen tot hare gruwelicke afgoderyen met den *onder voeten*
 sweerde, viere ende galghe. Willen doer opgeblaesenhейt des her- *ghetreden.*
 ten niet lyden, datmen vryelick, christelick, ende met bescheyden-
 heyt, hen van haer leere sal vermanen: maer men moet terstondt
 een ketter syn, ist datmen wt de heyleghe Scrifte teghen des Paus
 droomen ende haer kueken profyt ¹⁾, wat wilt voort bringhen. Hoe
 canmen in // dit Babel wat ordentlick handelen? Daerom anghemerckt dat de waere Apostolische ende nootsakelicke proeuinghe *Fol. 56 r*
 der leere, wt de Roomsche kercke tyrannelick verdreuen is, so
 canmen hier niemant onuerdachtelick voor een lichtueerdich oproer-
 maker beschuldeghen, die wt eenen rechten yuer Gods, tot de open-
 baringhe des waerheys, den valschen predicant daer opentlick soude
 straffen. Wy weten wel, dat allerley yuer niet goet is. Rom .10. *Rom. 10.*
 Maer als den yuer in sodanich een stuck bewesen werdt, d'welck
 in sick seluen goet is, ende met den grondt der heylegher Schrift
 ouer een comt (ghelyck als Hostes yuer, met de leere Pauli vande
 proeuinghe der leere .1. Corinth .14. 1. Thess .5. ende van het *1. Cor. 14.*
 straffen der wercken der duysternisse Ephes .5. ghelyckformich is) *1. Thess. 5.*
 so machmen sodaneghen yuer met eenen onuerstandeghen ende ver- *Ephes. 5.*
 keerden, wt lichtueerdicheyt niet verghelycken. Men moet oock
 weten, dat God syn veruallen keereke altydt seer wonderlick ende
 doer bysonder middelen (tot een schande der hertneekheghe-
 vanden des waerheys, ende een vertroostinghe der ghelooueghe-
 n) weder om ten rechten pleecht te bringhen ende op te bouwen.

Hier wille ick nochtans een yeghelick // nerstelick vermaenen, *Fol. 56 v*
 dat hy dusdanich een werck wt lichtueerdicheyt niet bestae te doene.
 Want men moet eyghentlick van Gods gheest daer toe wesen ghe-
 roert, wt een rechte liefde des waerheys ende der menschen
 salicheyt: Anders ist maer eenen blinden yuer ende versoeckinghe
 des Heeren. Ende anghemerckt datmen in Hoste gheen lichtueer-
 dicheit, hoochmoedicheyt oft ydelheyt ontrent desen synen handel
 heeft connen meercken, maer heeft sick seer bescheydelick inder
 sake ghehadt ²⁾ (ghelyck ick niet twyfele oft de wederpartie selfs
 dat in haer conscientie moet betuyghen) so isset ghewis ende seker,
 dat hy hierinne niet ghesondeghet, maer veel meer na den wille *Een Christe-*
 Gods ghedaen heeft: ende dat also de Ouerheyt gheensins van *licke verma-*
 syne doot, voor God can ontschuldeghen ³⁾. Wilt nu de Ouerheyt *ninghe tot de*
Ouerheyt

1) Kueken profyt, *d. i.* stoffelijk voordeel. Vergel. voor het tegenovergestelde
 boven, fol. 26 r (blz. 219): kueken schade.

2) „Ghehadt” beteekent hier: gedragen.

3) „Ontschuldeghen” heeft hier de beteekenis van het wederkeerende werkwoord
 „zich verontschuldigen”.

de perykelen des oproers die wt het vryelick ende opentlick straffen der Mispriesteren ende Monicken ontstaen moghen, christelick nederlegghen ¹⁾: so salse niet voor oproermakers dooden, die doer eenen oprechten yuer Gods, de valsche leere die ongheproeft wilt blyuen, aldus met christelicke bescheydt straffen: maer sullen haer Papen, Bisschoppen, ende Monicken (ghelyck als het recht is) tot een vrye

Fol. 57^r verandtwordinghe haerder leeringhe, ende tot een // onderhoudinghe der voorseyder Apostolischer ordinantie bringhen ende dwinghen. So langhe als dit niet gheschiet, ende den Monicken ende Priesteren vry toestaet te leeren wat sy willen ende droomen, ende datter niemant op den hals ²⁾ mach teghen spreken: so sal der verleydinghe ende der vergietinghe des onnooselen bloedts gheen eynde wesen. Maer wee hem, die hier inne voor God schuldich sullen beuonden werden: ghelyck als syn die Hoste, om so goddelick een weereck ter doot verordeelt hebben, sick van syn ontschuldich bloedt voor den richtstoel ons Heeren Iesu Christi gheensins sullen connen ontsuldeghen: al hadden sy schoon doer onwetenheyt, oft wt een menschelicke vreesse der hoogher Ouerheyt, dat selue ghedaen. Want in dusdaneghe groote bloedtsaken, moeten de Ouerheden niet onuerstandichlick oft wt menschelicke vreesse, maer na den wille Gods handelen: willen sy in haren dienst oprechte

Psal. 82. Gods dienaren syn. Psalm .82. Rom .13. ende niet om haer Rom. 13. valsch ordeel ³⁾, eewelick van God verworpen werden. Sapien .6. Sapi. 6. Ende op dat de Ouerheyt doer onwetenheyt des goddelicken Ioan. 16. willens (daer wt het veruolghen der Christenen by velen compt *Fol. 57^v* Ioann .16.) hier inne niet sondeghen soude, so heeft hen // God gheboden datse alle de daghen des leuents in syn wet lesen, ende Deut. 17. sick daerinne oeffenen soudent. Deuteron .17. Iosu .1. Psalm .2. Iosue. 1. Ende datmen dese sonde der onwetenheyt niet cleen sal achten, Psal. 2. machmen wt den heyleghen Apostel Paulo mercken: die hoe wel hy doer onwetenheyt met eenen grooten yuer des Wets, de kercke Christi veruolcht hadde, dies niet te min bekeert synde, heeft hier 1. Tim. 1. in syne sonde grootelicx beclaecht ende beweent .1. Timoth .1. Ende de Princen der Ioden hoe wel sy den Heere der glorie doer onwetenheyt ghecruyt hadden .1. Corinth .2. Luce .23. so heeftse nochtans de heyleghe Apostel Petrus daeromme swaerelick ghe- Act. 3. straft, ghedreecht, ende tot beternisse vermaent. Act .3. Sondeghen nu die so grootelicx, die allein doer onwetenheyt sick an het bloedt der heyleghen besmetten, wat gruwelicker gherichte sal dan ouer hen comen, die alleen wt menschelicke vreesse, oft om ghe-

1) Doen bedaren, verminderen.

2) Op den hals, *d. i.* op straffe des doods.

3) Verbeterd uit „ordeel”.

win der tydelicker dinghen, teghen haer eyghen conscientie, oock menichmael doer opghesette boosheit ¹⁾, de ghelooueghe dooden, oft des doodes sententie helpen gheuen? Ist dat Pilatus een heydensche Ouerheyth grootelix an Iesu Christo ghesondicht heeft, om dat hy wt vreesse des Keyzers, de sententie des doots teghen hem ghesproken heeft (hoe wel hy te // voeren alle middelen sochte om hem los te laeten, ende heeft hem een opentlicke ghetuyghenisse der onnooselheyth met worden, handwasschinghe ende eenen eerlickien tytel op het cruyce ghegheuen) hoe sondeghe dan die Ouerheden, de welcke voor Christenen willen wesen gheacht, ende nochtans teghen haer eyghen conscientie, wt menschelicke vreesse, de waerachteghe christenen ter doot verordeelen: ende doruen de selue in gheen stuck ontschuldeghe, noch int' gherichte helpen. Wel is van Paulo de giericheyth de wortel van alle quaet ghenaeft .1. Timoth. 6. Ende ist dat Christus alle die voor synen hemel- 1. Tim. 6. schen Vader wilt verloochen, de welcke sick onder dat ouerspelande ende boos gheslachte, syns naems ende syns wordts schae- men. Marc. 9. hoe sullen die voor het stranghe gherichte Godes Mar. 9. connen bestaen, die de aarme Christenen teghen haer conscientie, om eere ende goet helpen moorden? Salich is de man die inden raedt der goddeloosen niet wandelt, ende inden wech der sondaren niet staet, ende inde vergaderinghe der spotters niet sidt. Psalm .1. Die sick hier inde conscientie schuldich bekenen, Psal. 1. den seluen bidde ick doer Iesum Christum, datse haer sonde in tydts, eer sy daer in verherdt werden, willen bekenen, ende daer van afstaen. Ende so sy // in haer ampt des Ouerheys (d'welck Fol. 58^v een ordinantie Gods is. Rom .13. ende der haluen in sick seluen Rom. 13. goet) willen blyuen, datse dan in dusdaneghe bloedsaken der ontschuldeghe Christenen, volghen niet de Princen der Ioden, die wel in Christum gheloofden, maer beleden hem niet om der Phariseen wille, op dat sy wt der Synagoge niet verworpen worden, ouermids datse der menschen eere lieuer dan de eere Gods hadden. Ioann. 12. Maer datse veel meer de eerelicke exempelen Ioan. 12. Nicodemi Ioann .7. ende Iosephs van Arimathea Luce .23. volghen. Ioan. 7. Ende datse altydt an den dach des oprechten ordeels duncken, Luce. 23. daerinne dat Iesus Christus sonder ansien der personen, een oprecht gherichte sal ordeelen .2. Corinth .5 Daer sullen de gheweldeghe 2. Cor. 5. die in haer sonden hertneckelick syn ghebleuen, gheweldichlick ghestraft werden, leest Sapient .6. ende de vervolghers sullen met Sap. 6. allen angst ghestraft syn .2. Thessal .1. Want al het rechtueerdich 2. Thess. 1. bloedt, datter op der aerden van den bloede des rechtueerdeghen Gen, 4.

1) Opghesette boosheit, d. i. boos opzet.

Math. 23. Abels vergoten is, Genes .4. tot op het bloedt, datse noch nu huydens-
 Luce. 11. daechs vergieten, sal ouer hen commen. Math .23. Luce .11. Och hoe
 Hebr. 10. gruwelick ist in de handen des leuendeghen Gods te vallen. Hebr .10.

Fol. 59^r Daeromme O ghy Coninghen, ghe-//lyck als v de Coninek Dauid
 in den tweetsten Psalme met dese nauolghende worden vermaent.
 Weest verstandich, ghy richters der aerden, laet v leeren. Dient

Psal. 2. den Heere met vreese, ende verblydt v met beuinghe: Kust den
 Sone, op dat hy niet toornich werde: Ende dat wy v oock, ghy
 Ouerheden, die inde voorseyde stucken soudt moghen schuldich
 syn, aldus tot uwe salicheyt vryelick, wt oprechter liefde vermanen:
 willet (bidden wy v oytmoedelick doer Iesum Christum) waer-
 nemen, ende ons ten besten afnemen, ende niet tot uwer verdoe-
 menisse verachten. Want die een christelicke vermaninghe, na Gods
 wordt ghedaen, verwerpt, die verwerpt den mensche niet, maer
 God. Wy bidden onsen hemelschen Vader doer Iesum Christum,
 dat ghyse tot uwer sielen salicheyt, doer de cracht des heyleghen
 Gheests int' herte verlichtet, moecht waarnemen. Ende hoe wel
 dat sommige onder v, moghelick dit ons ghebedt nu doer onweten-
 schap verachten, dies niet te min verhopē wy, dat het altydts in
 sommige van v, tot synder tydt, crachtich sal wesen: ghelyck

Luce. 23. als het ghebedt onses Heeren Iesu Christi Luce .23. ende Stephani

Act. 7. Act .7. Voor de veruolghers vruchtbaer gheweest is.

Fol. 59^v Het is nu dan wt alle de voorgaen-//de handelighen clær
 ghenouch, dat onse lieue ende weerde broeder Hoste vander kate-
 lyne, salegher ghedachtenisse, niet om eenich boos stuck, oft om
 eeneghe valsche leeringhe, maer alleenlick om de rechte, clære
 ende opentlicke Prophetische ende Apostolische leeringhe ghedoot
 sy: ende dat der haluen, niet alleen nu syn siele, maer oock aller
 heyleghen die om de selue oprechte leeringhe Iesu Christi inde
 Roomsche Kercke ontallicke vele ouer al ghedoot syn, ende daghe-
 liex ghedoot werden, in ruste met Iesu Christo syn in het rycke
 der hemelen, de eerelicke verryssēnisse des lichaems met allen
 heyleghen verwachtende. Wy hebben doer syn doot vander Ghe-
 meynte weghe, die hy met syne wandelinghe noch grootelick
 hadde moghen troosten, ende stichten, groote oorsake der droeffe-
 nisse: Maer van syent weghe moeten wy ons verblyden: dat
 hy doer sulck een eerelicke doot, de waerheyt Iesu Christi met
 synen bloede heeft verseghelt: ende die afgoderie beuochten, ende
 is van dit iammer dal der tranen, in dat eewich leuen opghenomen,
 ende van alle perykelen der sonde, ende anuechtinghe des Sathans
 ende des werelts arghernissen vry gheworden: de welcke (ouermidts
 dat de boosheyt na de prophetie Christi Math .24. de ouerhandt //
Fol. 60^r heeft ghenomen) in de werelt so groot syn, datter onder de ghene,

Een vermaen-
 reden tot den
 ghelooueghen

die tot de kennisse des waerheys Iesu Christi commen, seer weynich gheuonden werden, die in alle oprechticheyt, tot den eynde toe volstandich blyuen: maer veruallen weder, oft tot een vleeschelick leuen, oft tot verderffelicke secten, die tot een straffe der ondancckbanckbaericheyt der menschen nu in de weerelt seer vele syn, God wille het beteren. So is dan Hoste van God wechghenomen, om dat hy vande aergherlicke weerelt niet soude verleydt werden, ende dat hy inde rechte kennisse Iesu Christi vierich synde, daer in oock soude steruen, ende so doer Iesum Christum eewelick salich werden.

Al ist dan schoon dat wy hem met ons in dit leuen niet meer hebben, so sullen wy ons van sijnent' weghe niet bedroeuen: maer veel meer verblyden. In sonderheyt om dat hy by alle christenen so costelick eenen rueck ende eerelick exempel der godsalicheyt ende des christelicken leuendts achterghelaten heeft. Daer op wy aldermeest acht hebben sullen, God in hem prysende, daer van *Iaco. 1.* alleene alle goet comt. Sullen oock neerstelick waken ende vierichlick den Heere bidden, dat wy doer syne ghenade, in dat selue oprechte Apostolische ghelooue moghen so godsa//lichlick leuen, *Fol. 60* dat wy wt ghenade doer Iesum Christum, onsen eeneghen Salichmaker alleyne, tot dat eewich leuen commen moghen. Amen.

Errata.

Folio .1. lin. 24. Apolisch, leest Apostolisch.

In d'ander syde lin. 3. vesamelinghe, leest versamelinghe.

Foli. 36. in d'ander syde, lin. 26. sonder leest souder.

Folio. 38. lin. 6. gebben, leest hebben.

Historie ende ghesciedenis
Christophori Fabritij ende
Oliuerij Bockij.

INLEIDING.

Christophorus Fabritius mag gerekend worden tot de meer belangrijke personen die voor de Hervorming hun leven gegeven hebben. Hij is predikant geweest op een moeilijken post in een tijd vol gisting, immers te Antwerpen in een van de laatste jaren die voorafgingen aan het Verbond der edelen, de Hagepreek, den Beeldenstorm en de komst van Alva in de Nederlanden. Toen hij in de volle kracht van den mannelijken leeftijd uit eene drukke en voor de Hervorming vruchtbare werkzaamheid werd weggeroepen, was de groote katastrofe nabij. Bij het uitspreken van zijn doodvonnis, zoo wordt ons verzekerd, zag men aan de verbleekte aangezichten der rechters dat zij een innerlijken strijd voerden. Zij waren in hun geweten bezwaard, en verklaarden dat zij alleen zóó handelden, omdat zij niet anders konden wegens een bevel des konings ¹⁾. Hierin sprak het voorgevoel van de nadering van een nieuwen tijd.

In verschillende geschiedwerken komt het een en ander over Fabritius voor ²⁾. Welbeschouwd is aangaande zijnen levens-

1) *Historie ende gheschiedenisse Christophori Fabritij ende Oliuerij Bockij*, fol. 140; hierachter, blz. 374.

2) *Mémoires de Jacques de Wesenbeke*, avec une introduction et des notes par C. Rahlenbeck, Bruxelles, 1859 (in de *Collection de mémoires relatifs à l'histoire de Belgique*), p. 80; G. Brandt, *Historie der Reformatie in de Nederlanden*, Amsterdam, 1677, Dl. I, blz. 262 v.; *Bulletin du bibliophile belge*, Bruxelles, 1850, p. 290 s.; H. Q. Janssen, *De kerkhervorming te Brugge*, Rotterd. 1852, Dl. II, blz. 229; C. Rahlenbeck, *L'inquisition et la Réforme en Belgique: Anvers, Brux.* 1857; C. Sepp, *De geschiedenis der Martelaren door Adriaan Corn. van Haemstede*, in zijne *Ge-*
VIII.

loop maar weinig bekend. De hoofdbron voor de kennis daarvan is de „Historie ende gheschiedenisse Christophori Fabritij”, die hierachter herdrukt wordt. Zij is zóó zeldzaam geworden, dat men er niet gemakkelijk een volledig exemplaar van zal aantreffen. De herdruk berust op een exemplaar in de bibliotheek der universiteit te Leuven ¹⁾. Hieraan ontbreekt een blad uit de Voorrede aan „Den goetwillighen Lesere” (quat. B, bl. 1). Gelukkig heb ik dit kunnen aanvullen door het exemplaar der Bibliotheek van Thysius te Leiden, dat echter evenmin compleet is, wijl de laatste bladzijden er uit verdwenen zijn. Van de ruim driehonderd bladzijden is maar een klein deel gewijd aan de mededeeling van historische bijzonderheden ²⁾; verreweg het grootste gedeelte wordt in beslag genomen door brieven van den martelaar aan zijne vrienden en omgekeerd, voornamelijk handelende over de noodzakelijkheid en de waarde van het martelaarschap en de opneming in 's hemels heerlijkheid, daaraan verbonden. Twee stukken behelzen de geloofsbelijdenis van Fabritius ³⁾. Aan deze hoofdbron is ongeveer alles ontleend wat in de historische literatuur over genoemden martelaar voorkomt. Ook wat in de tweede, derde en volgende uitgaven van Van Haemstede's martelaarsboek over Fabritius wordt medegedeeld is zoo goed als geheel uit dezelfde bron geput. Slechts bevatten de

schiedkundige nasporingen, Leid. 1873, blz. 115—123; W. Sillem, *Doctor Adrian von Vossenholen in Antwerpen und Köln*, in de *Mittheilungen des Vereins für Hamburgische Geschichte*, herausgeg. von K. Koppmann, Hamb. 1882, Jahrg. IV, S. 86 f.; *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais*, La Haye, 1890, T. I, p. 117—149. Een brief van Fabritius aan Joannes Utenhove, gedagteekend: Antwerpen, 10 April 1564, wordt openbaar gemaakt door A. A. van Schelven, *Cassiodorus de Reyna, Christophorus Fabricius en Gaspar Olevianus*, in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. VIII.

1) Het boekje is gedrukt met Gothieke (het grootste deel van den titel, de gedichten op de achterzijde daarvan, de inhoudsopgave, de „Requête ten Houe”, fol. 199—210, en de „Summa der Historien”, fol. 225—231, met Italiaansche) letter. Formaat: in-8". Aantal ongenummerde bladzijden van het voorwerk: 32; genummerde: 302 (foutief 202); met nog 1 ongenummerde bladzijde samen: 335 bladzijden. Signatuur: A 2—X 5. Hoogte: 13.5 c.M.; breedte 9 c.M. — Afgezien van de ontbrekende blaadjes zijn de exemplaren der universiteits-bibliotheek te Leuven en van de „Bibliotheca Thysiana” te Leiden volkomen aan elkander gelijk. Alleen is het Leuvensche exemplaar iets minder afgesneden dan het andere.

2) Fol. 1—17, 87—99, 131—149, 153—161, 170—189, 194—231; hierachter, blz. 303—311, 347—353, 369—379, 380—384, 389—398, 401—422.

3) Fol. 17—26 en 26—48, hierachter, blz. 311—316, 316—327.

uitgaven van 1566 ¹⁾ en later ²⁾ daarenboven eenige bijzonderheden aangaande Fabritius' levensgeschiedenis, die in de „Historie ende gheschiedenisse” ontbreken. In de derde plaats kan eene nog heel wat belangrijker bron worden genoemd: eene verzameling van proces-akten en andere officieele bescheiden, betrekking hebbende op Fabritius' verhooren, zijne veroordeeling, zijne terechtstelling, en hetgeen er op gevolgd is. Bedoelde verzameling werd aan het licht gebracht en in druk uitgegeven door P. Génard ³⁾.

Onze martelaar draagt verschillende namen. In het Nederlandsch heet hij: Christoffel Marissael ⁴⁾ of Smit ⁵⁾, ook wel: de Smet; in het Latijn: Christophorus (of Christianus) Fabritius ⁶⁾, ook wel: Faber ⁷⁾. Omtrent zijne levensgeschiedenis, voorzoover die voorafgaat aan zijn martelaarschap, lezen wij het volgende: Hij was geboren te Brugge in Vlaanderen, en werd monnik in het klooster der Karmelieten aldaar. Toen hij tot een ander inzicht gekomen was, heeft hij het pausdom voorgoed vaarwelgezegd. Hij legde zich nu toe op eenen vromen levenswandel, daar hij vroeger zeer had toegegeven aan vleeschelijke lusten. Om toe te nemen in de kennis der H. Schrift en gesterkt te worden in alle godsvrucht, heeft hij zich aangesloten bij de Christelijke (versta: de Gereformeerde) kerk in Vlaanderen en omgang gezocht met de predikanten, om met hen over allerlei onderwerpen van godsdienstigen aard te handelen. Intusschen heeft hij destijds eenige malen gepredikt, met goedvinden en op verlangen van de predikanten, daar zij zijne gaven op de proef wenschten te stellen. Daarna is hij in het huwelijk getreden. Van dag tot dag meer versterkt in zijne overtuiging, heeft hij de dwalingen en het schandelijke leven der aanhangers van het pausdom, waar het pas gaf, moedig bestreden.

1) C. Sepp, *De geschiedenis der Martelaren door Adriaan Corn. van Haemstede*, in zijne *Geschiedkundige nasporingen*, Dl. II, blz. 121.

2) In de uitgave: *Historien oft gheschiedenissen der vromer Martelaren*, Dordrecht, 1579, op blz. 461 v.

3) *Antwerpsch archievenblad*, uitgeg. door P. Génard, Antw. z. j., Dl. IX, blz. 169—273, 283 vv.

4) *Historie ende gheschiedenisse*, quat. B, bl. 6 v, fol. 8 (hierachter, blz. 299, 307); [Van Haemstede], *Historien der Martelaren*, 1579, blz. 461.

5) [Van Haemstede], *Historien der Martelaren*, 1579, blz. 461.

6) Behalve in de genoemde bronnen, in de proces-akten, *Antwerpsch archievenblad*, Dl. IX, blz. 169, 176.

7) *Historie ende gheschiedenisse*, fol. 4; hierachter, blz. 304.

Toen nu wegens de zware vervolging velen uit West-Vlaanderen naar Engeland vertrokken, heeft ook hij zich derwaarts begeven, met zijne huisvrouw. Inzonderheid de laatste had zich voor het dreigende gevaar beangst gemaakt, daar zij altijd vreesde aanstoot te geven. Zij vestigden zich te Sandwich ¹⁾, waar hij een handwerk uitgeoefend en zich onberispelijk gedragen heeft. Toen hij daar een tijd gewoond had, hebben de Nederlandsche kerken, met name die van Honschote ²⁾, aan hem geschreven, en hem het verlangen te kennen gegeven dat hij de gemeente zou komen dienen. Om zijne gehoorzaamheid te toonen, is hij inderdaad naar Vlaanderen overgekomen, om overeenkomstig den raad der broederen den dienst eener bepaalde kerk op zich te nemen. Na rijp overleg hebben velen en ook hij zelf het wenschelijk geoordeeld dat hij te Antwerpen zou blijven: deels omdat hij in Vlaanderen al te bekend was, deels omdat de kerkelijke dienst van Antwerpen, die zeer zwaar en lastig was, slechts op een enkelen predikant rustte. Zoo heeft hij dan den dienst der (Neder-)duitsche kerk van Antwerpen aanvaard, waar hij zich vroom, ja stichtelijk, met grooten lof van alle Christenen gedragen heeft ³⁾.

Uit het protokol van zijn verhoor voor markgraaf en schepenen van Antwerpen kan het medegedeelde met de volgende bijzonderheden aangevuld worden. Fabritius bezat den priesterrang. Behalve te Brugge had hij ook te Yperen, bij afwezigheid van den pastoor der plaats, priesterlijke diensten verricht, gepredikt en gedoopt. Bij zijne gevangenneming was het ongeveer drie jaren geleden, sedert hij het klooster had verlaten. Het handwerk, te Sandwich door hem uitgeoefend, is dat van wever geweest ⁴⁾. Den 3^{den} Juli 1564, een dag

1) Zie over de Nederduitsche Gereformeerde gemeente aldaar: J. Southerden Burn, *The french, walloon, dutch and other foreign protestant refugees in England*, Lond. 1846, 8°, p. 205—207; F. de Schickler, *Les églises du refuge en Angleterre*, Par. 1892, 3 tomes, inzonderheid T. I, p. 303—308; *Epistolae et tractatus ecclesiae Londino-Batavae historiam illustrantes*, ed. J. H. Hessels, Cantabr. 1889, in 4°. (Register); A. A. van Schelven, *De Nederduitsche vluchtelingenkerken der XVIe eeuw in Engeland en Duitschland*, 's-Gravenh. 1909, blz. 178—185.

2) Hoe gevaarlijk het daar was, blijkt uit de omstandigheid, dat de predikant Willem Damman er in 1562 gevangengenomen werd. Zie *Een brief van Pieter Hazaert* door A. A. van Schelven, in het *Ned. archief voor kerkgeschiedenis*, 's-Gravenh. 1911, N. S., Dl. VIII, blz. 204. Damman heeft gelegenheid gevonden te ontvluchten.

3) *Historien oft gheschiedenissen der vromer Martelaren*, Dordr. 1579, blz. 461 v.

4) *Antwerpsch archievenblad*, Dl. IX, blz. 172.

na zijne gevangenneming, heeft men hem op de pijnbank geworpen. Bij die gelegenheid heeft men het een en ander uit zijnen mond opgeteekend, dat hij den vorigen dag niet had willen bekennen. Thans gaf hij toe herhaaldelijk gepredikt en ook een kind gedoopt te hebben. Nu eens had zijne prediking des nachts plaats gehad, dan weder over dag, soms in de stad, soms aan den buitenkant, in de „Gasthuisbeemden”, den eenen keer in een huis, maar ook wel in de open lucht, in een bosch of al wandelende. Het aantal toehoorders wisselde van 18 tot 20; somtijds legde hij de Schrift uit voor niet meer dan vier à vijf, een enkelen keer voor slechts één of twee personen. Hij is te Brugge geweest en heeft zijn best gedaan om zijne moeder te bekeeren. Voor zijne diensten zijn hem 7 gulden per maand beloofd. Nadat hij van de pijnbank verlost was en zijne kleederen weder had mogen aantrekken, heeft hij nog een paar merkwaardige verklaringen afgelegd. Op 12-jarigen leeftijd had men hem in de monnikskap gestoken; als zijn vader toen nog geleefd had, zou men hem zoo jong niet naar het klooster gebracht hebben. En: „soo verre hy hem hadde cunnen gewachten van vrouwen, hy en waer tot desen eynde niet gecomen” ¹⁾. Welke waarde moet gehecht worden aan verklaringen, onder de folteringen der pijnbank of kort daarna, toen de beschuldigde zijne zelfbeheersching waarschijnlijk nog niet teruggekregen had, afgelegd? Dit is niet met zekerheid te bepalen. Nog drie maanden heeft Fabritius geleefd. De geschiedenis nu van zijne gevangenneming en van zijn wedervaren tot den dag der terechtstelling wordt in het hierachter herdrukte boekje met vrij groote uitvoerigheid verhaald. Ik veroorloof mij den lezer daarheen te verwijzen. De mededeelingen zijn blijkbaar afkomstig van iemand die den martelaar van nabij heeft gekend en met zijne laatste lotgevallen heeft medegeleefd. Het is niet mogelijk aan het schilderachtige en stichtelijke van zijn verhaal in een beknopt verslag recht te doen wedervaren.

Dat wij hier verkeerden in een anderen tijd dan die waarin de vroeger besproken martelaren gevallen zijn, komt aan den dag in het optreden der Jezuïeten-orde. Voor een belangrijk deel kan Fabritius een slachtoffer der Jezuïeten genoemd worden. Door eene vrouw die tot deze orde behoorde, bekend als „Lange Margriete”

1) *Antwerpsch archievenblad*, Dl. IX, blz. 173—176.

en bonnetverkoopster van beroep ¹⁾, is Fabritius verraden en in het diepste ongeluk gestort. Moge de Jezuïeten-orde ook door eene verklaring van de theologische faculteit te Parijs van 1554 veroordeeld zijn, in Nederland begint zij bij de bestrijding der ketterij eene belangrijke rol te spelen, vooral in het aanbrengen van ketters bij de overheid, terwijl het mede door haar toedoen is dat bij de berechting der ketters van de wettige proces-orde wordt afgeweken ²⁾. Bedoelde Lange Margriete heeft het er op toegelegd Fabritius, terwijl hij bezig was de Schrift uit te leggen, door de overheid op heeterdaad te doen betrappen. Dit was haar door geestelijken, monniken en Jezuïeten ingeblazen. Dezen hadden de vrouw hiertoe listiglijk overgehaald; haar onderricht, hoe zij het moest aanleggen ³⁾. Zij slaagde maar al te wel. Reeds in October 1563, eenige maanden voordat Fabritius te Antwerpen werkzaam was, is zij haar spel begonnen. Zij gaf voor gaarne te willen spreken met een geleerd man om onderricht te worden omtrent het verschil tusschen de ware en de valsche godsdienst en geloofsleer. Een predikant met nog een „godvreezend en geloovig man” hebben haar toen bezocht. Zij troffen bij haar een priester aan, met wien een gesprek werd aangevangen, maar zonder merkbaar resultaat ⁴⁾. Ongeveer een half jaar later, vóór Pinksteren 1564, heeft zij opnieuw gesproken met een aanhanger der Gereformeerde leer. Zij verklaarde thans gekweld te worden door eene groote inwendige onrust, en bereid te zijn „de paapsche kerk te verlaten, als haar door eenen geleerden man bewezen werd dat deze kerk inderdaad als valsch en afgodisch moest worden bestempeld en afgeweken was van de apostolische leer, gelijk zoovelen beweerden”. De persoon met wien zij sprak gaf te kennen, dat men aarzelde een predikant bij Roomschegezinden te brengen wegens zekere gevaren, die grooter waren dan zij dacht. Dit wierp zij ver weg; van harentwege behoefde men zich niet over het allergeeringste gevaar ongerust te maken. Zij had zich voorgenomen noch ter biecht noch naar de mis te gaan, voordat zij, beter onderricht

1) *Historie ende gheschiedenisse*, fol. 1, 77; hierachter, blz. 303, 342.

2) *Requête ten Houe*, in de *Historie ende gheschiedenisse*, fol. 207; hierachter blz. 408.

3) *Historie ende gheschiedenisse*, fol. 2; hierachter, blz. 303. Zie verder over de Jezuïeten: fol. 16, 74, 77, 207, 218, 226; hierachter, blz. 310, 340, 342, 415, 419.

4) *Aldaar*, fol. 1 v.; hierachter, blz. 303.

zijnde, den innerlijken vrede teruggekregen had. Hierdoor liet men zich bewegen haar bij den predikant Fabritius te brengen ¹⁾. Deze legde haar zijn gevoelen uit omtrent den doop, de menschwording van Christus en het sacrament des avondmaals. Zij verklaarde dat zij omtrent de eerste twee punten „nu beter te vreden en gerust was dan te voren, maar omtrent het sacrament des avondmaals was zij hare onrust nog niet te boven”. Zij betoonde zich hoe langer hoe vuriger, zoodat zij dikwijls „begeerde vermaand te worden, zoowel aan haar huis als aan haar kraam”. Op Sacramentsdag (1 Juni) woonde zij eene heimelijke godsdienst-oefening bij, waarin Fabritius predikte. Na afloop vroeg iemand Margriete, „hoe het haar bevallen was?” Zij antwoordde: „redelijk; maar zij moest nog nader met den predikant spreken”. Deze bezocht haar meermalen. Bezield met de zucht om meer dan één persoon te verraden, wist zij den predikant te bepraten om bij eene volgende gelegenheid nog een anderen „geleerden man” mede te nemen. Fabritius, „kennis hebbende aan eenen zeer geleerden en godvreezenden man, genaamd Oliverius Bockius, van Aalst in Vlaanderen geboren, professor der Latijnsche taal aan de vermaarde, vrome school van Heidelberg, in het land van den paltsgraaf, die kort te voren herwaarts gekomen was om zekere zaken in orde te maken, heeft hem bij Margriete gebracht” ²⁾. Weldra heeft er in het huis van deze vrouw tweemaal een formeel twistgesprek plaats gehad tusschen den pastoor van hare parochie, Symon geheeten, aan den éénen kant, en Fabritius aan den anderen kant. Dit liep onaangenaam af: de pastoor eindigde met schelden en dreigen. Den volgenden dag werd aan de vrouw gevraagd, hoe zij thans in haar gemoed gesteld was. Zij antwoordde: „beter dan te voren”. Zij had zich geërgerd aan de dreigementen van den pastoor en had met haren man besloten te verhuizen en de papisterij geheel vaarwel te zeggen. Slechts begeerde zij nog eens eene samenkomst te hebben met Fabritius en Bockius zonder den pastoor ³⁾. Ofschoon enkelen hunner vrienden reeds eerder lont geroken en tegen verraad gewaarschuwd hadden ⁴⁾, hebben beiden in goed vertrouwen

1) *Historie ende gheschiedenisse*, fol. 2 vv.; hierachter, blz. 304.

2) Aldaar, fol. 4 v.; hierachter, blz. 305.

3) Aldaar, fol. 6—10; hierachter, blz. 305 vv.

4) Aldaar, fol. 6; hierachter, blz. 306.

toegestemd. Zaterdag den 1sten Juli werd Margriete aangezegd, dat zij Zondagmorgen om 6 uur op de Wijngaardsbrug moest komen. Daar zou men haar wachten en haar brengen naar eene zekere woning. Op den aangegeven tijd verscheen zij met haren man op de bestemde plaats; men ging haar voor naar het bedoelde huis. Ook Fabritius en Bockius kwamen daar met nog iemand wiens naam wij niet kennen. De vrouw heette hen hartelijk welkom en gaf hun de hand. Ook de bewoner van het huis en zijne vrouw, die ziek te bed lag, waren bij het onderhoud tegenwoordig. Fabritius gaf aan de vrouw nogmaals grondig onderricht in de leer des avondmaals ¹⁾, omtrent hetwelk zij zeide het meest door innerlijke onrust gekweld te zijn. Plotseling wendde zij voor door groote benauwdheid overvallen te worden. Zij vroeg, of er voor haar geen genade was. Zij zonk ter aarde en deed alsof zij door angst in onmacht viel. Men gaf haar medicijn in en sprak haar vriendelijk toe.... Onderwijl traden de markgraaf en de schout van Antwerpen het vertrek binnen. De markgraaf stond met een pistolet in de hand bij de tafel en vroeg Fabritius, of hij Klebitius ²⁾ was. Hij antwoordde: neen. Hoe hij dan wel heette? „Christoffel is minen name”, zeide hij. Ook Bockius heeft zijnen waren naam opgegeven. Beiden werden gevangengenomen en naar „Den Steen” gevoerd ³⁾. Lange Margriete was nl. den vorigen avond naar het huis van den markgraaf gegaan en had de gemaakte afspraak verraden. Men verhaalde onder het volk dat zij als loon twee- of driehonderd gulden gekregen heeft ⁴⁾.

Voor hetgeen verder gebeurt, gaan de „Historie ende gheschiedenisse” en de proces-akten met de hierbij behorende offi-

1) De Bijbel die bij deze gelegenheid op de tafel lag was gedrukt te Emden. Zie het proces-verbaal van het verhoor op 2 Juli 1564 in het *Antwerpsch archievenblad*, Dl. IX, blz. 172. Over een Bijbel in de Fransche vertaling van Faber Stapulensis, uitgegeven te Antwerpen in 1534, en die ondersteld wordt het eigendom geweest te zijn van Fabritius, zie Sepp, *Verboden lectuur*, Leid. 1889, blz. 68.

2) Wilhelm Klebitz, een theoloog uit Heidelberg, bekend tegenstander van Tilemannus Heshusius. Zie over hem en zijn werk *Victoria veritatis et ruina Papatus Saxonici*: de *Epistolae duae insignes, altera D. Stanislai Hosii, altera Martini Cromeri*, Par. 1564, fol. 5r; verder: J. F. Hautz, *Geschichte der Universität Heidelberg*, Mannheim, 1864, Bd. II, S. 74, 75; *Briefe Friedrich des Frommen*, ges. von A. Kluckhohn, Braunschw. 1872, Bd. I u. II (Register).

3) *Historie ende gheschiedenisse*, fol. 10—14; hierachter, blz. 308 v.

4) Aldaar, fol. 13; hierachter, blz. 309.

cieele bescheiden hand in hand. Op merkwaardige wijze wordt de juistheid der „Historie” door de proces-akten bevestigd. Het zou te ver voeren dit in bijzonderheden te willen aantonen. Het geldt bijv. van de troepjes menschen die in den nacht van 3 op 4 October, voorafgaande aan de uitvoering van het vonnis, bij afwisseling stonden langs den muur der gevangenis en daar psalmen en andere godsdienstige liederen zongen ¹⁾; van het huisje van takkebossen waarbinnen Fabritius aan een paal gebonden moest worden bij de terechtstelling ²⁾; van het oproer dat daarbij ontstond, ten gevolge waarvan de markgraaf, de schout, zelfs de beul en anderen een goed heenkomen zochten in het stadhuis ³⁾; van het groot aantal uren dat het verkoolde lijk op de plaats bleef liggen; van het vervoer van dit lijk door den markgraaf naar den buitenkant der stad, zonderdat hij er evenwel zoo ver mede kwam, daar hij wegens de dreigende houding der menigte het onderweg met een steen om den hals in de Schelde wierp ⁴⁾. Kortom, er is ternauwernood eenige schilderachtige bijzonderheid, die niet zoowel in de eene als in de andere bron voorkomt. Hierdoor valt een merkwaardig licht op de geloofwaardigheid van het werk dat hierachter herdrukt wordt. De bedenkingen, nog in den laatsten tijd daartegen ingebracht ⁵⁾, missen m. i. voldoende grond. Bedoelde bedenkingen berusten op een klein vlugschrift, dat brieven van Fabritius heet te bevatten, en op het openlijk protest van Adriaan van Vossenhole tegen hetgeen in deze „Historie” over hem geschreven staat. Zooals uit de „Historie” zelve blijkt, heeft zich alras het gerucht verbreid dat Fabritius had herroepen, wat echter krachtig wordt geloochend ⁶⁾. Na de verschijning dezer „His-

1) *Historie ende gheschiedenisse*, fol. 173 (hierachter, blz. 391); *Recueil de ce que portent les trois diverses informations prinses juridiquement*, in het *Antwerpsch archievenblad*, Dl. IX, p. 203 s.

2) *Historie ende gheschiedenisse*, fol. 178 (hierachter, blz. 393); *Recueil (Archievenblad)*, Dl. IX, p. 205 s.; vergel. p. 202).

3) *Historie ende gheschiedenisse*, fol. 179 vv.; (hierachter, blz. 394 v.); *Recueil (Archievenblad)*, Dl. IX, p. 206 s., en eene reeks van stukken aldaar, p. 208—238).

4) *Historie ende gheschiedenisse* fol. 184 v.; (hierachter, blz. 397); *Brief van het Antwerpsch Magistraat aan zijne Gedeputeerden te Brussel*, 5 Oct. 1564, in het *Antwerpsch archievenblad*, Dl. IX, p. 195; in genoemden *Recueil*, ald., p. 203; *Rekeningen van den Markgraaf*, ald., p. 284.

5) *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais*, T. I, p. 120, 122.

6) *Historie ende gheschiedenisse*, fol. 16, 25, 51, 59, 60, 100, 154, 188, 234; hierachter, blz. 310 v., 316, 329, 332 v., 354, 381, 398,

torie" zag nl. een vliegend blaadje het licht, waarin twee brieven van Fabritius waren afgedrukt die in handen van de Antwerpsche overheid heetten te wezen. Zij bevatten eene herroeping. In den eersten leest men: „de overtreding mijner orde is mij zeer leed, en al hetgeen ik gedaan heb. Alzoo begeer ik, gelijk ik tot hiertoe gedaan heb, nu nog mijn oversten gehoorzaam te zijn; en vooral begeer ik mij zelven te onderwerpen aan de gehoorzaamheid der orde, en zal doen al wat de katholieke en allergehoorzaamste Christenen behooren te doen" ¹⁾. De tweede brief is zoo mogelijk nog onderdaniger. Hij is gericht aan den prior van een Karmelieterklooster en bevat een dringend verzoek om tusschenkomst: „indien gij 't niet doet, zoo moet ik vergaan. Indien gij mijner ziele zaligheid bemint (gelijk ik weet dat gij die bemint), zoo laat mij toch niet verloren gaan. Mijn onzalig leven heeft mij tot nog toe behaagd, en veel menschen hebben mij tot deze razernij gebracht; doch veel folteringen hebben mijn zinnen en verstand geopend. Vele ernstige krankheden en zware banden brengen mij weder tot den rechten weg. Maar indien gij, pater Prior, mij niet door uwe voorspraak naarstig te hulp komt, zoo zal ik hier moeten sterven tot zeer groote schande van de orde" ²⁾. Veel beteekenis kan aan deze stukken niet gehecht worden. Immers in de processen-verbaal van zijne verhooren wordt wel van een paar andere brieven, maar niet van deze gewaagd ³⁾. Het eenige dat een zweem van overeenkomst vertoont, is eene verklaring, „Pro memoria" opgeteekend onder het proces-verbaal van het verhoor op 3 Juli, nadat hij van de pijnbank was opgestaan: „hij begeerde dat men een geleerden man bij hem zou zenden om met dezen te spreken; in het bijzonder wenschte hij dat men iemand van zijne eigen orde voor hem wilde

1) Het vlugschrift is beschreven en in zijn geheel afgedrukt in de *Bibliographie des martyrologes*, T. I, p. 139—143. De titel luidt: *Sommighe Seyndtbrieuen Christophori Smits, de welcke int iaer Vierentsestich, den vierden Octobris t'Antwerpen verbrant is, naer zijn eyghen handschrift (ghelyck die in der Ouerheyts handen bewaert is) trouwelijcken wtgheschreuen, Ende om sekere causen int licht ghegheuen*. [op blad 4 verso:] Ghedruct Thantwerpen by Ian Verwithaghen. — Het geheel is gedrukt op 4 blaadjes in 8°. Het boven in den tekst bedoelde wordt gevonden in genoemde *Bibliographie*, p. 140.

2) In de *Bibliographie des martyrologes*, T. I, p. 141 s.

3) *Antwerpsch archievenblad*, Dl. IX, blz. 169—177.

bestemmen, daar hij het oude ordes-kleed nog zoo gaarne zag" ¹⁾. Heeft Fabritius misschien een oogenblik gewankeld? Zielkundig zou dit wel te begrijpen zijn. Heeft men hem soms gedreigd met eene herhaling van de aanwending der pijnbank? Is hij daardoor bewogen geworden om brieven te schrijven of te onderteekenen, die men hem dicteerde? Of zijn deze brieven geheel verdict? Het laatste moet met het oog op het zwijgen der proces-akten het waarschijnlijkst worden geacht. Hoe dit zij, gedurende weken en maanden is Fabritius blijkbaar een toonbeeld van standvastigheid en moed geweest. De brieven, in de gevangenis door hem geschreven, doen duidelijk zien, dat hij zich volkomen bewust was van het lot dat hem wachtte ²⁾. Maar hij wankelde niet. In hem en in zijne medestanders aanschouwt men iets van de kracht van het Calvinisme, dat zijne aanhangers met eene verwonderlijke volharding en zelfs met doodsverachting vervult. Immers hij zegt tot degenen die hem misschien wel zouden willen losscheuren uit beulshanden: „niemand poge te verhinderen wat God in Zijnen heiligen en onveranderlijken raad over mij besloten heeft" ³⁾. De leer der praedestinatie was bij uitnemendheid geschikt om aan degenen die zich uitverkorenen wisten ⁴⁾ de vrees voor dood en hel te ontnemen. Uit dit standpunt wil de samensteller der „Historie ende gheschiedenisse" ook het wedervaren van Oliverius Bockius beschouwd hebben. Bockius was geboortig uit Aalst, beoefenaar der klassieke letteren en als zoodanig verbonden aan de universiteit te Heidelberg. Thans vertoefde hij tijdelijk in zijn vaderland voor de behandeling van zekere zaken, met het doel weldra naar Heidelberg terug te keeren. Op den 2^{den} Juli met Fabritius gevangengenomen is hij den 2^{den} September daaraanvolgende vrijgelaten, onder verbanning voor eeuwig ⁵⁾ uit de staten van Philips II. Deze vrijlating had hij te danken aan Frederik III,

1) Informatie genomen opten Steen, opten III Iuly anno 1564, in het *Antwerpsch archievenblad*, Dl. IX, blz. 176.

2) *Historie ende gheschiedenisse*, fol. 56, 76, 80, 109, 114; hierachter, blz. 331, 341, 343, 359, 361.

3) Aldaar, fol. 175 (vergel. fol. 217, 242); hierachter, blz. 392 (vergel. blz. 414, 429).

4) Aldaar, quat. B, fol. 4 v; fol. 41, 100, 108, 131, 160; hierachter, blz. 296, 323, 354, 358, 369, 384.

5) Zie de stukken van 31 Aug. en Sept. 1564 bij Génard, *Antwerpsch archievenblad*, Dl. IX, blz. 184 v.

keurvorst van den Palts ¹⁾, die voor zijn onderdaan in de bres was gesprongen ²⁾. Zij geschiedde om staatkundige redenen ³⁾, maar werd waarschijnlijk gemotiveerd door den rechtsgrond, dat Bockius behoorde tot de aanhangers der Augsbursche confessie ⁴⁾ — eene fictie die ook wel in andere gevallen heeft dienst gedaan ⁵⁾. In 1565 werd Bockius rector van het „paedagogium” te Heidelberg ⁶⁾. De schrijver nu onzer „Historie ende gheschiedenisse” koestert de overtuiging dat de verlossing van Bockius evengoed door God voorbeschikt is als de marteldood van Fabritius. „Also laet”, zegt hij, „die Heere somwilen den sinen in het liden ende cruyce comen, ende verlostse daer wt, op dat hare stantvasticheyt, ghelooue ende getrouwicheyt, eyndelinghe op dat Gods waerheyt ende bystandicheyt inden cruyce openbaer werden. Ten anderen, op dat die geloouighe sekerlick weten, dat alle cruyce ende liden alleene van den Heere, als door sine beschickinghe, ende niet by geualle, oft listicheyt der vyanden Christi, ouer hem gheschieden. Ten derden so wilt God daer mede te kennen geuen, dat hy den sinen, die op hem betrouwen, teghen alle wijsheyt ende meeninghe des vleesschs, oock wt het midden des doots, perijckelen, geuangenissen ende banden verlossen can” ⁷⁾.

De man die bovenbedoeld vliegend blaadje met de twee waarschijnlijk valsche (of vervalschte) brieven in het licht heeft gezonden, moet de geneesheer Adriaan van Vossenhole geweest zijn. Deze Vossenhole heeft te Antwerpen eene zonderlinge rol gespeeld. Hij heeft er nl. eene gewoonte van gemaakt Hervormingsgezinden van verschillende schakeering in de gevangenis te bezoeken; hij trachtte dan hen van hun geloof afvallig te maken en over te halen tot eene „libertijsche goddeloosheid” ⁸⁾. Ook bij Fabritius heeft hij dit beproefd. Met een „libertijschen metgezel” is hij in de gevangenis gekomen en heeft al zijne overredingskracht uitge-

1) Vergel. A. Kluckhohn, *Friedrich der Fromme*, Nördlingen, 1879, S. 314—317.

2) *Brief van Margaretha van Parma*, in het *Antwerpsch archievenblad*, Dl. IX, blz. 185; *Historie ende gheschiedenisse*, fol. 210—213 (hierachter, blz. 411 v.).

3) *Archievenblad*, t. a. p.

4) *Opten tweeden Augusti anno 1564, informatie genomen opten Steen*, in het *Archievenblad*, blz. 183.

5) Kluckhohn, a. a. O., S. 317.

6) J. F. Hautz, *Geschichte der Universität Heidelberg*, Mannheim, 1864, Bd. II, S. 69 f. Zie verder over Bockius: C. Rahlenbeck in de *Biographie nationale*, Brux. 1868, T. II, col. 556.

7) *Historie ende gheschiedenisse*, fol. 216 v.; hierachter, blz. 414.

8) Aldaar, fol. 145 vv.; hierachter, blz. 376 vv.

put; daarbij verviel hij tot beschimpingen en bedreigingen ¹⁾. Wat was nu het doel der uitgave van het vliegend blaadje dat de twee waarschijnlijk valsche of vervalschte brieven van Fabritius bevat? In de voorrede wordt gezegd, dat men hiermede beoogt de beschuldigingen in de onlangs verschenen „Historie Christophels Smits”, op die en die bladzijden ²⁾ tegen bepaalde personen (d. i. tegen Adriaan van Vossenhole en zijnen vriend) geuit, te ontzenuwen ³⁾. In de „Bibliographie des martyrologes” wordt Vossenhole als een Protestant zonder meer gekenschetst ⁴⁾; daardoor wordt aan zijn protest tegen de geloofwaardigheid van de bedoelde bladzijden eene te groote waarde toegekend. Heeft men eene voorstelling van hetgeen de Libertijnen in deze omgeving waren of leest men slechts aandachtig hoe zij hier afgeschilderd worden ⁵⁾, dan zal men inzien dat tusschen Fabritius en Vossenhole in gemoedsgesteldheid en geestesrichting een groot onderscheid moet hebben bestaan: aan het optreden van den laatste tegen den eerste en tegen den samensteller der „Historie ende gheschiedenisse” kan dus niet de beteekenis van een verzet van den eenen Protestant tegen den anderen worden toegeschreven. Ook in zijne „Apologie”, in 1569 door hem uitgegeven ⁶⁾, is Vossenhole er niet in geslaagd zich te zuiveren van de beschuldigingen, in deze „Historie” tegen hem geuit, ten minste niet wat de hoofdzaak aangaat. Wel weet hij den lezer aannemelijk te maken dat de beschuldigingen ten opzichte van een paar punten te ver gaan. Het eerste betreft de mededeeling in de „Historie”, dat hij in de gevangenis Fabritius „bespot,

1) Aldaar, fol. 145—149; hierachter, blz. 377 v.

2) Men noemt blijkbaar de bladzijden der eerste, voor ons verloren gegane editie (xvij. en xlix.).

3) Zie den herdruk in de *Bibliographie des martyrologes*, T. I, p. 140.

4) *Bibliographie des martyrologes*, T. I, p. 149.

5) *Historie ende gheschiedenisse*, fol. 188; hierachter, blz. 398.

6) *Apologia || D. Adriani || Vossenholii || Dat is || Een verantvordinge tegen de ghe-||ne die van hem in een boecxken ghe||intituleert, Historie ende gheschie-||denisse van de verradelicke gheuanc||kenisse Christophori Fabritij, etc. || ghescreuen, ende eenen grooten pa-||rentesim daer aen ghesaeyt, || ende open||baer in druck diuersche reisen || (als onbekende versvrij-||gende henne namen) || hebben laten || vtgaen. || Ghedruckt int laer M.D.LXIX. — Dit zeldzame boekje is gedrukt in octavo-formaat, met Gothieke letter, op 43 genummerde bladzijden. Aantal regels per bladzijde: 30. Signatuur: A ij—C v. De naam van den drukker wordt niet vermeld. Hoogte: 15.2 c.M.; breedte: 9.7 c.M. Een exemplaar is mij geleend uit de universiteits-bibliotheek te Utrecht.*

verfoeid, veroordeeld, gescholden, gelasterd en verdoemd" zou hebben ¹⁾. Hiertegenover verzekert Vossenhole dat hij zich uit medelijden het lot van Fabritius heeft aangetrokken — hij heeft hem het eerst bezocht toen hij op de pijnbank was geweest en de koorts had — en dat zij nooit booze woorden gewisseld hebben ²⁾. In de „Historie" wordt beweerd dat Vossenhole zijn best gedaan heeft om voor zijne bemoeiingen met Protestantsche gevangenen, die ten doel hadden hen tot andere gedachten te brengen, van de stad Antwerpen een jaargeld te verkrijgen ³⁾. Vossenhole tracht aan te toonen dat dit niet alleen onwaar, maar ook zeer onwaarschijnlijk is ⁴⁾. Hij ziet zich echter gedwongen te erkennen dat hij, zij het al niet van de geestelijke overheid, dan toch van de wereldlijke, de opdracht ontvangen heeft de Protestantsche gevangenen in den kerker te bezoeken; dat hij dit ook gedaan heeft en „hunne ongegronde, verkeerde en op misleiding berustende meeningen heeft tegengesproken, hun ongelijk hun onder het oog gebracht en hen in alle dingen overeenkomstig de waarheid onderricht heeft" ⁵⁾. Weliswaar doet hij het voorkomen, alsof hij dit enkel ten opzichte van „wederdoopers" in toepassing zou gebracht hebben ⁶⁾. Maar dat hij ook getracht heeft Fabritius afvallig te maken en hem over te halen tot het innemen van een dubbelzinnig standpunt waardoor ten minste zijn leven zou worden gered — het vrij wel erkende doel van zijne besprekingen met de gevangenen ⁷⁾ —, dit heeft hij met geen enkel woord durven ontkennen. Naderhand is Vossenhole uitgeweken. Immers hij stond ook bij de geestelijken allesbehalve in een gunstig blaadje; integendeel, zij scholden hem voor een ketter en zeiden dat hij de gevangenen van de eene sekte tot de andere bracht ⁸⁾. In 1571 woonde hij te Keulen en noemde zich toen lijfarts van Anna van Saksen, de gemalin van prins Willem van Oranje ⁹⁾. Niet lang daarna heeft hij zich als geneesheer te Hamburg gevestigd. De beschuldigingen in de „Historie ende ghe-

1) *Historie ende gheschiedenisse*, fol. 145; hierachter, blz. 377.

2) Adrianus Vossenholius, *Apologia*, blz. 11—15.

3) *Historie ende gheschiedenisse*, fol. 147; hierachter, blz. 378.

4) Adrianus Vossenholius, *Apologia*, blz. 21—26.

5) Aldaar, blz. 15, 19.

6) Aldaar, blz. 16—20.

7) Aldaar, blz. 18.

8) Aldaar, blz. 21.

9) W. Sillem, *Doctor Adrian von Vossenholen in Antwerpen und Köln*, in de *Mittheilungen des Vereins für Hamburgische Geschichte*, herausgeg. von K. Koppmann, Hamb. 1882, Jahrg. IV, S. 87 f.

sciedenis” tegen hem gericht, vervolgden hem ook daar ¹⁾). Om zich vrij te pleiten, gaf hij nu een „Gesprek met de wederdoopers” uit ²⁾). Het bedoelde niet een nauwkeurig verslag van een bepaald gesprek te geven, maar een stelselmatig overzicht van hetgeen hij bij verschillende gelegenheden met hen verhandeld had. Hij speelde hierin geheel den Lutheraan ³⁾), en deed alles om den indruk te wekken dat de Antwerpsche overheid hem uitsluitend had opgedragen de wederdoopers te bekeeren ⁴⁾). In 1574, reeds vóór de verschijning van dit werk, hebben een viertal Hamburgsche geneesheeren hem in eene officieele aanklacht voorgesteld als een onbetrouwbaar persoon, die zich ten onrechte voor „Med. doctor” uitgaf ⁵⁾). Een predikant te Hamburg heeft hem een leugenaar genoemd, die ten onrechte beweerde te Antwerpen vele wederdoopers bekeerd te hebben ⁶⁾). Genoeg om te doen zien, dat aan het protest van Vossenhole tegen de geloofwaardigheid van de bladzijden der „His-

1) Zie den aanstonds te noemen *Dialogvs*, Bl. 33 v.

2) *DIALOGVS. || Ein Göttlich vnd || Christlich Gespreck, mit den Wedder-||döperen, Sacramenteren, vnd anderen Sec-||ten mehr im Nedderlande vnd ander Orden in eren Ge-||uenckenissen vnd ock dar buten gehalten, War dorch ve-||le, mit Göttlicher Gnade vnd hülpe, van erem Erdom, || vp den rechten Wech der Warheit sint gebracht worden. || Nütte vnd denstlich vor alle Christgelöuigen tho lesende, || Dewile dersüluigen Geuangen vnd ander Secten Lere || vnd Religion mit der Euan-gelischen Lere, vnd den Apo-||stolischen Schrifften stridich, vnd dem Christlichen Ge-||louen gar tho wedderen is. Welckes hyr klarlich || vnd gründtlich angetöget wert, Vnd vor düssen || tidt nicht in Druck gewesen, etc. || Geschen vnd || gestellet || Dorch || D. ADRIANVM VOSSENHO-||LIVM, PHYSICVM. || Vth dem Nedderlendschen, in || Sassische Sprache trüwlich vnd mit flite || auergesettet. || — M.D.LXXV. [Aan het slot, op Quatern Kkkk, Bl. 2 r staat:] Gedrucket tho Hamborch.... M.D.LXXV. — Formaat: klein in-4°. Letter: Gothiek. Aantal genummerde bladen: 296. Daarenboven 12 bladen, ongenummerd, voor het voorwerk, en 14 bladen voor „Conclusion”, Register, enz. Aantal regels per bladzijde (buiten het voorwerk): 31. Signatuur: A 2—Kkkk. Hoogte: 19 c.M.; breedte: 14.2. Een exemplaar is mij geleend uit de Doopsgezinde bibliotheek te Amsterdam.*

3) *Dialogvs*, Bl. 91 r (verdediging van Luther's avondmaalsleer tegenover die van Calvijn).

4) De voorrede van den *Dialogvs*, Qual. B, Bl. ij r—C. Mönckeberg is geheel de dupe geworden van de voorstelling van dezen *Dialogvs*. Zie zijn artikel: *Dr. Adrian von Vossenholen, Ein Beitrag zur Charakteristik des sechszehnten Jahrhunderts*, in de *Zeitschrift des Vereins für hamburgische Geschichte*, Hamb. 1847, Bd. II, S. 507—517.

5) K. Koppmann, *Adrian Vossenhol in de Mittheilungen des Vereins für Hamburgische Geschichte*, Hamb. 1878, Jahrg. I, S. 106 ff.

6) Koppmann, a. a. O., S. 105.

torie ende gheschiedenisse" die op hem zelven betrekking hebben, weinig gewicht kan worden gehecht.

Wie is de samensteller der „Historie ende gheschiedenisse" geweest? Rahlenbeck heeft gewezen op Marten Mikron ¹⁾, maar deze was reeds in 1559 gestorven, zoodat aan hem niet gedacht kan worden. In de „Bibliographie des martyrologes" wordt het auteurschap met vrij groote beslistheid aan Joris Wybo (of Sylvanus) toegekend ²⁾. Hiervoor is inderdaad veel te zeggen. Tijdens het gebeurde met Fabritius was Wybo predikant te Antwerpen ³⁾. Beter dan iemand anders zal hij op de hoogte geweest zijn van den gang van zaken ⁴⁾. Hij moet bedoeld zijn met den ambtgenoot van Fabritius, uit wiens briefwisseling met den martelaar in het boekje verscheidene stukken voorkomen ⁵⁾. Naderhand is Wybo predikant geweest van de Nederduitsche Gereformeerde gemeente te Londen en aldaar in het j. 1576 gestorven ⁶⁾. Er bestaat van hem een bundeltje „Gheestelijke Liedekens" ⁷⁾. Het bevat vijf

1) In eene aantekening bij de *Mémoires de Jacques de Wesenbeke*, avec une introduction et des notes par C. Rahlenbeck, Brux. 1859 (in de *Collection de mémoires relatifs à l'histoire de Belgique*), p. 80. 2) *Bibliographie*, T. I, p. 123.

3) Zie over hem: A. J. van der Aa, *Biographisch woordenboek*, voortgezet door G. D. J. Schotel, Haarl. 1877, Dl. XX, blz. 441.

4) De schrijver verzekert alleen dingen te verhalen die hij met eigen oogen gezien of met eigen ooren gehoord heeft. Zie de *Voorreden*, quat. B, bl. 7 v; hierachter, blz. 300.

5) *Historie ende gheschiedenisse*, fol. 99, 116, 122, 161; hierachter, blz. 353, 362, 365, 384.

6) S. Ruytinck, *Gheschiedenissen ende handelingen die aengaen de Nederduytsche gemeynten*, uitg. door J. J. van Toorenenbergen, Utr. 1873 (*Werken der Marnix-vereeniging*, Serie III, Dl. I), blz. 83, 87, 109, 119, 153; *Epistolae et tractatus ecclesiae Londino-Batavae historiam illustrantes*, ed. J. H. Hessels, Cantabr. 1889 (Register). Zie over hem, inzonderheid over zijne aanwezigheid op het convent te Wezel in 1568 en zijne onderteekening van de Geloofsbelijdenis: W. te Water, *Tweede eeuw-getyde van de geloofs-belydenisse der Gereformeerde kerken*, Middelb. 1762, blz. 21 vv., 62; J. de Jong, *Het convent te Wezel en de synode te Emden*, Gron. 1911, blz. 80, 146, 156.

7) *Gheestelijke || Liedekens, ghemaeckt (ende || oock sommige by een vergaet-|| dert) tot stichtinge aller Christ-||ghelououighen. || Door M. Ioris Wybo alias Syluanus voormaels || Dienaer der Ghereformeerder Ghemeynten || Christi, binnen Antwerpen, ende daer naer || inde Nederduytsche Kercke tot Londen. || Hier achter is oock by ghewoecht || des voorseyden M. Ioris Laetste Predi-||catie seer profijtelijck tot leeringhe || ende vertroostinghe, ende || wederlegghinghe van || verscheyden dwa-|| linghen. || Met een corte beschrijvinghe syner sieck-||ten ende afscheydens wt deser VVerelt: Ende sommige Epitaphien tot syner ghedach-||tenisse ghemaeckt. || t'Hantwerpen. || By Iasper Troyens, woonende op || de Catte Veste, inden Tennen*

liederen die gewijd zijn aan het martelaarschap van Fabritius. In de „Bibliographie des martyrologes” wordt dit beschouwd als eene reden te meer om Wybo voor den auteur der „Historie ende gheschiedenisse” te houden ¹⁾. Men heeft daarbij echter verzuimd op te merken dat slechts twee der gedichten van Wybo zelfen afkomstig zijn ²⁾. Bij de andere drie wordt de naam van den dichter op den rand met de initialen „C. M.” aangegeven ³⁾.

Pot. // Anno. M.D.LXXXII. — Formaat: in-8°. Letter: Gothiek. Aantal bladen: 56, gedeeltelijk genummerd (nl. 1—36 en 1—18). Aantal regels per bladzijde: 31, buiten den hoofdregel. Signatuur: A ij—G v. Hoogte: 13.4 c.M.; breedte: 8.6 c.M. Een exemplaar is mij geleend uit de Koninklijke bibliotheek te Brussel. — De bibliotheek der universiteit te Amsterdam bezit van dit werkje eene latere uitgave: *Gheestelijcke Lie-||dekens gemaect (ende oock || sommige by een vergadert tot stichtinge || aller Christghelooouighen. Door M. Ioris Wybo || alias Syluanus voormaels Dienaer der ghe-||reformeerder Ghemeynten Christi bin-||nen Antwerpen ende daer naer || inde Nerduysche Kercke || tot Londen. — || Noyt maer eens ghedruct, ende nu de tweedemaal || ghedruct, ende van nieuws ouersien, ghecorri-||geert ende verbeteret. || Noch zijn hier by ghevoecht sommige gheestelicke || Liedekens, die noyt te voren in druck zijn geweest, seer profijtelic ende stichtelic || om te singhen ofte te lesen.* — Tot Gorcvm. Voor Iasper Troyen, woonende tot // Dordrecht inde Griffioen, An. 1596. — Formaat: in-8°. Letter: gothiek. Aantal bladen: 62, ongenummerd. Aantal regels per bladzijde: 33, buiten den hoofdregel. Signatuur: A 2—H 5. Hoogte: 13.4 c.M.; breedte: 9 c.M. (In het Amsterdamsche exemplaar is quat. B, bestaande uit 6 bladen, gebonden achter quat. C). De uitgave van 1596 bevat al wat in die van 1582 voorkomt, behalve het Latijnsche gedicht aan het slot: „In demortuum D. Georgium Wybotium . . . G. Wingius”. Hiervoor in de plaats geeft zij eene Nederlandsche vertaling van dit gedicht en nog verscheidene andere „grafschriften”, benevens een „Lofsanck Georgij Wybotij”. Zij besluit met eenige liederen „seer schoon om op bruyloften te singhen”, die hier voor het eerst gedrukt zijn.

1) *Bibliographie*, T. I, p. 123.

2) Het eerste draagt tot opschrift: *Na die Wijse, In doots ghewelt lachick gheuaen*, en vangt aan:

„Aenhoort ghy Christenen al ghemeyn
Een nieu Liedt sal ick singhen”

(in de uitgave van 1582 op fol. 23 v). Boven het tweede staat: *Nae de wijse o Syon wilt v vergaderen*; het begint aldus (in de uitgave van 1582 op fol. 25 r):

„Aenhoort nv alle te samen
Een druckich Liet ick singhen sal
Van eenen Martelaer by Namen
Christoffel Smidt seer lief ghetal”.

3) Op fol. 26 r der uitgave van 1582 begint een lied met het opschrift: *Nae de wijse: O radt van Auentueren*, aldus:

Het gedicht, aanvangende:

„Antwerpe rijk,
O Keyserlijke stede”, enz.

waarin de „Summa der Historien” wordt samengevat ¹⁾, komt ook voor in het Geuzenliedboek ²⁾; doch daar wordt evenmin als hier vermeld, wie het heeft vervaardigd. Onder deze omstandigheden kan op de vraag naar het auteurschap onzer „Historie ende gheschiedenisse Christophori Fabritij” geen beslist antwoord gegeven worden. (Zie ook beneden, blz. 276). In ieder geval zal hij gezocht moeten worden onder de Gereformeerden. Uit tal van bladzijden van het boekje blijkt en nu en dan wordt het ook uitdrukkelijk gezegd dat wij ons hier bevinden in Gereformeerden kring ³⁾. De pastoor der O.-L. Vrouwen-kerk te Antwerpen droeg, toen hij Fabritius in de gevangenis bezocht, de „Institutie” van Calvijn bij zich, las daar een stuk uit voor en gebruikte dit als uitgangspunt eener lange redeneering met het doel Fabritius tot andere gedachten te brengen ⁴⁾. Met wie wij te doen hebben blijkt ook uit het request, den 7^{den} November 1564 door de Gereformeerde

„Alsmen schreef duyst vijfhondert
En vieren sestich laer”.

Hier wordt op den rand de dichter aangewezen met de letters: C. M. Dit is ook het geval bij de twee volgende liederen: *Een nieu Liedeken, na de wijze wt dieper noot*, aanvangende:

„Des Heeren woort
Elck nv aenhoort”

(fol. 27 v); en *Op de wijze hoort toe ghy Dochters gracicus*:

„Hoort toe broeders alle ghemeyn
En laet v van niemant bedrieghen”

(fol. 28 v, 29 r).

1) *Historie ende gheschiedenisse*, fol. 225—231; hierachter, blz. 418—423.

2) *Eerste Deel van 't Nieu Geusen Liet Boeck, waerinne begrepen is den gantschen handel der Nederlanden, beginnende An. 1564*, 't Amstelredam, 1620, 8°, fol. 1 v.; bij H. J. van Lummel, *Nieuw Geuzenlied-boek*, Utr. z. j., blz. 1 vv.

3) *Historie ende gheschiedenisse*, fol. 199, 207, 210; hierachter, blz. 404, 408, 410. Over de avondmaalsleer, zie fol. 11, 21, 23, 89; hierachter, blz. 308, 313, 314, 348. Over heiligen- en beeldenvereering als verkorting van Gods eer: fol. 27, 29; hierachter, blz. 317. Met Fabritius zitten ook „Wederdoopers” gevangen: fol. 98; hierachter, blz. 353. De martelaren der Wederdoopers worden aan de Gereformeerden ten voorbeeld gesteld: fol. 244; hierachter, blz. 430. Zie echter daartegenover de Voorrede, quat. A, bl. 4 r, 6 v, 7 v; hierachter, blz. 286, 288 v., 290.

4) *Historie ende gheschiedenisse*, fol. 50; hierachter, blz. 328. Vergel. fol. 89; hierachter, blz. 348.

gemeente te Antwerpen gezonden aan de landvoogdes Margaretha van Parma. Daarbij werd „haerlieder confessie ende belidenisse des gheloofs hier mede anderwerf ouer ghegheuen” ¹⁾. Men kan bij deze woorden slechts denken aan de bekende geloofsbelijdenis der Nederlandsche Gereformeerden. Merkwaardig is de verklaring der requestanten dat zij vergaderen „in cleene hoopkens” ²⁾. Ook in een van de brieven wordt verzekerd dat „des Heeren Ghemeynte op dese weerelt een arm, ellendich, ende veracht hoopken is” ³⁾. Moet men hieruit opmaken dat het aantal besliste Gereformeerden in de Zuidelijke Nederlanden in 1564 nog niet groot was? Hoe dit zij, aan het hof te Brussel heeft men deze Gereformeerde beweging blijkbaar als hoogst gevaarlijk beschouwd. De overheid van Antwerpen heeft weken lang hare uiterste krachten ingespannen om door hare vertegenwoordigers te Brussel en door brieven bij de Landvoogdes den slechten indruk, door het oproer bij Fabritius’ terechtstelling gewekt, weg te nemen ⁴⁾. Het is de uitdrukkelijke wil geweest van Margaretha van Parma, dat Fabritius sterven zou. Hierbij verklaarde zij te handelen op last van koning Filips II ⁵⁾. Inderdaad blijkt dat ook Filips II, destijds in Spanje vertoevende, den dood van Fabritius heeft gewild ⁶⁾. Hierdoor wordt de verzekering in de „Historie ende gheschiedenisse”, dat het doodvonnis over Fabritius uit „’s konings hof” te Brussel is gekomen, bevestigd ⁷⁾. In een brief van 27 Februari 1565 (volgens den nieuwen stijl: 1566) heeft de Landvoogdes aan Hendrik van Brederode, heer van Vianen, haar misnoegen te kennen gegeven over de verschijning van kettersche boeken in genoemde stad. Daaronder behoorden: „le martirologe, et avec quelques chansons mauvaises, et entre aultres d’ung hérè-

1) *Requeste aen myn vrouwe* enz., in de *Historie ende gheschiedenisse*, fol. 201; hierachter, blz. 405. Men lette echter op het verschil tusschen het oorspronkelijke en de vertaling van Guido de Bres. Zie aant. 2 aldaar.

2) Aldaar, fol. 202; hierachter, blz. 405.

3) Aldaar, fol. 250; hierachter, blz. 433.

4) Eene reeks van stukken, hierop betrekking hebbende, bij Génard, *Antwerpsch archievenblad*, Dl. IX, blz. 184—270.

5) Zie de genoemde stukken, p. 185, 187, 188, 189. Vergel. het regest van een brief der Landvoogdes aan Gonçalo Perez, 21 Juli 1564, bij Gachard, *Correspondance de Philippe II*, Brux. 1848, T. I, p. 306.

6) Zie de stukken in het *Antwerpsch archievenblad*, Dl. IX, blz. 272, 273.

7) *Historie ende gheschiedenisse*, fol. 107; hierachter, blz. 358.

tiëque dogmatiseur, nommé Fabricius" ¹⁾. Terecht heeft Sepp opgemerkt ²⁾ dat hierbij gedacht dient te worden aan de tweede uitgave van Van Haemstede's martelaarsboek, die van 1565 ³⁾, waarin voor het eerst de lotgevallen van Fabritius, naar de „Historie ende gheschiedenisse", worden medegedeeld ⁴⁾. Hadden dit werk en de tweede druk van het martelaarsboek wellicht denzelfden oorsprong? Immers de bewerker van het laatstgenoemde zegt op de aangehaalde plaats, doelende op de „Historie ende gheschiedenisse": „wij hebben laten uitgaan een boekken", enz. ⁵⁾. Spreekt hier de drukker of de schrijver? In het tweede geval was de auteur der „Historie ende gheschiedenisse" en de bewerker der tweede editie van Van Haemstede's boek een en dezelfde persoon.

Hoe gretig men ons boekje gelezen heeft, blijkt o. a. hieruit dat de eerste uitgave, hoe gebrekkig ook gedrukt, in een ommezien was uitverkocht ⁶⁾. Van die eerste editie schijnt geen exemplaar meer te bestaan. De herdruk hierachter berust op de tweede. De derde editie verscheen met den naam van den drukker ⁷⁾. Evenwel

1) *Lettre de la duchesse de Parme*, in het *Bulletin du bibliophile Belge*, Brux. 1850, T. VII, p. 290.

2) C. Sepp, *Geschiedkundige nasporingen*, Leid. 1873, Dl. II, blz. 117 vv.

3) *De geschiedenissen ende den doot der vromer Martelaren, die om het getuygenisse des Euangeliums haer bloet gestort hebben ...* Door Adrianum Corn. Hamstedium, Anno M.D.LXV. — In 8°. Z. pl. Exemplaren in de universiteits-bibliotheek te Utrecht en in de bibliotheek van het Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen.

4) *De geschiedenissen ende den doot der vromer Martelaren*, M.D.LXV, bl. 332 a—342 b.

5) Aldaar, bl. 332 a.

6) *Historie ende gheschiedenisse*, Voorreden, quat. B, bl. 7^r en v; hierachter, blz. 300.

7) *Historie // ende geschiedenisse vande verraderlicke // geuangenisse der vromer ende godsaliger Mannen, // Christophori Fabritij, Dienaer des Goddelicken // woordts binnen Antwerpen, ende Oliuerij Bockij, // Professeur der Latijnscher sprake, inde hooghe ende // vermaerde schole van Heydelberch, waer van den // eenen tot een siecklicke ende ellendige verlossinge ge-//comen, ende den anderen wreedelick vermoordt ende // ten vyere opgeoffert is. // Nu anderwerf verbeteret ende vermeerdert. // [Vignet] Matth. V, // Salich zijne, die veruolginge lijden om de gherechticheyt: // VVant dat rijke der Hemelen behoort hen toe. // t'Hantverpen // Op de Catteveste, in den Tennen Pot, by Iasper // Troyen, Int laer M.D.LXXXJJ. Formaat: in-8°. De voorrede, de *Requeste* (blz. 182—194) en het lied „Antwerpen rijk" met Italiaansche, het overige met Gothieke letter. Behalve het voorwerk (14 ongenummerde bladzijden) 279 genummerde bladzijden. Aantal regels per bladzijde: 33, buiten den hoofdregel. Signatuur: A 2—V 3. Hoogte: 13.4 c.M.; breedte: 8.6 c.M. Een exemplaar is mij geleend uit de Kon. bibliotheek te Brussel. In dit*

heerscht juist ten aanzien van dit laatste punt eenige verwarring. Er schijnen geheel overeenkomstige exemplaren te bestaan, waarop een andere naam als die van den drukker wordt aangegeven ¹⁾. Verder zijn er uitgaven bekend van 1593 ²⁾ en van 1611 ³⁾. Al deze Nederlandsche uitgaven bevatten aan het slot de „Troostelicke Sendbrieven”. Die brieven ontbreken echter in de Fransche vertaling, bezorgd door niemand minder dan Guido de Bres ⁴⁾. Dat de vermaarde

exemplaar ontbreken 2 bladen, nl. quat. A, bl. 4 en 5. De aantekeningen op den rand in deze uitgave vertoonen in de Bijbelteksten kleine verschillen met die in de hierachter herdrukte uitgave.

1) In de *Bibliographie des martyrologes* wordt hieromtrent gezegd (T. I, p. 126): On connaît de cette édition des exemplaires avec l'adresse: Anvers, Math. Mesens, et d'autres avec l'adresse: Anvers, Nic. Soolmans. Il serait difficile de déterminer quel en est le véritable imprimeur. Voici l'adresse de l'édition de Soolmans: *T'Hantwerpen // By Niclaes Soolmans, op onser Vrouwen // Kerchof, inden gulden Leeu: Int // Iaer, M.D.LXXXJJ.* // Elle est précédée de la marque typogr. de Soolmans que voici: [Een gekroonde leeuw, vasthoudende eene zuil waarop staat: INGENIO SVPERATVR].

2) *Historie ende ghe-||schiedenisse van de verrader-||lijcke ghevanghenisse der vromer ende || godtsaligher Mannen, Chvistophori Fabritij, Die-||naer des Godtlijcken woords binnen Antwerpen, ende || Oliverij Bockij, Professeur der Latijnscher sprake, in de || hooge ende vermaerde Schole van Heydelbergh: waer||van den eenen tot een sieckelijcke ende ellendige verlossinge || ghecome, ende den anderen wredeelijck vermoordt, || ende ten vyere opgheoffert is. || Nu anderwerf verbetert ende vermeerdert. || Matth. V. || ...* [Vignet] Ghedruckt T'Haerlem by Gillis Rooman: // Ende men vindtse te coope t'Amstelredam, by // Cornelis Claesz. woonende op't Water, by de oude // Brugghe, in 't Schrijfboek. 1593. // Formaat: in-8°. Aantal bladzijden, met inbegrip van het voorwerk: 248, genummerd. Letter: gothiek. Met aantekeningen op den rand. — Aldus beschreven in de *Bibliographie des martyrologes*, T. I, p. 129 s. Een exemplaar is in het bezit van dr. L. A. van Langeraad te Lekkerkerk.

3) *Historie ende gheschiedenisse van de verradelijcke ghevanghenisse der vroomer ende Godtzaliger mannen, Christophori Fabritij, Dienaer des Godtlijcken woords binnen Antwerpen: ende Olivier Bockij, Professeur der Latijnscher sprake, inde hooghe ende vermaerde Schoole van Heydelbergh. Waer van den eenen tot een sieckelijcke ende ellendighe verlossinghe ghecome, ende den anderen wredeelijck vermoort ende ten viere opgheoffert is. Nu anderoverf verbetert ende vermeerdert Matthai 5* [Vignet] Tot Amstelredam. Ggedruckt by Ian Evertsz. Cloppenburch, woonende op 't Water inden vergulden Bybel. Anno 1611. — Formaat: in-8°. Aantal bladzijden, met inbegrip van het voorwerk: 256, genummerd. Letter: gothiek. — Aldus beschreven in de *Bibliographie des martyrologes*, T. I, p. 131 s. Een exemplaar berust in de bibliotheek der stad Antwerpen.

4) *Histoire || notable de la trahison et || emprisonnement de deux bons et fideles || personnages en la ville d'Anuers: c'est || assaouvoir, de Christophe Fabri Ministre || de la parole de Dieu en ladite ville, et || d'Oliuier Bouck Professeur en la langue ||*

theoloog op deze wijze zijnen naam aan het werk heeft gehecht, getuigt duidelijker dan iets anders van de groote waarde die men er aan heeft toegekend. De Bres volgde den tekst doorgaans op den voet ¹⁾ en nam ook de aantekeningen op den rand over. Eenige zeer kleine verschillen in die aantekeningen doen het waarschijnlijk achten dat hij òf eene andere uitgave heeft vertaald dan de door ons gebruikte òf zelf heeft gewijzigd ²⁾. Van de sonnetten op de keerzijde van den titel heeft hij de eerste twee, die in het Latijn gesteld zijn, behouden. Voor het derde, in de Nederlandsche taal gedicht, is in de plaats gekomen een „Distichon. N.” in het Latijn en in het Fransch, onderteekend: „Arbre d'Arbrisseau”. Ook verder in het voorwerk maakte hij eene verandering ³⁾. Overigens geeft zijne vertaling een volkomen getrouw beeld van het oorspronkelijke.

De Fransche uitgave is letterlijk herdrukt in 1614 ⁴⁾. De Leidsche

Latine en la tres-fameuse et tres-renom-||mee vniuersité d'Heydelberch: desquels || l'un estant grieuement malade a esté de-||liuré de ceste miserable captiuité. Et l'autre a esté cruellement meurtri, et offert || en sacrifice à Dieu par le feu. || Reueuë, corrigee et augmen-||tee pour la seconde fois par son propre Au-||theur: et depuis traduite de Flamand en || François, par Guy de Brés Ministre. || Matth. V. || Bien-heureux sont ceux qui souffrent perse-||cution pour iustice: car le Royaume || des cieus est à eux. || Apocal. XIII. || Bien-heureux sont les morts qui d'orese-||nauant meurent au Seigneur. || 1565. || — Formaat: in-8°. Letter: Romeinsch. Het voorwerk beslaat 16 bladzijden, ongenummerd; verder zijn er 239 genummerde bladzijden. Aantal regels per bladzijde: 30. Hoogte: 14.2 c.M.; breedte: 9.5 c.M. Signatuur: A 2—R 5. Een exemplaar is sedert 1893 in het bezit der „Société de l'histoire du protestantisme français” (zie haar *Bulletin historique*, Tom. XLII, 4e série, IIe année, Par. 1893, p. 56). Uit hare bibliotheek werd het mij geleend.

1) Soms veroorloofde hij zich eene kleine wijziging. Zie bijv. beneden, blz. 351.

2) In de aantekeningen op den rand (nl. in de bijgevoegde bijbelteksten) vertoont de Nederlandsche uitgave van 1582 evenzeer kleine verschillen met de vertaling van De Bres als met de hierachter herdrukte uitgave (zie boven, blz. 276, aant. 7).

3) Zie beneden, blz. 282, 301.

4) *Histoire || notable de la trahison et empri-||sonnement de deux bons et fideles person-||nages en la ville d'Anuers: c'est assauoir, de || Christophle Fabri Ministre de la parole de || Dieu en ladite ville, et d' Oliuier Bouck || Professeur en la langue Latine en la tres-||fameuse et tres-renommee Vniuersité d' Hey-||delberch: desquels l'un estant grieuement || malade a esté deliuré de ceste miserable ca-||ptiuité. Et l'autre a esté cruellement meur-||tri et offert en sacrifice à Dieu par le feu. || — Reueuë, corrigee et augmentee pour || la seconde fois par son propre Auteurs: || et depuis traduite de Flamand en François, par Guy de Brés Ministre. || — Matth. V. Bien-heureux sont ceux qui souffrent perse-||cution pour iustice: car le Royaume || des cieus est à eux. || Apocal. XIII. Bien-heureux*

drukker die deze editie bezorgde heeft er naar gestreefd die van 1565 zoo getrouw mogelijk na te bootsen: de letter toch, het formaat, het aantal bladzijden, het aantal regels per bladzijde, de inhoud van iedere bladzijde afzonderlijk, de orthographie en de aantekeningen op den rand zijn in de beide uitgaven gelijk. Slechts aan enkele geringe verschillen (bijv. in het gebruik van hoofdletters of in de plaatsing van eenig woordje) kan men met zekerheid vaststellen dat de uitgave van 1614 een geheel nieuwe druk is. Een uittreksel uit de Fransche vertaling is opgenomen in het martelaarsboek van Crespin ¹⁾.

Met het bovenstaande acht ik ons boekje bij den lezer voldoende ingeleid. Nog zou kunnen gewezen worden op treffende bijzonderheden van den inhoud: op de nu eens harde ²⁾, dan weder teedere tonen ³⁾ die worden aangeslagen; op hetgeen gezegd wordt over de door Filips II gevestigde nieuwe bisdommen ⁴⁾ en over de onfeilbaarheid van den paus ⁵⁾; op de omstandigheid dat meer dan eens verwezen wordt naar een van de Apokriefe boeken ⁶⁾, wat voor een Gereformeerden auteur nog al opmerkelijk mag genoemd worden; enz. Doch ik houd mij overtuigd dat de tekst den lezer wel zóódanig zal aantrekken, dat hij geen verdere opwekking behoeft om zich aan de lezing er van te wijden.

sont les morts qui d'orese-//nauant meurent au Seigneur. — A Leyde, Imprimé Novvellement, Pour Gabriel Perin, Demeurant sur le Delfsevliet. 1614. — Formaat: in-8°. Letter: Romeinsch. Aantal genummerde bladzijden: 239. Daarenboven 16 bladzijden voorwerk. Aantal regels per bladzijde: 30. Hoogte: 15.4 c.M.; breedte: 9.3 c.M. Signatuur: A 2—R. 5. Een exemplaar is mij geleend uit de stadsbibliotheek te Antwerpen.

1) [Jean Crespin], *Histoire des vrays Tesmoins de la verite de l'Evangile, qui de leur sang l'ont signée*, [Genève], 1570, in fol., fol. 635 v—653 v. In de door D. Benoit bezorgde uitgave: *Histoire des martyrs persecutez et mis a mort*, Toulouse, 1889, T. III, p. 438—479.

2) *Historie ende gheschiedenisse*, fol. 42, 46, 91, 95, 120; hierachter, blz. 324, 326, 349, 351, 364.

3) Aldaar, fol. 108, 127, 170; hierachter, blz. 358, 367, 389.

4) Aldaar, fol. 205; hierachter, blz. 408.

5) Aldaar, fol. 32; hierachter, blz. 319.

6) Bijv. quat. B, bl. 2 v; fol. 82, 110, 141 (Tobith); quat. B, bl. 4 r; fol. 52, 63, 103, 105 (Wijsheid van Salomo); fol. 28, 204 (Baruch); fol. 121 enz. (4 Ezra). Zie hierachter, blz. 294, 344, 359, 374, 296, 329, 335, 355, 356, 317, 407, 365. In de vertaling van Guido de Bres zijn deze verwijzingen naar de Apokriefe boeken evengoed overgenomen als die naar de kanonieke.

HISTORIE

ende gheschiedenisse van

de verradelicke gheuangenisse der vro-
mer ende godsaligher mannen, Christo-
phori Fabritij dienaer des Goddelicken
woords binnen Antwerpen, ende Oli-
uerij Bockij Professeur der Latiinscher
sprake in de hooghe ende vermaerde scho-
le van Heydelberch, waer van den ee-
nen tot een sieckelicke ende ellendighe
verlossinghe ghecome is, ende den an-
deren wreedelick vermoort ende ten
viere op gheoffert.

¶ *anderwerf verbeterd*
ende vermeerderd.

M A T T H. V.

*Salich sijnse die veruolghinghe liden om de
gherechtigheyt: want dat rijke der
hemelen behoort hen toe.*

A P O C A L. XIII.

*Salich sijn de dooden, die in den
Heere steruen.*

1565. //

[A 1 °] *In laudem Christophorj Fabritij Martyris Antuerpiae crudeliter
exusti* ¹⁾.

Fabritium laudat vetus atque annosa vetustas
Ferrea qui Annibalis contudit arma feri.
Fabritium nostrum laudabit serior aetas,
Qui turpis vicit castra inimica Papæ.

In laudem eiusdem.

Christophorus Christum toto qui corpore gessit,
Qui toto Christum pectore gessit, ouat.
Victa fremunt, frendent, prostrataque monstra laborant:
Romanæ in cineres gloria fecis abit.
Nomina conueniunt fœlicibus vtraque factis:
Christum corde gerens te Papa fregit ouans.

*Van den warachtighen Martelaer Christoffel, ende van den versierden
Papistighen* ²⁾.

Die godloose Papen die altijt hebben ghesocht
Deur een vreemt ghedrocht, dat volck ghemeene
Te veruoeren, die hebben versiert en bedocht
Eenen H. Christoffel een Martelaer reene,
Die Christum soude als een kindeken cleene
Op sijn schouderen ghedraghen hebben, maer
Nv hebben sy den rechten Christoffel in gevveene
Ghebracht, die als een Martelaer openbaer
Christum in sijn lijf en herte gedragen heeft, en claer
Gods vvoort beleden, dien sy hebben vermoort,
Ende gheleuert in handen ende banden svvaer
Dvvele sy bedacht hebben deur een verradich accoort,
Maer God hem dit lonen sal na sijn gerechtich vvoort. //

1) Dit en het volgende gedicht komen op dezelfde plaats voor in de vertaling van Guido de Bres. Zie boven, blz. 278.

2) In plaats van dit gedicht komt in de vertaling van Guido de Bres een „Distichon” voor, waaronder staat: „Arbre d'Arbrisseau”. Zie boven, blz. 278 en vergel. beneden, bij quat. B, bl. 8 r.

D e n g o e t w i l l i g h e n L e -
sere, ghenade vrede ende salicheyt
van God den Vadere deur si-
nen lieuen sone Iesum
Christum, Amen.

A 2^r

Salicheyt des
cruyces.

a Matth. 5. 4

Esa. 61. 3,

Luc. 6. 21.

b Matth. 5. 10

Luc. 6. 21

1. Pet. 4. 14,

ende. 2. 20

c Act. 5. 41

Luc. 6. 23.

Rom. 5. 3,

ende. 8. 18

Collos. 1. 24

d Heb. 10. 34

De salicheyt

des cruyces

strijd tegen de

salicheyt des

vverelts

e Amos 6. 8

Syrach 31. 8

Esa. 65. 12

Luc. 6. 24.

Iac. 5. 1, 5

Iob 21. 12

Luc. 16. 19

m Luce 13. 1

n Sap. 5. 3

*L*IEVE mannen ende broeders, onse Heere ende Mees-
ter Christus Jesus spreekt opentlick: ^a Salich sijnse
die treuren: want sy sullen vertroost werden. ^b Sa-
lich sijnse die veruolghinghe liden om der ghe-
rechticheyt: want dat rijke der hemelen behoort
hen toe. Salich sijt ghy als v de menschen versmaden ende
veruolghen, ende alle quaet teghen v spreken, lieghende om
minent wille. ^c Verblijd ende verheucht v: ^d want uwen loon
is groot inden hemel. Dese leeringhe Christi strijd tegen de
leeringhe der gantscher werelt, strijd teghen de wijsheyt des
vleeschs ende der menschen vernuft. Want de werelt achtse
ende naemtse salich oft gheluckich te sine, niet die treuren
ende schreyen, niet die verdruct ende veruolcht werden: maer
die lachen ende vrolijk sijn, maer ^e die in goede daghen,
ruste, voorspoet ende alderhande wellusticheyt des vleeschs haer
leuen leyden. Dit ghetuycht Christus als || hy seyt, ^f die A 2^v
werelt sal vrolick wesen, maer ghy sult screyen ende droe- f Ioan. 16. 20
uich sijn. Ende dat meer is: de werelt achtse voor ^g dwaes g Sap. 3. 2,
ende wtsinnich, ^h iae sonder God te sine, die voor den name ende 5. 3.
Christi veriaecht ende veruolcht werden. Want het cruyce h Psalm. 3. 3,
Christi is voor de werelt ⁱ dwaesheyt ende ^k argernisse: iae ende 115. 2
spotten ¹) daer mede, meynende dat God niemant met den i 1. Cor. 1. 18
cruyce versoect, dan den godloosen tot ¹ castidinghe der sonden. k 1. Cor. 1. 23
Hieromme ^m achten die godloose menschen, dat haer leuen De werelt
ende doen Gode behaechlick is, om datse van God met den acht het cruy-
cruyce niet versocht en werden. ⁿ ende spotten schier metten ce voor
dwaesheyt.
1 Iob 4. 6
ende 7

1) Het woordje „sy” is weggelaten.

o Matt. 10. 37 Christenen, als sy voor de gherechticheyt niet alleene o vader
 Luc. 14. 26 ende moeder, broeders ende susters, ende erue verlaten, maer
 Matt. 19. 29 oock haer eyghen vleesch ende bloet, lijf ende siele te pande
 Teruyce en is stellen. Voorwaer dese quade meyninghe ende oordeel des
 den vleesche werelts als eenen schoonen schijn hebbende, is den vleessche
 niet behaechlick. ende haer wijsheyt seer behaechlick, dewile het ¹⁾ niet p en
 p 1. Cor. 2. 14 smaect dat goddelic, maer dat des vleeschs is: dewile het
 Rom. 8. 5 q den gheest altijd wederspannich is, cruyce ende strijd vlied,
 Matth. 16. 17 q den gheest altijd wederspannich is, cruyce ende strijd vlied,
 q Rom. 7. 23 niet anders soeckende dan aertsche ende verganclicke dinghen,
 Gal. 5. 17 ende meer beminnde de ruste, gemack, eere ende vrientschap
 r Iacobi 4. 4 deser werelt, r die een vyantschap met God is, dan de ruste,
 Galat. 1. 10 vreucht ende eere des toecomenden leuens ende de vrientschap
 Gods. //

A 3^r Maer Broeders wy weten dat s die werelt gheheel in boos-
 heyt ghestelt, ende dat haer oordeel valsch ende niet na God is,
 ende dat t haer wijsheyt de wijsheyt Gods niet onderworpen
 can werden. Daerom en sullen wy der v werelt hier in niet
 ghelijcformich sijn, noch haer oordeel voor goet houden: maer
 in contrariën sullen ons voor x salich ende duysentfout ghe-
 luckich achten na dese leeringhe Christi, als wy voor die
 gherechticheyt, bespot, veriaecht, ende veruolcht sijn, ende onse
 lichamen ten brande stellen, cruyce, liden ende die doot onder-
 worpen. VVant dan weten wy dat wy y kinderen ende z erf-
 namen Gods sijn: waere dienaers ende a leerionghers Christi:
 b Christo ghelijcformich ende c nauolghers sijnder voetstappen:
 d huysgenooten ende vrienden Gods, den welcken eenen coste-
 licken loon in die hemelen bewaert is. Hier mede stemt die
 leeringhe Petri, die daer seyt: e ist dat ghy in den name
 Christi schoffiericheyt lidet, soe sijt ghy salich. VVant dat
 der eeren ende glorien Gods is, ende Gods gheest sal op v
 rusten ⁴⁾. Dese salicheyt en verstaet die werelt niet, want haer
 ooghen ende verstant sijn met den vleessche ende f hoochmoed-
 dicheyt beuanghen. Ghepresen moet God sijn, die dese ver-
 borghentheyt g den cleynen ende ootmoedighen, die daer h reyn
 van herten sijn, gheopenbaert heeft. Maer wy moeten hier

De vverelt en
 de haer oor-
 deel sijn boos.
 s 1. Ioan. 2. 16
 t Rom. 8. 7
 v Rom. 12. 2
 Matth. 5
 x Luc. 6. 21
 Gods kinde-
 ren vverden
 met den cruy-
 ce versocht ²⁾.
 y Pro. 3. 11
 Iob. 5. 17
 z Rom. 5. 3
 a Luc. 14. 27
 b Rom. 8. 29
 1. Pet. 2. 21
 c Luc. 14. 27
 d Eph. 2. 19
 e 1. Pet. 4. 14
 Het cruyce
 heeft salighe
 beloften in-
 den name
 Christi ghe-
 leden ³⁾.
 De vverelt
 heeft gheen
 verstant van
 den cruyce.
 f 1. Ioan. 2. 16
 g Matt. 11. 25
 h Matt. 5. 8

1) Nl. het vleesch.

2) Verbeterd uit „vetsocht”.

3) De bedoeling moet zijn: beloften voor hen die in den naam van Christus geleden hebben.

4) De schrijver geeft in vrijen vorm 1 Petr. IV:14 terug.

wel mercken, dat Christus niet alder-//ley liden ende veruolghinghe de salicheyt toeseyt ende beloeft. VVant hy en seyt niet alleenlick datse salich sijn die screyen ende veruolghinghe liden, maer hy voecht daer by: ⁱ om der gherechticheyt. Dit selue meynt oock de voorschreuen Apostel Petrus met de sententie die wy hier vore verhaelt hebben, als hy seyt.

^k Ist dat ghy in den name Christi versmaetheyt lidet, soe sijt ghy salich. Item ^l ist dat yemant lijdt die lide als een Christen, ende prijse God in desen deele: ^m VVant wat eere is dat, ist dat ghy om misdaets wille quaet lidet? Maer als ghy om weldaets wille lijdt ende verdraecht, dat is lof voor God, want ghy daer toe gheroepen sijt. Dit selue beuesticht Christus inden Euangelio seggende: ⁿ Ghy sult van allen menschen benijdt sijn om mijns naems wille. Also scrijft oock de heylighe Paulus van het cruyce ende veruolghinghe der warachtigher Christenen: ^o So wie godsalichlick wilt leuen in Christo Iesu, die sal veruolghinghe liden.

In dese schriften hebben wy claer ondersceyt niet alleene tusscen het cruyce ende veruolghinghe der geloouiger ende der godlooser menschen, maer oock der valscher christenen, die ooc somwilen met den cruyce versocht werden. VVant wy sien dagelicx ooc die boosdadighe menschen screyen ende droeuich sijn, cruyce, liden, ende benautheyt ouercomen. Sy werden dicmael wonderlick van God ghecastijt ende met liden ver-//socht: met armoede, hongher ende dorst, coude ende naectheyt, met siecten, crancheden ende quellagien, verlies ende be-roouinghe van haren goeden, met oorloge, peste ende menigerley straffe: ia werden oock dicmael vanden menschen veriaecht ende veruolcht, ende dat meer is, ter doot gebracht. So dat de godloose werelt schijnt het cruyce ende veruolghinghe met den Christenen ghemeyne te hebben. Al dit laet God ouer den godloosen gheschieden, op dat sy weten soudon dat God rechtueerdich is, ^p die de sonden hatet, ende ^q een wreker der seluer wesen sal. Maer ghemerct dat sy haer cruyce niet en liden voor de gherechticheyt, maer ^r voor haer sonden ende grouwelicke misdaet, soe en can haer cruyce gheen ghemeynschap hebben met het cruyce ende liden der warachtigher Christenen.

Also ¹⁾ en is ooc van ghelijcken niet voor salich te rekenen

A 3 °

Niet alle cruyce ende liden en coemt de salicheyt toe.
i Matt. 5. 10
Luc. 6. 21

k 1.Pet.4.14

l 1.Pet.4. 16

m 1.Pet.2.20

n Mat.10.20

Het cruyce voor den name Christi.

o 2.Tim.3.12

Het cruys voor godsalich leuen.

De boose liden oock, maer niet voor de gerechticheyt.

A 4 °

p Mich. 3. 4
Psalm. 45.

8. ende 5. 5. 6

Ioan. 9. 31

q Exod. 20. 5

Deut. 4. 24

Hebr. 12. 29

r 1.Pet. 4. 15

Het cruyce der ketteren

1) De eerstvolgende bladzijden zijn blijkbaar gericht tegen de Doopsgezinden.

en is niet sa-
lich.

s Galat. 6. 7

t Rom. 2. 2

Deut. 1. 16

Ioan. 7. 24

v Ioan. 14. 6

x Ioan. 7. 38

Act. 8. 35

Luc. 24. 45

A 4 v

Teruyce der

ketteren en

gheschiet voor

de gerech-

ticheyt niet.

z 2. Matth. 12.

33. 34. 35

Luc. 6. 45

Daer tgheloo-

ue quaet is,

daer is oock

ternys quaet.

a Rom. 14. 24

b Matt. 7. 16.

17. 18 ende

20

Tleuen is dic-

mael ge-

ueynst, ende

daerom be-

driechlick.

De ketters sijn

met goeden

schijn bekleet.

c Collos. 2. 23

d Matt. 21. 19

e 1. Ioan. 4. 2

Matth. 7

teruyce der ghener, die in den schijn der gherechticheyt ende waerheyte voor dwalinghen, blasphemien ende oproerighe leeringen veruolghinge liden. VVant voor God, (die niet ^s bedrogen can werden ende niet en ^t oordeelt na het aensien ende oordeel der menscen) en gelt gheenen schijn der waerheyte, hoe schoone, hoe gheueynst, hoe chierlick die ooc sy, maer de waerheyte selue. Christus spreect naectelick. ^v Ick ben de wech, de waerheyte ende het leuen. So wie dan buyten Christum is, dat is, van Christo anders gheloofte, dan hem ^x die scrift voor-||stelt, die dwaelt ymmers vanden rechten wech ende waerheyte: ende ist dat hy lijdt, so en gheschiet dat niet voor Christo noch de gherechticheyt. Den boom moet eerst goet sijn ende sijn wortel gaue, soudende vruchten goet sijn. Daerom seyt Christus: ^z Maect den boom goet, ende sijn vruchten goet: oft maect den boom quaet, ende sijn vruchten quaet. Daer tghelooende leeringhe quaet sijn, hoe connende daer die vruchten goet ende God behaechlick sijn? VVant na de leeringhe Pauli, ^a al wat wt den gelooue niet en coemt, dat is sonde. Daerom hoe schoon dat het leuen, cruyce, liden ende veruolghinge der dwalender gheesten ooc is, so en geldet nochtans voor God niet, noch en gheschiet oock voor die gherechticheyt niet, dewile haer ghelooue (twelck als den boom is) quaet sy. Nu dat Christus seyt, datmen ^b den boom aen sijn vruchten sal bekennen: ende dat eenen goeden boom gheen quade vruchten can voortbrengen, noch eenen quaden boom goede vruchten, dat moeten wy wel insien, willen wy niet bedrogen werden. VVant ten sijn niet alle goede wercken, die in den schijn goede ende heylighe wercken sijn: ghelijckt ooc niet alle goede vruchten sijn, die goede vruchten schinen. Het leuen ende de wercken sijn wel als goede vruchten des booms, als sy wt een goet ghelooue spruyten, maer sijn nochtans somwilen bedriechlick, dewile oock een quaet geloowich mensche goede wercken in || den schijn doet, ghelijc eenen wilden boom vruchten voortbrengt, die den goeden vruchten ghelijck schinen. Want alle ketterien sijn altijt oft den meerderen deel met eenen ^c heerlicken scijn der godsalicheyt, als die valsce boomen met wilde vruchten ende ^d bladeren verchieret, daer deur sy warachtige Christenen schijnen, ia den warachtigen Christenen verre te bouen gaende. Daerom is die leeringhe ^e ende beli-

dinghe des gheloofs die wt nemenste ende sekerste vrucht des gheloofs, daer wt de deucht oft ondeucht des booms alderbest ghekent wert. Hierom en salmen de ketters om des schoonen schijns wille, ia noch om cruyts ende liden voor die warachtighe Christenen, noch haer leeringe voor de waerheyt, noch haer leuen voor goede vruchten des booms, summa noch haer cruyce voor salighe veruolghinge gheensins achten, ouermids dat sy voor grousame dwalingen, contrarie den woorde Gods liden. Tcruyce ende liden en geeft de waerheyt niet, noch en maect de leeringhe niet goet, noch en maect oock den martelaer niet (die waerheyt mach daer deur beuesticht werden) maer die waerheyt ende cause selue. Want de ^f verderflicke ketters hebben ooc dicmael geleden ende connen noch dagelicx liden, waer deur sy eenen heymelicken inganck nemen tot der menscen simpelheyt ^g als dienaers der gerechticheyt, om also hare scadelicke leeringen te beter in het herte der eenuoudigen te planten. //

Vvt de leerin-
ge der ¹⁾ ge-
loofs moet men
het cruyce
achten.

Teruyce en
gheeft die
vvaerheyt
niet, maer be-
uesticht de
vvaerheit
f 2. Pet. 2. 1
De ketters li-
den oock som-
vvylen.
g 2. Cor. 11.
15

Daerom dwalen de menschen swaerlick, die haer ooghen meer vestighen op het cruyce ende veruolghinghe, dan op die onbedriechlicke leeringhe der waerheyt, de welcke alleene een recht onderscheyt maect tusscen het cruyce der warachtiger ende valscher Christenen. Want de Sathan is altijt een listich ende gheueynst nauolgher Gods ende sijnder gheloouighen, waer deur hy den menschen so ^h betoouert ende ⁱ verblind, dat sy de waerheyt wt de leughene nauwelick onderscheyden connen. ^k Moyses de dienaer Gods dede vele wonderdaden in Ægypten, om die mogentheyt Gods te beuestighen, ende den Coninck tot slakinge ²⁾ ende verlossinge des volcx van Israel te brenghen, maer Sconinck herte is verhardt ghebleuen. Want de duyuel dede oock wonderlicke teekenen deur sijne tooenaers, waer deur hy het herte van Pharao meer ende meer verhardende in sijn boos voornemen versterct heeft, so dat hy Gods wonderlicke teekenen te rechte niet ghelooft en heeft ³⁾. Desgelijcx heeft de duyuel den Coninck Achab bedroghen deur den mont der valscher propheten, deur wiens loghenachtighen gheest de Coninck verleydt sijnde, den warach-

A 5^v

h Galat. 3. 1
i 2. Cor. 4. 4
k Exod. 7
ende 8

Exodi als
voren.

Die duyuel
heeft oock sine
martelaers.

1) Lees: des.

2) Loslating, vrijlating.

3) Guido de Bres vertaalt: de sorte qu'à la vérité il n'a point donné de lieu aux signes merueilleux que Dieu faisoit en sa presence.

tighen Prophete Gods niet en conde gheloouen. Daerom heeft de duyuel, siende dat Gods dienaers voor die waerheyt moeten liden, altyts sine martelaers ende gheueynsde christenen ghe-
 [A 6'] hadt, die beneuens den ghetuyghen Gods oock cruyce || ende veruolghinghe geleden hebben. Maer (och lacen) dit doet de Sathan alder grouwelicxst in dese onse laetste tiden deur een soorte van menschen, die onlancc beneuens den Euangelio Gods ingeslopen sijnde, onder den alder heylichsten schijn veruolghinghe liden, daer deur die waerheyt iammerlick verduystert ende in twijfelachticheyt ghehouden wert, niet sonder verderffenisse van vele menschen, die de rechte leeringhe der waerheyt aen deen side stellende, deur den schoonen schijn veruoert werden.

Teruyce der
 ketters ver-
 duystert de
 vvaerheyt.

1 Matth. 7. 15 Van sodanighen heeft ons Christus ghewaerschout seggende:
 De ketters syn 1 Wacht v vanden ghenen die tot v comen in scaeps cleederen,
 met scaeps- dat is, in den schijn der godsalicheyt: want inwendich sijne
 cleederen be- grijpende woluen. Haren inganck is als den inganck eens
 cleet m 2. Pet. 2. 1 Engels: maer inden grond sijn sy verderflick, leerende m ver-
 n Mat. 24. 5, derflicke secten. Daerom seyt Christus: n daer sullender vele
 11. 24 comen in minen name segghende dat sy Christus sijn, ende
 o Mat. 7. 16 sullender vele verleyden. Ende dat meer is, haren schijn sal
 p 2. Pet. 2. 1 so schoon wesen, so dat oock die wtuercorenen (waert moghe-
 q 2. Tim. 3. 5 lick) verleydt soudē werden. Hierom naemtse Christus o valsche
 r Rom. 16. 18 propheten, ende Petrus p valsche leeraers, q om datse in den
 De ketters schijn der
 hebben den vvaerheyt,
 schijn der maer niet
 vvaerheyt, de cracht.
 maer niet de cracht.

[A 6'] Sy sijn in den || schijn heylich ende onstraffelick, maer in-
 s Matt. 23. 27 den gront s geueynst ende vol onreynicheyts. Haer leeringhe
 t Phil. 3. 18 is in den schijn des Euangeliums Christi, maer sy sijn t ver-
 v Phil. 3. 2. 3 sakers des selfs, leerende salicheyt ende rechtueerdichmakinghe
 Gal. 1. 7. deur hare v wercken, ende x treden alsoe dat Euangelium
 Devverckhey- ende tbloet des nieuwen Testaments metten voeten. Ende hoe
 lighen en be- wel sy Christum metten monde beliden, y nochtans versaken
 hoeuen tbloet Christi niet.
 x Heb. 10. 29 sy den z Heere diese ghecocht heeft, niet metten monde, niet
 y 2. Pet. 2. 1 metter tonghe, maer metter daet ende waerheyt. Sy veynsen
 z Tit. 1. 16 den Gheest Christi, maer tis den gheest des Antichrists: want
 a 1. Ioan. 4. 3, a sy versaken dat Christus in den vleessche ghecomen is.
 ende 2. Ioan. 1. 7.

1) Ongepijnde honing, het zoetste en vetste van den honing.

[A 7'] densche mannen, vrouwen, iongers ende dochters, die van God ende sijnder gherechticheyt niet en wisten, alderhande tormenten, pyninghen, banninghen, veruolghinghen, ende die alder wreetste doot, so vromelick ver-||dragen hebben voor saken van cleynder importantien, so dat my niet te voren coemt, dat eenighe vanden ghetuyghen Christi soe ridderlick voor de waerheyt ghestreden hebben. Sullen wy dan gheloouen, dat sodaniger menschen ghelooue ende cruyce (die doch den ^k stommen, gouden, silueren, houten ende steenen beelden, wercken der menschen vingheren voor haren God dienden) een warachtich ghelooue ende salich cruyce gheweest is? Hier wt besluyte ick dan, dat alleene der warachtigher Christenen cruyce ende veruolginghe salich is.

Teruyce en
maect het ghe-
looue niet
goet.

^k Psalm. 115
4. 5. ende 7
Esa. 2. 8.
41, ende 39

De Christe-
nen sijn tot
den cruyce
gheroepen.

^l 1. Pet. 2. 21
^m Act. 20. 28

1. Pet. 5. 2

ⁿ Ephe. 5. 27

^o 1. Pet. 2. 9

^p Gal. 1. 7. 8

2. Cor. 11. 4

Teruyce is het
veltteeken
der Christe-
nen.

^q 2. Cor. 11
ende 14

[A 8'] szept ¹⁾ in || een Enghel des lichts.

De Christe-
nen moeten
gheerne het
cruyce dra-
ghen.

^r 1. Pet. 2. 21

^s Luc. 14. 26

27, ende 33

Mat. 10. 38

ende 16. 26

Mat. 10. 24

Luc. 6. 40

Maer lieue Broeders hier mede en versake ick niet, dat den Christenen cruyce ende veruolginghe toecoemt, (want ¹ Christus heeftse tot den cruyce geroepen) maer wille v alleenlick waerschouwen voor den genen, die heden sdaechs onder den schijn des cruyces hen beroemen, dat sy selue dat ^m waere kuddeken Christi sijn, ⁿ die reyne bruyt ende huysvrouwe Christi, ^o dat heylich volck, priesterdom ende wtuercorenen Gods, daer sy nochtans een ander ^p Euangelium prediken, dan ons van Christo ende sine Apostelen na gelaten is. Voorwaer dit sijn des Sathans listen die met dat cruyce Christi (twelc het veltteeken der Christenen is) wt den heyrleger Christi gestolen, sine verderflicke leeringen verchiert ende becleet. Niet te min dit en is niet nieus, aengesien dat de ^q Sathan volgende de onwedersprekelicke leeringhe Pauli hem seluen ver-

Nv dan ghemerct dat sy wel salich sijn, die voor den name Christi veruolghinghe liden, so moeten dan de Christenen dat cruyce gheerne aenueerden ende draghen, wetende dat sy ^r tot cruyce ende liden geroepen sijn. Want den Hertoge deses strijds leert ons dese lesse, segghende: ^s So wie mijn leerionghere wilt wesen, die versake hem seluen, neme sijn cruys op hem ende volghe my na. De knape en mach niet meerder wesen dan sinen heere: noch de leeriongher dan sinen meester. Daerom ist dat sy my ghehaet ende veruolcht hebben, so weet datse v ooc haten ende veruolghen sullen o

1) Omschept, verandert.

v 1. Pet. 2. 22
Luc. 24. 45
Act. 17. 3

z Mich. 7. 6
Mat. 10. 6
4. Esd. 9. 5
Tvvooort Gods
maect tvvee-
dracht

mijn lieue leerionghers. Van onsen Capiteyn ende Veltheere Ioan. 13. 16
deses strijds tuycht Petrus, v Christus (seyt hy) heeft gheleden, ende 15. 20
ende is also in sijn rijke ghegaen, ons latende een exempel t Hebr. 12. 2
dat wy sijn voetstappen soudē nauolgen. De gantsche schrift Act. 3. 15
getuycht dat den Christenen so vele lidens ende cruys toe-
coemt voor den name Christi, x so dat sy van allen menschen x Mat. 10. 22
sullen ghehaet werden. Ende dat meer is, y dat de ghene die ende 24. 13
sodanige dooden, sullen meynen Gode eenen bequamen dienst y Ioan. 16. 1
te doen. Noch breeder: z Christus voorseyde dat de belidinghe Tvvist om
sijns naems ende woords sulck eenen haet, twist ende onvrede Christus
maken soude onder die godloose menschen (want die werelt wille.
achtet voor twist ende onurede als haer godloosheyt verstoort [A 8']
wert) soe dat oock de vader sinen ey-||ghenen sone, de moeder
haer dochtere, ende deen broeder den anderen haten, ia in die
doot leueren sal. Broeders dese woorden Christi werden daghe-
licx voor onse ooghen veruult. Want wy sien dat onder den
ouders ende kinders dat Euangelium Christi twist maect, ia
verraderye opweect. Soe qualick connen de loopende ooghen
den claren schijn der sonnen verdraghen: ende soe qualick
can a de duysterheyt met het licht, ende Belial met Christo a 3. Ioan. 1. 5
accorderen. 2. Cor. 6. 14

Hierom vermaent Ecclesiasticus ten rechten den Christenen
seggende, b Sone als ghy v tot den dienste Gods wilt beghe- b Eccl. 2. 1
uen, so moet ghy v siele schicken tot beproeuinghe. Dat dit Godsdiens is
warachtich is, leeren ons de dagelicxsche exempelen ende ex- den cruyce
perientie. Want soe langhe als yemant c de wercken der ondervvor-
duysternissen hantiert, in hoerecoten, taeernnen, tuyschuyzen ¹⁾ pen.
verkeert, daer den name Gods onteert ende ghelastert wert: c Ephe. 5. 11
in d alderhande wellusticheyt des vleeschs hoochmoedicheyt Rom. 13. 12
des leuens, e dronckenschap, brasserien, oncuysheyt, onredelic- d 1. Ioan. 2.
heyt, in afgoderie leuende: summa f der werelt in alles 16
lijcformich is, g soe is hy een vrient des werelts. Maer so e 1. Pet. 4. 3
yemant h de wercken des vleeschs met den gheest doodet, de f Rom. 12. 2
wapenen des duyuels, i den ouden Adam ende mensce wtdoet, Die vverelt
k Christum, den nieuwen mensche ende l die wapenen des bemint haers
lichts aendoet, eerlick als in den dach, ende nae den geest gheelijke.
i Eph. 4. 22 g Iaco. 4. 4
h Rom. 8. 13
i Eph. 4. 22

1) „Tuyschen” beteekent: met dobbelsteenē spelen. „Tuyschuyzen” zijn huizen waar gedobbeld wordt. Zie Kilianus, *Etymologicvm teutonice lingvæ*, p. 687. Guido de Bres vertaalt: lieux deshonestes.

*B 1^r wandelt, ^m Christum nauolcht, ⁿ hem || seluen versaect, ^o zijn ^m Mat.10.38
^o Coll. 3. 5 aertsche leden doodet, ^p zijn leden gheeft tot dienste der ghe- ⁿ Luc. 14.33
^p Rom. 6. 23 rechticheyt, ^q een nyeuwe creatuere wert, ^r zijn vleesch met
^q 2.Cor. 5.17 lusten ende begheerten cruycighet, ^s de hand aen den ploech
^r Galat. 5.24 Christi slaet, ^t de teeken en der beesten aflegt, den dienst der
^s Luc. 9. 62
^t Apo.13.17, hoeren, ^v afgoderie, ende allen quaden schijn van dien vliedet,
ende 18, ende hem seluen teghen de beste stelt, summa zijn leuen ^x weerde-
14. 9 lick den Euangelio Gods leydet ^y als een kint des lichts, (wat
^v 1. Thess. 5. slaet doch den sodanigen te verwachten?) die wert terstont
22
^x Eph. 4. 1 ^z des werelts vyant, die wert ghehaet, bespot, beloghen, ver- Bescriuinge
^y Eph. 5. 9 iaecht, veruolcht, gheuanghen, ghepinicht, ghedoot, versmoort, der christe-
^z 2.Tim.2.12 onthalt, verworcht, verbrant, ende vermoort, ia de gantsche nen.
werelt briescht teghen hem met alle haer machten ende heer-
^a Esa. 41.14 schappyen. So dat de Christenen anders niet en zijn dan een
^b Luc. 12. 32 arm, ellendich, verdruct, verstroyt ende ^a cleyn hoopken, daer
^c 1. Cor. 4. 9 teghen die gantsche werelt verbittert is. Sy zijn de ^b spot,
^d Esa. 49. 7, ^c gaepsel, ^d voetsleteren, ^e ia de vuylicheyt ende dreck des
ende 51. 19, werelts. Daerom die Propheet sprekende vanden Christenen
ende 41. 22. roept ten rechten: ^f Wy zijn (seyt hy) gherekent als slach-
23 scapen die ter doot gesciet zijn. Ende wederom: Om v ^o Heere Cause des
^e 1.Cor.4.13 steruen wy alle daghe. Maer wat cause heeft de werelt om cruyces.
^f Psal.44.23 de Christenen aldus te haten ende veruolghen? anders gheene,
^g Rom. 8. 33 dan om dat sy discipulen Christi zijn, om dat sy der werelt Der Christe-
^g Ioann.3.21 niet gelijc zijn, ^g ende || om dat sy ghetuyghenisse gheuen dat nen aerd.
haer wercken boos zijn. Want sy en schaden niemant, sy en
^h Matth. 5. 9 doen niemant onrecht, sy zijn stille ende paeyselick, ia ^h paeyss-
ⁱ Matt. 5. 44 makelick: sy beminnen alle menschen, ⁱ oock hare vyanden:
^h Rom. 12. 14, sy ghebenediden die hen vloecken: sy loonen quaet met goet,
ende 17.
^k Luc. 23.33 sy spreken goet van die hen belieghen, sy ^k bidden ¹) die hen
^l Act. 7. 60 dooden ende veruolghen, ¹ sy bidden voor de weluaert alder
^l 1. Tim. 2. 1 menschen, ende sonderlinghe voor Coninghen, Princen, Vorsten,
Ouerheden, ende Regeerders des volcx. Waer sy comen, sy
^m Mat.10.41 comen met dat ^m Euangelio des vredes, (ⁿ ^o wel salich ende
ⁿ Esa. 52. 7 schoone zijn de voeten die vrede vercondighen) ende met veel-
^o Rom. 10. 15 derhande segheninghen Gods. Lantschappen, steden, dorpen, Segheninghe
ende plaetsen, werden om haren wille wonderbaerlick van God Gods om der
ghesegent: ende dat meer is, werden menichmael van Gods Christenen
vville.*

1) „Voor” is weggelaten.

toorne ende straffe gespaert ende behouden. Want ten eersten wy sien naectelick ¹⁾, dat ° Aegypten met vruchtbaerheyt ende o Gene. 44. 45. 46. 47. andere segeninghen Gods bouen andere Coninckrijcken ende landen ghebenedijt is gheweest om den rechtueerdighen Ioseph: 48. ende voor- der ende wederom daer na om den godsalighen Iacob met zijn huysghesin ende vrienden. Also was oock p het huysghesin p Gene. 31. 27. 28, ende 29 des afgodisschen Labans in vee ende beesten wonderbaerlick ghesegent om den voornoemden Iacob. Siet hoe dicmael dat God den Israeliten ende Coninghen van // Iuda ende Ierusalem B 2 genade, segeninghe ende vele goets belooft om David sijns knechts wille.

Ten anderen dat God den godloosen om den ²⁾ godsalighen wille spaert, dat is claerder dan den dach. Merct wel: so langhe als q Noe den predicker der boete op der aerden was, God spaert den boosen dievvils om der Christenen vville. q Gene. 7. 17 so heeft God sijne straffe ouer den godloosen menschen ver- traecht: maer so haest als Noe sijnen voet vander aerden in die arcke stelde, siet, so heeft den sendtuloet den gantschen aerdeboom bedeckende den godloosen menschen oueruallen. Inghelijcx so lange als den rechtsinnigen r Loth met zijn r Gene. 19. 24 huysghesin in Zodoma bleef, so waren haer inwoonders van den toorne Gods behouden: maer (ey lacen) doen den goeden Loth by der hand vanden Enghele wtgeleyt was, siet God heeft terstont sulphur ende peck vanden hemel laten regenen, ende den Sodomiten in den gront bedoruen ³⁾, met allen haren landen ende steden. Maer dat stedeken s Zoar daer den goeden s Gene. 19. 25 man met sijne dochters vluchtete, heeft God om Loths wille alleenlick gespaert. Hierom wee v, wee v o ghy arge ende ondancbare werelt, die den Godureesenden aldus veruolcht, De vverelt is ondancbaar. Matt. 23. 26 cruyce ende liden aendoet, om wiens wille ghy dicmael van den toorne Gods gespaert wort. Want voor goet loont ghy hen quaet, voor seggen vloeck, voor liefde ende weldaet, quaet ende ongheluck, voor vrede ende pays, onurede, cruyts ende liden. Voorwaer ghy sult ten eynde de grou-//welicke ende B 2 verderflicke straffe Gods ouer uwe ondancbaerheyt ontfanghen, t Psal. 2. 12 t wanneer zijn gramscap als vier ontsteken ouer v de god- v Rom. 1. 18 loosheyt ende ongherechtigheyt der menschen vanden hemel

1) Duidelijk, klaar.

2) Lees: der. — Om der godsalighen wille, d. i. om de wille der godzaligen.

3) Bedoruen, d. i. doen ondergaan.

gheopenbaert sal werden. Niet min¹⁾ dit is uwen ouden aerdt vanden beghinne des werelts. ^x Want also hebt ghy den Propheten ghedaen die voor ons gheweest sijn.

x Matth. 5. 13
Men moet den
cost vvel
ouerslaen.

y Luc. 14. 30
31.

z Iob 7. 1

Daerom rade ic alle menscen dat sy ^y den cost wel ouerslaen²⁾ eer sy dat Euangelium Gods aenueerden ende also inden heyrleger Christi treden, ^z daer doch eenen gheduerigen strijt ende nemmermeer bestant is, op dat sy by auontueren niet met schanden in de vre des strijds daer wt en vluchten. Want den strijd is veruaerlick, ende de vyanden sijn vele. Die duyuel ende de werelt sullen den krijchsknechten Christi sulcken eenen benauden camp leueren, cruyce ende liden aendoen, nu deur ^a leughenen ende clappernien, haet ende nijt, onghelijck, ^b beroouinghe van goede, dreyghementen, ^c schande, iaghen, vanghen ende spannen ende meer ander dier ghelijcke dinghen, soe dat daer deur de ghene die lichtueerdelicken ende sonder den cost wel ouerslaghen hebbende dat salichmakende woort Gods aengenomen hebben, dicmael scandelicke versakers Christi ende sijnder woorden beuonden werden. Dat ^e Euangelium Gods is wel vele menschen soet ende als honich in-

a Matth. 5. 11

b Tob. 1. 20

Heb. 10. 34

c Apo. 2. 9

d Rom. 1. 16

Iacobi 1. 21.

1. Cor. 1. 16

B 3^r den mont, ende hooren³⁾ dat geerne: maer alst begint || bitter inden buyck te werden, dat is, als daer om twoort Gods

f Matth. 13. 5
cruyce ende veruolghinghe opstaet, dan verlaten sy dat. ^f Dese sijonse, die dat woort op den steen ontfanghen, dwelck terstont (als de sonne haer hitte baert) verdroocht. Soe sal hem dan

g Galat. 1. 16

h Eph. 6. 13

i Matt. 7. 24

ende 18. 3

Psal. 34. 9

Eph. 2. 19

1. Pet. 2. 4

k 1. Cor. 3. 11,

ende 1. Cor. 10. 4.

l Matt. 16. 18

m Psal. 118, 22.

Act. 4. 11

een yegelick beter beraden, maer niet metten ^g vleesce ende bloede, maer met Gods geest, op dat hy ^h inden dach des quaets ende verdruckinge mach bliuen staende. ⁱ Een yegelick timmere dan sijn huys op den vasten petra, ^k die daer Christus is, op dat de timmeragie tegen slachregenen, tempeesten, stormen ende vloeden, ia teghen ^l de poorten der hellen onbeweechlick bliue. Ende als ist dat somwilen daer storme ende vloedt teghen valt, weest cloeck, weest onuersaecht, wetende dat de timmeragie op eenen vasten ende onbeweechlickenden fundamente ende aen eenen getrouwen ^m hoecsteen gheuesticht is. Als ghy aldus vastelick in de waerheyt gegrond staet, soe en sal v de Sathan noch de werelt met al haren aenhangh niet connen

Gods vvoort is soet inden mont: maer inden buyck bitter.

e Ezech. 2. 13

Apo. 10. 9

Psal. 19. 11,

ende 119.

103

1) „Niet min” is hetzelfde als het hedendaagsche „niettemin”.

2) Den cost wel ouerslaen, d. i. wel de kosten berekenen.

3) „Sy” vóór „hooren” is weggelaten.

scaden. Hoe arch, hoe listich, hoe cloecsinnich, hoe sterck, veruaerlick, geweldich ende fel de vianden der waerheyt dan sijn, hoe salt nochtans onsen lieuen God belieuen deur v ⁿ o simpele, sotte, dwase, onedele, swacke ende arme menschen alle haer wijsheyt, hoocheyt, geweld ende wreetheyt te besca-men ende ouerwinnen. Laet dan de godloose briesschen, laet die werelt rasen met al haer geweld: laet de tyrannen van-gen, span-||nen, branden ende moorden: sy en sullen v nem-mermeer van de waerheyt ^o ende liefde (die daer in Christo Iesu is) connen sceyden, ist dat ghy ^v ghetrouwe leerionghers Christi blijft. Hoe sy v meer verdrucken ende veruolghen, ^q hoe de kinderen Gods meer ende meer vermenichfuldigen sullen. Want onder het cruyce ende in het cruyce bloeyt ende groeyt de waerheyt, als den palmboom onder packen ende lasten. Sy sijn dwaes die een sterck brandende vier met blasen meynen wt te blusschen: maer sy sijn noch dwaser, die met veruolghen, dooden ende moorden, dat Euangelium Gods soecken wt te roeyen, de wile het als gras by den reghen ende dauwe, deur het cruyce ende bloet der gheloouigen wast, spruyt, ende toeneemt.

Daerom ^o ^r ghy Coninghen, Ouerheden, ende Tyrannen deser werelt, het is te vergheefs dat ghy langher teghen Christum ende sijn woort op staet. Want v veruolghen en bluscht de waerheyt niet wt, maer ontsteectse ende verweectse. Want dat Euangelium Christi als ^s een mostaert saeyken (hoe veracht ende cleyn dattet oock sy in der menschen ooghen) is nu ^t so diepe ende verre in allen landen van den Oosten totten Westen, ende van den Zuyden tot den Noorden, gewassen ende gewortelt, so dat ghy dat nemmermeer sult connen, noch met cruyce ende liden, tormenten ende pine, noch met branden, dooden, ende moorden, wtroeyen ende te niete doen. Want || ^v de waerheyt (de welcke Christus selue is) is onuerwinnelic. Het eynde sal noch bewisen, dat al uwe tyrannich geweld anders niet geprofiteert heeft, dan dat daer deur die waer-heyte meer ende meer aen den dach ghebracht is. Al yst dat ghy ^o ^x ghy bloetgierighe Tyrannen eenen weynighen tijt ^v der Christenen bloet ghestort hebt, ende noch daghelicx stort,

n 1. Cor. 1.
26, ende. 27
De Tyrannen
en moghen die
vvaerheyt
niet schaden.

B 3 ^v

o Rom. 8. 19

p Apo. 2. 10

q Exod. 1.20

Ioan. 12. 24

Gods kinderen
vermenichful-
dighen deur
het cruyce.

Tertul.

Apol. contra
gentes cap.
45 ¹).

r Ps. 2. 1, 2, 3.

Het cruyce
voordert de
vvaerheyt.

s Matt. 13. 32

Marc. 4. 31

Luc. 13. 19

t Mat. 24. 14.

De vvaerheyt
is onueruvin-
nelick.

B 4 ^r

v Ioan. 14. 6

x Psal. 5. 7

y Psal. 79. 3

Den tyrannen
naect straffin-
ghe.

1) De schrijver heeft het oog op Tertullianus, *Apologeticum*, c. 48 (niet 45), in de *Opera*, ed. Rigaltius, Lvt. Par. 1675, p. 40 b.

(^z twelcke ghy met uwen bloede ende smerte uwer sielen ^a in den dach der wraken sult moeten betalen) so sijn nochtans de Christenen ^b wel gheluckich ende salich, de wijle sy sulcx liden voor die gherechticheyt. Want al schynen ^c sy doot, sy leuen nochtans: al schynen sy screyende, sy sijn nochtans vrolick: al schynen sy arm, sy sijn nochtans rijck, rijcke in Christo, in den welcken sy ^d de beloften der salicheyt ende alles goets besloten hebben. Al moeten sy een weynich ^e als een bevruchte vrouwe in den arbeyt sijn, sy weten dat ^f haer verlossinghe nae by is. Ende al moeten sy een weynich ^g strijden, sy weten dat sy ^h ghecroont sullen werden. Al moeten sy ⁱ steruen, sy weten dat sy inder eewicheyt leuen sullen, een leuen in eeuwichheit, onsterflicheyt, ende vrolicheyt, ^k hoe catiwich ¹), hoe veracht, dat sy voor de werelt schynen, so sijnse nochtans heerlick ende groot by God. Wat de weerelt cleyne ende niet acht, dat is by God groot ende heerlick. De weerelt ^l bespotse die voor de name Christi liden, lijf ende

B 4 siele stellen: maer by God sijnse seer || heerlick ende salich.

Het is groote
ghenade voor
den name
Christi te mo-
ghen liden.
m 1.Pet.2.19
n 1.Cor.2.14
o Mat.10.32
Marc.8.38
Luc.9.26
p Phil.1.29
God verkiest
sommighe tot
den cruyce.
q Rom.8.29
1.Pet.2.21
Psal.44.23
Apo.2.10
r Luce11.28
s Apo.6.11
t Eph.1.4
Men can Gods
beschickinghe
niet ontylie-
den.

^m VVant tis een sonderlicke eere ende ghenade Gods (ⁿ hoe wel de wijsheyt des vleeschs dat niet begripen can) den name Christi metter doot te moghen groot maken ^o voor dit ouerspelic ende boos gheslachte. Dit leert oock de heyilige Apostel Paulus daer hy seyt: ^p V is ghegeuen niet alleenlick in Christum te gheloouen, maer oock voor den seluen te liden. Want niet allen broeders, niet allen en is dese eere ende ghenade van God ghegeuen, dan die daer toe in sijnen eeuwichen ende wijsen raedt ^q geroepen ende vercoren sijn. Want sy en sijn niet alle tot de hoocheyt des cruyces geroepen, die dat woort der salicheyt ontfanghen, gheloouen, ende ^r bewaren. Maer God heeft een seker hoopken wt sijn kuddeken daer toe voorsien en verordent, deur wiens doot ende stantvastighe belidenisse sinen name groot ghemaect moet werden. Dit selue meynt de heylige Ioannes in sine openbaringhe, daer hy seyt, dat ^s het ghetal der ghener die voor het ghetuygenisse Christi gedoot sullen werden, veruult moet sijn, eer dat God tbloet der heyligen wreken sal. De ghene dan die God tot desen ghetale afghesondert heeft ^t voor die fundamenten des werelts, die en sullen de beschickinghe Gods niet ontvlieden. Ende al

z Psal.79.12
a 2.Thes.1.6.
7.8.
b Matt.5.10
1.Pet.2.14
c Sap.3.2.
2 Cor.6.9.
10.11. ende
12
d 2.Cor.1.20
e Ioan.16.21
Apo.12.1
Rom.8.23
f Matt.24.32
Luc.21.28
g 2.Tim.2.4
h Apo.2.10
i 2.Cor.4.10
Rom.8.17
2.Tim.2.12
k 1.Cor.1.26
l Sap.5.4,
ende 6.

1) Men denke aan het Fransche „chétif”. Vergel. boven, blz. 127, aant. 1.

ist dat sommige by haer eyghen schult ende onuoorsienicheyt oft by fortuyne (so die wereltsche menschen spreken) in geuancenissen cruys, liden, ende inde doot comen, so sulen wi nochtans || gheloouen dattet sonder den wille, beschickinge ende voorsienicheyt Gods niet en geschiet, ^v want yst datter niet een musken op der aerden en valt, ende niet een hayrken onses hoofts verloren gaet, sonder den wille onses hemelschen Vaders: Hoe salmen dan geloouen, datter een

B 5^r

^v Mat. 10.29
Het Cruys en ghesiet niet sonder den vville Gods.

^x Psal. 79. 13 ^x van den kuddeken Christi, ^y dat hem den Vader gegeuen ende 95. 7 heeft, wt sinen handen genomen soude werden, sonder den Act. 20. 28 wille des Vaders? Soude God meer sorghe draghen ouer die 1. Pet. 5. 2 cleyne ende verachte voghelkens des lichts ende ouer de hayr- y Ioan. 10.29 kens des hoofts, dan voor sine lieue kinders ende dienaers? dat moet verre sijn. Voorwaer die sulcx gheuoelen, die en

^z 1. Pet. 5. 7 verstaen noch niet, wat ^z sorghe, ^a liefde ende sorchfuldicheyt a Eph. 5. 1. dat Christus voor sijn kercke draecht, de welcke hy ^b tallen b Mat. 28.20 tiden bi is, sterct ende regeert deur sinen gheest, tot den eynde

^c Psal. 23. 1 des weerelts. Laet ons dan de dwalinghe des werelts ende der Ioan. 5. 17 godlooser Epicureen laten varen, vastelick houdende, ^c dat God Heb. 1. 3 de geschapen werelt na sinen wille regiert, ende voor alle Gene. 45. 5 sine creatueren vaderlicke sorghe draecht, maer sonderlinghe i Gen. 50.20

Niemant en can deur vvijs- heyt het cruys ontgaen.

^d Psal. 33. 17 voor sine heyliche kercke, ^e sijn erfdeel, ^f sijn volck, sijn e Psal. 79. 1 eygendom, ^g sijn vrienden ende dienaers, de welcke ^h hy ghe- f Exod. 9. 6 cocht ende ghereynicht heeft deur den bloede sijns eenigen 1. Pet. 2. 9 soons Christi Iesu. Dese leeringhe brengt eenen grooten troost g Ioan. 15.14 in het herte der geloouigen, versekert sijnde dat sy i tallen h 1. Pet. 1.19 tiden in de handen Gods sijn: ende yst dat sy in cruyce ende 2. Cor. 7.23 ²) liden || vallen, dat sulcx deur de beschickinge ende wille Gods ge- Apo. 1. 5

B 5^r

ⁱ Act. 20. 28 schiet. Want voor God en helpt noch vluchten, noch menschelicke i Ioan. 10.29 voorsienicheyt, voor den ghenen die God daer toe voorsien heeft, k Iob. 14. 5 ende sy en sullen ^k die vre noch die ghesette palen niet ouertreden. l Matt. 10.32

O wel salich sijnse dan, die gheroepen sijn om voor den 2. Tim. 2. 12 name Christi te liden, ende haer leuen te laten. VWant sy Apo. 3. 5 sullen met heerlicheyt ende onsterflicheyt ghecroont werden, 4. Esdr. 2, 43, ende 45 ^l de sone Gods sal hare namen beliden voor God sinen Vader, m Apo. 3. 5 ende sinen heylighen Enghelen. ^m Sy sullen met witte stoo- n Dan. 13.13 ghecleet werden, ende ⁿ sullen blincken als die sonne int rijcke Matt. 13. 43 Gods. ^o Sy sullen vrolick sijn in die tegenwoordicheyt des Luc. 13. 26 o Apo. 19. 7

1) Lees: 1. Cor. 7. 23.

Lams, ende besitten de vreucht des ewighen leuens, ^p dwelck ^p Mat. 25. 33
 hen vander ewicheyt bereyt is. ^q Die doot ende sonne en ^{ende 35.}
 sullen hen niet meer mogen schadigen. Summa sy sullen in ^q Esa. 25. 8
 sodanighe blischap sijn, ^r die gheen mensche begrijpen noch ^{Apo. 7. 17,}
 verstaen can. Dit wel ghemerct lieue Broeders, laet ons in ^{ende 21. 14.}
 den wech der waerheyt ^s voortuaren, ende toenemen, niet ^r Esa. 64.
^t ommesiende, ^v oft te rugghe slaende, al ist dat wy van de ^{17¹)}
 boose werelt daer voren ¹) ghehaet, ghecruyst, ende veruolcht ^{1. Cor. 2. 9}
 werden. Maer laet ons veel meer onse ooghen slaen ^x opden ^s Phil. 3. 14
 toecomenden loon der salicheyt, die van Christo beloeft is, ^{Eph. 4. 13}
^y die ²) totten eynde toe volstandich bliuen. Want wy weten ^{1. Pet. 2. 2}
 sekerlick, ^z ist dat wy een weynich ghecastijt werden, dat wy ^{Hebr. 6. 1}
 [B 6^r] Gods kinde-//ren sijn: ist dat wy een weynich met Christo ^t Gene. 19
 liden ende versmaet sijn, dat wy met Christo verbliden ende ^v Luc. 9. 26
^a 1. Cor. 9. 26 eerlick gemaect ³) sullen werden. ^a Ist dat een campioen so ^{Pro. 26. 11}
 vele arbeyts ende periculen onderstaet, ia dickmael tot den ^{2. Pet. 2. 20}
 bloede strijdet, op hope van een cleyne soudye: yst dat een ^{Heb. 6. 5}
 baerloopere ⁴) so vele neersticheyt doet, afleggende al wat hem ^x Matth. 5. 12
^b Matt. 6. 19 ende eere der menschen: ende dat een coopman ^b om ver- ^{Heb. 11. 26}
 derflicke schatten, die de dieuen ende motten onderworpen ^y Matt. 10. 13
 sijn, lijf ende siele auontuert ⁵) te lande ende te watere, ^{Mar. 13. 13}
 reghen ende sneeu, hitte ende coude, hongher ende dorst lijdt, ^z Pro. 3. 11
 huysvrouwe, kinders ende ander weerlicke ghenoechte ende ^{Iob. 5. 17}
 triumphe verlaet: sullen wy dan eenigen arbeyt, perijckel, ^{Heb. 12. 5}
 moeyte, cruyce ende neersticheyt sparen, om te vercrighen ^{Apo. 3. 19}
 niet een verderflicke soudye, ende verganckelicken prijs, ^c maer
 Den priis der
 Christenen is
 onuerderflick, maer onuergerancklick: niet om aertsche ende tijt-
 licke schatten, maer om gheduerighe ende sekere rijckdommen,
 die ons in de hemelen bewaert sijn. Laet ons dan aflegghen
 alle verhinderunghe deses leuens, ende al wat ons soect van
 onsen loop ende strijd te vertragen ende af te trecken: al
 waert oock ^d vader ende moeder, man wijf ende kinders,
^d Iob. 42. 12
^{Mat. 19. 29}
^{Luc. 14. 26} broeders ende susters, huysen ende erue, ia daer bouen ons

1) Lees: Esa. 64. 7?

1) „Daer voren” is hetzelfde als het hedendaagsche „daarvoor” of „daarom”.

2) „Die” is te verstaan als „aan degenen die”.

3) „Eerlick gemaect” wil zeggen: verheerlijkt.

4) Baerloopere, *d. i.* naaktlooper, hardlooper.

5) Auontuert, *d. i.* waagt.

eyghen leuen, wetende dat wy daer voren hondertfout ontfangen sullen. Laet ons voor ^e dien costelicken peerle, daer ^e Mat. 13.46 die Heere in den Euange-||lio af spreekt, al vercoopen wat wy [B 6^r] besitten, op dat wy moghen sekere rijkdommen vergaderen in f Exod. 2.12 de hemelen. Dit is wel swaer, maer den loon der toecomen- Heb. 11.25 der ^f vergeldinge is groot, daer op wy de oogen met den Gods volck is gheloouigen Moyse moeten slaen. § De heylighe mannen ende vanden be- Propheten Gods hebben desen wech gewandelt, veel lidens teruyce ge- ende cruyces onderstaen, ende haer leuen voor de gerech- vveest. ticheyt gelaten. Christus ende sine ^h Apostelen hebben desen g Heb. 12.1 wech ooc getreden, ende sijn also deur vele lidens int rijke h Act. 14.22 Gods ingegaen, ⁱ wiens voetstappen wy moeten na volgen. Siet i 1 Pet. 2.22 hoe vele vrome mannen, vrouwen, iongers, ende maechden dat voor den name Christi haer bloet vrymoedelick vergoten hebben, ende noch daghelicx vergietende sijn. Siet hoe vromelic datmen onlancx binnen Antwerpen dien godsalighen dienaer Gods Christoffel marissael, den welcken vele van ons na den Christoffel vleessche ghekent ende ghesien hebben, voor den eerwaardighen Marissael name Christi ende sijn heylich woort, cruyce, tormenten, ende Thantvver- veruolginghe gheleden, ia sijn bloet voor die waerheyt vergoten heeft. Laet ons hem als een warachtich voorbeelt ende pen verbrant. exemplaer der volstandicheyt na volghen, dwelck so claer ende nieuwe is, so dat niemant dat loochenen en mach. Hy heeft den Heere Iesum also stantuaestelick, niet alleene met den monde, maer metter doot selue beleden, als eenige in dese onse landen gedaen hebben: also ghi met Gods hulpe in sine historie hier na hooren sult. Maer wel salich is hy nv met allen vromen || getuygen Gods: want hy heeft de soudye [B 7^r] ende loon der onsterflicheyt ontfangen. ^a Nv heeft hy. sinen a 2.Tim. 4.7 strijd gestreden, nv heeft hy sinen loop voleynd, ende de b Apo. 14.14 croone vercregen. ^b Nv rust hy van sinen arbeyt, ende is Esa. 65.14 vrolick ^c by den Lamme dach ende nacht opden ^d berch Syon. c Apo. 7.14 Sinen strijd is in victorie verandert, ^e sijn tranen in vro- d Apo. 14.1 licheyt, sijn schande in eerlicheyt. Wat cant hem nv schaden, e Ioan. 16.20 dat hy hem een weynich tijts tegens de beeste ¹⁾ gestelt heeft? Esa. 26.18 wat schade ist hem, dat hy een weynich in den arbeyt geweest, f Psal. 126, ende ^f in tranen gesaeyt heeft? Hij triumpheert nv tegens de 5.6. beeste: hy maeyt ende gheniet de vruchten sijns arbeyts. § Al heeft g Apo. 14

1) De beeste, d. i. het Beest uit de Openbaring van Johannes (hoofdst. XIII en XIV).

de beeste haren mont open gedaen om sijn gedachtenisse van der aerden wt te roeyen, sinen name is nochtans by God ende den menschen onsterflick, ia tot verderffnisse alder vyanden Gods gheworden. God gonne ons sulcke vromicheyt, als wy met cruyce ende liden voor den name Christi besocht werden. Amen.

Lieue ¹⁾ Leser wy hadden ouer seker tijt, namelick den 18. Nouembris 1564. een corte historie des voornoemden Christophorj Fabritij aen den dach laten comen, op dat den gantschen handel siner geuangenissen, stantuaesticheyt ende vromicheyt tot meerder stichtinghe alder Christenen ende verbreydinge der waerheyt kenbaer soude werden. Maer mids dat de selue met so vele vicien mismaect ende ghesceynt in den druck gecomen was. So hebben wy de voornoemde hystorie in handen nemende, so verre alst doendelick was gecorrigeert, || [B 7.] ende in sommige plaetsen een weynich vermeerdert, ende met aenwisinghen der schriften op de marge verclaert. Dwelck wy te lieuer ghedaen hebben, siende dat de selue alom begheert, gelesen ende vercocht wert, niet sonder voorderinghe der waerheyt: so dat niet een van dese boecxkens, hoe vicius sy oock waren te coope ouerghebleuen is. Wy hebben hier ghesocht de sake meer eenuoudelick, dan met constighe redenen ende schoone coleuren te verhalen, wetende dat de waerheyt in alle historien neerstelick gheobserueert diend. Daerom verhalen wy niet al het ghene dat hy stichtelicken, ghehandelt, ghesproken, ende ghescreuen heeft, (want dat soude te lanck vallen ende ware ooc onmogelick) maer alleenlick de principale somme van dien. Ten anderen so en is hier niet bescreuen, dan dat wy met onsen ooghen ghesien, ende met ooren gehoort hebben: oft dat wy met schriften des Martelaers ende andere ghetuygenissen bewisen connen: hoe wel dat sommige vyandighe geesten, ende sonderlinghe de ghene die een weynich aen haer sweeren ²⁾ geraect sijn, haer niet en schamen de voornoemde Hystorie van leughenen te beschuldigen, dreygende de selue met openbare schriften ³⁾ te wederlegghen. Dwelck ist dat sy

1) In de vertaling van Guido de Bres is dit stuk van het voorafgaande duidelijker afgescheiden door eenige regels wit en het opschrift: ADVERTISSEMENT (quat. B, fol. 8^r en v).

2) „Sweeren” is het meervoud van „sweer” (ulcus). Met „de ghene die een weynich aen haer sweeren geraect sijn” bedoelt de schrijver: personen die in hunne zwakke, kwetsbare punten getroffen zijn.

3) Verbeterd uit „schriften”.

doen, soe verhopen wy deur Gods ghenade de waerheyt deser hystorien te bewisen, ende noch meer ander saken, die tot nu toe eensdeels wt cortheyt, eensdeels om ander oorsaken verswegen // sijn, in het licht te brenghen. Wy hebben hier oock [B 8'] een cleyen verhael ghedaen Oliuerij Bockij, die met den voornoemden Fabritio gheuanghen was, maer deur des Palsgrauen versoeck, nader hand los ghelaten: op dat wy den Leser nergens te cort en deden. Vaert wel goetwillighe Leser, ende neemt onsen arbeyt int goede. Den God des vredes sy met v. Amen. Met haesten desen 20. Iunij ¹⁾, 1565.

*De Tafel oft Inhoudt
deses Boecx ²⁾.*

VAn de gheuangenisse Christophorj Fabritij ende Oliuerij Bockij.	Fo. 1.
Een belidenisse des Gheloofs.	Fo. 17.
Een ander belidenisse des Geloofs.	Fo. 26.
Eenen brief aen den Ouderlinck.	Fo. 31.
Brieuen aen de Ghemeynte.	Fo. 52
Eenen brief aen langhe Margriete.	Fo. 73
Troostelicke vermaenbrieuen aen sine bedruete huysvrouwe.	Fo. 97
Hy wert aengheuochten ende besprongen van Libertijnsche gheesten.	Fo. 87.
Der Cloosters grouwelicheden.	Fo. 90.
Eenen brief aen een Dienaer des woorts.	99
Eenen oorlofbrief aen zijn huysvrou.	108
Oorlofbrief aen zijn broeder ende suster.	111 //
Den laetsten oorlofbrief aen zijn Medehulper inden woorde.	Fo. 112. [B 8']
Antwoorde ziins Medehulpers op den laetsten oorlofbrief.	Fo. 122.
Oorlofbrief aen de Ghemeynte.	Fo. 128
Christoffel wert verwesen.	132

1) In de vertaling van Guido de Bres staat: „Ce 2. de Juin”.

2) De inhoudsopgave wordt in de vertaling van Guido de Bres gemist. In plaats daarvan vindt men hier drie sonnetten, in de Fransche taal. Het eerste heeft tot opschrift (p. 1): *AV TYRAN, Qui ayant emprisonné Christophle Fabri et Olivier Bouck, en intention de les faire mourir tous deux, en a neantmoins deliuré l'un et fait brusler l'autre. P. et B. de Loque.* Het gedicht is eene uiting van den geest zooals boven in de *Inleiding*, blz. 276 v., is besproken. Boven het tweede staat: *Autre Sonnet sur la constance de Christophle Fabri Martyr* (p. 1). Boven het derde enkel een naam: C. DE NAVYERE (p. 2). Onder dit derde sonnet leest men weder: „Arbre d'Arbrisseau”. Vergel. boven, blz. 278 en 282, aant. 2.

Eenen troostbrief van een broeder aen Christoffel ghesonden.	Fo. 149
Siin Medehulper inden woorde seyndt hem noch eenen troost- brief.	Fo. 161
Christoffel vermaent een yeghelick.	170
Christoffel wert ter doot gheleyt.	Fo. 174
Van ziin doot ende opofferinghe.	Fo. 178
Van ziin leuen ende conuersatie.	Fo. 186
Vermaninghe tot den Rechters.	Fo. 190
Vermaninge aen de stadt van Antwerpen.	193
Requeste ghesonden ten Houe.	Fo. 199
Verlossinghe Oliuerij Bockij.	Fo. 210
Besluytinghe deser Historien.	Fo. 218
Summa der Historien in een liedeken begrepen.	Fo. 125 ¹⁾
Noch ziinder vele troostelicke seyndbrieuen achter aen ghe- ueecht, van diueersche Christelicke personen aen Christoffel ghescreuen.	Fo. 233 //

1) Lees : 225.

V a n d e g h e -
uanghenisse Christo-
phorj Fabritij ende Oliuerij
Bockij.

Folio 1.

Nt Iaer ons Heeren duysent vijfthondert drie ende tsestich ontrent de maent October, was binnen der stadt van Antwerpen een vrouwe der Iesuitscer secte, ghenaemt langhe Margriete bonetverkoopster van haer hanteringe. Dese vrouwe hadde groote begeerte (maer geueynsdelick) om met eenen geleerden man te handelen ende te spreken, om ondersceyt te hebbene (also sy seyde) tusschen de valsche ende warachtighe religie ende leere. Om deser oorsaken wille is een Dienaer des woordts met noch eenen Godvreesenden ende gheloouigen man tot haer gegaen. De weleke daer comende hebben eenen Pape by haer gheuonden, waer deur een tsamensprekinghe tusscen beyde gheresen is, maer daer en wert niet wtgherecht. ^a Want de duysternisse en conde met den // lichte niet ouercomen ¹⁾, so dat dese voorge-naemde vrouwe ghebleuen is, gelijc sy te voren was. Maer ontrent een half iaer daer na, inden Iare M. D. vier ende tsestich voor Pinxter, so gheueynsde haer ²⁾ wederom dese voornoemde Margriete een begeerte te hebben tot der waerheyt, ende dat om een verraderie aen te stellen, dwelck sy langhe in haer herte ghe-draghen hadde, waer toe sy oock van Papen, Monicken ende Iesui-ten ghesuborneert ende wtgemaect ³⁾ was. So heeft sy dan eyndelick haer verraderie aldus wt gherecht. Ontrent den voornoemden tijt heeft sy met eenen liefhebber der waerheyt gesproken, voor welcken sy haer gheliet ⁴⁾, de Paepsee kereke te willen verlaten, so verre men haer bewese door eenen geleerden man, dat de selue kereke valsch,

Lange Mar-
griete.

Gheueynst-
heyt.

Sy begheert
met eenen ge-
leerden man
te spreken.

Een dienaer
des vvoorts
spreect met
haer.

a Ioan. 1. 5.

Ioan. 3. 19.

2. Cor. 6. 14

Fol. 2

Sy vvas vvt
ghemaect om
te verraden.

1) „Ouercomen” is hetzelfde als het hedendaagsche „overeenkomen”.

2) De schrijver gebruikt hier een wederkeerend werkwoord „hem gheueynsen”, in de beteekenis van „veinzen”.

3) Men had haar deze taak opgelegd, haar daartoe onderricht. Kilianus, *Etymologicvm textonicae lingvae*, p. 825: wt-maecken. j. toe-maecken. Subornare, clām submittere. — Guido de Bres vertaalt: incitee.

4) Sy haer gheliet, d. i. zij nam den schijn aan.

afgodisch, ende van der Apostolijcke leere afgeweken ware, gelijk sy van velen befaemt wert. Dit selue vernomen hebbende een van die twee voorscreuen die tvoorgaende laer met haer gesproken hadden, is tot haer wederom gecomen, om te vragen wat haer begheerte was. Daer op sy geueynsdelick antwoordende seyde, dat sy van herten seer ongerust was, begheerende onderwisinghe ende onderrechtinghe inden gelooue, om also den Heere kennende van gantscer herten na te volgen. Van // deser antwoorde heeft den anderen seer verblijt ende verheucht gheweest, haer vermanende tot berou ende beteringe: ende dat sy den Heere soude betrouwen, versekert sijnde, indien sy hem van herten sochte, dat hy bereyt ware om haer in genade te ontfanghen. Ten eynde na vele andere woorden seyde sy sulc een verlangen te hebben, om met eenen gheleerden man te spreken, soe dat haer den tijt te lanck viel. Waer op hy gheantwoort heeft, dat het gheen cleyne sake en was, yemant by sulcke persoonen als de Papen sijn te brenghen, want daer meerder perijckel in ghelegghen was dan sy wiste. Maer daer teghen sprack sy datmen geen perijckel van harent wege dorste sorghen ¹⁾: want sy was so vierich ende inwendich gheroert om de waerheyt te ondersoecken, so dat sy voor haer genomen hadde noch te biechte noch te Sacramente te gaen (so sy dat noemen) voor dat sy anders onderrecht sijnde in haer herte gherust ware. Dit hoorende is hy van haer gescheyden, belouende de sake te beneerstighen ende te veruorderen, soe vele hem moghelick ware. Dese voorscreuen Margriete niet ophoudende, op dat haren raet-slach mochte ten eynde comen, heeft daer na groote lust ende viericheyt tot der waerheyt bethoont (maer met wterlicken schij-//ne) tot dat sy ten lesten van eenen goeden man ghebrocht is geweest by eenen Dienaer des woordts, ghe-naemt Christoffel Marissael oft Smit int Latijn Faber oft Fabritius, die doen ter tijt een Leeraer oft predicant was inde Ghemeynte van Antwerpen, den welcken sy nader hant verraden heeft. De voornoemde Christoffel, na dat hy verstaen hadde, dat sy begheerde onderwesen te sijn in sekere articulen, daer in sy seyde ongerust te sijne, nemelick inden Doop, menschwerdinge Christi, ende principalick in het Sacrament des Nachmaels, so heeft hy haer wt de scrift van dese drie puncten ende stucken onderrecht, so dat sy (so verre den doop ende menschwerdinge aenghinck) beter te vreden ende gherust was dan te voren: maer aengaende den Sacramente des Auontmaels en conde sy haer noch niet wel gherust stellen, also sy seyde. Na dese reyse heeft sy soe lanck so vieriger gheschenen, so dat sy dicmaels begeerde

This pericu-
leus met den
papen te han-
delen

Fol. 4
Sy vvert by
eenen anderen
Dienaer des
vvoorts ge-
bracht.
Christophorus
Fabritius.

1) Dorste sorghen, d. i. behoefde te vreezen.

vermaent te sine, so wel tot haren huysse, als aen haer craem, tot dat sy na haer begeerte in een predicatie ofte vermaninghe (die daer heymelick ende secretelic inder Gemeynte Christi om der vreesse ende vreden wille geschiede) gebrocht was op des Sacraments dach (somen die naemt) den eersten Iunij: al waer de voorseyde Fabri-//tius de predicatie gedaen heeft, handelende van het warachtich gebruyse des Nachtmaels, ghelijc het van onsen Heere Christo Iesu inghestelt, vanden Apostelen gebruyct, ende menich hondert iaren daer na in de Christelicke kereke onderhouden is gheweest. Nae de predicatie werde die voorseyde Margriete gevraecht, hoe dattet haer beuiel. Sy antwoorde redelick, maer moeste noch breder met Cristoffel daer van spreken, om hem deene ende dandere te vrighen. Wt welcker oorsaecken wille is de voorgenoemde Christoffel ten diueerscen stonden by haer gecomen: maer sy (willende meer dan een verraden) begeerde met noch eenen geleerden man te spreken. Fabritius kennisse hebbende met eenen seer geleerden ende God vreesenden man, ghenamt Oliuerius Bockius, van Aelst in vlaenderen gheboren, Professeur der Latijnscher spraken inde vermaerde vrome schole ²⁾ van Heydelberch, in des Palsgrauen landt, die corts te voren herwaerts ouer gecomen was om seker sijnder affeyren ende saken wille, heeft den seluen by Margiete gebrocht, den welken sy ghehoort hebbende begeerde meer met hem te spreken, maer ten was doen ter tijt so niet ghelegen. Daer na heeft sy ooc begheert ende ghebeden, datmen met haren // Pastoor genaemt heer Simon soude willen spreken, om also van beyde sijden onderrecht te werden ende onderscheyt te hooren, vastelick belouende haer te houden aen de sijde der ghener die sijn gelooue alderbest met Gods woort bewisen soude, ende inder waerheyt versekerende dat noch van haer noch van haers Pastoors wegen eenich perijckel oft swaricheyt soude comen. Och (seyde sy) oft sulcx deur my quame ³⁾, waer soude ic my wenden, waer soude ick my keeren? Ten soude nemmermeer van mijn herte gaen, ende ick en soude nemmermeer gherust sijn. Om dese ende meer andere haer claghelicke woorden ende lamentatien heeft Faber beweecht geweest op eenen sekeren dach ontrent den sesten Iunij in het bywesen van Margriete ende haren man, met den Pastoor te handelen, den welken hy vele ende diuersce scriften wt den ouden ende nieuwen Testamente voorgehouden heeft, waer op den Pastoor niet vele wetende te antwoorden, heeft hem beroepen op de oude vaders ende leeraers der kercken, met de welcke hy sijn leere

Sy hoort de predicatie ¹⁾ Fabritij in de Ghemeynte.

Fol. 5

Oliuerius Bockius.

Oliuerius spreekt met Margriete.

Fol. 6

H. Symon prochlaen van Marien kercke.

Disputatie vant Nachtmael tusscen Fabritium ende H. Symon.

1) Verbeterd uit „predicatie”.

2) Verbeterd uit „schole”.

3) Verbeterd uit „quawe”.

wilde beuestighen. Hier op sijn sy vanden anderen ¹⁾ gescheyden, na dat sy eenen anderen dach bestemt ende verordent hadden ²⁾ sommige hebben brant geroken ende voor eenighe verraderie be-

Fol. 7 vreest ende besorcht geweest. Maer // Christoffel, die de sake begonnen hadde begheerdese met Gods hulpe te volbrengen: ende was daer toe te vlitiger ende vieriger, om dat de voornoemde Margriete hem toegheseyt hadde, dat in dien hy haer conde winnen, wel ³⁾ hondert met haer soude winnen. Ten anderen was hy daer door oock beweecht, om dat sy van rouwen ende groot verlangen (so sy haer gebaerde ⁴⁾) eens in groter siecten geuallen was, om datmen weygerde oft ymmers te lange vertoefde met haer te spreken, te onderwisen, te vermanen ende te troosten. Deur dese dubbelheyt heeft den goeden ende eenuoudigen man iammerlick bedrogen geweest. So is dan ten eynde de tweede tsamensprekinge ontrent den xxvi. Iunij tusseen Fabritium ende den voorscreuen Prochiaen ⁵⁾ toeghegaen. In dese disputatie heeft den Prochiaen aldererst wat voortgebracht ende geallegeert wt Augustino, dat hem dochte goet ende tot sijnder materie behulpich te sine. Dese sententie Augustini handelde van het Nachtmael ende vander transsubstantiatie, dat is, van de veranderinge des broots in vleesch, ende des wijns in bloet, door de cracht van vijf woorden, die daer ouer gelesen ende gesproken werden. Hier op heeft Fabritius ander plaetsen ende allegatien (die veel claerder waren) ooc wt

Fol. 8 Augustino voort gebracht, Augu-//stinum met Augustino wederleggende, oft ymmers verclarende ende wtleggende, ende begeerde vanden Prochiaen dat hise lesen wilde. De Pastoor spitich antwoordende sprack dat hise selue lase: twele by Christoffel gedaen sijnde, so en heuet ⁶⁾ de Pape also niet willen verstaen, maer siende dat hy te seere duer ⁷⁾ die plaetsen ende meer ander (die Fabritius wt die oude vaders voort bracht) ghedrongen werde, heeft finalick Augustinum ende alle de oude vaders ende Leeraers der kercken, (daer op hy hem eerst beroepen hadde) met eenen hoop tsamen verworpen, ghelijck hy van te voren in de eerste tsamensprekinge geen schriftuer en wilde ghealligeert hebben, ia dat meer is, ende grootelick te verwonderen, de eygen decreten sijnder kercken ⁸⁾ (die sy nochtans meer achten ende in meerder weerden hebben dan de heylige schrift ende oude vaders) om dat de voorgenoemde plaet-

O vvonder-
licke ghe-
ueynsteyt!

De tvveede
disputatie.

Transubstan-
tiatie.
Hoc est enim
corpus meum.

De consec.
dist. 2. al
vvaer onder
ander vvoor-
den staet dat
het lichaem
Christi niet
vleeschelick
met buyck

1) „Vanden anderen” wil zeggen: van elkander.

2) Hier zou eene punt behooren te staan.

4) Haer gebaerde, *d. i.* zich voordeed.

6) Heeft het.

3) „Hy” wordt niet herhaald.

5) Pastoor der parochie.

7) Lees: deur?

8) Bedoeld is het *Corpus iuris canonici*. De op den rand genoemde plaats in het *Decretum* van Gratianus is eene vrije aanhaling van c. 44. 47. D. 3. de consecr., in de uitgave van Friedberg, Lips. 1879, P. I, col. 1330 seq.

sen daer in verhaelt ende ghealligeert stonden, het welck Fabritius nemende die Pauselicke decreten ¹⁾ in sijn hant den Prochiaen claerlick betoocht ende bewesen heeft. Den Pastoor na oude costume der Papisten ende ander ketters heeft sijnen wtulucht gesocht met quaetspreken, lasteren, schelden, ende dreygen. Als Marissael sijn dreygementen ende lasterlicke woorden hoorde, is hy wech gegaen ende van daer // vertroocken, den Pape by de vrouwe latende. *Fol. 9*

Aldus is dese disputatie ende tsamensprekinge gheeynt. Sdaechs daer na isser een broeder der ghemeynten Christi by Margriete ghecomen, om haer te vragen, hoe sy wt de voorgaende disputatie in haer gemoet ende conscientie gestelt was, waer op sy geantwoort heeft dat het beter was dan te voren. Maer ick was seer verslagen (seyde sy) doen ick hoorde dat den Pastoor so seer Christoffel dreychde, twele ick noyt te voren ghemeynt noch gedacht en hadde. Daerom hebbe ick nv ooc met minen man besloten te verhuysen ende gantschelick voor my genomen ²⁾ op een ander plaetse te gaen wonen, ende niet meer metten Papen eenige gemeynschap oft conuersatie te nemen oft yet met hen te doene willen hebben, maer gantschelick de Papisterie verlaten ende daer wt scheyden. Want ick sie ende mercke wel (seyde sy) dat sy trechte niet vore en en ³⁾ hebben, ende dat haer dingen niet en dooghen, nademael sy haer leere ende ghelooue met quaetspreken ende dreygen willen houden staende. Ic sie nv wel wat si voor een volck sijn: daerom wil icse ooc verlaten ende laten lopen. Maer aengesien sy met twist ende oneenicheyt gescheyden sijn (waerom ick gheen volle onderscheyt en conde ghecrigen) so soude ick geerne noch eens alleene // sonder den Prochiaen met Christoffel ende Meester *Fol. 10*

Oliuier spreken, om also breeder onderrecht te werden. Dese begheerte is haer gheerne gheconsenteert de wile men daer wt geen perijckel noch swaricheyt verwachtete, eensdeels om datter den Pape niet en soude wesen, eensdeels om dat sy selue de plaetse der tsamencoemste (daer sy met hem spreken soude) niet also veel als eens ⁴⁾ en begheerde noch wilde weten. Bouen dien seyde ende affirmeerde sy voor de waerheyt dat den Pastoor na Louen soude reysen om Licentiaet te werden ende daer een wile tijts bliuen soude, so dat van sinen persoon geen swaricheyt en conde comen, ende soude ⁵⁾ ooc toeuen tot dat hy vertroocken ware. Als dan en souder gheen perijckel met allen ⁶⁾ wesen, so sy seyde. Maer (och

ende tanden
maer geestelijc
deur den
ghelooue in
Christum ge-
geten ende ge-
nut vvert.

Aenmerct de
valscheyt de-
ser vrouwe.

Symon
dreychde Fa-
britio.

1) Zie blz. 306, aant. 8.

2) Voor my genomen, *d. i.* mij voorgenomen.

3) Dit „en” (overtollig) staat op het begin van een regel.

4) „Niet also veel als eens” wil zeggen: geen en enkelen keer.

5) „Soude” is hier te verstaan als „zij zou” of „men zou”.

6) Gheen perijckel met allen, *d. i.* in het geheel geen gevaar.

lacen) het is wel anders gebleken, so wy hooren sullen. Want hier lach de nope ¹⁾, ende hier schuyldte het fenijn: ende wt het water dat alder stilst scheen, is het meeste tempeest ende onweder opgheresen. So is haer dan tsaterdaechs den eersten Iulij de wete ghedaen tsondaechs smorghens te ses vren op de wijngaerts brugge te comen, al daermen haer wachten soude ende van daer in een seker huys leyden om met hen te spreken, also sy begheert hadde.

Fol. 11 Ter seluer vren des voorgenoemden Sondaechs is Margriete // met haren man op de bestemde plaetse ghecomen ende van daer in het huys geleyt, aldaer de voornoemde Fabritius ende Bockius met noch eenen anderen gecomen sijn, welcke sy geueynsdelick de hant geuende gegroet heeft ende hertelick wellicome gheheeten. Als sy nv tsamen gheseten waren, daer ooc de man vanden huysse ende sijn wijf die sieck te bedde lach tegenwoordich waren, so hebben sy de voornoemde Margriete eerst voor al in het punct des Nachmaels onderwesen, waer in sy seyde meest ongerust te sijn. Als sy nv grondelic daer in onderrecht werde, ende de grouwelicheden des Paepseen brootgods mitsgaders alle haer grousame afgoderien hoorde, so hielt haer dese valsce vrouwe als oft si van herten seer benaut was, vraghende oft daer geene genade voor haer was, waer mede sy subitelick ter aerden sanck, veynsende deur banghicheyt in onmacht te vallen, so datmen haer wat cruyts ²⁾ inden mont ghegeuen heeft, op dat sy tot haer seluen soude comen. Daer na hebben sy haer vermaent ende getroost met vele schoone woorden ende troostelicke beloften des godliken woordts.

O dobbel-
heyt!

Sy valt in
onmachte.

De Marcgra-
ue coemt in de
camere.

Fol. 12 Hier en tusschen is de Marcgraue ende Schoutet met haer die-
naers in de camer gecomen daer sy vergadert waren. Voorts de
Klebitius. Marcgraue aen de tafel staende met // een pistolet in sijn handt,
heeft den voorscreuen Fabritium in Latine geuraecht oft hy Kle-
bitius was. Hy seyde neen: ende anderwerf geuraecht sijnde hoe
sinen naem was, heeft hy gheantwoort: Christoffel is minen name.
Desgelijcx Oliuerius ghevraecht sijnde heeft sinen name beleden,
ende niet versweghen. Daer nae heeft de Marcgraue oock Margriete
gheuraecht (quansuys als oft hy nergens af en wiste) wat doet
ghy hier (seggende) dante ende slauetse? ³⁾ waer op sy antwoorde
dat sy daer ghecomen was om gheleert ende onderrecht te wer-
den, ^r ende om haer salicheyt te soecken. De Marcgraue seyde
daer op dat sy wel anders eer dry daghen spreken soude. Haren

1) „Hier lach de nope” beteekent: hier lag de valstrik, hier schulde de voetangel. Kilianus, *Etymologicvm teutonice linguae*, p. 420, verklaart „nope” onder meer als „punctus”. De Bres vertaalt: icy estoit assise l’embusche.

2) Wat cruyts, *d. i.* een geneeskrachtig kruid.

3) „Dante” beteekent: lichtzinnige vrouw; „slauetse”: vuil, smerig mensch.

man sloech sijn handen te gadere, segghende: mijn heere dit is deerste reyse dat icker oyt gheweest ben. Den anderen die met Fabritio ende Oliuerio gecomen was, werde ooc na sinen name ende woonstede geuraecht, dwelck hy trouwelick bekent heeft. Ende aenghesien dat hy poorter was, so en werde hy niet gheuanghen, maer moeste den Marckgraue toe segghen tsijnder verantwoordinghe te comen, dies versocht sijnde. Dit selue heeft ooc de man van den huysse ende Margrietens man met eenen eedt gheaffirmeert ende belooft. Maer de Marckgraue beual hen // daer soe langhe te bliuen, tot dat hy den Burghemeester ghesproken hadde: maer dese twee (seyde hy) moeten met my gaen. De welcke terstont als twee onnoosel scaepkens wech gheleyt werden. Daer bleuen acht oft thien diefleyders het huys bewarende, tot dat de Schoutet wederkeerde, diese wederom vraechde als te voren, ende haer namen opt scrift nemende heeftse laten gaen.

Fol. 13

De Marckgraue en mach gheen borgers vangen sonder consent vanden Burghemeester.

Dat dese tsamencomste met plaetse, tijt, ende persoonen den Marckgraue bekent is geweest, ende al geweten heeft ¹⁾, is aldus toegegaen. Als dese lange Margriete de wete ontfanghen hadde, so is sy tsauonts ten huysse van den Marckgraue gegaen, den welcken sy vander tafele heeft doen roepen, ende de sake te kennen ghegeuen. Als sy nv tsondaechs na het huys gheleyt werde, so isser een van achter gevolcht om het huys waer te nemen, daer sy ingaen soude. Ende als sy quam voor het huys heeft sy seer luyde gheuraecht (op dat het den anderen beter hooren soude) oft dat het huys was daer sy moeste ingaen. Ic meynde (riep sy) dattet veel voordere ²⁾ was. Daer gaet een ghemeyn gheruchte onder tvolk, dat sy twee oft drie hondert guldens voor haren loon ontfangen heeft, so dat sy beter geloont ende betaelt is dan // Iudas ^b was. Oft haren man van der voorseyde verraderie yet gheweten heeft, is als noch onseker ende onbekent. Hy wert menichmael van Fabritio nae der handt in sinen banden deur briuen ontschuldicht ende beclaecht, hem noemende den goeden ende onnooselen man, waer van wy God laten oordeelen. Wy meynen dat sulck een verraderie noyt ghesien, ghehoort, noch ghelesen was, als dese die langhe Margriete bedreuen heeft. Men soude ten vollen daer van niet connen spreken noch scrijuen.

Verraderie.

Fol. 14

b Mat. 26.15
Zach. 11. 10

Als nv dese twee gheleerde ende godsalighe mannen Fabritius ende Bockius na den steen ³⁾ ten seuen vren gheuanghen geleyt werden, soe vergaderde daer een menichte van volc op der straten,

Sy vverden gheuanghen gheleydt na den steen.

1) Nl. de markgraaf.

2) Voordere, *d. i.* verder, Guido de Bres vertaalt: plus auant.

3) De „steen” is de stedelijke gevangenis te Antwerpen.

De gheuanghenen spreken tot den volcke.

Fol. 15

Fabritius vvert ghepinicht.

Hy hadde te Brugghe een Carmeliter moninc gheveest.
c *Gen. 2. 24*
Matt. 19. 5
d *1. Cor. 7. 2*

Fol. 16

Hi vvert befaemt ²⁾ van versakinge ende afvrijckinghe.

die hen verwonderden ende vraechden, waerom dat men sulcke frissche, schoone, ende treffelicke mannen van aensien geuanghen hadde. De Serganten ¹⁾ beureest sijnde, spraken tot den volcke dat sy als quaetdoenders gheuanghen waren, waer op de gheuanghene om hen tontsculdigen geantwoort hebben, dat het om geen quaet noch schelmerie, maer voor die waerheyt ende gherechticheyt gheschiet was. Ende sy aldus vele tot den volcke sprekende ende vermanende, in sonderheyt Oliuerius, met grooter // verwonderinghe des volcx, om haerder gheleertheyt, welsprekenheyt ende vrymoedicheyt, zijn eyndelinghe gecomen tot in den steen, al daer sy in stricken ende banden ghesedt zijn.

Des anderen daechs is Christoffel op de pijnbanck geworpen, daer hy seer wreedelic ende tyrannelick gepinicht is geweest, ia soe onmenschelick, dat hy nauwe binnen dry oft vier vren tot hem seluen ghecomen en is, hoe wel dat men daer toe by den viere alle hulpe ende neersticheyt dede: waer van hy oock de litteeckenen in sinen liue tot sijnder doot ende op offeringhe toe ghedraghen heeft. Op de pijnbanck hebben sy hem vele geuraecht van sinen persoon, ampt, handelinghe, ende oft hy een huysvrouwe hadde. Waer op hy gheantwoort heeft dat hi een Carmeliter moninc gheweest hadde binnen der stadt van Brugge zijns vaders lant, ende nv deur des Heeren ghenade een Leeraer oft Predicant der Christelicker gemeynten was gheworden: oock dat hy na de ^c instellinghe Gods ende ^d leere Pauli een huysvrouwe getrouwt hadde. Ten anderen hebben sy hem seer geuraecht na ettelicke personen, sonderlinge na de Dienaren der Gemeynthe Cristi sine medehelpers, waer op hy wijslick ende discretelick, maer nochtans warachtelick deur des Heeren ghe-//nade gheantwoort heeft, die sijn tonge ende mont bewaert ende gheregeert heeft, so dat niemant deur sijn confessie ende bekentenisse in eenigen noot, perijckel, oft swaricheyt ghecomen is. Voorts was hy geuraecht, oft hy niet en wilde goeden raet van gheleerde ende goede mannen hooren ende volgen. Waer op hy antwoorde dat hy gheen goeden raet en wilde verwerpen, maer hem geerne daer onder geuen ende submitteren.

Wt dese sine antwoorde hebben sommige heeren die het ondersoek ende examinatie deden met meer anderen, als papen, monicken, ende Iesuysten onder tvolek ghesaeyt, dat hy sijn gelooue versaect hadde, ende wederom in sijn clooster begheerde te gaen, om de verlaten religie, metter cappe aen te nemen. Dit gheruchte sprejde

1) „Serganten” (hetzelfde als „sergeanten”) zijn gerechtsdienaren. Zie Kilianus, *Etymologicum*, p. 584. Guido de Bres heeft: sergens.

2) Befaemt, *d. i.* beticht, als schuldig gedoodverfd. Kilianus: diffamatus.

seer wijt ende breet in landen, steden ende dorpen, so dat hier deur groote lasteringhe ende arghernisse der ghemeynten Christi onder den volcke opgheresen ende ghecome is, met grooter droefheyt ende swaermoedicheyt van vele godureesende mannen ende vrouwen. Maer aldermeest heuet ¹⁾ den geuangen Christoffel bedroeft ende beswaert, dwelck hem als een dootlicke wonde in sijn herte was, so dat hem dit meerder pine ende cruyce geweest is, dan sine ellendighe geuancenisse ende sware banden. Dit selue ge-//ruchte heeft van de meeste menichte gheloofd geweest, waer deur sommige personen veroorsaect sijn gheweest aen den geuanghen te scriuen, om hier af vander waerheyt gheinformeert te sijn. Waer op hy gheantwoort heeft dat het alle versierde ²⁾ leughenen waren, iae dat hy noyt ghedacht noch ghepeynst en hadde. Ende tot meerder beuestinge ende breeder confirmatie der waerheyt, soe heeft hy onder allen een belidenisse sijns geloofs aen hen ende de gantsche Ghemeynte ghescreuen ende ghesonden, also hier nauolcht.

Fol. 17

Hy seyndt
eene belide-
nisse sijns
Gheloofts.

De belidenisse des gheloofts.

Aer ^a is (scrijft Paulus) een Heere, een Gelooue, een Doop, een God ende Vader: alsoe segghe ende belide ick, daer is maer een ^b ewich leuen, tot het welcke men niet meer dan ^c deur eenen wech ingaen can. Gelijc daer ooc maer ^d een versoenoffer is, ^e ende eenen middelaer Christus Iesus, ^f eenen hoogen Priester na de ordinantie Melchisedechs: ^g den eenigen Coninc der Coningen ende Heere der Heeren: ^h den eenigen Leeraer, Herder ende warachtich Propheet sijnder Ghemeynte. Waerom hy ten rechten ghenaemt is ⁱ Iesus, dat is, salichmaker. Want hi zijn volc // salich maect van hare sonden. Dese is ^k warachtich God wt der substantie ende wesen sijns hemel-
schen vaders, voor allen tiden gheboren, hem euen gelijk int wesen, wijsheyt, almogentheyt, cracht, eeuwichheyt etc. Hy is ^l ooc in de volheyt des tijts ^m wt ende van de reyne heylige maghet Maria deur de cracht ende werckinghe des H. gheests, sonder toedoen des mans geboren, ⁿ ende in alles wtgenomen de sonde, den menschen ghelijck gheworden: Soe dat hy ^{nv} is ende blijft ^o warachtich God ende mensce: wt welcken, ende deur welcken, ende van wien men alleene ontfangt, al dat ons noodich is tot het ewich leuen. ^q In hem leuen wy, roeren ende zijn wy, ^r hy is de deure der scaepskoyen, ^s den wech, de waerheyt, ende het leuen: ^t het

Fol. 18

k Rom. 1. 4
ende. 19. 5
l. Ioan. 5. 20
Hebr. 1. 2
Col. 1. 15
16. 17
Ioan. 1. 1
l Gal. 4. 4
m Esd. 7. 14
Matth. 1. 23
Luc. 1. 35
ende. 2. 7

1) Heeft het.

2) Verzonnen.

a Ephe. 4. 5
b Ioan. 17. 3
c Math. 7. 13
Ioan. 14. 6
Hebr. 9. 8.
Ioan. 10. 9
Ephes. 2. 8.
d Hebr. 8. 3
Eph. 5. 2.
e 1. Tim. 2. 5.
Gal. 3. 9
Heb. 9. 15
f Psal. 110. 4
Heb. 2. 17
g 1. Tim. 6. 15
Apo. 17. 14
h Deut. 18. 15
Act. 3. 22
i Matth. 1. 21
Luc. 1. 31
Act. 4. 12

hoofd ende fundament sijnder kereke, ende de eeuwige v salicheyt. In hem deur tgelooue sijn wy inghelijft ende ingegriffijt ¹⁾ als de leden den hoofde, y ende de wijnrancken den wijstock. z De vruchten die wy draghen sijn sine, de wercken die wy doen (so verre het wercken des gheests sijn) sijn sine. Want sonder hem en vermogen wy met allen niet ²⁾. Ende gelijk een wijnranck gheen vruchten draecht, ten sy datse in den wijstock blieve: also wy oock, ten sy dat wy in Christo bliuen. Ende al ist by al dien dat Christus ons hoofd ten hemel na den lichame is // a opgeuaren, ende b sidt aen sijns vaders rechter handt, so en heeft hy nochtans sijn kereke niet c verlaten, d maer regeert, onderhout ende oeffent die deur sinen H. geest: met welcken gheest de dienaren des woorts begaeft sijnde prediken ende vercondigen Gods woort tot opbouwinge der seluer kereke: e Ende so wie dese hoort, die hoort Christum, so wie dese verworpt, die verworpt ooc Christum.

Tot meerder troost ende versterckinghe onses swacken verstants ende geloofs heeft de selue Heere Iesus Christus sijnder genaden ende verdiensten ghedencteecken en achtergelaten, die tot den eynde deser werelt dueren sullen: op dat wy daer deur als Godsalige ende noodighe oeffeningen inden warachtigen gelooue beuesticht, gesteret ende vermeerderet werden. Dese segelen der ghenade, diemen gemeenlic Sacramenten noemt, en sijn niet vele, maer alleenlic twee: nemelick den Doop ende het Nachtmael. Door den Doop werden wy als borgers ende huysgenooten Gods in syn H. gemeente ontfangen. In het Nachtmael worden wy tot een geestelick ende hemelsch leuen onderhouden ende geuoet. f Den Doop reynicht ons van onse sonden, ende is het g badt der wedergeboorten ende vernieuwinge in het bloet onses Heeren Iesu Christi. Inden Doop vernieuwt ende versterct God sijn h ver-//bont met ons, dat hy voortijts met Abraham gemaect hadde. Tverbont en is niet verandert, maer alleenlick het teecken, te weten het i mes in het water: de Besnidinghe inden Doop. k Christus bloet is vergoten, daer en mach gheen bloet meer vergoten werden. l Het water is nv het teecken der afwasschinghe onser sonden, de welcke in het bloet Christi alleen sijn cracht heeft. m Tot dit heylich ende Godlick verbont sijn niet allenlick ⁴⁾ uoliarighe ende volwasschen, maer ooc onmondige ende cleyne kinderkens ge-

n Phil. 2. 7
Hebr. 2. 14
17. ende 4. 5
o Rom. 1. 3. 4
ende 9. 5
p Ioan. 1. 16
Col. 2. 10
q Act. 17. 28
r Ioan. 10. 7
s Ioan. 14. 6
t Ephe. 1. 21
ende 5. 23
Col. 1. 18
1. Cor. 3. 11.
v 1. Cor. 1. 30
Act. 4. 12
ende. 10. 43
x Rom. 6. 5
ende 8. 1
y Ioan. 15. 5
z Ioan. 15. 2,
4. 5.

f Marc. 1. 4
Luc. 3. 3
Ioan. 3. 23
Act. 3. 38
g Eph. 5. 26
Tit. 3. 5.
h Gene. 17. 11
Rom. 4. 10

1) „Greffien” (griffien) wordt door Kilianus verklaard als „enten; inoculare, inse-rere, emplastrare”. Zie *Etymologicvm*, p. 200. Guido de Bres vertaalt: nous sommes entez en luy.

2) Met allen niet, *d. i.* niemendal.

3) Augustinus, *De doctrina christiana*, L. III, c. 9, in zijne *Opera*, per theol. Lovanienses, Par. 1651, T. III, p. 22, col. 1 *d.*

4) „Allenlick” (met omgekeerde letter „i” gedrukt) is hetzelfde als „alleenlick”.

Fol. 19
a Marc. 16. 9
Luc. 24. 50
Act. 1. 9
b Mar. 16. 19
Rom. 8. 34
Col. 3. 1
c Matt. 28. 20
Ioan. 14. 18
d Eph. 4. 11
e Mat. 10. 40
Luc. 10. 16
Ioan. 13. 20
Augustinus
doct. Christ
Lib. 3. cap.
9 ³⁾
Tvvee Sacra-
menten.

Fol. 20
i Luc. 1. 55
Act. 3. 25
Col. 2. 11
k Heb. 10. 22
l 1. Ioan. 1. 7
Apoc. 1. 5
1. Cor. 6. 11
1 Pet. 1. 2

m Gen. 17. 11 roepen, den welcken nu het teecken des verbonts so wel toecoemt
 Act. 2. 39 als het den kinderen der Ioden eertijts toequam. ⁿ Hierom be-
 n Mat. 19. 14 ualtse Christus tot hem te brengen, ende noemtse erfgenamen van
 Mar. 10. 14 het rijke der hemelen. ^o Derhaluen werden der geloouigher kinderen
 Luc. 18. 15 van Paulo heylich ghenamt ^p als die de belofte der salicheyt in
 o 1. Cor. 7. 14 Christo (ghelijck Petrus leert) toecoemt ende toebehoort. ^q Hierom
 p Act. 2. 39 hebben oock de Apostelen gheheele huysgesinnen gedoopt, ^r gelijk
 q Act. 16. 15 Abraham zijn huysgesin besneden heeft. Ende gelijc de Besnidenisse
 1. Cor. 1. 14 maer eens gheschiede, ^s also en machmen oock maer eens gedoopt
 Act. 18. 8 werden. De weerdicheyt des dienaers en ghelt hier niet, maer de
 r Gen. 17. 25 instellinge Gods. ^t Want Iudas heeft also wel ghedoopt, gepredict
 s Eph. 4. 5 ende miraculen gedaen // als die ander Apostelen. De ^v Baalsce *Fol. 21*
 t Matth. 10 ende afgodissche Papen hebben so wel besneden als de ander, wiens *v 1. Reg. 13*
 Ioan. 4. 2 Besnidinghe van eender weerden was. ^x Alle volwassen die onge- *ende 18.*
 doopt zijn moeten onderwesen ende geleert werden, ende haer ge- *x Mat. 28. 19*
 looue beliden eer si gedoopt werden, niemant en wort ooc verdoemt *Marc. 16. 15*
 om dat hy niet ghedoopt en is, maer om dat hy den Doop ende
 Gods instellinghe veracht. Het niet hebben en verdoemt niet, maer
 die verachtinche, so Bernardus schrijft: waermede ooc Augustinus *Bernardus*
 oock ²) ouer een coemt. Want andersins maectmen van het water *Epist. 70 ¹)*
 eenen afgod. Wy verworpen in het gebruyck des Doops alle on- *August. Lib*
 nutte ceremonien ende superstition, diemen aen de instellinghe *3. de quest.*
 Christi toeuoecht ende by hangt tot verduysteringe der seluer *vet. Test.*
 insettinghe. Maer om dat wy het liden, doot ende verdiensten Christi *Het nacht-*
 niet en souden vergheten, noch tot wanhope, noch tot onbehoor- *mael.*
 licke middelen der salicheyt souden ghebracht werden, ^y so heeft *y Mat. 26. 20*
 ons de selue Heere Iesus Christus dat ander ³) Sacrament sijns lichaems *Mar. 24. 22*
 ende bloet ingestelt tot memorie ende ghedachtenisse sijns lidens *Luc. 22. 19*
 des doots ende offerhande, die hi ghedaen heeft aen den houte des *1. Cor. 11. 23*
 cruycen voor onse sonden. Wy worden maer eens natuerlic ge- *Fol. 22*
 boren, maer geboren sijnde behoeuen wy dagelick-//sce natuerlicke *Fol. 22*
 spise: also ooc eens geestelic wedergeboren sijnde behoeuen wy *z Eph. 4. 13*
 daghelicksce gheestelicke spise ende voetsel, op dat wy daer deure *a Ioan. 6*
^z opwassen tot eenen volcomen man in Christo. Hier toe is ons *b Ioan. 3*
 het lichaam ende bloet Christi nut, het welc ons tot een ^a ghees-
 telicke spijsse ende dranc gegeuen is. ^b Het leuen der wederge-

1) Bedoeld is: Bernardus, *Ad magistrum Hugonem de sancto Victore*, in de *Opera omnia*, Par. 1572, Epistola 77 (niet 70), fol. 343 verso, *h*, waar hij, sprekende over Augustinus, zegt: satis evidenter ostendit fidelem et conversum ad dominum, non si nequiverit, sed si contempserit baptizari, fructu privari baptismatis. — In de uitgave van Mabillon, Par. 1719, Vol. I, komt dit voor als: *Tractatus ad Hugonem de S. Victore, De Baptismo*, c. 2, col. 635 *a*.

2) „Oock” staat overtollig.

3) Tweede.

boorten is geestelijk: so is ooc de spijs geestelijk. Maer ghelijc wy inden doop hebben het water tot een natuerlick ende sichtbaer teecken: also hebben wy in het Nachtmæl natuerlic broot ende wijn, die vastelick versegelen de ouernatuerlicke, geestelicke ende onsenlicke spise ende dranc, die wy deur den gelooue ontfangen, nutten, ende deelachtich werden. ^c Hierom ist dat het broot ende wijn den name des lichaems ende bloet Christi dragen, gelijc ^d de steenrootse Christus ghenamt wort. Want om dat wy te beter vermaent soudon werden wat dese teecken ons versegelen, afbeelden ende voor oogen houden, so voeren ende dragen sy de namen der dinghen, die sy ons bedieden ende beteecken. Also wert het ^e Paeschlam den duerganc des Heeren: ^f ende den beker het nieuwe Testament (ghenamt: om dat sy ²) ghelijc Fulgentius wtleyt) het selfde bedieden. Dese Sacramentelicke spruecken hebben

^c Mat. 26. 26
¹ Cor. 10. 16
^d 1. Cor. 10. 4
 August. in. quest. super Leui. quest. 57 ¹).
^e Exod. 12. 27
^f Luc. 22. 20.
 Fulgentius referente haymone ³).

Fol. 23
 Tertull. lib. 4. dien ouden leeraer Tertullianus ⁴) dit selue wtleyt ende verstaet: Christus (scrijft hy) heeft het opgenomen ende wtghedeelde broot sijs lichaems ⁵) ghenamt, seggende: Dit is mijn lichaem, dat is, dat is de figuere mijns lichaems. Hier mede stemt ⁶) Augustinus ⁷) scrijuende aldus: Christus doen hy het teecken sijs lichaems gaf, heeft niet getwifelt dat sijn lichaem te noemen. Item Ambrosius noemt dit Sacrament een figuere des lichaems ende bloets Christi ⁸). Maer gelijc God niemant en bedriecht, also en geeft hy ooc in het Nachtmæl geen bedriegelicke noch ydele bloote teecken.

1) Augustinus, *Quaestionum libri septem*, L. III, *Quaestiones super Leviticum*, qu. 57, in zijne *Opera*, per theol. Lovanienses, Par. 1651, T. IV, p. 95, col. 1 a.

2) Hier, niet vóór „ghenamt”, behoorde het haakje te staan.

3) De schrijver schijnt uit het geheugen aan te halen. Fulgentius Ruspensis verklaart „Pascha” als transitus. Zie *Sermo VII, De latrone crucifixo*, in zijne *Opera omnia*, bij J. P. Migne, *Patrologia, Series Latina*, Par., T. 65, col. 744 (Pascha enim Hebraice, Latine interpretatur Transitus). Ongeveer hetzelfde komt voor bij Haymon Halberstattensis, *Historiae sacrae epitome*, Col. 1573, L. V, c. 11, fol. 45 a (cum Pascha transitus interpretetur [in de editie van J. J. Maderus, Helmestadi, 1671, 4°, p. 54]). Eene verwijzing van Haymon naar Fulgentius wordt echter althans op deze plaats niet gevonden. Het is evenwel mogelijk dat de schrijver citeert uit een der andere talrijke werken van Haymon (bij Migne, *Patrologia latina*, Par. 1879—1880, Tom. 116—118), die in 1531 en volgende jaren reeds gedrukt werden (zie de *Notitia historica* bij Migne, T. 116, col. 185—190) en waarop geen algemeen register bestaat.

4) Tertullianus, *Adversus Marcionem*, L. IV, c. 40, in de *Opera*, ed. Rigaltius, Lvt. Par. 1675, p. 458.

5) Lees: sijn lichaem. Zie de „Erraten” aan het slot.

6) „Stemt” is hetzelfde als het hedendaagsche „stemt overeen”.

7) Augustinus, *Contra Adimantum Manichei discipulum*, c. 12, in zijne *Opera*, per theol. Lovanienses, Par. 1648, T. VI, p. 78, col. 1 b.

8) Ambrosius, *De sacramentis*, L. IV, c. 5, in zijne *Opera*, in de Benedictijner-uitgave, Par. 1690, T. II, col. 371.

Want ghelijc wy wt de hande der Dienaren warachtich broot ende wijn ontfangen: ^g also warachtich maect Christus ons sijns lichaems ende bloets deelachtich, ten sy dat wy dat deur onse ondancbaerheyte ende ongheloooue verwerpen, versmaden ende verachten. ^h Hierom wert van Paulo tgebroken heylich broot ende den gesegenden wijn de gemeynscap des lichaems ende bloets Christi genaemt. Tot dese ghemeynscap en is gheen Transsubstantiatie oft veranderinghe des broots van noode noch eenige vereeninge oft vermenginge des lichaems Christi met den broode. Want dit heylich Nachtmael en is niet ingestelt om dat het broot des lijfs Christi deelach-//tich soude werden, maer om dat wy Christi met alle sijne gauen, goeden ende verdiensten deelachtich soudē werden, ende gemeynscap met hem in sijn gebroken lijf ende wtgestorte bloet hebben, ^k ende een lichaem ende vleesch met hem wesen: waer toe wy geene lichamelicke nederdalinghe, noch tegenwoordicheyt des lijfs ende bloets Christi en behoeuen. ^l Want gelijc man ende wijf tsamen met den bant des houwelicx verbonden een vleesch ende lichaem sijn, hoe verre ende wijt dat sy ooc van malcanderen versceyden sijn: ^m Also is de Ghemeynte (die de bruyt Christi is) ⁽¹⁾ vleesch vanden vleessche Christi haers bruydegoms, ende been van sijnen beene, hoe wel sy na den lichame deen van den anderen versceyden sijn, om dat sy met den bant des geestelicken houwelicx te samen vereenicht sijn. ⁿ Want Christus woont met sijnen gheest in het herte der gheloouighen: ende der gheloouiger ^o conuersatie, woonstede ende borgherschap is ooc desgelijc na den gheest door het gelooue in de hemelen, daer Christus sidt aen de rechter hant sijns vaders, met den welcken sy een vleesch, lichaem, gebeente ende bloet sijn. Daer om dwalen sy grouwelick ende plompelick, die wt onuerstant der Sacramentelicker spruecken, de teeckenē (als Augustinus seyt) houden voor tgene dat sy beduyden: // ende haer oogen des gemoets niet hoogher opheffen, dan op die wtwendighe ende sienlicke Sacramenten, die om der menschen wille (de welcke met vleesch ende bloet becleet, der swacheyte ende plompheyt onderworpen sijn) ingestelt sijn: op dat sy vande sienlicke dingen door die Sacramenten geleyt ende gebrocht werden tot de onsienlicke dingen, die door de Sacramenten verstaen ende beduyt werden. ^p De wterlicke middelen en sullen wy niet tot afgoden maken, noch te vele toe scrijuen. Wy en sullense ooc niet verwerpen, noch verachten, als men die becomen can na de instellinghe Christi. Indien niet, het ^q gelooue in Christum maect ons salich ende leuendich in der eewicheyt, sonder alle wterlicke middelen.

g 1. Cor. 10. 16

h 1. Cor. 10. 16

Fol. 24

k Ioan. 6. 56
ende 15. 5
Eph. 5. 30

l Gen. 2. 24
Matth. 19. 5

m Eph. 5. 30
Rom. 12. 5

n 1. Cor. 12. 27
Rom. 8. 9

1. Cor. 3. 16
ende 6. 15

2 Cor. 6. 16
Eph. 3. 17

Gal. 2. 20
o Phil. 3. 20

2 Cor. 5. 7
August. lib.

de doct.
Christ. cap. 5.

Fol. 25

p 1. Sam. 4,
ende 5.
Gal. 5.
q Ioan. 2. 26,
ende 5. 24,
ende 6. 40.
Gene. 15. 6
Rom. 4. 3
Galat. 3. 6
Iac. 2. 23
Abac. 2. 4
Rom. 1. 17
ende 3. 21
Phil. 3. 9.
Heb. 10. 38

1) Het haakje behoorde andersom te staan.

Dit is mijn ghelooue: hier op begheere ic te leuen ende te steruen, wat andere van my seggen, can ic niet beteren. Het is my leet, dat soe veel quaets van my onder tvolck gestroeyt wert. Maer lieue Broeders in Christo Iesu. Ick bidde uwer liefden hertgrondelick, en bedroeft so mijn herte niet met een yegelick te geloouen. Deynde sal de sake wel verthoonen. Ende al waert oock also gelijkmen seyt, soe blijft nochtans in het gene dat ghy gehoort ende ontfangen hebt, waer toe ic v lieden hertgrondelick *Fol. 26* vermane. ^r Ia al quame een Engel wten hemel, // ende al weke ic selue van den gelooue (waer van my God beware) ende anders leerde, so en geloouet niet: maer wast, vermeedert ende neemt altijts toe in den ghelooue, dat ic v met mine medehulpers vercondicht hebbe: ende siet noch op my, noch op gheen ander menschen, maer alleen op God ende sijn woort. De Heere verstercke ende becrachtige v in sine heylige waerheyt. Amen. Biddet God ooc voor my, dat hy my desghelijcx verstercke met sinen H. geest deur Iesum Christum sinen sone. Amen. Van anderen puncten ende articulen des geloofs hope ic deur Gods genade, alst beter pas gheuen sal, te scrijuen. Desen ix. Iulij, Anno M.D.lxiiij.

Binnen corten dagen hier na isser noch een ander belidenisse des Geloofs wtgegaen, die wy hier oock by stellen willen.

Een ander belidenisse des Gheloofs.

Op dat ghy weten moecht mijn lieue Christenen den gront mijns geloofs, waer by ick tot deser vre deur des Heeren genade gebleuen ben, ende hope tot den eynde toe daer in te bliuen ende volherden: Ia ick ben deur den heylighen gheest versekert, ^a dat my van de liefde Gods, die daer is *a Rom. 8. 35* in Christo // Iesu, niet ¹⁾ en sal connen sceyden. ^b Niemand en can *Fol. 27* de scapen Christi, die hem de Vader eens gegeuen heeft, wt sinen handen trecken. So sal ick door des Heeren genade hier op het *b Ioan. 10. 28* cortste, volgende de articulen onses Christelicken geloofs, ^c van de *c 1. Pet. 3. 12* hope die in my is, rekenscap geuen, ende een vrymoedige bekentnisse mijns geloofs doen, met een verwerpinge ende versakinge (door een teghenstellinge) der Papistiger dwalingen ende ketterien. Ick gelooue ende belide dan metter herten ende metten monde, datter is ^d een eewich, ^e almachtich, ^f warachtich, wijs, ^g barmhertich, ^h ende rechtueerdich God: ⁱ eenich in het wesen, ^k drieuuldich in personen, den Vader, den Sone, ende den heyligen Geest. *d Gene. 21. 33*
1. Tim. 1. 17
e Gene. 17. 1
Hie. 32. 17
Luc. 1. 33
God.
f Exod. 34. 6
Ioan. 3. 33
Rom. 3. 4
g Psal. 103. 8
2. Cor. 1. 3
h Daniel 9. 7
Thr. 1. 18
i Deut. 6. 4
Marc. 12. 29
k Matth. 3. 16
Luc. 1. 35
2. Cor. 13. 12
1. Ioan. 5. 7

1) Niets.

ende ketterie vander veelheyt der Goden, die sy buyten den woorden Gods opgerecht ende geuonden hebben, waer mede sy gruwelicke afgoderie bedriuen. Want sy en sijn met desen eewighen ende eenigen God niet te vreden, maer bouen dien hebben ende eeren sy veel vreemde afgoden: als gestoruen heyligen, ende doode creatueren, gout, siluer, ende ander metael, houten blocken, broot, wijn, olie, water, sout, keerssen, cruyden, ende diergelijcke meer, waer in sy hulpe, troost ende salicheyt, ^l tot verachtlinge ende lasteringhe van//den warachtigen ende leuenden God stellen. ^m Maer hoe connen creatueren ende geschapen dingen, die vander eewicheyt niet geweest sijn Goden wesen? Ende wat hulpe, troost ende salicheyt can men ooc van de selue verhoppen ende verwachten? Daer en can niet God wesen, dan dat eewich is. Onsen God, dien wy bekenen ende beliden na den worde Gods ende de artikelen onses Christelicken geloofs, is alleen eewich, ⁿ sonder begin ende eynde. So is hy dan ooc alleen een warachtich God ^o ghepresen inder eewicheyt: van wien alleen alle hulpe, troost ende salicheyt is comende.

Pluraliteyt
ende veelheit
der goden in
de Roomsche
kereke.

l Rom. 1. 23.

Fol. 28

m Baruc 6

n Esa. 41. 4

ende 44. 6

Apo. 1. 8

o Rom. 1. 15

p Gene. 1. 1
Esa. 40. 26
Rom. 1. 25
q Gene. 45. 5
Deut. 8. 18
Iob. 9. 5
Psal. 103. 19
Ioan. 5. 17
r Iere. 3. 10
ende. 17. 13.
Rom. 11. 35
1. Cor. 8. 6
s Matt. 7. 11

Vanden vader geuoel ick dat hy is ^p de schepper, ^q regeerder ende onderhouder alder dingen: ^r een fonteyne ende oorspronck alles goets: op wien ic der haluen alle mijn betrouwen gantscelick stelle: nademael hi een almachtich God is, die my helpen, troosten ende salichmaken can: ^s ende ooc eenen goetwilligen ende barmhertigen lieuen Vader, die my helpen, troosten ende salichmaken wilt.

De Vader.

Hier mede versake ic de Papistige boose ende lasterlicke secte, die den Vader sijn eyghenschap ende eere neemt, steelt ende roof: ende haer seluen oft eenige ander creatueren ende dingen is gheuende ende toescrijuende. Want de Papisten beroemen haer seer // stoutelick ende onbeschaemdelick, ia valscllick ende lasterlic dat sy God selue in vleessche ende bloede, door de cracht van vijf woorden connen maken. Bouen dien scrijuen sy de regeringe toe den Engelen, duyuelen, planeten ende het ghesternte des hemels, den menscen ende toeual ofte fortune, ^t gelijc oft God inden hemel sliepe oft ledich ware. Ic verswijghe ^{nv} om der cortheyt wille de groote ende grouwelicke lasteringe ende onteeringe die si den Vader aendoen ^v in het afbeelden sijns goddelicken wesens, de ¹) welcken sy ^x tegen sijn goddelic woort ende wtgedructen wille oft gebot spottelick ende lasterlic schilderen gelijk eenen ouden man met eenen grijsen baert, ia gelijk eenen Roomscen Paus ende duyuelscen Antechrist, ^y als oft God de hemelsce Vader geen geestelick ^z onsienlic ende ^a onbegrijpelick wesen en ware, het welcke men met geene gelijckenissen afbeelden oft wtdrukken en can noch en mach.

Lasterlicke
versakinge
des Vaders in
het Pausdom.

Fol. 29

Hoc est enim
corpus meum.

t Iob 22. 13

Psal. 94. 7

v Rom. 1. 23

x Exod. 20. 4

Deut. 5. 8

y Ioan. 4. 24

Heb. 12. 9

z Ioan. 1. 18

Exod. 33. 20

Deut. 4. 12

a Rom. 11. 33
b Ioan. 1. 1. 14
Rom. 1. 3. 4
1. Tim. 2. 5

De sone Gods
Christus Iesus
is vvarachtich
God ende
mensche.

Ick gelooue ende belide dat Christus Iesus warachtich God ende mensche is: ^c den leuenden Gods sone vander eewicheyt, ^d ende oock eender menschen, ^e namelick Marien sone, ^f de vrucht haers buycx ende lichaems van de welcke hy door de cracht des Alderhoochsten, ende werckinge des H. Geests, ^g in de volheyte des tijts, ^h na den // vleessce geboren, gheworden, ende gemaect is: So dat ic in hem geen twee personen, maer twee natueren in eenen persoon bekenne.

Fol. 30
Tyvee natue-
ren in Christo.
Christus is een
Prophete,
Priester ende
Coninck.

Den desen bekenne ick oock voor den warachtigen ⁱ ende eenigen Messiam ende Christum: dat is, den gesalften ^k Prophete, leeraer ende ^l herder, ^m die ons volcomelic in sijn heylich woort den wille ende raet sijns hemelschen vaders gheleert, vercondicht ende gheopenbaert heeft. Item, ⁿ den ghesalften hoogen Priester, ^o Aduocaet ende ^p middelaer, ^q die een heylige offerhande aen den houte des cruycen in sijn ghebroken lichaem ende wtgestorten bloet ^r tot verghiffenisse onser sonden gedaen heeft, ^s ende ons volcomelic met sinen hemelschen vader (die op ons om der sonden wille verloornt was) versoent ende vereenicht, ^t nademael hy selue als een veruloect ende verdoemt mense ^v de gramschap des vaders ende de wterste benautheyt ende pine in sijn siele ghesmaect ende gheuoelt heeft, ^x bouen alle de smerte ende pine, die hi in sinen lichaem aen den houte des cruycen, ^y bebloet, mismaect ende deurtwont hangende geleden heeft, op dat hy ons also na siele ende lichaem (die beyde door de sonde bedoruen ende verdoemt waren) soude helpen, verlossen ende salichmaken. ^z Hy is ooc den gesalften

c Psal. 2. 7
Mich. 5. 2
Luc. 1. 32
Heb. 1. 2. 3
d Matt. 16. 13
Marc. 8. 31
e Matth. 1. 23
Luc. 1. 31
f Luc. 1. 42
g Gal. 4. 4
h Act. 2. 30
Rom. 1. 3.
i Matt. 16. 16
Marc. 8. 20
Luc. 9. 26
Ioan. 6. 69
k Deut. 18. 15
Ioan. 4. 25
Act. 3. 22
l Ioan. 10. 1
m Ioan. 1. 18
n Psal. 110. 4.
Hebr. 5. 6
o 1. Ioan. 2. 1
p 1. Tim. 2. 5
q Hebr. 5. 1
Ephe. 5. 2
r Hebr. 9. 14
s Rom. 5. 10
t Deut. 27. 26
Gal. 3. 10
v Psal. 22. 1
Mat. 27. 46
x Act. 2. 24
y Psal. 22
Esa. 53
z Psalm. 2. 6
zach. 9. 9
Matth. 21. 5
a Act. 2. 30. 31

Fol. 31
b Col. 2. 15
c Act. 1. 9
Ephe. 4. 8
d Collos. 3. 1
e 2. Th. 1. 7

Coninc, Heere ende hooft sijnder kerkce, ^a die // heerlick ende triumphantelick vanden dooden opgestaen is, ^b als een heerlick, mogende ende victorieus verwinner ouer de sonde, helle, doot, duyuel ende verdoemenisse: ^c die ooc in groter heerlicheyt lichamelick ende sienlick ten hemel opgeuaren is ^d waer hy nv ter rechter hant sijns vaders in groter maiesteyt ende mogentheyte is sittende, ^e tot dat hy ten wtersten daghe wederom heerlick met een menichte van Engelen verschinen ende comen sal, om te oordeelen de leuende ende doode, ende om een yegelicken loon na sinen wercken te geuen. Gelijc ic dan in Christo twee natueren bekenne, also bekenne ic ooc in hem drie ampten oft officien. Derhaluen stelle ick al mijn betrouwen der salicheyt op hem, nademael hy minen ^f Iesus, dat is minen salichmaker is, ^g in wiens name alleen, ende in niemants anders salicheyt is ghelegen: ^h ende alle knien die inden hemel, inder aerden, ende in de helle sijn, buygen moeten.

Drie Amten
in Christo.
f Matt. 1. 21
g Act. 4. 12
h Phil. 2. 10
De Papisten
versaken ende
blasphemer
Christum
grouvelick
in sijn ampten.

Hier tegen verwerpen wy de grouwelicke dwalinge ende groote boosheyte der Papisten, die Christum Iesum den leuende sone Gods, in sijn ampten ende officien versaken ende verlooehenen, noch niet en bekennen voor den gesalften Prophete, hooghe Priester ende

Coninc, maer hem van sine eygenlicke eere beroouen, ende die ander gheuen ¹⁾, // tot grote verachtinge ende onteeringe sijns heyligen *Fol. 32* naems. Want sy houden den Paus (die een wederpartie Christi is) voor den eenigen ende warachtigen Prophete, leeraer ende herder, die alleene de waerheyte leert, ende niet dwalen en can: in wiens verborghentheyt des herten alle tresooen ende scatten der wijsheyte ende wetenschap besloten sijn (so sy scrijuen) ende i die alleen *i Psal. 12. 15* een rechter ende iuge ²⁾ ouer de schriftuere is, de welcke niemant verstaen, noch wtleggen en can, dan hi alleen. Ia dat meer is, dat hi bouen de schriftuere, dat hi bouen alle Concilien ende menscen is, so dat hem al onderworpen is, ende onderwerpen ³⁾ moet wesen. In teeken ende ghetuyghenisse van dien, stelt hy sinen rechten voet op den Bibel ende vertredet Gods heylich woort, als hi eerst ghecroneert wert ⁴⁾. De Pauselicke decreten ende decretalen ⁵⁾, statuyten ende ordinantien, scriften ende boecken, fabulen, droomen ende valsche leere worden vanden Papistigen hoop ende sine leeringhers in meerder weerde ghehouden, dan de heylsame leere des goddelicken woorts, ende dat heylich Euangelium ons Heeren Christi Iesu. Desghelijcx beroouen sy Christum Iesum van sijn heylich priesterdom ende middelaerschap: het welc sy ten eersten haren heylighen Vader den Paus van Roome als den oppersten hoogen // *Fol. 33* Priester toe scrijuen ende toe eygenen: daer na haer seluen, hoe wel ick daer en tusschen van der aenroepinghe der verstoruen heylighen (die sy als Middelaers ende Aduocaten in de plaetse Christi stellen) hier noch verswighe. Sy en schamen haer seluen niet Priesters te noemen, ende haren Vader den Paus ouerpriester ende oppersten Bisschop, ia den Vicarius ende Stadthouder Christi Iesu, in wiens plaetse sy den grouwelicken Antechrist, ende hen seluen daer beneuen ooc ombeschaemdelick ende lasterlic setten. Christus is nu geen Priester noch Middelaer meer in de Roomsche kercke, maer den Paus met sinen geschorenen, gecruynden, gesalften, besmeyrden, ende gheoliden hoop, met den ghestoruen heylighen bedienen het Priesterdom ende Middelaerschap ende sijn nu selue Priesters ende middelaers. Het Priesterdom ^k Christi is by den Papisten met sijn hemeluaert opgehouden, gelijc het Priesterdom Aaronis ende Leui met sijnder ⁶⁾ toecoemste, liden, doot, ende heylighe offerhande, op den Altaer des cruyces, by allen Christenen ende geloouighen opgehouden ende gheeyndicht is: soe datmen dat *ende. 10. 1*

1) Die ander gheuen, *d. i.* die aan anderen geven.

2) „Iuge” is een gallicisme.

3) Lees: onderworpen.

4) Als hi eerst ghecroneert wert, *d. i.* bij zijne kroning. Hoe de schrijver komt aan de bewering dat de paus daarbij den voet zet op den Bijbel, is mij niet bekend.

5) Verbeterd uit „deretalen”.

6) *Nl.* van Jezus Christus.

k Mat. 27. 51

Marc. 15. 38

Luc. 23. 45

Col. 2. 17

Hebr. 7. 12.

18. 19

ende. 8. 13

ende. 9. 10

selfde niet wederomme in vsantie ende gebruyck reuoceren ende brenghen en mach ¹⁾).

Fol. 34 Och hoe iammerlick wert dat Priester-//dom Christi in het Pausdom verduystert ghelastert, verworpen, ende gheschonden, sijn hey-
¹ Gal. 5. 2. 3. lige doot ende crachtighe offerhande gantsch ¹ te niet gedaen,
^m Hebr. 6. 6 ^m sijn onnoosel dierbaer bloet ontheylicht, veracht, ende met den
 ende 10. 29 voeten ghetreden? deur de Pauselicke aflaten ende pardoenen: deur
 2. Pet. 2. 1 menschelicke verdiensten, ende versierde ²⁾ goede wercken: deur bedeuarden, aenroepinghe der verstoruen heyiligen, oorbiechten, wtuaerden ende iaerghetiden, belesinghe, betooueringhe, ende besweeringhe der creatueren ende ghescapen dinghen: eyndelinge (op dat wijt cort maken) deur de Misse ende tvagheuiet? De Misse noemen sy een versoenoffer ende een heylige offerhande, crachtich tot vergiffenisse der sonden, niet alleen voor den leuenden, maer oock voor den dooden, ende ghestoruen menschen, die int Vagheuiet ligghen.

Iae dat meer ende grouwelicker is, sy en schamen haer niet te schriuen ende te leeren, dat de doot Christi, ende sine heylige offerhande ons niet helpen noch salichmaken en can, maer onnut ende crachteloos is, sonder het sacrificie ende offerhande der Missen (so sy dat noemen) deur wiens cracht ende gewrochte werck, de verdiensten des lidens, doots ende versoenoffers Christi ons toe ghe-
Fol. 35 eygent ende gheappliqueert wer-//den. O grouwelicke blasphemie ende lasteringhe des lidens, doots, ende offerhande, ende verdiensten Christi! Maer dit is noch het alder grouwelicxste ende gantsch onuerdrachlick, dat sy in haer Misse (die sy een versoenoffer noemen) niet alleen verstoruen heylighen aenroepen, ende die in de plaetse Christi stellen, Christum also van sijn ampt ende officie beroouende, maer bouen dien hen seluen oock Priesters ende middelaers stellen, niet alleene tusschen God ende den menschen, om te bidden voor leuende ende doode, in sonderheyt voor haer weldaders: maer ooc tusschen Christum den leuenden Gods sone, ende sinen hemelscen Vadere, den welcken sy voor Christo aenroepen, biddende dat hy sinen sone soude willen genadich sijn, ende in genaden ontfanghen: ghelijck oft eenich mensche (ick verswige nu Papen ende Monicken) voor Christo conde bidden, ende daer toe bequame ware, om niet alleene een Aduocaet ende voorsprake tusschen God ende den menschen, maer ooc tusschen God ende sijn lieuen sone te wesen.
ⁿ 1. Tim. 2. 5 Item ⁿ gelijk oft Christus, den eenigen middelaer ende ^o aduocaet
^o 1. Ioan. 2. 1 niet en ware tusschen sinen hemelschen Vader en den menschen: maer dat de Mispapen selue, niet alleene der menschen maer oock

1) Kan.

2) Verzonnen.

bouen dien sine aduocaten ende // voorspraken oft middelaers *Fol. 36*
 waren. Eyndelinge, gelijc oft daer twist, oneenicheyt ende vyant-
 schap ware tusschen den Vader ende den Sone, die deur der Mis-
 papen intercessie ende voorbidden moeste ghemiddelt ende ter neder
 gheleyt worden: ende gelijck oft den Vader op sinen lieuen Sone *p Matth. 3. 17*
 (p in den welcken hy een goet behagen heeft) gram ende toornich *ende. 17. 5*
 ware, wiens gramscap ende toornicheyt door de onnuttige ende *q Esa. 9. 5*
 boose Mispapen moeste ende conde wtgeblust ende gestilt werden: *Ephe. 2. 13*
 daer hy selue nochtans na q het getuygen der schriften alleene de *r Rom. 5. 11*
 vrede ende vredemaker is: r de versoeninghe ende voldoeninge *1. Cor. 1. 29*
 voor onse sonden: s het lam Gods, dwelc de sonden des werelts *2. Cor. 5. 9*
 wech neemt: de eenighe hooghe Priestere, Middelaer ende Aduo- *Col. 1. 14*
 caet, t deur wien den toorne des Vaders (die ouer ons als een vier *s Ioan. 1. 29*
 ontsteken was) wtgebluscht ende gestilt is, v het welcke alleene *t Esa. 53. 8*
 deur de druppelen van sinen heylighen, onnooselen, ende dierbaren *v 1. Pet. 2. 24*
 bloede conde gheschieden: x So dat wy nv deur hem volmaecte- *1. Ioan. 1. 7*
 lick den Vader versoent ende vereenicht syn, y ende eenen vryen *x Rom. 5. 1*
 toeganck totten Vader hebben, so dat z wy nv doruen hem aen- *y Eph. 2. 18*
 spreken ende vrymoedelic tot hem roepen: Abba lieue Vader. *Hebr. 10. 19.*
 Op ghelijcker wijsen versaken sy het Coninclicke ampt Christi *20. 21. 22.*
 Iesu, het welc-//ke sy hem schandelick, lasterlick ende grouwelick *ende. 12. 22.*
 ontstelen ende ontroouen. Want ten eersten versaken sy de cracht *23. 24*
 sijnder heylicher verrisenissen, dat het beghinsel sijnder Coninck- *z. Rom. 8. 15*
 licker Maiesteyt ende heerlicheyt is: (a want als doen heeft hy op *Gal. 4. 6*
 den troon Davids, als een victorieus Coninck gheseten, b ende ouer *Fol. 37*
 alle sijn vyanden begonnen te regneren ende triumpheren) naede-
 mael sy onse rechtueerdichmakinge buyten de verdiensten, cracht
 ende werckinghe sijnder heylicher verrisenissen stellen, soecken,
 leeren ende drijuen: daer Paulus nochtans soe clærlick leert ende
 ghetuycht, c dat Christus tot onser rechtuaerdichmakinge vanden *c Rom. 4. 25*
 dooden opgestaen ende verresen is. Wie dan de rechtuaerdichmakinge
 buyten de verrisenisse Christi leert ende soect, die versaect de ver-
 risenisse Christi in haer cracht, gront ende waarheyt ¹⁾ Maer soe
 wie de verrisenisse Christi versaect, die versaect sijn Coninclicke
 ampt, maiesteyt, ende heerlicheyt, die met de verrijisenisse eerst
 begonnen is (want als doe de crachtighe ende heerlicke ouerwinninge
 Christi haer eerst clærlick vertoochde ²⁾ ende openbaerde ende van
 daer haren oorspronck heeft, ³⁾ so den Apostel Petrus in de ^d han- *d Act. 2. 31*
 delinge der Apostelen clærlick is betuygende. De Papisten leeren

1) Men zou hier eene punt of eene dubbele punt verwacht hebben.

2) Vlaamsch werkwoord, beteekenende: vertoonen, demonstrare. Zie Kilianus, *Etymologicum*, p. 731.

3) In plaats van eene komma behoorde hier een sluithaakje te staan.

Fol. 38 ende soecken salicheyt ende rechtuaerdicheyt // buyten ¹⁾ de opstandinghe Christi, twelck openbaer ende kennelick ghenoech is, so dat niemant dat versaken ende loochenen can. Ergo si versaken de verrijzenisse Christi: ende also met eenen consequentelick ende nauolgende ²⁾ sijn Coninclicke ampt ende heerlicheyt, die de heylige verrisenisse aenghehecht is. Ten anderen verloochenen sy het Coninclicke ampt Christi door het schandelick ende lasterlick versaken sijns hemeluaerts waer inne ooc sine Coninlike heerlicheyt gebleken is, so de heylige schrift getuycht seggende: ^e Hy is opgheclommen ^e Psal. 68. 19 in het hooge, hy heeft de geuanghenisse geuanghen geleyt, den Eph. 4. 8 menschen heeft hy gauen ghegeuen: Want sy seggen ende leeren stout ende onbeschaemt, dat Christus Iesus hier op der aerden na den vleessce is, onder de gedaente des broots ende wijns, in haer eygen, oncuysse, ledige (want sy en mogen niet wercken) bloedige ende toueraersche handen, op hare gewiden (so sy dat noemen) dat is, belesen, besworen, ende betouerden outaer: eyndelinge in haer Ciborien, daer hy tusschen de glazen woont ende in haer Sacramenthuisen, daer hi als een geungen man in den Roomschen Papistighen kercker ende muete ³⁾ van Spaus weghe den grooten Heere, Vorst, ende Coninck opghesloten sidt, tot dat hy somwilen *Fol. 39* gelijk voor een recreatie ende verlich-//tinge wt gehaelt wert, om den volcke getoocht ⁴⁾ te werden: om in de Processien te gaen ende daer statelick te wandelen: eyndelinge om achter straten ⁵⁾ (daer hem groote reuerentie gedaen wert) tot den siecken ende crancken te loopen die hy als een Medicijn moet gaen besoecken ende cureren: waer hi selue dicwils deur de sware ende lastige cuere in groot perikel van den liue is, ende als dan gantschelick metten tanden verbeten te werden. Ten derden geschiet dit deur de versakinge sijns aensittens aen de rechter handt sijns Vaders, waer van sy hem stooten, ende den Paus in sine plaetse stellen: dien sy voor haer hooft, heere ende coninc bekennen: lieuer hebbende eenen godloosen, houeerdigen, opgeblasen, wreeden ende tyrannigen Coninck, ia eenen bloedighen ende duyuelschen Antechrist, ^f dan eenen goedertieren, ootmoedighen, ende saechtmoedighen Coninck, ^g ende een onnoosel lammeken Christum Iesum, die nochtans alleen de warachtighe Heere ende Coninck is, ende het eenich ^h hooft der Gemeynthe. Maer de Papisten sijn den Ioden ghelijck, ⁱ sy en begheeren niet dat Christus ouer haer regnere, oft eenich

1) De lettergreep „buy” ontbreekt hier.

2) „Met eenen consequentelick ende nauolgende” wil zeggen: meteen, consequent en in aansluiting daaraan.

3) Kooi.

4) Vlaamsch werkwoord, beteekenende: toonen, ostendere. Zie Kilianus, *Etymologicum*, p. 677.

5) Achter straten, *d. i.* langs de straat, langs den weg.

regiment ende heerschappie hebbe. ^k Onder sijn lieflick iock en ^k Matt. 11. 29
 willen sy niet wesen, maer hebben lieuer onder de slauelicke ³⁰
 tyrannie ende duyuelsche sielmoorderie des // grouwelicken Ante- ^{Fol. 40}
 christ te sine tot haerder verderffenisse ende verdoemenisse. Ten
 laetsten wort het Coninescap Christi van den Papisten gescheyndet
 deur het versaken sijnder wedercoemste ten ioncxsten dage, om te
 oordeelen leuende ende doode. Want hoe sal hy comen, die ouer
 langhen tijt gecomen ^l is, ende hier op der aerden na den vleessche ^l Mat. 24. 26
 (so sy segghen) teghenwoordich is? Ende hoe sal hi oordeelen ende
 rechter wesen, de wyle de Paus selue de supreme Iuge ende ouerste
 rechter is, wiens gherechte, oordeel, ende vonnisse al onderworpen
 is, soe sy haer niet en schamen te leeren ende te scrijuen, van
 welcke grouwelicke blasphemien de Pauselicke rechten, ende Pa-
 pistighe boecken ende scriften vol af sijn: die my te walgelick sijn
 om te verhalen, ende ooc te verdrietelick souden sijn om lesen.

^m Ick ghelooue ende belide datter is ^m een heylige geest, ⁿ die ^{De Heylige}
 een eeuwich ende warachtich God met den Vader ende den Sone ^{Gheest.}
 is euen gelijck in wesen, mogenthey, ende heerlichey: ^o deur
 wien alleene wy geheylicht ende wederboren worden tot een leuen-
 dige hope des toecomenden leuens, ^p die ooc de vaderlicke liefde
 tot ons in sinen lieuen Sone Christo Iesu, ende onse toecomende
 erfghenaemhey ende salicheyt in onse herten // versekert ende ^{Fol. 41}
 verseghelt tot den dach onser verlossinghe: eyndelinghe die ons
 Christi met alle sijn verdiensten ende weldaden deelachtich maect:
 om het welcke ick oock alle mijn betrouwen op hem stelle.

Hier ouer versake ende verwerpe ick de Papistighe ketters, die ^{De Papisten}
 den heyligen Geest verloochenen, niet in sijn natuere oft wesen, ^{versaken den}
 maer in sijn cracht ende werckinghe: nademael sy heylichey, ^{H. Geest in}
 wedergeboorte, ende salicheyt buyten den heyligen Geest soecken. ^{sijn cracht en-}
 de vverckin-

^{ghe.}
^q Ick bekenne ende belide datter ^q is een heylige al ghemeyne ^{Een heylige}
 Christelicke kercke: ^r een versaminge alder geloouigen: ^s een seker ^{al gemeyne}
 wtuercoren Gods volck, ende eygendom Christi Iesu, ^t dewelc hi ^{Kercke.}
 met sinen heyligen dierbaren bloede ghecocht ende verworuen heeft:
^v een heylich, Coninck ende priesterlick geslachte, van der god-
 looser werelt afghefondeert, tot heerlichey Gods ende Christo Iesu,
^x die daer van alleene het hooft, de Coninck ende regeerder is, ^{Christus is al-}
^y dese kercke heeft onderlinghe ghemeynschap als lidmaten ¹⁾ eens ^{leen het hooft}
 lichaems met Christo haer eenich hooft, ende met alle sine ghees- ^{ende fonda-}
 telicke gauen ende goeden: ^z waer mede sy hem getrouwelick ^{ment deser}
 moeten dienen, ende deen den anderen als onderlinge leden deur de ^{Kercken.}
 liefde behulpich sijn. Sy wort onderkent ende onderscheyden van ^{Mercteekenen}
 der Kercke.

1) Lees: de lidmaten ?

Fol. 42 alle valsche kercken, ende verga-//deringhen, rotten ende secten, deur de suyuere vercondighe ¹⁾ des goddelicken woorts, ende ^b warachtige bekentenisse des geloofs, ^c ende deur de oprechte bedieninghe der Sacramenten ofte verbontteeken en ende genadesegels, die wy alleenlick twee, namelick den Doop ende Nachtmæl bekennen: waer by oock genoecht mach werden het neerstich gebruyc der ^d Christelicker discipline, die als een zenuwe der gemeeynten is: de welcke in onderlinghe vermaninghe ende straffinghe, ende in het afsniden der onboetueerdiger ende verrotter lidmaten geleghen is. ^e In dese al gemeyne Christelicke kercke is vergiffenisse der sonden, ende een vaste hope der toecomender salicheyt, ende heerlicheyt ^f inder opstandige ²⁾ der dooden deur Iesum Christum: het welcke deur den ^g Euangelium vercondicht ende deur de ^h Sacramenten versegheelt wert.

De Roomsche
papistighe
kercke is een
Synagoghe
des Sathans

Maer in contrarien versake ende verloochene ic de Roomsche Papistighe afgodische kercke, die een vergaderinge der ongeloouiger ende onboetueerdiger menschen is: ⁱ een synagoge des Sathans: ^k een woonstede der duyelen, ende alder onreynder gheesten ende ghedierten: ^l een speloncke van roouers, ^m ende eenen helschen moorteuyl. Dese is van Christo het eenige hooft ende fundament

Fol. 43
De Paus is het
hooft ende
tfondament
deser Kercke.
Dese en heeft
gheenen rech-
ten Gods-
dienst.

der kercken afgeweken, lieuer hebbende eenen // grouwelicken ³⁾ boosen Antechrist tot een hooft ende fundament, dan den eenigen ende warachtigen Messiam ende gesalften des Heeren. ⁿ Dese heeft den warachtighen godsdienst verlaten ende in sijn plaetse den dienst der duyelen ende alle afgoderie opgerecht. In dese kercke en wert Gods woort niet suuerlic geleert noch vercondicht, maer iammerlick ende lasterlick verualscht ende bedoruen. Want het ^o tweede ghebot des goddelicken wets laten sy na, ende scrabben dat wt: ende bouen dien leeren sy salicheyt door de wet, die tot quade eynde driuende. Ende aengaende het heylich ^p Euangelium (dwelcke een blide ende vrolicke vercondinghe van vergiffenisse der sonden is, ^q deur de verdiensten Christi alleene) dat wert in het Pausdom deur menschelike leere, gheboden ende insettingen deyrluck vermoort ende ghescheynt: nademael sy vergiffenisse der sonden ende salicheyt buyten Christum (soe vore ghenoech verclaert ende vertoocht ⁴⁾ is) leeren ende driuen. Voorder aengaende de administratie ende bedieninghe der Sacramenten, die is gantsch onreyn, ende van der eerster puerheyt afgeweken. De heylighe Sacramenten Gods ende Christi Iesu werden in het Pausdom leelick ende iammerlick mismaect, geprophaneert ende ontheylicht.

b 1. Ioan. 4. 6
c Matt. 28. 19
Act. 2. 41
Act. 8. 37
Matth. 26
Marc. 14. 22
Luc. 22. 19
1. Cor. 11. 23
d Matt. 18. 15
Luc. 19. 19
1 Cor. 5. 3
e Eph. 5. 23.
25
f 1. Cor. 15
g Esa. 52. 7
Rom. 10. 15
Marc. 1. 15
h Act. 2. 38
Rom. 4. 11
i Apo. 2. 9
k Esa. 21. 9
Apo. 14. 8
ende 18. 2
l Matth. 21.
13
m Iere. 7. 11
n 2. Thess. 2. 4
Daniel 9. 27
Matt. 24. 15
o Exo. 20. 30
Deut. 5. 8
p Esa. 61. 2
Luc. 2. 10
ende. 4. 19
q Luc. 24. 47
Act. 4. 12
ende. 10. 43

1) Lees: vercondinghe.

2) Lees: opstandinge.

3) De lettergreep „grou” ontbreekt hier.

4) Zie boven, blz. 321, aant. 2.

Want ten eersten den heyligen Doop wert // bedient in een vreemde *Fol. 44*
 ende onbekende sprake sonder ^r eenige stichtinghe ^s ende vercon- De Roomsche
 dinghe des goddeliken woordts, met een belesen ende besworen Kercke en
 water, waer ouer ^t den heyligen name Gods misbruyct wert: waer heeft geenen
 toe noch vele onnuttige ceremonien ende superstitionen tot verduys- oprechten
 teringe des heyligen Doops, ende tot verachtinge der instellinghe Doop.
 Christi toeghedaen ende geuoecht worden: als sout, speescel, olie Recede male-
 (dwelck sy Chrisma noemen) keerssen, ende (twelck het alder grou- dictie diabole
 welicxste is, ¹⁾ den exorcismum oft besweydinge ende wtlesinge des ab hac crea-
 duyuels wt de onnosele cleene kinderens, gelijk oft sy den duyuel tura.
 in hadden: ende ghelijck oft de beuruchte vrouwen negen maenden
 lanc den duyuel in haren lijue waren dragende: het welc hoe
 schandelick, spottelic, lasterlic ende grouwelic dattet is, gheue ic
 een yegelijc by hem seluen te bedencken, ende late alle verstandige
 ende godvruchtige oordeelen, oft het geoorlooft is, sijn kinderen
^v (die een gaue ende segeninge Gods sijn) tot sulc eenen onreynen
 ende beulecten doop te presenteren. Ten anderen wert dat heylich Schendinge
 Nachtmael onses Heeren Iesu Christi in de Papistige sinagoge des Nacht-
 maels in de
 Roomsche
 Kercke.
^{Fol. 45}
 booslick misbruyct: het welke so bedoruen ende gesceynt is, datter
 niet met allen goets ouergebleuen is, waer om sy selue met allen
 rechten // Sacramentsceynders behoorden genaemt te worden: wel-
 ken name ende appellatie haer is competerende ende becomende ²⁾,
 niet ons, de wile wy de heylige Sacramenten na de instellinge
 Christi ^x (die de eenighe ende warachtige regel des rechten ge-
 bruycx is) oprechtelic ende behoorlic met grooter reuerentie ende
 eerweerdicheyt gebruycken. Maer wat rechtsinnich gebruyc can in
 het Pausdom wesen, daer van de eerste instellinghe Christi niet
 ouerghebleuen is: in wiens plaetse sy een lasterlicke sceydinghe
 ende eene grouwelicke afgoderie opgerecht hebben? Het Nachtmael
 is ganscelic vernieticht ende wtgeroeyt in de Pauselicke kercke:
 want daer en is noch aensittinge des tafels, maer een afgodisce
 knielinge: noch wtdeelinghe des heyligen ghebroken broots, ^z maer
 eenen grouwelicken ghebacken afgod: ^a noch wtreyckinge des ge-
 segenden wijns, maer eene lasterlicke roouerie ende diefte: ^b noch
 leuendige predicatie ende vercondinghe des doots Christi, ^c noch
 dancsegghinge ende ^d lofsanc, maer een stomme actie ende gecke-
 lick batementspel ³⁾, daer het al met stomme personagien gespeelt,
 oft ymmers met eene onbekende ende vreemde sprake binnens monts

1) In plaats van eene komma behoorde hier een sluithaakje te staan.

2) Lees: toecomende. Zie de „Erraten” aan het slot.

3) Tooneelvertooning. Zie E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*, 's-Gravenh. 1885, Dl. I, kol. 600.

- e 1. Cor. 11. 28 gemommelt wert: eyndelinghe noch ^e rechte reparatie ¹⁾ ende berey-
Fol. 46 dinghe des Nachtmaels, // oft beproeuinge sijns selfs, de welcke in
 een oprecht gelooue ende warachtige ghemoet beteringhe ghelegen
 is: maer in de plaetse van dien, een grouwelicke, lasterlicke ende
 Oorbiechte in sielmoordige oorbiechten, ^f waer deur sy in de consciëntien der on-
 de Roomsche wetender ende onuerstandiger menschen regneren, ende alle secreten
 Kercke. weten: eyndelinghe waer deur vele in grooter schande ende dan-
 f 2. Tim. 3. 6 gier ²⁾ comen. So en hebben sy noch de rechte bedieninghe des
 woorts, noch der Sacramenten: ende derhaluen geen en oprechten
 g 2. Cor. 11. 2 Godsdienst: waer doer sy gheene kercke Gods, ^g noch de reyne
 Apo. 21. 2. 10 bruyt Christi connen wesen: ^h maer een sinagoge des sathans,
 h Apo. 2. 9 ende eene vuyte onnutte stinckende ⁱ Babilonsche hoere: op dat
 i Apo. 17. 5 wy hier noch verswijgen van het misbruyck ende scendinge der
 Christelicker straffen: de wile sy gheen en kerkelicken ban ouer
 k Ezech. 13. den boosen ende godloosen, ^k die sy in de sonden ende boosheden
 19. 20. 21 prijzen voeden ende begrauen, maer alleenlick ouer den vromen
 ende godsalighen, niet Christelick maer tyrannelic gebruycken: die
 l Ioan. 16. 1. 2 sy lasteren ende verdoemen, verbannen ^l ende wt haer sinagoge
 werpen. Ick versake ende verloochene dan met herte ende monde
 m Ephe. 5. 11 de Pauselicke Roomsee kercke, ^m met de welcke ick gheen ghe-
Fol. 47 meynschap en begeere te hebben: biddende ende verma-//nende
 n Esa. 52. 11 een yegelijk in Christo Iesu, dat hi ⁿ hem daer van scheyde ende
 2. Cor. 6. 17 die ganschelick verlate, op dat hy haerder sonden, die tot den hemel
 Apo. 18. 4 gecomen sijn, niet deelachtich sijnde, haer sware plagen ende straf-
 o Ier. 51. 7 fingen, die nakende sijn, ooc ontulieden ^o ende also sijn siele be-
 Act. 2. 40 hoeden mach. Daer en bouen versake ende verwerpe ick alle ander
 valsche kercken, Rotten ende Secten, dwalinghe ende ketterien,
 die eenichsins de artijckelen onses Christelicken geloofs wederstriden,
 versaken ende verloochenen: hoe wel ic nv eygentlic ende volcome-
 lic ³⁾ met de Roomsche kercke te doene hebbe ende ex professo
 daer van handele, eennen yegelicken daer van waerschouwende.
 p 1. Tim. 6. 16 Cortelic op dat wy besluyten ende een eynde maken, ^p ic blieue by
 Hebr. 6. 18 de ewige waerheyt Gods, ende heylsame leere Christi Iesu: by
 q 2. Cor. 11. 2 de ^q heyliche gemeynte ende reyne bruyt Christi: waer toe ic
 allen menscen rade ende vermane door Iesum Christum onsen heere.
 Amen.
- De gheuan- Aengesien dat sommige heeren vander wet van Antwerpen, die
 ghen scrijft bi der examinatie geweest hadden eensdeels oorsake waren ⁴⁾ tvoor-
 aen de Heeren gaende quade gheruchte ende achterclap (gelijc gehoort is) so heeft

1) Lees: preparatie. Zie de „Erraten” aan het slot.

2) Gallicisme (danger).

3) Lees: voornemelic. Zie de „Erraten” aan het slot.

4) Het woordje „van” is uitgevallen. Zie de „Erraten” aan het slot.

hy ooc aen de ouerheyte van Antwerpen eenen brief gescreuen, van Antwerpen in den welken hy hem ontschuldicht, presenterende ende biedende rekenscap // ende belidenisse sijns geloofs, ende begheerende sijne leere ter proeve te stellen, ende daer vore sijn leuen op te offeren, alst den Heeren belieuen soude. Fol. 48

Daer nae hoorende dat dat quade gheruchte noch niet en stilde ende cesseerde, maer so lancx so meer verbreyde, so heeft hi veroorsaect geweest aen een Ouderline der Gemeynthe, die aen hem eerst selue gescreuen hadde, den gantscen handel ouer te schriuen: also hier na volcht. Hi scrijft aen een Ouderline der ghemeynthe binnen Antwerpen.

*Ghenade ende vrede van God den Vader
deur Iesum Christum. Amen.*

MYn gheschiedenisse ende ooc uwe saken lieue Broeder bedroeuwen my int ouerdencken hertelic: maer den brief van uwer liefden ontfanghen heeft my niet weynich vertroost ende verblijt, aenmerckende uwe groote sorge, die ghi ouer my sijt dragende. Maer wie hadde oyt gedacht, datter sulcke boosheyte in eene sodanige vrouwe was? ^a het waer goet (so ic my beduchte) dat sy noyt en ware gheboren. Niet te min God heeft sekere bequame middelen, waer deur hy de sine tot den geordineerden eynde is brenghende. Heeft my de Heere tot een ghetuyge der waerheyte geroepen, ende dat ic de selue met mine doot ghetuyghe, ^b des Heeren wille, ende niet den minen geschiede: lijf ende leuen is bereyt, alst den // Heere belieft. Aengaende de handelinghe met den Marcgrae, die is seer scerp toegegaen. Ic hadde een Almanach boecxken by my, dwelc sy gheuonden hebben, waer in ick sommige straten der stadt aengeteekent hadde, daer by ooc sommige anwisingen der Schrift stonden. Den Marcgrae met sijn Scepenen maecte een sulcken glose, als dat ick in sulcke plaetsen sulcke sermonen ende predicationen gedaen hadde. Ick antwoorde dat hy dat selfste ouertuygen soude ¹⁾. Waer doer hy verstoort sijnde dreychde my met de pijnbancke. Ic hadde bouen dien by my een stuck van eenen ghetuygenis brief, waer onder gescreuen stont: By my Christophorum Fabritium Dienaer des woordts, het welcke mi al te swaer opgecomen is. Derhaluen bidde ende vermane ick alle kerckelicke dienaers, ende alle Christelicke broeders, dat sy in desen deele wijsheyte ende voorsichticheyt gebruycken. Somma, hy heeft willen weten den sin ende meyninghe mijns scriuens, ende verclaringhe mijns

Nota.
Fœlix quem
faciunt aliena
pericula cau-
tum.

1) „Dat hy dat selfste ouertuygen soude” wil zeggen: dat hij daarvan het bewijs leveren moest.

Fabritius
vvert ghepi-
nicht.

Fol. 50
De Carmelij-
ten comen tot
Fabritium

De Prochiaen
lastert Calui-
num ⁵⁾.

c Ephe. 5. 26
Tit. 3. 5
1. Petr. 3. 21
Rom. 6. 4
d Matth. 7. 6

Fol. 51

De Carmelij-
ten solliciteer-
den voor hem.
Ondancbaer-
heyt.

e Act. 20. 24
ende. 21. 13
f Matth. 5. 12

boecxkens ¹⁾ versocht. Ic hebbe altijts als voren gheantwoort. Maer hy niet te vreden wesende, ende my voor een leugenaer houdende, heeft my eyndelinge den Scherprechter ouer ghegheuen. Int pinen hebbe ic begeert (daer op eerst ghevraecht sijnde) goeden raet te volgen, ende // met goede gheleerde mannen te spreken. Des anderen daechs sijn de Carmelijten ²⁾ tot my gecomen, ende met vele smeeckende woorden sochten sy my te persuaderen ende wijs te maken ende so verre te brengen, dat ick my der obediencie des Ordens soude onderwerpen. Daer na isser eenen Prochiaen ³⁾ van Marien kercke gecomen met den welcken ic niet veel sprake ghehadt en hebbe, waer van ic ooc niet sonderlinge en soude weten te schrijven. Op alle sine redenen en hebbe ic anders niet geantwoort, dan dat ic niet en weygerde, en my niet te buyten doen ⁴⁾ en wilde goeden raet altijts te volgen. Hy las wat wt de Institutie Caluini in het 17. cap. des 4. boecx van het Nachtmael (waer van onse handelinghe was) ende lasterde Caluinum seere. Sommighe die daer by stonden seyden tot my: daer wert goet doen met v ⁶⁾, ende sijn also ver- trocken. Den anderen Prochiaen, daer de swaricheyt meest af ghe- comen is, heeft van het Nachtmael ooc gheuraecht: den welcken ick cortelick gheantwoort hebbe, dat het broot op sulcker wijze het lichaem Christi is, c ghelijck het water des H. Doops, tbadt der wedergeboorte gheseyt ende genoemt wert. Ic hebbe hem veel hooren spreken, ia hy hadde den clap ende sprake alleen, ende ic liet hem ooc spreken: want de ^d peerlen waren // te cos- telic, om voor de verckens ende honden te worpen. Hy heeft my ooc met vele woorden vermaent, dat ick soude openbare beteringhe doen. Waer op ick gheantwoort hebbe, dat het recht ende behoorlick is, dat men de openbare sondaers openbare penitentie ende bete- ringhe oplegghe. Dit is dmeeste deel al de handelinghe, ende de gesteltenisse der saken. Wat de Carmelijten doen, is my onbekent. Moet ic hierom alder menscen, ia alder Broederen mont doorgaen, als een versaker Christi? Is dit mijn bliscap enden den loon mijnts ⁷⁾ arbeys? ^e Ic ben bereyt (dat weet God) alst den Heere belieft, mijn leuen voor Christo te laten. ^f Want ic niet beter en ben dan mijn voorvaders. Ende ic ben ooc vastelick der beloften Christi ver-

1) Guido de Bres vertaalt: liuret. Blijkbaar is de zooeven vermelde almanak met aantekeningen bedoeld.

2) De voormalige ordes-genooten van Fabritius.

3) Pastoor der parochie.

4) „Te buyten doen” beteekent: afstand doen. Fabritius bedoelt: ik wil geen gelegenheid om goeden raad te volgen ongebruikt laten voorbijgaan.

5) Deze aantekening heeft Guido de Bres weggelaten.

6) Waarschijnlijk is de uitdrukking ironisch bedoeld: het gaat goed met u. Guido de Bres vertaalt: il sera aisé à faire avec vous.

7) Lees: mijns.

sekert, niet twifelende van sijne H. waerheyte, die ic dus langhe beleden ende voorghestaen hebbe. Maer mijns selfs en ben ick niet seker, noch van my seluen en wil ick niet roemen. Dat sy verre. Laet den strijt eerst ghestreden sijn: dan salmen mogen victorie singen. Ic betuyge voor God: al waert dat ic afweke (daer vore my God, so ic hope behoeden sal) dat g Gods waerheyte blijft, ende sine H. Kercke nemmermeer en vergaet. Ick bidde v mijn lieue Broeder, dat waer ghy henen gaet, my ^h reccommandeert ende beueelt inder Broede-//ren heylige gebeden: op dat ic inden ghelooue vroom ende sterck werde, ende inden strijdt bliue staende. Dit gonne my, ende alle die de waerheyte eenmael ontfanghen hebben, die Heere Christus Iesus. Amen. Hier hebt ghy lieue broeder de summa onses handels. Van het gelooue, en is niet gevraecht. Om dat ic my tegen ⁱ de beeste ²⁾ hebbe opghesteld, daerom soectse my te vernielen. Maer den tijt coemt, ^k datse inden vierigen poel gheworpen wert: ^l daer wy, ende alle geloouigen tot het ewige leuen bewaert worden. Wy sijn goets moets: ^m leuen wy, steruen wy, wy sijn des Heeren. Met haesten den 15. Iulij. 1564.

Binnen corten daghen hier na heeft hy wederom aen de gantsce Ghemeynte begonnen te scrijuen: de welcke hy ethlicke brieuen ten diuerschen stonden gesonden heeft, om haer noch beter gherust te stellen, ende den achterclappers den mont te stoppen: die hier nv ordentlic van date te date volgen.

*Ghenade ende vrede van God den Vader deur
onsen Heere Iesum Christum. Amen.*

Ick Christophorus Fabritius gheuanghen om de reyne leere ende heylige waerheyte onses Heeren Iesu Christi, bidde v broeders ende susters alle te samen inden name des Heeren, dat ghy niet en verflaut noch vertraecht in het gene dat ghy door // onsen dienst van God ontfanghen hebt. ^a Ende en laet v niet verleyden door eenigen schoonen schijn der woorden oft der wandelinghe: noch ooc deur eenige straffe ende scerpe dreygementen: ^b noch door eere, noch door scande: ia selfs niet door mine banden, die ic voor v lijde, welcke ons beyden seer nut ende profitich sijn. ^c Ic betuyge voor God ende Christo Iesu, die ic diene in dese mijne banden, dat de leere, die ghy van ons gehoort hebt, het ewige ^d woort der ewigher salicheyte is: ^e ende dat fundament der Propheten ende Apostelen, welcke is Christus Iesus: ^f door wien sy alle salich sijn geworden die oyt Gode behaecht hebben. ^g Want Iesus Christus is ghisteren ende heden de selue, ende ooc inder ewicheyte. Alle

g Matth. 5. 18
Luc. 16. 17
1. Petr. 1. 25
5. Col.
h Col. 4. 3
Eph. 6. 19
2. Thes. 3. 1
Iac. 5. 16
1. Tim. 2. 1.
Fol. 52
VVy moeten
voor malcan-
deren bidden

i Apo. 13. 1. 2
k Apo. 17. 8.
11, ende 19.
20
Esa. 11. 4
l Sap. 3. 1
m Rom. 14. 8
Hy scrijft aen
de Ghemeente
sommige brie-
uen

Fol. 53
a Gal. 1. 8
2. Cor. 11. 4
Eph. 5. 6
Col. 2. 18
2. Thes. 2. 12
1. Ioan. 4. 1
Matt. 7. 15,
ende. 24. 4
b 2. Cor. 6. 8
c 2. Tim. 4. 1
Rom. 1. 9
ende 9. 1
2. Cor. 1. 23

Iac. 1. 21
Esa. 28. 16
Cor. 3. 12
ph. 2. 20
Pet. 2. 6
Act. 4. 12
nde 10, 43
Hebr. 13. 8

1) Het Beest uit de Openbaring van Johannes.

Propheten geuen getuygenisse van hem, datmen alleen vergiffenisse
 i Matt. 7. 24. der sonden in sinen name ontfangt ende vercrijcht. ⁱ Alle die op
 25, ende. 16. desen steen timmeren, sijn onbeweechlic: noch wateruloeden, noch
 18 wint stormen: ia de poorten der hellen en mogen dese niet ont-
 weldighen. Derhaluen bidde ic God dach ende nacht, sonder op-
 houden voor v lieue broeders, dat v ghelooue niet en faelgeere ¹⁾,
 maer veel meer stercker werde inden Heere: ende dat onse ban-
 den, die wy voor v liden, niet bescaemt en werden. weest vierich
 k 1 Cor. 14. 1 ende neerstich, ^k ende loopt // altijts na de beste ende meeste
 Fol. 54 gauen, ^l ende en verflaut niet in weldoen. ^m Maer bouen al weest
 vreemde van allen afgoden dienst ⁿ ia vanden schijn der seluer:
 ° ende en hebt doch gheen ghemeynschap met de onvruchtbare
 wercken der duysternisse, maer straft die veel lieuer. ^p Gaet wt
 het midden der Babylonscher ende Egyptseer kereke, ende sceyt
 van haer: ^q die haer gansch bouen al dat God is, ende genaemt
 wort, verheuen heeft, om den name Christi ganscelick vander aer-
 den wech te nemen. Maer haren val is na by, ende die seer groot.
 Siet dan neerstelic toe, dat ghy haerder plagen niet deelachtich en
 wert. ^t Ghy hebt eens Christum door den ghelooue aengedaen:
 v waerom wilt ghy met der hoeren cyraet becleet werden? ^x Ghy
 sijt gewasscen ende ghesuyuert in het heylich onnosel bloet Cristi:
 sult ghy wederom met de stinckende hoerderie ontsuyuert werden?
 dat sy verre. ^y De leden Christi, sullen die eender hoeren leden
 werden? och neen, oft v naect eewighe schaemte ende verderffen-
 nisse. Veel meer ^z volcht Christum na: ^a versaect v seluen neemt
 dagelick v cruyce op, ^b ende ghy sult der glorien ende heerlicheyd
 Christi deelachtich werden. Bedenct dat ghy hier int velt sijt,
 ende ^c uwen viant voor uwen ooghen siet gheweldelick v slach
 Fol. 55 leueren: // maer weet ooc, dat ghi eenen ^d vromen strijtbaren
 Capiteyn hebt, ^e die met v is, ende voor v strijdt, ende al ouer-
 wonnen heeft: ende die v in hem alle ouerwinnige belooft ende
 versekert: die daer warachtich is in sine beloften, seggende: ^f be-
 trout: Ic hebbe de werelt verwonnen. Ia lieue broeders bedenct
 dit ooc naerstelick: ende en laet v niet snodelick ouerwinnen.
 g Al siet ghy den Herder der kudden een weynich geslagen, ver-
 schriet noch en verloopt daerom niet: Maer blijft soe veel te meer
 by een in ^h de eenicheyt des geloofs ende bant der liefden. My is
 van Gode minen hemelschen Vader, ende minen verlosser Christo
 Iesu dit cruyce tot uwen trooste ende versterckinghe opgheleyt. Dit
 is alleene mijn bede, ende hertgrondighe begheerte, dat ghy (als ²⁾

1 Galat. 6. 9
 m 1. Cor. 10.
 7. 14
 1. Ioan. 5. 21
 n 1. Thes. 5. 22
 o Ephe. 5. 11
 p 2. Cor. 6. 14
 Esa. 52. 11
 Apo. 18. 4
 Act. 2. 40
 q 2. Thes. 2. 4
 r Apo. 18. 8
 Dan. 8. 19
 Esa. 11. 4
 s Apo. 18. 4
 t Rom. 13. 14
 Eph. 4. 22. 23.
 24
 v Apo. 17. 1. 4
 x 1. Cor. 6. 11
 1. Petr. 1. 2
 Apo. 1. 5
 y 1. Cor. 6. 15
 z Eph. 5. 1. 2
 a Matt. 10. 38
 ende. 16. 24
 Luc. 9. 23,
 ende 14. 26
 Marc. 8. 34
 b 1. Pet. 4. 13
 c 1. Pet. 5. 8
 d Mat. 12. 29
 Marc. 3. 27
 Luc. 11. 22
 Col. 2. 15
 Eph. 4. 8
 Hebr. 12. 2
 e Psal. 23. 4
 ende 91. 15
 Mat. 28. 20
 f Ioan. 16. 33
 g Zach. 13. 17
 Mat. 26. 30
 h Eph. 4. 3
 Rom. 12. 10
 Hebr. 13. 1

1) Faelgeren, d. i. achteruitgaan, verzwakken.

2) Het woordje „ic” is uitgevallen. Zie de „Erraten” aan het slot.

nv te voren geseyt hebbe) bi der reynder waerheyt blijft, ende gheensins daer van en wijet. ⁱ Biddet den Heere voor my met ⁱ Col. 4. 3
reynder herten ende suyuender conscientie: op dat minen strijdt ^{2. Th. 3. 1}
corts geeyndicht werde, ende mijn gelooue vast ende onbeweechlick ^{1. Tim. 2. 8}
blieue: ^k op dat ick den voor gesetten prijs wt louter genade deur ^k Phil. 3. 12
Christum Iesum vercrighen mach. Amen.

^l Ic die absent van lichame ben (nochtans teghenwoordich met ^{1. 1. Cor. 5. 3}
den gheest) verhope deur Gods ghenade, dat, al ist dat minen // ^{1. 1. Cor. 5. 3.}
mont nv swijcht, in alle mine leden den lof des Heeren vercondi- ^{Col. 2. 5}
ghen sullen ¹). ^m Ende al ben ick ghebonden, Gods woort en is ^{Fol. 56}
niet ghebonden; maer is los ende vry, ende sal sinen loop hebben ^{m 2. Tim. 2. 9}
totten eynde toe. De Heere becrachtighe v alle te samen in sijn
heylich woort ende eeuwighe waerheyt. Amen. ⁿ Groet malcan- ^{n 1. Cor. 16.}
deren met eenen heyligen cusse. Ick groete uwer liefden met ^{20, ende}
mijnder hant. Datum den 25. Iulij. 1564. ^{2. Cor. 13. 12}

*Ghenade ende vrede van God den Vadere deur onsen Heere Iesum
Christum, wensche ick v al te samen lieue broeders ende susters,
die hier gheuangen ben om die waerheyt des godlicken woorts:
de welcke ick deur Gods hulpe hope te versegelen met minen
bloede, ende alle mine leden tot alle tormenten daer vore wt te
strecken.*

MYnen mont en can v lieue broeders ende susters niet aenspreken:
want wy van den anderen ²) deur des Heeren wille nv ge-
scheyden sijn: maer minen gheest is by v, ende begheerde wel des
Heeren lof te verbreyden ende sinen name groot te maken. Dus
mijn alderliefste ^a gedenet miner, gelijk ick uwer ghedencke: ^{a Hebr. 13. 3}
ende bliuet vastelic in het gene dat ghy van God deur minen
dienst ontfanghen hebt. Ick bidde den genadigen God dat hy ^b het ^{b 1. Cor. 3. 7}
wasdom gheue. ^c Ic betuyge voor God, ende den Heere Christo ^{c 1. Tim. 5. 21}
Iesu, ende voor sinen wtuer-//coren heylighen Enghelen, ^d hemel ^{Fol. 57}
ende aerde hier toe roepende, ^e datter gheen ander Euangelium en
is, dan dat ic v deur des Heeren genade gheleert hebbe, noch
^f geen ander salicheyt dan in Christo, dien ick v nae sijn woort
vercondicht hebbe. Wye hier buyten tredet, die treedt buyten sijn
salicheyt. ^g Wye in desen Christo niet en blijft, die verliest het
eeuwige leuen. ^h Wie anders belijt is een Antechrist. ⁱ En laet v
niet vreemt gheuen ³), dat ick om dat selue Euangelium, ende om den

1) Deze volzin loopt niet af. Misschien is het woordje „in” vóór „alle” over-
tollig.

2) Van den anderen, *d. i.* van elkander.

3) „Laet v niet vreemt gheuen” wil zeggen: het bevreemde u geenszins.

seluen Christum te beliden, gheuangen, verdruet, ende ghepinicht
 k 2. Tim. 2. 9 ben: k ende eyndelick als een moorder ende quaetdoender gedoot
 l Matt. 10. 38 sal werden. Want met desen seghele is de waerheyt tallen tiden
 ende 16. 24 behanghen ende beuesticht gheweest, ende sal wesen tot den eynde
 Luc. 14. 27 des werelts. Sijt gedachtich des woorts Cristi Iesu, dat hy tot sinen
 m Ioan. 10. 24 Apostelen ende geloouigen gesproken heeft: ¹ die mijn leeriongher
 Luc. 6. 40 wilt sijn, versake hem seluen, ende neme sijn cruyce op, ende
 Ioan. 13. 16 volghe mi na. Item ^m den knecht en is niet beter dan sinen heere.
 ende. 15. 20
 n Luc. 11. 16 ¹⁾ Hebben sy my gehaet ende veruolcht, sy sullen v ooc haten ende
 o Mat. 10. 34 veruolgen. ⁿ Maer in lijtsaemheyt sult ghy uwe sielen besitten.
 Luc. 12. 51 Ic werde nv eerst gheware, wat vrucht de waerheyt des Euangeliums

Fol. 58 hier op der aerden voortbrengt: ^o namelijk veruolgin-//ghe, cruyce,
 dooden, ende moorden. ^p Isser yemant vanden Propheten, Apos-
 telen, ende andere geloouigen, die om de selue waerheyt niet ver-
 uolcht en is geweest? Ia hebben ^q sy het hooft der Apostelen
 ende Propheten gespaert? So en sullen sy ons niet sparen. Daerom
 mijn beminde en schaemt v mijnder banden niet: noch en ver-
 flauwet noch vertragenet daerom in uwen ghemoede niet: maer veel
 meer wort sterc, vroom ende vierich in den Heere. ^r Ic verhope
 den camp, die my nv te campen staet, door Gods genade vrome-
 lick te voleynden. Ick en twifele vander victorie niet: want die
 met my is, ^s die is stercker dan sy alle. ^t Indien God met ons is,
 wie mach teghen ons? Ic gae v vore, v om de croone der onsterf-
 lichheyte te ontfangen vanden rechtueerdigen rechter, die een be-
 louter ²⁾ is, der ghener die hem dienen. Ic vertrooste my hier in,
 dat ic niet te vergeefs onder v ghearbeyt en hebbe. Van nv voort
 aen sijt vrome Christenen, ende volcht Christum nae in alle hey-
 lichheyte ende gherechticheyt. ^x Laet uwe licht schinen, op dat uwe
 hemelsche Vader daer deur ghepresen werde. ^y Schaemt v des
 Heeren woort niet, op dat hy uwer niet en schame. ^z Blijft inden
 gelooue, ^a ende broederlicke liefde. Voort beminde broeders ende

Fol. 59 susters in Christo Iesu, so ist dat ick // in den Heere hertgronde-
 lick begheere, wilt doch so haest alle tonghen ende monden niet
 geloouen, die segghen dat ic van Gods heylige waerheyt af ge-
 uallen ende gheweken ben. Want het sijn mine, ende des Heeren
 vyanden, die v deur dese achterclappinge soecken in het gelooue
 te crancken. Maer en gheloofte niet, het sijn loghentalen ende
 valscheden. Des Heeren ghenade heeft my niet verlaten, noch Gods
 gheest en is van my niet gheweken, ende en sal oock van my
 niet wijcken, dat betrouwe ic op minen goeden God, die my ghe-

p Matt. 5. 12
 q Mat. 10. 25
 Ioan. 15. 18
 20.
 r 2 Tim. 4. 7
 s Ioan. 10. 29
 1. Ioan. 4. 4
 t Rom. 8. 31
 v 1. Pet. 5. 4
 2. Tim. 4. 8
 Hebr. 11. 6
 x Mat. 5. 16
 Phil. 2. 15
 1. Pet. 2. 12
 y Mat. 10. 32.
 23.
 Mar. 8. 38
 Luc. 9. 26
 ende 12. 8
 2 Tim. 2. 12
 z 2. Tim. 4. 7
 Eph. 6. 18. 23.
 a Eph. 5. 2
 ende. 6. 24
 1. Pet. 11. 22 ³⁾
 Hebr. 13. 1
 Rom. 12. 10

1) De aanhaling is foutief. Lees: Luc. 21. 19.

2) Lees: beloner.

3) Lees: 1. Pet. 1. 22.

roepen heeft tot sine heyliche waerheyt. ^b Ic beroepe my met ^b 1. Sam. 24. 16.
 David teghen alle leughenen ende lasteringhen tot het gherechte
 Gods ¹⁾, nemende God tot een ghetuyghe op mijn siele, den welken ^{2. Cor. 1. 23}
 ick stelde tot een rechter tusscen my, ende mijnder vyanden, die
 my belieghen ende lasteren. Biddet den Heere, dat hy my stercken
 wille tot den eynde toe. Dit doende sult ghi mi liefs genoech doen.
 Hier mede beuele ick v allen den Heere, ^c ende den woorde sijnder ^c Act. 20. 32
 genaden. Blijft by der waerheyt. ^d Ic beswere v by den Heere, ^d 1. Thes. 5. 27
 dat desen sendtbrief in alle vergaderinghen, voor allen broeders ende
 susters ghelesen werde, op datmen van my ende van Gods woort
 beter gheuele.

Maer noch eens voor al betuyghe ick // voor God, al waert dat *Fol. 60*
 ic afweke, Gods waerheyt blijft. ^e Christus blijft altijd de selue: ^e Hebr. 13. 8
^f al verloochoenen hem de menschen, so en can hi hem seluen niet ^f 2. Tim. 2. 13
 verloochoenen. Maer de Heere sal my bewaren ende behoeden.

Wt mine muyte ²⁾, ende gheuanghen
 huys. Desen 26. Iulij. 1564.

*Ghenade ende vrede van God den Vader
 door onsen Heere Iesum Christum.*

Eph. 4. 1
Rom. 1. 9.
1. Cor. 1. 5. 6
1. 16
Matt. 13. 23
Eph. 2. 9
1. Tim. 2. 15
Rom. 1. 8
1. 1. 4
Th. 1. 3
1. Pet. 3. 4
Matth. 5. 16
1. 15
Matth. 5. 14
1. 20
1. 8. 16,
1. 11. 33
Gal. 2. 21
1. 3. 17
Rom. 13. 14
1. 23
1. 3. 10
2. Cor. 5. 15
1. 6. 10. 11

Alderliefste broeders in Christo Iesu onsen Heere, ^a ic geuangen
 om de getuyghenisse der heylicher waerheyt, hebbe desen troost,
 dat ick uwer liefde dickmael ^b ghedencke in mine gebeden, op
 dat gods heylich woort in v altijd mochte ^c toenemen, ende dat
 selfde ^d vruchtbaer werden tot alderley ^e goede wercken in Christo:
^f waer door onse liefde ende gelooue mochte luytbaer ³⁾ worden
 ende so crachtich, dat het oock de sulcke mochte vermanen ende
 trecken ^g die ooc andersins met den woorden niet te trecken en
 sijn. Ia lieue broeders also ist den wille Gods, ^h dat wy lichten
 sijn der aerden. ⁱ So moet dan het licht onder gheen coren mate
 ghestelt worden, maer op eenen candelaer, op dat het lichte allen
 die int huys sijn. Wy en moeten ons der hemelscher wandelinge
 niet schamen, daer wy alle na loopen ⁴⁾. ^k Is Christus in v wonende,
^l ende hebt ghy hem aengedaen, ^m so laet die // selue in v leuen- *Fol. 61*
 dich wesen. ⁿ Laet v genoech sijn, dat ghy den voorleden tijt, in ⁿ 1. Pet. 4. 3
 die wegen der Heydenen ghewandelt hebt, ende haerder wellusten
 ende boosheyt deelachtich gheweest zijt: ^o maer veel meer den ^o 1. Pet. 4. 2
 tijt die nv ouerich is ⁵⁾, laet die alder godsalicheyt deelachtich sijn.

1) Tot het gherechte Gods, *d. i.* op Gods oordeel.

2) Muyte, *d. i.* kooi. Guido de Bres vertaalt: cage.

3) Luytbaer, *d. i.* hoorbaar, ruchtbaar. Guido de Bres vertaalt: afin que nostre charité et foy soit de telle façon manifestee.

4) Daer wy alle na loopen, *d. i.* die wij allen begeeren te bereiken.

5) Verbeterd uit „ts”.

p Want den tijt is na by, q dat die rechtueerdige rechter comen p 1. Pet. 4. 7
 sal, r wiens coemste is als een dief inder nacht: s wel salich is q Mat. 24. 45
 dien knecht, die niet slapende beuonden wert in dien dach. t Weest ende 25. 21
 dan altijt bereyt: v want in die vre, die ghy niet en wetet, sal Luc. 21. 32
 des menscen sone comen. x Daerom siet toe, dat uwe herten niet r Mat. 24. 43
 beswaert en worden met ouerdaet ende dronckenscap, ende sorghe 1. Thes. 5. 2
 deser werelt. y Stelt v lieue als warachtige bruyloftgenooten, ver- 2. Pet. 3. 10
 chiert met dat bruyloft cleet: op dat v prijs geschiede ende lof Apo. 3. 3
 vanden Coninc, wanneer hy de tafelgenooten besoecken coemt. Dit s Mat. 24. 46
 staet v te doen, ende is v noodich: anders sult ghy met de z hoorders t Mat. 24. 46
 des Wets alleenlick, ende niet met de doenders gherekent werden: Marc. 13. 37
 ende also wert ghy ooc vreemt van uwe salicheyt, daer ghy v v Mat. 24. 44
 anderssins wel van dorst roemen: maer die is ydel, so ghy inde x Luc. 21. 31
 waarheyt niet en wandelt. a Laet dan af van dat quaet is, ende y Matth. 22. 11
 leert wel doen: sijt ghewasschen, werdet reyn, weyrdt dat quaet Apo. 19. 7
 uwer gedachten van minen oogen, // spreekt de Heere. b Maer sijt z Iac. 1. 23
 niet als sommige Ioden, die haer beroemden vanden tempel, dat Rom. 2. 13
 hy heylich was, van Gods wet, priesterschap, offerhanden, ende a Esa. 1. 16
 diergheleijcke dingen, die sy ontfanghen hadden. Want dese en Iere. 4. 14
 connen niemant heyiligen, noch rechtueerdigen voor God: c als ooc Psal. 51. 4
 dat selue, dat ghy in de ghemeynte Gods sijt ontfangen met 1. Pet. 3. 11
 belidenisse ws geloofs, ia der tafele Christi sijt deelachtich gheweest.
 Maer weet ooc dit, d dat dat geen Iode en is, die in het openbaer
 een Iode is ¹⁾: oft die daer inden vleessche alleenlic is besneden.
 e Ten sijn ooc niet alle Abrahams kinderen, die wt den sade Abrahe
 sijn afgecomen: f want in vele van henlieden heeft God geen wel
 behagen genomen, die hy ooc inder woestijnen tondergebracht heeft.
 g Maer dat is een Iode, die in het verborghen een Iode is: ende
 dit is ²⁾ besnijdinge, de besnijdinge des herten inden geest, niet
 inde letter: ende dese sijn Abrahams ³⁾ sonen, die sijn gelooue ende
 wercken na volgen: ende also can men lof by Gode hebben. Dus
 h mijn beminde broederen hier na staet, h ende en wilt in het wel-
 doen niet vertragen: maer veel meer treet dapperlic voort inden
 i wech des Heeren. i Nemet sijn iock op uwe scouderen, ende ghy
 k sult ruste vinden uwer sielen. k Laet die werelt met haer begeer-
 licheit // ¹ want sy vergaet, m ende is gheheel in het quade gestelt:
 n ende die wilt met haer een vrient zijn, moet Gods viant werden.
 o Cruyst mede v eygen vleesch met sijne lusten ende begeerten.
 p Want wie inden vleessche leeft, die moet steruen: Maer ist dat
 ghy door den gheest, de wercken des vleeschs doodet, so sult ghy

1) Er moet nl. iets bijkomen, zooals blijkt uit het vervolg.

2) Lees: is een. Zie de „Erraten” aan het slot.

3) Verbeterd uit „Arahams”.

leuen. ^q Wederstaet den duyuel, ende hy sal van v vlieden. ^r Dit
sijn de gheweldige vyanden, den mensce dan meest strijdt leuerende,
als hy hem tot Godes dienst schicken wilt, ende alle boosheyt
verlaten. Daerom vermaent ons ^s Syrach, dat wy tot den dienst
Gods gaende sullen staen in vreesse, ende ons leuen bereyden tot
aenuuechtingen. ^t Maer ist dat wy hier inne ouerwinnen door onsen
helm ende grooten vorst Christum, so is ons de triumphe ende
croone des leuens bereyt in dien dage. ^v Maer ist dat wy ons laten
verwinnen, so sullen wy met de selue vyanden eyndelick van Christo
onder de voeten, ende gebonden met vierighe ketenen ten brande
inder eewicheyt gheworpen werden. Och veel soeter ende aenge-
namer is Godes dienst, willet dan daer in met alder viericheyt
wandelen. ^x Siet op de godloose, hoe sy clagen sullen ten ioncxsten
daghe, na dat sy sware arbeydelicke ²⁾ wegen gewandelt sullen
hebben. Aenmerct hoe sy, ^y die hier haer lusten, bras-//serien, *Fol. 64*
dronckenscappen, wulpheden, hoererien, afgoden dienst, etc. (na
geuolcht hebben, gheen deel hebbende in het Conincricke Gods
ende Christi) sullen hooren: ^z Gaet ghy veruloecte in dat eewighe
vier. ^a Maer die hier Christum hebben na gheuolcht, haer seluen
versakende, ^b doodende haer aerdtsee leden hier op der aerden,
^c sullen dobbelfout ontfanghen, ende het eewich leuen besitten. En
vertraecht dan niet inden wech des Heeren: ^d want den tijt is cort.
^e Gaet lieuer woeckeren met Gods gauen, die ghy hebt ontfangen:
op dat ghy die met ghewinne moget den Heere als hy coemt weder-
keeren ³⁾. Ia mijn broederen doet also, ende staet altijts wel te wachte,
op dat ghy niet onuersiens oueruallen en wert. Hier toe vermane
ic ^v mijn lieue broeders, ^f mijn blischap ende mijn croone inden
Heere in mine banden ^g die my wel door Gods eeuwigher
beschickinghe toegheeygent sijn. Maer dit en weet de werelt,
noch de Tyrannen, noch den verradende mensce niet: die alleen-
lick mi veruolgen, om dat ic met hen niet een en sy, ^h ende
om dat ic getuygenisse vander werelt geue, dat haer wercken boos
sijn. Als ick een voorstaender der papistiger afgoderie ende grou-
welen was, doen waren sy my ionstich. Als ick een dienaar Iesu
Christi ben geworden, hebben sy haren // mont tegen my open *Fol. 65*
ghedaen, om my te verslinden. Maer laetse doch doen: ⁱ sy strij-
den, niet tegen my, maer tegen het Lam, ^k dat op den throon
sijt: tegen Christum, die ter rechter handt sijns vaders is: ^m wiens
toorne eenmael als een vier opgaen sal, ende salse verslinden,
ⁿ ende brijselen met sijnen yseren staf als scheruen. ^o Den steen

1) Lees: Sap. 5. 7.

2) Arbeydelick, d. i. moeilijk, moeitevol, smartelijk.

3) Teruggeven, uitkeeren.

sal eenmael op hem vallen, ende hen geheel te niet murselen ¹⁾.
 p Want het bloet dat sy verghieten, roept wrake tot inden hemel
 q dwelck hy ooc te sinen tijde wreken sal. Dan wert henlieden
 wee: *nv* ^r so worden wy euen wel een weynich verdruct ende
 geproeft als gout deur den viere, op dat de beproeuinge onses ge-
 loofs veel costelicker dan verganckelick gout, dat deur den viere
 beproeft wert, beuonde worde, tot lof eere ende heerlicheyte inde
 openbaringe Iesu Christi. Ende dit scrijue ic lieue Broeders niet
 my seluen prijsende, oft hoochmoedelic van my seluen geuoelende
 (want eylaes ic een arm swac ende ellendich sondaer ben, niet
 weerdich der genade die my die Heere doet) maer scrijue dit
 exempelwijs, uwer liefde toonende ondersceyt des diensts Christi
 ende des werelts: so ooc Christus selue met de gelijckenisse der
 barender ^s vrouwe sinen leeriongeren vermaent ende troost, seg-
 gende: ^t Ghy sult weenen ende screyen, maer die werelt sal haer
 verbliden: // ende ghy sult bedroeft werden, maer uwe droefheyte
 sal in blijchap verkeerren. ^v Een barende vrouwe heeft droefnisse:
 want haer vre gecomen is: maer wanneer sy het kindeken gebaert
 heeft, dan en gedenct sy de banghicheyt niet meer, om der blij-
 schap wille, dat daer een mensce ter werelt gheboren is. ^x Staet
 dan lieue broeders na het toecomende, ende versmaet het tegen-
 woordighe: want dat eewich is, ende dit verganckelick. ^y Ic ben
nv een barende vrouwe: ick verhope seer haest moeder te werden,
 ende mijn vrucht te genieten. ^z Ic sie *nv* den vijchboom botten:
 ick weet sekerlick dat my den somer na by is. Daerom sal ic mijn
 hooft opheffen: want sekerlic mijne verlossinge naect. ^a Dit is den
 wech des leuens: ^b aldus moet men Christum volghen. Ick gae
 vore L. B. ³⁾ ende verhope deur Gods genade den strijt in Christo
 te ouerwinnen. ^c Siet ende aenmerct ghy de wtcoemste onser wan-
 delinge. ^d Biddet voor ons, ende bewiset *nv* uwe innelicke liefde
 te mywaert.

^e Ick hebbe dach ende nacht my seluen niet ghespaert, voor
 uwe sielen wakende. Ic hebbe van niemant eenich dinc begeert:
 maer *nv* is mine begheerte, dat ghy doch minen arbeyt voor *v*
 niet ydel noch beschaemt en maect. En sijt niet alleene indachtich,
 maer veel meer nauolghers der // saliger vermaninghen, die *v* God
 deur minen dienst ghedaen heeft ende ghegeuen, ende ghy doet
 my ghenoech. ^f Maer ic duchte dat ick voor vele te vergheefs sal
 ghearbeyt hebben: die meynen genoech te sine, dat sy der Chris-
 tenheyts name hebben, ^g ende daer beneden ⁴⁾ Gode terghen in hare

1) (Te niet) murselen, *d. i.* vermorzelen.

3) L. B., *d. i.* lieue broeders.

2) Lees: 1. Pet. 1. 7.

4) Lees: daer beneuen.

boosheden, hypocrisie, achterclap, ende ontuchticheyt. Och broeders meynt ghy dat onsen arbeyt ende sorghe niet voor God beben¹⁾ is? ia sy ghewis. Ende onse banden, (wat meent ghy) sijnse schandelick? iaese, voor allen die de ghesonde leere deur ons gehoort, verachten: ^h Maer den anderen sijnse tot lof ende voorderinge der godsalicheyte. Maer een dinck moet ghy van my noch verdragen: namelick, dat ick uwer liefden vermane ⁱ meerder acht te hebben, op de gene die God ouer v gestelt heeft: maer in sonderheyt die daer arbeyden in het woort, ende haer leuen voor v stellen. Sijt henlieden onderdanich als Christo: ^k anders sijt ghy verachters Christi, so ghy henlieden veracht. Ten laetsten mijn lieue broeders, ick scriue v dus vele, als die uwer in mine banden ghedencke, so langhe ick leue, ende minen dienst beuestighen wil: ende sult dit van my ontfanghen, ende dat selfde nae volghen: niet dat ick uwer liefden de goede wercken so prise, als salicheyt daer inne // stel- lende: maer wil dit, ^l dat ghy hier deur sullet v ghelooue ken- baer maken, ende datse sullen uwes gheloofs vaste seghelen ende ²⁾ ghetuygenissen sijn. ^m Anders houdt vast, dat wy deur Chris- tum werden gherechtueerdicht, wt ghenaden, sonder de wercken des Wets. ⁿ Want God heeft ons wt liefden sinen eenighen Sone gheschoncken, doen wy noch vyanden waren, op dat de salicheyt nv niet sijn en soude wt de wercken, maer wt ghenaden ende liefde Gods. Want dit moeten wy weten, ^o dat ons een kint ge- boren, ende eenen Sone gegheuen is. ^p Dese is dat Lam ghedoot van den beginne des werelts, ^q op welc God alle onrechtueer- dicheyte geleyt heeft: ^r dwelck de sonden des werelts wech neemt, ^s ende duer ³⁾ wiens wonden wy genesen werden. Dese is dat Lam, dwelcke op den thron sidt, ^t alleene macht hebbende den boeck met seuen segels ghesloten, open te doene. ^v Hy is de leeu vander stamme Iuda, die ^x spruyte Davids die ouerwonnen heeft. Daerom beliden wy hem niet te vergeefs te sine ^y Christum, dat is, den gesalfden Coninck, Priester ende Prophete. ^z Het coemt allesins van hem, ende door hem, wat ons salich maect. ^a Hy is den wech, de waerheyt, ende het leuen. Niemand en coemt tot den vader dan deur hem. ^b Ia sonder hem vermo-//gen wy gantsch niet. ^c Van sijnder volheyt hebben wy alle ontfangen: ende genade voor ge- nade. ^d Hy ist die werct in ons beyde het willen ende het volbren- gen, niet na onse macht ende goet duncken, oft verdiensten, maer na sijn wel behagen. Doen wy wat goets, dat werct hy: de reste is wt onse bedoruen natuere: ^e so dat wy niet machtich en sijn

h Col. 1. 24
2. Tim. 2. 10
Eph. 3. 13
i Thess. 5. 12
1. Tim. 5. 17

k Matt. 10. 14
Marc. 6. 11
Luc. 9. 5,
ende 10. 19

Fol. 68

Tghelooue
vvert bekend
ende crachtich
bevvesen deur
goede vverc-
ken.

l Gal. 5. 6
Iac. 2. 14
2. Pet. 1. 10
Rechtueer-
dichmakinge
deur tghelooue
in Christum.

Fol. 69

c Ioan. 1. 16
d Phil. 2. 13

e 2. Cor. 3. 5.6

1) Lees: bekent.

2) Er staat: en (op het einde van een regel) en.

3) Lees: deur (de meest gewone schrijfwijze in den druk)? Doch zie fol. 8; boven, blz. 306.

yet goets te dencken als wt ons, maer ons vermogen is wt God. Merct dan lieue broeders ende siet wat cracht onse wercken ende verdiensten hebben, als wy op ons seluen staen: want dan sijnse ons noch verdoemelick: *f* ende wy werden onnutte knechten beonden, als wy noch al gedaen hebben, dat wy schuldich sijn te doene. *g* Wanneer het gelooue door de liefde in ons werct, dan is by God de eere, ende niet by ons, *h* die ooc geeft, dat wi in sinen name gelouen. *i* Het gelooue is niet ¹⁾, ist dat wy maer als de duyuelen ende godloose gelouen. *k* Ons werck is niet ¹⁾, so wy geen geloue en hebben. Dit leeren wy dan: nemelick dat het noodich ¹ sy in Christum warachtelick te gelouen, geheelick zyn betrouwen, verdiensten salicheyt, ende ewige leuen in hem te stellen, ende van hem te verwachten: ende dat wy met gehoorsaemheyt der geboden Gods ons gelooue sullen beuestigen ende crachtich maken ten

Fol. 70 ewigen leuen. So men dit vastelic gelooft, siet doch // waer smenscen cracht ende verdiensten staen, ende wat groussamer leere men in het Pausdom leert van verdiensten ende ouervendiensten, hier te verdienen ende hier namaels? Voorwaer een sulcke leere *m* vernieticht gansch Christum Iesum met alle sijne verdiensten, ende doet ooc wt sijn crachtighe officien, die ons soe troostelick sijn: nemelick sijn Coninckrijcke ²⁾, hoochpriesterschap, ende Propheetscap. *n* Want so daer inder menscen macht staet yet door verdiensten te vercrijgen, waerom wast noodich, dat *o* Christus mensche werdende, *p* hem seluen tot den doot des cruycen soude als eenen hoogen Priester opofferen, *q* op dat hy den middelmuur soude breken, *r* het hantgheschrift wtlesschen ³⁾, *s* ende ons voor den vader versoenen? Maer sy sijn haer selfs priesters, voorbidders ende verdienders: derhaluen en hebben sy ooc in het rycke Christi, *t* dat met sinen bloede voor ons gecocht is, geen deel: maer met haerlieder vader dien sy gedient hebben, wiens lidmaten sy sijn, in wiens hemele ooc haer plaetse wesen sal: *v* daer dat vier niet wtgedaen en wert, ende daer de worme niet en sterft. Wel salich is hy, die met den sulcken gheen gemeynschap en heeft. *y* Sy en sijn des cruyts Christi niet deelachtich, *z* maer wandelen den breeden wech met vruechden, die tot de ewige verderffe-//nisse leyt. *a* Vliet broeders vliet, loopt wt het midden van sulcken: hebt daer geen gemeynschap mede: *b* coopt vander hoeren ware niet. Want siet seer snel, *ia* op eenen dach wertse vernieticht, ende comt haren val, die seer groot wert: volcht lieuer den naecten ende den gecruysten Christum na. Al gaet het met pinen, smerten, ende droefheyt toe, this nochtans den wech des ewigen

1) Niets.

2) Koninklijke waardigheid.

3) Wtlesschen, *d. i.* uitwisschen. Fabritius haalt Kol. II: 14 aan.

a Esa. 52. 11
Hier. 51. 6
Act. 2. 40
2. Cor. 6. 17
Apo. 18. 4
Ehp. 5. 11
2. Cor. 6. 14
b Apo. 14. 8
c Esa. 47. 8
Apo. 18. 8
 ende 8. 21
d Act. 1. 14. 22

f Luc. 17. 9

g Gal. 5. 6

h Phil. 1. 29

Ioan. 1. 13

i Ioan. 5. 1

Matth. 8. 28

k Rom. 14. 24

Heb. 11. 6

l Ioan. 3. 36

Marc. 16. 17

m Gal. 5. 2. 4

n Gal. 2. 22

Heb. 7. 11

o Ioan. 1. 14

p Phil. 2. 8

q Eph. 2. 13

r Col. 2. 13

s Rom. 5. 10

2. Cor. 5. 19

t Act. 20. 28

1. Cor. 6. 20

1. Cor. 7. 23

1. Pet. 1. 18

v Esa. 66. 24

Mat. 24. 42

Marc. 9. 46

Apoc. 14. 11

x Psal. 1. 1

y Gal. 5. 2. 4

z 4. Esd. 7. 7

Matth. 7. 15

Luc. 13. 22

Fol. 71

leuens, den welcken ghepasseert sijn alle die met Christo nv besitters des leuens sijn. ^e Ooc isset maer al tijdelick, ende neemt ^e 2. Cor. 4. 17 haest een eynde: maer dat ons in Christo beloeft is, blijft ewelick. Hier na laet ons alle staen ¹⁾: het suere moet eerst vore ²⁾, ende daer na comt het soete: het liden eerst, daer na verbliden: eerst strijdt, dan victorie: eerst arbeyt, dan den onuerganlicken loon. ^f Psal. 126. 5
^f Hier moetmen saeyen met tranen: hier na sullen wy maeyen ^f Esa. 6. 8, ende met vreuchden. Laet ons dan moet gripen, ende niet verflauwen, ^g Heb. 12. 1
 al vallet pijnlick. ^g Ons ooghen sullen sien op den Autheur onser ^h Heb. 10. 35 salicheyt Christum Iesum. ^h Want hy is onsen loon, glorie ende ^{ende} 11. 26 heerlicheyt: ⁱ onse hope ende croone: in hem leuen wy ende bliuen ⁱ Psal. 46. 1 wy. Ia wy sijn met hem een: ^l ende daer hi is, sullen oock ghe- ^k Act. 17. 28 wisselick sijn dienaers sijn. Wat vreesen wy dan? waerom werden ^l Ioan. 17. 24 wy traech? wat sal ons moghen verhinderen van dat leuen? ^m Sul- ^m Gen. 27. 33 len wy ons // eerste geboorte recht met Esau gaen vercoopen om ^{Heb. 12. 16} een schotel spise? Sullen wi dit tidelick kiezen, voor dat eeuwich ^{Fol. 72} is? ^o dat sy verre. Laet ons dan hier so wandelen, ende Christum ⁿ Phil. 3. 20. na volghen, ⁿ dat onse wandelinghe niet en sy op der aerden, maer ^o 1. Pet. 2. 11 inden hemele, ^o daer wy alle wtlanders ende vreemdelingen af ^p 1. Cor. 13. 12 sijn: ^p ende nv maer en sien deur den gelooue als deur eenen ^q 1. Ioan. 12 spieghel: ^q maer naemaels als God sal gheopenbaert wesen, ende heerlijc verschinen, dan sullen wy hem aenschouwen van aensichte tot aensichte, gelijk hy is. Dit geue ons ^r die daer leeft ende ^{Apo. 7. 12} regneert van eeuwicheyt tot eeuwicheyt. Amen.

Groet malcanderen met eenen heyligen cusse. Ic groete ^v alle ^s Matth. 7. 15 gelijk wt mine banden. De genade ons Heeren Iesu Christi sy met ^{Rom. 16. 16} ^v allen. Amen. Blijft alle ghelijck vroom in den Heere, ^s ende ^{Col. 2. 18} wacht ^v voor den heylighen schijn, ende voor valsche ^t broeders ^t 2. Cor. 11. 17 ende susters. En laet niemant soe haestelick toe: ^v sijt altijts ^v Matt. 10. 16 voorsichtich, ende gedenct mijnder in uwe ghebeden. ^x Och hoe lieflick ^{Eph. 5. 15} is het huys Gods, daer ick nv niet comen en mach. Maer ick ben ^x Psal. 84. 1 metten gheest in uwe versaminghe, ende troost my, hopende seer ^y Phil. 1. 23 corts ³⁾ ^y ontslagen te werden ende by Christum te gane: ende dat ^{Fol. 73} ick ghehoept hebbe, ende noch hope, te ghe-//nieten in der waer-
 heyt. Ey dit geue God ende dat haest. Met mijnder handt, wt liefden tuwaerts lieue broeders ende susters: Desen saterdach den 28. Iulij, 1564.

De selue gheuangen wetende ^a datmen sine vyanden moet segenen, ^a Matt. 5. 44
 ende quaet met goet loonen, so en heeft hy niet willen achter ^{Rom. 12. 21}
 laten eenen Christelicken scherpen vermaen brief te scrijuen aen ^{Men moet sijn}
 vyanden be- ^{minnen.}

1) „Laet ons alle staen” wil zeggen: laat ons allen trachten te bereiken.

2) Moet eerst vore, *d. i.* moet voorgaan.

3) Binnenkort, spoedig.

de vrouwe persoon, die hem verraden hadde, op dese na volghende maniere.

*Den brief aen langhe Margriete
de verraderesse.*

Hy scrijft aen
Margriete die
hem verraden
hadde.
b Sap. 5. 1

c Act. 8. 21
2. Tim. 2. 24
25. 26.
d Matt. 18. 35
Mar. 11. 25
e Matth. 6. 15

Fol. 74
f Rom. 1. 9

g Matt. 3. 10
Luc. 13. 3

h Mat. 26. 24

i Gal. 3. 1

k Mat. 12. 45
2. Pet. 2. 20

Fol. 75

Al ist by al dien lieue Margriete, dat ghy met my so leelicken hebt gehandelt, dat ghy niet alleenlick ^b minen arbeyt (die ic om uwer salicheyt wille so gheerne gedaen hebbe, als ick hongerende geerne soude eten) begeet ende bespot hebt: maer ooc bouen dien my vyandelic totter doot verraden, soe en wil ick nochtans niet laten wt mijne ellendige ende benaude banden aen v te scrijuen ende vermanen, ^c oft daer by auontueren by u noch eenighe plaetse der bekeeringe ware. Ende so vele my aengaet, dese misdaet hebbe ic v van der eerster vren ^d wt den gront mijns herten vergheuen, ende als noch vergheue ¹⁾: ^e gelijc ic begeere, dat God my alle mijne misdaden quijtselde ende vergeue. Ia ben ooc daer toe bereyt // (^f dies is God mijn getuyge) mijn lijf ende mijn bloet v te schencken, waert sake dat ghy daer mede te helpen waert. Maer euen wel en is uwe sonde niet te minder voor God: ^g Ten sy dat ghy v in tijts bekeert, so sal de straffe Gods haestetelic ouer v comen ende niet vertoeuen. Och waer toe sijt ghy gecomen, ghy arme allendighe vrouwe? sullen v de Papen, Monicken ende Jesuiten voor den rechterstoel Christi verantwoorden? Och neen sy, neen sy. Wee, wee wort v nakende. ^h Het ware v met Iudas beter, noyt geboren te sine. Och hoe heeft v de duyuel therte beseten? ⁱ Och hoe sijt ghy met de duyuelsce leere betoouert? Voorwaer ic hoepte beter van v, uwe scoone woorden ghelooouende, als dat ghy die afgodische grouwelen soudet verlaten hebben. Maer (eylacen) ghy en sijt niet alleenlick ghebleuen die ghy waert, ^k maer sijt noch veel arger ende booser geworden. Hoe hebt ghy doch connen bedencken te verraden, ende ter doot ouer te leueren, den genen die v noyt dan goet ende wel gedaen heeft? Leert ghy dit inde Jesuitsche scole? sijn dit de vruchten uwer daghelicxscher biechte? sijn dit de vruchten uwes daghelicx popelen ²⁾ ende lesen inder afgoden tempel? sijn dit de vruchten die wt uwe dagelicxsce misse ende nuttinge des brootgods sijn spruy-//tende? scoone vruchten voorwaer ende spruyten. Hoe hebt ghy met my so mogen handelen? Ghy sijt eylacen int getal beuonden der ghener, daer Dauid af betuycht, segghende: ^l Haer kele is een open graf, haer tonge

l Psal. 15. 10
ende 140. 4,
ende 10. 7
Prou. 1. 11
Psal. 36. 9
Rom. 3. 13

1) „Ic” wordt niet herhaald.

2) Mompelen, binnensmonds spreken, prevelen.

hebben sy tot bedroch ghebruyct, slanghen fenijn is onder haer lippen, haer mont is vol vloeckens ende bitterheyts, haer voeten sijn snel om bloet te storten: ende de vreesse Gods en is voor haren oogen niet. Want voorwaer waerder eenige voncke der vreesen Gods by u' geweest, ghi en soudet sulo een verraetstuc niet bedreuen hebben. Ten was v niet genoeg my alleen te verraden: maer als eene hongerige wolfinne hebt ghy twee schapen te samen verbeten ende verslonden. Hadden v onse, ende Gods woorden niet behaecht, die wy tot u spraken, ghy haddet ons mogen afslaen, ende wy souden daer en tusscen anderen onsen arbeyt niet ontrocken hebben. Maer ghy selue hebt ons na ghelooopen, ghy selue hebt ons niet met vreden gelaten. Daerom sal uwe verdoemenisse te swaerder vallen. ^m Nv meucht ghy met die hoer van Babel, ^m Apo. 17. 13 ende 18. 8 die op de seuenhoofdige drake sidt, droneken worden van het bloet der Christenen. ⁿ Maer aensiet haer eynde. Ghelijc haer eynde ⁿ Apo. 17. 4 is, so sal oock het uwe sijn. Nv triumpheert de hoere van Babel met // gout, siluer, ende costelicke iuweelen: ^o Maer haer eynde ^{Fol. 76} sal verderfnisse sijn. ^p Wy verheughen ¹⁾ in het liden, ende cruyce ^o Apo. 17. 8, ende 18. 2. 4. 8 Christi: ²⁾ ende ons eynde is het eeuwighen leuen. Meent ghy, als ghy my ende mijn mede geuanghen ghedoot sult hebben, dat ghy dan Gods heyliche waarheyt wtgheroeyt sult hebben? neen ghy, neen ghy: maer die sal meer door onse doot toenemen ende versteret werden. Want het bloet der Martelaren is het zaet der kercke Gods. Iae alle de druppelen onses bloets sullen noch na onse doot Gods lof ende eere verbreyden, ende v met allen dien ghy aenhangt bespotten ende beschamen. ^s Ende ghelijck Sampson meer ^s Jud. 16. 30 Philistinen in sine doot omgebracht heeft, dan hy ghedaen hadde binnen sijn leuen: Also sal oock ons doot den vyanden Gods veel schadelicker sijn, dan ons leuen geweest heeft. Laetse branden, worgen, dooden ende moorden, met vier, bast ⁴⁾, sweert ende water: ^t Esa. 40. 6 Gods woort blijft, ende sal bliuen inder eeuwicheyt. ^v Het is v, ^{Matth. 5. 18} ende den uwen te hart, tegen den prikkel te stooten. ^{1. Pet. 1. 25} ^x Het Lam ^v Act. 9. 5 dat op den throon sidt, valt v te machtich. Dit Lam sal ons v becleeden met witte cleederen: ^z ende sal ons een weynich tijts gebieden te rusten, tot dat het ghetal onser broederen, die ooc als wy ^x Apo. 5. 6, ende 6. 11 om het getuyghenisse Christi moeten gedoot wer-//den, vervuult sy. ^y Apo. 7. 9 ^z Idem 6. 11 ^{Fol. 77} ^a Maer dan sal Gods toorne als een vier ontsteken ende verteyren ^a Psal. 2. 12

1) „Verheughen” heeft hier de beteekenis van het hedendaagsche wederkeerend werkwoord „zich verheugen”. 2) Lees: q.

3) Bedoeld is: Tertullianus, *Apologeticum*, c. 48 (niet 45), in de *Opera*, ed. Rigtius, Lvt. Par. 1675, p. 40.

4) Bast, *d. i.* strop.

alle onse vyanden, ende v desghelijcx, ten sy dat ghy v van gantscer herten bekeert, ^b ende warachtige vruchten weerdich der gemoet beteringhe voortbrengt, ^c v af scheydende van alle quaet ende alle valsscen Godsdienst, van het gheselschap der slangen gebroetsel, ende in sonderheyt der Iesuitscer secte: om v te begeuen tot den warachtigen Godsdienst in sine heylige Gemeente. ^d Dit doende sult ghy met Saulo genade verweruen maer niet anders. Daerom vermane ick v lieue Margriete, ende bidde v met tranen ende weenenden ¹⁾ oogen, deur het liden onses Heeren Iesu Christi, ende deur sijn onnosel dierbaer bloet, ^e dat ghy als Pharao v herte in de boosheyt niet en wilt verherden, ^f mer betert v, betert v, segge ick, ^g dewyle ghy noch den tijt hebt. Want inder waerheyt verclare ic v met den heyligen martelare Cypriano, dat na dit leuen nergens geen plaetse der penitentie oft gemoet beteringe meer en is. ^h En wilt ooc niet rusten, noch lenen op de saechte cussens, die v de Papen, Monicken ende Iesuiten onder het hooft ende elleboge leggen. Sy seggen v veel schoons toe (weet ic wel) ⁱ met soete gehonichte woorden: ia dat ghy den hemele hier mede verdient hebt, maer voorwaer voorwaer sy // bedriegen v, ^k ende maken uwe siele leuendich die doch sal steruen, ende den eewighen doot smaken, indien ghy v na mijnen raet niet en bekeert. Dit hebbe ick aen v gescreuen wt mijne banden, die ic om het getuygenisse der waerheyt lide, verhopende uwe bekeeringe ende beteringe door Gods genade, so dat ghy v leuen met tranen moecht beweenen. Ic bidde den Heere hertgrondelick, dat hy v sine genade geue door Iesum Christum sinen sone. Amen. Desen 30 Iulij. 1564.

By my dien ghy verraden hebt,
maer v dat van herten vergeeft,
Christoffel Smidt.

Hy scrijft troostelicke vermaen brieuen aen sine bedructe huysvrouwve. In dese sine sware banden ende ellendige gheuangenisse heeft hy ooc sine arme bedructe lieue huysvrouw niet vergheten, maer haer gedachtich wesende, sommige troostelicke ende lieflicke vermaen brieuen ten diuersscen stonden (als hi dat conde become) aen haer gescreuen: de welcke wy ordentlic nu hier sullen stellen, op dat een yegelic mercken mach, wat liefde, ionste ³⁾ ende affectie hy tot sine huysvrouw, ende wat een ernstige sorge hy ouer haer ghedragen heeft.

1) Verbeterd uit „weeneden”.

2) Cyprianus, *Ad Demetrianum*, c. 25, in zijne *Opera*, rec. G. Hartel, Vindob. 1868 (*Corpus scriptorum ecclesiasticorum*, Vol. III, P. I.), p. 370.

3) Ionste, d. i. gunst, genegenheid.

Ghenade ende vrede van God den hemelscen Vader, deur onsen eenigen aduocaet, middelaer ende trooster Christum Iesum, tot versterckinghe ws gheloofs ende vertroostinghe alder uwer droefheyt. Amen. //

Lieue ende eerweerdige huysvrouw het heeft God belieft, dat *Fol. 79*
 wy tsamen ^a na sijn ghebodt inden heyligen houwelicken staet *a Gen. 1. 29*
 gheuoecht hebben gheweest: op dat wy tsamen in goddelicke vrede *ende 2. 25*
 alle de dagen ons leuens soude leuen, twelc ic ooc altijd na mijn *Matt. 19. 5. 24*
 vermoghen ghedaen hebbe. Maer want wy alle menscen sijn, ende *Eph. 5. 32*
 hy volmaect is, ^b die in sine woorden niet en sondicht, noch hem *b Iacob. 3. 2*
 misgrijpt: So ist dat ic v mijn eenich lief bidde, so daer yet gedaen
 is van my dan na het betamen, willet my doch vergeuen. Ick
 worde dicmael uwer tranen gedachtich, ghi hebt my noyt misdaen:
 daer om en hebbe ick v niet quijte te schelden. ^c Nv wel de Heere *c Genes. 1. 29*
 heeft ons tsamen geuoecht, maer nv seeyden wy voor eenen tijt, *Matt. 19. 6*
 oft soot hem belieft ewelick. ^d Maer this des Heeren wille: wie *d Rom. 9. 15*
 can tegen hem seggen? ^e want het al goet is, wat hy doet. Ge- *e Gene. 1. 31*
 troost v inden Heere, ende hout v stille met ons nichtken, het *Rom. 8. 28*
 welcke ick oock dicwils gedencke. Maer blijft doch inde heylige
 waerheyt Gods, die ghy dus langhe ghehoort ende geleert hebt, *f Matt. 5. 10*
 ende en wijkter niet af, al ist dattet hier met dusdanighe ellende *1. Pet. 2. 20*
 becleet is. ^f Zalich sijnse (seyt Christus) die om der gherechticheyt *ende 3. 14,*
 veruolghinge liden: want het rijke der hemelen behoort hen toe. *ende 4. 14.*
^g Item, in die we-//relt sult ghy benautheyt hebben, in my vrede: *g Ioan. 16. 33*
Fol. 80
 maer hebt goeden moet, ic hebbe de werelt ouerwonnen. ^h Hier *h 2. Tim. 4. 8*
 ist te campen ende te strijden: ⁱ namaels verwachten wy de crone *i Apoc. 2. 10*
 ende die ewige vrede. Als ghy van mijn doot ghehoort sult hebben,
 sijt blijde: nv moecht ghy een weynich tijts met my treuren
 (^k want wy sijn een vleesch) maer maticht uwen rouwe, ende *k Gen. 2. 25*
 biddet den Heere dat hy my stercken wille, ende het is my ge- *Matth. 19. 5*
 noech. Sijt ooc altijts neerstich in Gods woort. Laet my ooc weten *Eph. 5. 31*
 hoe datmen met v handelt, oft men ooc sorge voor v draecht, op
 dat ic gerust sy. Want ic ben lichamelic van v wech genomen,
 maer mijnen geest is by v, ende sal by v bliuen, so lange ic leue.
 N. was saterdaghe by my, die mijn herte meer beswaerde dan ver-
 lichte: hy blijft de selue: God wil hem bekeeren. Hy ware blide,
 dat ic wederom int Clooster ginghe: Maer al waert ooc schoon
 dat icker moeste gaen, die Heere sal ergens cort of lanck ^l een *l 1. Cor. 10. 13*
 wtcoemste geuen ende verleenen: Mijn herte is my bange als icker *2. Pet. 2. 9.*
 om dencke. Ic en weet niet, wat men noch met my doen sal. Mijn
 begeeren is steruen lieuer dan leuen. Ic wilde wel dat den strijt

m Rom. 7. 25 een eynde hadde, ende de note ghecraect ware, ^m ende dat ic van dit sterflick lichaem verlost, ende ontslaghen ware. Maer de Heere
 Fol. 81 die my // dus verre gebracht heeft, ⁿ behoore ic toe: ^o hy sal
 n Rom. 14. 8 met my doen na sijn beliefte. O vader uwen wille gheschiede.
 o Matt. 6. 10 Hier mede sijt den heere p Cristo beuolen: ende en verwondert v
 p Matt. 26. 38 niet, al ist dat ic weynich ende selden scriue. Want ic al gestolen ¹⁾
 ende met vreesen doen moet. Want waert beuonden, ic soude sonder eenich twifel ter pijnbanc moeten. Ic sal altijd scrijuen met Gods hulpe, als ick eenichsins mach. Laet my onderwilen van uwer liefde wat hooren, op dat ic my een weynich daer mede vermaken mach. Ick seynde v hier mede een liedeken, dwelc ick om tijt cortinge hier gemaect hebbe. Ic en hebbe v anders niet te gheuen. Vaert wel mijn lief, mijn herte, ende naest God den meesten troost. Met haesten wt mijn stercke wel bewaerde muyte, den 10. in Hoeymaendt 1564. Bidt den Heere voor my, ghelijck ick voor v bidde: ende sijt wel ghemoet.

Vwen gheuangen Man om het woort
 des Heeren, Christoffel Marissael.

q Phil. 1. 29

Ons is gegeuen niet alleene in Christum te ghelooouen,
 maer oock om sinen name te liden.

Den Heere die ons tsamen gheroepen heeft in den bandt des houwelicx ende des vredes, ende ons nae sine goede gheliefte ²⁾ wederom ontidelicken ³⁾ scheydet, wille v seer gheliefde ende be-minde huysvrouwe ver-||troosten ende becrachtighen in uwe droefheyte, ende verdriet tot allen tiden. Amen.

Fol. 82

AL ist mijn alderliefste dat ic van v niet en verhoore, so en can ick nochtans uwer niet vergheten: ia tranen loopen my dapperlick nedere, als ic uwer gedencke: maer ick en can v niet meer troosten noch helpen, nademael ick na den vleessche van v ge-weyrt ben. Ghy hebt den almogenden God, ^a ende Iesum Christum sinen gheliefden Sone onsen Heere by v, ^b die v niet verlaten en sal, ^c so ghy al v betrouwen op hem stelt. ^d Want hy is der weduwen vader, die op al haer kermen, suchten ende tranen seer grooten acht heeft. Willet v gantschelick hem ouergheuen, ^e ende roept hem altijts aen in uwen noot: hy sal uwer ontfermen. Maer blijft toch by der Gemeynthe ons liefs Heeren Iesu Christi, ende draecht sorghe dat dat ^f kint ons Nichtken in de vreesse Gods opwassen mach. Dit is mijns herten begheerte. Toont uwe moederlicke sorghe ouer haer (want ghy moet gelijc haer moeder wesen)

a Matt. 28. 19

b Ioan. 14. 18

c Esa. 28. 16

Rom. 10. 11

d Exod. 22. 22

Psal. 9. 12,

ende 10. 18

e Psal. 5. 1. 2.

3, ende 50. 15,

ende 91. 14. 15

f Tob. 2. 10

Eph. 6. 4

1) Gestolen, *d. i.* steelsgewijze.

2) Gheliefte (hetzelfde als „beliefte”; zie eenige regels te voren), *d. i.* welbehagen, welgevallen.

3) Op een ongeschikten, ongelegen tijd.

op dat het in des Heeren weghe wandelen mach alle de dagen
 sijns leuens. Ick wilde wel, dat sy my een groetenisse screue. Ick g Matth. 3. 7,
 ben (Gode lof) in des Heeren handen, al vallet ¹⁾ mijn vleesch seer ende 12. 39
 swaer. Ic g hope dat dit boose geslachte my seer corts deurhelpen Marc. 8. 12
 sal. Och dat // gheue God ende dat haest. Want ick begeere ont- Fol. 83
 slagen tē sine: ende by Christum te wesen. Ick en weygere niet
 Gods heilige waerheyt met minen bloede te verseghele, die ick
 so menichmael geleert hebbe, ^h daer van ick noch ghetuyghe, h Galat. 1. 7
 datter gheene ander en is. Ick hope in het ⁱ getal der vromer i 4. Esd. 2. 42
 ghetuygen Gods ende Christi Iesu oock gheuonden te werden, die Apo. 6. 10
 haer cleederen in het bloet des Lams gewasschen ende wit ge-
 maect hebben. ^k Het getal moet veruult werden, van die daer om k Apo. 6. 11
 den name Christi moeten ghedoot werden. Maer my is so banghe,
 eer dat geschiet. Ic weet dat my noch so veel strijdens nakende
 is. Och bidt voor mi sonder ophouden, ^l men houdt teghen my l Psal. 2. 1,
 soe boose raedtslaghen. Maer (eylacen) het wert hen so diere een- ende 83. 3.
 mael van God gheeycht, ^m diese wt sinen hooghen hemel sal be- Act. 4. 25
 spotten, ende met sinen yseren staf briselen als scheruen ²⁾. ⁿ God m Psal. 2. 4,
 wille hen, ende die verradersse dese misdaet vergheuen ende niet ende 37. 13
 toerekenen. Amen. Vaert wel in den Heere, ende weest wel ghe- n Luc. 23. 33
 moet. Act 7. 6 Wt mijn muyte den 22. Augusti. 1564.

*Ghenade ende vrede van God den ghenadigen Vader deur Iesum
 Christum onsen eenighen salichmaker met de goedertierenheyt des
 H. Geests. Amen.*

DEn bandt, waer mede ons God tsamen gebonden heeft, dwelck
 is den // bandt der liefden, en gedoocht niet, dat ic ^v mijn alder- Fol. 84
 liefste soude conden ³⁾ vergheten. ^a Ende al ist dat ick nae den a 1. Cor. 5. 3
 vleessche van ^v gheweyrt ben, noch by ^v niet gheraken noch comen Col. 2. 4
 en mach, so ben ick nochtans onuerscheydelicken ⁴⁾ met den gheest
 by ^v, ^b uwer altijt voor Gode in mine gebeden ghedenckende: b Rom. 1. 9
^c hem die een Vader ende voocht alder weduwen ende weesen is, Phil. 1. 4
^v gantsch ende gheheel ouergeuende. ^d Ick bidde ^v hertgrondelick, c Exod 22. 22
 dat ghy ^v in den seluen wilt vertroosten, ende vast op sine ghe- d Hebr. 13. 9
 nade betrouwen, ^e iae den goeden God altijt louen ende prisen voor e Psal. 103. 1
 alle sine onwtsprekelicke ghenade, die hy ouer my arme sondighe ende 116. 30
 mensche, buyten alle mijn verdiensten is doende. ^f Groot moet hy Rom. 15. 11
 wesen, ende gepresen inder eeuwicheyt. Want des Heeren ghenade Eph. 5. 19. 20.
 is met tonghen niet om wtspreken ⁵⁾, die my ^{nv} ende daghelicx f Rom. 1. 25,
 ende 9. 5

1) Vallet, *d. i.* valt het.

2) Vergel. fol. 65; boven, blz. 335.

3) Lees: connen.

4) Onafscheidelijk.

5) Niet om wtspreken, *d. i.* niet uit te spreken.

geschied. Want ten eersten des Heeren ghenade is voor my seer groot na den lichame, verleenende tamelicke ghesontheit, ende voorts wat my tot den daghelicxsen cost noodich is. Maer de selue is
 g Ioan. 14. 18 duysentmael meerder ouer my na den gheeste ende siele, de welcke
 h Rom. 7. 25 hy so ghetrouwelick g nae sijn belofte, met sinen heylighen gheest
 Phil. 1. 22 oock bystaet, troost ende steret, h so dat al mijn verlanghen ende
Fol. 85 begheerte is, haestelick // ontslaghen te sine van desen swaren
 i 1. Ioan. 3. 3 sterflicken lichame, ende by den Heere te comen, i op dat ick
 mochte claerlick ende natuerlick aenschouwen, hoedanich de Heere
 k Matth. 5. 11 minen God sy, in sine hemelsche Maiesteyt, k ende ontfanghen
 den loon, die my aldaer in Christo Iesu bereyt is.

Och bidt voor my, dat my de Heere wil snellick verhooren. Ende ghy o mijn herte ende bloet staet vast in den ghelooue, ende danct den Heere ouer my: ende ghetroost v, l dat ick lide niet als een quaetdoender, maer als een Christen, dwelcke v een groote vruecht ende blischap behoorde te sine int ouerdencken. Ia alderliefste doet also, ende stelt voort aen alle v toelucht op den Heere, m die ons in sine goddelicke bewaernisse heeft, n ia houdt vaste in sine handt besloten, so dat ons nyemant, hoe subtyl, fortsich l) ende machtich hy sy, daer wt sal connen trecken, o ia niet een hayr van onsen hoofde weyren. Het staet wel in des Heeren macht, al ben ic van menschen veroordeelt, noch my hier wt te helpen, oock als men na menschelicke oordeele geen wtcoemste en weet noch siet, p iae wt het midden des viers my te verlossen: maer hy sal doen, wat goet ende behaechlick is in sine genadighe ooghden. q Op hem dan te betrouwen ende niet op de menschen is seer goet. Ick // verbeyde den Heere, ende ben deur sine ghenade bereet hem te volgen. In sine voetstappen begheere ick te wandelen, iae met den Prophete de selue te cussen. r Mijn verlanghen is te loopen in die reucke sijnder balsamen. Mijns herten lust is ten s auontmale des lammekens te gane, ende de goetheit ende heerlicheynt mijns Gods te aenschouwen. Dus laet uwe tranen eenmael afgedroocht werden, ende staet vroom met mi inden strijdt.

Laet den Heere sijn werck doen: t ten can niet dan tot onser salicheyt gheschieden. Daerom mijn alderliefste staet cloeck in den Heere met alder vrymoedicheyt. Wandelt in des Heeren weggen met alle gestadicheynt: Ende laet v van nyemant verscricken, noch veruoeren. v Al waert oock dat ghy van menschen verlaten wert, God en sal v niet verlaten: maar in uwen noot troosten, helpen, ende by staen. Wien, oft wat wilt ghy dan vreesen? x Salich is

1) „Fortsich” beteekent: violentus; audax, acer, trux. Zie Kilianus, *Etymologicum*, p. 148. Guido de Bres vertaalt het als: „fin”.

de mensche wiens hope is de name des Heeren y Iae tis goet op y Psal. 1. 18. 8
den heere te betrouwen. Ist dat ick uwer liefden noch eens sien 9.
ende spreken mach voor mijn doot, het sal de genade des Heeren
sijn: des niet, wy sullent beyde God al opgheuen. Groet my met
eenen lieflicken cusse N. ons Nichtken: ende so sy vertrocke, datse
haer vader ende moeder met N. haer broederken wt mijnder name //
hertelick groete. Ick gae vore, ic hoepse alle tsamen in dat ewighe Fol. 87
leuen te aenscouwen. Groet my N. ende N. ende gater somwilen 1).
Ick beuele v de ghenade des Heeren. Groet my alle de broeders
ende susters in den Heere, ende alle die de toecoemste onses Heeren
Iesu Christi met lanemoedicheyt verbeyden ende verwachten. Vaert wel,
ende scrijft my uwe ghesteltenisse. Desen 5. in Septembre. 1564.

Binnen middelen tiden 2) a heeft Sathan (die altijts rontsomme a 1. Pet. 5. 8
loopt om te verslinden als een briesschende leeuwe) oock niet op-
ghehouden deur zijn instrumenten den tegenwoordighen gheuanghen in
menigherley wijse van den ghelooue te trecken. Want daghelick
quamen tot hem in de geuancenisse Papen, Monicken, principalick
Carmelijten, ende eenen hoop Lybertijnsche gheesten, die hem meer
beswaerden ende lastich vielen, dan sine banden selue, ghelijck hy
dat deur etlicke briuen bevent 3) ende beclaecht, in de welck hy
scrijft, dat hy met dese voornoemde persoonen vele disputatien
ende tsamensprekinge dicmaels ghehadht heeft: waer inne sy hen
seer ongeschietelick, ia onchristelick ende ongodelick ghedraghen
hebben, lasterende ende blasfemerende seer schandelick God ende
sinen Sone Iesum Christum: in sonderlinghe 4) als sy // van den Fol. 88
Nachtmale handelden, willende met vijf woorden deur toouerersche
virtuyten ende crachten Christum wt den hemele doen dalen, ende
de ghedaente eens broots aen nemen, so dat hy met den handen
gehandelt, met den tanden ghemurselt 5), ende met den monde in-
ghesliet mach worden. Alle haer woorden waren bannen, vloecken
ende dreyghementen. Menichmael verdoemden sy hem na haer fan-
tasien, als een valsch ketter, verleyder, ende godloos mensche,
van God verworpen, verdoemt en verbannen, ende dat deden si al
met veel scheldens, roepens ende getiers, sonder oyt verstant oft
redene te ghebruycken, meenende hem met straffen, ende drey-
ghen afuallich ende mismoodich te maken. Sy waren so verbittert,

Hy vvert seer
gequelt ende
aengenochten
van Papen
Monicken en-
de Libertijn-
sce gheesten.

Hoc est enim
corpus meum.
Distinct. 2.
Ego Beringa-
rius 6).

1) „Gater somwilen” wil zeggen: ga er nu en dan heen.

2) Binnen middelen tiden, *d. i.* in den tusschentijd.

3) Lees: bekend. Zoo ook fol. 67; boven, blz. 337.

4) In sonderlinghe, *d. i.* in het bijzonder.

5) Vermorzeld.

6) Bedoeld is in het *Decretum* van Gratianus: c. 42. D. 3. de consecr. (in de uitgave van Friedberg, *Corpus iuris canonici*, P. I, col. 1328).

verhit, ontsteken, ende vertoornt op hem, dat sy hem noyt eenich propoost lieten wtspreken, maer voeren telcker reyse in sijn woorden met schelden ende lasteren, so dat hy teghen sinen wille ende danck moeste stom sijn ende swigen. De Pastoor Sebastiaen heeft alleene ten laetsten wat redelicker geweest, gelijc men wt sijn brieuen mercken mach daer hi aldus is scriuende.

Heer Sebastiaen coemt by den geuangen.

Heden heeft de Prochiaen Sebastiaen by my gheweest, die my seer goede tidinge brochte: te weten, dat ic dese weke niet ouerleuen en soude, ter causen dat ick een Leeraer gheweest hadde.

Fol. 89 Hy meende my // daer mede te verscricken, maer het was veel meer alle mijn verlanghen. Ick verclaerde hem dat ick mijn bloet gheerne wilde vergieten, maer dit selue soude hen tot eenen grooten val werden: ende in contrarien tot grootmakinghe der kercken Christi. Daer na sanck hy het oude liedeken, als dat ic een ver-

b Psal. 3. 1. 2

leyder ende bedrieger was, ^b sonder God ofte Gods kennisse. Maer hebbe hem ter contrarien wt Gods woort bewesen, dat hy selue geen God en hadde, maer hadde den Paus ende een stuck gebacken broots voor sinen God: ende dat hy selue het volck verleyde van den wech der salicheyt buyten Christum. Wy handelden veel van de verdiensten, ende van der kercke. Onder al was Caluinus, Bulingerus, Beza, Lutherus, ende andere ghelastert na oude costuyme. Ten laetsten wat vermorwet sijnde seyde dattet hem leet was, dat ick moeste steruen: ende soude my gheerne helpen, waert eenichsins moghelick, oft in sine macht, oock met sinen bloede: maer daer en was gheen remedie toe, noch helpen aen, ten mochte niet ghebeuren, ick moeste steruen. Onder al bekende hy oock,

Den eenen Duyuel schelt den anderen.

Fol. 90 Prochiaen Heer Symon // met lange Margriete gedaen hadde. Dit is onder al de acte ¹⁾ deses daechs. Wat my voorts gheschieden sal, is den almogenden God bekend. Ick beuele lijf, leuen ende siele in sinen handen. ^c Men bidde voor my sonder ophouden.

c Act. 12. 5
De Carmeliten van Brughe soecken hem in sijn Clooster te veruoeren.
d 2. Sam. 24, 14.

Hier en tusschen hebben de Carmelijten van Brugge grootelick ghesolliciteert om den geuangen in haer clooster te mogen veruoeren. Waer mede sy hem oock seer gedreycht hebben, dwelcke hy oock grootelijc vreesde. ^d Want hy hadde veel lieuer de doot te steruen, dan in haer handen te vallen, sorgende de ongenadelicke straffe ende vreeselicke punitie, die sy ghebruycken tegen den ouertreders haerder oorden, gelijct hem wel bekend was. Want nae dat syse seer langhe in eenen vochtigen donckeren kercker, vol padden ende ander gedierte, te water ende broode seer onmensche-

1) Onder al de acte, d. i. alles tezamen genomen het gebeurde.

lick ghepinicht ende ghetormenteert hebben, so verweisen sise ten eynde ter doot, nochtans sonder bloet te storten (het welcke hen niet geoorlooft en is) op dat haer suyuere handen daer deur niet beulect en worden. Maer dese eerweerdighe ende heylighe vaders ghebruycken drie onbloedighe straffen, om te vermoorden alst hen belieft, die sy wt haet ende nijdt in hare cloosters geuangen hebben. Deerste is met fenijn te ver-//gheuen. De tweede deur *Fol. 91* hongher te dooden. De derde ende laetste leuendich te begrauen, het welcke by hen *sacrificium vespertinum*, dat is het auontoffer wert ghenaemt. Dit selue heeft dese teghenwoordighe gheuangen *Sacrificium vespertinum.* dicmaels mondelinge bekent: waer van ooc een geloofweerdich scrijuer van onsen tiden, *Erasmus Roterodamus*, een seer geleert man op een plaetse mentie ende vermaninghe maect ¹⁾. Iae dat dit aldus is, beuintmen (eylacen) by dageliexsche experientie meer dan genoeg: also dat elck clooster (hoe heylich sy willen schijnen) een heymelick bordeel ende moorteuyl is: op dat wy haer Phari-zeusche leere ende valschen Gods dienst verswigen ²⁾, bedelen ende ledich gaen achten sy voor heylicheyt. Maer sy alle sullen van eenen Moninck gheoordeelt werden, die hier voor tijts gesproken heeft, dat een moninck die met sijn handen niet en weret, is als een roouer te achten ³⁾. e Ende hoe wel sy alle begeerlicheyt, wel-*Tripar. hist. lib. 8. cap. 1. Socrat. hist. Eccl. lib. 4. cap. 23. e Eph. 4. 19 2. Pet. 2. 14 Iudæ 1. 7. 8* lusticheyt, ende onreynicheyt des vleeschs ghierichlick ⁴⁾ volbrengen ende bedriuen, de ooghen vol onreynicheyts ende ouerspeels draghende. So en schaemden sy hen nochtans niet (op dat sy te suyu-*Fol. 92* erder schijnen souden) den gheuangen na te segghen, dat hy wt den clooster ghelooopen was, ende een huysvrouwe getrouwt // hadde, om der vleeschelicker lusten wille, quansuis oft in haer cloos-*f Esa. 5. 12, ende 56. 10. 11* ters het vleesch ghetemt ende ghecastijt werde. f Al waer sy

1) *Exequiae Seraphicae* is de titel van een van Erasmus' *Colloquia* (Erasmus, *Opera omnia*, Lvgd. Bat. 1703, T. I, col. 872 a, b). Theotimus verhaalt daarin, hoe in een Franciskaner-klooster twee monniken des nachts in de kerk levend begraven werden. Theotimus zelf heeft het niet gezien; maar het is hem medegedeeld door een Pool, die, in de kerk in slaap gevallen, later onwillekeurig getuige werd van dit gruwzame schouwspel. — De bron waaruit onze schrijver heeft geput, behooft niet groot wantrouwen te worden bejegend.

2) „Op dat wy — verswigen” wil zeggen: om te zwijgen van enz.

3) De schrijver heeft het oog op Socrates scholasticus, *Historia ecclesiastica*, L. IV, c. 23 (in de uitgave van H. Valesius, Amstelod. 1700, p. 192 a): ἄλλος δὲ τις ἔλεγεν, ὅτι ὁ μοναχὸς εἰ μὴ ἐργάζοιτο, ἐπίσης τῷ πλεονέκτῃ κρίνεται. — Het hier medegedeelde wordt herhaald in de *Historia tripartita* van Cassiodorus, L. VIII, c. 1. De schrijver zal waarschijnlijk de uitgave gebruikt hebben: *Habes candidissime lector Historiam Tripartitam Cassiodori*, M.CCCCXVI (s. l.), waar het bedoelde voorkomt op quat. K, fol. v v: monachus nisi operatus fuerit violento iudicatur equalis. Zie Cassiodorus' *Opera omnia*, stud. J. Garetij, Rotomagi, 1679, fol., T. I, p. 321.

4) Hartstochtelijk.

van den morghen tot den auont, ende van den auont tot den morghen droncken ende sadt sijnde, als eenen hoop onreyne ende Epicurische vercken en ghemest ende geuedt werden, met hoeren ende ouerspelighe vrouwen hen oncuyschelic vermengende. Wy laten staen haer onnatuerlick ende Zodomitsche vuylicheden ende leelicheden, g die wy ons schamen te noemen, maer die sy niet en schamen te bedriuen, gelijk het voor allen menschen kennelick genoeg is. Sy hebben der Romeynen aerdt (ghelick sy oock des Roomschen Paus nauolgers ende kinders sijn) van welcke den heyligen Paulus aldus scrijft: ^h Om datse de waerheyte in leghene verandert hebben, ende de creatueren meer dan den schepper gedient, so heeftse God deur haers herten wellusten tot onreynicheyte ouerhegeuen, soe datse hare eyghen lichamen onder malcanderen schoffericheyte aendoen: ⁱ ia dat meer is, het natuerlick ghebruyck der vrouwen verlatende op malcanderen verhidt sijn, mannen met mannen, ende vrouwen met vrouwen, vuylicheyte, onnatuerlicheyte ende onredelicheyte bedriuen. ^k Ende om datse God niet en hebben willen kennen, so heeftse God // in eenen verkeerden sin ouergegeuen, om te bedriuen dinghen die niet en betamen, vol alder ongerechticheyte, hoererien, scalcheyte, giericheyte, quaetwillicheyte, haet ende nijt, moort, tweedrachticheyte, bedroch, achterclappers, ende vyanden Gods. Summa sy bedriuen sulcke onmenschelicke ongherechticheyte, oncuyscheyte, ende schelmerie, soe dat wonder is, datse den God des hemels ende der aerden (die haer grouwelicheyte van bouen siet) niet ten gronde met hare Cloosters bederft, vernielt, versmoort, verbrant, ^l ia met sulpher ende peck in sinen toorne van der aerden verscheurt ende wt roeyt. Haer oncuyscheyte ende onbehoorlicke boosheyte stinckt voor den leuendighen God, ende sinen heylighen Enghelen: de welcke eenmael, hoe wel sise nu voor der menschen ooghen soecken te bedecken, deur hypocrisie ende schijn der heylicheyte, ^m voor allen menschen, openbaer sal werden. Hier en tusschen moeten de menschen gheloouen ende bekennen, dat sy alleene geestelick sijn ende genaemt moeten werden, ende datse sonder vrouwen eerlick ende godsalich leuen, die nochtans (soe ghenoech gheseyt is) in alderhande hoererie ende onreynicheyte des vleeschs haer leuen ouerbrenghen. Ende op datse in haer godloosheyte, ende onreynicheyte niet verstoort en werden, *Fol. 94* so sijnse (ick // late varen den Paus, den vader ende beschermmer haerder godloosheyte) van Keyzers, Coninghen, Princen, Vorsten ende ouerheden des werelts geweldelick in hare boosheyte beschermt (dwelek God gheclaecht moet sijn) so dat niemant sonder straffe des doots ende alderhande tormenten sinen mont open mach doen, om hare ongerechticheyte te betoeghen ende straffen. O wonderlicke

verblintheyt! O tooerie des gemoets ende der ooghen! Dese hey- Exclamatio
 lighe mannen en moghen gheen huysvrouwen trouwen (want dat
 ware groote vleesschelicheyte) maer sulcke grouwelicke sonden, als
 sy met hoeren ende concubijnen, met anders mans huysvrouwen,
 dochters, ende dienstmaerten ¹⁾, iae met hen seluen ende anderen
ⁿ met alderhande schandelicke begeerlicheyte branden ²⁾, houden sy ⁿ 2. Pet. 2
 voor spel ende cleyne misdaet, ia laten hen bouen dien noch voor-
 staen dattet heylicheyte is ende verdrachlicker, dan oft sy eene
 huysvrouwe hadden. Hier aen, hier aen, moghen wy bekennen
 (ten sy dat wy de ooghen toesluyten willen) Dat den Paus den
 warachtigen Antechrist is, ^o ende sine leeringhe des duyuels lee- ^o 1. Tim. 4. 2
 ringhe ^p wt dien dat hy den sinen den houwelicken staet als onreyn ^p 1. Idem. 4. 3
 ende vleesschelick is verbiedende. Daerom soe wie wijs is, ende ^q Rom. 12. 1
 sijn lichame wilt den Heere opofferen, ^q na de lee-//ringhe Pauli ^{Fol. 95}
 tot een heylicheyte ende suyuere offerhande, die sal verre wt sulcke
 mestplaatsen ende hoerecoten vlien. Maer het is goet te sien, dat
 sy volgende de leere van haren alder heylichsten vader den Paus,
 Siricius, den houwelicken staet van God inghestelt, voor onreyn ^{vide decretal.}
 ende onsuyuer houden ^r die nochtans vanden Apostel eerlick ende ^{Siricij papae.}
 onbeulect voor allen menschen wert ghenaeamt: daer in contrarien ^{cap. 7 ³).}
 alle ouerspeelders ende hoereerders God oordeelen sal. Maer wy ^r Heb. 13. 4
 willen dit onredelick ghespuys ende onmenschelick ghedrochte, dese
 quade beesten ende ^s leghe buycken in haren dreck ende misput ^s Tim. 1. 2
 laten varen ⁴⁾, ende de materie onser Historien veruolghen. Dit
 hebben wy hier by gestelt, eensdeels op dat men haer gheueynst-
 heyt ende superstitie niet meer voor heylicheyte houde: eensdeels
 op dat de ghene, die onder hen noch gheneselick sijn: haest van
 daer loopen, op dat sy metter tijt niet gheheel, als deur * Circes
 drancken in swijnen, honden ende beyren veranderen. God gheue
 dat hen dit allen tot een remedie, als dat cruyt Moly ⁵⁾ moet wesen.

* Circe vvas een tooerersche, die deur drancken
 de ghesellen Vlysses in beesten betoouerde:
 vvaer by de Poeten verstaen hebben dat sise

1) Maerte, dienstmaerte, *d. i.* dienstmaagd. Vergel. Kilianus, *Etymologicum*, p. 372.

2) Lees: bedriuen. Zie de „Erraten” aan het slot.

3) De schrijver heeft het oog op de *Epistola decretalis Siricii Papae ad Himerium Tarraconensem Episcopum*, c. 7, in den *Codex canonum ecclesiasticorum et constitutorum sanctae sedis apostolicae*, gedrukt als „Appendix” van *Leonis magni Opera*, cur. P. et H. Balleriniis, Venet. 1757, T. III, col. 250 seq.

4) Guido de Bres heeft in zijne vertaling deze uitdrukkingen een weinig gekuischt. Voor „Maer wij — varen” leest men bij hem: Or nous laisserons ces propos sans raison, et toutes les ordures de la beste et de ces ventres paresseux.

5) *Μόλυ* komt bij Homerus voor (Od. X, 305) als een kruid met zwarte wortels en witte bloemen; het is een middel tegen tooverij.

als beesten tot alle vleesschelicke vrellusten brachte: maer daer na vverden sy van Vlysses genesen deur een cruyt genaemt Moly, het vvelck crachtich vvas tegen alle toouerien ¹⁾. //

Fol. 96 Als sy saghen, dat sy met dreyghen, lasteren, vloecken, spitich ende qualick spreken gheen victorie en consten ghecrighen. So is de Marcgraue met den Schoutet ende meer anderen tot hem gecomen, om ten ²⁾ beproeuen, oft sy hem met schoone ende pluymstrijckende woorden, gheueynsde beloften, ende valsche smeeckinghen niet en souden af trecken, ende doen wancelen: ghelijck hy dat selue in sine brieuen getuycht, scrijuende aldus.

Heden sijn de Marcgraue ende Schoutet tot my ghecomen, ende hebben my vriendelick aengesproken, hen tot minen dienste presenterende, so ick wilde aen het Hof scrijuen, ende suppliceren om gratie. Waer op ick hen bedancte, ende seyde dat ick God om ghenade soude bidden. Corts daer na heeft my oock een fijn man van Brugghe, van de Snoeckaerts ³⁾ besocht, die oock met sijn feninige pylen voort quam, seggende dat ick gheenen noot van den liue en hadde, so ick wilde: ende dat hy oock sonder minen cost ⁴⁾ alle saken voor my wel soude verweruen. Ick antwoorde dat ick allen goeden raet ende sulcke presentatie in dancke nam, ende dat ick wel gheerne ten Houe scrijuen soude, niet om te wederroepen, maer om de belidenisse mijns gheloofs te presenteren: daer op mochten sy dan doen, so // het hen goet dochte. Hy dit hoorende is oock terstont wech ghegaen.

Hy vvas seer cranck ende sieck in den kercker. *t 1. Pet. 1. 7* In den kercker sijnde heeft hy oock na den lichame seer cranck ende sieck geweest, om also in alle manieren van den Heere t beproeft te werden, als het gout in den viere. Van sijnder crancheit vermaent hy aldus in eenen brief aen sine huysvrouw gesonden. *Een ander stuck zijns briefs. v Phil. 1. 23 2. Cor. 5. 8* v Ick begheere ende verlanghe van dit sterflick lichaem ontslaghen te werden, ende by den Heere te sine. Den tijt beghint my te verdrieten. Want bouen dese verscrickelicke gheuanghenisse worde ick daghelick met vele ende sware siecten versocht vanden Heere. Ende nv is my een groot pijnlick geswel ende ghesweyr aen den lichame ghecomen, so dat my al pijnlick is wat ic doe, tsy staen, gaen, sitten, oft ligghen: iae den slaep van minen ooghen gheheel wech is.

Och oft die Heere gaue, dat ic by v ware: my en soude gheen

1) De woorden „Circe — toouerien” vormen in het oorspronkelijke eene aantekening onderaan de bladzijde. In de vertaling van Guido de Bres zijn zij op den rand geplaatst.

2) Lees: te.

3) Iemand van de familie Snoeckaert.

4) „Sonder minen cost” wil zeggen: zonder kosten voor mij.

hulpe gebreken, dat weet ick wel. Hier en is nyemant by my, die my eenich bystant oft hulpe wilt doen. Ende als ick eenen Chirur-gijn begheere, ende daerom roepe, so mach my dit niet ghebeuren. Maer al ist dat smenschen troost my begheeft, so trooste ic my nochtans in Gods ghenade, die my altoos by is, ende my niet ver-laten sal. Hadde ick desen troost // niet, mijn herte verginge. Want *Fol. 98*

x Sap. 3 7
zach. 13. 9
1. Pet. 1. 7

Doen hy aldus cranck ende qualick te passe was, so is hem deur sommige goede lieden ende geloouige personen wat wijns gheson-den, welcken hi daghelick met mate ghebruyet ende ghenomen heeft, tot versterckinghe ende verquickinge des lichaems, y ghelijck oock Paulus sinen lieuen discipule ende sone in den Heere ghe-raden heeft. Dit sommige Wederdoopers siende, onder welcken hy doen ter tijt gheleyt was, hebben hem daer van voor een wijn-suyper, ende dronckaert, vleesschelijk ende werelts mensche (ghe-lijck sy tot lasteren ende schelden seere ghenegen sijn) a daghelick op Pharizeeusche wijze ghelastert ende ghescholden, ghediffameert ende befaemt ghemaect, ghelijck hy hem dies in sine brieuen be-claecht. Met dese lasteringhe ende achterclap moeste den goeden man, bouen alle lasten sijnder banden, siecten ende smerten be-swaert worden. Wy verswijgen hier noch den grooten b strijdt die hy tegen sijn eygen vleesch heeft gehad, c eer hi dat conde met den gheest ouerwinnen: waer inne hy sulcke swacheyt ende ver-scric-//kinge geuoelt heeft, sonderlinge in het beghinsel sijnder gheuangenessen, dattet onwtsprekelijc is: so dat het vleesch geerne alle middelen ende wtvluchten soude gesocht hebben, ten ware dat den Gheest daer teghen gestreden hadde, ende de genadige hant Gods (d waer inne hi vast ende onbeweechlick besloten was) won-derbaerlick bouen natueren hem bewaert: gelijc hy dat selué opent-lick ende vrymoedelick bekent in eenen brief aen een Dienaer des woorts, een van sijn lieue medearbeyders ghescreuen, den welcken wy ten opsiene van dien hier by stellen sullen.

Hi vvort ge-lastert ende ghediffameert van de vveder doopers.
y 1. Tim. 5.23

a Matth.11.19

b Rom. 7. 16
Gal. 5. 17
c Rom. 8. 13

Fol. 99
Hy heeft grooten strijt teghen sijn eygen vleesch
d Ioan. 10. 28
2. Tim. 2. 19

Ghenade ende vrede van God den hemelschen Vader, in de cracht des heylighen Gheests, tot versterckinghe ws ghemoets deur Iesum Christum. Amen.

Ick en can, lieue ende weerde Broeder, de vreucht mijns herten I met woorden niet ghenoech verclaren, welcken ick ontfangen hebbe, deur de troostinghe ws briefs, in sonderheyt, om datse van

Eenen brief aen een Die-naer des vvoots.

uwer liefden coemt, die seer groot in minen ooghen sijt, van wien ick meende als nu vergheten te sine. Ick dancke uwer liefden hertgrondelick van uwe lieue ende Christelicke vermaninge. Ick hope deur Gods ghenade datse oock den alsulcken ghescreuen is, diese niet alleene in weerden houden sal, maer vele meer met alle leden inwendich ende wtwendich, ende wat hy heeft daer toe voe-//

Fol. 100
 a Rom. 8. 29 ghen ende schicken sal, ^a op dat hy den beelde des eenighen gheboren soons Gods mach gelijcformich werden. Ia lieue broeder daer
 b 1. Pet. 2, na is alle mijn verlanghen ende begheeren, ^b ende achtet eene
 19. 20 groote weldaet mijns goeden Vaders ende Gods te my waert te
 c Rom 8. 30 sine (alsoot ooc is) ^c ende een seker teeken sijnder eewigher ver-
 1. Pet. 2. 21 kiesinghe, nemelick mine teghenwoordighe banden: de welcke my
 wel ten eersten (ick mocht recht beliden) so seer benauden, dattet
 d Psal. 118. 13 niet verre en was ick en soude ter neder gheuallen hebben: ^d ia
 ick was ghestooten (als Dauid seyt) om dat ick vallen soude, maer
 de Heere heeft my ontfanghen ¹). Want also beloeft die Heere in
 e Psal. 37. 24 de heyliche schrift, seggende: ^e als de gherechtighe sal sijn ghe-
 ende 145. 14 uallen, hy en sal hem niet quetsen: want die Heere leyt sijn hant
 onder hem. Voorwaer de ghenadighe handt mijns lieuen vaders is
 onder my gheweest, die my so ghenadelick heeft opgheheuen, dat
 ic nu stae (Gode lof) bereyt alle ghewelt der tyrannien te ver-
 draghen, iae lieuer ontledet te werden, dan een woort der heylicher
 waerheyt Gods te versaken. Ick hebbe somtijts hooren seggen, dat
 de krijchsknechten die eens veriaecht sijn, so sy hen weder ter
 weyre stellen, dan aldercloecst vallen. Ick hope deur mijns Heeren
 cracht, dattet in der waerheyt also // met my in desen minen
 strijdt ghebeuren sal. Ic en twijfele niet, de Capiteyn, dien ic diene,
 sal niet alleene met my, ende voor my strijden, maer oock selue
Fol. 101
 f Psal. 110. 1 in my ouerwinnen alle sine ende mine vyanden: ^f so datse sullen
 1. Cor. 15. 25 onder onse voeten vallen. Want ick segghe gheerne met Dauid:
 g Psal. 118. 14 ^g de Heere is mijn stercte, ende grooten lof: die my geworden is
 Exod. 15. 2 tot salicheyt. ^h Item, die Heere is my een hulpe: ick en sal niet
 Esa. 12. 2 vreesen wat my de mensche doet. So wille ic dan met volle be-
 h Psal. 117. 6 trouwen op den name des Heeren, met ⁱ Dauid genomen hebbende
 Hebr. 13. 6 vijf steenen wter beke, ende afgheleyt hebbende Sauls wapenen,
 Psal. 56. 12 den Reuse teghen gaen, der ouerwinninge seker sijnde in des
 i 1. Sam. 17. 40. Heeren name. Daer resteert anders niet lieue Broeder, dan dat de
 k Act. 12. 5 ^k kercken vlietelick voor my bidden. Ten eersten op dat ick haes-
 telick van desen strijdt mochte verlost werden: ende ten anderen,

¹) De schrijver gebruikt, naar het schijnt, nog de Vulgata (of eene vertaling die zich daarbij nauw aansluit). Ps. CXVIII (CXVII): 13 luidt daarin: *Impulsus eversus sum ut caderem: et Dominus suscepit me.*

dat my volstandicheyt mach werden ghegheuen tot den eynde toe, om Gods heyliche waerheyt te beliden: op dat ick in desen minen voorgeleyden strijdt niet beswijcke. Ick hope dat my de Heere, ^l die my tot dit liden gheroepen ende afghesondert heeft, niet en sal laten faelgeren ¹⁾. Daerom sal ick niet op my (die doch een arm, swack mensche ende ellendich sondaer ben) ^m maer inden Heere, // ende sine onuerwinnelicke macht roemen, ende alle mijn betrouwen stellen: wel versekert sijnde, ⁿ dattet beter is op den Heere te betrouwen, dan in Princen oft eenighen mensche, in de welke gheene salicheyt en is. Ic hebbe ooc Gods beloften voor my, ^o die warachtich is, ende niet en liecht: ^p welke my toeseyt dat ick sijn kint ben, ende hy mijn Vader: ^q dat ick ben een mede erfgename met Christo Iesu in dat eewighe leuen, ia dat ick aldus salich ben. ²⁾ ^r als die lide om der gerechticheyt. In summa lieue Broeder hier mede trooste ick my, ende werde versterct: ooc neerstelick aen merckende, niet alleen wat my toecoemt, maer veel meer hoe grootelick de name des Heeren deur mine volstandicheyt ende doot gepresen, ende hoe menich swack mensche inden ghe-looue ghesteret sal werden, ende die noch van Christo niet gehoort hebben, salt moghen wesen een middele om verlicht te werden: iae die boose vrouwe (welcke God haer verraderie vergheuen wille) mochte noch wel daer deur bekeert werden met ontallicke andere. Want soe van Christo betuycht is, ^s ist dat een coren graen in s der aerden vallende versterft, so salt vele vruchten voortbrenghe. De verradighe Pape sal noch den vyanden Christi tot schande ende spot werden: ia een doot // ende nederlaghe. Want daer mede si meynen Christum wt te roeyen, ende sijn heylich woort wech te nemen ende verdonckeren, verderuen sy hen seluen, ende daer mede (teghen haerlieder danck, ³⁾) groeyt de kereke Christi, ende de Antichristsche gaet tondere, alsoe uwer liefden wel ende Christelick scrijft met den ^t doot Sampsonis gebeurt te sine: ^v ia wantse teghen het Lam striden, dat op den throon sidt, dwelck hen te machtich is, ^x so worden sy deur het sweert sijns monts verslaghen.

Ic sal wel ^y voor smenschen oogen schijnen te vergane, als oft mijn eynde oneerlic ware ende vol benautheyts: ^z maer mijn leuen ende siele sijn in den handen Gods, ende sal heerlick blincken voor Gode in sine eewighe woonstede, daer sy sullen oneerlick worden, ia so benaut, ^a dat sy sullen huylen van benautheyt des gheests, ^b ende de doot soecken, maer niet vinden. Laet dan

1. Rom. 8. 30

1. Pet. 2. 21

m Ier. 9. 22.

23.

Fol. 102

n Psal. 118. 8.

9, ende 146. 3

o Psal. 51. 6

Ioan. 3. 33,

ende 8. 46

Rom. 3. 4

p Rom. 8. 15.

16. 17.

Gal. 4. 6

Heb. 12. 9

q Rom. 8. 17

r Matth. 5. 10

1. Pet. 4. 14

s Ioan. 12. 24

1. Cor. 15. 36

Fol. 103

t Ind. 16. 30.

31

v Apoc. 13. 7

x Esa. 11. 4

2. Th. 2. 8

y Sap. 3. 3,

ende 5. 3.

z Sap. 3. 1

a Sap. 5. 3

b Esa. 2. 19

Osee 10. 8

Apo. 9. 6

1) Gallicisme (faillir). — Faelgeren, *d. i.* het onderspit delven. Vergel. boven, blz. 330, aant. 1.

2) Men zou hier eene komma verwacht hebben.

3) In plaats van eene komma behoorde hier een sluithaakje te staan.

de sulcke vreesen, ^c dien daer is dat eewighe vier toebereyt, ^d ende ^c Matt. 25. 42
 die verdoemenisse met die drake ende alle valsche Propheten, ^e daer ^d Apo. 17. 8,
 dat eewich wee is, ^f knerssinghe der tanden, weeninghe der ooghen, ^e ende 18. 8,
^g ende daer dat vier niet wt en gaet, noch die worme niet en ^e Apo. 18. 19
 sterft: laet sulcke dan vreesen, segghe ick. Ic mach nv een wey- ^f Matth. 8. 12,
Fol. 104 nich hier als in het vier beproeft werden // ende deursocht, maer ^g Ende 24. 51
^h Apo. 7. 14 sal ten eynde gheloutert wtcomen, ^h als wt groote benautheyt, ^g Esa. 66. 24
 ende die mijn cleederen ghewasschen hebben sal in het bloet des ^f Matt. 25. 42
 Lams. Daerom is minen troost niet cleyne, maer seer groot in mijn ^h Marc. 9. 47
 gemoet, hier in mine benautheyt. Och oft ic also dit ontfangen
ⁱ 2. Cor. 5. 4 aertschen rock sonder pine niet afgheleyt mach werden. ⁱ Och oft
 ic ontcleet ware, ende ouercleet: daer na versucht ende verlangt
^k Psal. 71. 1 minen geest, ^k O Heere in ^v hebbe ick betrouwt: laet my inder
^l Eccl. 2. 12 eewicheyt niet beschaemt: in uwe gerechticheyt verlost my, ende
 maect my salich.

Biddet doch lieue Broeder in den Heere voor my, op dat also
 wel desen wtwendigen als minen inwendigen strijdt wech ghenomen
 werde. ^l Want ick gheuoole mijn vleesch hem gheweldichlick
^l Rom. 7. 16 teghen minen gheest oprechten ¹). Och ich mach wel roepen met
^m Gal. 5. 17 Paulo: ^m ick onsalich mensche: wie sal my verlossen van het
 lichaem deses doots? Maer ick hoore aldaer dat my oock troost
 de genade Gods deur onsen Heere Iesum Christum. Ic hope ende
 twijfele daer van niet, dat my die selue allen thaluen ²) by is,
Fol. 105 ende niet verlaten sal. Bouen-//dien tot minen trooste hebbe ick
ⁿ Rom. 8. 16 oock dit vanden Heere ontfangen: ⁿ namelick dat ick geuoole in
 my seluen deur Gods geest mijn herte duysentmael geruster, dan
 doen ick den duyuel, de werelt, mijn eygen lust in dat veruloecte
^o Sap. 5. 7 Pausdom so oueruloedelick diende. Ic sie nv wat ^o pijnlicke weghe
^p Eph. 2. 11 ic wandelde, hoe verre dat ick was van mijnder salicheyt, ^p hoe
 verureemt van Christo, ende van dat borgherschap Israelis: ia
 sonder God in de werelt. Ic verliet my op al tghene dat my niet
 helpen en mochte, arm mensche. Och hoe swaer ende pijnlick isset
 den duyuel te dienen, ende dese boose werelt? maer nv in des
 Heeren wech deur Gods ghenade geroepen sijnde, och hoe soete
 ist my daer in te wandelen? wat gerusticheyt des herten ist my?
^q Rom. 8. 16 wat eene versekeringhe mijnder salicheyt? ^q De geest Gods ge-
^r Gal. 4. 6 tuyecht minen gheest dat ick een kint Gods ben: ^r ende want ick
 in Christo ben, dat in my niet verdoemlick en is. Iae al ware mine

1) „Oprechten” is hetzelfde als „oprichten”.

2) Allen thaluen (= allenthalven), *d. i.* van alle kanten, overal.

conscientie my verdoemende, God is meerder dan mijn conscientie, ^s Matt. 11. die ghenade gheeft. Ten rechten dan seyt Christus: ^s mijn iock is 50 ¹⁾ soete, ende mijn last is licht. ^t Can daer dan yet sijn, dat ons van ^t Rom. 8. 35 Gods liefde scheyden mach? Och oft dit van allen menschen wel ^v Matth. 5. 6 bedocht ware. Hoe soudē sy tot Christum loopen? ^v hoe // hoe ²⁾ *Fol. 106* soudē sy dorsten na de gerechticheyt? wat een verquickinge soude hen ghebeuren? hoe soude Sathans rijke vervallen? ^x iae ^x Matt. 11. 22 hoe soudē wy ter bruyloft ende ten auontmale Christi loopen ^{Luc. 14. 18} sonder eenighe excuse? dan waert goet een Dienaer Christi te sine: dan waert roepen der Predicanten wel ghehoort ³⁾. Och wat een bliden arbeyt, daer tvolc van selfs Christo soude toe loopen? maer eylacen het moet al besweet, besuert, ende bebloet werden. Lieue Broeder staet vroom ⁴⁾: ende vermaent die mededienaren, dat sy deur desen swaren: ia dicwils onprofitelicken arbeyt niet en verflauwen, noch deur dese mine banden. ^y Want ghy en dient den ^y Gal. 1. 10 menschen niet. Maer Gode in Christo Iesu. Gaet al sterck ende vroom wt, ia onuersaecht: ^z predict, leert, vermaent troost, straft: ^z 2. Tim. 4. 2 aensiet gheen menschen, rijk noch arm, oudt noch ionck, vrouwe noch man: ^a laet uwen voys als eene basuyne gheluyt gheuen. So ^a Ezech. 33. 3 men uwer liefden niet en hoort, alsoot (eylaes) met velen gebeurt, ^b wetet dat ghy uwe sielen hebt ghewonnen, ^c ende uwen loon ^b Idem. 33. 10 wert onwtsprekelick. Aensiet alleene wiens Dienaers ghy sijt. Ick ^c Matth. 5. 12 vermane uwer liefden wt mine banden (my is diemaels mijnder slapheyt leet) op dat ick oock als een ghetrouwe Dienaer Christi ^{1. Pet. 5. 4} Iesu aen V. L. ⁵⁾ minen dienst be-//uestige. ^d Is God met v, wie ^d Rom. 8. 31 sal V. L. deyren? ^e en vreest noch en ontsiet dan gheen men- ^e Matt. 10. 28 schen, maer vreest alleene God den Heere, wiens Dienaers ende ^{Matth. 5. 16} legaten ghy zijt: ^f ende werdet lichten om te lichten in een ^f Phil. 2.15.16 duystere plaetse. Nemet my toch ten besten af lieue Broeder mijn stout scrijuen: liefde dwingt my daer toe. Ende al is desen brief ongheschiet, ick scrijue nochtans sulcx als den gheest des Heeren my in geeft. Ic beuele mi uwe goede gebeden tot God.

Mijns haluen en weet ick niet sonderlinx te scrijuen. Ic hebbet den Heere al op ghegeuen, doot ende leuen: ^g Ick ben sine, hy ^g Rom. 14. 8 doe met my sine goede geliefte. So V. L. my eenighen dienst doen wilt, doetse doch aen mine lieue huysvrouwe, ende tis my ghedaen. Ick beueelse v, ende gheefse v gantsch ouer, met een groete aen allede ⁶⁾ ghemeenten, B. ende S. Lieue Frater scrijft doch noch een-

1) Lees: Matt. 11. 30.

2) Dit tweede „hoe” is overtollig.

3) Dan zouden de predikanten niet tevergeefs de menschen opwekken om Christus aan te hangen.

4) Staet vroom, d. i. houd wakker stand.

5) V. L., d. i. uwer liefden.

6) Zóó staat er (in één woord).

De Sententie des doods is vvt den Houe van Bruessel gecomen. mael ist v niet te moeyelick: doet ouer my na uwe vaderlicke sorghe, die my wel bekend is. De genade des Heeren si met v. Amen. Met haesten desen 18. Septembris. 1564.

Fol. 108 Als nv den tijt so langhe verliep, dat de sententie wt des Coninex hof was gecomen, dat men hem leuendich soude verbranden, so heeft hy, na dat hy dit verstaen hadde, voor al eenen oorlof brief ¹⁾ aen sine huys-//vrouwe: die niet weynich bedruet was, ghesonden, ghelijck het inhoudt van dien hier van woorde tot woorde nauolcht.

Ghenade ende vrede van God den Vader deur Iesum Christum onsen Heere. Amen.

Den oorlof
brief aen sijn
Huysvrouwe.

NA alle groetenisse lieue ende seer beminde huysvrouwe inden Heere, late ick v weten, als voor mijn laetste scriuen, dat ic nv na den lichame seer wel te passe ben, Gode sy lof ende prijs inder eewicheyt. De Heere begaeft my ooc bouen dien deur sine onwtsprekelicke genade met groote cloecheyt ende vrymoedicheyt, so dat ick al ^a lijdsamelick verdrage wat my op geleyt is van de almogende hant Gods, mijnen wille met des Heeren wille voeghende: want dat is het alder beste, ende also can alle het liden, hoe swaer dat het oock is, licht ende seer verdrachlic werden. Wy ^b moeten bidden in onse gebeden, ^b Vader uwen wille gheschiede op der aerden als inden hemel: ende met Christo in onsen noot spreken: ^c Vader ghelieuet v, weyrt den kelck van my: indien niet, uwen wille, ende niet den minen moet gheschieden. ^d Al wat dan God wilt, en can niet dan tot weluaert ende salicheyt sijnder wtuercoren gheschieden, al vallet den vleessche swaer. Aengesien dat wy dit sekerlick weten mijn alderliefst, so sullen wy beyde *Fol. 109* in ons liden ghetroot // bliuen. This waer, het scheyden valt ons ^e swaer: maer na dat het den Heere also belieft heeft, ^e wat sullen wy daer tegen seggen? sullen wy tegen God murmureren? sullen wy segghen, dat hy onrecht doet? o dat sy verre. Maer wy willen ^f Iob 1. 12 met Iob spreken: ^f God gaf, God nam: de name des Heeren sy geloeft ende ghesegent inder eewicheyt. De Heere heeft ons ghesceyden, maer tot grootmakinge sijns heylighen naems. Ic dancke den Heere van minen weghe, den welcken ic ben bereyt te volghen, waer hy my leyden wilt, ooc inden doot, versekert sijnde, ^g Ioan. 5. 24 dat ^g ick gae van de doot in het leuen. Ghy o mine alderliefst doet also, loeft ende danct altijts den Heere: ghelooft ende betrout vast, al wort ghi van my eene arme weduwe gelaten, so en wert ^h Matt. 28. 20 ghy nochtans vanden Heere niet verlaten, ^h die by v altijt is.

1) Oorlof brief, d. i. afscheidsbrief.

Mine doot en is gheen doot, ⁱ maer een deure des leuens. Onthalst ⁱ Ioan. 5. 24
 te sine, versmoort oft verbrant is my niet schadelick: ^k dewile ic ^k 1. Pet. 4. 15
 niet en lide als een quaetdoender, maer als een Christen: dwelck
 voorwaer eerlick is, ende ghelucsalich: ^l ten sal v ooc niet dan ^l Rom. 8. 28
 ten goeden vergaen: ia v gelooue mach nv door mine banden meer
 ende meer gesteret werden, het welcke met minen bloede besegelt
 sal worden. Sijt toch ghetroot mijn beminde // huysvrouwe, sijt *Fol. 110*
 toch getroot inden Heere: ^m hy en sal v niet verlaten: hy blijft ^m Ioan. 14. 18
 by v, ende wilt tot den eynde toe by v bliuen. Sorcht noch en
 vreest niet: ⁿ worpt alle v sorge op den Heere: hy sal v wel ⁿ 1. Pet. 5. 7
 bewaren eude voorderen in alles dat v noodich is, na siele ende ^{Heb. 13. 5}
 lichame. Den seluen almogenden God ende Heere beuele ic v
 gantsch ende geheelick v biddende voor het laetste, dat ghi om
 leuen noch om steruen den Heere en verlaet, noch sine heylighe
 Ghemeynte. En ghelooft niet, wat men v anders segghen wilt. Dit
 is mijn Testament ende wtersten wille. Adieu oft ic v niet meer
 scriuen en mochte: want so ick hoore, soe sal in de toecomende
 weke de sententie des lichamelicken doots ouer my ghepronunciert
 werden. Och biddet voor my. Adieu, Adieu: de Heere stercke v,
 ende my. Tranen en laten my niet langer scriuen. Adieu ghy ooc
 mijn lieue Nichtken, ^o ende leert God vreesen, de wile ghy noch ^o Eccl. 12. 1
 ionck sijt: ende segghet v vader, moeder, ende broeder alle tsamen ^{Tob. 1. 10}
 Adieu. ^{Thr. 3. 27} Desen 28. Septembris. 1564.

Ten seluen daghe heeft hy oock eenen oorlofbrief aen sijn
 broeder ende suster gheschreuen, den welcken wy oock niet ver-
 gheten en willen. //

Hy schrijft eenen oorlofbrief aen zijn broeder ende suster.

Ghenade ende vrede van God den Vader deur Iesum Christum. Amen. Fol. 111

Alderliefste broeder ende suster, ick v geuangen broeder om de
 ghetuygenisse der heylicher waerheyt ben (God lof) goets moets,
 altijd de vre verbeydende, ^a dat my de vyanden des Cruys Christi ^a Phil. 3. 18
 verslinden ende vernietigen sullen. ^b Mijn lichaem is door des ^b Matt. 10. 18
 Heeren wille in haer macht: maer de siele en connen sy niet
 dooden. Och oft den strijdt tot der victorie gecomen, ende dat ick
 met mijn schip in de hauen ware. Maer de Heere die mijn hop-
 man ende stierman is, sal my van als versekeren ¹). Ick moet nv
 scheyden, ende aen uwer liefden een adieu seggen: twelcke al
 vallet den vleessche swaer, tis nochtans al dat den gheest begeert.
 Want by Christum te sine is veel beter, dan in dit dal der tranen
 te leuen. Nv wel adieu lieue broeder: ^c Neemt uwen roep waer, ^c 1. Cor. 7. 20

1) Van als versekeren, *d. i.* voor alle schade bewaren.

d Eph. 5. 22 daer v die Heere in geroepen heeft. d Sijt ws wijsf hooft, e ende
 Col. 3. 18 regeertse met alle wijsheyt ende redelicheyt, haer als den cranesten
 e 1. Pet. 3. 7 vate verdragende: f ende hebt haer lief, als Christus sine Ge-
 f Eph. 5. 25 meynnte. Staetse vore in woorden, vermanen ende wercken. Ick
 Coll. 3. 19 neme ooc adieu aen u lieue suster, mijn herte, mijn troost. Doet
 g Eph. 5. 24 doch oock altijts dat v van God beuolen is na v vermogen. g Sijt
 Coll. 3. 18

Fol. 112 uwen man onderda-//nich, als de Ghemeynte Christo onderdanich
 is: eert ende vreest hem, ende leeft te samen in Gods vrede. Adieu
 alle beyde inden Heere: ende sijt mijnder ghedachtich in uwe
 vierighe ghebeden, so langhe ick leue. Ick verhope corts by mine
 lieue suster te comen in dat eeuwige leuen. Vaert dan wel voor het
 i Act. 20. 32 alderlaetste i ende bliuet den Heere ende dwoort sijnder genaden
 beuolen. Ick beuele v lieue frater mijn huysvrouwe: sijt haer doch
 een hulpe, beschermer ende trooster in hare droefheyt. Hier mede
 adieu ende oorlof met haesten desen 28. Septembris. 1564.

Sdaechs daer nae heeft hy noch eenen oorlofbrief gheschreuen
 ende gesonden aen sinen Medehulper inden worde Gods: de
 welcke is dese.

*Ghenade ende vrede van God den Vader deur onsen Heere Iesum
 Christum. Amen.*

Den laetsten
 oorlof brief
 aen sijn mede-
 hulper in den
 vvoorde.

a Apo. 13. 15
 b Idem. 13. 6

Fol. 113
 Prophetie.

c Rom. 3. 13
 d Apo. 13. 5

e Apo. 19. 20

f 2. Tim. 1. 12

g 2. Pet. 1. 14

h Luc. 12. 50

Marc. 10. 39

GHy hebt eenen oorlofbrief van my ontfanghen mijn beminde
 broeder ende medehulper inden Euangelio Christi: ick seynde
 v nv eenen anderen, die veel sekerder is dan den eersten. Ick gae
 nv geroepen sijnde nae het rijcke mijns Heeren mijns Gods: a Want
 de wreede beeste ¹⁾, die Christo ende sine lidtmaten altijts partij-
 dich is, sal nv corts alle tyrannie teghen my ghebruycken. b Haren
 mont is // nv wijt open gedaen, c waer wt als wt een graf niet
 dan dootlicken stanc en rijst, d ende vele blasphemien teghen Chris-
 tum ende sine Ghemeynte. Haer begeerte is wel Gods woort wt
 te roeyen: maer sy sal selue ten eynde vergaen ende te niete ge-
 daen worden: e met haer valsche propheten salse inden afgront
 ende poel des viers ende sulphers geworpen worden. My staet nv
 eenen camp te campen voor het laetste, die my vanden Heere op
 den hals gheleyt is. f Maer hy, dien ick betrouwt ende geloofd hebbe,
 is machtich my te verstercken: het welcke hy sonder twyfel doen
 sal: sulcx dat my deur den doot het eeuwich leuen bereyt werde,
 waer van ic door den Geest Gods gheheel versekert ben. g De
 aflegginge mijns tabernakels is seer na by. h Ic moet met eenen
 doop ghedoopt werden: maer my wert seer banghe, tot dat dit al

1) Het Beest uit de Openbaring van Johannes, waarmede de schrijver de partij
 der vervolgers bedoelt.

volbracht ¹⁾ werde. ⁱ Maer dit is vleesch ende bloet, ende mensche- ⁱ Matth. 16.17
 lieke swacheyt: ^k den geest begeert ende verlangt met Christo ^k Phil. 1. 13
 vereenicht te werden. Daerom so langhe als ick leue, ende inden ^l Rom. 15. 30
 strijt ben, dat ghy ende de Gemeynte niet op en hout voor my ^{Hy profeteert}
 den Heere ¹ te bidden. ^v veder om.

Sy sullen my seer wreedelick handelen in de toecomende weke
 sullen sy my ter vierscharen brenghen, ende dat smorgens // vroech *Fol. 114*
 wt wreesen des volcx: ^m want een quade conscientie vreest altijt, ^m Prou. 28. 1
 ende vermoet het archste, ⁿ al isser niet te vreesen. Maer op dat ⁿ Psal. 53. 6
 ick weder ten proposte come, het eynde naect: ende de deure des
 hemels is geopent, voor alle de gene die met ^o den bloede Christi ^o 1. Pet. 1. 19
 ghecocht ende verlost sijn. Derwaerts gae ic: want het ooc voor
 my open staet: nademael ^p hy getrouwe is die beloeft heeft, ende ^p 2. Cor. 1. 20
 niemant bedriecht, van die oyt op hem betrouwt hebben. So beuele
 ick ^v dan van gantscer herten, mijn getrouwe broeder ende mede
 hulper, ^q de Gemeynte Christi. Draecht sorghe voor de bruyt ^q Ioan. 3. 29
 Christi, de welcke ghy van minent weghe eenen vriendelicken
 adieu sult segghen. Ende indien sy de bruyt Christi is, dat sy
 Christum haren bruydegom na volghe, lief hebbe ende beminne,
^r dat sy loope na den roecke sijnder welriekender salue. Indien sy ^r Cant. 1. 3
 hem bekent voor haren eenighen ^s herder, dat sy der vremdelingen ^s Ioan. 10. 47
 stemme niet en hoore. Indien sy hem bekent voor haren broeder, ^t Rom. 8. 17
 dat sy alleene den eenigen Vader aenroepe. ^t Indien sy hem bekent
 voor haren mede erfghenaem, dat sy met alder neersticheyt pooge
 na de hemelsche goeden, ^v van de welcke sy deur Christum erf-
 genaem gemaect is. Ten laetsten indien sy des Heeren ^x wijngaert ^y Esa. 5. 4
 is, ^y dat // sy geen suere noch onripe druyuen voort en brenghen
 maer sulcke vruchten draghe, dat sy daer aen voor des Heeren
 wijngaert bekent mach werden. Met sulcke ende diergelijke ver-
 maningen sult ghy my de Ghemeynte groeten, ende oorlof aen
 haer van mijnen weghe nemen. Vaert ghi ooc wel lieue broeder
 inden Heere, ende staet vroem. Vermaent de mede dienaren ende
 arbeyders, dat sy door desen swaren arbeyt, noch door dese mine
 sware banden, niet en verflauwen. Ghy en dient den mensce niet,
 maer Gode, ^z dien ghy rekenscap sult moeten gheuen. ^a Hoedt ^z Heb. 13. 17
 ende weydt de scaepkens Christi als een getrouwe herder, die ^a Ioan. 21. 15
 van den Heere beuolen sijn. Gaet sterck ende vroom wt, ^{ia} onuer-
 saecht: ^b predict, leert, vermaent, troost, straft, tidelick ende on-
 tidelick: ^c en onsiet gheen menschen, groot noch cleyn. ^d Laet ^c Hier. 18. 19
 uwe stemme als een basuyne geluyt geuen. Dit doende sult ghy
 Gode ende den Heere Iesu Christo behagen. Vaert wederom wel,
Fol. 115

1) Verbeterd uit „volbraecht”.

met v lieue huysvrouwe ende met uwen mede arbeyders, ende allen den broeders ende susters inden Heere. Desen 29 ¹⁾ Septembris 1564.

Fol. 116 Hy hadde een weynich tijts van te voren, namelick tsondaechs den 24. der seluer maent eenen oorlof brief aen den sel-//uen ghescreuen: de wile hem gebootsapt was dat hy inde selfste weke soude opgeoffert werden: welcken brief (op dat hem dies niemant en beclaghe) wy hier ooc by voeghen sullen.

Ghenade ende vrede van God den Vader deur Christum. Amen.

Den eersten oorlof brief aen sijn Medehulper.

a Matt. 10. 19 **N**A alle Christelicke salutatie late ick v weten mijn lieue broeder ende Medehulper inden Heere, dat ick in dese tegenwoordige weke (so ick verhoort ende verstaen hebbe) ter vierschare ghebracht sal werden om sententie ende vonnisse des doots ouer my te hooren ende ontfangen. *a* God de Heere wille my tonge ende mont gheuen om spreken ²⁾: hy regeere mine lippen tot sijnder eeren ende *b* Rom. 15. 30 grootmakinge sijns heylighen naems. *b* Biddet vierichlick met de gantsche Gemeeynte voor my sonder ophouden, op dat die Heere met sinen Gheest becrachtighe ende in alles regiere tot sijnder heerlicheyte. Amen. *c* Minen tijt op deser aerden is nv cort, ende *c* 2. Tim. 4. 6 den dach ende vre mijnder verlossinghe is nakende, wanneer ick niet alleene wt desen bedroefden ende ellendighen kercker, ende *d* Rom. 7. 24 sware banden, maer oock wt dit catuich leuen, ende van *d* desen sterflicken vleessche verlost, ontslaghen ende vry ghemaect sal *Fol. 117* werden. // Nv sal alle mine droefheyte, swaricheyte ende benautheyte, cruys ende liden haestelick geeyndicht werden. Den termijn is ghestelt ende gheordineert. Ick sterue gheerne ende ghewillich, *e* ende ick en verliese mijn leuen niet noode om den name Christi *e* Matt. 16. 24 Iesu op dat ick daer vore een eewich ende ontsterflick leuen *Marc. 8. 35* deur sine ghenade vererighe. Ick ben bereyt alle mijn leden wt te *Luc. 9. 24* strecken voor de waerheyte ende gherechticheyte, ende om de eere *Ioan. 12. 25* van minen goeden God, ende lieuen barmhertighen Vader, *f* die *f* Rom. 8. 22 my tot ny ³⁾ toe so vele ghenaden ende weldaden in sinen lieuen *g* Oseæ. 13. 14 Sone Christo Iesu bewesen heeft. *g* De doot en can my niet schaden *1. Cor. 15. 55* noch hinderen, maer veel profijts ende goets mede brenghen. Al steruende sal ick leuen, verliesende sal ick winnen, verlatende *h* Phil. 1. 24 sal ick vererighen. *h* Christus is mijn leuen, ende het steruen is *i* Iob. 10. 1 my ghewin. Ick roepe dan met den heylighen Iob: *i* het verdriet

1) In de vertaling van Guido de Bres staat: Ce 26. de Sept. — Dit zal wel eene drukfout zijn.

2) Om spreken, *d. i.* om te spreken.

3) Lees: nv.

mijn siele hier te leuen. Ende met Paulo: ^k ick begheere ontbon- ^k Phil. 1. 23
den te werden, ende met Christo te wesen.

Och oft ick ontslaghen ware van desen vleessche, ende dat ick
mochte treden in het rijke Gods, ende het aenschijn mijns hemel-
schen Vaders, ende mijns bruydegoms Christi Iesu aenschouwen, ^l Psal. 17. 15
^l ghenieten ende // ghebruycken tot versaetheyt sonder versaet- *Fol. 118*
heyt ¹). Mijn herte ^m verlangt ende beswijct, ⁿ minen gheest haect ^m Psal. 84. 2
ende snaect nae de verlossinghe mijns lichaems. Wanneer o Heere ⁿ Rom. 8. 23
mijn lieue God, sal ick in ^v heerlicheyt ende rijke comen: ^o ende ^o Psal. 42. 2
wanneer sal ic aenschouwen ^v schoon claer lieflic aenschijn, waer
na ic met versuchten, gelijk een duyue van vre tot vre, iae van
ooghenblick tot ooghenblick ben verlanghende ende hakende. Och
mijn lieue God wanneer, wanneer sal dit gheschieden? wanneer
sal ick versaedt werden in uwer liefde? ^p ick sal versaedt werden, ^p Psal. 17. 15
als ghy my ^v heerlick aenschijn toocht ²). Isser een kint dat sinen
voder niet lief en heeft ³), ende niet gheerne tot hem gaet, ende
by hem is, waer is ooc de bruyt ⁴) ende huysvrouw die niet geerne
tot haren lieuen bruydegom ende man soude ⁵) gaen? hem sien ende
aenschouwen, eyndelinghe by hem gheuoecht werden? Tot ^{nv} toe
en hebbe ick minen lieuen Vadere ende minen lieuen Bruydegom
in haer natuerlick, godlick, ende heerlick wesen, gelijk sy sijn,
niet gesien, noch aengeschout, ^q maer alleenlick deur eenen spie-
ghele in duysterheyt oft duyster redene, noch by hen geuoecht
geweest van aensichte tot aensichte, dan deur de vereeninghe des
geests. ^r Wy wandelen hier als deur het gheloo-//ue, ende niet *Fol. 119*
deur het aenschouwen, so Paulus betuycht. Derhaluen mijn lieue
Vader ende mijn lieue Bruydegom maect hier haest een eynde, op
dat ick terstont by ^v wesen mach, ende volmaectelick met ^v ver-
eenicht werden, ende de eewighe salicheyt ghenieten. Amen.

Mijn lieue Broeder ick spreke ende scriue tot ^v vriendelick,
ende storte mijn herte wt, ende ontdecke my gantschelick. Ghy
sijt de ghene dien ick kenne, betrouwe ende daer ick stout ⁶) op
ben: ia mijn lieue Broeder ghy sijt de helft mijnder herten ende
sielen. ^s Mine siele is met de uwe geuoecht, gelijc Davids siele ^s 1. Sam. 18. 3

1) Fabritius geeft hier eene niet zeer gelukkige aanhaling en omschrijving van Ps. XVII: 15. Met „ghebruycken tot versaetheyt sonder versaetheyt” bedoelt hij waarschijnlijk: gebruiken zooveel als mij lust, maar zonderdat dit mij ooit te veel wordt.

2) Tooht, *d. i.* toont.

3) Lees in plaats van „Isser—heeft”: Waer ysser een kint, dat sinen vader lief heeft. Zie de „Erraten” aan het slot.

4) Lees in plaats van „waer—bruyt”: waer ysser oock een bruyt.

5) Verbeterd uit „sonde”.

6) „Stout” beteekent hier: trotsch.

met de siele Ionathæ vereenicht was. Het valt my na den vleessche swaer (o mijn inghewant!) nv van v te scheyden: maer ic verlate v gheerne, ende verliese v ghemeynschap ghewillichlick, ^t ia versake alle creatueren gantschelick om Christum te winnen, met hem vereenicht te werden, ende met hem te leuen ende regneren inder

t Phil. 3. 8

v Esa. 51. 8,
ende 41. 11,
ende 40. 6,
ende 41. 14,
ende 43. 2.

x Act. 20. 28

Fol. 120

y Act. 20. 30

1. Pet. 5. 2. 3

z 1. Pet. 5. 7

a Zach. 2. 8

b Phil. 3. 18

1. Cor. 4. 16,
ende 11. 1

c 1. Pet. 1. 19,
ende 4. 13

d Matt. 5. 10

e Matt. 10. 28

Fol. 121

f 1. Cor. 15. 43
44. 45.

Phil. 3. 21

g Mat. 26. 41

eewicheyt. Ick neme dan oorlof aen v mijn lieue Broeder, ende segghe v adieu. Adieu mijn lieue medehulper: weest vroom inden Heere, v ende en sijt niet beureest voor menschen, die als gras moeten verdorren ende vergaen. En laet v dese mine banden ende dese mine doot niet verscricken, noch verswacken x in uwen //

dienst ende ampt die v vanden Heere beuolen is, maer weest so veel te vierigher in het werck des Heeren, ende draecht te meer-

der sorghe voor der sielen salicheyt, v ende waect te neerstigher ouer het kuddeken Christi, dwelck v beuolen is, op dat het van

die woluen niet verslonden en werde. z Werpt alle uwe sorghe op den Heere, die v niet verlaten sal, maer van alle vreesse verlossen.

Betrout hem, a hy sal v bewaren, ghelijck den appel sijnder ooghe. Ende al waert oock schoone dat ghy om sinen name in banden ende andere swaricheyt quaemt (ghelyck men seer nae v leuen staet) daer om en heeft v de Heere noch niet verlaten, ist dat ghy hem vastelick betrout. Neemt doch exempel aen minen persoon,

b ende sijt mijn nauolgher, ghelijck ick Christus naeuolgher ben.

c Het is heerlick om den name Christi te liden, ende zijn leuen daer vore te laten. d Salich sijnse die veruolginghe liden om der gherechticheyt: want dat rijke der hemelen behoort hen toe: ende

eenen grooten loon is haer inden hemele bereyt. Laet die veruolghers ende bloetgierighe tyrannen vanghen, spannen, pinigen, recken, strecken, onthalsen, versmooren, branden, slaen, stooten, dooden, moorden, verslinden ende verbitten, e sy en hebben ouer de siele

gheen macht. Het lichaem con-//nen sy alleen dooden, f het welcken ten ioncxsten dage heerlick (daert nv alle swacheyt ende ellen-

dicheyt onderworpen is) deur de cracht Gods verrijsen sal. Hier mede

blijft Gode beuolen, ende dwoort sijnder ghenaden. Ick beuele v mine bedructe huysvrouwe, v hertgrondelick biddende, dat ghi die in uwer bewaernisse nemen wilt. Ghi sult haer van minent wege adieu segghen, nademael ick dat selue nv niet doen en can. De

tranen vloeyen my wt mijn ooghen, als ic om haer peynse? g maer o Heere, o hemelsche Vader niet minen wille, maer den uwen gheschiede. Vaert wel, ende bidt den Heere voor my. Ist my moghelick, ick sal eenen oorlofbrief aen de Ghemeynte scrijuen: dies niet, so begheere ick van v hertgrondelick, dat ghy die wt minen name adieu ende oorlof segt. Hier mede beuele ick my wederom in uwe ende der gantscher Ghemeynten heylighe ghebe-

den, op dat my de Heere vromicheyt ende volstandicheyt gheue. Den strijdt is nv mine, maer ic verhope haest deur Gods ghenade victorie te vercrighen. ^h Ick sal met witte blinkende stoulen ende ^h Apo. 7. 10 heerlicke cleederen becleet ende verchiert werden, ⁱ ende palmen ⁱ 4. Esd. 2. 46 in mijn hant ontfangen, ^k ende my sal ruste ghegheuen werden. ^k Apo. 6. 11, Amen. Met haesten desen 24. Septembris 1564. // ^{ende 14. 14}

Op desen laetsten oorloffbrief heeft sinen medehulper op dese ^{Fol. 122} nauolgende wijze antwoorde ghescreuen, den welcken wy hier by stellen willen.

Ghenade ende vrede van God den Vader deur Iesum Christum Amen.

Ick hebbe heden uwen oorloffbrief ontfanghen, die my de tranen ^{Antvvoorde} wt den ooghen heeft doen loopen ende vloeyen. Ick ouerlese ^{des Medehul-} ende wederlese dien met weenenden ooghen ende oueruloedicheyt ^{pers op den} der tranen, so dat ick van grooter droefheyt, weemoedicheyt, ende ^{laetsten oor-} benautheyt des herten (daer ick gheheel mede beuanghen ben) niet ^{loff brief.} en weet en gantschelick onseker ben, wat ick voor antwoorde soude weder scrijuen. O mijn lieue Broeder, o mijn alderliefste medehulper, o mijn inghewant, mine siele ende herte inden Heere, moeten wy nv aldus scheyden? is dit den laetsten adieu ende oorlof, ^a den ^a Matt. 6. 10 wille des Heeren moet hier inne geschieden, ^b die niemant weder- ^{ende. 26. 41} staen en can noch mach, den welcken wy v gantschelick beuelen ^b Esa. 14. 27 ende ouergheuen. ^c Wy willen den Heere sijn werck in v laten ^{Rom. 9. 19} wercken na sinen goeden wille ende wel behaghen. ^d Het is de ^c Phil. 2. 13 Heere, hy doet dat hem belieft, ende dat goet ende behaghelick is ^d Esa. 39. 8 in sinen heylighen ooghen. Weest dan hier inne ghetroot, wel ^{1. Sam. 3. 18} ghemoet ende gherust lieue Broeder, v // seluen met siele ende ^{Fol. 123} lieue den Heer ouergheuende, tot leuen ende steruen na sijn be- ^e Rom. 14. 9 liefste, ^e wel wetende dat wy in leuen ende steruen den Heere ^f Psal. 116. 15 toebehooren, ^f ende dat de doot der heyligen costelick ende dier- ^g Apo. 14. 13 baer is voor den ooghen Gods. ^g Salich sijn de doode, die 'inden Heere steruen: sy sullen van allen haren arbeyt rusten. Heeft v de Heere tot dese heylighe ende welrieckende offerhande gheor- dineert ende gheschiet om sinen name daer deur groot te maken, weest doch bereyt ende ghehoorsaem, ^h ende volcht geerne ende ^h Ioan. 10. 4 ghewillichlick ghelijck een goet onnoosel schaepken Christi Iesu, ⁱ dat tot den slachoffer ende doot verordent ende beschiet is. ^k Wy ⁱ Psal. 44. 23 moeten alle eens steruen, ende tot den doot comen int eerste oft ^{4. Esd. 15. 10} int laetste. ^l Wi en sullen dan om de doot, noch om steruen op ^{Rom. 8. 36} de Heydensche wise niet droeulich oft treurich sijn, ghelijck oft daer ^{1. Cor. 4. 9} gheene verrisenisse des vleeschs nae de doot en ware te verwach- ^k Heb. 9. 28 ten. Weest dan vroom inden Heere, ghelijck ghy tot nv toe ghe-

weest sijt deur de genade Gods. ^m Kampt eenen goeden kamp, op dat ghy terstont de croone der heerlicheyt ontfanghen moecht, ende ⁿ met witte stoulen ende blinckende cleederen becleet werden, ende de lieflicke stemme des Heeren hooren: ^o wel goede ende

m 2. Tim. 4. 7
1. Cor. 9. 25
2. Tim. 2. 5
n 4. Esd. 2. 46
Apo. 7. 10
o Matt. 25. 21

Fol. 124 getrouwe Dienaer, ghy hebt ouer weynich // ghetrouwe gheweest,

p 2. Cor. 10. 4 ouer vele sal ick v setten, gaet in de vreucht ws Heeren. p Vwen

Eph. 6. 13

q 2. Cor. 4. 17

r Coll. 3. 1 strijdt is gheestelick, ende de victorie is oock gheestelick. q Den strijdt is cort ende vergancklick: maer de victorie is eewich ende

onsterflick. r Heft op uwe ooghen ende herten nae den hemele,

daer Christus ons hooft ter rechter hant Gods sijns Vaders is sit-

tende. s Onsen schat ende borgherschap is inden hemele, van waer

s Matth. 6. 20 wy den salichmaker onsen Heere Iesum Christum verwachten. Wy

Phil. 3. 20 moeten hier vergheten alle alle ¹⁾ dat aertsch, vleesschelick, we-

reltsch ende vergancklick is. t Men moet vergheten sijns vaders

ende moeders huys, sijn eygen familie, huysvrouwen, kinderen,

Matth. 9. 29 vrienden ende maghen, alle tsamen int ghemeyne sonder wtne-

Luc. 14. 26 minghe oft eenich onderscheyt. Die eere Gods, sijn heylich woort

ende eewighe waarheyt moeten ons meer weerdjt sijn, dan ons

eyghen leuen. God moet ons meer weerdjt sijn dan vader ende

moeder, huysvrouwe, kinderen, vrienden oft eenighe creatueren.

Meer den hemele, dan de aerde, meer deewighe leuen, dan dit

ellendighe ende vergancklick leuen. Meer het gheestlick geslachte

ende maechschap Gods, namelick de heylighe Ghemeynte Christi,

v Matt. 10. 27 dan het vleesschelick ende natuerlic. v So wie niet en haet zijn

Luc. 14. 26 vader, // ende moeder, wijf ende kinderen, broeders ende susters,

Fol. 125 ia oock sijn eyghen leuen, hy en can gheen discipel oft leeriongher

Christi wesen. Wye sijn vader ende moeder, sijn sone oft sijn

dochter lieuer heeft dan my (spreect Christus) ende wie sijn cruyce

niet op en neemt ende my nauolcht, die en is mijns niet weerdich.

x Matth. 8. 35 ²⁾ Wie sijn leuen behouden sal hebben, die salt verliesen: ende wie

sijn leuen sal verloren hebben om minen wille, die salt behouden.

y Luc. 9. 24, ende 17. 33 Wy en hebben hier gheen bliuende plaetse noch vaste stadt,

Ioan. 12. 25 maer wy soecken ende verwachten een ander toecomende, die blijuen

y Heb. 13. 14 ende dueren sal. z Veracht dan ende verlaet de werelt met al datter

z 1. Ioan. 2. 16 in is om den name des Heeren, ende dat met ghewilligher herten,

17 ende volcht Christum na, ^a op dat ghi hondertfout ontfangt, ende

a Matt. 19. 29 de erfghenaemheyt ³⁾ des eewighen leuens. God de Heere Christus

Iesus, die sulcx sinen nauolgers, diet al verlaten hebben met eenen

eedt toeseyt ende beloeft, ^b is ghetrouwe ende warachtich in sine

b 2. Tim. 2. 13 beloften. Betrout dan op den Heere, ende gelooft sine beloften

1. Ioan. 1. 9

1) Het tweede „alle” (aan het begin van een regel) is overtollig.

2) Lees: Marc. 8. 35.

3) „Erfghenaemheyt” is hetzelfde als het hedendaagsche „erfenis”.

vastelick, ende ghy sult ongetwifelt ontfangen ende vercrigen. Steunt geheel op sijn woort, ende rust op sinen wille, ende alle saken sullen goeden spoet ende ghelucsalighen voortganck hebben ter eeren Gods, ende tot uwer sielen // salicheyt, al waert oock dat ghy duysentmael voor dat woort des Heeren moeste steruen. De Heere sal sinen knecht, sinen ghetrouwen Dienaer ende vercondigher sijns woorts inden wtersten noot ende strijt niet verlaten, maer met sinen gheest ^c tot den eynde des leuens, ende tot den laetsten adem toe stercken ende becrachtigen. ^d Siet na den hooghen hemel met den H. Prophete Daud, ende met den vromen ^e martelare Stephano, van waer v hulpe comen sal, ende ghy sult Iesum ter rechter handt des Vaders met de ooghen des gheloofs sien staen, om v daer te ontfangen in sijn rijke ende heerlicheyt, om aldaer met allen heylighen te genieten ende gebruycken de ewighe blischap ende salicheyt. Amen.

Fol. 126

^c Matt. 28. 20
^d Ioan. 14. 18
^e Psal. 121. 1. 2
 ende. 124. 8
^e Act. 7. 55.
 56.

Ick soude v meer schriuen, maer mijn broeder ick en can van droefheyt niet, daer ick mede wederom (och lacen) beuangen ende verhindert werde. Ick ben een mensce, al dat menscelick is, en achte oft en meyne ic niet vreemt van my te sine. Ick vertrooste v, ymmers ick beneerstighe my daer toe ten minsten, ende doe mijn beste, dat ¹⁾ ick beter behoeue selue vertroost te werden. Ick bedancke v hertgrondelick, dat ghy v vernedert ende verweerdicht my selue met Gods woort te troosten ende te stercken, ende den laetsten oorlof, adieu ende // woorden te seggen, ten sy by gheualle dat God de Heere na sinen goeden wille noch anders is beschickende: maer den wille des Heeren gheschiede. Ick mercke wt uwe brieuen v manlick ende vroom herte inden Heere tot beyde, namelick leuen ende steruen bereyt. Dese uwe vroemheyt ende manlicke coragie verquicken, vermaken ende vertroosten minen bedroefden geest, ende treurich swaermoedich herte. Gaet also voort o ghy vrome campioen Christi, op dat ghy ouerwint, triumphheert ende regneert in Christo Iesu onsen Heere. Amen.

Fol. 127

Ist by geualle dat ick van nv voort aen uwer liefden niet meer scriuen en can, oft gheenem toeganck tot v open en werde, so neme ick nv ooc gelijker wise aen v oorlof, ende segghe ende scriue adieu, v alle goet vanden Heere toewenscende. Adieu mijn broeder, mijn herte, mijn siele ende alderliefste medecampioen. Adieu tot dat ons de Heere onsen lieuen ende goeden God wederom veenicht ende tsamen voecht. Mine ende uwe lieue huysvrouwe nemen ooc aen v oorlof, ende seggen adieu. Wy seggen v alle te samen adieu, ende nemen oorlof niet sonder tranen ende weenen,

1) In plaats van „dat” moet „daer” gelezen worden. Zie de „Erraten” aan het slot.

Fol. 128 tot dat wy wederom in het rijke Gods by een comen ende ver-
gadert werden. Ick neme oorlof met alle onse medehulpers, ende
alle onse lieue broe-//ders ende susters inden Heere, aen v lieue
Fabritij, ende beuele v God den Heere, die v met sinen geest
trooste ende becrachtige. Amen. Ist dat ick v noch ergens inne
can behulpich sijn, latet my weten ist mogelic, ende en spaert my
niet. Och oft ic v mochte noch eenige bate ende hulpe, vrientschap
ende liefde doen, ooc met minen bloede. Ist so gelegen, ick sal
noch meer scriuen: dies niet, vaert wel inden Heere voor het
laetste adieu ende oorlof. Met grooter haesten, gelijct my inden sin
ende mont ghecomen is. Neemt in dancke mijn slecht ende onor-
dentlick scriuen. Int iaer 1564. desen 30. Septembris.

Hy scrijft
eenen oorlof
brief aen de
Ghemeynte
Christi.
a Ioan. 10. 11

Ten laetsten, na dat sijn doot van dage te daghe wtghestelt
werde, a soe heeft hy oock als een ghetrouwe herder sijn lieue
schaepkens de Ghemeynte Christi niet vergheten, aen de welcke
hy oock eenen oorlof brief in dese nauolgende woorden gescreuen heeft.

Ghenade ende vrede deur onsen Heere Iesum Christum. Amen.

Ick en can niet laten lieue broeders inden Heere Christo Iesu
uwer liefden met weynige woorden, nv in mijn afscheyden te
b 1. Pet. 1. 19 vermanen, ende daer mede aen uwer liefden oorlof te nemen, tot
Fol. 129 dat wy malcanderen sien sullen in dat eewige leuen, b het // welcke
ons als warachtighe lidmaten Christi door sinen dierbaren bloede
verworuen ende gecocht is uwer 1) liefden sy gedachtich des god-
delicken woorts ende Euangeliums, dat ick dicmaels met alder
vrymoedicheyt vercondicht hebbe, na de cleynheyt der gauen die
c Act. 20. 20 my de Heere gegeven hadde. c Ick en hebbe v niet ontrocken
noch verswegen van alles dat my de Heere mede ghedeelt heeft.
Ick bidde v allen wandelt daer inne, ende staet int ghelooue, dat
d Rom. 1. 9 v de Heere door minen dienst geleert heeft. d Want ick betuyge
ende 9. 1 v allen voor Gode, den welcken ick door sine ghenade mijn leuen
2 Cor. 1. 23 corts opofferen sal tot beuestinghe des seluen, datter geen ander
e Rom. 1. 16 leere en is, die tot den eeuwighen leuen leyt, e dan het Euange-
Gal. 1. 7 lium Christi, dat ghy van my ghehoort hebt, hoe wel uwe ende
f 2. Pet. 1. 16 mine vyanden, ia Gods vianden daer teghen roepen. f Want wy
en hebben v gheen fabulen voor gehouden, die wy verdicht, ver-
siert, oft gedroomt hadden, oft van menschen ontfangen, maer dat
g Heb. 1. 1. 2 ons die Heere selue deur sijn heylich woort geleert heeft, g het
welcke ons vanden heylighen Propheten ende Apostelen, ia van
Christo selue sinen beminden Sone onsen Heere achtergelaten is.
h 2. Cor. 2. 17 h Dat selue woort en hebben wy v niet verualscht, i als den menscen
i Gal. 1. 10

1) Met „uwer” begint een nieuwe volzin.

k Act. 20. 33
1. Th. 2. 5
1. Tim. 3. 2
1. Pet. 5. 2

willende behagen, ^k oft // oock als ons seluen daer inne soeckende, *Fol. 130*
om gauen, giften, ende schandelick ghewins wille: ^l maer wy hebben *12. Cor. 4. 2*
^v gesproken van Christo, als in het aenschijn ende teghenwoor-
dicheyte Gods, ^m het uwe ende uwer sielen salicheyt van herten *m 2. Cor. 12.*
soeckende: God is mijn ghetuyge. ⁿ En laet ^v dan deur niemant *14.*
bedrieghen, ^o hoe verbloemt, verchiert ende schoon luydende haer *n Mat. 24. 4*
woorden mochten sijn. Ick betuyghe ^v wederom, en laet ^v niet *2. Th. 2. 24*
bedrieghen noch afkeeren van die leeringhe, die ghy ontfanghen *Coll. 2. 8*
hebt: de welcke ick ^{nv} niet alleene met den woorde ende leere, *o Rom. 16. 18*
maer oock deur Gods hulpe met den bloede beuestighen sal. Voorts
vermane ick ^v alle te ^p wandelen alst den Christenen betaemt: *p Eph. 4. 1*
^q op dat ^v gelooue niet alleenlick en sy inden woorde, ende tonghe, *Phil. 2. 15*
maer metter daet werckende inder liefden. De maniere des hey-
lighen leuens hebt ghi van my ende meer andere ghehoort, soe *1. Ioan. 2. 6*
dat ick die onnoodich achte hier te verhalen, al waert dat het ooc *q Iac. 2. 14. 18*
den tijt toeliete: ^r ten sy dat ghy voor traghe ende verachtighe toe-
hoorders der voorleden vermaninghen wilt beuonden werden: waer *1. Ioan. 3. 18*
voor ^v de Heere beware. Ic vermane ende waerschouwe ^v beminde *Gal. 5. 6*
broeders ende susters inden Heere, hier mede biddende deur den *r Hebr. 5. 11*
Heere Iesum Christum, dit van my als voor mijn laetste // woorden *Fol. 131*
te willen onthouden, bewaren ende wel int herte te prenten.

Adieu mijn broeders ende susters, adieu. Adieu mijn wtuercoren
schaepkens. ^s Al siet ghi uwen Herder gheslagen: en loopt niet *s zach. 13. 7*
wt vreesen verstroeyt, ^t noch en laet uwe vergaderinghe niet: *Matt. 26. 31*
maer blijft by malcanderen, ^v ende vermaent deen den anderen *t Hebr. 10. 25*
met Gods woort inde teghenwoordighe waerheyt: die ghy ghehoort *v Hebr. 3. 13*
hebt, ^x voor de welcke ick met allen Propheten, Apostelen ende *1. Thess. 5.*
ghetuygen Gods mijn leuen late. ^y Vreest niet al sijt ghy weynich *11 1)*
van ghetale: ^z uwen Herder Christus is meerder ende stercker dan *x Matt. 5. 12*
alle die woluen, die na ^v vleesch ende bloet hongheren ende *Hebr. 11. 26*
dorsten. ^a Hy sal ^v wt hare muylen ende tanden wel bewaren. *y Esa. 41. 14*
Groet malcanderen met eenen heylighen cusse inden Heere. Ick *ende 43. 1,*
groete ^v, ende neme oorlof aen ^v allen. Adieu, Adieu Gods wt- *ende 51. 7*
uercoren. Desen 2. Octobris. 1564. *Hie. 1. 8*
Luc. 12. 32
z Ioan. 10. 11.

Hy coemt ter
vierschare.

NA dat hy desen brief gheschreuen ende ghesonden hadde, so is
hy des anderen daechs den derden Octobris op eenen dijsten-
dach ²⁾ na groote ellendighe ende miserable gheuangenisse smor-
ghens vroeck ten seuen vren wt vreesse des volcx ter vierschare
ghebracht voor deerste ende laetste reyse: sonder oyt hooren ³⁾ te
blasen, // ghelijck men ghewoonlick is, ende aldaer met besloten *Fol. 132*

1) Er staat in den druk: 1. Thr. 5. 11.

2) Kilianus (*Etymologicum*, p. 111) vermeldt: „dijns-dagh”, „dijssen-dagh” en „dings-dagh”.

3) Lees: hoorn. Zie de „Erraten” aan het slot.

Men plach op den rechtdach met eenen hoorne te blasen

De Christenen en moghen gheen recht ghebruycken.

vierschare onbetuycht ¹⁾ ende onghehoort ²⁾ ter doot verwesen, in presentie alleenlick van weynighe, die daer toe gheroepen waren: het welcke al teghen de costuymen, politien ende der stadt rechten, noyt ghesien, noch gehoort is geweest.

Waer wt men mercken mach, datter gheen Wetten, noch Rechten, noch Priuilegien voor den Christenen gheobserveert ende ghehouden en werden: maer in hare saken gheschieden alle dingen onordentlick, onghebruyckelick: sonder recht, redene ende forme van iusticie. Daer nochtans voor allen schelmen ³⁾ ende boosdoeners alle rechten ende costuymen neerstelick onderhouden werden: den welcken meer ghelijcx ⁴⁾ ende billicheyts gheschiet: dan den goeden, vromen ende onnooselen menschen. Maer het is al voor den doouen dat wy cloppen. ^a Maer God en is niet doof, die het ghecrijt ende roepen der verdrueten verhoort. ^b God sal eenmael tusschen den Christenen ende hare ongherechte rechters een rechtueerdich oordeel strijcken, tot het welck wi v beroepen ⁵⁾. O ghy Rechters der aerden: al waer uwe tyrannie ende ghewelt veroordeelt sal werden van alsulck een Iuge ⁶⁾, die in het oordeel niet en faelt,

Fol. 133

noch oordeelt nae het aensien der menschen. Dan sult ghy // verstaen hoe menighe weduwe ende weese ghy tonrecht ghemaect hebt, hoe menich vroem borgher ghy veriaecht, veruolcht, van lijf ende goet, wijf ende kinderen berooft hebt, hoe ghy den godsalighen veronghelijct, veroordeelt, ghepinicht, ghemoort ende in het recht verdruet hebt, ^c het gherechte om loon omgekeert, dat Euangelium voor fabulen, de waerheyt voor leughene, den goeden voor quaetdoenders, summa dat recht onrecht, ^d het licht duysternisse, dat soete suer, dat goet quaet deur v verdoruen oordeel ghemaect hebt. Ende hoe wel ghy sulcx deur onwetenheyt, ^e ende deur der hoeren drincbeker betoouert ende verblint sijnde ghedaen hebt, ^f so weet nochtans dat ghi vanden seluen sope ⁷⁾ drincken sult, dwelek ghy den Christenen ghesconcken ende te drincken ghegheuen hebt. ^g Men sal dan niet aenschouwen oft ghy Coninck, Prince, Vorst, hoe hooch gheboren, rijcke, machtich ende ghewel-dich ghy gheweest sijt: noch alle uwe macht en sal v niet baten noch verschoonen. ^h Want God aensiet gheen personen: maer

1) Onbetuycht, *d. i.* zonderdat getuigen werden voorgeroepen.

2) Onghehoort, *d. i.* zonderdat men hem een verhoor afnam.

3) Oorspronkelijk stond er: Schepenen. Hierover is zoowel in het Leuvensche exemplaar als in dat der „Bibliotheca Thysiana” een klein strookje papier geplakt, bedrukt met het woord „schelmen”.

4) „Ghelijck” (2de naamv. ghelijcx) beteekent hier: rechtvaardigheid (*aequitas*)

5) Bij moderne interpunctie zou hier geen punt maar eene komma staan, want de zin loopt door. De schrijver wil zeggen: voor dat laatste oordeel dagen wij u, o rechters der aarde.

6) Een gallicisme.

7) Drank.

a Psal. 10. 17
ende 22. 25
ende 24. 7
b Rom. 2. 5
Psal. 50. 4
2. Thes. 1. 5
Sap. 6. 6. 7

c Deut. 10. 2
Psal. 5. 5. 6
Esa. 1. 23
Ezech. 22. 12
d Esa. 5. 20
Prou. 17. 15
e Apo. 17. 2.
3. 5, ende
18. 3
f Apo. 18. 6. 7
Psal. 79. 12
g Sap. 5. 8
9. 10
h Rom. 2. 11
Deut. 10. 17
Iob 34. 19
Sap. 6. 8

i Rom. 2. 5 oordeelt in rechtueerdicheyt ende waerheyt. Ghy sult eenmael als
Apo. 19. 2 die alderminste des werelts voor den ^k Coninck der Coninghen,
k 1. Tim. 6. 16 Heere der Heeren, ende Rechter der Rechteren, ^l moeten ver-
Apo. 17. 14 schinen om // uwe sententie te ontfanghen ende rekenschap te *Fol. 134*
l Rom. 14. 10 gheuen van uwer ongherechtigheyt ¹⁾ ende valsche oordeelen, ia om
Mat. 25. 31 straffe te ontfanghen, die niet en vergaet noch wederoepen ²⁾ mach
Phil. 2. 10. werden. ^m Op dien dach sullen wy teghen v ons appel verheffen ^m Sap. 5. 1
voor den rechterstoel Christi, tot den welcken wy van ^{nv} appel- ^{Matt. 19. 28}
leren ende protesteren van uwer ongherechtigheyt. Dan wert v wee
o ghy machtighe ende ouerheden des volcx. Maer wee ende dobbel
wee wert v o ghy Regeerders ende Ouerheden des volcx, die den ³⁾
Christenen onnooselheyt wetende ende siende, alleene om des Coninck
ende des werelts vrienden te sine, oft om het tijtlick ghewin, eere,
wellust ende ghenoecht deses leuens uwe ooghen ende ooren voor
de waerheyt toesluyt, recht ende equiteyt aen deen side stelt, der
Christenen cause als quaet veroordeelt ende in haer doot ende
bloet bewillicht. Ghy sult eenmael uwer godlooser veysinghe ⁴⁾ een
hondertfoudighe straffinge ontfanghen, ⁿ o ghy gheueynsde Balaiten, ⁿ Num. 22. 5
ende den loon uwer ongerechtigheyt sal v niet ontbreken. o Ghy ^{2. Pet. 2. 15}
meucht uwe handen met Pylato wasschen so ghi wilt: maer ic ^{Apo. 2. 14}
verclare v ^p dat het bloet der Christenen met al het water der ^o Mat. 27. 24
zee ende der riuieren wt uwen handen niet wtghewasschen sal ^p Hier. 2. 19
wer-//den. Maer Pilatus, wiens nauolghers ende erfghenamen ghy *Fol. 135*
sijt, ^q sal teghens v in het gerechte opstaen om v te veroordeelen. ^q Mat. 12. 41
Want hy getuychde opentlick dat Christus onbeschuldich was, seg-
ghende voor den gantschen volcke: ^r ick en vinde in desen mensche ^r Matt. 27. 25
gheen schult den doot weerdich. Maer ghy o arghe Pilatisten en ^{Luc. 23. 21}
ontschuldicht noch beschermt de Christenen niet: ghy en verclaert ^{Pylatisten.}
hare onnooselheyt niet, noch en soect geene middelen om hen te
verschoonen ende los te laten: maer in contrarien ghy veynst v
partye ende vyandich te sine ⁵⁾, sittende teghens hen in het oor-
deel, ^s ende in haer doot ende bloet bewillighende, die nochtans ^s Act. 7. 58
uwer conscientien ghetuyghen ⁶⁾ onbeschuldich ende onnosel te sine.
Och hoe veel beter waert, dat ghy met de andere veruolghers der
waerheyt heel blint waert, ^t dan dat ghy willens ende wetens ^t Ioan. 9. 41
teghens uwe eyghene conscientien, de waerheyt ende den Christe-
nen verdoemt, ende alle recht, redene ende equiteyt (daer mede

1) Verbeterd uit „ongherechtig- (op het einde van een regel) ticheyt”.

2) Zóó staat er (met ééne „r”).

3) Lees: der.

4) Kilianus (*Etymologicum*, p. 698) heeft zoowel „veyzen” als „veynsen”.

5) Ghy veynst v partye ende vyandich te sine, *d. i.* gij neemt eene houding aan als van hunne tegenpartij en geeft voor hun vijandig te zijn.

6) Die nochtans uwer conscientien ghetuyghen, *d. i.* van wie nochtans uw ge-
weten getuigt, dat zij enz.

v Ezech. 22. 12. de Christenen somwijlen gheholpen mochten worden) v verkeert
 Esa. 59. 15 ende omwerpt. Voorwaer voorwaer dese uwe veynsinghe sal v een-
Fol. 136 mael niet tot wijsheyt, voorsichticheyt, oft ontschult, maer tot de
 aldergruwelijxste sonde ende oneyndighe straffe gherekent wer-//den,
 ia sal tot verlies uwer sielen comen, so ghy v niet en bekeert ende
 uwer gheueynstheyt leedtschap doet.

Daerom rade ick ende bidde v allen inden name Christi o ghy
 x Esa. 9 Rechters ende Officiers, x dien dat licht der waerheyt verschenen
 Matt. 4. 17 is, dat ghy om Coninghen, noch om Princen, noch om goet noch
 gelt, noch hoocheyt noch eere, noch wt vreesen noch vrientschap
 der menseen, niet langer met de godloose tyrannen in het bloet
 y Psa. 94. 5. 6 der heylighen consenteert, y maer allesins den onnoselen beschermt,
 Esa. 58. 6 weduwen ende weesen recht doet, den verdrueten bystaet, al soudet
 Hier. 7. 3. 6 ghy daerom uwe officien moeten nederlegghen, oft verlies van fame
 Deut. 1. 16 ende goede liden. Want anderssins indien ghy de waerheyt willens

ende wetens bestridet, z so sal v God met verblintheyt des ghe-
 z Rom. 1. 28 moets slaen, om also van deene boosheyt in dander voort te gane,
 2. Thes. 2. 11 tot dat ghy in het wterste verderffnisse coemt, a daer de pine
 a Mar. 9. 47 nemmermeer cesseert ende het vier nemmermeer wtghebluscht can
 werden. Want also straftse God die de waerheyt niet gehoorsaem
 b Ioan. 3. 19 b meer beminnende de duysterheyt, dan het licht der waerheyt.

Fol. 137 Des voornoemden dijstdaechs den der-//den Octobris (als men
 De Sergian- sulex alderminst vermoede) sijn de sergianten oft dienaers op den
 ten comen op steen gecomen, om den gheuangen ter vierschare te leyden, aldaer
 den steen. hy verwesen soude werden. Als sy nv binnen gecomen waren,
 Christoffel (seyden sy) ghy moet met ons gaen. Dat wille ick geerne
 Hy heet de doen (seyde hy) lieue mannen ende vrienden: ende heeft hen seer
 Dienaers vvil- vriendelick willecome gheheeten. Maer wy moeten v ooc binden
 lecome. seyden sy. Doe heeft hysijn handen wtstekende met vierighe woorden
 tot hen gheseyt: siet mannen, siet daer beyde mijn handen ende

c Act. 21. 13 armen. Coortse ende bintse alsoot v belieft. c Want ick ben bereyt
 niet alleenlick voor de waerheyt gebonden ende gheleyt te werden.
 Maer oock mijn lichame daer vore ten brande te stellen, ende mijn
 bloet te verghieten. Daer na hebben hem de dienaers, handen ende
 armen wel vast gebonden hebbende deur de deuren des steens ghe-
 leyt ende op der straten gebracht meenende hem subitelick ende
 secretelick (mids datter luttel volcx op der straten vergadert was)
 voor de Ouerheyt te brenghen.

Christoffel Maer als Christoffel ter straten quam, heeft hy seer vrymoede-
 spreekt op de lick (dwelcke hy dicmaels daer te vore van God begheert hadde)
 strate. op deser oft diergelijcken wise oft sin begonnen te spreken:

Fol. 138 mannen, burgers // ende broeders, d niemant sy verwondert, dat d 1. Pet. 4. 12

ick dus als eenen dief ende schelme ghebonden ende geleyt werde.
^e Want dit en gesciet niet om diefte, seelmerie oft eenich quaet ^e Idem 4. 15
 feyt, ^f maer voor den name mijns Heeren ende Meester Christi ^f Math. 10. 18
 Iesu, ende sijnder Euangelio, dwelc ick deur Gods beroepinghe
 vercondicht ende geleert hebbe. Hierom dan werde ick heden (lieue
 broeders ende mannen) ter doot verwesen. ^g Niet min dit moet ^g Ioan. 16. 2. 4
 aldus gheschieden, op dat die scriften, die God ghesproken heeft
 van het liden sijnder dienaren, veruult werden. ^h Aldus hebben de ^h Matt. 5. 12
 godsalighe vanden beghinne des werelts moeten liden ende ver-
 uolcht werden. ⁱ Hoereerders ende ouerspeelders, schelmen ende ⁱ Mat. 27. 20
 dronckaerts laet men in vrede, maer die den name des Heeren ²¹.
 suyuerlick aenroepen, moeten dus scandelick gehandelt werden. ^k Ioan. 16. 4
^k Maer dit heeft Christus al voorseyt, op dat wv ¹) des, alst ge-
 geschiede te beter ghedencken. ^l Ghy sult (seyt hy) voor Coninghen
 ende Vorsten geleyt werden om mijns naems wille. Sy sullen v ^l Matt. 10. 18
 ouerleueren in hare raetscameren: ende ghy sult benijt sijn van ^m Matt. 5. 12
 allen menscen om minen name. ^m Also hebben sy de propheten ⁿ Psal. 44. 23.
 veruolcht, die voor ons gheweest sijn. ⁿ Wy sijn als slachscapen ²), ^o Rom. 8. 36
 die ter doot gheleyt worden. ^o De Propheten hebben // voorseyt ¹ Cor. 4. 9
 dat Christus liden moeste, ende also in sijn rijke ingaen. ^p Alsoe ² Cor. 4. 11
 dan ons hoeft, heere ende meester gheleden heeft, also moeten ooc ^o Luc. 24. 26
 de leden, dienaers ende leeriongers liden. ^q Dus achte ick dese ^q 1. Pet. 2. 19
 mine banden ende cruys (dwelcke ick met so veel heylighen Gods
 ende met Christo selue ghemeyne hebbe) voor eene sonderlinghe
 weldaet Gods, ^r om dat ic weerdich gerekent ben voor den name ^r Act. 6. 42 ³)
 Christi te liden? ^s Dus en schame ick my des Euangeliums Gods ^s Rom. 1. 16
 niet: ^t maer ben bereyt voor dit ouerspelic gheslachte dat selue ^t Matt. 10. 32
 te beliden, voor Coninghen ende Ouerheden te defenderen, ^v ia ^u Marc. 8. 38
 vleesch en bloet daer vore te verlaten, op dat ick een ghetrouwe ^v Luc. 9. 26,
 leeriongher Christi sijn ⁴).

In de vierschare en werdt hy na gheen ghelooue geuraecht, maer
 heuet van selfs (^x als die deur den heylighen Gheest versterct was)
 met alder vrymoedicheyt ende vroemheyt beleden, also verre de
 cortheyt des tijts toeliet. Daer nae vermaende hy de Rechters op
 hare consciencie dat sy de belidenisse sijns geloofs (die hy voor
 hen dede) wel aenmerkende een rechtueerdich oordeel soudent
 wtspreken, ^y als die ooc eenmael voor den rechter stoel Christi
 moesten compareren ende verschinen. Waer op de Schoutet in sijn
 woorden varende ⁵), wy en // vraghen niet (sprack hy) nae v ghe-
 Hy belijdt
 sijn gelooue
 inde vier-
 schare.
^x Act. 6. 10
^y Matt. 25. 31
 Rom. 14. 10
 2. Corint. 5.
 10
Fol. 140

1) Lees: wy.

2) Verbeterd uit „slaehscapen”.

3) Lees: Act. 5. 41.

4) Lees: sy. Zie de „Erraten” aan het slot.

5) In sijn woorden varende, d. i. hem in de rede vallende.

looue, maer oft ghy een Leeraer hebt gheweest, ende in secrete plaetsen ghepredict, ghelijck ghy inden steen bekent hebt. Ia ick (heeft hy gheantwoort) ende ten is my oock niet leet: maer my is leet (dat weet God) dat ick sulcx niet meer ghedaen en hebbe. So en dooden wy v niet (sprack de Schoutet) maer des Coninck Mandement. Daer op Christoffel gheantwoort heeft: siet ghi dan wel toe, dat v dit Mandement verantwoorde ende garandere ^z inden grooten ende veruuerlicken dach des wtersten oordeels. Na dese woorden hebben sy hem volghende het voorgaende Placcaet ende Mandaet des C. M. ¹⁾ ter doot verwesen: maer met sulcken bleecken aensichte, dat men daer aende ²⁾ beroertheyt, benautheyt, ende verserickinghe haerder consciencien lichtelick mochte speuren ende merken. De sententie wert van woorde tot woorde ghepronuncieert ende wtghesproken in dese nauolghende wise ende maniere.

O quàm difficile est, criminem non prodere vultu.

Ghehoort tbelijt ende bekennen, twelcke de gheuanghen al hier voor ons mondelinghe heeft gedaen, wisen Schepenen den seluen veruallen te sine in de pene van des Coninck Placcaten, daer op hem daenleggher ³⁾ is fonderende.

Tdictum van der sententie ten laste Christophori Fabritij geprononceert by Schepenen van Antwerpen den 3. Octobris. 1564.

Fol. 141 O ghy Heeren ende Rechters hoe lan-//ghe sult ghi ^a de menschen meer ontsien dan God, ^b hoe lange sult ghi met Pilato meer des Keysers ende Coninck, dan Gods vrienden begheeren te sine? Meent ghy v voor God met des Coninck Mandement te ontschuldighen? Meent ghy v voor God met des Coninck Placcaet te verantwoorden? neen, neen. ^c Indien ghy het ampt der ouerheyt bedient, so sijt ghi dienaren Gods. Sijt ghi Gods dienaren, so moet ghy na Gods wetten ende rechten oordeelen. Siet toe wat ghi doet, ^d want ghy en oordeelt niet voor den menschen, maer voor God, die met v int gerechte sidt. Doet recht den armen, weduwen ende weesen: ^e verlost den ghenen dien ghewelt geschiet wt den handen der godloosen. ^f Het sweert van Iusticien is v van God ghegeuen tot wrake ende straffe der boosen, ende tot defentie ende bescherminghe der goeden. Maer wee wee v indien ghy dit niet en doet.

d 2. Par. 19. 6
Deut. 2. 16
Psal. 82. 3

e Esa. 58
f Rom. 13. 4
1. Pet. 2. 14

Supplicatie
ende vertooch
aen den Coninck

Fol. 142 O Edele, seer hoogheborn ende machtichste Vorst onse ghenadichtste Heere ende Coninck, V. M. ⁴⁾ belieue het scherp Placcaet te mitigeren, dwelck uwe Vader Carolus saligher memorien deur schalcken ende listighen raedt des Roomschen Paus hier toe onwetenlick gepersuadeert ende gebracht sijnde eerst ghemaect ende ghepubliceert heeft. Waert sake dat hy nv eens sijn hooft opheffen mochte, eerste voor al sou-//de hy dit Mandament seheuren breken ende reuoceren. Aenhoort het ghecrijt, aenhoort het gheroep

1) C. M., *d. i.* Conincklike Maiesteyt.

3) Aenleggher, *d. i.* aanklager.

2) Zó staat er (in één woord).

4) V. M., *d. i.* Vwe Maiesteyt.

van so vele arme, ellendighe ende verdructe Christenen, weduwen ende weesen. Hoort ten minsten niet alleene onse partie ¹⁾, maer oock onse saken: ende V. M. sal so claer als den dach beuinden, dat wy grootelick ²⁾ beloghen ende in ons recht verdruct werden. g Cusset ten eynde den Sone ³⁾ Iesum Christum, den Coninck der g Psal. 2. 12 Coninghen, ende Heere der Heeren. h Sijt een voesterheere der h Esa. 49. 23 Ghemeynten Christi, i opdat wy onder uwe protectie ende bescher- i 2. Tim. 2. 2 minge een gherust vreedtsaem ende stille leuen leyden moghen in alle godsalicheyt ende eerlicheyt.

Na dat de gheuangen het vonnisse ende sententie des doots Hy vvort ontfanghen hadde, wert hy wederom met de dienaers wt de vier- vvederom op vverschare ghebracht, ende niet sonder vreesse ende met grooter haesten den steen ghe- bracht. (midts de menichte des volcx dat daer vergadert was) na den steen gheleydt. Als hy nv ter vierscharen wtquam, begonde hi met alle vrymoedicheyt ende cloecheyt (also hy van te voren gedaen hadde) dese oft dierghelijcke woorden tot den volcke te spreken ende tot volstandicheyt ende liefde der waerheyt te vermanen. Al ben ick nv ter doot veroordeelt lieue mannen ende broeders, en sijt daer // inne niet verwondert, noch en laet v mine doot niet ver- *Fol. 143* slagen. k Aldus heuet met den godsaligen ende vromen Dienaren k Matt. 5. 12 Gods vanden beghinne toeghegaen. Dit is den wech alder Propheten l Matth. 27 ende Apostelen, die tallen tiden voor de waerheyt gheleden hebben. Marc. 14, l Aldus hebben sy onsen Heere ende Meestere Christum Iesum ende 15. gehandeldt ende veroordeelt. m Hoe soude dan den knape meerder Luc. 20. sijn, dan sinen Heere: ende den leerionghere, dan sinen meestere? ende 23. daerom vermane ick v lieue mannen ende broeders dat ghi n vromel- Ioan. 18. 19 lick in die waerheyt volherdet, voortgaet ende v der seluer niet m Matt. 10, en schamet voor dit godloos geslachte. Maer weest alle vrymoedich 24. inden Heere Iesum te beliden, ende blijft volstandich in sine Luc. 6. 40 woorden. Vercondicht die waerheyt ende verbreytse voor allen Ioan. 15. 20 menschen, iae belijtse voor een yeghelijk, groote ende cleyne, n 1. Tim. 6. 13 Coninghen ende Princen, op dat v de Heere ooc belide voor sinen 14. 1. Cor. 16. 13 Hebr. 6. 11 Ioan. 8. 31

1) „Partie” beteekent hier: tegenpartij. Zie Kilianus, *Etymologicvm*, p. 480.

2) Verbeterd uit „grootelick”.

3) De schrijver haalt Ps. II: 12 a aan, maar niet naar de Vulgata. Misschien bezigt hij de vertaling van Luther die op het Hebreeuwsch berust, of liever eene Nederlandsche vertaling daarvan. Die van Jacob van Liesvelt, *Den Bybel, met groter neersticheyt ghecorrigeert*, [Antw. 1542], kan het bezwaarlijk geweest zijn, omdat hierin nog geen versverdeeling voorkomt. Waarschijnlijk moet men denken aan den zoogenaamden Bijbel van Deux-Aes: *Biblia: Dat is, De gantsche heyliche Schrift, grondelick ende trouwelick verduytschet*, Emden, 1562, fol. Ps. II: 12 luidt daar: Kust den Sone. Hetzelfde komt trouwens voor in *Den Bibel*, Ghedruckt by Lenaert der Kinderen, [Emden], 1563, en in *Den Bibel*, by Nicolaes Biestkens, [Emden], 1560.

o Mat. 10. 28 Vadere. o En vreestse niet, die dat lichaem dooden: want sy en moghen daer en bouen niet ¹⁾. Weest oock niet cleynmoedich, als p 1. Pet. 1. 7 ghy voor den name Christi teruys liden moet, p wetende dat v gheloooue deur liden als gout inden viere beproeft moet werden. En laet v dan mijnder banden niet schamen, noch en werdet in

Fol. 144 mijn cruys niet ghear-//ghert, noch flaumoedich: maer veel meer wilt v seluen deur waken ende bidden oock daer toe bereyden,

q Act. 5. 41 op dat ghi, als die vre coemt, wacker beuonden wert. q Ick ver-
r Matt. 10. 32 heughe my grootelick in dese vre, dat ick den sone Gods vry-
Marc. 8. 38 moedelic voor den godlosen Tyrannen beleden hebbe, r verseker-
Luc. 9. 26, dat my des menschen Sone voor sinen Vader ende sinen heylighen
ende 12. 8 Enghelen ooc beliden sal. Ick dancke minen God, dat hy s na
2. Tim. 2. 12 sine belofte my getrouwelick mont, tonghe ende wijsheyt verleent
Apo. 3. 5 heeft. Als hy aldus gesproken hadde, wert hy wederom op den
s Matt. 10. 19 steen gheleyt, alwaer hy hem oock vrymoedelick ende vromelic
Luc. 12. 11 (also wy hooren sullen) ghedraghen heeft.

Desen broer Daer na is terstont eenen hoop papen, monicken ende andere
Balten heeft godloose libertinen hy hem op den steen gecomen, die hem bespot,
eens de cappe begheet, gelastert ende seer ghequelt hebben. Onder allen wasser
verlaten: mer eenen Predicker moninc een apostaat ende verlooohende Christen,
siende dat hi met name broeder Balten ²⁾. Dese is den gheuangen bouen alle
vvercken ander lastich ende moyelick gheuallen met vele scheldende woorden
moeste, is vve- ende vloecken. Ia heeft sulcke blasphemien tegen den almoghenden
der om in zijn God ende sine Ghemeynte wtgheworpen ende wtghespogen, soe
clooster ge- dat de patient om de lasterlicke ende blasphemige woorden // niet
keert, als den te hooren bedwongen was zijn ooren te stoppen. Dese selue moninc
hont tot zijn was so verbittert op den patient, ende met toorne, haet ende nijdt
vvtspousel. ontsteken, dat hy den steenwaerder ³⁾ bekeef, om dat hy hem niet
van stonden aen inden diepen put ende kercker geworpen hadde,
het welcke hy den Steenwaerder beual floecx te doene. Maer hy
antwoorde dat hy hem met zijn officie soude moeyen, ende comen
als hy gheroepen ware. De patient desen twist ende woorden
hoorende heeft vriendelick ghebeden om inden put geleyt te werden,
begeerende lieuer daer te sine, dan by broer Balten om sine schandelicke blasphemien wille.

Fol. 145

Vossenhole. Ten anderen isser by hem gecomen eenen grooten montspeelder ⁴⁾

1) Zij kunnen niets meer dan dit.

2) Deze Balten moet dus van het Protestantisme tot de Roomsche-Katholieke kerk zijn teruggekeerd. Groote bekendheid schijnt hij niet verkregen te hebben. Men vindt althans zijnen naam niet bij Molanus, *Historia Lovaniensium* (Brux. 1861) noch bij Quetif en Echard, *Scriptores ordinis Praedicatorum* (Lut. Par. 1721, Tom. II) noch bij Foppens, *Bibliotheca Belgica* (Brux. 1739).

3) Cipier der gevangenissen.

4) Volgens Kilianus is „mond-speler” hetzelfde als „schoon-spraek”.

ende guychelaer, met name meester Adriaen Vossenhole medecijn ¹⁾, met noch eenen hartneckighen, verdraeyden ende verwerreden libertijnsceen geest de welke desen gheuanghen iammerlick gequelt ende gemolesteert hebben, bespot, verfoeyt, veroordeelt, gescholden, ghe-lastert ende verdoemt: twelc sy op ander tiden ende stonden meer gedaen hadden. Want van dese twee costelicke personagien was den goeden man daghelicx ghequelt, bespronghen, bestreden ende ghetrauailliert, ghelijc hy hem dies dicmaels beclaecht in sine brieuen. Onder al schrijft hy op een // plaetse in deser wise.

Fol. 146

Ghisteren hebbe ick eenen grooten strijt ghehadt met den ver-
keerden ende verdraeyden Vossenhole ende sinen libertijnsceen mede-
gheselle. Ick hebbe moeten hooren tgene dat de godloose dicmaels
den wtuercoren kinderen Gods voorwerpen ende verwiten: ^t als
dat ick noch God, noch Christum en kenne: welke woorden mijn
herte als een mes doorsneden. Maer nademael dat het een voys ende
geluyt is der ongeloouiger, ende der gener die selue geenen God
en hebben, ^v dan haren buyc (ghelijck de heyliche schrift ons leert)
so isset dies te min te achten, twelck ick ooc doe. ^x Want de
heyliche Gheest betuycht ons anders in onse herten, die ons inden
Heere so gerust maect, dat geene dreygementen, noch versoeckingen,
noch perijckelen, noch doot, ons dese gerusticheyt der consciencien
sal connen weyren oft benemen. ^y Daer en is gheen verdruckinghe
noch benautheyt, geen vier noch sweert, die ons sal connen scheyden
van de liefde Christi. ^z Maer alle veruolghinge ende liden ouer-
winnen wy deur den ghenen die ons lief gehadt heeft, ende in
als ²⁾ bystaet ende versterct. Laet den godloosen hoop roepen wat
sy willen: ^a ick sal in minen Heere ende God betrouwen, ende
sal inder eewicheyt niet bescaemt wer-//den. Al ist dat my de
werelt veracht, ende den alder schandelicsten doot weerdich reket,
ick ben nochtans in grooter weerden ende groot geacht by God
de Heere minen alder bermhertichsten ende goedertierensten vader,
^b voor wiens oogen mine doot dierbaer ende costelick wesën sal:
^c die my ooc nemmermeer vergheten sal. ^d Want minen name is
gescreuen inden boec des leuens: ende en sal nemmermeer daer
wt ghedaen werden.

Een stuck des
briefs Fabri-
tij.

t Psal. 3. 3
Mat. 27. 43

v Phil. 3. 19
x Rom. 8. 16

y Rom. 8. 35.
39.

z Idem 8. 37
Phil. 4. 13

a Psal. 31. 2
Heb. 13. 6

Fol. 147

b psal. 116. 15
c Heb. 3. 5

Deut. 31. 6
d Phil. 4. 3
Apo. 3. 5

Vossenhole
besoect de
gheungen als
inquisiteur.

1) Adriaen Vossenhole of Adriaan van Vossenhole komt in de op blz. 376, aant. 2, genoemde werken niet voor. Toch is hij van elders maar al te wel bekend. Zie de *Inleiding*, blz. 268—272.

2) Als, *d. i.* alles.

3) Met gevangen om de wille der Schrift worden Hervormingsgezinden van verschillende schakeering bedoeld die in den kerker zuchten.

e Ezech. 13. 19 dwelc hy doet eensdeels om tijtlijke eere by den menscen te ghe-
 Mich. 3. 5 erigen, e ten anderen om vuyl ende scandelick ghewin, gelijc het
 Hi heeft pen- sioen deur sijn blijet wt een requeste by hem aen de Stadt van Antwerpen ghe-
 requeste ver- presenteert, om iaerlicx pensioen wt dier oorsake te genieten. Maer
 creghen. het ware hem beter, f dat hy eerst hem seluen ende sijn huysghe-
 f 1. Tim. 3. 6, sinne onderwese, voorstonde ende gade sloeghe, ende sijn patienten
 ende 5. 8 ende crancken waername, dan met eene sake hem te moeyen, daer af
 Nesutor vltra hy geen verstant en heeft. Soudemen de historie ende legende sijns
 crepidam. leuens beschriuen na sijn verdienste, den tijt soude ons voorwaer ont-

Fol. 148 breken. Dus en // willen wy voor dese reyse niet breeder van hem
 scriuen, hier mede ons voor desen tijt vernoegende. Maer in dien hi
 niet af en laet den godsaligen ende vromen getuyge Gods, die hem
 seluen nv niet beschermen can, te lasteren ende sine doot met leu-
 ghenen te beswaren, na ¹⁾ sonderlinghe dese sine historie ende ge-
 geschiedenis (die doch met alle waerheyt ende getrouwicheyt bescreuen
 is) van leughenen te beschuldigen, dreygende met scriuen de on-
 warachticheyt van dien openbaerlick te wederlegghen (so wy ymmers
 gehoort hebben) so sullen wy bedwongen werden tot defensie des
 vromen martelaers ende deser historien veel meer ander saken aen
 den dach te brenghe, ende sinen persoon ende sine maniere van leuen
 al breeder ende leuendiger te scriuen, dwelc wy wt eerbaerheyt
 tot noch toe verswegen hebben, ende als noch verswigen willen.

Hy dreycht
 dese Historie
 met scriuen te
 controlueren.

g 2. Pet. 2. 2. Sinen name souden wy gheerne ghespaert s ende versweghen hebben,
 18. maer aengesien hy niet op en houdt den wech der waerheyt te
 h 2. Pet. 2. 20 lasteren, h ende vele, die wt de dwalinghe der afgoderyen ontuloden
 i Gene. 3. 4 waren te verleyden, ende te locken met listicheyt, i ghelijck dat
 2. Cor. 11. 3 serpent Euam bedrooch, hem k belouende vryheyt, daer hy selue
 k 2. Pet. 2. 11 een dienstknecht der verderffenisse is: soe heeft ons Gods eere

Fol. 149 ende de liefde der waerheyt hier toe ge-//drongen, meer regard
 ende opsien hebbende op het gantsce lichaem, dan op een verrot
 lidt hem een yghelick by name ende toename aen te wisen,
 1 ende na de leeringhe Pauli int openbare te straffen ²⁾: op dat
 11. Tim. 5. 20 alle man gewaerschouwet sijnde hem ende sijns ghelijcke als slangen
 m Matth. 3. 7 fenijn scouwen ende vlieden souden. m De Propheten Gods ende
 ende 23. Apostelen Christi Iesu hebben altijt de verkeerdere der waerheit
 2. Tim. 1. 15 ende verleyders opentlic in hare scriften gestraft ende kenbaer
 ende 2. 17 ghemaect, so dat niemant dencken moet, dat het tegen de liefde
 1. Tim. 1. 20 is, dat wy den voornoemde Vossenhole ende andere vyanden der
 Exod. 7. 11 waerheyt ghenoeft hebben. Ende voorwaer indien hy hem in tijts
 2. Tim. 3. 8
 Act. 7, ende
 13. 10

1) In plaats van „na” moet „maer” gelezen worden. Zie de „Erraten” aan het slot.

2) Berispen, laken.

niet en bekeere, ⁿ die straffinghe, die Petrus ende Iudas ouer ⁿ 2. Pet. 2. 3
sulcke Gheesten bescriuen en sal hem niet vertoeuen, maer haes- ^{Ind. 1.}
telick ouer den hals vallen. Maer het is tijt tot onser teghenwoordighe
materie weder te comen.

Na dien hy aldus verwesen was, heeft hem een Christelicke Een broeder
broeder eenen troost brief ghescreuen ende gesonden ontrent den ^{scrijft tot}
noene des voornoemden diijstdaechs, den welken wy wt den Latine ^{hem.}
in neder Duytsch ouerghesedt hier oock by voegen willen. Ende
luydt aldus.

AL ist ons seer swaer om siene ¹⁾ geweest lieue broeder inden ^{o Psal. 44. 23.}
Heere, ^o dat ghy // als een onnosel slachtschaep ter vier- ^{Rom. 8. 36}
schare gheleydt sijt, aldaer ghy ooc de sententie des doots ontfan- ^{1. Cor. 4. 9}
gen hebt, so verbliden wy ons nochtans om uwer stantuaestichey- ^{Fol. 150}
ende vroemhey- wille, door welcke ghy tegen alle der tyrannen
dreygementen ende ghewelt des werelts de waerhey- des Euange-
liums stantuaestelick beleden hebbende uwe gewoonlicke vroemhey-
des herten behouden hebt, niet sonder groote verwonderinghe,
ionste ende lof des ghemeynen volcx, ende sonderlinge der ghener
die de waerhey- lief hebben. Och wat een viericheyt hebt ghy in
ons ende den gantschen volcke ontsteken, de wile ghy met alle
vrymoedichey- dat Euangelium Christi niet alleenlick voor die
Ouerhey- maer oock in het midden der godlooser sergianten ge-
coort ²⁾ ende gheleyt vereerlijct, ia dat ghy den volcke van allen
canten toeloopende met uwer daet ende exempele tot de liefde
der waerhey- verweest hebt. Wy sien waerlic, dat Christus ^p sine ^p Exod. 4. 12
belofte in ^v trouwelick volbracht heeft, deur welcke hy allen ^{Es. 6. 7}
beloeft by te stane, mont ende wijshey- te geuen, als sy voor Conin- ^{Hie. 1. 9}
gen ende Ouerheden om sijns naems wille gheleyt sullen werden. ^{Matt. 10. 20}
God is getrouwe, die de sine ^q gelijk hyse met cruyce ende liden ^{Luc. 12. 11,}
beproeu- wilt, also ooc desgelijcx vertroost ende met // sinen ^{ende 21. 14}
heylighen Gheest becrachticht. ^{q 2. Cor. 1. 5}
^{Fol. 151}

Aengesien dan dat dit so is, so bidden wy ^v alle te samen hert-
grondelick, dat ghy tot den eynde toe de selfste stantuaestichey-
behoudet. De spruecke Christi is ^v niet onbekent, daer hy seyt:
^r so wie volstandich blijft tot den eynde die sal salich sijn. Och ^r Matt. 24. 13
hoe gheluckich ende salich sijt ghy, ende hoe gheluckich is dien dach,
in welken ghy wt desen godloosen hoop ende gespuys der menscen
verhuysen sult ^s tot het heylich geselschap der martelaren ende ^s Heb. 12. 23
wtuercoren- Gods. Och hoe salich wert ghy dan, als ghy deur ^t Rom. 7. 24
des Heeren genade van ^t dit sterflick lichaem ontslagen sijnde tot ^{2. Cor. 5. 1}
^{Heb. 12. 22}

1) Om siene, *d. i.* om te zien.

2) Met touwen gebonden. Vergel. fol. 137; boven, blz. 372.

die heylighe stadt Gods, namelick dat nieuwe Hierusalem sult mogen ingaen: v alwaer God alle uwe tranen afdwaen ¹⁾ sal, x ende ruste gheuen voor uwen arbeyt ende swaricheden deses leuens. Gaet alsoe vromelic voort lieue broeder, y al tijts met alder viericheyt verlangende ende staende na die hemelsce eerlicheyt, z op dat ghy de doot eenmael ouerwonnen hebbende met Christo inder eewicheyt leeft. a Nv moet ghy den bitteren kelck, dien Christus ons vore ghedroncken ende gebracht ²⁾ heeft, wtdrincken: nv moet ghy met dien doop, daarmede Christus gedoopt was, gedoopt werden. Fol. 152 Wat isser doch nv anders restende, // dan dat ghy v seluen so veel te meer ende vieriger schiet om salichlicken van hier te scheyden, hoe den tijt uwer opofferinghe naerder is? wy souden v meer ghescreuen hebben, ten ware dat ons de droefheyt des herten ende cortheyt des tijts niet verhindert hadde, ende hadden wy niet geureest v ende uwe vierighe aendachten ³⁾ tot God moyelick te vallen.

v Es. 25. 8
Apo. 7. 17,
ende 21. 4
x Apo. 14. 13
y Heb. 12. 1
z Rom. 8. 17
2. Cor. 1. 5
2. Tim. 2. 12
a Matt. 20. 22
Luc. 12. 50
Mat. 26. 38
Luc. 22. 41

b 1. Cor. 16. 13 Op dat wy dan een eynde maken, weest b cloeck ende wel ghec
c 2. Pet. 1. 14 moet inden Heere, versekert dat ghy na het c aflegghen ws vlees-
d Sap. 5. 3. 4. schelicken tabernakels met Christo eewelicken leuen sult. d De
5. 6. godloose tyrannen sullen eenmael verstaen, eenmael verstaen sullen
sy, maer sy sullent te laet verstaen, dat sy Gods kinderen deur
e Rom. 10. 2 eenen verkeerden e yuer veruolcht ende ter doot gebracht hebben.
Hier mede blijft den Heere beuolen mijn lieue Broedere voor mijn
f Matth. 25. 31 laetsten oorlof in deser werelt. f Wy en sullen v van nv voort
ende 26. 64 aen niet meer aenschouwen, tot dier tijt dat Christus wt den Hemel
2. Th. 1. 7. 8. sal verschinen, tot wrake der godlooser ende tot belouinghe ⁴⁾ ende
9. vertroostinghe sijnder wtuercoren. g Den God des troosts bliue met
g 2. Cor. 1. 3 v. Amen. Desen dijstdach den 3. Octobris. 1564. //

Fol. 153

Nae dat hy
vervvesen
vvas heeft hy
seer vrolick
ende blide
ghevveest.

Iet teghenstaende alle de voorgaende aenuechtinghen ende beswaringhen, so heeft nochtans de verwesen patient soe verheucht ende verblijt geweest inden geest, datmen ⁵⁾ een merckelicke blischap in sijn aensichte ghesien werde meer dan oyt te voren, waer deur een yeghelick die hem sach verwondert was van sijn aenschijn, sulcx dat niemant hem ghenoech en conde aenschouwen. Hy heeft allen die daer snoenens met hem ouer tafel saten seer Christelic onderwesen, vermaent, ende ver-

1) Afwasschen, afwisschen.

2) „Ons vore ghedroncken ende gebracht” wil zeggen: ons voorgedronken en toegebracht.

3) Godsdienstige of godvruchtige overpeinzingen, gebeden.

4) Lees: beloninghe.

5) Lees voor „datmen”: datter. Zie de „Erraten” aan het slot.

troost. Ten laetsten heeft hy oock gheuraecht, oft daer niemant en was, die hem met Gods woort insgelijcx wilde vertroosten. Waer op eene ionghe dochter, die daer teghenwoordich was gheantwoort heeft: Christoffel (seyde sy) wie soude v troosten? Ghy sijt soe vrymoedich ende ghetroost inden Heere, dat ghy ons allen te samen met uwen woorden ende ghesichte troost gheeft. Hy heeft daer op gheantwoort aldus: ^h Christus (sprack hy) sidt ter rechter handt sijns Vaders met wtgherecten armen om my in zijn rijke te ontfanghen, die my sinen heylighen Gheest so oueruloedelicken geeft, ende daer mede soe becrachticht, dat ict met tonghen niet wtspreken en can, so dat wel elck lidt wilde van de oueruloedicheyt des // gheests spreken. Dit mine vleesch is nv vanden Gheest, die in my is werkende so ouerwonnen, ⁱ dat al waert dat Hieronimus den Steenwaerder tot my seyde: siet Christoffel de deure vanden steen staet open, gaet daerwte: ick soude hem antwoorden, neen Hieronime. Ick hebbe mijn vleesch deur Gods ghenade ouerwonnen, so dat ick lieuer hebbe van deser werelt ^k te verhuysen ende by den Heere in zijn rijke te gaen wonen. Voor desen dach heeft hem mijn vleesch deur de swacheyt die daer inne woont verscriet ende verscroemt, ouerdenckende wat eenen swaren ende vreeslicken strijdt des doots my nakende was. ^l Want hoe wel den gheest ghewillich ende tot al bereyt was wat Gode behaechlick ware, so gheuoelde ic mijn vleesch tot liden ende sonderlinghe tot den strijdt des doots wederspannick altijt sinen boosen aerdt toonende, dat is, my tot alle swacheyt, cleyngoedicheyt ende wanckelbaerheyt radende. Dit vleesch sochte eenpaerlick ¹⁾ te leuen, cruys ende liden tontgane: de doot, ia haer ghedachtenisse was haer bitter ende onuerdrachlick: dwelcke ick hertgrondelick bekenne ende belide. Maer nv, na dien ic de sententie des doots ontfangen hebbe, ben ick deur den ^m pandt des Gheest Gods, die in my met grooter // maten ⁿ ghestort is, soe becrachticht, dat dat my te liden vreucht is, ^o ende de doot ghewin. Want ick ben versekert dat mi in Christo een eewich ende onuerderflick leuen bereyt ende verborgen is, tot het welcke ick na het aflegghen deses vleeschs comen sal. Ick ben soe in mijn herte ende ghemoet vertroost (dit segge ick niet tot roem mijns vleeschs, maer tot heerlicheyt des naems Gods) dat ick noch int minste, noch int meeste lidt mijns lichaems eenighe wederspannickheyt beuoele, die my vanden toecomenden camp des doots soect af te wenden oft vertraghen. Noyt en hebbe ic gheweten, noyt en hebbe ick ghedacht, dat die Heere minen God dit cranck, sterflick ende ^p aertsch vaetken ghe-

^h Marc. 16. 19
Eph. 1. 10
ende 4. 8
Coll. 3. 1
Heb. 1. 3

Fol. 154
ⁱ Act. 16. 39

^k 2. Cor. 5. 8

^l Matt. 26. 41

^m 2. Cor. 1. 22
ende 5. 5
Eph. 1. 13,
ende 4. 30.

Fol. 155

ⁿ Ioel. 2. 28
Act. 2. 17
Tit. 3. 6

^o Phil. 1. 21
Hy is vvel gemoet ende getroost.

^p Iob 4. 19
2. Cor. 4. 7,
ende 5. 1

1) Gestadig, aanhoudend. Zie Kilianus, *Etymologicum*, p. 232 (lees: 132).

weerdigen soude deur sinen gheest so vrymoedich te maken ende verstercken. Ick hebbe nv ouer mijn vleesch, deur den genen die
 q Ioan. 16. 33 dat vleesch q ende de werelt ouerwonnen heeft heerschappie vercreghen, ymmers ick ben des seker, welcke ick met vele tranen, suchten ende smeecken als ¹⁾ den tijt van mijnder geuanghenissen van God begheert hebbe. O barmhertige God ic dancke v, ick
 r Psal. 6. 9 dancke v hertgrondelick, r dat ghy dese mine begheerte verhoort,
 s 1. Cor. 3. 9 ende in deser vre, s oock bouen de wijsheyt des vleeschs ende
 Es. 64. 17 *Fol. 156* mine hope volcomen ²⁾ hebt. Om dwelcke ick nv // segghe met den
 t Gal. 2. 20 Heylighen Paulo: t ick en leue nv niet meer, maer Christus leeft
 Coll. 3. 3 in my: v by den welcken nv alreede mijn siele is, nochtans met
 v 2. Cor. 5. 7 desen aerdschen vate omghegort ende becleet sijnde. x Hier toe
 Phil. 3. 20 arbejde ic nv, y op dat mine siele van den packe deses vleeschs
 x 2. Cor. 5. 1 ontslaghen werde, ende by Christum woone. z Want ick ben wel
 y 2. Cor. 5. 8 versekert, ist dat dit aertsche huys deses tabernakels ghebroken
 z 2. Cor. 5. 1 werde, dat wi eene tymmeragie van Gode hebben: namelick a een
 a Heb. 11. 10 huys dat sonder handen ende ewich is in de hemelen. Hierom
 suchte ic nv, begheerende met de woonstede die van den hemel
 is, becleet te werden. Want ick weet, dat soe langhe ick met
 desen tabernakel becleet ben, van Gode verscheyden woone ³⁾.
 Daerom is minen geest nv seer verheucht, om dat ic deur de
 b Heb. 13. 14 affegginge des selfs na mijn vaderlandt reyse, b aldaer my een
 Phil. 3. 20 bliuende rust ende woonstede bereyt is. c Siet nv verlate ick de
 c Ioan. 14. 28 werelt, ende gae tot minen Vader, ende uwen Vader, d tot minen
 ende 16. 27. 28 God, ende uwen God. e Nv hebbe ick minen loop volbracht: nv
 d Ioan. 20. 17 hebbe ic den strijdt voleyndt, ende de victorie gheeregen, welcke
 e 2. Tim. 4. 7 in de verschininge Christi eerlick ouer my gheopenbaert sal werden.
 8. Ick gae voren, ende ghy sult my alle te samen volghen. Dus neme
Fol. 157 ick aen v minen laetsten // oorlof, o mijn liefste inden Heere tot
 f 1. Cor. 15. 52 in de opstandinghe ⁴⁾ der dooden, f als wy alle tot Christum in der
 1. Tim. 4. 15 locht by een vergadert sullen werden. Biddet doch voor my alderliefste, soe langhe ick in desen aerdschen vate ben: ick sal minen Vader voor v ooc bidden.

Tvvee Carmeliten comen hem spreken. De wile hy dese woorden sprack, is den Steenwaerder tot hem ghecomen seggende, dat daer twee Carmeliten waren, die hem begheerden te spreken. Waer op hy antwoorde, dat hise genoegh ghesproken hadde. Maer als den Steenwaerder niet af en liet, dat hise noch die reyse wilde hooren spreken, so is hy opghestaen, ende in een ander camere, daer de Monicken waren ghegaen. De

1) Lees: alle. Zie de „Erraten” aan het slot.

2) „Volcomen” beteekent: voltooien, vervullen. Kilianus, *Etymologicum*, p. 763.

3) „Ic” wordt niet herhaald. „Verscheyden” wil zeggen: afgezonderd.

4) Verbeterd uit „opstandighe”.

welcke van dat sy hem saghen hebben grooteliex verwondert geweest van die groote ende onghewoonliex vrolicheyt sijns aenschijns, ende vraechden hem waerom hy so blidelick sach. Hi heeft hen geantwoort seggende, g om dat mine verlossinghe na by is, ende haest van hier sal vertrecken ¹⁾ h om met Christo te leuen inder eewicheyt. De monicken spraken, daer wilden wy oock wel ^g Mat. 24. 33 ^{Marc. 13. 28} ^{Luc. 21. 29} ^h Phil. 1. 13 ⁱ Gall. 5. 21 ^{Fol. 158} ²⁾ hise // met Gods woort goede onderwisinghe ende vermaninghe neerstelick ghegheuen. De Carmelijten sijn eyndelinge met grooter droefheyt ende weemoedicheyt van hem ghescheyden, grooteliex verwondert sijnde van sine vroemheyt, stantuaesticheyt ende vrymoedicheyt.

Sachternoens ontrent ten drie vren wert hem een schoon hemde ghedraghen na de ghewoonlicke costuyme des landts, daer mede hy sine offerhande doen soude. Als hy dat aenghedaen hadde, Hy bereyt hem ter doot. began hy hem seluen totter doot te bereydene, sijn cleederen vaghende ³⁾, sijn coussen nestelende ⁴⁾, sijn hayr onde baert komende, summa sijn aensicht tot vrolicheyte stellende, ghelijck oft hy ter bruyloft oft maeltijt soude ghegaen hebben. Hy badt den Steenwaerder dat hy hem eenen barbier consenteren wilde, om sijn hayr ende baert te doen corten: maer dat en wert hem niet toeghelaten.

Daer na heeft hy eenen Christelicken Broedere die by hem ghe-
 comen was, by der hant ghenomen ende ghecust seggende: k Lieue
 Broeder de vre mijnder ouerleueringe naect ende ten ⁶⁾ tijt mijnder
 scheydinghe is na by. Dus neme ick aen v minen laetsten oorlof in
 dit leuen. Ick dancke v met allen den broeders ende susters wt den
 gront mijns herten voor alle bystan-//dicheyte, hulpe, troost ende
 dienst my ghedaen in mine banden. Groet my de selue met eenen
 vriendelicken ende heylighen cusse, biddende dat sy volherden in
 alle het ghene dat ick hen wt den woorde Gods gheleert, ende
 vercondicht hebbe. ¹ Want ick betuyghe voor God ende sinen
 Enghelen op mijnder siele, ^m dat ick hen gheen fabulen, noch
 erreuren oft ketterien, noch leeringhen van menschen, maer dat
 reyne ende suyuer woort Gods, also dat vanden Propheten, Christo
 ende sijn Apostelen, der werelt gheopenbaert ende naghelaten is,

1) Het woordje „ic” is verzwegen.

2) Een drietal letters (na „h”), door een gaatje in het papier in het Leuvense exemplaar weggevallen, konden hier uit het exemplaar der „Bibliotheca Thysiana” aangevuld worden. Vergel. beneden, blz. 384. 3) Reinigende, schoonmakende.

4) „Nestelen” beteekent: met strikken vastmaken.

5) Lees : 2. Tim. 4. 6. 7.

6) Lees: den.

vercondicht hebbe. De leeringhe, die sy van my ghehoort ende ontfanghen hebben deur minen dienst, is die onbedriechlicke waerheyt Gods, ⁿ ende den onbeweechlicken gront alder Propheten ende Apostelen, teghen welcke ^o de poorten der hellen, noch ^p slachregghenen, noch stormwinden, gheen macht en hebben. Dese hebbe ick gheleert ^q nae de mate des gheloofs my vanden Heere ghegheuen, voor dese ben ick gheuangen, ghepinicht ende ter doot veroordeelt. Summa voor dese ben ick bereyt mijn leuen te verlaten, op dat ick betuygen mach, ^r dat ick een warachtich ende getrouwe herder ben. Also heuet minen lieuen Vader ende goeden *Fol. 160* God belieft, ^s de welcke my voor de fundamenten des we-//relts vercoren heeft om sinen name den volcke bekend te maken, ende voor den seluen mijn leuen te laten.

^t Dit moet dan ouer my aldus gheschieden, op dat die verborgen beschickingen Gods openbaer werden. Daerom wilde ick wel allen menschen deur de liefde Gods ghebeden hebben, dat nyemant om mijnder ouerleueringhe ende doot eenighe beroerte make, op dat sy niet en schinen de beschickinghe ^v ende wille Gods te wederstane. Want ick ben ghewis ende wel versekert, dat noch wijsheyt, noch voorsienicheyt, noch hulpe der menschen dese ordeninghe Gods beletten sal.

Ende so verre ¹⁾ my aengaet, ick ben gewillich deur die ghenade Christi den wille mijns hemelschen Vaders (^x also ick oock gheleert ben) ghehoorsaem te sine, ^y versekert dat my God niet alleenlijk om in sinen sone te gheloouen, maer oock voor den seluen te liden gheroepen heeft. Dus mijn lieue broeder bidt den Heere onsen God voor my met alle minen broeders ende susters in den Heere, dat ick mijn offerhande met alder vrmoedicheyt, tot grootmakinghe ^z des naems Gods en stichtinghe alder menschen doen mach. Ick sal oock minen hemelschen Vader ootmoedelick

Fol. 161 bidden, dat hi sijnder schapen ontferme, // deselue beware ende regere, ^a wt ende in leyde, ^b goede ende getrouwe herders seynde, op dat het kuddeken Christi niet verstroeyt ende verloren werde. Maer ^{nv} moet ick de scapen laten ende tot den Vader gaen, ^c by

Sijn Medehulper inden vvoorde seyndt hem noch desen brief. Tsauonts des voorscreuen dijstdaechs ontrent ten vijf ofte sesse vren was hem van sinen medehulpere inden woorde eenen brief ghesonden tot sijnder vermaninghe ende vertroostinghe, den welken wy wt den Latijne aldus ouergesedt hebben, ende is dese.

1) De letters „err” van het woord „verre”, door een gaatje in het papier in het Leuvensche exemplaar ontbrekende, konden hier uit het exemplaar der „Bibliotheca Thysiana” worden aangevuld. Vergel. boven, blz. 383, aant. 2.

Lieue ende beminde Broeder aengesien de vre onser sceydinghe nae by is, ende ghy nv van uwen ^a veltheere tot den laetsten ^a Heb. 12. 2 strijt geroepen sijt, so hebbe ick mijn liefde ende sorghe tuwaerts voor de laetste reyse met desen brieue willen betooghen. Nv staet v eenen swaren camp te striden, ende eenen grooten vyant touerwinnen. Maer ghedenct ^b dat de saudie ¹⁾ groot is, ende de ouerwinninghe eerlick. Ancxt, veruaerlicheyte ende smerte brengt de doot met haer, maer tvergaet al haest, ^c ende wert in eerlicheyte ende vrolicheyte verandert. ^d De doot is van Christo ouerwonnen, verslonden ende haren strael ²⁾ ghemurselt ³⁾, so datse v niet dan tot profijte comen mach. Ghy sult de selue in Christo ende deur // Christum ooc ouerwinnen, ende sal v eenen toeganck ende beginsel des waeren leuens zijn in Christo Iesu. Weest dan cloeck ende wel ghemoedt, al yst dat v de doot in den vleessce prickelt, smerte ende anxt aendoet. Want alle geloouige, hoe wel si der ^f ouerwinninghe in Christo seker zijn, ende hoe wel haren gheest tot steruen ^g gewillich is, gheuoelen nochtans wel groote smerte, droefheyte, anxt ende verschrickinghe des doots in haren vleessche, maer sy en laten die in hen gheen ouerhandt hebben, ende striden daer teghen met alder stantvastichheyte ende vierichheyte. Hier inne is der gheloouiger beproeuinghe: hier inne is hare ouerwinninghe: hier inne is hare croone. Hier van heeft een seer gheleert man wel ende christelick gescreuen, dwelcke wy tot uwen trooste ende vermaninge hier allegieren willen.

Wy zijn veel te ondancbaer (seyt hy) yst dat wy benautheyte ende ellendichheyte nyet gheerne ende blymoedelijck wt de handt des Heeren en ontfanghen. Maer van ons en wort sulcke gheene ⁴⁾ vrymoedichheyte ende cloechheyte gheeycht, daer doer alle gheuoelen der bitterheyte ende smerten wech ghenomen werde. Want also en soude daer gheene lijftsamheyte der Heylighen in het cruys zijn, als sy met gheene // droefheyte ende smerte benaut en werden. ^{Fol. 163} Ware in armoede gheen bitterheyte, in siecten gheen quellinghe, in schande geen smerte, in de doot gheen verschrickinghe, wat vroemheyte ende cloechheyte soudet zijn sulcx goets moets te liden? Maer nv de wile een yghelick van desen dingen door zijn aengeboren bitterheyte onser alder herten natuerlick ⁵⁾ pinst ⁶⁾ ende

1) Saudie (= soudye), *d. i.* soldij, belooning.

2) Prikkel.

3) Vermorzeld, te niet gedaan. Vergel. 1 Kor. XV:55.

4) Sulcke gheene, *d. i.* niet zoodanige.

5) „Bitterheyte onser alder herten natuerlick” wil zeggen: bitterheid, aan ons aller hart van nature eigen.

6) „Pinst” is hetzelfde als het hedendaagsche „peinst”.

7) Lees (in de bijbelteksten op den rand): Esa.

bijt ¹⁾, so werdet der gheloouiger menschen vroemheyt ende stercheyt daer inne bewesen, als hi ²⁾ met het gheuoelen sulcker bitterheyt versocht zijnde, sterkelick daer tegen stridende doerworstelt. Daer inne wert sine lijdsamheyt bewesen, als hy seer ghequelt sijnde nochtans door de vreesse Gods wederhouden wert, dat hy niet tot eenige ongheschietheyt wt en breke. Daer inne wert sine blymoedicheyt ghesien, als hy met druck ende droefheyt ghewondt sijnde, nochtans in de gheestelicke vertroostinghe Gods gherust ende te vreden is. Desen strijdt, welcken de gheloouighe teghen het natuerlick gheuoelen der smerten ende droefheyt hebben, als sy hem tot lijdsamheyt ende maticheyt begheuen, heeft Paulus

h 2. Cor. 4.8.9. met dese woorden seer wel bescreuen. ^h Wy werden in als ³⁾ verdruet, maer niet benaut: wy zijn in liden, maer versagen niet: wy

Fol. 164 werden veruolcht maer daer niet inne verlaten: wy werden // ter neder gheworpen, maer en vergaen niet. Hier siet ghy dat het cruyce lijdsamelick te draghen niet en is ganschelick ghelijck eenen block onghueoelick te zijne: ghelijck voortijden de Stoische Philosophen eenen grootmoedigen ende vromen mensche dwaeslick beschreuen hebben, dat hy de menschelicheyt afgheleyt hebbende deur tegenspoet, ghelijck deur voorspoet, deur droefheyt, ghelijck deur blijchap euen vele ende ghelijcklick beweeght werde: ia die ghelije een steen deur gheen dinck beweeght en werde. Maer wat hebben sy met sulcke hooghe ende op gheblasen lijdsamheyt bedreuen? Te weten, sy hebben een beeldt der lijdsamheyt bescreuen, dat noyt onder de menschen ghesien en is, noch oock sijn can. Iae sulcke veel te stranghe ende nauwe lijdsamheyt soeckende, hebben sy de cracht der lijdsamheyt van onder de menschen wech ghenomen.

Daer zijn nv oock nieuwe Stoissche onder den Christenen, den welcken niet alleenlick suchten ende weenen, maer oock droeuich ende sorchfuldich sijn, sonde is. Ende sulcke onghesciet voorgheuen ende vreemde leeringhe coemt meest wt ledighe menschen ende speculiergheesten ⁴⁾, die hem seluen meer met ghedachten ende

Fol. 165 spe-//culatien, dan met wercken oeffenende, niet en connen anders dan sulcke paradoxa ende vreemde meeninghen voortbrengen. Maer wy en hebben met sulcke harde ende yseren Philosophie niet te doene, de welcke onse Heere ende meestere niet alleenlick met

1) „Bijten” heeft hier waarschijnlijk den zin van een wederkeerend werkwoord en beteekent: zich bedroeven. Kilianus (*Etymologicum*, p. 67) omschrijft „bijten” o. a. met: *dolore afficere*.

2) Men zou hier het meervoud verwachten.

3) Alles.

4) Geesten die zich aan bespiegeling wijden.

woorden, maer met sijn exempel verdoemt. ⁱ Want hy heeft om ⁱ Luc. 19. 41.
sijn eyghen ende ooc om andere menschen ongherijf ghesucht ende ^{Ioan. 11. 36}
gheweent, ende en heeft sine discipulen gheene ander onderwijsinge
gegeuen, segghende: ^k de werelt sal haer verblijden, maer ghy ^k Ioan. 16. 20
sult droeuich sijn ende weenen. Ende op dat niemant sulcx tot
sonde en rekene, ^l so heeft hy met open woorden salich ghenaeamt ^l Matth. 5. 4
die weenen. Dwelcke niet te verwonderen is. Want waert dat alle
tranen straffelick ¹⁾ waren, wat soudent wy segghen vanden Heere
selue, ^m wt wiens lichame bloedige tranen gheuloeydt zijn? soe ^m Luc. 22. 44.
alle vreesse met onghelooouicheyt te beschuldigen ware, wat soudent
wy segghen van die verscrickinge, daer mede de Heere selue (ⁿ soe ⁿ Mat. 26. 38
wy lesen) niet weynich ontstelt oft verslaghen was? Ist dat ons ^{Mac. 14. 34}
alle droefheyt mishaecht, hoe sal ons dan behaghen dat die Heere ^{Ioan. 12. 27}
seyt, dat sijn siele droeuich is totter dood? dit hebbe ick daerom
hier willen seggen om dat ic der godsaliger // herten soude van ^{Fol. 166}
vertwifelinghe aftrecken ende wederroepen, op dat sy den arbeyt
tot lijdtzaamheyt niet terstont verloren en gheuen, om dat sy dat
natuerlick gheuoelen der droefheyt ende smerten niet en connen
aflegghen: ghelijck het dien moet geschieden, die van lijdtzaamheyt
maken onghelooouicheyt, ende van eenen stantvastighen manne eenen
block. ^o Want de schriftuere gheeft den heylighen den lof der ^o Iac. 1. 12
lijdtzaamheyt, als sy de swaricheyt der verdruckingen also draghen,
dat sy daer deure niet en vallen, noch ouerwonnen en werden: als
sy also de bitter droefheyt gheuoelen, dat sy oock mede met ghees-
telicke blischap deurdroncken ²⁾ werden: als sy also met verdruckinge
benaut werden, dat sy deur de verheuginghe der vertroostinge
connen adem halen. Hier en tusschen is in haer desen strijdt, dat
het natuerlick gheuoelen vliedt ende weyghert, tghene dattet ghe-
uoelt teghens hem te sine: ende het geuoelen der godsalicheyt
soect ende poocht oock in dese swaricheyt den wille Gods ghe-
hoorsaem te sine. Desen strijdt heeft de Heere wtghedruet doe hy
aldus sprack tot Petrum: ^p doe ghy ionck waert, so gordet ghy ^v ^p Ioan. 21. 18
seluen, ende ghinct waer ghi wildet: maer als ghy sult oudt wesen,
sal ^v een ander gorden ende leyden waer ghy niet en // wilt. Het ^{Fol. 167}
en is voorwaer der waerheyt niet ghelijcformich, dat Petrus doe
hy God moeste met sijn doot eeren, hy tegen sinen wille ende als
teghen worstelende daer henen gesleypt wert: want also en soude
sine martyrisatie gheenen grooten lof hebben. Maer hoe wel ghi ³⁾
met groote blimoedicheyt des herten den wille Gods ghehoorsaem

1) Te berispen, te laken.

2) Hetzelfde woord komt voor op fol. 167; beneden, blz. 388.

3) Voor „ghi” moet „hi” gelezen worden. Zie de „Erraten” aan het slot.

was, nochtans de wile hy de menschelicheyt niet wtghedaen en hadde, soe was daer tweederley strijdt ende wille in hem. Want als hy de grouwelicke ende wreede doot die hy steruen soude in haer seluen ouerleyde, soude hise gheerne ontgaen hebben, deur haer grouwelicheyt verschriect sijnde. Wederom als hy bedachte dat hy deur Gods wille daer toe gheroepen was, so heeft hy de vreesse ouerwonnen ende met voeten ghetreden, ende den doot gheerne ende blymoedelick aenghegaen. ¶ Daerom ist dat wy willen Christus discipulen sijn, so moeten wy daer na staen, dat onse herte met so groote ghehoorsaemheyt ende onderdanicheyt Gods deurdroncken worde, dat daer alle onse teghenstridende gheneghentheden ghetemt ende sine ordeninghe onderworpen worden. Also sal het gheschieden, dat wy in alderley cruys, daer mede wy moghen ghequelt worden, *Fol. 168* sullen ooc in de grootste benautheyt des herten stant-//uastelick de lijdszaamheyt behouden. Want het ongheluck ende ongherief sal wel sijn bitterheyt hebben, daer mede het ons bijten ¹⁾ ende smerten sal: also als wy met siecten beuangen worden, sullen wy suchten ende beroert sijn, ende gesontheyt begheeren: als wy met armoede benaut werden, sullen wy met sorchuuldicheyt ende droefheyt beuangen worden: in schande, verachtinghe, ende onghelijck ²⁾ sullen wy bedroeft werden: in de doot ende begravinghe onser vrienden sullen wy tranen der natueren behoorlick wtstorten. ^r Maer dit sal altijts het slot wesen: het is also des Heeren wille gheweest. Laet ons dan zijnen wille volghen.

Dit scrijuen wy dan tot uwen trooste lieue Broeder, op dat vtselue by auontueren een weynich vermaken ende uwen teghenwoordighen strijt versoeten mochte. Onse wterste begheerte is (so wy seker sijn dat ghy doet) dat ghi den teghenwoordighen kelck, als ³⁾ valt hy den vleessche swaer met aller blymoedicheyt des gheests ende ghewillichlick drincket, v seluen hier mede tallen tijden troostende, ^s dat het den wille Gods is ende oock uwe salicheyt. ^{Nv} zijt ghy ^t inden arbeyt ende inden aldermeesten ^t Ioan. 16. 21 strijt, maer ghy sult haest moeder ⁴⁾ wesen, ende eenen onuer- *Fol. 169* ganclicken loon ende prijs // ontfangen. ^v Ghy weet ooc wel dat ^v 2. Tim. 2. 5 sonder vromelick te campen nyemant ghecroont wert, ende dat desen aertschen rock sonder smerte niet wtghedaen can werden. De doot sijn wy alle schuldich, groot ende cleene, oudt ende ionck: ia tot steruen sijn wy alle gheboren. Al is sy int ouer-

1) „Bijten” beteekent hier: bedroeven. Vergel. boven, blz. 386, aant. 1.

2) Onrecht.

3) Lees: al.

4) De briefschrijver gebruikt een eenigszins zonderling beeld, het oog hebbende op Openb. XII: 1—5.

dencken grouwelick ende bitter, so en can sy in het gheuoelen so bitter niet sijn, oft en duert niet langhe: ^x iae is veel beter dan ^x Ecclesi. 7. 2 den dach der gheboorte, want sy eyndicht alle smerten deses leuens. Daerom lieue broeder wilt ^v herte vromelick bereyden om den doot geerne te liden voor dien name Christi, op dat de eere Gods daer deur verbreyt ende sine heylighe waerheyt beuesticht werde. Wilt alle sorchfuldicheyte deses leuens, hoedanich die sy nederlegghen, op dat ws herten vroemheyt nergens mede verhindert werde. ^y Wilt ^v nergens mede becommeren, met geen creatueren, ^y Luc. 21. 34 noch met wijf, broeders, susters, vrienden ende maghen, noch met eenighe ander sorge deses leuens. ^z Achtet al niet voor, ende om ^z Phil. 3. 7. 8 Christum ¹⁾, ^a dien het al toebehoort wat wy hebben. Wy sijn ^a Rom. 14. 8 sine met siele ende lichame. Ende soe verre uwer huysvrouwe ^{1.} Cor. 3. 23 aengaet, wy sullen haer in alles bystaen ende getrouwelick voor haer sorge draghen, twelck wy V. L. ²⁾ soe dicmael belooft // hebben ende ^{nv} wederom belouen, weest doch daer inne gherust. *Fol. 170* Hier mede oorlof Broeder inden Heere voor het laetste. Wy beuelen u den God des hemels ende der aerden, die ^v door sinen Gheest in alle stantusticheyt ende vroemheyt becrachtighe. Amen. Wy sullen den Heere vierichlick voor ^v bidden, op dat uwen strijdt haest ende vromelick volbracht werde.

Ghelijck hy snoenens ³⁾ ghedaen hadde, also heeft hi hem ooc tsauonts ouer maeltijt gedragen tot by der middernacht, niet op-houdende den ghenen die daer teghenwoordich ter tafelen waren, seer vriendelicken ende vrymoedelicken te vermanen, stichten, troosten ende onderwisen. Hy is wel van den eersten altijts seer vrymoedich ende vriendelick geweest, ende vol van troostelicke leeringen ende sententien der heyliger scriftueren, daer door een yghelick gesticht ende tot liefde der waerheyt onsteken mochte werden: maer hy heeft dat selue in zijn laetste auondtmael veel oueruloediger ende vriendelicker ghedaen, ende dat met sulcke beuallicheyte, so dat de ghene die met hem ter tafelen waren, verwondert ten rechten mochten sijn. Daer toe was zijn aenschijn veel schoonder, clauder ende vriendelicker, dan oyt te voren. Ende zijn woorden waren als woorden van een Enghele Gods, // vol *Fol. 171* crachtige ende vierige bewegingen. Hy sprack vele met grooter lieflicheyt van volstandicheyt ende vroemheyt in de waerheyt te ^b 1. Ioan. 2.15 houden: ^b van de werelt met haer lusten te verlaten: ^c van cruys ^c Matth. 5. 10

1) „Achtet al niet voor, ende om Christum” wil zeggen: hecht aan dit alles geen waarde meer, met het oog op Christus en om zijnentwil.

2) „V. L.” wil zeggen: vwer liefden.

3) Snoenens, *d. i.* bij den noen, bij het noenmaal.

ende liden voor de gherechticheyt te verdraghen, ende sonderlinghe van de vruecht des toecomenden leuens. Van allen desen dinghen heeft hi soe oueruloedich, stichtelic, lieflick ende vierichlick ghesproken, so dat niet mogelick ware alle zijn woorden oft de sonderlinxste ¹⁾ van dien ordentlick hier te bescriuen na zijn verdienste, ende soude ooc te lanck vallen. Hy allegeerde ooc vele troostelicke scriften wt den Euangelio Ioannis, die de Heere Christus ontrent ten eynde zijns leuens ghesproken heeft. Dickwils hadde hy de woorden Stephani in sinen mont: ^d Ick sie de hemelen open, ende Christum den leuenden Gods sone ter rechter handt zijns vaders om my te ontfanghen in zijn eewich rijcke. Item dese woorden Pauli: ^e Ick begheere ontbonden ende met Christo te sine. Want alle mijn begheerte is tot God minen lieuen Vader, nae den welcken mine siele lust heeft ende verlanget, ^f ghelijck een dorstende hert nae de fonteyne. Daerom dunct my ooc desen corten tijt, die ic noch in desen vleessche te leuen hebbe seer lange te sine, de wijle ick van minen Vader ^g wt // woone ende verscheyden ²⁾ ben. Want waer ysseer een kint sinen vader beminnde, dat niet gheerne tot sinen vader soude gaen ende woenen? ^h Och my, och my, hoe langhe wert mine wooninghe hier noch verlanghet? wanneer sal ick tot mijns vaders huys ingaen, ⁱ daer eenen dach beter is, dan hier duysent iaren? Ende dit sprack hy wel met so bliden ghelaet ende vrolicheyt des ghemoedts, dat niemant door groote verwonderinghe versaedt conde werden van hem te aenschouwen. Ten eynde soe is hem van grooter vermoedtheyt ³⁾ ende arbeyt, die hy int spreken ende vermanen dede, ende den geheelen dach ghedaen hadde, het sweet van allen canten wtghebroken: dwelcke hy gheuoelende, dit is, (seyde hi) mijn reusweet ⁴⁾: de doot sal ^{nv} haest uolghen. Ick begheere ^{nv} een weynich te slapen, ende mijn ruste te nemen. Maer eer hy hem tot rusten begheuen wilde, ginck hy eenen gheuangen spreken ende troosten, die om seker cause in wanhope ende cleynmoedicheyt geuallen was: twelck de voernoemde gheuangen van Christoffel ter tafel sittende grootelijcx begheert hadde. Dus heeft hy een weynich tijts seer vriendelicken met den seluen ghesproken ende met den worde Gods getroost. Daer na *Fol. 173* ghinck hi rusten. In dese vroemheyte ende // cloecheyt is hy ghebleuen tot den laetsten toe, niet sonder groote verwonderinghe van

1) De sonderlinxste, *d. i.* de treffendste.

2) Afgezonderd.

3) „Vermoedtheyt” is hetzelfde als het hedendaagsche „vermoeidheid”. Zie Kilianus, *Etymologicvm*, p. 717.

4) Doodszweet.

d Act. 7. 56

e Phil. 1. 23

f Psal. 42. 1

g 2. Cor. 5. 6

Fol. 172

h Psal. 120. 5

i Psal. 84. 11

Het siveet
breect hem
van allen can-
ten vvt.

Hy troost
eenen despe-
raten geuan-
ghen.

alle de ghene die op het Steen waren, daer men genoeg van hem wiste te spreken.

Op desen auont als hi tsanderdaechs soude opgecoffert werden, so ysser eene groote monichte van volc voor den steen vergadert, die daer den geheelen nacht bleuen, meenende dat men hem by nachte (gelijk men gemeenlick met die van der scripture doet) verdrincken soude, ofte ter middernacht wt vreesse des volcx op de merckt verbranden, ghelijck den roep in der stadt wijdt ende breedt liep. Dese voor tgheuanghenhuys staende songen Psalmen ende geestelicke liedekens, waer mede sy den nacht ouerbracht hebben.

Smorgens voor den seuen vren eer hy ter doot gheleyt wert, heeft hy aen de Steenweerder ende sijnder huysvrouwe, midts ¹⁾ ooc aen den gheuangenhenen die daer present ende met hem ten inbijte ²⁾ toegelaten waren, met seer lieflicken aenschijne oorlof genomen, de selue neerstelick tot beteringhe des leuens, versakinge ende afsteruinghe der vleesscelicker wercken ende tot alle godsalicheyt vermanende: (twelc hy hen seyde tot testamente achter te laten) so dat hem allen deur sijne vriendelicke ende vierige woorden // beweecht sijnde de tranen wt den ooghen ghebroken ende lanx de wangen gheuloeyt zijn.

Daer na ten seuen vren den 4. Octobris zijn de Maregrauē ende Schoutet met hare hellebaerdiers ende sergianten in roere gheweest, ende te peerde ghemonteert na den Steen ghecome om den gheuangen patient voort te brengen. Doe is den Buel tot hem inghegaen, ende nederknielende nae de costuyme des lants hem vergiffenisse ghebeden. Waer op de patient eene vriendelicke antwoorde gheuende, seyde dat hy sine doot hem geerne vergaue. Hier na heeft de Patient hem seluen ghewillichlick tot op sijn hemde ontleet: niet aenhoudende dan sijn bonette ende coussen, welcke den Buel oock wilde wtghedaen hebben. Maer den Patient badt hem dit te moghen behouden om der eerbaerheyt der natueren, tot dat hy quame ter plaetse sijnder opofferinghe: dwelck hem den Buel oock toegelaten heeft. Ende als hy sinen nacht tabbaert aengedaen hadde, so heeft den Buel sijn handen in yseren boeykens gesloten, ^k ende als een onnoosel schaep midden onder die woluen voortgebracht.

Die Sergianten die daer stonden als briesscende leeuwen ende rasende honden hebben terstont de handen aen hem geslagen, // ende zijn met een ghedruysch henen gelooopen, hem voort stouwende ende driuende ghelijc een beeste. Want als hongerige ende dorstighe leeuwen ende woluen en condē si niet tijts genoeg van sinen

Daer vvorden by nachte Psalmen ende gheestelicke liedekens voor den steen ghesongen.

Hy neemt oorlof aen den steenvvaerder, met sijn huysvrouwe, ende aen alle den gheuangenhenen die daer tegenvvoordich vvaren.

Fol. 174

De Marcgrauē ende Schoutet met de dienaers ende hellebaerdiers comen den patient ter doot halen. De patient ontleet hem seluen.

^k Matt. 10. 16 De Buel doet yseren boeykens aen sijn handen.

Fol. 175

De Sergianten liepen met

1) Alsmēde.

2) Inbijt, *d. i.* ontbijt.

den patient
voort, ende
handelden
hem vvreede-
lick.

bloede versadicht werden. Fortse ¹⁾ ende ghewelt bedreuen sy onder den volcke met slaen ende stooten, onder het deesel van plaetse te maken. Sy leefden met den patient so ruydelick ²⁾, wreedelick, ende onghenadelick, dat hy ten laetsten bedwonghen was tot hen te spreken, hoe leeft ghy met my aldus? Ick gae ghelijck een onnoosel schaep, ende ghy handelt met my als oft ick een beeste ware.

Hy vermaent
onder vvege
het volck ende
sijn broeders.

Ende niet teghenstaende dat sy aldus haestelick met hem deur liepen, so heeft hy nochtans niet opgehouden, soe hy best conde, totten volcke te spreken, hoe wel hem dat swaer ende moeyelick was: maer om het groot getier des volcx ende der Sergianten conde hy qualick gehoort ende verstaen werden. Ende siende den volcke seer beroert, ende vreesende oft daer eenighen oploop soude ghemact werden, seyde hy: Mannen ende Broeders nyemant en roere hem om my te verlossen: maer laet de Heere sijn werck in my volbrenghe. Nyemant en poocht doch te beletten ende verhinderen, tghene dat God in sinen ewighen ende onuerandelicken ³⁾ raet ouer my besloten // heeft. ¹ Want ick ben van mijns moeders buyck

Fol. 176
1 Galat. 1. 15
m Psal. 44. 23.

tot eenen slachoffer beschiet, ^m ende siet, de vre mijnder ouerle- ueringhe is ^{nv} hier. Daer en bouen ick ben in mine siele wel versekert, dat dese vre ende beker van my niet passeren sal: maer ic moet den seluen, so my die vanden Vader gheschoncken is, wt-drincken. Daerom bidde ick ^{v o} lieue mannen ende broeders, dat ghy God in sine ordinantien niet en soect te wederstaen ende my dese gheluckighe vre te verionnen ⁴⁾. Ende doe hy sommighe van sinen medebroeders inden Heere sach seyde hy: lieue ende be- minde broeders blijft volstandich in de leere, die ghy deur minen dienst ontfanghen hebt. Want de selue is die ewighe ende eenighe waerheyt Gods, ⁿ dat fundament alder Propheten ende Apostelen, daer op ick gheboudt hebbe. Dese is dat suyver woort Gods, waer voren ende anders gheene ick begheere (ghelijck ick die tot ^{nv} toe deur de ghenade Christi teghen alle menschelicke leeringhe be- houden ende beschermt hebbe) mijn leuen te laten ende mijn bloet te vergieten. Hier inne blieue ick dan, ende en ben daer af (Gode

n 1. Cor. 3. 11
Eph. 2. 19

o 1. Cor. 11. 1
p Ioan. 10. 11

lof) noch int minste, noch int meeste geweken. ^o Dus mijn lieue broeders volcht uwen Herder na, gelijk ick een nauolger Christi gheweest ben. ^p Ick ben een getrou-//we herder, ende niet een huerlinck, die sijn schapen inden noot verlatet. Maer ick ben een sodanich herder, daer de Heere Christus af spreekt, die sijn siele

1) „Fortse” beteekent: geweld. Zie Kilianus, *Etymologicvm*, p. 148. Vergel. fol. 85, 178 (blz. 346, 393): fortsich, fortselick.

2) Ruw.

3) Lees: onueranderlicken.

4) „Verionnen” is hetzelfde als „vergonnen, vergunnen”. Zie Kilianus, *Etymologicvm*, p. 711.

ende leuen voor sijn schapen latet. Tghene dat ick v voor ghehouden hebbe, gae ick nv met minen bloede betuyghen ende beseghelen. Maer nv moet ick v verlaten o mijn lieue schapen, ende tot den Vader gaen. ¶ Dit is den wech totten eewighen leuen, door welken ick soecke in te dringhen. Arbeydt ghi ooc also mijn lieue broeders, r op dat ghi deur vele lidens, s als deur den viere beproeft sijnde tot dat rijke Gods intredet. Doe vele Christelicke broeders dese ende meer andere woorden hoorden, hebben sy onder weghe hem toeghesproken, vermaent ende vertroost: iae ethlicke van hen sijn deur groote viericheyt tot diuerschen stonden ende plaetsen hem toegheschoten ende by der hant ghenomen, segghende: strijdt vromelick lieue Broeder, want dit is die vre. Twelc de Marckgrauē geware werdende riep ende tierde met luyder stemme tot sinen trawanten: vangt, spant, smijt, slaet doot, hem seer onsolentelick ende ongeschietelick met den Schoutet draghende: haer pistoletten toonende ende dreyghende. Want sy vreesden dat hen den roof ende proye soude ghenomen werden. //

q Matt. 7. 13
r Act. 14. 22
s 1. Pet. 1. 7,
ende 4. 12

Sommighe Christelicke broeders grijpen hem by der hant, hem aansprekende ende troosten de.
De Marckgrauē ende Schoutet draghen hen seer ongheschiedelick.

Uan zijn doot ende offeringhe.

Fol. 178

Oe nv de patient ghecomen was op de meret ter plaetse daer hy gebrant soude werden (alwaer hem terstont een hellebardier de bonette spitelick ¹⁾ van den hoofde afgesnapt ende den tabbaert van den liue ghetoghen heeft) so is hy voor het huysken ²⁾ op sijn knien gheuallen, om sijn ghebedt aen den Heere sinen God te doene: dwelck hem niet ghebeuren mochte. Want de sergianten ende hellebaerdiērs trocken hem seer nydelick op ende dronghen hem fortselick ende gheweldelick in het huysken tot aen den staecke, aldaer hem den Buel met eene yseren ketene vast ghemaect, ende een strop aen den hals gheworpen heeft, op dat hy niet en soude bidden oft tot den volcke spreken: twelcke nochtans in allen steden ende plaetsen den patienten van wat quade delicten ende feyten sy sijn toeghelaten is. Als hy nv aen den staecke stont, so hebben vele vonden ³⁾ ommestaenden broeders in diuersche plaetsen Psalmen opgheheuen ende begonnen te singhen. Twelcke de trawanten hoorende hebben grootelicx verstoort geweest, ende gheboden te swijghen, dreyghende ende slaende

Hy valt op sijn knyen om God aen te roepen. Sy dringhen hem fortselick int huysken om dat hy niet bidden en soude.

Sommighe singen Psalmen.

1) Op toornige wijze.

2) Vergel. *Een vvaerachtighe Historie van Hoste vander Katelyne*, fol. 19 v; boven, blz. 213.

3) Lees: vanden. Zie de „Erraten” aan het slot.

Fol. 179 in den hoop, sonder // yemant aen te siene groot oft cleyn. Want
 De Sergian- andere die niet en songhen, ende hen te by stonden, hebben sy
 ten slaen na oock ghestooten ende gheslagen, iniurierende ende quetsende eth-
 den volcke telicke Borghers ende Borghers kinderen. Hier deur is groote beroerte
 ende quetsen ende oploop onder den ghemeynen volcke gheresen, sulcx dat vele
 sommige van den borghers. van hen tot toorne ende wrake verweert sijnde hebben steenen nae
 Beroerte ende den Buel ende Sergianten gheworpen. De Marckgraue ende Schoutet
 oploop onder zijn ooc niet vry ghegaen. Die Schoutet zijn pistolet veerdich ende
 tvole ghereet hebbende dreychde den Borghers tot diuerschen stonden
 De Scoutet dreycht den te schieten. Maer de Marckgraue begonde te vreesen, ende sprack
 volcke te tot hem: wat ghy maect en schiet niet. Want indien ghi schiet,
 schieten. so sijn wy alle te male lijfloos. Ia hy worde ten eynde so beureest,
 De Marckgra- dat hy van benautheyt riep ende screeude ghelijck een kint: Ey
 ue riep ende Borghers staet ons by, ey Scutters staet ons by. Mijn lieue Borghers
 screeude ghe- wy en zijn niet die hem dooden, maer Sconinx Mandament. Siet
 liick een kint wat ghy doet, tis Sconinx Iustitie. Maer hy is so bemint van de
 om hulpe roe- Ghemeynte, dat noch Borgher, noch Schutter, noch groot, noch
 pende. cleyn hant wt en stack om hem te helpen. De Schoutet vreesende
 Hy is qualic dat hem tschaep soude ontloopen heeft hardelick tot den Buel ghe-
 bemint. roe-//pen, dat hy hem met den viere haeste: twelcke hy met sinen

Fol. 180 knape neerstelick ghedaen heeft. In dese verwerringhe ende beroerte
 Den Beul ver- (waer inne de steenen van allen canten dapperlick vloghen) is eene
 moort den pa- groote verscrickinghe ende verbaestheyte den volcke oueruallen, so
 tient inthuy- dat sy ouer ende weder herwaerts ende derwaerts liepen ende tuy-
 ken. melden ouer hoop, deen ouer dander, gelijk zeebaren in groot onweder
 ende tempeest. Andere sloten deuren, vensteren, winckels ende kelders
 toe, beduchtende voor meerder commotie ende quaet. Sommighe een
 weynich van daer vliedende, bleuen den eynde aensiende: sommige
 begonden dapperlick ende wt neersten ¹⁾ met steenen te werpen (want
 in het eerste was het maer kinderspel) siende dat de hellebardiers
 deur sulc werpen luttel beroert sijnde, ende euen wackerlick met
 bloote swijnsprieten ²⁾, hellebaerden ende sweerden na den volcke
 stootende, het parck ³⁾ niet verlaten wilden. Den Buel met de
 dienaers ende hellebardiers hebben also ten eynde de vlucht aen-
 ghenomen. Sommighe vloten inde kelders vanden nieuwen Stadhuysse,
 sommige liepen haerder straten. De Marckgraue ende Schoutet sijn
 met grooter haesten op het Stadthuys geuloden, daer sy hen een
 Den Buel met den hellebaer- diers nemen de vlucht aen. De Marckgraue ende Schoutet vlieden opt Stadthuys.

Fol. 181 wijle tijts verborgen // hielden. Maer soe haest de hellebardiers
 ende dienaers (door wien de beroerte ende occasie des oproers ge-

1) Wt neersten, *d. i.* uit alle macht.

2) Spietsen, werpspietsen.

3) Het parck (fol. 181: perck), *d. i.* de omheinde ruimte.

maect was) wt den percke gheuloden waren, so is de beroerte ende tempeest gestilt geweest. Waer wt claerlick te mercken is, dat den oorspronc deser beroerten den hellebardiers ende Sergianten, niet den gemeynen volcke toe te scriuen is.

Hier en tusschen hebben sommighe int perck gespronghen, de mutsaerden ¹⁾ afghetrocken, den strop ende ketene los gemaect, verhopende den Patient noch te salueren: maer (eylacen) twas te vergehefs. Want den Buel hadde hem thoofft ende hersenen met eenen yseren hamere doerslagen, ende van achter in den rugge met eenen grooten poeniaert doersteken: ghelijc van bouen wt de vensteren gesien, ende naderhand in het doode lichame beuonden wert. Als sy nu sagen datter geen hulpe aen en was, so hebben sy opgehouden de mutsaerden af te trecken, veel te meer, om dat sommighe riepen: wat maect ghy mannen, lieue mannen wat maect ghy? ghy doet den man dobbel pine aen. Want hoe wel het vier nu eerst begonde te branden (twelcke den buel vluchtende met een weynich stroeys in sinen baert stack ²⁾) so saghen sy nochtans dat den patient, die soe iammerlick duerwont, bebloet ende deurslagen stont, de doot // nemmermeer ontgaen mochte. De Patient rustende op de ketene, ende met den eenen voet inden viere knielende, ende met den anderen buiten den viere staende, is van langher handt met grooter pine (om den cleene viere, meer spruytende wt den smoute ³⁾ ende smeyre sijns lichaems, dan wt den houte) verbrant gheweest. Tvolc dat rontomme stont, siende sijne iammerlicke ende langhe pine, wert met compasssien ende medeliden ontsteken, roepende: O God, hoe condt ghy sulcx verdragen? Men sach hem inden viere een langhe wile leuen, sijn hooft ouer ende weder gaen, mont, lippen ende handen open ende toedoen, tot dat hy ten eynde op sinen eers, ende van daer met den hoofde in den viere gheuallen sijnde godsalichlicken sijnen geest in de handen des Heeren ghegheuen heeft.

Na dat desen vromen martelaer also in den Heere ontslapen was, wert sijn lichaem een langhe wile inden viere ghebraden, so dat vele meynden dat het tot aschen verbrant moeste werden. Daer na is tvier ten eynde geblust gheweest, op dat het lichaem niet geheel tot puluer ende stof verbrant werde. Maer tselue was door de groote pine ende langen tijt so inghecrompen ende cleyne geworden als van eenen kinde van acht oft negen iaren. Thoofft (bouen ⁴⁾ dat het becke-//neel inghesmeten was, so vore gheseyt

Sommighe springhen int perck om den patient te salueren.

VVreede moorderye ouer den patient.

Fol. 182

Ellendighe pine ende svvare martyrisatie.

Hy gheeft sinen gheest

Siin lichaem vvas inghecrompen ende seer mismaect.

Fol. 183

1) Takkebossen.

2) De beul deed met een weinich stroo den baard van Fabritius ontbranden, waarna ook de takkebossen vlam vatten. Zie Kilianus, *Etymologicvm*, p. 634, op het woord „steken”.

3) Vet.

4) Behalve.

is) was gheheel onkennelick, mids dat alle het vleesch, hayr, oogen, neuse, ooren, lippen ende anders verbrant waren. Aen de armen ende handen, die noch in de yseren boyekens gesloten lagen, wert niet gesien, dan bloote beenderen. De beenen ende knyen waren so deerlick gheborsten, ende de zenuwen in de braeyen ¹⁾ opghe-loopen, dat het grouwelick ende iammerlick om siene ²⁾ was. Den rugge ende buyck (die als een tonne dicke lach) waren so mismaect, gheplood ³⁾, gheuladen ⁴⁾, ende deurwont, dat menich mensche sonder tranen ende elagen sulcx niet en conde aenschouwen. Daer sijn sommige die voor warachtich seggen ende affirmeren (op dat gheene maniere van wreetheyt aen desen martelare achtergelaten ware) dat de pijsse van sinen eene beene afgheslaghen was. Maer, mids dat wy de rechte waerheyt van dien niet en weten, soe en willen noch doruen wy dit selfde niet affirmeren, op dat in onse historie niet dan de naecte waerheyt ende alle ghetrouwicheyt beuonden werde. De presumptie ende tvermoeden van dien is nochtans groot, ende om vele redenen ende circonstantien der waerheyt ghelijcformich. Want gemeret dat den Buel, vreesende oft hy ontquame, den martelaer het hooft doorsmeet ende therte afstack, soe ⁵⁾ is wt dien gelooflick, dat hy hem ooc het been ghebroken ende afgeslaghen heeft, op dat hy by auontueren in de tumulte niet ontulieden soude. Summa daer was in den lichame niet gheheels ⁶⁾, dan een deel sijns eenen voets, die mids ⁷⁾ het knielen, buyten den viere was. Tselue bleef daer also inden slijcke wel acht vren liggen tot een gaepspel ⁷⁾ ende aenschouwinge aller menscen, die dat met grooten hoopen quamen aenseouwen. De eene beclaechdent ende beweendent: ^a dandere hielden haren spot ende schimp daer mede. Het werde met den voeten gerolt, gekeert, ghewentelt ende gestooten van een yghelick. Twas so mismaect, ellendich ende iammerlick (also voorseyt is) datmen niet vele desghelijcken ghesien heeft: soe dat oock sijn meeste vyanden (indien een druepel der compassien in hem geweest hadde) tot medeliden hadden mogen beweecht werden. Maer (eylacen) men soude eer tranen wt steenen doen vloeyen, dan wt den vyanden des geloofs, ^b de wile haer herte deur den god deses werelts verblint is, ende dat sy met den Christenen te moorden ^c Gode meenen eenen bequamen dienst te doene.

Fol. 184

Tdoode
lichaem blijft
lange tijt int
slijck ligghen-
de tot een
gaepspel.
a Psal. 79. 4

b 2. Cor. 4. 4

c Ioan. 16. 3

1) Kuiten.

2) Om siene, *d. i.* om te zien.

3) Gheplood, *d. i.* van het vel ontdaan.

4) „Vladen” is Vlaamsch en beteekent: villen.

5) Niet gheheels, *d. i.* niets heel gebleven.

6) Wegens.

7) Vergel. in de *Voorreden*, quat. B, bl. 1 r (boven, blz. 292): gaepspel.

Vele onder den volcke weenden ende murmureerden, dat men tdoode lichaem so langhe op der straten (dwelck noyt binnen // Antwerpen ghesien is) liet leggen: waerom sy voor hen ghenomen *Fol. 185* hadden tselfde te begrauen.

Eyndelinghe tusschen drie ende vier vren na middach is de Marcgraue ende Schoutet met eenen grooten hoop hellebardiers ende Sergianten ter slachplaetse gecomen, ende tdoode lichaem op een carre doen werpen, om also na tgalgevelt (so men anders niet en meende) na costuyme gheuoert te werden. Maer tis al anders Tlichaem wtgecomen, want den Marcgraue merckende dat hem een groote vvert aen ende ontallighe schare naliep, heeft dat by den water doen voeren, eenen steen ende aen eenen grooten steen gebonden int Schelde doen verdrincken, ghebonden ende int eensdeels wt vreesen des volcx, eensdeels om de gedachtenisse van vwater verdrincken. sulseke eene leelicke moort wt der menscen ooghen te weeren: twelcke noyt veel ¹⁾ ghesien is gheweest.

Aldus heeft desen vromen martelare oudt sijnde tusschen xxxvij. Den onder- ende xxxvij. iaren, na dat hy den tijt van drie maenden ghe- dom des Mar- uangen gheweest hadde, sijn leuen op deser werelt geeyndt, ^d ende telaers. is also deur vele lidens ende tormenten des doots in het Coninck- d Act. 14. 20 rijcke Gods ingegaen. Hy mach ten rechten ^e onder den genen die e 4. Es. 2, 46 door vele lidens ende smerten den sone Gods stantuastelick beleden hebben, gherekent ende // ghetelt werden. Want hy en is niet *Fol. 186* alleenlick met den viere verbrant ende ghedoot (daarmede de ty- rannen hem plegen te vernoege) maer bouen dien wreedelick vermoort, doorsmeten, doersteken ende deurwont geweest, ende sijn lichaem ten letsten int water verdroncken. Aldus heeft die god- Ondancbaer- salighen man ende ghetuyge der waarheyt van der werelt gheloont heyt des vve- gheweest. Maer hy heeft eenen anderen ende beter loon van den relts. Heere sijnen Godt ontfanghen. Sine wandelinghe is altijt, na dien Siin leuen en- de vvandelin- hy tpausdom verlaten hadde, vroom ende onstraffelic geweest, also ghe vv as on- straffelic. vele Ghemeynten, openbare ende heymelicke bekent is. Hy was Hy vv as een spreken, vermanen, troosten, ende vercondighen des goddelicken lieflick man woorts, maer nochtans vierich ende beweechlic van tale. Tot den van natuere dienst des woorts en is hy van selfs niet ^f ingedrongen (g also ende vriende- lick van spre- de Papistige herders heden sdaechs incruypen) maer is wettelick ken. wt Zantwijts ²⁾, aldaer hy seker handtwerec was doende, van de f Hie. 23. 21. 22 g Ioan. 10. 1. 8 Zantvviits in Christelick ghedragen, de leeringhe des Euangeliums geleert, ver- Enghelant

1) Noyt veel, *d. i.* zelden.

2) Sandwich in Engeland, waar zich eene gemeente van Nederlandsche vluchte- ingen heeft bevonden. Zie boven, blz. 260.

breyt, ende als een getrouwe Dienaer met den bloede besegelt
Fol. 187 heeft. Waerlick hy heeft metter daet ende waerheyt be-//wesen,
 h Ezec. 34. 23 ^h dat hy een getrouwe herder van het kuddeken Christi was, de
 Ioan. 10. 11 wile hy dat Euangelium, i dwele hem van Gode betrouwt was, niet
 i 2. Tim. 1. 14 alleenlick met cruyce, liden ende tormenten, maer ooc metter doot
 beuesticht heeft. Sine vrome doot geeft getuygenisse, dat hy een
 vanden getale was, die de eere Gods meer gesocht heeft, dan sijn
 eygen eere, het profijt Christi ende siner Ghemeynten, dan sijn
 eygen profijt. Item, die voor, ende om Christum niet alleenlic
 k Matt. 19. 29 ^k vader ende moeder, broeders ende susters, vrienden ende magen,
 ende sine lieue huysvrouwe, maer ooc sijn ionc ende bloeyende
 leuen verlaten heeft. Wy moghen ten rechten wel van hem ghe-
 tuygen, dat hy een ware ende vroom ghetuyge Christi ende sijns
 woorts gheweest is, die also stantvastlick ende vrymoedelick den
 Heere Christum beleden heeft alle den tijt sijnder gheuangenisse
 totter doot toe, ende daer en bouen soe iammerlick vermoort is,
 als oyt eenighe in dese onse Nederlanden (dat wy anders niet en
 weten) geweest sijn. Wy moghen wel seggen, dat hy ten rechten
 Christophorus, dat is, een Christi drager ghenaeamt was: ^l want hy
 heeft Christum als een getrouwe legaet voor Coninghen, Vorsten,
 Ouerheden ende den gantschen volck ghedragen, vercondigende dat
 hy was ^m Ie-//sus Christus, den eenigen Messias, ⁿ ende salich-
 maker des werelts, dien de Vader volghende sine belofte der werelt
 o ghesonden hadde.
 Waer bliuen ^{nv} die valsche lasteraers ende leughenaers, ^p ia
 vyanden vanden cruyce Christi (ick meene sommige der ghe-
 mackelicker sorte der Libertinen, bastaerden Lutheri, ^q die des
 werelts ende Gods vrienden willen sijn, ^r Christo met Belial die-
 nen, ^s ouer beyde siden manck gaen, ^t des Heeren ende des
 duyuels tafel deelachtich sijn: eyndelinghe die dappere procureurs
 sijn des grounsamen Antechrist, ende sijner superstition) die den
 vromen getuyghe Christi schandelick beloghen ende diffameerden,
 als oft hy die leeringhe Christi versaeet hebbende, begheert hadde
 wederom in de speloncke der Carmelijten ontfanghen te werden?
 waer bliuen sy ^{nv} segghe ick, die sulck een quaet ende loghen-
 achtich gheruchte, op dat het te meer ende wijder verbreyt werde,
 voor sonderlinge ende blijde nieuware ter Borssen in groote ver-
 gaderinghe der burgheren, cooplieden, ende vreemdelinghen ghe-
 saeyt ende ghestroeyt hebben? o valsche ende schandelicke leughe-
 nen! Wij dancken onsen lieuen ende ghetrouwen God, ^v die
Fol. 189 nemmermeer verlaet, die op hem betrouwen, dat // hy uwe laster-

1) Lees (in de bijbelteksten op den rand): Esa.

licke leughenen ende leughenachtighe lasteringhen (die oock den godsalighen seer benauwen) metter waerheyt tot schanden ghemaect heeft. Daerom bidden wy v inden name Christi, dat ghy van nv voort aen nyemants banden met leughenen ende lasteringhen (die doch swaer ghenoech in haer seluen sijn) niet meer beswaren wilt, wetende dat God x die leughenaers bederuen ¹⁾ sal.

x Psal. 5. 7

Maer wel salich ende gheluckich is nv die vrome ende ghetrouwe dienaer Christi, die alle sulcke lasteringhe metter doot ende alle sine vyanden met alder stantuaesticheyt ouerwonnen heeft. y Nv rust hy van allen arbeyt, ende heeft vrede in God, y Es. 65. 14 welcke nyemant verstooren can. Al hebben de tyrannen sijn bloet Apo. 14. 14 vergoten, z ende tlichame vele smerten, tormenten ende eene veruuerlicke doot aengedaen, de siele en hebben sy niet connen dooden ende schadighen, de welcke nv met Christo leeft inder eewicheyt. Den tijt sal noch comen, ende is na by, a dat sijn ellendich, verdruct, ende mismaect lichaem seer eerlicken deur de cracht Gods sal opstaen, ghelijcformich den heerlicken lichame Christi Jesu, ende wederom metter siele vereenicht worden, ghelijc hy in sijn leuen ghehoept ende gheleert heeft.

a 1. Cor. 15. 52
Ioan. 5. 28
Phil. 3. 22
Iob 19. 25

Dan sult ghy o Rechteren ende Ouerheden // bekennen (maer *Fol. 190* het wert te late) in wien ghy dus langhe gesteken hebt ²⁾: b name- Vermaninghe
lick in Christum den sone Gods, c welken ghi altijt (ghelijc tot de Ouer-
oock uwe voorvaderen) soect wt te roeyen. Wat Propheten ende heden ende
leeraers, die van Christo, dien rechtueerdighen vercondicht hebben, Regeerders
hebt ghi niet veruolcht ende vermoordt? d siet alle tbloet dat van der aerden.
Abel tot Zachariam, den sone Barachiae, ende van Zacharia tot b Ps. 2. 1. 2. 3
desen huylighen dach wtghestort is, ende tot des werelts eynde Act. 9. 5. 6
wtghestort sal sijn, sal wt uwen handen vereyscht ³⁾ worden. Want Apo. 1. 7
ghy betuycht met uwen wercken dat ghy beschuldicht sijt in het c Matth. 23. 31
bloet aller martelaren, e ende oock medeghesellen der ghener, die Act. 7. 52
de Propheten eertijts ghedoot ende vermoort hebben: ia ghy veruult de mate uwer vaderen. Ghy timmert den heylighen grauen, 1. Th. 2. 15
die uwe vaders veruolcht ende ghedoot hebben. Dese spreucke ende d Matt. 23. 35
sententie Christi wert nv daghelicx voor onsen ooghen veruult. e Matt. 23. 30
Daerom f sal God ouer v brenghen (o ghy heeren ende rechters f 2. Th. 1. 8. 9
der aerden) alle die straffen die hy ouer den bloeduerghieters oyt
ghedreycht heeft, twelck sekerlick in dien heerlicken ende veruuerlicken dach Christi gheschieden sal. g Den brandende thoorne g Psal. 2. 12,
Gods sal als een tempeeste v oueruallen in dien dach, // h ende ende 50. 3
sult ⁴⁾ inden helschen poel brandende met peck ende sulphur, *Fol. 191*
h Apo. 14. 10
11.

1) „Bederuen” is hetzelfde als „verderuen”.

2) De schrijver denkt aan Openb. I: 7: alle oog zal hem zien, ook degenen die hem doorstoken hebben.

3) Geëischt, teruggevorderd.

4) NI. ghy.

i ende in die wterste duysternissen gheworpen werden. ^k Ancxst i Matt. 8. 12
 ende benautheyt sal v omuanghen, wanneer ghy sult moeten ver- ende 13. 42,
 schijnen voor het aenschijn des stranghen rechters, die uwe onghe- ende 22. 13,
 rechtighe oordeelen tot uwer schanden ende punitie reformeren ¹⁾ ende 24. 51,
 sal. ^l Een hart onbarmhertich ende onghenadich oordeel sal v ghe- Luc. 13. 28
 schieden, daer mede ghy den onnooselen verdruct ende veroordeelt k Esd. ⁵⁾ 2. 19
 hebt. Daerom wee v, wee v, ^m o ghy mannen des bloets, die in Ozee 10. 8
 het bloet der heylighen beschuldicht sijt, ⁿ wee v, wiens voeten Sap. 5. 2. 3
 rasch sijn om bloet te storten. ^o Wee v, wiens handen ende Luc. 23. 29
 vingheren vanden bloede druypen. ^p Want God sal eenmael tbloet Apo. 6. 16,
 sijnder heylighen wreken, ende sinen thoorne sal eenmael ouer den ende 9. 16
 bloedtuerghieters ontsteken werden. Ten sal henlieden (hoe wel l Sap. 6. 6. 7
 sy nv daer mede spotten ende lachen) tot lachen ende spotten niet Iacob. 2. 13
 vergaen. Waer om wy v hertgrondelick bidden ende vermanen o m Psal. 5. 7
 ghy Coninghen, heeren ende rechteren der aerden ^q (ten sy dat n Prou. 1. 16
 ghy eewelick vergaen wilt, ²⁾ dat ghi niet langher de waerheyt Esd. ⁵⁾ 59. 7
 veruolghet, ende den Christenen moordet: maer dat ghy v bekeert Rom. 3. 15
 tot den leuenden God, ende Christum sinen ghesalften, teghen den o Esd. ⁵⁾ 1. 15
 welcken ghy altijts ghesteken // ende raedt ghehouden hebt. ^r Want p Psal. 79. 12
 ist dat ghy teghen den Lamme, ende sinen H. ³⁾ strijden wilt, so Apo. 6. 10.
 moet ghi eewelick vergaen, ende als de Heere wt den hemel 15. 16. 17,
 verschijnen sal, ^s ten eewighen viere met den duyuel ende sinen ende 19. 2
 enghelen veroordeelt werden. ^t Maer die ghene die ghy veruolcht, q Psal. 2. 12
 verdruct ende vermoort hebt, sullen vrymoedich teghen v staen,
 ende beschuldighen in het gerechte Gods, ende aenschijn des Lams.
 Die ghy hier bespot ende veracht hebt, ^v sullen by den Lamme
 op den berch Syon ende ^x in dat nieuwe Hierusalem triumpheren.
^y Maer ghy sult weenen ende huylen, siende de grouwelicke
 wraecke die God ouer v doen sal. In dien daghe en sullen v noch
 Pausen, noch Cardinalen, noch Bisschoppen, noch Monicken, noch
 Placcaten van Keyzers ende Coninghen (daer mede v nv de Inqui-
 siteurs ende monicken willen verschoonen ende ontschuldighen) niet
 connen verantwoorden oft garanderen. Neemt doch dit ter herten,
 o ghy Coninghen, heeren, ende rechters der aerden: ^z cust den
 Sone, ende ontfangt sine leeringhe, op dat sinen toorne niet ont-
 steken werde, ende ghy eewelick vanden wech vergaet ⁴⁾. Bidt
 den Heere, ^a dat uwe handen ghesuyuert werden vanden bloede
 der heylighen Gods, ^b twelcke ouer v wraecke roept. //

1) Herzien.

2) Hier zou een sluithaakje behooren te staan.

3) „Teghen den Lamme, ende sinen H.” wil zeggen: tegen het Lam (Openb. XIII: 8) en zijnen Heer.

4) De schrijver gebruikt woorden van Ps. II: 12. Zie boven, blz. 375, aant. 3.

5) Lees (in de bijbelteksten op den rand): Esa.

Hierom wee v ooc o ghy stadt van Antwerpen, ten sy dat ghy *Fol. 193*
v bekeert: c want in v wert het bloet der heylighen vergoten. Aen de stadt
God seyndt tot v Propheten ende Leeraers, om v salicheyt, vrede van Antvver-
ende gherechticheyt te vercondighen, d ende tot schaepscoye te pen.
vergaderen, maer ghy en hebt niet ghewilt. Ghy blijft euen obsti- c Matth. 23.
naet, rebel ende hartneckich. Ghy versmoort by nachte Gods wt- 34. 35. 37
uercorenen als honden ende catten in een cuype waters, hooft, han- d Ioan. 10. 16
den ende voeten tsamen aen eenen cloot ghebonden. Waer heeft
men oyt sulcke Iustitie ghesien? e ghi sijt gheworden een stadt e Esa. 1. 21
vol bloets ende moords der heylighen Gods, ende cont noch niet
versaedt werden. Twoort des Heeren soect ghy wt te roeyen, den
godsalighen moort ende doot ghy. In v wert beuonden dat bloet
Christi ende aller Martelaren, die vanden beghinne des werelts op
gheoffert sijn. f In v en is niet beuonden, dan houerdicheyt ende f 1. Ioan. 2. 16
hoochmoedicheyt des leuens, begheerlicheyt des vleeschs ende lust
der ooghen, ouerdaet ende wulpsheyt. Onrecht ende ghewelt, lieghen
ende bedrieghen, verraderie ende gheueynstheyt, hebben de ouer- g Apo. 18. 2
hant in v ghenomen. g Ten laetsten ghy sijt gheworden een stadt h Matt. 21. 13
aller onreynicheyts, h ia een speloncke van straetschenders, dieuen Hie. 7. 11
ende moorders, so dat het // den Burghers niet vry en is van dat *Fol. 194*
den auont coemt, ouer straten te gaen. Deen wert vermoort, dan-
der versmoort, den derden ghewont, den vierden van sijn cleet
berooft. Daer werden oock vrouwen vercracht ende gheschoffiert,
dochters gheschent ende gheuioleert. Summa, alle ouerlast, schel-
merie ende boosheyt wert in v beuonden. Daerom sult ghy, ten
sy dat ghy v bekeert, i een swaer oordeel ontfanghen. k Het sal i Esd. 1. 28
verdrachlicker wesen den steden van Zodoma ende Gomorra in dat k Mat. 10. 15
gerechte Gods, dan v. l De steden van Tyrus ende Sydon sullen l Matt. 11. 21.
teghen v in het oordeel op staen, ende sullen v verdoemen. m Want 22.
waert dat sy hadden moghen hooren, de Propheten ende Leeraers, m Matt. 10. 16
die tot v ghesonden zijn o ghy stadt van Antwerpen, sy soudent ende 23. 34
in asschen ende sacken haerder sonden leedschap ghedaen hebben. Luc. 10. 3
Bekeert v dan van uwe boosheyt, oft andersins so sal uwe plaetse
woesten ghemaect werden.

Dit was deerste iustitie die de Schoutet oyt gedaen hadde. Wt Deerste Iusti-
welcker oorsake een persoon van hem ouer tafel wt een cluchte tie des Schou-
seyde, dat de Schoutet het beste naest der herten gheleyt hadde ¹⁾, tets.
vreesende aen de quade brocken te verslicken: daer mede te ken-
nen geuende datter quaetdoenders ghenoech waren, die hy wel
eerst // hadde mogen rechten, ende aen sulcke sijn eerste iustitie doen. *Fol. 195*

1) „Dat de Schoutet het beste naest der herten gheleyt hadde” wil zeggen: hij
had de beste spijs het eerst genuttigd.

De Heeren
vander stad
publiceren
een Manda-
ment.

Maer om voort te gaen in onser materie, so werde sdaechs daer na, namelic den vijfden der seluer maent een ghebodt gepubliceert ende wtgeroepen by den Marckgraue, Schoutet, Burchmeesteren, Scepenen ende Raedt der stad van Antwerpen, nopende de beroerte den voorgaenden dach geschiet: waer mede een yegelijk belast ende beuolen wert, die vanden voorseyden feyte eenichsins geweten, oft raet oft daet daer toe ghegeuen hadde, dat hy den 6. Octobris smorgens voor den middach hem quame daer af verantwoorden voor Burchmeesteren ende Scepenen: oft in gebreke van dien soude tegens hem geprocedeert werden, als tegen ander oproerighe ende seditieuse personen. Ghebiedende voorts een yegelijk, die eenige kennisse van den sulcken hadde, dat hy de selue quame ter seluer tijt te kennen gheuen aen de voornoemde Heeren: waer voren hy tot recompense ontfangen soude hondert karolus guldenen eens ¹⁾: indien niet, soude aen lijf ende goet ghecorrigeert werden. Daer en bouen indien yemant handtdadich ware vanden seluen faicte, ende quamet denuncieren als bouen, die soude vry gelaten, gheabsolueert ende bouen dien met de // voornoemde recompense van hondert carolus guldens besconcken werden. Maer wy en hebben niet vernomen, datter als noch yemant gecomen is. Het gheruchte des voorleden oploops ende beroerte is terstont aen des Coninx Hof tot Bruessel ghecomen, alwaer alle dingen veel arger gherapporteert ende ouerghedragen sijn geweest (ghelijck sulcx altijts gheschiet) dan het inder waerheyt was.

De ghelooni-
ghe vverden
ten Houe be-
rucht van der
commotie en-
de oploop.

Ende dat meer is, so werden de geloouighe aldermeest daer mede beschuldicht ende beswaert: waer toe sy nochtans (gelijc men nimmermeer beuinden sal) geen scult, noch raet noch daet ghegheuen hadden. Want hadden sy eenige fortse oft middele om hem te verlossen willen gebruycken, sy souden den patient onder wege, eer hy oyt tot den viere ende slachtplaetse quam, gemackelick ende sonder grote moeyte ontnomen hebben. Wy laten staen, dat sy hem sdaechs te voren, doe hy met seer weynighe dienaers ende sergianten ter vierschare gheleyt werde, sonder eenich groot perijckel ende beroerte wel souden verlost hebben, hadden sy vanden sinne gheweest den gheuangen te verlossen. So dat gheensins ghelooflick ofte warachtich is, dat sy met steenen gheworpen souden hebben, ofte oock daer toe gheraden, twelck sy in alder // manieren misprisen, ende altijts mispresen hebben. Maer de Sergianten met haer dreyghen, slaen, stooten ende smijten, hebben aldereerst den ghemeynen man tot gramschap ende raserie verweet: twelcke de oorsake was dat haer sy ²⁾ handen oock ter weyre ghestelt hebben.

Fol. 197

1) In eens.

2) Lees voor „haer sy”: sy haer. Zie de „Erraten” aan het slot.

Maer dit is den Christenen eyghen, datmen op hen de schult van alle oploopen ende beroerten altijts legghe: n ghelijck oock de Propheten ende godsalghe mannen, o ia oock Christus selue hier van beschuldicht ende gheaccuseert zijn gheweest.

n 3.Reg.18.17
Amos 7. 11
Act. 17. 6
20.

Als dit gheruchte meer ende meer wies, ende van daghe tot daghe alom verbreyt werde, niet sonder grooter schade, blamatie ende iniurie der Christenen, so sijn de ghelooighe der ghemeenten van Antwerpen, ten eynde veroorsaect gheweest thaerder defensie ende ontschuldighe, een Requeste oft Supplicatie te stellen, ende aen het Hof tot Bruessel t'exhiberen: vertooghende dat haer leeringhe, leuen, ende vergaderinghen tonrecht voor quaet, seditieus ende oproerich, ende sonderlinghe, dat sy valschelick met den oploop ende steenweringhe Thantwerpen onlanex gheschiet ghelastert ende beswaert worden. Want men soude niet beuinden, ende veel min metter waerheyt ouertuyghen, dat haer lee-//ringhe ¹⁾ ende leuen oyt des oproers ende seditien schult gehadt heeft. Maer in contrarien dat sy anders niet en soecken in leuen ende leere; dan alle eerbaerheyt, ruste, vrede ende onderdanicheyt te be- tooghen. Waerom sy ootmoedelick bidden, dat haerer E. be- lieue sulcke accusatien ende lasteringhe gheen ghelooue te gheuen, ende den Supplianten ende hare saken rechtueerdelick te oor- deelen, op dat sy niet langher met den name van oproer beswaert

o Luc. 23. 5

De Ghemeyn-
te oft gheloo-
uige binnen
Anteverpen
stellen ende
exhiberen
Requeste.

Fol. 198

bliuen. Maer op dat den Leser d'in-

houdt van dien te beter verstaen

mach, soe willen wy de voor-

noemde Supplicatie hier

oock by stellen. //

1) De lettergreep „lee” wordt bovenaan op fol. 198 herhaald.

Fol. 199 R E Q V E S T E
A E N M Y N V R O V W E

d'Hertoghinne van Parme, Plaisance, etc. Regente, ende andere Gouuerneurs ende Regeerders deser Nederlanden, ghepresenteert van wegen der armen, verstroeyden ende verdructen gheloouighen, die tonrecht ghediffameert, veruolcht ende gheaffligeert werden ter cause haerder Religie nae den heylighen Euangelium ghereformeert.

Copie vander
Supplicatie.

ERTOOGHEN in alder ootmoedicheyt ende reuerentie de gheloouighe deser Nederlanden, die begheeren na de reformatie des heylighen Euangeliums te leuen, hoe wel sy gheen ander leeringhe en zijn volghende, dan de ghene die begrepen is in de boecken des ouden ende nieuwen Testaments, noch anders gheloouende, dan de heylighe suyuer kercke vanden beghinne tot nu toe altyts gehouden ende

Fol. 200 *ghelooft heeft: soe worden || sij nochtans by d'Inquisiteurs ende Officiers der C. M.¹⁾ om haer ghelooue ende Religie bouen mate seer gheinquieteert, veruolcht ende onmenschelijck ghemartyrizeert, als hereticquen ende schismaticquen, ende daer en bouen oock gheacht voor seditieuse vyanden der Ouerheyt, ende perturbateurs der ghemeyner ruste ende weluaert: ^a ghe-
lijckerwijs den Propheten, Christo, den Apostelen ende Hey-
lighen der eerster kercke, dusdanige leelicke ende schandelicke
titelen als eygen namen ende appellatien nae ghegeuen zijn,
om also haer saken odieus te maken, ende met alsulcke calum-
nien ende valsche blamatien de oprechte Religie te verdrucken
ende verduysteren. Teghen alwelcke enorme ende abominable
accusatien sy Supplianten gheene andere defensien begheeren*

^a Amos 7. 10
Luc. 23. 5
Act. 16. 26
ende 17. 7,
ende 24. 5

¹⁾ C. M., d. i. Conincklike Maesteyt.

te pretenderen, dan dat de kennisse haerer saken in handen ghenomen, ende haer leeringhe ende leuen by verstandige ende niet suspecte Iugen (alle affectien buyten ghesloten) gheexamineert werde nae d'oprechte ende suyuer woord Gods: waer inne men claerlick beuinden sou.//de, hoe verre sy Supplian- Fol. 201
ten verscheyden zijn van alle heresie, oproer ende seditie: ten ware datmen voer hereticquen ende seditieusen houden wilde, de ghene die hen de Scriften in alles onderworpen, houdende de selue voer de eenighe ende infaillible reghel des waerheys. VVant wat haer vyanden ter contrarie pretenderen, soe salmen nochtans beuinden, dat sy Supplyanten om gheene andere saken ter werelt ghehaet, gheblameert ende veruolcht werden, dan om dat sy ^b Iesum Christum houden voor haren eenighen b 1. Tim. 2. 5
Heere, Salichmaker, Aduocaet ende Middelaer, ende sine le- ende 4. 10
ringe (als wesende ghenoechsaem ter salicheyt) alleene aen- Ioan. 4. 25
hanghen. Also dat men in haer ghelooue niet een artijckel ende 20. 31
beuinden sal, contrariende den woorde Gods, oft oock discor- 1. Ioan. 2. 1.
derende met der primitiue heyilige kercke, ofte determinatien der vier eerster authentieke Concilien, also tblijct wt haer- Concilium Ni-
lieder confessie ende belidenisse des gheloofs hier mede ander- cenum. Con-
werf ouer ghegheuen: de welcke sy Supplianten na de Scriften stanti nopol-
simpelick beworpen hebben ¹⁾, achterlatende alle || erreuren, tanum Ephe-
abuysen ende Papistighe superstitionen, naderhand in de religie sinum & Cal-
ghebracht ²⁾ ende inghecropen, tot groote cleynicheyt ³⁾ ende cedonense.
verduysteringhe der oprechter Religie. VVt grouwel van welcker Fol. 202
sy Supplianten (^c schouwende de Papistijcque Synagoghen) c Es. 52. 11
hen vergaderen in cleene hoopkens, om den name Gods in 1. Cor. 10. 11
aller deuotionen ende suyuerheyt t'aenroepen, ende deur heylige 2. Cor. 6. 14

1) Kilianus (*Etymologicum*, p. 58) heeft: „beworpen, bewerpen int kort, *Summatim comprehendere*”; en ook: „beworpen in schrifte, *Breuitet et succinctè notare, ut deinde extendatur et absoluatur*”.

2) Guido de Bres heeft hier bij het vertalen (p. 210) eene verandering aangebracht, die den tekst niet duidelijker maakt. In plaats van „also tblijct — ghebracht” leest men bij hem: *comme il appert par leur propre confession de foy imprimee et parci deuant presentee avec la presente. Parquoy lesdits Supplians selon l'Ecriture sainte ont simplement reietté et abandonné toutes erreurs, abus et superstitions Papistiques, qui sont puis apres entreuenus et entrez en la Religion.*

3) Verkleining, afnemning.

predicatie ende vermaningen conforme den H. Euangelio, ghesticht ende beuesticht te werden in de vreesse Gods. Summa, om suyperlijcken den heylighen dienst ende Sacramenten Gods te ghebruycken, sulcx als die van Christo (die alleen den d Dan. 3. 18 te ghebruycken, sulcx als die van Christo (die alleen den 2. Mach. 6. Autheur daer af is) zijn ingestelt: mids dat ¹⁾ haerlieder conscientien niet verdragen, ^d dat sy frequenteren ende veel min e 2. Cor. 7. 1 communiceren souden in de gruwelicke ende afgodissche sacrificien ende pretense godsdiensten, diemen inde Papisterye is 1. Th. 5. 25 celebrerende, ^e sonder hare sielen ende lichamen te besmetten, Den dienst Gods en is nv aen geen plaetsen gebonden. ende de eere Gods te prophaneren. VVel verstaende ^f dat den f Ioan. 4. 21 Godsdienst nu ter tijt niet en is (gheliick in tiden des ouden // Fol. 203 Testaments ²⁾, ende der Israëliitscher kercke) besloten in sekere plaetsen, maer gheheel vry ende libre ouer al. Soe dat by dien den ghelouighen, om in Gods dienst hen te oeffenen ghepermittert is te moghen vergaderen in alle plaetsen, soe g 1. Reg. 18. wel secrete als publicque, tsy oock by nachte ende ontiden: 13 s gheliick men genoech bewint wt der heyligher schrift, ende Matt. 10. 27 Ecclesiastique historien, dat de Propheten, Christus, d'Apostelen ende Martelaren eertijts ghedaen hebben. De welcke Act. 12. 12, ende 16. 13, gheen tempelen, noch publicque plaetsen hebbende tot exercitie ende 20. 7. 31 haerer Religie, hebben hare vergaderinghen ghehouden int Heb. 11. 38 secrete, ende somtijts oock wt vreesen des veruolghers ver- Ruffinus lib. trocken ⁴⁾ in bosschagien, speluncken ende verborghen plaetsen, 2. cap. 5 ³⁾. namelick in tiden als de Christelicke Religie (ghelijck diuersche hist. Eccl. Ecclesiastique Autheurs beschriuen) heeft aldermeest in fleure Eusebius lib. ende vigeure gheweest. 4. cap. 13 Idem dist. 14. Canon ⁶⁾.

1) „Mids dat” wil zeggen: dewijl. 2) Het woorddeel „Testa” ontbreekt hier.

3) De requestanten hebben het oog op de voortzetting van het werk van Eusebius door Ruffinus, o. a. gedrukt als L. X en XI van het werk van eerstgenoemde in de *Avtores historiae ecclesiasticae*, Bas. 1535, fol. Het in de aantekening bedoelde (L. XI [II], c. 6 (niet 5)) komt daar voor op p. 246. Ruffinus handelt over de verdrukking der Katholieken door de Arianen te Alexandrië en elders.

4) „Vertrecken” kan beteekenen: zich afzonderen (secedere). Zie Kilianus, *Ety-mologicvm*, p. 732.

5) Eusebius, *Historia ecclesiastica*, L. IV, c. 13 (in de ed. van H. Valesius, Amstelod. 1695, p. 102 seq.), bevat den brief van keizer Antoninus Pius („Ad commune Asiae”) over de vervolging der Christenen.

6) Verwijzing naar het *Decretum* van Gratianus, c. 2. D. XIV, in de uitgave van Friedberg, Lips. 1879, P. I, col. 33: *Que constitutiones valeant temperari, uel que non.*

So datmen by dien hen Supplianten ter causen van hare secrete vergaderinghen niet meer ooc en behoorde te reputeren voor scismaticquen, dan die vander primitiue heylighe // suyuer kercke. Dies te min: want ¹⁾ sy sulcx niet en doen wt *Fol. 204* schaemten haerder Religie ofte leeringhe, maer alleenlick wt *Secrete vergaderinghen vvt vreesen* vreesen der aenstaende perikelen: veel lieuer altyjts hebbende (waert moghelick) haer versaminghen int openbare te houden, mids dat ²⁾ sy hem ghenoech sijn ghetrootende ³⁾, dat alleene het aensien van dien, hen beurijden ende absolueren soude van die calumnieuse accusatien van so veel enorme ende leelicke delicten, daer mede hare vergaderinghen ghediffameert ende ghelastert werden. Ouermids datmen daer niet anders sien noch hooren soude, dan alle manierlicheyt ende suyuerheyt tot grootmakinghe des naems Gods, ende stichtinghe aller menschen, met ernstighe vermaninghe tot sinen dienst ende ghebeden voor allen menschen, ^h ende bysondere voor de *h Hie. 29. 8 Bar. 1. 11 1. Tim. 2. 2* salicheyt der C. M. midsgaders allen Magistraten van sinen weghe ghestelt, ende weluaren siner landen ende provincien. Also dat verre van daer is, dat sy Supplyanten tenderen soudent, om eenighe seditie, muyterie ofte rebellicheyt te maken *i Rom. 13. 1 Fol. 205* teghen ⁱ d'Oue-//richeyt van God almachtich inghestelt, gelijck sommighe quaetwillighe valschelick ende calumnieselick sijn versierende, als oft sy waren niet alleenlick muytmakers, maer oock moedwillighe vyanden der Ouerheyt, ende perturbateurs der ghemeyner ruste ende vrede, ontfangende alle sorte van quade ende boose menschen, daer nochtans het Euangelium (na het welcke sy haer leuen reformeren ende leyden) hen teenemale anders is leerende. Maer in contrarien van dien *k Matt. 22. 21 ende 17. 17 Rom. 13. 1 1. Tim. 2. 2 Tit. 3. 1 1. Pet. 2. 13* doruen sy Supplianten wel segghen, dat sy van te voren noyt soe wel verstaen noch gheweten hebben, ^k in wat reuerentie ende eere d'Ouerheyt te houden was, als deur middele der predication wt den heylighen woorde Gods voortgebracht.

1) „Dies te min: want” wil zeggen: En dit te minder, omdat.

2) „Mids dat” beteekent: dewijl.

3) „Sy hem ghenoech sijn ghetrootende” wil zeggen: zij hebben voldoende hoop.

Dwelcke sy supplianten nauvolghende, hen in allen saken submitteren ende patientelick verdraghen al het ghene dat by den Magistraten, tsy recht, oft onrecht, soe wel by de tyrannighe Inquisiteurs ende onlanckx inghedronghen Bisschoppen vanden nieuwen slaghe¹⁾, als andere ordinaire Rechters aen-

Fol. 206 gedaen wert: son-||der datmen inder waerheyt beuinden sal, dat sy in eenighe saken hen daer teghen soudent oyt gheopposeert, ende veel min gherebelleert hebben, ofte Autheurs eenigher seditien ofte commotien gheweest sijn.

De gheloouighe sijn onbeschuldich in de steenvverpinghe.

Alsoe sy Supplianten oock gheensins te beschuldighen sijn, derhaluen²⁾ seker commotie op den vierden Octobris laetstleden Thantwerpen gheschiet, in het executeren Christophori Fabritij, Dienaer des goddelicken woords: doe sommighe personen met steenen gheworpen hebben, eensdeels door de onbehoorlicke executie, ende eensdeels deur d'importuniteyt der hellebardiers ende dienaers verweert sijnde: tot al welck (gelijck dat selue³⁾ improberende) sy noch raedt, noch daet ghegeuen, noch selfs daer van ghedacht hebben. Ende hoe wel sy Supplianten gheen seditie, oft dierghelijcke yet sijn committerende, daerom sy behoorden veruolcht, ghemolesteert oft ghestraft te werden, mids dien haer conuersatie, leuen ende leere (also men by der kennisse haerer saken beuinden mach) onbeschul-

Fol. 207 dich⁴⁾ is: so en mach nochtans hen so || veel niet ghebueren, dat sy thaerder defensie geraken, mids dien⁵⁾ d'Inquisiteurs, Monicken ende officiers sijner M.⁶⁾ wijs maken, datmen int procederen teghen hen Supplianten, als pretense hereticquen, schismaticquen ende seditieuse personen gheen reghel noch maniere van Iusticie en behoorde te obserueren.

VVaer deur coemt, ende daghelickx ghebeurt, dat die ghene die men vermoedt oft hoort van de gereformeerde Religie te wesen deur het aenbrenghen van sommighe onghehoofweerdighe

1) De bisschoppen van de nieuwe zetels door Filips II ingesteld.

2) Wegens.

3) Verbeterd uit „selme”.

4) Onschuldig.

5) Het wordt hun niet vergund zich in rechten te verdedigen, dewijl enz.

6) M., d. i. Maesteyt.

delateurs, als Papen, Monicken, ende eertijts ghereprobeerde Iesuiten ofte andere hypocriten (vyanden van de suyvere ende oprechte Religie) werden subitelick sonder voorgaende informatie, oft consent vanden VVedthouderen, by nachte ende ontiden in hare huysen bespronghen, gheapprehendeert, om hare medebroeders te bedragen ²⁾ seer scherpelick ghetormenteert, ende voorts int secrete gheinterrogeert by Papen ende Monicken, sonder int openbare gheuraecht ende ghehoort te werden. Ende ten laetsten werden sy, na langhe ende miserable gheuanghe-||nisse voor Recht ³⁾ ghebracht om ghecondemneert te werden, al teghen recht, ende eer haer sake wel ende behoorlick gheexamineert is. Also dat int generale alle defentien, beneficien ende subsidien van Rechten ende Priuilegien (die schelmen ende booswichten nochtans ghenieten) hen Supplianten ghesloten werden.

By der Theologische faculteyt der Vniuersiteyt van Parijs den eersten Decembris 1564. Gheteeckent by Tourena ¹⁾. De veruolginghe verderft dese Nederlanden.

Fol. 208

Dwelcke causeert datter so veel onnoosel bloets ghestort wert, ende sine M. ontrieft ende ghepriueert van soe vele sine ghetrouwe ende dienstbare ondersaten, ende bysondere van vele wijze ende gheleerde mannen, cooplieden ende andere constighe gheesten die dese nederlanden wel soudén mogen verchieren ende doen floreren, so in de letteren, coopmanschappen, handwercken, als andersins. Also dat daer deur de negotiatie, hanteringhe, agriculture ende consten (daer op dese landen gheheel sijn staende ⁴⁾) ghetransporteert werden in vrcemde omliggende landen ende Prouincien: al tot indignatie van God almachtich, ende grooten achterdeele ⁵⁾ siner M. ende weluaren deser landen. VVaer wt noch || veel meer andere

Cause ende oorspronck der veruolginghe ende bloestortinghe der gheleuigen

De veruolginghe bederft dese Nederlanden.

Fol. 209

1) De requestanten hebben het oog op eene uitspraak van de Theologische Faculteit te Parijs van 1 Dec. 1554 (niet 1564), waarin de Jezuiten-orde veroordeeld is. Het stuk wordt aangetroffen bij C. E. Buleus, *Historia universitatis Parisiensis*, Par. 1673, fol., T. VI, p. 616 seq.; ook bij C. Duplessis d'Argentré, *Collectio iudiciorum de novis erroribus*, Lut. Par. 1728, T. II, p. 368 seq.

2) Bekend maken, beschuldigen.

3) Voor Recht, *d. i.* voor de rechtbank.

4) De schrijver bedoelt dat de welvaart dezer landen daarop is gevestigd.

5) Schade.

gheschepen¹⁾ zijn te rysen, ten sy dat by uwer Excellentie ende Eerweerdicheyt in tiids daer inne voersien werde. Bid-
 1 Es. 49. 23 dende daeromme seer ootmoedelick, dat uwer E.¹ als Voes-
 m Gal. 6. 10 terheeren^m ende huysghenooten des gheloofs, tot voorderinghe des heylighen Euangeliums, ende suyueren Gods dienst, belieue voor hen Supplianten te intercederen aen siner Maies-
 Eusebius hist. teyt, ghelijc Plinius secundus gouverneur, in tiden van per-
 eccl. lib. 3. secutien (hoe wel hy geen Christen was) aen den keyser
 cap. 33²⁾. Eu- Traianus ghedaen heeft: ten fijne dat sine M. aenhoorende
 trop. lib. 10³⁾. het ghecrijsch ende versuchten van so groote eene menichte siner armer ondersaten, implorerende sine hulpe ende barm-
 Euseb. hist. herticheyt, ende nauolghende d'exempel van den voornoemden
 Eccl. lib. 4. keyser Troianus⁴⁾, Adrianus, Antonius⁵⁾ Pius ende meer andere,
 cap. 13⁶⁾. belieue de kennisse haerder saken in handen te nemen, ende ooc mede te mitigeren de rigoureuse Edicten tegens hen onder tpretext van heresie ghestatueert. Ende dat hen Supplyanten
 Fol. 210 toeghelaten wer-||de vryelick ende paeyselick te leuen nae de suyucere ende ghereformeerde Religie, sonder ter causen van dien eenichsins ghemolesteert ofte veruolcht werden. Ofte ym-
 mers dat ten minsten gheordineert werde, datmen teghen hen Supplianten ter causen voorscreuen anders niet en procedere, dan na den ordinaire train van de gheschreuen weerlicke Rechten, ende Priuilegien van dese landen. Twelck doende sult grooten lof ende eere behalen⁷⁾, niet alleenlick by den menschen, maer oock by God almachtich ende allen geloouighen: daer deur sy Supplianten verwect sullen werden dies te meer ende vierigher God te bidden voor de salicheyt ende weluaert uwer E. ende der ghemeyner weluaert. Desen 7. Nouembris. 1564.

1) „Gheschepen” is hetzelfde als „gheschapen” en beteekent hier: bestemd.

2) Eusebius, *Historia ecclesiastica*, L. III, c. 33 (in de editie van Valesius, Amstelod. 1695, p. 84 seq.), behandelt de correspondentie tusschen Plinius Secundus en Trajanus.

3) Eutropius, *Historiae Romanae Breuiarium*, Bas. [1554], Lib. VIII (niet X), p. 94 seq., 98 seq., handelt over de keizers Trajanus en Antoninus Pius, en prijst hunne rechtvaardigheid en humaniteit. Zie in de recensie van Droysen, *Monumenta Germaniae, Auctores antiquissimi*, Berol. 1879, T. II, p. 136 sqq., 140.

4) Lees: Traianus.

5) Lees: Antoninus.

6) Eusebius, *Historia ecclesiastica*, L. IV, c. 13 (in de ed. van Valesius, p. 102 seq.), bevat den brief van keizer Antoninus Pius „Ad commune Asiae” over de Christenen. Zie boven, blz. 406, aant. 5.

7) Verbeterd uit „hehalen”.

Van de ontslakinghe ¹⁾ ende
verlossinghe Oliuerij Bockij.

Et is nu tijt beminde Leser dat wy keeren tot den anderen geuangen, Oliuerius genaemt: den welcken wy tot hier toe achtergelaten hebben, om alle dinghen in // bequamer ende geschicter orden te verhalen. Dese heeft *Fol. 211* dan ooc insgelijcx van Papen ende Monicken grotelicx aengheuochten ende ghemolesteert geweest. Want desen gheschoren hoop vlooch den Steen wt en inne, min noch meer dan eenen hoop byzwermen, ende dit al a om Papistgenoten van vrome Christenen a Matt. 23. 15 ende godsalighe mannen te maken, op dat sy naderhand daer van mochte roemen ende glorieren, ghelijck oft sy een groot, schoon ende heerlick faict, victorie ende bekeeringhe gedaen hadden. Maer ghelijck sy op den eenen niet en hebben connen winnen (daer van ghenoech ghehoort is) also en hebben sy ook op den anderen (daer van wy nu spreken) geene victorie connen vechten. Want desen Oliuerius en heeft met den Papen ende Monicken niet willen te doene hebben, maer als een wijs ende voorsichtich man heeft hem op den Palsgrauē ²⁾, als op sinen ouerheere, in wiens dienst hy oock was, beroepen. Sijn vrienden hebben van stonde aen te poste brieuen aen den Palsgrauē ghesonden, vertoonende sijne gheuangenisse om hulpe ende bystant supplicerende ende ootmoedelick begheerende, dat siner F. G. ³⁾ belieuen wilde voor den gheuangen, sinen onderdanighen dienare te intercederen. //

Hi beroept
hem op den
Palsgrauē.

Als de Palsgrauē sulcx ghehoort ende verstaen hadde, so heeft *Fol. 212* hy op den staenden voet ende sonder eenighe dilatie, als een vierich De Palsgrauē sendt een le-
ende godureesende Vorst de sake ter herten ghenomen, ende eenen gaet tot Ant-
Ambassaet van sinen secreten rade met brieuen tot Bruessel aen verpen ende
den edelen Heere van Egmont ⁴⁾, ende tot Antwerpen aen den Bruessel.
Marcgrauē wtgesonden. Daer en bouen heeft hy noch naderhandt Egmond.
(ter begheerte ende versoecke van sinen legaat, die de sake op deser wise ten effecte noch niet wel conde brenghen ende bequamelick wtcrechten) aen het Hof ghescreuen. Waer wt men claelick mercken mach sinen godsaligen yuere ende groote liefde tot God ende sine ondersaten, tot de suyuer leere ende gerefor-

1) Loslating, vrijlating. — Vergel. in de *Voorreden* (quat. A, bl. 5 v; boven, blz. 287): slakinge ende verlossinge.

2) Frederik III, bijgenaamd de Vrome, keurvorst van den Palts (1559—1576). Vergel. *Bibl. ref.*, Dl. IV, blz. 99, 455, 476, 487.

3) „Siner F. G.” wil zeggen: siner Fürstlichen Gnaden.

4) Lamoraal, graaf van Egmond, lid van den Raad van State.

meerde religie, twelck hy oock allesins in het reformeren siner kercken ende scholen wel betoocht ¹⁾, soe dat hy ten rechten den tweeden Iosias ende Ezechias, ^b ende een vroem voesterheere der Christelicker Ghemeynte mach genaemt werden. Wy willen wel hertgrondelick allen Coningen, Princen, Hertoghen, Grauen, Vorsten ende Heeren sulc een gemoet ende herte, sulcke viericheyt ende yuer, sulcke liefde ende goduruchticheyt ghewenscet hebben. Maer (eylacen) weynige volgen sine voetstappen na, dwelcke met weenen-

Fol. 213

den oogen // te beclaghen is. Wy sijn oock sulcke eene genade Gods onweerdich om onser sonden, boosheys, ende ondancbaerheys wille, ^c door welcke wy verdienen kinderen ende vrouwen tot Ouerheden te hebben, ^d ende met godloose ende bloetghierige tyrannen, ^e ende hypocritighe ouerhoofden ³⁾ vanden Heere gestraft te werden. Maer wy willen weder tot onsen propooste keeren

Dese Legaet dan heeft ten eynde na langhe sollicitatie, moeyte ende arbeyt (ghelijck hy een vroom ende dapper man was) den gheuanghen op den eersten dach Septembris wt hechte van vangenisse ⁴⁾ door Gods ghenade ende goeden wille gecregen. Maer de gheuanghen was so cranck, miserabel ende qualick ghestelt in sijn leden, dat hy nauwelick voortgaen en conde, gelijc hy ooc in sine banden een wile tijts geweest hadde. Ende daer na wert hi van daghe te daghe meer ende meer crancker, so dat hi ten laetsten gheheel lam, machteloos ende spraekeloos werdende, niet beter dan voor doot te rekenen ende achten was. Alsoe was den goeden ioncman een lange wile seer iammerlick gestelt, ende is te vreesen (ghelijck hy noch tot den daghe van heden daer doer ghequelt is) dat dit quaet niet lichtelick ophouden sal. Daer is groot vermoeden, stercke ende vehemente suspitie, ende geen // cleene opspraeck onder tvolck, dat dese sine quale wt fenijn hem op den steen ⁵⁾ ghegeuen soude gesproten sijn, ende sinen oorspronc hebben: waer toe die eerweerdige vaders, die hem in siner gheuanghenisse quamen besoecken niet te heylich noch te costelick ⁶⁾ sijn. Ghelijck sy wel eertijts den Keyser Henrick haer heylich Sacrament des autaes (so sy dat noemen) met fenijn hebben doruen ingeuen tot een dootlick verghift ⁷⁾. Want haer is leet, datter een godureesende man op der aerden leeft.

Fol. 214

Den keyser
Henrick.
Platina in vi-
ta Clementis
quinti.

God straft ons met godloose Ouerhoofden om der sonden vville.

c Esd. ²⁾ 3. 3
d 1. Sam. 8. 4
10.

Esa. 1

e Iob. 34. 30
De Legaet vvas een dapper ende vierich man.

Oliuerius vverdt den eersten Septembris verlost.

Hy is seer sieck ende cranck.
Suspitie van feningeuinhghe.

1) Toont.

2) Lees: Esa.

3) Opperhoofden, regeerders.

4) „Hachte” (of hechte) wordt door Kilianus (*Etymologicvm*, p. 208) verklaard als „apprehensio, comprehensio, vincula”. — Hechte van vangenisse *d. i.* strenge gevangenschap.

5) Op den steen, *d. i.* in de gevangenis.

6) „Costelick” beteekent hier: pretiosus (précieux). De bedoeling is: zij zouden het niet beneden zich achten.

7) Platina spreekt niet in zulken stelligen zin (*De Vitis ac Gestis Summo-*

Hoe vromelick ende Christelick dat hem desen godsaligen ioneman in siner geuangenisse gedragen heeft, en willen wy hier met vele woorden niet verhalen, mits dat hy noch in leuen is, op dat wy niet en schinen met den leuenden te prijsen, prijs ende danc by hem te soecken. Maer nochtans, op dat wy de eere Gods ende sijner heylicher waerheyt niet te cort doen, soe moeten wy warachtelick van hem getuygen, dat hy van herten ghemoet ¹⁾ was om den Heere Iesum vrymoedelick te beliden, ende voor den seluen ende sijns woords ghetuyghenisse sijn leuen te verlaten, so waer ²⁾ hy deur des Palsgrauen autoriteyt niet en conde verlost werden. Dit is claer ende blijckelick wt eenen Latijnschen brief, daer hy onder anderen woorden aldus is scriuende.

Indien daer eenige hulpe vanden Palsgrauē coemt (vanden welcken ick so veel verhope, alst gheoorloft is vanden menschen te hopen, a ende als Daud van Ionatha verhoept heeft) so is het goet, indien niet, ende God den ghenadigen Vader (tot wiens dienst ick my gheheel ouerghegeuen hebbe) belieft ende goet dunct, dat ic de belidinge mijns gheloofs niet alleenlick met den monde doe, maer oock met den bloede versegehele, soe ben ick doer Gods genade bereyrt metter daet te bewisen, dat ick ben wt den ghetale der ghenen, die de eere Gods lieuer ende weerdigher hebben, b dan vader, moeder, kinderen, huysvrouwe, ia dan haer leuen selue. Ick en twyfel niet, oft God salt al doen tot eere sijns goddelicken naems, ende voorderinghe miner eewiger salicheyt. c Die het goede werck in my begonnen heeft, die sal ooc sijn eygen werck (weet ick wel) na sinen goeden wille in my (d al ben ick een swac ende teer vaetken) volbrengen. Hier van ben ick versekert in miner consciencie e doer den heyiligen Gheest, die ons ghesalft ende versegelt heeft: f ende dese seker hope ende vast betrouwen is in den schoot mijns herten onbeweetchlick gheleyt.

Hier wt mogen wy claerlick mercken, dat Oliuerius tot beyden, namelick tot le-//uen ende steruen door die genade Gods bereyrt, ende wel te vreden was, in al het ghene dat die Heere met hem dede. g Want hy was versekert doer dat ghetuygenisse des gheests Christi, dat dit teghenwoordich cruyce h doer den goeden wille

Fol. 215

Een stuck des briefs Oliuerij Bockij.

a 1. Sam. 18.3
ende 20. 8,
ende 23. 16

b Mat. 10. 37

Luc. 14. 26

c Phil. 1. 6

d 2. Cor. 4. 7

ende 5. 1

e Rom. 8. 16

2. Cor. 1. 21.

22, ende 5. 5

Eph. 1. 13,

ende 4. 30

f Iob. 19. 28

Fol. 216

g Gal. 4. 4

h Mat. 10. 29

rum pontificum, 1664, s. l., p. 477): non sine suspicione dati a Florentinis veneni, subornato pollicitationibus et praemiis monacho quodam, qui ei Eucharistiam veneno illitam dederat, ut nonnulli scribunt. — Bronnen en literatuur over dit onderwerp zijn o. a. opgesomd door Gieseler, *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, Bonn, 1829, Bd. II, Abth. 3, S. 18, Anm. q; en door Von Hefele, *Conciliengeschichte*, bes. von A. Knöpfler, Freib. i. B. 1890, Bd. VI², S. 558, Anm. 3.

1) Gezind, geneigd.

2) So waer, d. i. voor het geval dat.

Gods tot sijnder salicheyt hem opgeleyt was. Dus heeft hy hem seluen gheheel met siele ende lijue in de handen des Heeren ouergeuende, ende gheene onbehoorlicke middelen des verlossinghe plaetse gheuende, stantuaestelick by der waerheyt gebleuen, lanemoedelick verwachtende de coemste ende hulpe des Heeren, welcke hem ooc God (so voren gheseyt is) ⁱ te sinen tide heeft laten blijcken. Want hoe wel de vyanden des waerheys alle neersticheyt deden, om hem van der aerden wech te helpen (ghelijc sy naederhand Christophorum ghedaen hebben) so heeft hem God doer sine cracht tegen den danc siner vianden ^k wt haren handen verlost.

ⁱ 2. Cor. 6. 2
Esd. ¹) 49. 8
^k Act. 12. 11
Daniel 6. 22

Also laet die Heere somwilen den sinen in het liden ende cruyce comen, ende verlost daer wt, op dat hare stantuaesticheyt, ghelooue ende getrouwicheyt, eyndelinghe op dat Gods waerheyt ende bystandicheyt inden cruyce openbaer werden. ¹ Ten anderen, op dat die geloouighe sekerlick weten, dat alle cruyce ende liden alleene

Fol. 217 van // den Heere, als door sine beschickinghe, ende niet by geualle, oft listicheyt der vyanden Christi, ouer hem ghescieden. Ten derden so wilt God daer mede te kennen geuen, dat hy den sinen, die op hem betrouwen, teghen alle wijsheyt ende meeninghe des vleesschs, oock wt het midden des doots, perijckelen, geuangenissen ende banden verlossen can. Ten laetsten op dat hy ons met leuendighen exempelen leere, dat niemant, hoe benijt ende veruolcht hy vanden menschen sy, ia al ware hy schoon inder vyanden gewelt, voer dat ghetuygenisse Christi opgheoffert sal werden, ^m soe verre hy van God tot dien getale niet beschiet ende voorsien en is: twele wy in Oliuierio, als in een claer voerbeelt ende spiegel hier moghen aenschouwen.

Daerom lieue broeders laet ons allen tijt vrymoedich sijn om die waerheyt Gods te verbreden ²), ende met aller stantuaesticheyt te beliden, vastelick gheloouende dat ons niet quaets sonder den wille Gods ouercomen sal. Ende al ist dat ons somtiden gebeurt voor den name Christi in handen ende banden der godlooser te comen, laet ons geene onbehoorlicke middelen, als door versakinghe ende veynsinge onses gheloofs soecken, ghelijck de sommighe doen, *Fol. 218* waer doer sy hen seluen, ⁿ ende dat // Euangelium Gods tot schanden maken. Maer laet ons lieuer in alle volstandicheyt voortuaren, ende des menschen sone niet alleenlick met der herten, ^o maer ooc met den monde ende metter daet beliden. Want wy weten doch dat God sinen heyligen wille, tsy inder doot, tsy in het leuen, na sijn gheliefte ³) volbrenghe sal. Isser eenige plaetse

ⁿ Esd. ¹) 52. 5
Ezec. 36. 20
Rom. 2. 14

^o Psal. 116. 10
Rom. 10. 10
2. Cor. 4. 13

1) Lees: Esa.

2) „Verbreden” is hetzelfde als „verbreyden”.

3) Welbehagen, welgevallen.

der verlossinghe, die en sal niemant verhinderen ¹⁾: indien de name des Heeren deur onse doot moet groot ghemaect sijn, wie syn wy doch, ^p die den wille gods wederstaen? de Heere Christus Iesus ^{p Rom. 9. 19} dan gheue ons allen vroemheyt ende volstandicheyt, als wy om sijns naems wille geuanghen werden: op dat de name Gods ghepresen, ende zijn heylich woort daer deur verclaert werden. Amen.

Besluytinghe deser Historien.

Vt dese Hystorie beminde Leser, op dat wy de selue sonder eenich profijt ende vreucht niet en lesen, sullen wy van sommighe dinghen vermaent, gheleert ende ghe-
waerschouwet werden. Ten eersten, dat wy ons neerstichlick wachten sullen voor Papen, Monicken, Iesuyten, ende voor alle andere dierghelijcke ^a valsche Propheten, ende verleyders der Pausse-//licker secte, hoe schoonen schijn der godsalicheyt sy oock voorwenden, willen wy niet bedroghen werden. Want wy mercken doch claerlick, dat haer herte, ghedachten, neersticheyt, ende al wat sy doen, tot gheene andere saken tenderen, dan om den Christenen in liden ende verdriet te brengen, ia vander aerden wech te helpen: twelcke sy aen so menich vroom man, ende ^{nv} in sonderheyt aen Christoffel ende Oliuier openbaerlick bewesen hebben. Ende want sy inwendich gripende woluen zijn, so en sullen wy ^b haer schoone woorden, beloften ende valschen schijn niet gheloouen, wetende dat haer ghemoet inwendich altijts bloetghierich is, ^c vol haets ende nijts, vol gheueynstheys, bedrochs, verraderie, moords ende aller quaetwillicheyts, al ist dat sy deur haer schaeps cleederen, dat is, deur eenighen goeden schijn, haren bloedighen aerd somwylen bedecken willen. Om deser oorsaken wille moeten wy ons niet min voorsichtich houden, voor alle godloose menschen ende vijanden Gods, int generale als in sonderheyt de Papisten zijn, die allesins waken, (die eene wt haet der waerer Religie, de andere om den Papen ende Monicken te behaghen, ende de derde om profijts oft eeren wille) om die eenuoudighe schapen Christi te behoreken ²⁾, // verraden, ende in handen ende banden te brengen. Van sodanighe verraders is de werelt ^{nv} vol, ende op dat sy by auontueren niet ontbraken, so werden sy in allen steden, dorpen, ende plaetsen van Papen, Monicken, Inquisiteuren, ia van de Ouericheit selve wtgemaect ³⁾, ghehuert, verweect

a Deut. 13. 3

Hier. 23. 16

Matt. 7. 15

ende 24. 4.

Rom. 16. 17

Collos. 2. 8

2. Pet. 2. 1

Ind. 1.

1. Ioan. 4. 1

Fol. 219

V Vaerschou-

vinghe.

b Rom. 16. 17

c Rom. 1. 29

Fol. 220

De vverelt is
vol verraders.

1) De schrijver bedoelt: is er uitzicht op vrijlating, dan zal geen menschelijke macht haar kunnen beletten.

2) Beluisteren.

3) Gereedgemaakt, verschaft.

ende onderhouden, ghelijck wy leuendighe experientie hier af ghe-
 Nota. noech hebben. Ick wil hier noch verswighen, dat sodanighe verraders loonen inder landen ende steden rekeninghe onder de present wijnen gherekent werden ¹⁾, niet sonder groote schande der Ouerheit, deur wien vele persoonen tot verraden verweert sijn. Ende dat meer is, tis velen kennelick, dat sommige cloosters voor haer verraderie iaerlicx pensioen, oft sekere somme van penninghen, van Sconinex ofte der steden weghe ontfanghen, twelcke quansuys onder tpretext van misse wijnen ²⁾ ofte andere dierghelijcke verborghen manieren, in rekeninghe ghepasseert wert. Ick weet oock wel, ende lieghe niet, dat diuersche Monicken ende Papen groote sommen van penninghen ghetelt sijn gheweest, voor dat sy sekere godsalighe mannen verraden hadden. Maer wat willen wy hier van vele spreken? ick derf voor de waerheyte affirmeren, dat in sommige steden, die Mo-//nicken selue, ende bysondere de Iacobiten,

Fol. 221
 Commissie tot
 betalinghe
 des verraders.

De Monicken
 sijn des Ouer-
 heyts ouer-
 cheyt.

diemen predicheeren naemt, van des Magistraets weghe tot betalinghe ende administratie der verraders ghecommitteert sijn, so dat al tghene dat sy ter sulcker causen verschieten in rekeninghe moghen brenghen, twelck hen oock aldaer tot den laetsten penninck toe valideert ende gherebourseert wert. Summa, die verleydinghe des Antechrists heeft nv so verre d'ouerhand ghenomen, dat de Monicken ende Papen in sulcke ende meer andere ontallicke saken doen wat sy willen sonder het consent, ia bouen het consent der Ouerheyte, so dat sy nv om de waerheyte te spreken, gheene Ouerheyte meer en sijn, dan alleenlick der Monicken ende Papen dienst-knechten, deur wiens raed, beuel ende dreyghen sy den armen Christenen dus iammerlick veruolghen ende dooden. Ick late een yeghelick by hem seluen bedencken, oft dit niet warachtich is. Maer wy willen sulcx nalaten tot bequamer tijt. Eyndelinghe soe staet ons oock wel toe te siene, dat wy gheene menschen, tsy mannen oft vrouwen, die hen Christenen veynsen, ende die liefde ende viericheyt tot der waerheyte toogen ³⁾, ofte die ten minsten gheene vyanden schijnen, te haest gheloouen noch betrouwen. Want *Fol. 222 4)* deur de sulcke werden die arme // Christenen den meerderen deel bedroghen, die andersins deur openbare vyanden niet bedrogen werden. Daerom moeten wy met aller voorsienicheyt ende na de ^d vermaninge Christi als serpente wandelen in dese godloose werelt, als midden onder scorpionen ende woluen, wetende ^e dat

d Mat. 10. 16
 e Amos 5. 13
 Eph. 5. 16

1) Het loon der verraders wordt in de rekeningen van gewesten of landen geboekt op den post: geschenken in wijn.

2) Misse wijnen, *d. i.* wijn voor de mis.

3) Toonen.

4) In den druk staat: 122.

de daghen quaet ende veruaerlick, ^f ende de tiden periculeus sijn, ^f 2. Tim. 3. 1 in de welcke soe menich vroem man deur verraderie aen den hals coemt ¹⁾).

Ten anderen werden wi hier vermaent, datmen in dese Cruyskercken meerder regard, acht ende sorghe hebben, ende draghen sal ouer de Dienaers des woords ende herders der Christelicker Ghemeynten: de welcke men by alle man ende vrouwe niet so lichtelick brenghen sal: noch oock de selue lasteren, schelden ende oordeelen, als sy sulcx weygheren, oft daer inne niet terstont bewillighen, ghelijck oft sy gheen viericheyt ende liefde hadden, ende der sielen salicheyt niet en sochten: oft dat sy te vreesachtich waren: eyndelinghe dat sy als valsche Propheten ende verleyders haer leere niet te proeue en dorsten stellen. ^g Maer wy sullen de sulcke om haers werex ende ampts wille in grooter weerden ende reuerentie houden, lief hebben, onderdanich sijn, ende ernstighe sorghe ouer hen dragen: ^h nademael sy voor onse sielen waken, als die reken-/schap daer voren inden grooten ende veruaerlickendach des oordeels sullen gheuen: ⁱ op dat wy hen niet en bedroeuuen ende flaumoedich maken, in groot perijckel ende gheuaerlicheyt brenghen: ende den thoorne Gods ouer ons eyndelinghe verwecken.

Het is claghelick dat alle secten ende rotten haer ^k valsche herders, verleyders ende sielmoorders in meerder eere ende weerdicheyt houden, dan de Ghemeynte Christi haer godsalighe, ghetrouwe ende vrome Dienaers ende warachtighe herders, ^l die de heere Christus Iesus deur zijn genade tot haerder salicheyt ouer hem gestelt heeft

Ten derden sien ende mercken wy in deser Historie, als in eenen spiegel, den stand, condicie ende ghestaltenisse der vromer ende ghetrouwer Dienaren Christi Iesu, ende aller geloouigen: ^m namelijk hoe dat alle die Christum suyuerlick leeren, vrymoedelick beliden, ⁿ ende godsalichlick willen leuen, veruolginghe liden, ende alle mans roof werden.

Ten vierden wert ons hier openlick bewesen, hoe dat God de sine, die op hem betrouwen, ⁿ nemmermeer is verlatende, maer inden wtersten noot ende in alle benautheyt helpt, troostet, stercket, ende deur volstandicheyt tot goeden eynde brenghet. Derhaluen werden wy ten laetsten hier deur gheleert ende vermaent, ^o alle ons be-/trouwen op God te stellen, ende onsen toevlucht alleene tot hem te nemen: ^p niet met vleesch ende bloet te rade gaende, maer met Gods gheest ende woort, ^q die de alderbeste raedsheeren

^g Phil. 2. 29
¹ Th. 5. 12
¹ Tim. 5. 17
Heb. 13. 17
^h Ezech. 3. 18
19, ende 33. 6
Fol. 223
ⁱ Heb. 13. 17

^k Hier. 23
Ezech. 34
^l Act. 20. 28
Eph. 4. 11.
12. 13. 14. 15

^m 2. Tim. 3.
12.
Esa. 59. 15
ⁿ Es. 49. 8
15. 16
Deut. 31. 6
Ios. 1. 5
Heb. 13. 15
^o Es. 28. 16
Ps. 115. 9. 10
Rom. 10. 11
Fol. 224 ¹⁾
^p Galat. 1. 16
Mat. 16. 17
^q Ps. 119. 24

1) Aen den hals coemt, *d. i.* om het leven komt.

2) In den druk staat: 124.

r 1. Cor. 7. 20 zijn: eyndelinghe dat wy, een yeghelick in r sinen roep ¹⁾, Gode
 Eph. 4. 1 ghetrouwelick ende eenuoudelick dienen, ende vrymoedelick in sine
 Phil. 27 ²⁾ wegghen wandelen, wel wetende dat wy ^s in de crachtighe hand
 Coll. 1. 10 Gods besloten zijn, ^t die ons bewaert ghelijck den appel sijnder
 s Esd. ³⁾ 49. 16 ooghen, sonder wiens wille ouer ons niet en gheschiet, ^v soe dat
 t Zach. 2. 8 oock de hayren onses hoofts alle getelt zijn. ^x Want hy is de Heere
 v Matt. 10. 30 oock de heyrsharen, ^y wiens machtighe heerschappie alle creatueren
 x Zach. 1. 17, ende 2. 8 ende gheschapen dinghen onderworpen zijn. ^z Hy is oock eenen
 Esd. ³⁾ 6. 3 goeden ende barmhertighen Vader, die ons in Christo Iesu sinen
 y Heb. 1. 3 beminden Sone, onsen ghenadighen Heere, ende eenighen salich-
 z Ioan. 3. 16 maker hertgrondelick bemint. Daerom sullen wy met aller vry-
 Rom. 8. 32 moedicheyt na de waerheyt ende woort Gods wandelen, versekert
 Ephe. 1. 5 dat hy ons allen tiden by is, ende ons met grooter sorghen be-
 waren wilt ende can. Ende al ist dat wy om zijn woort eenighe
 a 1. Cor. 10. 13 veruolginghe ende cruyce deur sinen wille liden moeten, ^a so sal
 2. Pet. 2. 9 hy des selfs ⁴⁾ een goede wtcoemste gheuen, tot siner eeren ende
 onser sielen salicheyt. //

Fol. 225 Dese vruchten ende profijten deser teghenwoordigher Historie
 b Psal. 115. 1 sullen wy neerstelick aenmercken, ^b ende God de eere alles goets
 Daniel 9. 7 gheuen: ^c die gherechtich is in alle sine wegghen, ende heylich in
 1. Tim. 1. 17 alle sine wercken: ^d die alleene wonderbare dinghen ende heerlijcke
 c Psal. 119. 75 daden werct: die ^e wonderbaer ende heerlijk in zijn wtuercoren
 ende 145. 17 Heylighen is: ^f die alleene te prijzen is in der eewicheyt. Amen.
 d Psal. 107, 16. 31,
 ende 106. 2
 ende 136. 4
 e 2. Thes. 1. 10
 f Rom. 1. 25,
 ende 16. 27
 2. Tim. 4. 18

Summa der Historien
 Fabritij in een liedeken begrepen,
 op de wijze vanden 44. Psalm:
 VVy hebben ghehoort, etc. ⁵⁾

A Ntwerpe rijck,
 O Keyserlijcke stede
 Niet ws ghelijck
 Ghy zijt nu ghêel in vrede
 V cooplien al

1) Roeping, taak.

2) Lees: Phil. 2. 7?

3) Lees: Esa.

4) Nl. van vervolging en kruis.

5) Ook dit lied wordt door Guido de Bres in het Fransch vertaald (p. 235—239) onder het opschrift: *Sommaire de l'histoire de C. Fabri mis en vers François, sur le Chant du 44 Pseu. Or auons nous:*Cite d'Anuers riche et puissante,
 De felicité iouissante....

*Zijn al Capharnaïten ¹⁾
 Dies die v God sal
 In den afgrond versmiten
 Tyrus heeft noyt ghedaen ²⁾, ||
 Tgheen dat ghy hebt bestaen
 Nochtans yst wel versoncken,
 Sydon quaet end verhoed
 En heeft noyt Christen bloed,
 Gheliick ghy doet ghedroncken.*

Fol. 226

*V tyrannye
 Sal die niet haest cessen?
 Verraderye
 Sietmen in v regneren
 V Pastoor boos
 Van onser vrouwen kercke,
 Met een wijf loos
 Legt zijn valscheyt te wercke.
 Symon is hy ghenaemt,
 End twijf is wel befaemt,
 Sy heet langhe Margriete,
 Der secten Ieswijt,
 Die daer brynghen altijd
 Gods kinders in verdriete.*

*Dit valsch wijf ghyngh
 Met een dobbelen gronde
 Een ouderlyng ||
 Groette sy met den monde
 Segghende vriend,
 Mijn gheest is seer verslaghen
 Goed raed my diend,
 Hoe ick God mach behaghen.*

Fol. 227

1) De schrijver denkt aan Joh. VI: 24—65.

2) Vergel. Matth. XI: 21.

*Ons paep de vuyl catijf¹⁾
 Verdruct my aerem²⁾ wijf
 End ghy weet doch de waerheydt,
 Hoorde ick eens aerm schaep
 V Dienaers met den paep
 Mijn herte voer wt swaerheydt³⁾.*

*Christoffel cloeck,
 Draghende Christum binnen
 Heeft sulck versoeck
 Aenghenomen wt minnen:
 Tweemaal dispuyt
 Hadden sy met hen beeden
 De paep den druyt⁴⁾
 Moeste met schanden scheeden.
 Doe heeft dat wijf gheseyt
 De paep my niet meer greyt⁵⁾,
 Vriend ick wil v aencleuen,
 Stelt my een ander dach ||
 Datmen v hooren mach
 Ick soecke deewich leuen.*

Fol. 228

*Daer werd ghestelt
 Ende eenen dach toe vercoren
 Maer twierd vertelt
 Den Marckgraef van te voren
 Dat hy als dan
 Neersteliick waken woude,
 End volghen an
 Daer dat wijf ingaen soude,
 Den tweeden Iulij vroech*

1) Onze pastoor, de vuile schooier.

2) „Aerem” is hetzelfde als „a(e)rm”.

3) Mijn gemoed zou uit zijn bezwaarden toestand verlost worden.

4) „Druyt” beteekent: vriendje, kwant, snaak. Zie Verwijs en Verdam, *Middel-nederlandsch woordenboek*, 's-Gravenh. 1889, Dl. II, kol. 447 v.

5) Behaagt, aanstaat, bevalt.

*Smorghens alst zesse sloech
Christoffel cloeck van daden
Quam daer als predicand
Dat wijf gaf hem de hand
End heeft hem soe verraden.*

*VWant corts daer naer
Quam de Marckgraef bloedghierich
En vingh aldaer
Den herder goedertierich
End leyde hem stranck ¹⁾
Opt steen, met veel tormenten
Op den pijnbanck //
Vraeghd' hy zijn adherenten.
Christoffel onuersaeght
Sprack wat ghy my oock vraeght?
Vraeght my nae mijn ghelooue
Christum heb ick bekent
Voor wyen ick hier present,
Gheue mijn lijf ten rooue.*

Fol. 229

*Tvierschaer sloot toe ²⁾
Daermen hem ghinck verwijsen
Christoffel doe
Seyde niet om volprijsen
Heer Schoutet, ghy
Moet Recht niet corromperen
Oft ick wil dy
Voor God gaen appelleren.
De Schoutet seer confuys
Riep, leerde ghy noyt t'huys?
In bosschen end velden mede?
Och iaick sprack hy God weet*

1) Stranck (of strengck), d. i. wreedelijk.

2) „Tvierschaer sloot toe” wil zeggen: de zitting der rechtbank begon.

*End my is oock seer leet
Dat ict niet eer en dede.*

Fol. 230

*De Schoutet quaet ||
VVilde sulcx van hem keeren ¹⁾ :
Met Sconincx placacet.
Maer Christoffel vol eeren
Sprack tot henlien,
Tplacacet gheeft v gheen voordeel
Dat sult ghy sien
Als ghy sult staen voor doordeel,
Als die basuyn sal slaen
Om loon nae werck t'ontfaen,
D'excuse werd seer sober.
Dus als Christoffel bleef
Men vierentsestich screef ²⁾
Den vierden van October.*

*Als hy ter dood
Siin offer sou volbrynghen,
VVt diepen nood
Sachmen de broeders synghen.
De Schoutet sprack
Tsa buel haest uwe sake,
Die hem doorstack
Daer hy stond aen de stake.
Als tghemeen volck dit sach
Het liep sonder verdrach ³⁾ ||
End smeten zom ⁴⁾ met steenen.
Maer tschaepken bleef vermoord
Verbrand en dan versmoord
Ist niet wel te beweenen?*

Fol. 231

1) Hij wilde de schuld van zich afwentelen.

2) In proza zouden de woorden als volgt gerangschikt worden : Dus bleef Christoffel als men vierentsestich screef.

3) „Verdrach” beteekent hier : uitstel.

4) „Zom” kan zoowel meervoud als enkelvoud zijn. De beteekenis is : sommigen smeten met steenen.

*Neemt dit voor danck
Heylighe Gods Ghemeente,
God sal eer lanck
Aensien uwe vercleente.
Ende Babel
Met tsweerd ziins monds verdommen,
Oock sult ghy snel
By hem int rieke comen.
Dus ghy Ministers coen,
En swiicht tot gheen saysoen ¹⁾
Op boudt Gods kercke schoone,
V mond sy een trompet
Om te leeren Gods wet
Soe criicht ghy tleuens croone.*

FINIS ²⁾. //

1) Geschikte gelegenheid; „oportunitas” (Kilianus, *Etymologicum*, p. 547).

2) Hier eindigt de vertaling van Guido de Bres.

a Heb. 13. 3
 Rom. 12. 15
 b Eph. 4. 12

Hier hebt ghy lieue Leser sommige troostelicke sendbrieuen, van diuersche Christelicke personen, aen den vroomen Martelaer Fabritium saligher ghedachten ghescreuen, tot vertroostinghe sijndet ¹⁾ banden: vvaer in ghy mercken meught den lieflicken troost, die de gheloouighe malcanderen inden nood sijn betoonende: *a* also dat sy met den gheuanghenen medeliden hebben, als oft sy selue gheuanghen vvaren. VVaerom sy oock alle mid-delen aenleggghen, *b* op datter gheene veruallinghe en come in de lidt-maten haers lichaems. VVy en hebben dese brieuen in de Hystorie niet vvillen stellen, op dat des lesers begheerte vanden sin der Hystorie niet te langhe en soude opgehouden vverden: lieuer hebbende de selue achter de Hystorie te voegghen, ende oock in sulcker orden, als die aen den voornoemden Martelaer ghescreuen sijn. Daer sijn noch vele andere brieuen aen den voornoemden Fabritium ghescreuen in sijnder gheuanghenisse: maer op dat vvy den leser met eenderley materie dicmaels voor te stellen gheen verdriet aen en deden, soe hebben vvy de sonderlicste ²⁾ alleenlick hier ghestelt. Ende de ghene die inden Latine ghescreuen vvaren, hebben vvy tot stichtinghe des lesers, so vvy best conden ³⁾, in nederduytsche ouergheset. VVy bidden den goedvvillighen leser desen onsen arbeyt in dancke te nemen. De ghenaede Gods sy met v. AMEN. //

1) Lees: sijnder.

2) De sonderlicste, *d. i.* de treffendste.

3) Zoo goed als wij slechts konden.

Troostelicke sendbrieuen.

Fol. 233

*Ghenade ende vrede van God onsen hemelschen Vader, deur sinen Sone
Christum Iesum sy met v lieue Broeder inden Heere. Amen.*

Ick en soude v lieue Broeder met gheene woorden connen wt-
drucken de groote droefheyt mijns herten, daer mede ick be-
uanghen was, doen ick verstont wt eenen brief mijns goeden vrients,
dat ghy met eenen gheleerden ende godsalighen ionckman ¹⁾,
Professoor (soe ick hoore) der Latijnscher spraken, in de schole
tot Heyderbergh ²⁾, deur de verraderie van eene vrouwe, in des
Marckgrauen handen gecomen zijt. Waerlick ick ben hier inne
bouen maten seer bedroeft gheweest, so oock met my desghelijcx
beswaert zijn alle godsalighe: hoe wel ick voor den Heydelberghschen
Professoor soe seere niet en vreese, ouermids des Palsgrauen groote
authoriteyt ende aensien. Maer dit was met eenen oock gheschreuen
(of het waer is, of niet, is my onbekent) dat ghy o Fabriti, tsy
wt vreesen des doots, tsy wt pine der tormenten, tsy deur beyden
te samen, de leere der waerheyt verloochent soudet hebben: dwelcke
het quade gheruchte grootelickx verarghert, ende de droefheyt mijns
herten vermeerdert heeft. Want hoe veel quaets ende // griefs
(indien sulcx waer is) hier wt spruyten sal, can een yeghelick
lichtelick verstaen, ende gheue v dit by v seluen te bedencken. Want
niet alleenlick die Papisten, ende andere openbare vyanden Christi,
maer ooc de Wederdoopers (die de strangste ³⁾ lasteraers ende weder-
partien der reynere leere sijn, ende die de wterlicke wandelinghe
bouen de gaue ⁴⁾ belidenisse des gheloofs stellen) sullen daer deur
de waere Ghemeynte Christi bespotten. V is wel bekend het ver-
keert oordeel des ghemeynen volcx, die om weynigher menschen
swackheyt ende afual de gheheele godsalicheyt met de salichma-
kende leere verachten ende verwerpen. Tware grootelickx van God te
wenschen, aenghesien de sake dus verre ghecomen is, dat ghi v

Een Broeder
verstaen heb-
bende de ghe-
uancenisse
Fabritij
scrijft ende
send desen
brief aen hem.
Oliuerius
Bockius Hey-
delbergh.
Palsgrae.

Fabritius
vvas berucht
van versa-
kinghe.

Fol. 234

Papisten.

VVederdoo-
pers.

Verkeert oor-
deel des ghe-
meynen
volcx.

1) Nl. Oliverius Bockius.

2) Hetzelfde als „Heydelbergh”.

3) Strange, *d. i.* wreed. Vergel. blz. 421, aant. 1.

4) Deugdelijk, rechtzinnig.

bejde cloecklick droeghet, ende de leeringhe uwes Meesters mannelicken voorstaende met den bloede betuyghdet. Ist dat ghy dit doet deur Gods gheest versteret sijnde (so ick hope dat ghy doen sult) so sal sodanich èene heerlicke daed de kercke Gods meer profijts ende ghewins aenbrenghen, dan ghy in alle uwe leuen herwaerts ende derwaerts reysende, predickende ende leerende ghedaen heeft ¹⁾ oft doen soudet. So vierichlick ende ghewillichlick wert

Fol. 235 ²⁾ de leeringhe van den ghemeynen voleke aenghenomen, als // sy sien dat de leeraers ende herders voor de selue, tot de welcke sy ander gheraden hebben, vroemlick haer leuen laten. Want de daghelicxsche eruarentheyt leert ende bewijst claerlick, dat het bloet der Martelaren het zaed der kercken is: waer wt somwilen nieuwe oprisen, ende waer deur de Euangelische waerheyt meer ende meer ouer alle de werelt aen den dach gebroght werd. Want ghelijck de vlamme des viers deur het blasen lanex so meer ontsteken ende gheweldiger werd: ^a also groeyt ende bloeyt oock de waerheyt des Euangelijs, wanneer daer om haren wille veruolginghen ende verdruckinghen gheschieden. Dat dit warachtich is, leeren ouer al so vele ende treffelicke exempelen, niet alleene der voorleden, maer oock deser teghenwoordiger tiden. Want hoe de

Tertull. apol.
contra gentes
cap. 45 ³⁾.

a 2. Tim. 2. 9
De vvaerheyt
vverd deur
het cruyce
verclaert ⁴⁾

b Exod. 1. 12
De vvaerheyt
is den palm-
boom ghe-
lijck.

waerheyt des Euangelijs meer ^b verdruct werd, hoe sy haer meer als den palmboom teghen alle packen ende lasten oprecht ende haer hooft opsteect. So dat by dien de grousame tyrannen met alle haer veruolghen, niet alleenlick haer wtsinnicheyt (waer af sy eenmael rekenschap sullen gheuen) te vergheefs ende sonder eenich profijt bewesen hebben, maer oock de waerheyt, welcke sy meynen te begrauen ende onder voet te houden, verre ende breed ouer de

Fol. 236 gheheele werelt ver-//breyden ende ontsteken. ^c Laetse dan rasen,

c Psal. 2. 1
De vvaerheyt
vverd deur
het cruyce
ontsteken.

d Mat. 13. 31

Marc. 4. 30

Luc. 13. 18

e Psal. 2. 1. 2

Act. 4. 25

laetse van gramschap briesschen ende tieren: laetse hemel ende aerde vermenghen, laetse haer quaetste ende beste doen: sy en sullen nemmermeer, nemmermeer en sullen sy dat Euangelische ^d mostaert saeyken, dwelc nv so vaste ghewortelt is, ende sijn tacken so wijd ontploken ⁵⁾ heeft ouer de gheheele werelt, noch deur veruaerlicke karckers ⁶⁾, noch deur pijnlicke tormenten, noch deur eenighe maniere des doots connen wtroeyen. ^e Laetse teghen Christum ende sijn rijke (soe sy willen) tsamen raedslaghen met alle hooch ghebooren Coninghen, Princen, ende gheweldighe Vorsten deser weerelt: laetse met nieuwe verdichte laghen, listen ende

1) Lees: hebt.

2) In den druk staat: 135.

3) Bedoeld is: Tertullianus, *Apologeticum*, c. 48 (niet 45). Zie boven, blz. 295, de aant.; 341, aant. 3.

4) Opgehelderd, aan het licht gebracht.

5) „Ontpluycken” beteekent: ontvouwen, uitspreiden.

6) „Karckers” is hetzelfde als „ker(c)kers”.

tormenten beuechten, bestormen, vermoorden ¹⁾, verbranden, ver-
smooren: laetse vry gheen maniere der onmenschelicker wreetheyt
nalaten: voorwaer sy en sullen nemmermeer ^f dat arm ende ver-
worpen rijk Christi connen ouerwinnen, innemen, raseren, ende
toenemale vanden fundamente werpen. ^g Want hoe wel de gantsche
weereit met alle haer macht terstont oprees teghen de leeringhe
des Euangelij, namelick ten tiden der eerster kercke, doe die noch
teer was, ende maer begonde te wassen: ^h als nv deur Philosophen,
die in allerley gheleertheit // vermaert waren, nv deur Sophisten, *Fol. 237*
die in disputation hartneckich bleuen, ⁱ nv deur Rhetores, die *i Act. 24. 1. 2*
bouen maten wel sprekende waren, nv deur tyrannen, die allerley
wreetheit bedreuen, nv deur Coninghen, Princen ende Ouerheden:
^k nv deur toooueraers: nv deur duyuelen, ^l die de Vorsten ende *k Act. 13. 8*
heeren zijn van deser weereit: sy en heeft nochtans niet connen *l Eph. 6. 12*
verhinderen, dat het woord des Euangelij die gheheele werelt *Coll. 2. 15*
niet deurgaen heeft. Want alle dese beroerten ende gheweldighe
baren heeft de cracht der Euangelischer waerheyt vromelick ont-
fanghen, onderstaen ²⁾, deurbroken, ouerwonnen. Ende hoe de ge- *Cracht der*
weldighe deser weereit met alle haer cracht, teghen die naecte, *vvaerheyt.*
bloote ende onghewapende waerheyt meer streden: hoe de selfde
lanx so meer alle landschappen des aertrijcx inghenomen ^m ende *m Matt. 24,*
ouer de geheele weereit haer verbreed heeft, tot die Gades ³⁾ ende *14.*
Indianen ⁴⁾, tot die Aphricanen, Barbarissche ende wterste volcken
des weerelts. Want so crachtich is de waerheyt, dat sy midden
onder alle perikelen, verdruckingen, pininghen, teghenspoed, ia oock
in het midden des doods selue lanx soe meer ontsteken ⁵⁾ werd, *n 3. Esd. 4. 35*
ende haer cracht baert ⁶⁾. ⁿ Daerom moeten alle dreyghementen *36. 38.*
der Coninghen, alle ghewelt der tyrannen, alle men-//schelicke *Fol. 238*
cloecksinnicheyt voor de waerheyt ter neder vallen. Sy en sullen
met alle haer bloedighe raedslaghen niet anders wtrecten, dan dat
sy de waerheyt, die noch verborghen ende weynighen gheopenbaert
was, die alleenlick in sommige hoecken, ende te huys sekrételick
ghepredict, ghehoort ende beleden was, veel claerlicker aen het
licht sullen brenghen, ende voor allen man openbaren. ^o O wel *o Matt. 5. 10*
salich ende geluckich zijnse dan, ende hondertfout geluckich, dien *1. Pet. 2. 19*
God gegeuen heeft, om zijns woorts wille te liden, ende vromelick *ende 3. 14,*
te moghen steruen. Dit behoorden, lieue Broeder alle godsalighe *ende 4. 14*

1) Verbeterd uit „vermoordne”.

2) De beteekenis is: zij is blijven bestaan, zij heeft dit alles over zich laten heengaan.

3) Waarschijnlijk wordt de Ganges bedoeld.

4) Verbeterd uit „Indianen”.

5) De briefschrijver denkt bij de waarheid aan een vuur, dat opvlamt.

6) „Baeren” wordt door Kilianus (*Etymologicum*, p. 30) verklaard als „ostendere, manifestare”.

p Rom. 8. 7, wel te ouerdencken, ende haers vleeschs wijsheyt, p die haer teghen
 ende 10. 3 de wijsheyt Gods altijd oprecht, aen deen side te stellen: maar in
 1. Cor. 1. 18. 21. sonderheyt de ghene q die deur den wille ende beschickinghe Gods,
 Iacobi 3. 15 tot verclaringhe ende verbreydinghe sins waerheys in banden ghe-
 q Mat. 10. 29 worpen werden. r Laet ten eynde ¹⁾ onse slaperich herte, wt sinen
 r Rom. 13. 11 diepen slape ontweert werden: laet ons alle s flaumoedicheyt des
 s Heb. 12. 12 ghemoeds laten varen: t laet ons alle becommeringen ende be-
 t Luc. 21. 24 roerten deser aerdscher dinghen achter rugghe werpen, op dat wy

eene so ghewichtighe, weerdighe, godsalighe sake, daer de salicheyt
 onser sielen aenhangt (hoe wel sy den lust onses vleeschs

Fol. 239 ²⁾ teghen // gaet) rechtsinnelick ³⁾ aenmercken. v Laet ons niet te
 v Galat. 1. 16 rade gaen, met de ghenegentheden ende goetduncken onses vleeschs,
 die seer schadelicke raetslieden zijn: maer laet ons lieuer
 voor ooghen stellen onser sielen salicheyt, het profijt der Chris-
 x 1. Pet. 1. 7 telicker kercke, ende eyndelinghe de eere Gods, x om de
 welke te verbreyden laet God somwilen de sine met verscheyden
 verdruckinghen gheoeffent werden. Hier toe behoorde ons wel die
 straffe spreucke Christi by Lucam te beweghen, daer hy aldus

y Matt. 10. 32 spreekt: y so wye my belijd voor den menschen, dien sal ick oock
 Marc. 8. 38 beliden voor God minen hemelschen Vader: maer so wye hem
 Luc. 9. 26, mijns en mijnder woorden schamet voor desen arghen ende ouer-
 ende 12. 8 speligen gheslachte, diens sal hem oock des menschen sone schamen,
 2. Tim. 2. 12 wanneer hy comen sal in zijn Conincrijcke met sinen heylighen
 z Mat. 26. 41 Enghelen. Dit moet ghy lieue Fabriti neerstelick ouerdencken,
 Loon der z op dat ghi uwe ghemoed, dwelc van natueren (ghelijck wy alle
 eevvigher sa- swack ende cranck zijn, ⁴⁾ voor alle aenuechtinghen ende sonder-
 licheyt. Vree- linghe voor de dood altijd verslaghen is, hier deur verstercket ende
 se der eevvi- tegen den toecomenden strijd bereydet. Ghy wert van allen syden
 gher verdoe- bedwonghen ⁵⁾ v vroemlick ⁶⁾ te houden: nv deur den loon der
 menisse.

Fol. 240 eewigher salicheyt, nv deur vreesen der ewi-//gher verdoemenisse.
 Ist dat ghy dese dinghen, die van elck anderen so verre versceyden
 zijn, tsamen gestelt ende vergeleken diepe insiet ende rippelijc
 ouerlegt, sy sullen v de sporen geuen om mannelick by der waer-
 heyt te bliuen. Laet verre van v varen alle slapheyt ende traecheyt
 a 2. Tim. 2. 3 des gemoeds: a maer schiet v seluen tot die tegenwoordige ver-
 b Mat. 10. 26, druckinghen ende op gheleghden cruyce. b Scuddet wt deur Gods
 28.
 2. Tim. 1. 7

1) Ten eynde, d. i. eindelijk.

2) In den druk staat: 139.

3) „Rechtsinnelick” beteekent hier: ernstig.

4) Hier behoorde een sluithaakje in plaats van eene komma te staan.

5) „Bedwonghen” heeft hier dezelfde beteekenis als het hedendaagsche „gedwon-
 gen” of „krachtig genoopt”.

6) Dapper, moedig.

genade die onedele vrees, welke onse herten van heerlicke ende cloecke daden ghemeenlick soect af te wenden, ende vyandelick vander waerheyt te verhinderen ¹⁾. Waerlick hy moet wel plomp ende onedele van herten sijn, die noch wt vreesen der helle, noch om den loon des toecomenden leuens beweeght en werd, om vrymoedelicke aller verdruckinghe, karckers, pijnbancken, ende eyndelinghe de dood voor den name Christi te verdragen. Ghy moet ghedencken ^c hoe groote vrueghe, ghelucsalicheyt ende vertroostinghe den ouerwinner nae den strijd nakende is: ^d ende in contrarien hoedanighe droefheyt, pine ende straffe den godloosen tyrannen te verwachten staet. O wonderbare veranderinghe der menschelicker dinghen. ^e De waere Christenen screyen, treuren, hongheren, ende dorsten hier: sy werden ghepinicht, // verdruct, ghelastert, ende als vuylicheyt der straten gheacht: eyndelinghe sy werden hier ghedood ende ghemoord, ^f die haer leuen na den reghel der Euangelischer waerheyt begheeren te schicken. ^g Maer sy sullen eenmael, als die heere Christus Iesus alle volcken des werelts sal comen oordeelen, wederom leuendich werden, ende de croone der onsterflicheyt ende eerlicheyt ontfanghen. In contrarien ^h die godloose tyrannen sijn hier in alle vrolicheyt ende ghenoechte des vleeschs: sy werden hier in eeren ghehouden ende leyden een lekker, sachte ende wellustich leuen. Maer (eylacen) sy sullen hier namaels desghelijcx deur een wonderbare veranderinghe, voor een corte ende tijdelicke genoechte, ende valsche blischap oneyndelicke pinen des doods ontfangen. Nv wel aen lieue Fabriti, op dat ghy de sake beter verstaen meucht, wilt een weynich uwe conditie met de hare vergelijcken ende vermanghelen ²⁾: dat is, legt roosen by doornen, goud ende siluer by lood. Want al ist dat sy nv teghen v haer tyrannie eenen cleynen tijd ghebruycken, weest ghedachtich i dat den dagh voor de deure is, ^k in den welcken ghy staen sult met grooter ghestadicheyt ³⁾ tegen alle uwe veruolgers, die dan verwondert sullen sijn, siende dat ghy onder Gods kinderen ghetelt sijt, // wiens leuen sy voor wtsinnich ende dwalende gheacht hebben. Nademael dan wy dusdanighe ^l beloften hebben der toecomender vergheidinghe, waerom soudent wy niet alle vrees van ons werpente, den name des Heeren stantuaestelic ⁴⁾ beliden, ende allerhande verdruckinghen, banden, tormenten, pinen, ia ooc de dood selue vromelicke verdragen? waerom soudent wy ons voor dese tyrannen, die doch maer arme menschen sijn, verschrieken, ^m wiens wreetheyt (al ware die noch so groot) niet voorder strecken can, dan

De vrees
verhindert
heerlicke
dadent.

Fol. 241

f 2. Tim. 3. 12
g 2. Tim. 7. 8
1. Cor. 15. 22
23, 42, 43,
49, 52.

h Iob. 21. 12
Amos. 6. 8
Ioan. 16. 20
Iacobi 5. 5

i Matt. 24. 23
Iaco. 5. 8. 9
k Sap. 5. 1

Fol. 242

l Heb. 11. 26,
ende. 12. 1

m Mat. 10. 28

1) Afhouden.

2) Omruilen.

3) Standvastigheid.

Verbeterd uit „stantuaestelic”.

ouer den dood des lichaems, het welke den doot euenwel eenmael
 n Mat. 10. 29 onderworpen is: ⁿ hoe wel sy selfs het lichame gheensins quetsen
 connen, ten sy dat het hen deur den wille Gods toegelaten ware.
 Want ghy moet vastelick geloouen ende versekert zijn, dat v dit
 teghenwoordich cruyce niet sonder Gods eewighe beschickinghe
 o Phil. 1. 29 ende voorsienicheyt toe ghecomen is. ^o Want God heeft v waer-
 p 1. Pet. 4. 12 licken vercoren van dat die werelt gemaect was, om voor sinen
 q Mat. 10. 17 name ende heylighe waarheyt de dood te liden. Maer dat v dit
 18. 21. 22, niet alleene toecoemt, betuyghen vele schoone ende heerlicke exem-
 ende 24. 9 pelen. ^p So dat niemant meynen sal, dat hem wat nieus gheschiet,
 Ioan. 15. 15, als hy voor de waarheyt ende gherechticheyt liden moet. ^q Want
 ende 16. 2 dat sulcx // den godsalighen ghebeuren soude, heeft ons Christus
 Fol. 243 van te voren gheseyt, wiens woorden wy ghedencken moeten, so
 wanneer dese weerelt gheweldelick tegen den Christenen opstaet.
 Ouerdenet lieue Fabriti, hoe vele duysent mannen, vrouwen, ionghers
 ende maechden, hare halsen voor die waarheyt vrymoedelick ge-
 r Heb. 11. 34, waeght ende den dood ouerghegheuen hebben. ^r Siet hoe vromelick
 36. 37. 38 dat sy verdraghen hebben verscheyden verschrickelicheden, manda-
 s Heb. 10. 34 menten, vierscharen, ^s confiscatien haerder goeden, verbanninghen,
 gheuanghenissen, tormenten, vieren, wilde beesten, ende dat het
 grouwelicste is, hoe onuersaechdelick dat sy verscheyden ende
 grousame manieren des doots, waer deur oock de aldercloecste ende
 mannelicste herten ouerwonnen soudent werden, gheleden hebben.
 t Matth. 5. 12 ^t Hier toe dienen in sonderheyt de heerlicke exempelen der Pro-
 pheten, Apostelen, ende Christi selue, de welke voor het ghetuy-
 genisse der waarheyt wonderlicke perikelen, quellinghen, smerten,
 ende eene schandelicke dood verdraghen hebben. Ghy sult dan uwe
 herte met haer exempelen verstercken ende wapenen, op dat ghy
 dit tegenwoordich cruyce, dweleke ghy met so vele goduruchtighe
 mannen, die voor ons geweest zijn, ghemeene hebt, verduldelick //
 Fol. 244 verdraghet. Grijpt eenen cloecken moet aen om desen teghenwoor-
 v 1. Cor. 10. 13 dighen camp vrymoedelick te ontmoeten, ^v niet twifelende, oft God
 en sal v een ghelucksalich eynde ende wtcoemste gheuen na zijn
 belofte. Ende hoe en soudet ghy niet vromelick ende ghewillich
 dit cruyce liden voor die reyne leere der waarheyt, daer ghi siet
 dat heden sdaechs die arme Wederdoopers by grooten hoopen
 met aller vrymoedicheyt verdraghen vele ende verscheyden ver-
 druckinghen, verbanninghen, karekers, pijnbancken, vier, sweerd,
 water, ende daer en bouen diuersche manieren des doots, ende dit
 alles (twelck claghelick is) voor leelicke ende lasterlicke dwalinghen?
 die niet alleenlick haer vaderland verlaten, anders ¹⁾ vrienden, wijf

De VVeder-
doopers liden
voor leelicke
dwalinghen.

1) Voorts, vervolgens.

ende kinderen, die wy naest God beminnen: maer oock haer eyghen leuen voor eenen valschen schijn ende ydel meyninghe der waerheyt ende godsalicheyt verachten, haten ende versaken? ghy sietse sleypen ¹⁾ ende trecken tot grouwelicke tormenten: ghy sietse voor gheenen dingen vreesen: maer alle pine vromelick verdraghen, daer deur oock een steenen herte beweeght ende ghebooght ²⁾ soude werden: soe dat daer inne vele menschen grootelick verwondert moghen sijn. O groote ende wonderbare lijdsaemheyt der Wederdooperen, ende // pryselicke vroomheyt, ware die voor de waerheyt. *Fol. 245*
 Aengesien dit also is lieue Fabriti, wy behoorden ons te schamen, dat ons desen catuigen ende dwalenden hoop, ons segghe ick, die de reyne ende ware belidenisse des gheloofs hebben, in vroomheyt ende lijdsaemheyt soude verwinnen, ende te bouen gaen. Och oft wy nae haer exempel onse slapheyt ende traecheyt opweeten, om also de leeringhe Christi ghestadelicken ³⁾ te beliden: om also het cruyce, liden ende den doot selue geduldelick te draghen. x Daerom x Heb. 12. 12 moeten wi affegghen onse al te groote slapheyt des ghemoeds, op dat wy voor die rechtsinnighe leere des Euangelij vrymoedich zijn ende geduldelick verdraghen, het ghene dat die arme menschen voor een ydele schaduwe der waerheyt bestaen te liden. Ende gheleijk sy deur eene onuerwinnelicke hartneckicheyt hare valsche leeringhen beschermen ende voorstaen, ende tonser grooter schanden, alle gheuoelen der smerten wtdoen: laet ons also de belidenisse onser leere, iae der leere Christi, v gelijc cloecke crijsch- y 2. Tim. 2. 3 knechten stantvastelick beschermen ende behouden, ist dat wy van herten z tot die voorgesette palen onser salicheyt willen comen. z Phil. 3. 14
 Maer wat willen wy hier toe vele woorden ghebruycken? ist dat ons de eere Chri-//sti ende onser sielen salicheyt ter herten gaet, *Fol. 246*
 laet ons alle neersticheyt doen met siele ende lichame, om den heerlicken ende eerweerdighen name Gods teghen den spot ende lasteringhe der quaetwillighen te beurijden.

Ten laetsten laet ons ouerdencken ende voor ooghen stellen de onuerwinnelicke ghestadicheyt veler Heydenen, ende in sonderheyt der Lacedemoniers, die voor de weluaert haers vaderlands, voor die ghemeyne vrede, ende oock dicmaels voor saken van gheender weerden (welcke sy wel hadden moghen nalaten sonder eenighe schade) niet alleenlick alle ghenoechte, weelde, ende wellust des leuens verlaten hebben, vele periculeuse ende moeyelicke krijghen gheuoert, maer daer en bouen oock haer goed, eere ende weluaert, Vroomheyt
ende lijdsaem-
heyt der Hey-
denen.

1) „Sleypen” is hetzelfde als het hedendaagsche „slepen”.

2) „Ghebooght” is het verleden deelwoord van „booghen” (in de beteekenis van „buigen”).

3) Standvastig, volhardend.

iae lijf ende leuen gheauontuert ¹⁾. Sy verdroeghen bannissementen, lasteringhen, tormenten, diuersche pinen, ia die doot selue met sulcker stantvasticheyt, ende dit wt liefden des ghemeynen weluaerts, oft om tijdlicke eere der menschen, so dat sy in het midden der pinen een blide ghelaet ende vrolick aenschijn ghetoont hebben, iae sy hadden lieuer duysent dooden ghestoruen, dan den tyrannen in ongherechtigheyt gehoorsaem te sine, ofte eenighe versmaetheyt

Fol. 247 haers // vaderlands te hooren, ende yet dat sy oneerlick ende ondeuchdelick achteden te bedriuen. O mannelicke ende coragieuse herten, welcke (hoe wel sy God niet en kenden, alleenlick deur een ydel meyninghe der deught) deur gheen ghewelt der tyrannen niet en conden ouerwonnen werden. Als my dit te voren coemt, so werd mijn herte in grooter viericheyt ontsteken, ende verwondere my grootelick, dat in die heydensche menschen sodanighe gestadicheyt ende cloecksinnicheyt geweest is. Wat soudensy (meynt ghy) voor die waerheyt ghedaen hebben, hadden sy met ons de

VVonderlijke cloecheyt der Heydenen.

a Eph. 3. 3. 5. 9

b 1. Cor. 9. 25

2. Tim. 2. 4

De Heydenen

stonden na

eenen onsterf-

licken name:

maer de

Christenen

nae een on-

sterflick le-

uen.

kennisse des goddelicken woords ontfanghen, ^a welcke voor hen ende ten haren tiden verborghen in dese onse tiden oueruloedelick wtghestort ende gheopenbaert is? daerom lieue Fabriti hadden wy een voncke der coragieusheyt in ons, wy soudens alle flaumoedicheyt wt doen (waerlick wy geuen ons te vele toe) ende soudens deser heydenscher mannen vroomheyt, die wi gheensins te bouen gaen, noch ghelijck zijn connen, ten minsten nae volghen. ^b Tgene dat sy bestonden te doene om te vercrighen eenen ontsterflicken name, welcken sy nochtans niet altijd vercreghen, ende al hadden sy dien vercreghen, niet eewich conde wesen: hoe veel te meer sullen wi

Fol. 248 sulcx bestaen, geen maniere van // wreetheyt noch des doods vreesende, om te vercrighen de eewighe salicheyt onser sielen?

c 1. Cor. 15

Ende al ist dat ons dit leuen ontnomen werde, wy zijn allesins versekert, ^c dat dit lichaemken, hoe iammerlick het nu van den tyrannen ghehandelt werd, ende al waert oock in asschen verandert, in dien grooten ende vreeselicken dagh des Heeren opgheueet sal werden ende onsterflicheyt aendoen. Dan sullen sy wel salich sijn, die voor het ghetuygenisse der waerheyt haer leuen verloren hebben. ^d Want sy sullen daer voren een ander leuen vinden, ende eenen oueruloedighen loon ontfanghen, dien de tyrannen niet en sullen connen schadighen. Op dese seker hope des laetsten daeghs hebben alle godsalighe vanden beghinne des werelts

d Mat. 10. 39

Marc. 8. 35

Luc. 9. 24,

ende 17. 33

e Heb. 11. 26

2. Cor. 4. 18

aen soe vele verscheyden swaricheyt deses leuens verdraghen, ende onderstaen. ^e Want sy hebben haer ooghen des ghemoeds meer

1) Gewaagd, op het spel gezet.

gheuesticht op de belooninghe des toecomenden leuens, dan op de teghenwoordighe wellusten deses werelts.

Nademale dan beminde Broeder dat dit warachtich is, soe bidde ick v deur de liefde Christi ^f ende barmherticheyt Gods, dat ghy ^g de waerheyt stantuaastelick belidet, ^g ende Christum onsen meester ^h ende Heere grootmaket, op dat de name Gods // daer deur ghepresen werde tot vorderinghe siner kercke. Wy sullen den Heere onsen God sonder ophouden met v bidden, dat hy v stercke met sinen Gheest. ^h De ghenade Gods blieue met v. Amen. Ghescreuen met haesten wt G. desen 5. Iulij. 1565.

^a *Ghenade ende vrede van God onsen hemelschen Vader, deur sinen sone Iesum Christum sy met v. Amen.*

Lieue Broeder, nae dien het den wille Gods onses Vaders is, dat sine lieue kinders van de godloose werelt ^b benijd ende verdruct sijn, de welcke hy also deur vele ende verscheyden middelen der verdruckinghen ^c als gout inden vierighen ouen is beproeuende: soe ist dat ick uwe Broeder inden Heere (die t'selue cruyce met v t'allen vren om des Heeren wille onderworpen ben) v by desen hebbe willen vermanen tot vromicheyt, stantuaasticheyt, lijdsaemheyt in het cruyce, ende tot heylichmakinge des heyligen naems Gods ^d de welcke v deur sine barmherticheyt wt die duystere dwalingen des duyuelscen ende Antichristiscen rijcx tot die glorie zijns rijcx ende claeurheyt zijns woords gheroepen heeft, ^e waer deur ghy sien soudt te wandelen inden wegh der gerechticheyt, om also den name des Heeren groot te maken na de mate des gheloofs, // v vanden Heere ghegheuen.

By den welcken ick v hertgrondelick bidde dit teghenwoordighe cruyce ^f ghewillichlick op te nemen, ende om des Heeren wille gheduldlick te verdraghen: versekert zijnde, dat v die Heere in sinen eewighen ende onueranderlicken raet gheroepen heeft, om voor sinen heylighen name te liden. Waer wt ghy claeurlick mercken moet, die ^g vaderlicke liefde Gods tuwaerts, de wile hi v met castidinge ende cruyce (waer deur zijn Ghemeynte van de godloose onderkent werd) so ghenadelick coemt besoecken: wel wetende ^h dat Gods oordeel van sinen wtuercoorenen eerst moet beghinnen, ghelijck de heylighe Petrus tonsen trooste is leerende.

Want voor al moet ghy aenmercken, dat des Heeren Ghemeynte op dese weerelt ⁱ een arm, ellendich, ende veracht hoopken is, de welcke vanden Sathan altijd in de versenen ghesteken, gehaet, veruolcht, ende vele verdriets aanghedaen werd: ende dit alleenlick om dat sy den Sathan dat oude Serpent (^k de welcke de eere Gods

^f Rom. 12. 1
^g Matt. 23. 8
Ioan. 13. 13
Fol. 249

^h Coll. 4. 18
1. Th. 5. 28
ende 2. 3. 18
^a Rom. 1. 7
Gal. 1. 3
1. Pet. 1. 1
^b Ioan. 16. 3
1. Thes. 3. 3

Act. 14. 22
2. Tim. 3. 12
^c Esa. 48. 12
Sap. 3. 6
Psal. 66. 10
2. Pet. 1. 7
^d 1. Pet. 2. 10
Ose. 1. 10
Ose. 2. 23
Rom. 9. 16
^e 2. Sam. 22
29.
Psal. 119.
105.
Psal. 19. 12
Prouer. 6. 23
Fol. 250

^f Luc. 9. 23
Luc. 14. 23
Ioan. 12. 25
Rom. 8. 36
Phil. 1. 29
^g Heb. 12. 6,
10.
Iob 5. 17
Apo. 3. 16
^h 1. Pet. 4. 16
Apo. 2. 10
ⁱ Io. 15. 18.
19. 20.
1. Ioan. 3. 15
Galat. 4. 29
Gene 3. 15
^k Apo. 12. 4

ende de victorie der gheloouighen niet en can verdragen) ¹ in Christo ouerwinnen ende zijn hoofd vertreden. De heylighe Prophete Gods naemt de godsalighe een ^m veracht volck, een volck daer een yghelick // grouwel af heeft, een volck daer een yghelick de voeten mede wascht, ende daer alle menschen spot mede houden, ⁿ ia ¹) als dreck der straten achten: ghelijckerwijs oock tot den Romeynen gheschreuen staet, dat de Christenen ^o daghelicx tot den dood ghegheuen ende ghelijck slachschapen gheleuert werden. Christus Iesus seyde sinen discipulen selue toe, dat sy schaepkens souden zijn midden onder den woluen. Item inden Euangelio Ioannis heeft ons de Heere Christus voorseyt ^p dat die vre ghecomen is, dat so wie ^v dooden sal, sal meynen Gode eenen dienst te doen. Wederom seyt hi op een ander plaetse. Ghy sult schreyen ende huylen, maer de werelt sal vrolick zijn: ^q waert ghy vander werelt, de werelt soude beminnen dat hare ware: maer om dat ghy vander werelt niet en zijt, daerom haet ^v de werelt. Hier tegen troost ons de Heere met zijn exempel, segghende: ^r ist dat ^v de werelt haet, weet dat sy my van te voren ghehaet heeft. De knape en is bouen sinen Heere niet: ist dat sy my veruolcht hebben, sy sullen ^v oock veruolghen. De oorsake waerom de werelt de Christenen soe hartneckigh veruolcht, heeft ons de Heere Christus selue met claren woorden gheleert: namelijk, ^s om dat sy Christum noch sinen Vader niet en kennen. Niemand // en sal hem dan dies verwonderen, als hy om des Heeren name vanden godloosen moet liden. Want dit selue is ons in vele ende verscheyden plaetsen der schriftueren met opentlicke woorden ende exempelen der heylighen gheleert ende bewesen, op dat het eenen yghelicken kennelick sy, dat de godsalighe onder het cruyce zijn. De heylighe Paulus schrijft, ^t dat so wie godsalichlick in Christo Iesu wil leuen, die moet veruolginghe liden. Ende Petrus vermaent, ^v dat wy deur vele verdruckinghen ende liden in het rijke Gods moeten ingaen. Dit selue werd ons met sommige figueren afghebeeld. Ten eersten, deur die ^x Arcke Noe, daer in de Ghemeynte Gods met vreese behouden werd. Item, deur ^y het schipken, daer in de Apostels met groot perikel waren. De Ghemeynte Christi werd ooc vanden heylighen Ioanne vergeheleken by ^z een barende vrouwe: om dat sy op deser werelt in grooten nood, benautheyt, druck, ende menigherhande verdriet is.

Ende dat de Ghemeynte Christi onder t' cruyce t' allen tiden gheweest is, ende tot den eynde der werelt wesen sal, willen wy betuyghen met sommige exempelen ende ghetuygenissen der

1) „Dat sy” wordt verzwegen.

Bybelscher schriften: deur de welke onse swacheyt ende herten tot gheduld ende volstandicheyt ghe-//sterct behoorden te werden. *Fol. 253*

Ten eersten, bewijst ons Moyses ^a dat de rechtueerdighe Abel ^a Gene. 4. 8. van sinen Broeder Cain om den rechten godsdienst vermoort ende ^{Matt. 23. 34}

ghedoot is gheweest: deur wiens exempel als in eenen claren spiegel voor ooghen ghehouden werd, dat de godsalighe Ghemeynte ende den Dienaers Christi vele te liden staet voor den dienst Gods: het welke vele ende diuersche exempelen der godvreesender mannen

^b Gene. 12. 1. 10. ^b Het leuen Abrahams, Isaacs, ende

^{Gene. 22. 9.} Iacobs, heeft vol lidens, verdriets, ende met vele ellendicheyt be-

^{Gene. 28. 9.} proeft ende gheoeffent gheweest. Moyses heeft zijn leuen lanck vele

^{Gene. 37} cruycen ende liden onderstaen, niet alleenlick ^c van den boosen

^{Gene. 39.} tyran Pharao, maer oock van ^d sinen eyghenen volcke inder woest-

^{Gene. 41., 37.} tine. ^e David was veruolcht van den Coninck Saul voor zijn wel-

^c Exod. 2. 2. daet ende deucht: ende bouen dien (ick late varen alle sine andere

^d Act. 7. 20. vyanden) van sinen sone Absalon. ^f Hoe zijn de kinders Israels in

^{Heb. 11. 26} Egypten onder Pharao iammerlick verdruct ende benaut gheweest?

^{27.} ick verswighe om der cortheyt wille ^g vele Propheten ende heylighe

^{Num. 16} mannen Gods, die voor de waerheyte ende den warachtighen gods-

^{Num. 31. 13.} dienst vele beswaringhen, lasteringhen ende cruycen gheleden

^e 1. Sam. 18, hebben. Desgelijcx werden ons // oock in den nieuwen Testamente *Fol. 254*

^{11. 12} voor ooghen ghehouden vele eerlicke exemplen der ghener die om

¹ Sam. 23. de waerheyte groote benautheyt onderstaen ende gheleden hebben.

² Sam. 14. ^h Ioannes den Dooper is van den godloosen tyran Herodes, ¹⁾ om dat

^f Exod. 1. 10. hy hem van zijn ouerspel strafte ²⁾) ghedood gheweest. Also is dien

^g Dan. 6. 22. godsalighen prediker der gherechticheyt van de boose werelt ghe-

^{3. Reg. 19. 3} loont gheweest. ⁱ De heylighe Stephanus was van den hartneckighen

^{Heb. 11. 36.} Ioden om den name Christi tot der dood ghesteent ³⁾. De ^k Apostels

^h Marc. 6. 18

^{Matth. 14. 3}

^{Luc. 3. 19}

ⁱ Act. 7. 57

^k Act. 5. 18.

²⁸

(also Lucas schrijft) werden om het ghetuygenisse des naems Christi voor de Princen ende Ouerste der Ioden ontboden, in den kareker gheworpen ende ghegeesselt. Maer wat willen wy vele exempelen voort brenghen, daer van de heylighe schriftuere oueruloedich ende vol is. De heere Christus Iesus heeft ons dit selue als een goet voorbeeld ende exemplaer tot onsen grooten trooste ende leeringhe bewesen. Want gheheel zijn leuen heeft vol armoede, ellendicheyt ende veruolginghen gheweest. ¹ Want doe hi noch ionck was, moeste

¹ Matth. 2. 20

hi na Egypten vlucht ⁴⁾, om also te ontulieden de tyrannie Herodis.

Hier en bouen is hy van den boosen Schriftgheleerden ^m voor een

^m Matt. 11. 19

sondaer, wijsuypen, ende voor een duyelsche mensche gheacht

^{Ioan. 8. 48}

1) Hier behoorde een haakje [() te staan.

2) Berispte, laakte.

3) Gesteenigd.

4) Lees: vluchten.

Fol. 255 geweest. Item voor een // verleyder, ende oproermaker. Ende na
 n Mat. 27. 37 alle dit verdriet moeste hy tusschen n twee moordenaers de alder-
 Luc. 22. 37 schandelicste dood des cruyces steruen. Also dan heeft de Her-
 Ioan. 19. 17. toghe des gheloofs moeten liden ende in sine heerlicheynt ingaen:
 18. o ons latende een exempel, dat wy sine voetstappen nauolghen
 o 1. Pet. 2. 21 souden.
 Phil. 2. 5
 1. Ioan. 2. 6

Siet mijn lieue Broeder, also moeten de godsalighe, ende die
 nae de reyne leeringhe des Euangeliums haer leuen soecken te
 leyden, van den Sathan ende sine lidmaten veruolcht, benaut ende
 ghedood werden: het welcke ons die heere Iesus Christus ghenoech
 p Matt. 10. 18 voorseyt heeft. p Ghy (seyt hy) sult vanden menschen voor Conin-
 Luc. 12. 11 ghen ende Princen gheleyd werden, ende in hare raedcameren ghe-
 Luc. 21. 11 geesselt zijn om minen name. En wederom betuyght Christus, dat
 Mat. 24. 9 sodanighe tweedracht, haet, nijt, ende veruolginge om de leeringhe

der waerheynt soude oprisen, dat oock q de bloedurienden malcan-
 q Matt. 10. 21 deren onderlinghe veruolghen ende verraden sullen. Deen broeder
 Ezech. 38. 21 sal tegen den anderen opstaen, de moeder teghen de dochter, de
 Mich. 7. 23 dochter teghen haer moeder, het kint sal opstaen teghen sinen
 4. Esd. 5. 2 vader, ende de vader teghen zijn kint, ende sal tkint in de dood
 Matt. 10. 25 leueren. Item de ghene die binnen onsen huysen zijn, sullen onse
 Luc. 12. 51
 Mat. 24. 13

Fol. 256 vyanden zijn. In summa // (seyt Christus) ghi sult benijt zijn van
 allen menschen om mijns naems wille.

Maer tegen alle dit swaer ende grousaem liden, veruolginghe
 r Ioan. 14. 3, ende cruyce, r heeft ons die Heere Christus Iesus sine troostelicke
 14. 26, beloften ghegheuen, op dat wy in onsen nood te beter ghemoed
 14. 18. souden wesen. Want ic en sal v (seyt hy) geene weesen laten:
 maer sal den trooster namelick den heyiligen Geest tot v senden.

Ende wederom. s En wilt niet dencken wat ghy spreken sult, als
 s Matt. 10. 20 ghi voor Coninghen ende Princen gheleyt sult werden. Want v sal
 Luc. 12. 11 ghegheuen werden in die vre wat v van noode werd te spreken.
 Marc. 13. 11. Want ghy en zijt niet die daer spreekt, maer de Gheest mijns
 Luc. 21. 11 hemelschen Vaders die in v spreekt. Al ist dat hy ons verre

schijnt te sine, ende gheen acht op ons te nemen, iae soe verre de
 wijsheynt onses vleeschs bedencken can, geen hulpe ouer ons laet
 verschinen: nochtans moet zijn heerlicke belofte waer wesen, die
 hy eenmael sinen iongheren trouwelick toegheseyt heeft: te weten,

t Mat. 28. 19. t dat hy by ons tot het leste der werelt zijn sal. O grooten troost,
 ende liefelicke belofte Gods voor allen bedructen herten, ende son-
 derlinghe voor die dusdanighe beloften Gods bedencken, ende be-
 trouwen. Daerom lieue broeder wilde ick v wel deur die liefde

Fol. 257 Gods ghebeden hebben, dat ghy alle // menschelicke vernuft ende
 wijsheynt des vleeschs aen deen side stellende, dese heerlicke belofte
 Christi ter herten naemt: versekert dat, al ist dat v dencken

mochte dat ghy van alle bystandicheyt verlaten zijt, na mensche-
 lick oordeel te spreken, de Heere nochtans by v is, ende sal zijn
 hulpe alst hem belieft, tsy in de dood, tsy int leuen tuwaerts be-
 wisen. Dit is het selue dat hy deur den Prophete Dauid belooft,
 seggende: ^v dat hy selue met ons is in onse verdruckingen. Ende ^v Psal. 91. 9
 wederom, dat hy by allen is die bedruct ende benaut van herten ^{Psal. 34. 8}
 zijn. Nademael dan de geloouige desen troost in hare consciëntien ^{Esa. 50. 7}
 ende ghemoed gheuoelen, deur de inwendige roeringhe des geests
 Christi: so moeten sy doch spijt de godloose tyrannen wel ghemoed
 zijn, mids dien dat sy deur alle haer wreetheyt dien troost ende
 hulpe hen niet benemen connen. Daerom vermaent ons Chistus in
 den Euangelio seggende. ^x En vreest niet die tlichaem dooden, ^x Matt. 10. 28
 want die siele connen sy niet dooden: maer vreest hem die tlichaem ^{Luc. 12. 4}
 ende de siele beyde mach werpen inder hellen. Ende wederom:
^y Alle die hayren uwes hoofts sijn ghetelt. Werden daer niet twee ^y Matt. 10. 30
 musschen om eenen penninck ghecocht, ende een van dien en valt ^{1. Sam. 14. 45.}
 niet op der aerden, sonder den wille mijns Vaders? En wilt dan ^{Luc. 21. 18}
 niet vree-//sen, ghy zijt van meerder weerden dan vele musschen. ^{Fol. 258}
^z Int boeck der wijsheyt werden die gheloouighe vermaent ende ^z Sap. 3. 1
 gheleert, dat sy sekerlick weten souden dat sy wel bewaert zijn. ^{Deut. 33. 3}
 Want de sielen der gheloouighen (seyt hy) zijn in de handen Gods,
 ende hen en sal gheen pine oft torment des doods aencomen.
 Christus beschermt sijn Ghemeynte ^a als een clockhinne hare ^a 4. Esd. 4. 28
 kieckens: soe dat haer niet ouercomen mach, ten sy sinen goeden ^{Mat. 22. 36 1)}
 ende onueranderlicken wille. ^b Waerom sidy dan beureest, ^b Matt. 8. 23
 cleyne van ghelooue? al ist dat de baren der Zee ende stormwinden ^{Marc. 4. 34}
 ouer het schipken slaen, ^c ende dat wy na mensche-lick oordeel ^{Luc. 8. 22}
 schinen te vergaen, weest gedachtich dat die Heere selue int ^c Sap. 3. 2
 schipken met ons is, t'onsen grooten trooste ende bystandigheyt. ^{Sap. 5. 3}
 Alst hem belieft ende goet dunct, sal hy die winden ende tem- ^{Hebr. 11. 37}
 peesten der wateruloeden wel doen stillen. Al ist dat ^v de Sathan,
 ende de werelt deur vele ende verscheyden middelen benauwen,
 beswaren, ende liden aendoen, ghedenct ^d dat die heere Christus ^d Col. 1. 20
 Iesus (den welken ghy voor eenen beschermer hebt (²) den Sathan ^{Col. 2. 17}
 met die werelt ouerwonnen heeft: ende sult de selue deur de ghe- ^{Ioan. 16. 33}
 made Gods ouerwinnen. Daerom mijn lieue broeder en wilt de ^{Mat. 12. 29}
 bloedghierighe tyrannen niet vreesen, ende en weest voor de macht
 der // duysternissen niet verschriect. Want sy en vermoghen niet ^{Fol. 259}
 dan het ghene dat hen die almachtighe God ende barmhertige
 Vader in sinen eewighen raet toeghelaten heeft. Het ghene dat

1) Lees: Mat. 23. 37.

2) Het haakje behoorde andersom te staan.

ghi liden moet, is tot heylichmakinghe sijns naems ende verbreydinghe sijns Coninckrijcx. Weest dan vrymoedich ende cloeck om te veruullen het getal diner broederen, die om dat ghetuygenisse e Apoc. 6. 12 Christi moeten opgheoffert werden. e Want de veruolginghe ende het cruyce der godsaligher Christenen sal niet eer ophouden, tot dat die alderlaetste voor die waerheyt sijn bloed vergoten heeft. Ouerdenet hoe groot een menichte datter voor v ghedood is, ende wederom hoe vele naer ¹⁾ v de waerheyt met den bloede beseghelen sullen.

Aenghesien dan dat het cruyce op v geleyt is, so bidden wy v hertgrondelick dat selue te willen gheduldelyck verdragen om sinen wille die v tselue toeghesonden heeft. Het is nv uwe ghebeurte ²⁾, als het de Heere ghelieft, so salt onse gebeurte sijn. Want wy weten wel dat ons sulcx te verwachten staet, ende sullen t' selue niet ontulieden, de ghene die van der ewigheyt daer toe geordineert sijn. Daer en helpt gheen vlieden oft menschelicke voorsienigheyt om het cruyce te ontloopen. Want de Heere weet sekere middelen Fol. 260 (waer in de waerheyt des // vleeschs haer aldermeest becommert) deur de welcke wy tot den cruyce gebrocht werden. Die middelen sijn verscheyden ende menigherhande, maer die cause ons lidens is Christus. Gheene tyrannen vermoghen ons eenichsins aen te roeren, dan so verre het hen van den Heere toeghelaten is. Om welcker oorsake wy die tyrannen ende gheweldighe deser werelt niet vreesen moeten: f aenghesien dat God de herten der Princen ende gheweldigher Vorsten in sine hand besluyt, ende buyghen can daert hem ghelieft: iae de selue (soe de Prophete Dauid leert) g als scheruen briselen, ende met eenen yseren staf regieren. h Die Heere (seyt Dauid) is mijn verlosser ende hulper: daerom sal ick niet vreesen voor duysenden die my rontsom benauwen. Want ghy slaet o Heere alle die teghen my zijn, ende murselt ³⁾ de tanden der godloosen. En vreest dan niet mijn lieue Broeder, maer betrouwt vast op den Heere, van wien alle salicheyt coemt, ende hulpe van sinen heylighen berghe. Hy can sijn volck verlossen wt allen nood, die op hem betrouwen. Dese verlossinghe heeft hy vanden beginne der werelt wonderbaerlick in sine Ghemeynte bewesen, i ende sonderlinghe aen den kinderen van Israel, de welcke hy met wonderdaden k Dan. 6. 21 deur sinen Dienaer Moyses wt die handen Pharaos//nis verlost heeft. k Desgelijcx aenden Prophete Daniel, dien hy wt der leeuwen cuyl vry ghemaect heeft. l Item aen die drie kinderen, die

1) „Naer” beteekent hier hetzelfde als het hedendaagsche „na”.

2) Beurt.

3) Vermorzelt.

m Act. 5. 19 hy wt den vierighen ouen verlost heeft. m Item aen den Aposte-
 Act. 12. 7 len, die hy by sinen Enghel des nachts wt den kareker verlost
 Act. 16. 26 heeft. Deur dese ende diergelijke meer n exemplen, mercken wy
 n Exod. 18. 8 die groote sorchfuldicheyte ende bescherminge Gods tot ons: waer
 2. Sam. 23. deur onse verslaghene herten tot vrymoedicheyt behoorden verweest
 10. 26. te werden. Wederom werd de Heere eenen muer voor thuyt van
 2. Reg. 7. Israel ghenaeamt, ende eenen schilt ende sterete voor allen die op
 2. Para. 20. hem betrouwen. Hy is onse Heere, beschermer, verlosser, ende
 24. salicheyt. Dese ist daer van de schrift tuyght. o Soe wie op hem
 1. Hest. 7. 5 betrouwt en sal niet beschaemt werden. p Dese ist voor wien alle
 2. Pet. 2. 9 knien moeten buyghen. Item, voor wien de poorten der hellen
 1. Cor. 10. 13 geen macht en hebben: op welcken Paulus hem verlatende, roept
 o Esa. 28. 16 met cloecken woorden. q Wie sal my (seyt hy) scheiden van de
 Rom. 9. 11 liefde, die daer is in Christo Iesu? verdruckinge ende benautheyt?
 Esa. 45. 17 veruolginghe? oft hongher? oft naetheyt? oft perikel? oft sweerd?
 p Esa. 45. 23 ghelijck daer gheschreuen staet. Om v werden wy allen den dagh
 Rom. 14. 11 ouergheleuert inden dood. Wy zijn gheacht als schapen die ter
 Phil. 2. 10 slacht gheschiet sijn. Maer in allen desen ouer-//winnen wy deur *Fol. 262*
 q Rom. 8. 35 hem, die ons lief ghehadt heeft. Want ick ben versekert, dat noch
 1. Cor. 4. 9 dood, noch leuen, noch Engelen, noch heerschappie, noch machten,
 2. Cor. 4. 11 noch teghenwoordige, noch toecomende dinghen, noch stercheyt,
 Rom. 8. 38 noch hoocheyt, noch diepte, noch eenige andere creatuere sal ons
 moghen scheiden vande liefde Gods, welcke is in Christo Iesu
 onsen Heere. Ten anderen, so moet ghi bedencken lieue Fabriti
 (dwelek v int cruyce seer vertroosten ende verheughen can) r dat
 ghy om Christi sake ende name lijdt, ende niet om eenighe boose
 daden. Voorwaer dit is een groote sake, waerom onse ghemoed
 met rechten tot gheduld ende volstandicheyt verweest mach werden.
 Dit is eenen sonderlinghen troost in onse cruyce. s Daerom leert
 ons de H. schriftuere in het cruyce verheughen, ende blide sijn, *s Matth. 5. 12*
 om dat wy weerdigh gherekent sijn voor den name Gods te liden. *Act. 5. 41*
 De heylighe Petrus seyt: mijn alderliefste verblijdt v, indien ghy *1. Pet. 4. 13*
 deelachtich sijt der verdruckingen Christi: op dat ghy vrolick
 sijnde, meught oock verbliden in de vertooninghe zijnder heerlicheyt.
 Ende wederom: t Ist dat ghy in den name Christi versmaetheyt t *1. Pet. 4. 16*
 lijdt, so sidy salich. Item: Ist dat yemand als een Christen lijdt,
 die schame hem niet, maer prijse God in desen deele. In deser
 manieren ver-//maent ons de Heere Iesus Christus tot verheuginghe, *Fol. 263*
 segghende: v Salich zijtse die veruolginghe liden om der gherech- *v Matth. 5. 11*
 ticheyt wille: want het rijcke der hemelen coemt hen toe. Salich
 zijt ghi, als de menschen quaet van v spreken, lieghende om mijns
 naems wille. Verheucht v ende verblijdt v: want uwen loon is
 groot inden hemel.

Daer en bouen sult ghy in het cruyce ghetroot werden, om dat het niet langhe en duert: x maer alleenlick een oogenblic is by der toecomender heerlicheydt, die ons gheopenbaert sal werden nae dit leuen, het welcke doch haestelic doorloopt ¹⁾, ghelijck een schaduwe ende rooc. Alle benautheyt, liden, tormenten ende ellendicheden, daermede de godsalige hier beswaert sijn, werden met dit leuen gheeyndt: maer de vrueghd des toecomenden leuens (in het welcke ons die victorie bereyd is) en neemt geen eynde, duerende van eeuwen tot eeuwen. Om het welcke te vercrigen behoorden wy wel eenen seer cleynen tijd voor den name ons Heeren ons Gods ghewillighlick te liden: aengesien dat wy daer voor ontfangen sullen eenen loon der onsterflicheydt. y Daerom dat alle de verdruckingen ende swaricheden (die den mensche in desen leuen ouercomen moghen) van Paulo ghenamt werden een cruyce // deses teghenwoordigen tijds. Het welcke uwe herte tot trooste ende volstandicheyt behoorde te verwercken.

Ten laetsten sult ghy in het cruyce tot lijdsaemheydt ende troost verweert sijn, om den toecomenden loon des eeuwigen leuens: z welcken v die Heere scencken sal, als ghy den Sathan ende de werelt met Christo ouerwonnen hebt. Want gelijk Christus, na dat hy den prince der duisternissen, dood, helle, ende verdoemenisse te neder gheworpen hadde, in sine heerlicheydt ghecomen is, triumpherende in dat nieuwe Ierusalem: a also sullen ooc de geloouighe, als sy haren loop met ouerwinninghe voleynd hebben, met kleeders der blischappen aengedaen werden in die tegenwoordicheyt des Lams, ende sullen sitten aen die tafel der vrolicheydt die hem van den Heere bereyd is. Om het welcke, lieue broeder, ghy uwe sinnen ende verstand bereyden moet tot lijdsaemheydt, vromicheyt, volstandicheyt, ende vrymoedicheyt, om alsoe den name dijns Heeren dijns Gods groot te maken: versekert sijnde dat die genadige God dit b teghenwoordige cruyce ende dese tidelicke droefnisse (daer onder ooc versuchten die de eerste vruchten des Gheests Christi ontfanghen hebben) c in grooter vrolicheydt sal veranderen. //

Deur desen troost ende troostelicke hope verwinnen de gheloouige alle cruycen ende verdruckingen: versekert wt die beloften Gods (want God is getrouwe in sine beloften) d dat hy voor hen een ander leuen na dit leuen bereyd heeft, daer sy in ewighe vruechd ende heerlicheydt by hem sullen leuen. e Aldaer salse de Heere seer vriendelick ²⁾ vertroosten, ende ruste voor haren arbeyt ende moeyte gheuen. Dan sal het wesen dat de heylige Ioannes bescreuen

1) Voorbijgaat (transit).

2)) Verbeterd uit „vriende- (op het einde van een regel) delick”.

heeft van den ghenen die om dat ghetuygenisse des naems Christi verdruct ende gedood sijn gheweest: te weten, ^f dat God alle tranen van haren ooghen sal afwasschen. Dan salse de Heere met witte stooien cleeden, ende croonen met die croone des eewigen leuens ende heerlicheyd: ^g welcke vreuchd ende heerlicheyd so groot wesen sal, dat al het liden deser wereld niet en is daer by te vergheleken. Want noyt oore en heeft het gehoort, noyt ooghe en heuet gesien, noyt herte en heuet begrepen, dat God bereyd heeft voer den genen die hem lief hebben. De ghene die in droefheyd ghesaeyt hebben, sullen met vreuchden dat eewige leuen maeyen. Deur desen troost hebben henseluen altijd getroost alle de heyiligen Gods, ende sijn in allen cruyce ende liden geduldich geweest. ^h Op dese hope heeft // Abraham sijn vaderland verlaten: merckende op die belofte ende getrouwicheyt Gods, die hem een ander land belooft hadde. ⁱ Op dese hope ende belofte heeft Moyses niet willen ghenaemt werden de sone des dochters Pharao: veel lieuer hebbende met Gods volc benaut te werden, dan te gebruycken de verganckelicke soeticheyd der sonden: achtende ^k de scande Christi voer meerder rijkdom, dan die schatten der Egyptenaren. Want hy sagh op die toecomende belooninge. Op dese hope hebben alle martelaers van der werelt grondlegghinge af tot op desen dach soe vele aenstooten ^l lijdzaamelick verdragen, ende haer bloed voer die reyne waerheyd vergoten: wel wetende dat die getrouwe God voer een cranck, steruelick, cort, ellendigh ende verganghelick leuen, een eewich, geduerigh, vrolick, triumphantigh, onsteruelick ende rijke leuen geuen sal. Want hy warachtigh is die dat belooft heeft. ^l Ende so wie (spreect die Heere) om minen wille verlaet, vader, moeder, wijf, kind, huys, erue, land ende wat hy besit, die sal hier hondertfout daer voren ontfanghen, ende hier na het eewige leuen. O schoone ende troostelicke belofte Gods. Wie en soude niet geerne loot verliesen, ende dat verwisselen voor goud, aerde voer siluere? Al // wat de mensche lief heeft, als vader, moeder, broeders, susters, wijf, kinders, ende bouen al sijn eygen leuen, sijn alle die verganghelicheyt des tijds onderworpen. Ende ist dat wy de selue om den name Christi verlaten, soe sullen wy eenen onsteruelicken loon ontfanghen.

Dewile dit also is, mijn lieue ende wel beminde broeder, so ist dat wy v wederom hertgrondelick bidden, dat ghy dit cruyce gheduldlick draghen wilt, ^m op die hope des toecommenden rijcx Christi: wetende dat uwen arbeyd niet te vergheefs werd in dien grooten en veruuerlicken dagh des Heeren, ⁿ als die Heere wt den

^f Apoc. 21. 4
Apoc. 3. 5

^g Esa. 25. 8,
ende 54
1. Cor. 8. 18
Esd. 2. 4
Psal. 126

^h Op h Gene. 12. 4
Fol. 266

ⁱ Heb. 11. 8

^k Hebr. 11. 23

^l Matth. 16. 19
Marc. 10. 29

Fol. 267

^m Ro. 5. 3. 4
1. Cor. 15. 32
ⁿ 2. Thes. 1. 4
1. Thes. 4. 13

1) Aenstoot, d. i. aanval, beleediging.

hemel verschinen sal om te oordeelen leuende ende doode. Daerom, mijn broeder, weest doch wel gemoed ende standuastigh in den Heere, die v een heerlicke victorie ouer uwe vyanden doer Iesum Christum geuen sal. De Heere uwe God is barmhertigh ende getrouwe. ° Hy en sal v geen meerder cruyce opleggen dan ghy verdragen cont. Bouen dien sal hy des selues eenen goeden wtganc gheuen, so dat ghijt selue sult connen verdraghen: op dat also de ghene p die volstandigh bliuen tot den eynde toe, salich werden. Wie en soude dan niet eenen cleynen tijd het cruyce Christi verduldelick verdragen, na dien wy wt de belofte Gods // versekert zijn, dat ons die Heere de vreucht sijns rijcx schencken sal? tot het welcke wy deur vele verdruckinghen moeten ingaen. q Want dat Coninckrijcke der hemelen moet gheweld liden, ende de gheweldighe nemen dat in. Ende niemant en werd gheeroont, dan die wettelick ghestreden heeft. Siet broeder, dit is onsen roep ¹⁾, welcken wi in veel strijds ende aenuechtinghen moeten ouerbrenghen ²⁾: r op dat wy also deur die enghe deure in dat eewighe leuen indringhen. Hierom moeten wy alle ghenegentheden onses vleeschs versaken, ende ons seluen te buyten gaen ³⁾: op dat wy vromelick ghestreden hebbende de soudie ⁴⁾ der onsterflicheynt ontfanghen. Den strijd is swaer, ende de vyanden sijn vele, maer den loon is onuerganclick. Onse vleesch vlied voor den strijd, ende wil in ghenoechte, ghemack, ende ruste leuen: s maer de gheest ende de inwendighe mensche die nae God gheschapen is, is ghewillich tot het cruyce, ende soect den name Gods groot te maken. Het vleesch verschrikt hem voor het cruyce: maer de gheest begheert ontslaghen te sijn vanden vleessche, ende een heerlicke victorie te hebben ouer sine vyanden. Ouer deen side is daer cruyce, benautheyt, ende grouwelicheyt: ouer dander side de loon des eewighen leuens, maer aenghesien dat het cruy-//ce ende liden, cort, verganclick, ende tidelick is, ende dat die blischap ende loon der salicheyt eewich is, laet ons dan dat tidelicke cruyce gheerne verdraghen, om den eewighen, onuerganclickenden ende onsterflicken loon der salicheyt. Het cruyce neemt een eynde, maer den loon der salicheyt is eewich ende gheduerich. O salich sijnse die sulcx bedencken, ende deur des Heeren ghenade daer in volherden. t De wijsheyt des vleeschs can dit niet beseffen. Want sy can niet begripen de saken die God aengaen. De werelt acht het cruyce Christi voor sotticheyt ende

1) Roeping, taak.

2) „Ouerbrenghen” beteekent hier hetzelfde als het hedendaagsche „doorbrengen” of „volbrengen”.

3) „Ons seluen te buyten gaen” wil zeggen: ons zelf verloochenen.

4) Soldij, belooning. — Vergel. fol. 276 (beneden, blz. 446): saudie.

schande, maer de godsalighe verstaen, dat in crancheit, cruyce^o ende liden v de cracht Gods volbracht werd. ^x Want de crancheit v 2. Cor. 12. 9 Gods is crachtigher ende stercker dan die macht des werelts. ^y De x 1. Cor. 1. 19 werelt belooft haer dienaers vrolicheit ende ghenoechte, lust der y 1. Ioan. 3. 16 ooghen, behagelicheit ende houerdicheit des leuens: maer Christus belooft den sinnen cruyce ende liden.

Hier en tusschen troost de Heere wederom sine dienaers, seg- z Esa. 51. 7 ghende: ^z En vreest niet ghy cleyne hoopken, want het belieft Iere. 1. 8 uwen Vader v dat rijke te geuen. En vreest dan niet: den ghenen Luc. 12. 4 die ouerwint, sal gegeuen werden de croone des eewighen leuens. Apoc. 2. 7 Maer in contrarien, die de godureesende hier verdruct, veruolcht, 2. Thes. 1. 6 ghedood, // ende in gherusticheit des vleeschs haer leuen gheleyd zach. 2. 8 hebben, sullen alsdan bedroeft ende ghetormenteert werden. ^a Als- Fol. 270 dan sullen sy ontfanghen den loon haerder godloosheit, ende sullen geworpen werden in den helschen vierighen poel, die daer brand met peck ende sulpher. Item, dan sullen sy gheworpen werden in die wterste duysternisse, daer knersinghe der tanden ende weeninghe der ooghen sijn sal: wiens worm nemmermeer steruen sal, ende wiens vier nemmermeer wtgheblust sal werden. Alsdan sal hen de Heere verghelden alle haer wreetheit met een oneyndelicke straffe. ^b God sal lachen in haer verderfnisse, ende sal alle haer voornemen bespot- ten. Alle haer tidelicke voorspoet ende vleeschelicke ghenoechte sal in schreyen ende in eewighe vermaledidinghe verandert werden. Alle haer gheueynstheit ende valschen yuer (daer mede sy hen seluen verciert ende bedect hebben) sal allen menschen openbaer werden. Hare lasteringhen, beswaringhen, ende valsche oordeelen, sullen wtghegeuen werden als quaet ende boos ¹⁾. Het is dan een cleyne sake van de godloose werelt verwesen ende veroordeelt te sijn, aengesien ^c dat die Heere Christus Iesus (den welcken de werelt altijd haet ende veruolcht) in die opstandinghe der dooden seluer een Rechter comen // sal, om te oordeelen de ghene die hem niet bekent hebben. De Fol. 271 godloose sal hy verweisen ten eewighen viere: het welcke vanden beginne der werelt hen bereyd is met den duyuel ende sinen Enghelen. ^d Maer die godsalighe sal hy loonen ende doen besitten d Mat. 25. 34 zijns Vaders rijke. Desen dach is den troost aller verdruckinghen, Mat. 8. 12, weeninghen ende veruolghinghen der gheloouighen. Want alsdan ende 22. 13 sal haer gantsche verlossinghe voleyndt werden. Alsdan sullen sy Mat. 16. 27, ontfanghen de vruchten haers arbeyds. Alsdan sullen alle geslachten ende 26. 64 des aerdrjex hare onnooselheit bekennen, ende sien de grouwelicke wrake die God doen sal ouer den ghenen die sine wtuercorene

1) „Sullen wtghegeuen werden als quaet ende boos” wil zeggen: er zal van worden verkondigd dat zij slecht sijn.

a Dan. 7. 11
Apo. 19. 20
Apo. 20. 10
Mat. 22. 18
Matth. 8. 11
Act. 13. 43
Mat. 24. 51
Mat. 25. 30
Luc. 13. 28
b Pro. 1. 26
Psal. 2. 4,
37. 13,
ende 59. 9
Sap. 4. 12
Esa. 30. 24.
28

c Esa. 2. 19
Ose. 10. 8
Sap. 2. 11
Luc. 3. 29
Apoc. 6. 16

d Mat. 25. 34
Matth. 8. 12,
ende 22. 13
Mat. 16. 27,
ende 26. 64

verdruct hebben. Alsdan sullen die tyrannen van anxste roepen:
 e Apo. 6. 10, e bergen valt op ons, ende bedect ons: op dat wi niet aenschouwen
 9. 6 dat toornich aenschijn des Lams. In contrarien, f de godsalighe
 f Sap. 5. sullen in groote volstandicheyt staen tegen de gene diese benaut
 Mal. 4. 3 ende gedood hebben. g Dit siende, sullen de godloose met vers-
 g Esa. 3. 8 schrickelicker vreesse benaut werden, ende sullen haer in die snel-
 Sap. 5. 3 heyt der onghehoepter salicheyt verwonderen, suchtende van be-
 Sap. 3. 10 nautheyt des geests: ende (by hem seluen berou bewisende ende
 Luc. 21. 23 van benautheyt des geests suchtende) sullen aldus spreken. Dese

Fol. 272 hebben wy hier voortijts tot spot ghehouden: wy wtsinnighe //
 menschen achteden haer leuen raserye te zijn, ende haer eynde
 sonder eere. Siet, hoe sijnse nv onder den kinderen Gods gherekent,
 ende haer lot is onder den heylighen. Wy hebben ghewandelt
 sware wegghen, ende zijn moede gheworden inden wech der onghe-
 rechticheyt, maer den wech des Heeren en hebben wy niet bekend.
 h Apo. 5. 7 h Alsdan sullen die wreede tyrannen verstaen (maer het werd als-
 dan te laet) in wien sy ghesteken hebben. Maer de ghene die verdruct
 i 1. Pet. 5. 4 waren, sullen nae de leeringhe Petri, i met heerlicheyt ende eere
 k Matth. 8. 32 ghecroont werden: k ende sullen sitten aen die tafel der vrolicheyt
 l Matt. 10. 32 met Abraham, Isaac, ende Jacob. l De sone Gods sal hare namen
 voor God sinen Vader, ende voor sinen heylighen Enghelen belid-
 m Luc. 9. 26 den: m ende tot vergheldinghe haers arbeyds, salse de Heere doen
 2. Tim. 2. 11 besitten het eewighe leuen: n daer noch honger, noch dorst, noch
 n Apo. 7. 17 hitte, noch coude, noch droefheyt en is: o daer eenen dach beter
 o Psal. 84. 11 is dan hier duysent iaren. p Dit is dan ghescreuen tot onser lee-
 p Rom. 15. 4 ringhe, om dat 1) wy deur die vertroostinghen der scriften hope
 Rom. 4. 23 souden hebben.

Daerom mijn lieue broeder weest vrolick inden Heere, q die by
 Psal. 112. 7 v is, so dat v niemand schadigen mach. Hy is stercker die v
 Abac. 4. 19 beschermt, dan die uwe leuen soecken: // ende vele meer sijnder
Fol. 273 met v, dan teghen v. Blijft dan by den Heere, so sal hi met v
 bliuen, ende sal v bewaren als den appel siner oogen. r Hy sal
 r Esa. 49. 15 meerder sorghe voor v dragen, dan een moeder voor haren eenighen
 Ier. 14. 21 sone. Neemt dan uwe cruyce op, ende volcht den Heere na, op
 s Mat. 10. 32 dat ghy sijn lieue ende ghetrouwe leerionger meucht wesen. En
 Marc. 8. 38 schaemt v niet, sinen name groot te maken s voor dese boose
 Luc. 9. 26 werelt deur een suyuer belidinghe sijns naems, gelijc die Heere
 Luc. 12. 8 scerpelick is vereysshende. Want soe wie (seyt hy) my beliden
 2. Tim. 2. 12 sal voor den menscen, dien sal ick ooc beliden voor God minen
 2. Ioan. 2. 13 hemelschen Vader: maer so wie hem mijns oft mijnder woorden
 scaemt voor den menschen, diens sal hem ooc des menschen sone

1) „Om dat” heeft hier de beteekenis van „opdat”.

schamen wanneer hy comen sal in de heerlicheyd sijns Vaders met sine heylighen Enghelen.

Siet dan wel toe mijn lieue broeder, dat ghy den Heere in uwen sterflicken lichaem groot maect, niet verschriect sijnde voor de Princen der duysternissen. Ouerdenet dat (ghelijck de Prophete seyt) ^t de dood der heylighen costelick is in het aenschijn des Heeren. ^t Psal. 116. 15
^v Heft uwe herte, ooghen, ende verstand na den hemel ende hooghen berch, van waer ghy troost, hulpe, ende salicheyt ontfanghen sult. ^v Psal. 121. 1
 Ende bid also ghy van Chri-//sto den Heere geleert sijt: ^x O Vader, ^x Psal. 124. 8
 uwen wille gheschiede op aerden als in den hemel. ^y O Vader, ^x Matt. 6. 9
 mach desen kele van my niet gaen ten sy dat ick hem drinke, ^y Luc. 11. 34
 uwen wille moet gheschieden. ^z Want tsy dat wy leuen, tsy dat ^y Mat. 26. 24
 wy steruen, wy leuen ende steruen den Heere. Die Heere heeft ^z Rom. 14. 8
^v dit leuen ghegheuen, waerom en soudt ghijt hem niet gheerne wederom gheuen alst hem belieft (^a ist dat ghi uwe leuen om des Heeren wille verliest, so suldy dat wederom vinden: maer ist dat ghy uwe leuen wilt behouden, so sult ghy dat verliesen ¹⁾). Daerom en wilt niet te seer becommert wesen in het ontbinden des aerdschen tabernakels, ende des sondighen lichaems: het welcke doch (al waert der tyrannen wreetheyt niet onderworpen) steruen moet ende in asschen veranderen. Want gheen vleesch can die natuerlicke dood ontgaen. Maer wy zijn wel versekert (daer in alle onsen troost bestaet) ^b dat dit lichaemken, al ist van die grouwelicken tyrannen in stucken ghesmeten, tot puluer ende stof verkeert, wederom tot het leuen sal opgheweet werden in die opstandinghe ²⁾ der dooden, deur die cracht Gods, die dat selue van niet gheschapen heeft. Hoe veracht, hoe versmaet, hoe ellendich dat het selue nv is: nochtans die Heere Christus // Iesus sal dat ghelijcformich maken sinen heerlicken lichame. Dat nv sterflick is, dat nv het cruyce ende liden onderworpen is, dat nv met anext, pine ende droefheyte beswaert is, dat selue sal inden dach des Heeren (als allen gheslachten voor den rechterstoel des Heeren sullen vergadert werden) met onsterflicheyte, blischape, ende gheduerighe vrolicheyt aenghedaen werden. Mijn lieue Broeder, hier in is alle onse troost, hier in is onse hope, hier in is onse lijdsaemheyt. Dit moet ghy ouerdencken, op dat ghy weerdich beuonden wert die heerlicke verschininghe der toecoemsten des heeren Iesu Christi, welcke na by is. Ende ghelijck die heere Christus Iesus ^c sijn leuen voor ons ^c Ioan. 10. 14
 in den dood ghegeuen heeft: also moet ghy oock bereyt wesen ^{1.} Ioan. 3. 16
 uwe leuen voor den name Christi te laten: ^d in den welcken wy ^d Col. 3. 3

1) Hier behoorde een sluithaakje te staan.

2) Verbeterd uit „opstandinghe”. Vergel. fol. 42, 157; boven, blz. 324, 382.

een ander leuen verborghen hebben, hetwelcke v ende ons die almoghende Heere (nae dat wy dit aerdsche vat afgheleyt hebben) verleene Amen.

Beminde broeder, de Heere stercke ende vercloecke v met sinen heylighen Gheest, tot grootmakinghe zijns naems. Amen. //

Fol. 276 Ghenade ende vrede van God onsen Hemelschen Vader, ende onsen Heere Iesu Christo, sy v mijn lieue Broeder in den Heere. Amen.

a 1. Par. 30. 16
Iob. 3. 20,
ende 8. 9,
ende 14. 1. 2
Psal. 144. 4.
Esa. 40. 6
Sap. 2. 5
1. Pet. 1. 24
b Heb. 12. 3,
ende 13. 5
Apoc. 3. 19
Iob 5. 17
Iob 12. 14
c Mat. 6. 24
Matt. 8. 19
2. Cor. 6. 15
Luc. 16. 13
d Ioan. 16. 20
Mat. 24. 51
e Ioan. 16. 20
Mat. 24. 51

A Engemeret dat wy niet alleene door het getuygen der Schrif-
turen, maer ooc deur daghelicxsche eruarentheyt onderrecht
sijn, dat ^a des menschen leuen eenen gheduerigen strijd is, ende
met alle ellendicheyt veruult, so bidde ic v mijn lieue broeder dat
ghy v nemmermeer ^b ontrecken en wilt van desen strijd, maer v
gheerne laten vinden in den heyrleggher, daer van de sone Gods
den oppersten onuerwinnelicken Capiteyn is: om met hem niet
alleen te striden, maer oock te ouerwinnen den duyuel, sonde,
vleesch, ende werelt, die sine ende ooc onse vyanden sijn. ^c Dit
sijn twee Capiteynen die eenen twist teghen malcanderen hebben.
Tot eenen van dese Heeren moet ghy v begheuen om te strijden
ende campen: onder een van dese twee heyrlegghers moet ghy een
soldaet sijn. In beyde is swaricheyt te vinden. ^d Men suchter, men
weenter in beyde, men werter in beyde gewont ende gheuangen,
men verliester in beyde het leuen. In ^e beyde ontfangtmen loon
ende saudie. In beyde werdmen verheuen. In beyde vindmen
lachen ende eere. In beyde werdmen vriendelick ende lieuelick //

Fol. 277 ontfangen. ^f In beyden hoortmen de Capiteynen grooten loon den
soldaten toe segghen ende belouen. Beyde dese Capiteynen segghen
tot haren soldaten: ghy sult groot geacht sijn: ende tot haren diena-
ren: ghy en werd niet verlaten. Maer (eylaes) ^g soe ghy niet toe en siet
met de ooghen des geloofs ende niet des vleeschs, wat Heere dat
ghy dient, ghy staet in groot perikel van alles dat deewighe vreucht
mede brengt te verliesen. Ist dat v dan den eenen heere, nemelick
de duyuel met sine aenhanghende Capiteynen seer vele ^h lieuelicke
beloften (so ghy hem dienen wilt) oft in contrarien sine schricke-
licke ende veruaerlicke tormenten (so ghy hem dienst weyghert)
v voor oogen stelt: so sult ghi aen dander side met een tegenstel-
linge den anderen Heere met sine getrouwe, schoone, lieuelicke,
grootte beloften (die hy toeseyt sinen dienaren) ende in contrarien
sine stranghe veruaerlicke dreygementen ouer sinen vyanden ende
verachteren (die hem niet dienen noch eeren willen) v ooc voor
ooghen stellen. Aenmeret beyde de Capiteynen aen beyden siden.

^h Gene. 3. 4
Matt. 4. 9
Luc. 4. 6
2. Cor. 4. 16
17.

f Apoc. 2. 25.
26. 27.
Matt. 4. 9
Matt. 11. 28
Matt. 5. 12
Gods toese-
ginghe om ons
tot deucht te
trecken.
g Mat. 10. 22
24. 13.
Apoc. 2. 7
Duyuels toe-
segginge om
ons tot boos-
heyt te
trecken.

Aen deen side sult ghy den Heere der Heyrscharen vinden: die niet alleenlick ⁱ de Enghels, het heyr cracht des hemels, de menschen, de firmamenten, de onredelicke dieren oft // beesten: maer oock ^{Fol. 278} den duyuel den tweeden Capiteyn onder sijn ghewelt ende subiectie heeft. ^k Hier wt meucht ghy sijn cracht, ^l sijn goetheyt, sijn wysheyt, sijn gerechticheyt, ende vreeselicke straffe, sijn genadige ende trouwe bewarenisse mercken ende bekennen. ^m Hy is een ewich God, schepper ende beghinsel aller dinghen: so is hy dan oock een eeuwich bewaerder, beschermer, regeerder ende onderhouder aller creatueren ende gheschapener dinghen. ⁿ Hy is een warachtich God, so is hy dan warachtich in sine beloften. ^o Hy is eenen barmhertigen goeden God, die niet moede en werd ¹⁾ ende goetheyt te bewijzen. Want hy bewaert sijn barmherticheyt tot in het duysende ende duysende gheslachte voor den genen die hem lief hebben. ^p Hy is eenen wisen God, daer wt dat alle wijsheyt als wt een fonteyne moet geput wesen, ende haren oorspronck heeft. ^q Hy is eenen rechtuerdigen God, die eenen yghelicken met eenen ewigen loon na sinen wercken loonen sal. Alle die desen Heere in sinen lieuen sone dienen, sijn ghelucsalich. ^r Het is wel waer in sinen leghere is swaricheyt, maer die is tijdelick. Men schreyter ende weenter: maer hy (als eenen medelijdsamen God ende barmhertigen Vader) vaccht ende droocht door die lie-//uelicke hand sijns soons ^{Fol. 279} de tranen van den beweenden ooghen ende wanghen. Men werter ^s wel gewond so wel na siele als na lichaem: maer die goede God en vergheet noch en versuymt niet den oppersten medecijn der sielen ende des lichaems Iesum Christum sinen lieuen sone te senden: ^s om die wonden, niet met salue oft met olye, maer met sinen rooden, dierbaren, heylighen bloede, dat wt sinen heyligen onbeulecten lichame gheuloeyt is, te ghenesen. ^t Hy en verwerpt niet ter stont die deur swacheyt wt de ordene ³⁾ vallen oft loopen: maer send sinen sone om die wederom wt ghenaden te halen, ende vaster met sinen heylighen Gheest te bewaren, ende in sine wegen te regieren. Men werd wel gheuanghen: maer tijdelick. ^v God heeft seer mildelick in den tijd des salicheyt een wtoemste. Men werter wel van den vyanden bespot: maer in den handen Gods ismen liefghetal ⁴⁾, als een Coninelicke croone in de handen des Coninx, ende als eenen seghel in siner herte. Men wert er wel vechtende, ^x na den lichame ghedoot: maer in Christo vindmen het leuen. Men lidet wel afroouinge van goede; maer deur Christum is ons

1) Waarschijnlijk is hier „barmherticheyt” uitgevallen.

2) Lees: 1. The. 5. 2. 4?

3) Wt de ordene, *d. i.* uit het gelid.

4) Welkom, aangenaam, welbehaaglijk.

i Act. 2. 33.
1. Cor. 15. 25
Eph. 1. 20
Heb. 1. 4,
10. 12. 13

o Psal. 136,
ende 145. 8
Esa. 30. 18,
ende 44. 5.
Ier. 12. 15
Luc. 1. 49
ende 6. 36
Eph. 2. 4
1. Tim. 1. 13
p Prou. 2. 6
Iac. 1. 6
q Psal. 15. 6
Rom. 3. 4
r Iob. 5. 17
Psal. 86. 33
Pro. 18. 12
Esa. 26. 12
Matt. 5. 10
Ioan. 15. 20
Esa. 25. 8
Apoc. 7. 7
Apo. 21. 4

x 2. Cor. 5. 9
Sap. 5. 9
Heb. 11. 27
Sap. 4. 12
Esa. 56. 14
1. Pet. 1. 6
Rom. 8. 18
2. Cor. 4. 17.
Sap. 3.

k Rom. 1. 19
l Heb. 11. 3
Psal. 19. 1,
ende 50. 6,
m Gen. 21. 33
Exo. 15. 18
Esa. 41. 7,
43. 10.
Rom. 9. 15
n Exo. 34. 6
Esa. 46. 7
1. Cor. 1. 8
ende 10. 13
1. The. 52. 4²⁾

s Esa. 33. 7
Matt. 8. 13
1. Pet. 1. 14
1. Ioan. 1. 29
1. Pet. 2. 24
t Matt. 11. 28
Act. 20. 28
Ezech. 16
1. Pet. 1. 19
1. Ioan. 1. 7
Heb. 9. 12
Apoc. 1. 5,
ende 5. 10
v Ier. 18. 7
Esa. 13. 21
Ezech. 33. 14.
Esa. 55. 7,
ende 42. 23
1. Cor. 10. 13
1. Cor. 1. 7
1. The. 5. 24.

Fol. 280 in het nieuwe Ierusalem in die scoone stadt een lustighe plaetse ende een eewich goed be-//reyd. Men wert hier wel verstooten ende veracht: maer wat ist dan? ¹⁾ aenghesien dat onsen goeden God ons also deur het vier beproeuende claer ende suyuer maken wilt in sinen lieuen sone: den welcken hy op sulcker wijze handelende om onsent wille, verheerlijct heeft. ^y De duyuel ghebruyct wel vele ende verscheyden swaricheden, als honger, dorst, naetheyt, sweerd, water, vier, veruolghinge, perikelen ende dood, om Gods volc tot hem te trecken: ^z maer sulcke sweerden ende wapenen en sijn niet sterck ghenoech om den band der eewiger liefden, daarmede dat God hem met ons in sinen lieuen sone geknocht ²⁾ ende ghebonden heeft, af te snijden, ghelijck Alexander Magnus den band ende knoop Gordij in stucken sneet. Al ysmen dan in Gods heyrlegher oueruallen van den duyuel, van de werelt, ende vanden godloosen deur menigherley swaerheyt ende benautheyt oft aenuechtinge, de campioenen oft crijschmannen sullen nochtans meer dan ^a ouerwinnen deur den ghenen diese lief heeft. Sijt dan vroom in desen legher, en treckt noch hand noch voet, ia niet eenen vingher van desen strijd ende camp. ^b Want sy sijn gheluckich die tot eenen sulcken roep gheroepen sijn. Haest ^v dan

Fol. 281 ten stride, ^c neemt het gantsce wa-//pentuyghe Gods aen, daer van Paulus tot den Ephesen is scriuende. Bid ende smeect uwen lieuen God (wiens dienaer ghy sijt) dat hy ^v door sine stercke hand verlosse. Oft ghy al schoone met Christo ende den moordenaer ^d aen het hout vast ghemaect moest wesen, om ghereet, ghestreet, iae verbrand te sijn, wat can ^v dat hinderen oft schaden aen uwe overwinninge ende salicheyt? ^e Ghy mocht dan ooc ghedencken om met den moordenaer aen het cruyce te roepen: O sone Davids, o sone des leuenden Gods, Coninc des alderhoochsten, weest mijns ghenadich, ende ghedachtich in uwe rijke ende heerlicheyt. Heeft de moordenaer niet traech geweest om sine ooghen op den onnoselen, ghecruysten, ende mismaecten Christum te slaen ende hem te aenschouwen: soe en weest ooc niet traech om uwe oogen des gheloofs op Christum ^f (die voor uwen oogen afgebeelt, gheschildert ende ghecruyst is (³) te slaen, ende hem gheestelick te aenschouwen na dien hy ^{nv} niet in swacheyt ende mismaetheyt aen de galghe des cruycen is hanghende, ^g maer sidt ter rechter hand sijns Vaders

^y Exod. 6. 4
Deut. 8. 2
2. Pa. 32. 31
Sap. 3. 5
Eccl. 2. 5
Pro. 17. 3
1. Pet. 1. 6
Esa. 43. 2
Psal. 7. 10
Psal. 17. 3
Psal. 66. 10
^z Rom. 8. 35
1. Tim. 2. 19
Ioan. 13. 1. 2
Ioan. 10. 18
29.
Ioan. 6. 29
Ioan. 17. 12
^a Rom. 8. 37
Psal. 44. 4
Deut. 9. 3
^b Psal. 125. 1
Psal. 34. 8,
2. 2
^c Ephe. 6. 14
2. Cor. 10. 4

^d Esa. 53. 15
Mat. 27. 37
Mar. 15. 27
Luc. 23. 31
Ioan. 19. 18
^e Luc. 23. 41

^f Galat. 3. 1
^g Psal. 110. 17
Mart. 22. 44
Act. 7. 65
Rom. 8. 35
Heb. 1. 13

1) Wat ist dan, *d. i.* wat heeft dit te beduiden?

2) Het Vlaamsche „knochten” is hetzelfde als het Hollandsche „knoopen”. Het wordt door Kilianus omschreven als „nodare, nectere” (*Etymologicum*, p. 306). „Geknocht” beteekent dus: vastgeknoopt, vastgehecht, nauw verbonden.

3) Het haakje behoorde andersom te staan.

in grooter heerlicheyt, ende bid voor ons ouer alle sine vyanden als een victorieus Coninck ende een heerlick ouerwinner regnerende ende triumpherende. // Grijpt dan eenen moet lieue broeder, ende *Fol. 282* wilt niet flau noch cleynmoedich sij. ^h Van desen God te sceyden, is van sijn salicheyt sceyden. Gedenet wat een vreucht ende ghe-luck dat het den vromen Capiteyn Aeneas hadde geweest (gelijc de Poete scrijft) had hy moghen steruen met vechtender hand onder de mueren van Troien? Och hoe geluckich sijn sy, die in den heyrlegher in de stad Gods ⁱ haer leuen om den name Christi wille verlaten? wat eere, wat name sullen die achter laten? voor-waer, sy sullen grootelicx ghepresen werden, ende haren name sal heerlick ende onsteruelick by God ende menscen wesen. Men sal seggen van eenen sodanighen mensche: dit was een vroom cam-pioen ende crijchsknecht, die sinen Heere sinen God trouwelick ende vromelick tot der dood toe by gestaen heeft, ende sinen Heere niet en heeft willen verloochenen noch afgaen of verlaten, om den anderen Heere, namelick den Sathan teghen den leuenden God te dienen. Die ooc sulcx dede, en soude nemmermeer (so langhe als hy sinen Heere den Sathan niet en verloochende) Gods hand (die geuult is ^k met eenen yseren vromen ¹) staf ende schepter) ontloopen. Tis waer, hy soude mogen ^l eenen cleynen tijd lachen, maer daer voren ²) soude het eewich, schrickelick // ende iammer-*Fol. 283* lick weenen ende huylen, sijn erue ende deel sijn. Hy soude moghen deur den seluen gheest, die Nabugodonosor verheuen ende opghe-blasen heeft, eenen cleynen tijd verheuen sijn: maer daernaer grouwelick met den houerdighen ende opgheblasen, of hooghe gheseten, rijcke, ende machtige menscen (die op Christum noch op sine leden gheen acht hebben) in den vierighen poel met siele ende lichame gheworpen werden: niet om met den wilden beesten (ghelijc Nabugodonosor dede) te eten, maer om aldaer wt den drincbeker het grontsap des eewigen torens Gods te drincken. Hi soude wel mogen van een tidelicke vangenisse ³) (waert dat het so quame) verlost sijn: maer den karker der eewigher ver-doemenisse en soude hy in sulck eenen staet niet ontloopen ende ontulieden. Hen soudent wel mogen vele schoone groote beloften toegheseyt sijn: maer bedroch en soude daer niet gebreken ⁴): ^m ghelijc Adam ende Eua niet ghebrack, als sy hoorden van het ⁿ Serpent dat sy Gode ghelijcformich sijn soudent, ⁿ als sy sinen ^m Gen. 3. 4. ⁿ Apo. 2. 21. 22.

1) Krachtig, gestreng.

2) Daer voren, *d. i.* daarvoor in de plaats.

3) Gevangenis.

4) Ontbreken.

o Apo. 19. 20 raed volgen ende Gods raed verlaten souden. Hy soude wel een weynich in wellusticheyt leuen: maer daerna o met die wellustighe hoere soude hy moeten met suchten ende karmen voor Gods aenschijn // vlieden, p ende in den vierighen poel geworpen sijn: daer de roock opgaet van eewicheyt tot eewicheyt. q Een cleyn vierken can hi wel ontloopen: maer dat eewige vier en can hy niet ontulieden. Weest dan vroom mijn lieue broeder ende medecampioen in den Heere, r strijd ridderlick, ende campet wettelick: op dat ghy de croone des ewighen leuens beeruen muecht in Christo, de welcke v God de Heere na desen tijdelicken ellendighen leuen gheue deur sinen lieuen sone, die met hem ende den heyiligen Gheest een eewich ende eenich God is gepresen inder eewicheyt. Amen. Gescreuen met haeste desen 23 Iulij 1564.

Ghenade ende vrede van God den Vader deur Iesum Christum. Amen.

VVy sijn grootelickx verblijd ende verheucht in den Heere, om uwe groote vroomheyt, vrymoedicheyt, ende volstandicheyt in Christo, die de Heere wt louter ghenade deur sinen Gheest in v is werckende: ghelijck wy van gheloofwerdighe ghetuygen, die v ghesien ende ghesproken hebben ghenoechsamelick verstaen ende ghehoort hebben. Wy en connen God de Heere niet ghenoech ende te vollen dancken, louen ende prisen voor sijn groote weldaet ende ghenade. Wy dancken onsen lieuen God wt den grond on-//ses herten, dat hy v sijn getrouwe dienaer ende vrome campioen Christi met die ooghen siner barmherticheyt is aenschouwende, ende daghelickx meer ende meer met sinen Geest versterckende, ende (so de Schrift spreekt) a met de cracht wt den hoochsten aendoende. Wy verhopende ende betrouwen ooc vastelick deur Gods genade, dat die Heere deur sine goetheyt ende barmherticheyt b het goede were dat hy in v begonnen heeft, volbrenghe sal tot heerlicheyt sijns naems, tot stichtinge ende opbouwinghe der Christelicker kercke, ende tot uwer sielen salicheyt. Hy is gherechtich ende warachtich die daer belooft heeft, e 1) dat hy de sine niet verlaten sal: maer troosten, helpen ende bystaen in alle nood ende benautheyt, ende in het middel van 2) alle swaerheyt by hem wesen, d die daer ooc weret het willen ende het volbrenghe in ons na sijn welbehagen. Gaet dan voort lieue broeder, so ghy begonnen hebt, ende weet altijt vroom in den Heere: e Siet toe dat ghy de ghenade Gods die in v weret niet wt en bluscht, f ende dat ghy den Gheest Gods niet wederstaet. Sijt wel gemoet, ende mannelick van herten,

1) Lees: c.

2) In het middel van, d. i. te midden van.

Fol. 284
p Apo. 20.
10. 11.
q Mar. 9. 41
r 2. Tim. 2. 1
2. Tim. 2. 5
Apo. 2. 10. 11.
4 Esd. 2. 45.
1. Cor. 9. 25
26.
2. Tim. 4. 8
1. Pet. 5. 4
Iac. 1. 12

Fol. 285

a Luc. 24.
48.
b Phil. 1. 6
1. Th. 5. 24
c Psal. 91. 15
16, ende 121.
45, ende 125.
1. 2. 3.
d Phil. 2. 13
e 2. Cor. 6. 1
f 1. Th. 5. 19

g Psal. 9. 11, s v alleen op God ende sijn hulpe verlatende, ende fonderende,
 ende 14. 6 h ende op sine handen, die sterck ende machtich sijn, alleenlick
 h Psal. 104. siende, i ende // niet op de menscen, die vleesch, aerde, stof ende
 28, ende 123. 2 asschen sijn. k Idel is de hulpe ende de salicheyt (seyt David)
 3, ende 145. 16 diemen van den menschen is verhopende ende verwachtende. l Niet
 i Gene. 3. 19, beter dan op den Heere te betrouwen, ende op sijn hulpe te sien.
 ende 18. 28 Seyt niet de Prophete Daud, m ick en sal niet vreesen al ware
 Esa. 40. 6 ick van hondert duysend mannen omringet. n Ick en sal geen quaed
 Psal. 90. 6 vreesen, noch ergens voren verschricken, al waert dat ick int
 ende 103. 15 midden van de schaduwe des doots ware, om dat ghy Heere met
 Eccl. 14. 18 my ende by my syt etc. En laet uwen cloecken ende vierighen
 1. Pet. 1. 24. gheest, ende uwe mannelick, vroom, edel herte (het welcke ghy
 van den Heere hebt) niet verflauwen, noch verswacken. o Verweest ¹⁾
 die schoone, lieuelicke ende seer wtnemende gaue die in v is.
 p Want God en heeft ons niet ghegeuen (so Paulum leert) eenen
 Geest der vreesen, maer de ²⁾ cracht, liefde ende maticheyt. q Ver-
 acht de dreyghementen der menschen, veracht de perikelen
 ende tormenten des doods, die ydele ende verganckelick sijn, ende
 seer haest een eynde nemen. Alle tghene dat cortwylich ende
 verganckelick is, is verdraghelick ende lidelick, al ist oock
 groot, swaer, ende lastich, ghelijc Cicero een Heydensch wijs
 man ten rechten bekent ende wel betuycht. // r Hier in dese
 werelt en is niet ³⁾ gestadich noch geduerich, maer het is alle ver-
 ganckelick, ende gaet seer haest voorby? Onse tijd is cort, ende
 het wesen deser werelt gaet voorby, t ende aller dingen eynde is
 nakende. Alle verdruckinghe, cruyce, liden, ende benautheyt sullen
 alsdan oock seer haest gheeyndicht werden. God sal den verdructen
 ende den benauden, die hier om sijns naems wille veel te liden
 hebben, ende vele swaricheyt ende ellendicheyt onderworpen sijn,
 eens ruste ende vrede gheuen, ende haer ten eynde wt allen ver-
 druckinghen ende ellendicheden v verlossen. x Onse seer lichtelicke
 ende haestelicke vergaende verdruckinghe ende benautheyt, die maer
 eenen ooghenblick ende corte stonde of minute geduert, weret in ons
 een bouen maten onbegripelicke groote ghewichte der eewiger
 salicheyt: dewyle wy niet en sien op het sienlicke, maer op het
 onsienlicke. Want wat sienlick is, dat is tidelick: maer wat on-
 sienlick is, dat is eewich, ghelijc de Apostel seer troostelick is
 leerende. Nademael dat alle dit warachtich is, ende dat de sake
 also staet, het is dan wel noodich ende behoorlick dat wy ghe-

Fol. 286

k Psal. 146.

3. 4, ende 118.

8, ende 60. 11

l Psal. 118. 8,

ende 40. 5

m Psal. 3. 7.

n Psal. 23. 4

o 2. Tim. 1. 6

p Rom. 8. 15

l. Tim. 1. 7

q Esa. 51. 7.

12. 13.

Mat. 10. 18

Luc. 12. 4

Cicero in Lib.

de senect.

Fol. 287

r Esa. 40. 8

Psal. 90. 6

Eccl. ⁴⁾ 14. 15

Iac. 1. 10

1. Pet. 1. 24

s 1. Cor. 7. 29

31.

t 1. Pet. 4. 7

v Psal. 34. 7

18.

2. Pet. 2. 9

x 2. Cor. 4. 7

Sap. 3. 5

Psal. 30. 6

Rom. 8. 18

1. Ioan. 3. 2

1) 2 Tim. 1:6 luidt in het oorspronkelijke: ἀναμινύσσω σε ἀναζωπυρεῖν τὸ χάρισμα τοῦ θεοῦ (in de Vulgata: admoneo te ut resuscites gratiam Dei).

2) Lees: der.

3) Niets.

4) In den druk staat: E.cl.

duldich ende vrymoedich sijn in alle liden ende benautheyt, ende
Fol. 288 vromelic het cruyce Christi dragen, lancmoedelic y de // verlossinge y Rom. 8. 23.
 z Sap. 3. 5 onses lichaems verwachtende. z Die hier nv een weynich gegeesselt, 25.
 a 4. Esd. 7. 7 benaut ende bedruet werden, veel goeds sal hem hier namaels ge- Iac. 5. 8.
 Mat. 7. 13. schien. a De gherechtige sullen deur het enghe in de breetheyt
 14. comen: ende dat enghe lijdsamelic verdraghen, op hope van in de
 Luc. 13. 22 wijde ende breede plaetse te comen, daer niemant geraken can,
 dan die eerst door den enghen ende smallen wech gegaen is, ende
 b Esa. 33. 7 deur die nauwe poorte deur ghedrongen ende inghegaen is. b Die
 Psal. 126. 5 hier in tranen saeyen, sullen in blischap ende verheughinghe hier
 6. namaels maeyen. c Het is hier eenen cleynen tijd van weenen ende
 c Ioan. 16. 20 schreyen, ende die cortgheduerich ende verganckelic is: maer hier
 na salt eenen tijd wesen van lachen, blischap, ende vrolicheyd die
 d Es. 25. 8 eewich dueren sal ende nemmermeer vergaen. d Dan (och oft nv
 Apo. 7. 17, terstont ware) sal God de Heere alle tranen van haren ooghen
 ende 21. 3. 4 ende wangen afdwaen ¹⁾, die hier nv voor den name Christi liden,
 ende om der gerechticheyt veruolcht ende verdruct sijn: eyndelic,
 die haer leuen in weenen ende treuren om God ende sine heylige
 e 4. Esd. 2. 42. waerheyd in dese boose werelt ouerbringhen ²⁾. e Dan sullen sy
 Apo. 7. 9. 10, met langhe witte cleederen ende blinckende stalen becleet sijn:
 ende 21. 5 dat is, met heerlicheyd ende onsteruelicheyd, die daer wt vele ende
Fol. 289 groo- ³⁾ //te verdruckinghen ende sware benautheden gecomen sijn,
 ende haer cleeders gewasschen hebben ende wit ghemaect in het
 bloed des Lams. Hierom sullen sy voor den throon Gods sijn, ende
 hem dienen dach ende nacht in sinen tempel, ende die op den
 throon sidt, sal met hem woenen. f Sy sullen niet meer hongher
 f Esa. 26. 8 liden noch dorst, die sonne en sal op hen niet vallen noch eenighe
 Apo. 7. 17 hitte. Want het Lam dat midden in den throon is, salse regeren
 ende 21. 4 ende hoeden, beweghen ende leyden tot de leuende waterfonteynen.
 Strijd dan vromelic so ghy begonnen hebt o ghy vrome campioen
 g 2. Tim. 2. 5 ende crijschknecht Christi Iesu: g op dat ghy ten eynde, nae dat
 ende 4. 78 ⁴⁾ den strijd ende camp voleyndicht werd, de croone der heerlicheyd
 1. Pet. 5. 4 meucht ontfangen deur Gods ghenade, h ende den grooten ouer-
 Iac. 1. 12 uloedighen loon (die v wt ghenaden bereyd is) blidelick ende
 Apo. 2. 10 vrolick vercrighen in Christo Iesu Amen. Vaert wel in den Heere
 h Math. 5. 12 alderliefste broeder ende medehulper. V doen seer groeten mijn
 huysvrouwe ende onse broeders, in sonderheyd de kerkelicke dienaers.
 Oock de broeders die ick nv besocht hebbe in mijn reyse (die v
 niet onbekent sijn) die alle seer blide sijn om uwe vroomheyd ende

1) Afwasschen, afwisschen.

2) Vergel. blz. 442, aant. 2.

3) Hier eindigt het exemplaar der „Bibliotheca Thysiana”.

4) Lees: 4. 7. 8.

volstandicheyt: ende om dat het quade geruchte // (dat van den *Fol. 290*
nidigen ende quaetwilligen gestroyt was van uwer versakinge ende
afwijckinghe) valsch ende onwarachtich beuonden is: het welcke
van langer hand ten eynde (so wy verhopen) stillen ende ophouden
sal, ende gantschelick te neder gheleyt ende begrauen werden. God
de Heere becrachtighe ende regere v met sinen heylighen Gheest
deur Christum Iesum. Amen. Met grooter haesten. den 24.
Iulij. 1564.

*De wonderbare ghenade Gods, ende onwtsprekelicke barmherticheyt
des Vaders deur Iesum Christum onsen Heere, vertrooste ende
verstercke v deur sinen heylighen Gheest in het midden uwer
banden. Amen.*

G Heliefde Broeder, wy eerst ouer twee daghen vernomen hebbende
van uwer gheuanckenisse, zijn wt broederlicke affectie seer
bedroeft, ende het doorsnijdt ons het herte, desgelijcken beclagen
v hier oock alle die v kennen, ende noch veel meer soudē, ^a indien *a 1. Pet. 4. 15*
v tselue toequame als eenen dootslagher, dief, oft quaetdoender.
^b Maer nv dewyle ghy in dit liden sijt als een Christen, so prisen *b 1. Pe. 4. 16*
wy met v in desen deele den hooghen God, ^c ende nemen het *c Rom. 8. 29*
selue voor een ghewisheyt der verkiesinghe Gods, waer in hy v *Prou. 3. 11*
wtduckelick wil verklaren te wesen een van sijn wtuercoren *Heb. 12. 5*
kinderen, die om de belidinghe siner heyliger waerheyt liden // *Iac. 5. 17*
moeten. ^d So bidden wy v nv, dat ghy met gheduldicheyt loopen *Apoc. 3. 19*
wilt tot den strijd, die v voor gestelt is: aensiende den leydsman *Fol. 291*
des geloofs, ende den veruuller Iesum. Welcke doe hem blischap *d Heb. 12. 1. 2*
voorgeleyt was, aen het cruyce geleden heeft, versmadende de
schande. ^e Want de knecht en is niet beter dan sinen Heere. Aen- *e Mat. 10. 24*
siet ooc alle voorgaende godvreesende mannen ende vrouwen van *Ioan. 15. 20*
den beghinne af, ^f oft niet alle die begeerden godsalichlick in Christo *f 2. Tim. 3. 12*
te leuen, desen wech des cruyces hebben moeten wandelen van
^g Abel aen tot nv toe, ende ¹⁾ sal ooc so gheschieden tot den eynde *g Genes. 4. 8*
toe. Want de werelt sal werelt bliuen: ^h in de welcke de Chris- *h Luc. 21. 16²⁾*
tenen hare sielen met lijdsaemheyt besitten moeten. Maer nv *i Ioan. 16. 33*
verblijd v: ⁱ want die selue is deur Christum verwonnen, ^k ende *k 1. Ioan. 5. 4*
uwe ghelooue is oock de victorie, het welcke de werelt ouerwint *l Gene. 6. 14*
in Cristo. Want oft sy schoon hare ongetijdige baren op het alder- *ende 7. 7*
wreetste aenstelt, ^l ghy dorst v wel betrouwen in de Arcke met *Mat. 14. 37*
Noe. ^m Christus en sal oock in het schipken, daer hy selue in is, *Luc. 17. 26*
niemant laten verdrincken. ⁿ Want hy is ghetrouwe, ende en sal *1. Pet. 3. 20*
m Mat. 8. 33
Mar. 4. 34
n 1. Co. 10. 13

1) „Dit” is verzwegen.

2) Lees: Luc. 21. 19.

v niet laten versoecken bouen uwe vermoghen. ^o Die op hem ^o Psal. 125. 1
Fol. 292 betrouwt en sal niet beweecht werden, maer sal stantua-//stich ^o Pro. 10. 10
^p 2. Cor. 4. 17 bliuen als den berch Sion. ^p Het liden deser werelt is licht ende
^q Rom. 8. 18 gheduert niet lange. ^q Het en is niet te vergelijken by de blischap,
^r Esa. 64. 4 die God bereyd heeft voor den ghenen die hem lief hebben: ^r welke
^{1.} Cor. 2. 9 noyt oore hoorde, noyt ooghe sach, noch ooc van eenich mensce
can begrepen werden. Ende oft v schoon de Heere nv een deelken
^s Mat. 20. 22 ^s wt sinen kelc te drincken geeft, so hy gemeynlick den sinen
^t 1. Pet. 4. 17 ^t (het oordeel aen den huysse Gods beghinnende) doet: v niet ¹⁾ te
^v Psal. 75. 9 verghelijcken by den droesem ende het grondsap, dat uwe vyanden
^{Hie.} 25. 15 met grooter bitterheyt sullen moeten drincken, met weenen ende
^{Apo.} 14. 10 knerseltanden. Daerom lieue broeder sijt ende blijft een ghetrouwe
^x Exod. 3. 8 herder, ende een voorgangher uwer armer schaepkens, ^x ende
settet als Moyses uwe betrouwen op God, die teghen de Egypte-
naren sal striden, ende ghy sult sijne wonderbare daden sien. Want
al schinen uwe vyanden grouwelicke monsters ende vreeselicke
^y Mal. 4. 1. 3 reusen te sijn, het en sijn nochtans maer v stoppelen ende doornen,
^{Esa.} 51. 7. welke tvier der gramschap Gods in een oogenblick verslinden sal,
12 ende (dwelc v aldermeest behoort te troosten) sy en hebben v niet
^z 1. Pet. 5. 6 voorder ²⁾ dan hen de Heere toelaet. ^z Daerom verootmoedicht v
Fol. 293 nv onder die crachtighe hand Gods, ende settet alle in sinen wille,
^a sonder de welke niet een hayrken dijns hoofds gheweert can
worden. ^b Belijd nv den Heere voor den menschen, op dat hy v
oock belide voor sinen hemelschen Vader. ^c Beueelt hem uwe
wegen, hy salt wel maken. Vreest de menschen niet met alle haer
dreygingen: maer vreest hem die siele ende lichaem in de verdoeme-
nisse werpen mach. ^d Blijft in siner liefde, ^e van de welke v dood
noch leuen, hoochte noch diepte, noch andere creatueren sullen
connen doen scheyden. ^f De steenen en connen v niet hinderen,
onder de welke ghy met Stephano den openen hemel siet. ^g Is
die Heere uwe licht ende behulp, voor wien sult ghy schromen?
Slaet nv met lusten uwe oogen des gheloofs nae den hemel, met
Abraham, Isaac ende Iacob, ende alle goede vaders, ^h welke meest
alle met geesselen, banden ende gheuanghenissen besocht sijn ghe-
weest: welcker die werelt niet weerdich en was. ⁱ Ende dit was
hen ende ons allen tot een ghetuygenisse dat sy geen bastaerden,
^k maer kinderen Gods waren: de welke als een goed ende gon-
stich Vader sinen kinderen een eewighe ende geduerighe blischap
^l van den beghinne in Christo bereyd heeft, in het eewige leuen,
Fol. 294 ^m daer hy alle tranen van haren ooghen // vaghen sal: ende daer

a Mat. 10. 28
b Mat. 10. 32
Marc. 8. 38
Luc. 9. 26
ende 12. 8
2. Tim. 2. 12
c Psal. 37. 5
Prou. 16. 3
d Ioan. 15. 10
1. Ioan. 5. 3
e Rom. 8. 35
39
f Act. 7. 56
g Psal. 125. 2
h Heb. 11. 37
38
i Heb. 12. 8
k Prou. 3. 11
Heb. 12. 6
Apo. 3. 19
l Mat. 25. 34
m Esa. 25. 8
Apo. 7. 17.
18, ende 21.
4. 5

1) „Dit is” wordt verzwegen.

2) Sy en hebben v niet voorder, *d. i.* zij houden u niet langer in hunne macht.

sy in der eeuwicheyt van aenschine tot aenschine met hem regneren sullen. Amen.

Hier mede lieue ende eerwaardighe broeder wil ick ende wy alle tsamen met droefheyt onser herten na den vleesche, nochtans met inwendige blischap des geests, eenen vriendelicken adieu nemen, tot hier namaels in het eeuwige leuen. Amen. Wy beuelen v de bewarende hand Gods. ⁿ De selue volbrenghe in v, dat hy na sine ^{n l. Pet. 5. 10} goddelicke voorwetenheyt van der eeuwicheyt in v voorsien heeft. Ick bidde v deur het liden Christi, dat ghy my wilt vergeuen, daer in dat ic my voortiden tonrechte aen v begrepen hebbe, ende hebt ghy noch eenighen middel om aen ons te scriuen, wy bidden v doet het. Neemt geen beswarenisse, indien v de Heere van ons wech neemt, om uwer huysvrouwen onses susteren wille: wy en sullense in der eeuwicheyt niet verlaten, maer het onse sal hare sijn so langhe als wy leuen.

Vwe medebedroefde broeder, suster ende neefken, desen 25 in Hoymaend tot Franckendale.

Eph. 6. 13.

Neemt aen de wapen ¹⁾ Gods, op dat ghy meucht tegenstaen in den boosen dach, al volbracht hebbende, ende staende bliuende. etc. // *1. Cor. 9. 25. 1. Pet. 5. 14 ²⁾*.

Fol. 295

Sowie campt, die is in alle dingen matich: dat doen sy om een verderuelicke croone te gecrigen, maer wy om een onuerderuelicke.

Apoc. 3. 11.

Houd dat ghy hebt, op dat niemant dijn croone en neme.

Apoc. 14. 14 ³⁾.

Zalich sijn die dooden, die inden Heere steruen.

Sap. 3. 4. 5. 6.

Hoe wel sy voor den menscen veel lidens hebben, so sijn sy ghewis in der hope, dat sy nemmermeer en steruen.

Sy werden een weynich gegeesselt, doch veel goeds sal hen ghesien. Want God versoectse, ende beuintse, datse siner weerdich sijn. Hy proeftse ghelijc als goud in ⁴⁾ den ouen, ende neemtse aen als eenen vetten offer.

Ghenade ende vrede van God den hemelschen Vader ende de vertroostinghe des heylighen Gheests, sy v oueruloedelic in uwen banden ghesconcken deur Iesum Christum onsen Heere. Amen.

A Enghesien dat van allen gheloouigen sulc een liefde gevoordert wert, ^a dat sy der gheuangenen soudē gedēcken als oft sy

^a Mat. 25. 27
Rom. 12. 15
1. Cor. 12. 26
Heb. 13. 3

1) Wapenrusting.

2) Lees: 1 Pet. 5. 4?

3) Lees: Apoc. 14. 13.

4) Er staat: in (op het einde van een regel) in.

mede gheuanghen waren, ende der verdructen, als oft sy mede verdruct waren: so hebbe ick gheensins connen nalaten lieue broeder sonder aen v te // scriuen in uwen verdruckingen: op dat wy alsoe met v bedroeft sijnde, mochten eenichsins met onse scriuen uwe droefheyte verlichten. Want ghelijc de vertroostinghe tallen tiden seer noodich is: nochtans is sy alsdan aldermeest gheeyst, wanneermen met sware benautheden ende tormenten om den name Christi omringt werd van den bloedghierighen vyanden der waer-

Alle dingen
ghescieden na
de voorsie-
nicheyte ende
besickinge
Gods

heyte. Maer op datmen hier in niet cleynmoedich oft mistroostich soude sijn, so is het voor allen van noode datmen neerstelick ouerlegge, dat alle het ghene dat ons in desen leuen toecoemt, het sy vreucht oft droefnisse, niet gheschied sonder de ^b voorsienicheyt Gods: welcke met ons doet sulcx als hy wil, dewile wy altijd in sinen handen sijn. Hy draecht een gheduerighe sorghe voor ons, soe dat daer oock niet een hayr van onsen hoofde en valt, sonder sinen goddelicken wille. Daerom lieue broeder verseekert sijnde van de goede gunste Gods tuwaerts ende tot alle den ghenen die hem lief hebben: so moet ghy dese uwe banden (hoewel sy swaer sijn) van de hand des Heeren ontfangen, die deur sulcke middelen uwe ghelooue heeft willen ^c beproeuen, op dat de beproeuinge uwes geloofs veel costelicker dan de beproeuinge des gouds (het welcke //

b Gene. 22. 8
Iob 14. 5
Psal. 12. 5
ende 75. 7
ende 35. 16
ende 136. 25
ende 103. 27
29
Ec. 3. 5. 15
Act. 17. 25
28
Ioan. 9. 9
Mat. 10. 30
c Deut. 8. 2
1. Pet. 1. 7
Sap. 3. 5
Psa. 66. 10
Prou. 17. 3

Fol. 297 verganckelic is, ende nochtans deur het vier beproeft werd) beuonden werde v te sijn tot lof ende eere ende heerlicheyt in de openbaringhe Iesu Christi. ^d Het en moet v niet vreemt oft nieuwe sijn, dat ghy nv deur het vier versocht werd tot uwer beproeuinge. Het is van den beginne also gheweest (dwelc v niet onbekent is)

^e dat alle de gene die daer hebben willen godsalichlick leuen in Christo Iesu, veruolginghe geleden hebben, ^f ende hebben also moeten deur veel lidens ende verdruckingen in het rijcke der hemelen ingaen. De Propheten Gods, de Apostels, ende andere heylige mannen hebben haet, nijd, veruolghinge moeten liden, ende hebben eyndelick de doot selue niet connen voorby gaen: die de werelt, deur het ingeuen haers princen, nemelick des duyuels, hen aenghe-
^g Ioan. 15. 18.
19
ende 13. 13,
ende 15. 20
^h Heb. 12. 2
ⁱ Esa. 53. 9
2. Cor. 5. 21
1. Pet. 2. 22
1. Ioan. 3. 5

Fol. 298 liden, ende eyndelick die alder schandelickste // ^k dood des cruycen voor ons arme ellendighe sondaers smaken. Ist dat onse Capiteyn Christus selue in den strijd also is voorghegaen, wat sullen wy, ^l Ioan. 15. 20 die onder sijn banieren sijn, anders verwachten? ^l De knecht en is

niet beter dan den Heere, ende de leerionger is bouen sinen meester niet. Wat? sullen wy dan den moet verloren gheuen, sullen wy in den strijd terstond beswijcken, om dat ons groote ende sware assauten ¹⁾ daghelicx sijn aencomende? sullen wy vluchtich sijn, om dat de vyanden vermenichfuldicht sijn, ende geraedslaecht hebben om ons te dooden? het sy verre. ^m Denct m Ioan. 16. 33 wie dat hy is, die onse vyanden ouerwonnen heeft, om dat ²⁾ wy Coll. 2. 15 deur hem ooc de ouerwinninge behouden souden. Denct wie dat hy is, die daer geseyt heeft. ⁿ Siet ick ben met v tot aen den n Mat. 28. 20 eynde des werelts. Christus is ^o met ons in onsen strijd, hy helpt o Psal. 91. 9, ons, hy versterct ons, ende ouerwint voor ons alle onse vyanden, ende 34. 7 op dat wy in hare slauernye niet meer comen souden. Ende hierom Esa. 30. 5 heeft hy de sine vertroost in haren nood, seggende. ^p Hebt goeden p Ioan. 16. 33 moet, ick hebbe de werelt ouerwonnen. Wy souden ons scamen lieue broeder, waert datmen ons wilde ridder maken, ende dat wy noyt in de oorloghe gheweest hadden, noch oyt slagen // ghegeuen Fol. 299 hadden met der lance oft met den sweerde. ^q Maer nv hoe conden q Rom. 8. 18 wy met Christo Iesu heerlick ghemaect sijn, hoe conden wy met 2. Cor. 1. 5 hem verheuen sijn ter rechter hant zijns vaders, hoe conden wy 2. Tim. 2. 12 met hem ghecroont sijn inden hemel als Coninghen: ten ware dat Apo. 2. 10. wy hier eerst ghestreden hadden, ende bethoont hadden onse herte 17. 26, ende 3. 5 ende vromicheyt ³⁾ om sijn sake te beweeren ⁴⁾? oordeelt dan (gelijc Cyprianus seyt) oft die doot niet eerlick ende costelick is, deur de Cyprianus ⁵⁾ welcke de onsterflicheyt vercreghen wert: ende oft de banden, vangenisse, verbanningen, ende andere diergelijke verdruckingen niet eerlick ende geluckich sijn, deur de welcke wy comen tot het r Mat. 5. 10 rijcke Gods, ende tot een eewige vriheyt ende heerlicheyt. Daerom Luc. 6. 21 lieue broeder, ^r verheucht v daer in dat ghy des lidens Christi 2. Tim. 2. 12 deelachtich sijt, op dat ghy in de openbaringe siner heerlicheyt 1. Pet. 4. 13 meucht verbliden ende verheugen. Salich sijt ghy, die daer om 14 Christi name versmaet wert: want de geest Gods rust op v. ^s Het s 1. Pet. 2. 9 is een schoone ende lieflicke sake als men om de gherechticheyt 19. 20 lijdt, ende oock als een Christen, niet als een dootslagher, oft dief, ende 4. 15. 16 oft quaetdoender. ^t Als ist dat wy hier tot eenen schimp ende t Psal. 79. 4 spot der werelt gheworden sijn, v om de hope die wy in Christo 1. Cor. 4. 13 Iesu hebben, daerom en // sijn wy niet te minder voor den aen- v 1. Co. 15. 19 Fol. 300 ⁶⁾ 1. Tim. 6. 17

1) Kilianus verklaart „assaut” door „oppugnatio, aggressio, insultus”. Zie *Etymologicvm*, p. 834.

2) „Om dat” beteekent hier: opdat.

3) Dapperheid.

4) Verdedigen.

5) De schrijver heeft blijkbaar het oog op Cyprianus, *De mortilitate*, c. 6, 7, in de *Opera omnia*, rec. Hartel, Vindob. 1868 (*Corpus scriptorum ecclesiasticorum*, Vol. III, P. I, p. 300 seq.).

6) In den druk staat: 200.

schijne des Heeren. Paulus stelt de verheuginge eens Christen mensche, niet alleenlick hier in, te weten, dat hy deur de genade Gods vercregen heeft de hope des ewighen leuens, ^x maer oock ende 8. 18 dat hi hem verheucht in de verdruckinghen. ^y Wy sijn erfghenamen ^y Rom. 8. 17 Gods ende medeerfghenamen Christi, ^z soe verre wy mede liden, ^z 2. Tim. 2. 12 op dat wy mede verheerliet worden. ^a Ende ontwifelick het liden ^a Sap. 3. 5 deses teghenwoordigen tijts, is niet te wegghen met ¹⁾ de toecomende ^{Mat. 5. 12} heerlichey, die aen ons sal gheopenbaert werden in dien daghe. ^{2. Cor. 4. 17} ^b Het is vanden Vader also verordineert dat sy moeten den beelde ^{1. Ioan. 3. 2} sijns soons ghelijck werden, die hy wtuercoren heeft: op dat hy ^b Rom. 8. 29 de eerstgheboren sy onder alle de broeders: ^c ende also, dat noch ^{Col. 1. 15. 18} dood, noch teghenwoordige, noch toecomende dingen ons sullen ^c Rom. 8. 38 scheyden van de liefde Gods die in Christo is: ^d maer alle dinc ^d Phil. 1. 28 sal ons veel te meer tot goet ende salicheyt gediën. Dus lieue broeder na dien het God ^{nv} so gelieft heeft, dat hy ^v deur sinen verborghen raet gheroepen heeft, om voor sinen heylighen name te liden, sijt altijt goets moeds, ende betrout vastelic op God, die gheensins de sine vergheten sal. ^e Want al waert schoon dat een ^e Esa. 49. 15 moeder haer eyghen kint vergate (twelck te-//ghen natueren is) so ^{Fol. 301²)} sal hy nochtans na sijn belofte niet vergeten de ghene die hy tot ^f 2. Tim. 2. 5 sinen kinderen opghenomen heeft. ^f Kampt altijt eenen vromen kamp, ghelijck ghy tot noch toe, deur Gods hulpe, ghedaen hebt. ^g 2. Tim. 4. ^g Voleyndicht cloecklick den loop die ghy met aller lijdsaemhey, ^{7. 8} begonnen hebt. ^h Houd vast het gelooue, daer op ghy, als op een ^h Heb. 4. 1 vast fundament, vromelick gesteunt hebt, ⁱ voort so is ^v de croone ⁱ ende 6. 19 der gherechticheyt wech gheleyt: de welcke ^v de Heere ten dien ⁱ Sap. 5. 17 daghe gheuen sal, die een rechtueerdich rechter is. Weest altijt ^{4 Es. 2. 43} vrymoedich lieue broeder al ist dat ghy met der dood de waerhey, ^{1. Cor. 9. 25} Gods moet beuestighen. Sijt ghedachtich, dat dese dood de deure ^{2. Tim. 5. 8} is des ewighen leuens voor den ghenen die daer ^k in den Heere ^{1. Pet. 5. 4} steruen, ende die haer niet gheschaemt hebben Christum voor desen ^{Iac. 1. 12} boosen ende ouerspelighen gheslachte vrymoedelick te beliden. Weest ^{Apo. 2. 10} met den seluen wensche beuangen, waer mede Paulus hier op ^k Apo. 14. 13 aerden beuangen was, segghende. ^l Ick begheere ontslagghen te sijn, ^l Phil. 1. 23 ende met Christo te wesen. ^m Onse leuen is met Christo verborghen ^m Coll. 3. 3 in Gode. Als Christus onse leuen sal geopenbaert wesen, dan sult ⁿ Apo. 2. 10 ghi ooc gheopenbaert werden met hem in heerlichey. ⁿ Vreest ^{Fol. 302³)} niet wat ghy hier noch li-//den moet: maer sijt ghetrouwe tot in ^o Apoc. 2. 11 de doot, ende ghi sult de croone des leuens ontfanghen. ^o Want de

1) Te wegghen met, *d. i.* af te wegen tegen, te vergelijken met.

2) In den druk staat: 201.

3) In den druk staat: 202.

gheest seyt, dat de ghene die ouerwint, niet beschadicht sal werden van de tweede doot. ^p De selue gheue ^v mont ende wijsheyt om sinen ^p Luc. 21. 15 heylighen name vromelick groot te maken, ende niet te spreken, dan daer deur hy vereert sy, ende de Ghemeynte ghesticht werde. ^q De God aller ghenaden, die ons, die een weynich tijts ^q 1. Pet. 5. 10 bedruet zijn, gheroepen heeft tot sine eewighe heerlicheynt in Christo Iesu, die selue volmake, beuestighe, verstercke, ende fondere ^v. Hem sy de heerlicheynt ende macht van eeuwicheynt tot eeuwicheynt. Amen.

Ick groete ^v lieue broeder, met mijn
 eyghen hand. De ghenade
 onses Heeren Iesu Chri-
 sti bliue by ^v.
 Amen.

FINIS. //

Deerste ghetal beteekent het Folium,
Het tweede, de linie oft reghel.

Folio 23. Linie 4. Voor, sijns lichaems leest, sijn lichaem. 45. 3. becomende, leest, toecomende. 45. 30. reparatie, leest, preparatie. 47. 13. volcomelic, leest voornemelic. 47. 26. waren tvoorgaende, leest, waren van tvoorgaende. 55. 19. als nv, leest, als ick nv. 62. 20. is besnijdinghe, leest, is een besnijdinghe. 94. 19. branden, leest, bedrijuen. 118. 15. Isser een kint, leest, Waer ysser een kint, dat sinen vader lief heeft. Ende corts daer na, waer is ooc de bruyt, leest, waer ysser oock een bruyt. 126. 26. dat ick, daer ick. 131. 30. hooren, leest, hoorn. 139. 17. Christ sijn, leest, Christ sy. 148. 7. na, leest, maer. 135. 6. ¹⁾ datmen, leest, datter. 155. 26. ²⁾ als, leest, alle. 176. 7. ³⁾ ghi, leest hi. 178. 25. vonden, leest, vanden. 197. 6. dat haer sy, leest, dat sy haer. //

1) Lees : 153. 6.

2) Lees : 155. 24.

3) Lees : 167. 7.

Procedvres avsqvelles
est deduit comme Gvy dv Bres
et Peregrin de La Grange ont
signé par leur sang la doc-
trine de l'Euangile.

I N L E I D I N G.

Nog belangrijker martelaar moest vallen. Waren de mannen over wie tot dusverre werd gehandeld ten volle waard door den geschiedschrijver vereeuwigd te worden, in meerdere mate nog geldt dit van Guido de Bres, iemand die wegens zijn persoon, zijne prediking, zijne geschriften, zijn aandeel in de gewichtige gebeurtenissen zijner dagen, tot de merkwaardigste figuren van zijnen tijd moet gerekend worden. Reeds de tijdgenooten hebben er aldus over gedacht. Toen hij in het kasteel te Doornik gevangen zat, werd hij bezocht door een groot aantal edellieden, aanzienlijke dames en jongedochters, die vurig begeerden hem te zien, omdat zij van hem hadden hooren spreken, maar nooit in de gelegenheid waren geweest hem met eigen oogen te aanschouwen ¹⁾. Toen hij nog geboren moest worden, volgde zijne moeder een Italiaanschen monnik, die predikte in de straten van Bergen. Zij bad in stilte dat het kind waarvan zij de komst verwachtte, ook zulk een prediker van het Godswoord zou worden ²⁾. Haar gebed is verhoord: haar zoon is een voornaam prediker geworden, beroemder dan zij zich heeft durven voorstellen, maar in een anderen geest dan die waarvan de bedoelde monnik getuigd moet hebben. In de weinige bladzijden waartoe deze Inleiding beperkt moet blijven, is het niet mogelijk alles mede te deelen wat de belangstelling van den lezer verdienen zou. Gelukkig kan verwezen worden naar het voortreffelijke

1) *Procédvres tenves*, p. 18; hierachter, blz. 498. Zie verder p. 27, 43; hierachter, blz. 501 v., 507.

2) *Procédvres tenves*, p. 369, 380; hierachter, blz. 629, 633.

proefschrift van L. A. van Langeraad ¹⁾, waarin vele bijzonderheden voorkomen die hier moeten worden achterwege gelaten. Dr. Van Langeraad heeft geput uit een groot aantal gedrukte en ongedrukte archiefstukken, waardoor hij in de gelegenheid was de lotgevallen van De Bres ²⁾ duidelijker in het licht te stellen dan vroeger ooit mogelijk was geweest. Van de rijke, afwisselende levensgeschiedenis mogen hier de voornaamste punten worden aangestipt ³⁾.

De Bres is geboren te Bergen in Henegouwen ⁴⁾ omstreeks het j. 1522 ⁵⁾. Zijn vader, Jean de Bres, was stoffenverver aldaar. De naam zijner moeder is onbekend ⁶⁾. Uit de gevangenis te Valenciennes heeft hij kort vóór zijnen dood een aandoenlijken brief aan haar geschreven. Uit den inhoud is niet met zekerheid op te maken,

1) L. A. van Langeraad, *Guido de Bray. Zijn leven en werken. Bijdrage tot de geschiedenis van het Zuid-Nederlandsche Protestantisme*, Zierikzee, 1884. Eene beknopte samenvatting hiervan heeft de schrijver gegeven in zijn werk: *Het Protestantische vaderland. Biographisch woordenboek van Protestantische godgeleerden in Nederland*, Utr. 1907, Dl. I, blz. 594—603. Naast het proefschrift van dr. Van Langeraad verdient de „Thèse” genoemd te worden van Daniel Ollier, *Guy de Brès*, Laigle, 1883 (*Université de France, Académie de Paris*). Vroeger verschenen: W. R. Poolman, *Guido de Bres, de opsteller der Nederlandsche geloofsbelijdenis*, in den *Kalender voor de Protestanten in Nederland*, 5de jaarg., Amst. 1860, blz. 150—211; Ch. Rahlenbeck, *Gui de Brès*, Brux. 1878 (*Extrait de la Revue de Belgique*). Op een paar uittreksels uit het martelaarsboek van Crespin berust het werkje: *Guy de Brès, L'Un des Réformateurs des Pays-Bas*, Gen. 1835 (beschreven in de *Bibliographie des martyrologes*, T. I, p. 35 s.). In hoofdzaak eene vertaling van het voorgaande gaf [P. B. Bähler], *Guido de Brès in zijn leven en sterven*, Amst. 1836.

2) Aan deze spelling van den naam geef ik de voorkeur, zonder te meenen dat zij de eenig juiste zou zijn. Vergel. Ollier, *Guy de Brès*, p. 28—33; F. L. Rutgers, *Calvijs invloed op de Reformatie in de Nederlanden*, Leid. 1899, blz. 133.

3) Om ruimte te sparen wordt niet aangegeven, op welke punten ik meen het werk van Van Langeraad eenigszins te moeten aanvullen of waar ik min of meer van hem verschil.

4) *Procédres tenves*, p. 42; hierachter, blz. 507; Van Langeraad, blz. 10 v.

5) Getuigenis van Gilles d'Espringalles voor den rechter te Doornik, 15 Nov. 1561: „Dict que ledit homme (De Bres) est de quarante ans ou environ, hault de stature, pasle de face et assez maigre et long visaige, et la barbe thirante sur le roussart, avec les espaulles hautes, ongeroz dotz. Et estoit mal en ordre avec un manteau noir a collet rabattu”. Uit de *Papiers d'Etat*, in het rijksarchief te Brussel, *Correspondance de Tournay*, T. I, 1561—1563, fol. 99 r; bij Van Langeraad, blz. 38.

6) Ch. Paillard, *Note sur la famille de Guy de Bray et sur les poursuites exercées contre les membres de cette famille*, in den *Bulletin historique et littéraire de la société de l'histoire du Protestantisme français*, Par. 1877, Tom. XXVI, p. 364—372, 414—426. Zie over den vader en de moeder, p. 364.

of zij de Hervorming heeft omhelsd ¹⁾. Stellig is dit het geval geweest met zijne broeders, van wie meer dan één kennis gemaakt heeft met de geloofsvervolging. Christophe de Bres is in het j. 1568 uit Bergen verbannen, terwijl zijne goederen werden verbeurdverklaard ²⁾. Jean de Bres is in 1562 op het kasteel te Bergen gevangengezet ³⁾, tweemaal op de pijnbank geworpen ⁴⁾, en veroordeeld tot eene openbare boetedoening ⁵⁾. In 1568 werd hij opnieuw vervolgd ⁶⁾. Hieraan kan worden toegevoegd dat Daniel de La Deuze, gehuwd met eene zuster der genoemde mannen, een vurig aanhanger was van de Hervormde leer. Hij woonde te Valenciennes; na de inneming dezer stad is hij ter dood veroordeeld, en in Jan. 1569 aldaar onthoofd ⁷⁾.

Omstreeks het j. 1547 moet Guido tot de Hervormde belijdenis zijn overgegaan. Immers hij verzekerde in 1567, dat hij reeds meer dan twintig jaren den Heer gediend had ⁸⁾. Waar heeft hij zijne theologische vorming opgedaan? Hij zelf deelt omtrent eigen ontwikkeling het volgende mede: „wat mijne zaligheid aangaat, ik durf zeggen dat ik daaromtrent even bekommerd ben als iemand ter wereld. Om die reden heb ik, bij herhaling reizende van het eene land naar het andere, de verschilpunten der secten en leerstelsels welke onder de christenen bestaan, ten minste voorzoover ik er kennis van heb kunnen nemen, onderzocht. Doch ik heb geen leer gevonden die naar mijn oordeel meer zekerheid schonk en op hechter grondslag rustte dan de leer welke ik thans belijd” ⁹⁾.

Bij de landen die hij bezocht moet in de eerste plaats gedacht worden aan Engeland. Onder de regeering toch van koning Eduard VI heeft hij daar vertoefd. Hij zal zich hoogst waarschijnlijk aangesloten hebben bij de Nederlandsche vluchtelingen-gemeente te Londen, en wel bij het Fransch sprekende gedeelte daarvan. Boven hebben wij gezien, dat bij het Vlaamsch of Nederduitsch sprekende gedeelte dier gemeente de wekelijksche „profetie” bestond, eene

1) In de *Procédvres tenves*, p. 367—388; hierachter, blz. 628—636.

2) Zie de getuigenissen bij Paillard, *Note sur la famille de Guy de Bray*, in genoemden *Bulletin*, 1877, T. XXVI, p. 366 s.

3) Paillard, l. c., p. 371.

4) Paillard, l. c., p. 419.

5) Paillard, l. c., p. 419.

6) Paillard, l. c., p. 420—426.

7) Paillard, l. c., p. 364.

8) *Procédvres tenves*, p. 373; hierachter, blz. 630.

9) *Procédvres tenves*, p. 191; hierachter, blz. 561 v.

instelling, waardoor o. a. Hoste vander Katelyne eene groote mate van kennis opdeed ¹⁾. Bij de Fransch (of Waalsch) sprekenden bestond dezelfde instelling. Hier werd zelfs dieper op de zaken ingegaan dan ginds. Immers bij de behandeling der Schriftuurplaatsen werden de uitleggingen van een groot aantal schrijvers te berde gebracht en onderling vergeleken. Vooral werd gelet op de homiletische waarde der Bijbelteksten, op de vermaningen en vertroosting die de bedoelde schrijvers er uit geput hadden. De getrouwe bezoekers dezer samenkomsten konden dus schatten van leering opdoen. Men verwachtte er dan ook van dat het strekken zou tot vorming van toekomstige leeraars (ut nunquam sint verbi Ministri in Ecclesia defuturi). Nog eene andere gelegenheid om kennis te vergaderen werd opengesteld. Er werden nl. in het kerkgebouw der Nederduitsche gemeente zoo iets als Akademische colleges in het Latijn gegeven, behalve over de Latijnsche taal ook over de Bijbel-exegese ²⁾. Joannes à Lasco behandelde daarbij het Nieuwe, de predikant Gualterus Delenus, in het Hebreeuwsch wel ervaren ³⁾, het Oude Testament ⁴⁾. Welk gebruik Guido de Bres van deze samenkomsten en lessen heeft gemaakt, is echter geheel onbekend, zoodat wij ons tot gissingen moeten bepalen. Jean Crespin, de schrijver van het Fransche martelaarsboek, persoonlijk met Guido de Bres bekend, de eenige door wien wij met zekerheid weten dat deze in Engeland vertoefd heeft, zwijgt over dit onderwerp. Daarentegen weet hij wel mede te deelen, dat De Bres zich naderhand naar Lausanne en Genève heeft begeven om beter onderricht te worden in hetgeen voor den predikdienst noodig was. De woorden van Crespin, die meteen eene korte levensgeschiedenis bevatten, verdienen hier in hun geheel bijgebracht te

1) Zie boven, blz. 181, 193.

2) Ioannes à Lasco, *Forma ac ratio tota ecclesiastici ministerii, in Peregrinorum Ecclesia, 1550*, in *Ioannis a Lasco opera*, rec. A. Kuyper, Hag.-Com. 1866, T. II, p. 104 seq.

3) *Utenhovius Wingio*, 18 Feb. 1557, bij F. Pijper, *Jan Utenhove*, Leid. 1883, *Bijlagen*, p. XVII; in de *Epistolae et tractatus ecclesiae Londino-Batavae*, ed. J. H. Hessels, Cantabr. 1889, T. II, p. 53.

4) *De Catechismus, oft Kinder Leere, diemen te Londen is ghebruuyckende*, Lond. 1551, quat. A, bl. v b, in *Ioannis a Lasco opera*, rec. Kuyper, T. II, p. 349. Vergel. A. A. van Schelven, *De Nederduitsche vluchtelingenkerken der XVIe eeuw, in Engeland en Duitschland*, 's-Gravenh. 1909, blz. 90 v.

worden. „Guido de Bres heeft zich in zijne jeugd zeer overgegeven aan het paapsche bijgeloof. Door eene gestadige lezing der Schrift kwam hij tot de waarheid des evangelies. Van deze kennis, die hare vrucht voortbracht te harer tijd, wilden echter de lieden van zijn eigen volk niets weten; men kon hem daarom niet verdragen. Dientengevolge vertrok hij, na het beroep van glasschilder geleerd te hebben, van Bergen, en zocht een goed heenkomen naar Londen, in de dagen toen de goede koning Eduard VI den toegang tot het Engelsche koninkrijk voor alle geloovigen ruim had opengesteld. Nadat hij daar eene poos vertoefd had, vernam hij dat het evangelie eenig gehoor vond in de Nederlanden; hij keerde nu terug om de lieden van zijn eigen volk te helpen. Aanvankelijk waren zijne toespraken slechts eenvoudige vermaningen, die hij hield waar hij maar eenige toehoorders vond, hoe gering hun aantal ook ware. Vooral wijdde hij zich aan de bewoners der stad Rijssel om de menigte der geloovigen aldaar, die niets liever verlangden dan in het openbaar te mogen vergaderen, tot het hooren van de evangelieprediking op te wekken. En van toen af begon ook een heilige oorlog tegen de sekte der Anabaptisten, (het onkruid) dat zich gemengd had tusschen het goede koren. Met het een en ander ging hij voort tot de vervolging der Oguiers ¹⁾; toen de kudde daarop verstrooid geraakte, week hij naar Gent, waar hij het boek schreef, getiteld: „Le baston de la foy”, dat hij uit de oude kerkvaders getrokken had. Naderhand, daar hij verlangde overvloediger onderricht te worden in hetgeen voor den predikdienst van noode was, reisde hij te dien einde en ook om de Latijnsche taal te leeren naar Lausanne en Genève. Toen hij daar eenigen tijd vertoefd had, is hij naar Nederland teruggekeerd, en richtte de kerken te Rijssel, Doornik en Valenciennes weder op. Hierin slaagde hij gelukkig; want terwijl hij genoemde steden diende, heeft de Heer hem als het ware te midden der vlamme brandstapels bewaard voor het vallen in de handen zijner vijanden. Lang uit te weiden over de moeiten en

1) Zij ving aan den 6den Maart 1556. Crespin heeft er over gehandeld op fol. 425—428 van de uitgave van zijn martelaarsboek van 1570; in de uitgave van Benoit (Toulouse 1887) vindt men dit in Tom. II, p. 405—415. De Oguiers (vader, moeder en twee zoons) hadden de prediking van Guido de Bres gevolgd. Zie bij Crespin, uitgave van 1570, fol. 427 verso, 429 recto; uitgave van Benoit, T. II, p. 411, 415.

den veelzijdigen arbeid van dezen getrouwen dienaar Gods is overbodig; niet alleen de kerken van Nederland getuigen er van en zullen er van getuigen, maar ook die van Dieppe ¹⁾, Mondidier en Amiens, welke hij hielp en schraagde toen de gestrenge vervolgingen in zijn eigen land hem niet veroorloofden zijne taak voort te zetten. Daarop heeft de hertog van Bouillon hem overgehaald om naar Sedan te komen en stelde hem daar aan als predikant; totdat de kerk van Antwerpen in het begin der maand Augustus 1566 hem als dienaar des Woords verlangde. Met groote moeite lieten die van Sedan hem gaan, daar zij, lettende op zekere verschijnselen die zich in Nederland begonnen voor te doen, hevige troebelen en beroeringen in dit land verwachtten. Niettemin, ziende dat Guido de Bres zelf volstrekt verlangde zijn vaderland te hulp te komen, stonden zij eindelijk aan degenen die hem waren komen beroepen zijn ontslag toe. En nadat nu De Bres eene poos te Antwerpen geweest was, werden de broeders te rade hem naar zijne oude kerk te Valenciennes te zenden. Deze kerk ontving hem met blijdschap als dengene van wien de Heer zich te voren bijzonderlijk bediend had om haar op te richten en te organiseeren" ²⁾).

De terugkeer van De Bres uit Engeland naar zijn geboorteland moet hebben plaats gehad in het j. 1552 ³⁾. Crespin maakt geen melding van zijn verblijf te Frankfort a/M. Inderdaad heeft De Bres daar vertoefd in den zomer van het j. 1557. Blijkens zijn eigen getuigenis heeft hij er deelgenomen aan een twistgesprek met de Anabaptisten in tegenwoordigheid van Joannes à Lasco ⁴⁾.

1) Crespin is hier en in het vervolg eenigszins afhankelijk van de *Histoire des choses advenues au Pais-bas*, geplaatst vóór de *Procédvres tenves*, quat. a, fol. v v, vi r; hierachter, blz. 496 v.

2) Iean Crespin, *Histoire des vrays Tesmoins de la verite de l'evangile*, [Genève], 1570, fol. 691 r en v; in de uitgave: *Histoire des martyrs persecutez et mis a mort pour la verite de l'evangile*, éd. par D. Benoit, Toulouse, 1889, T. III, p. 581 s. — In de latere uitgaven van Van Haemstede's martelaarsboek is dit overgenomen; bijv. in de uitgave: *Historien oft gheschiedenissen der vromer Martelaren*, Dordrecht, 1579, blz. 543 v.; in de uitgave: Dordrecht, 1590, fol. 647—649.

3) Dit valt af te leiden uit de *Procédvres tenves*, quat. a, fol. v v (hierachter, blz. 496); alsmede uit een brief van *Le prévost Morillon au cardinal de Granvelle*, 5 Apr. 1567, in de *Correspondance du cardinal de Granvelle*, publ. par E. Pouillet, Brûx. 1880 (*Collection de Chroniques Belges*), p. 353.

4) Guy de Bres, *La racine, source et fondement des Anabaptistes*, chez Pierre de S. André, 1595, p. 91 s. Vergel. H. Dalton, *Johannes à Lasco*, Gotha, 1881, S. 482 f.; Van Langeraad, blz. 20 v.

Uit Frankfort zal hij naar Lausanne gereisd zijn. Dat hij daar en te Genève heeft gestudeerd, blijkt, behalve uit de boven aangehaalde woorden van Crespin, ook uit andere getuigenissen ¹⁾. Van de kennis die hij in Zwitserse scholen heeft opgedaan, wordt in het hierachter herdrukte werk hoog opgegeven. Immers, zoo wordt gezegd, de debatten, door hem gevoerd in de gevangenissen, en de geschriften door hem vervaardigd, te weten „Le Baston de la foy” en zijn boek tegen de Anabapisten, leveren daarvan genoegzame bewijzen ²⁾. Te Lausanne heeft hij aan de aldaar bestaande Akademie de lessen kunnen volgen van Jean Ribit, „hellenist”, van Jean-Raymond Merlin, hebraïst, van Theodorus Beza, Jean Tagaut en François Berauld, allen mannen van zeer groote bekwaamheden ³⁾. Jean Ribit (Joannes Ribittus) had zijnen naam beroemd gemaakt door de eerste volledige uitgave der werken van Lucianus in het Grieksch, welke uitgave berustte op zorgvuldige vergelijking van handschriften en geleerde recensien ⁴⁾. De voorrede, in het keurigste Latijn vervat, is gericht tot de „jongelingschap die begeerig is nader met de Grieken kennis te maken”. Zij doet zien, dat Ribit de afwezigheid van godsdienstigen zin bij Lucianus geenszins goedkeurt. Toch beveelt hij de lezing van ’s mans werken aan, o. a. omdat men goed Grieksch van hem kan leeren ⁵⁾; ook omdat hij dikwijls uitmuntende zedelessen geeft, omdat zijne bespotting van bijgeloof en afgoderij hare goede zijde heeft, enz. De lezer die volgens Ribit terecht betreurt, dat Lucianus zijne schitterende talenten niet op de beste wijze heeft besteed, moet, hierdoor geprikkeld, zich er op toeleggen om de gaven die hem geschonken zijn

1) Den 10den Januari 1562 is in de woning van De Bres te Doornik eene huiszoeking gedaan. In het officieele rapport, daarover uitgebracht, wordt gezegd: „et trouvons que ledit Guy a fait le commencement de ses erreurs à Lozane et Genève”. Bij Van Langeraad, blz. 23.

2) *Procédvres tenves*, quat. a, fol. vi^r; hierachter, blz. 497.

3) Zie het hoofdstuk: *L'académie de Lausanne*, bij Ch. Borgeaud, *Histoire de l'université de Genève*, Genève, 1900, p. 38—42, inzonderheid p. 39. Over deze hoogeschool hebben gehandeld: H. Vuilleumier, *L'Académie de Lausanne*, Lausanne, 1891, en Friedr. Schaerer, *Geschichte der öffentlichen Unterrichts-Anstalten des deutschen Theils des Kantons Bern*, Bern, 1829 (geschriften die mij niet ten dienste staan).

4) *Luciani Samosatensis opera, quae graece extant, omnia*; Basileae, 1545, 2 tom., 8°.

5) *Ioan. Ribittus φιλέλληνισιν adolescentibus* (voorrede vóór *Luciani opera*), quat. a, fol. 2^r.

tot verheerlijking van God aan te wenden ¹⁾. Op Nieuw-Testamentisch terrein heeft Ribit zich bewogen in zijne verhandeling over de vraag of Judas, de verrader, deelgenomen heeft aan 's Heeren Avondmaal en in zijne uitlegging van Hebr. VII:19: „de wet heeft niets volmaakt” ²⁾. Deze uitlegging doet zien dat hij de opvattingen van Luther en Calvijn omtrent de verhouding van wet en genade en de allesbeheerschende beteekenis der offerande van Christus volkomen huldigt ³⁾. Van Merlin, den professor in het Hebreeuwsch, bestaat een uitvoerig boekje, bevattende eene uitlegging en verklaring van de Tien Geboden ⁴⁾. Merkwaardig is des schrijvers bespreking van de omstandigheid, dat vele teksten der H. Schrift duister zijn, ten gevolge waarvan de vertalingen en uitleggingen zeer verschillen. Die duisterheid moet naar zijne meening de geloovigen prikkelen om met des te meer ijver de ware beteekenis van zulke teksten na te vorschen, ofschoon hij erkent, dat sommige geheel onvertaalbaar zijn ⁵⁾. Alles komt volgens Merlin aan op het opsporen van den letterlijken zin der Schrift ⁶⁾. Drie middelen zijn er om daartoe te geraken. Ten eerste moet men de eene Schriftuurplaats verklaren door de andere. Immers de H. Geest kan zich zelf niet tegenspreken. De verklaring van een tekst dus die in strijd zou komen met andere teksten, of, wat voor Merlin hetzelfde is, met de voornaamste geloofsartikelen, is verwerpelijk. Ten tweede moet men nauwkeurig letten op de grammaticale beteekenis der woorden en zinswendingen. Ten derde moet men in het oog houden het verband der rede, de omstandigheden van tijd en plaats, het verschil in de personen van wie gesproken wordt,

1) Ioan. Ribittus, *ibid.*, quat. a, fol. 4 v, 5 r.

2) *Disputatio, an Iudas proditor Coenae Dominicae interfuerit. // Item // Explanatio loci Heb. VII. // Lex nihil perficit. // Ioanne Ribitto // authore. // Basileae. // — In 8°. De voorrede is gedateerd: Lausannae, 1555 (p. 4).*

3) Ioan. Ribittus, *Disputatio*, p. 24 seq.

4) *Les dix // commande-//mens de la loy // de Dieu, translatez d'Hebrieu en // François et exposez // Par Iehan Reymond Merlin // natif de // Romans en Dauphiné, et reueus // par luy-mesme. // La page suyuante monstre le contenu de // ce present traité.* [Vignet. Daaromheen de woorden:] *La coignée est ia mise à la racine des arbres: // parquoy, tout arbre qui ne fait pas bon // fruit, sera couppé et ietté au feu. Mat. III. // Par Iean Rivery. // M.D.LXX. Avec privilege. — In-8°.*

5) I. R. Merlin, *Les dix commandemens*, p. 10—12.

6) I. R. Merlin, *l. c.*, p. 14, 21, 23.

enz. ¹⁾. Het beeldenverbod in de Tien Geboden heeft volgens Merlin niet de strekking om alle beelden te veroordeelen, maar alleen die waarvan men gebruikt maakt met een godsdienstig oogmerk ²⁾. Vooral is het verboden eene afbeelding te vervaardigen van het Opperwezen, met welk doel dan ook ³⁾. De beeldendienst der Roomsche-Katholieke kerk wordt door Merlin onvoorwaardelijk afgekeurd. Weliswaar maken de Roomschegezinden onderscheid tusschen verschillende soorten van aanbidding (*adoratio*), die men aan God en aan de beelden kan brengen: de „*latria*”, welke alleen aan God toekomt; de „*dulia*”, welke men brengt aan schepselen, aan heiligen, relieken en beelden; en de „*hyperdulia*”, welke het midden houdt tusschen de beide vorige en toekomt aan de menschelijke natuur van Christus, aan zijne moeder en aan het kruis ⁴⁾. Maar deze onderscheidingen worden door Merlin als sophisterij verworpen ⁵⁾. Bij de behandeling van het gebod: „gij zult niet echtbreken”, veroordeelt hij het gedwongen celibaat. Inzonderheid merkt hij op, dat het niet voldoende is zich te onthouden van hoererij, als in het binnenste onreine begeerten worden gekoesterd, daar God voor de vervulling zijner geboden niet enkel den uitwendigen schijn verlangt, maar ook het hart ⁶⁾. Theodorus Beza heeft te Lausanne het Grieksch onderwezen ⁷⁾. Ook prof. François Berauld (Franciscus Beraldus) heeft als kenner van het Grieksch naam gemaakt. In 1560 bezorgde hij de eerste uitgave van zijne vertaling van sommige gedeelten van het geschiedwerk van Appianus ⁸⁾. In het j. 1558 is Beza van Lausanne naar Genève vertrokken; hij heeft daar publieke lessen (d. w. z. „college”)

1) I. R. Merlin, *Les dix commandemens*, p. 14—17.

2) I. R. Merlin, l. c., p. 80.

3) I. R. Merlin, l. c., p. 80.

4) Vergel. Eustachius van Zichem, in de *Bibliotheca reformatoria neerlandica*, 's-Gravenh. 1905, Dl. III, blz. 223, aant. 2; Jakob van Hoogstraten, *De veneratione sanctorum*, aldaar, blz. 489; F. Pijper, *Middelleeuwsch christendom, De vereering der H. Hostie*, 's-Gravenh. 1907, blz. 88—93.

5) I. R. Merlin, l. c., p. 88 s.

6) I. R. Merlin, l. c., p. 212 s.

7) Borgeaud, *L'université de Genève*, p. 39.

8) *Appiani Alexan-||drini Hispanica et Annibalica. || Latine nunc primùm edita, ex Francisci Be-||raldi linguae Graecae professoris do-||ctissimi interpretatione. || Huius editionis margini appositae numerorum notae pa-||ginis Graeci libri respondent, Henrici Stephani typis non ita pridem excusi. [Vignet] Anno M.D.LX || Excudebat Henricus Stephanus, illustris || viri Huldrici Fuggeri typographus.*

gegeven over Demosthenes, Aristoteles en gedeelten der H. Schrift ¹⁾. Het is mogelijk dat Guido de Bres Beza derwaarts is gevolgd. Hij heeft te Genève ook de publieke lessen kunnen hooren van Calvijn ²⁾. Naar men weet is de eigenlijke hoogeschool daar eerst opgericht in 1559. De Bres was toen reeds weder naar het vaderland teruggekeerd. Hij vestigde zijn hoofdverblijf te Doornik en wijdde zijne diensten thans aan drie Gereformeerde gemeenten, ten eerste aan die zijner woonplaats en vervolgens aan die te Rijssel en Valenciennes ³⁾. Hij trad in het huwelijk met Catharine Ramon, die hem een vijftal kinderen heeft geschonken. Zij was hem eene moedige, trouwe gade, aan wie hij uit den kerker schrijven kon: „Vous avez assez apperceu et senti mes labeurs, croix, persecutions et afflictions, lesquelles i'ay enduré: et mesmes en avez esté participante quand vous m'avez fait compagnie en mes voyages durant le temps de mon exil” ⁴⁾. Jacques de Lo, een der aanhangers van De Bres, werd 16 Febr. 1560 te Rijssel levend verbrand ⁵⁾. In het najaar van 1561 barstte ook te Doornik eene geweldige vervolging los. De Bres, die zich steeds had weten schuil te houden, zag zich genoodzaakt te vluchten. Den 10^{den} Jan. 1562 werd ontdekt, in welke woning hij verblijf had gehouden. Bij eene huiszoeking vielen zijne gezamenlijke boeken, geschriften en verdere papieren in handen der vertegenwoordigers van het gerecht. Daardoor kwam men op het spoor van al zijne relatiën. Nadat men er nauwkeurig inzage van genomen had, werd alles op last van de Landvoogdes Margaretha verbrand ⁶⁾. Weldra wordt De Bres door den hertog van Bouillon aangesteld tot predikant te Sedan. Van zijn verblijf aldaar getuigt, behalve het boven aangehaalde bericht van Crespin, o. a. ook een brief van zijne hand, geschreven in 1565 ⁷⁾. In Juli

1) Borgeaud, *L'université de Genève*, p. 40.

2) Borgeaud, l. c., p. 40.

3) Van Langeraad, blz. 24 vv.

4) *Procédres tenves*, p. 360; hierachter, blz. 625.

5) Bij Crespin, *Histoire des vrays Tesmoins de la verite*, [Genève], 1570, fol. 563—568. Onder de bijgevoegde stukken komt fol. 567^v voor eene *Epistre exhortatoire de Jaques de Lo, enuoyee à Guy de Bres, en laquelle il l'admonneste de son deuoir et office enuers le troupeau de Christ*. In de uitgave van Benoit, Toulouse, 1889, T. III, p. 80—92.

6) Het gebeurde te Doornik is uitvoerig beschreven en met uittreksels uit officiële bescheiden toegelicht door Van Langeraad, blz. 25—50.

7) De brief is afgedrukt door R. C. Bakhuizen van den Brink, *Het huwelijk*

1566 bereikte hem het beroep naar Antwerpen. Nauwelijks bevond hij zich hier, of Peregrin de la Grange, de jeugdige predikant van Valenciennes ¹⁾, verzocht hem naar deze stad te komen en de Gereformeerde gemeente aldaar, die hij sedert lang kende, opnieuw te dienen. De la Grange ²⁾ was ten vorigen jare ingevolge een verzoek van genoemde gemeente door den kerkeraad van Genève als predikant tot haar uitgezonden. Met vurigen ijver heeft hij zijne taak aanvaard, weldra met Guido de Bres samengewerkt, hem in den tijd der grootste moeilijkheden trouw ter zijde gestaan en straks gedeeld in zijn martelaarschap. Na de sluiting van het Verbond der Edelen en de indiening van hun verzoekschrift aan de Landvoogdes (5 April 1566) is De la Grange begonnen met het houden van openbare preeken buiten de stad (7 Juli 1566) ³⁾. Toen De Bres den 9^{den} Augustus te Valenciennes was aangekomen, zijn beiden hiermede ijverig voortgegaan ⁴⁾. Om de beteekenis van dit optreden juist te kunnen beoordeelen, dient in het oog te worden gehouden, dat onmiddellijk na de indiening van het bedoelde verzoekschrift der Edelen de plakكاتen tegen de Hervormingsgezinden veel minder streng waren toegepast geworden ⁵⁾. Vanwege de Verbonden Edelen had men aan zekere kerkeraden laten weten, „dat zij de openbare prediking toestonden”, welk nieuws deze kerkeraden

van Willem van Oranje met Anna van Saksen; Amst. 1853, *Bijlage E*, blz. 156 vv.; herhaald door Van Langeraad, *Bijlage A*.

1) Eene voorname bron voor de merkwaardige geschiedenis van deze stad is: Ch. Paillard, *Histoire des troubles religieux de Valenciennes, 1560—1567, publiée d'après des documents inédits*, Brux.-La Haye, 1874—1876, 4 tom. (in de *Collection de mémoires relatifs à l'histoire de Belgique*).

2) Hij was geboortig van Chate bij Saint-Marcellin in Dauphiné. Over hem wordt gehandeld door Crespin, *Histoire des vrais Tesmoins de la verite*, [Genève], 1570, fol. 690 r—694 v; in den *Recueil général du besoigne des Commissaires ordonnez a Vallenciennes sur les troubles passes*, bij Van Langeraad, a. w., *Bijlage D* (blz. XXVIII—XXX en elders); en in de *Procédvres tenves*, quat. a, fol. v v, en p. 17, 353, 391, 392 (hierachter, blz. 493, 498, 623, 638).

3) *Recueil général du besoigne des Commissaires*, bij Van Langeraad, *Bijlage D* (blz. XXXIII); Ch. Paillard, *Les grands prêches Calvinistes de Valenciennes*, in den *Bulletin historique de la société de l'histoire du protestantisme français*, Par. 1877, Tom. XXVI, p. 33—43, 73—90, 121—133.

4) Van Langeraad, blz. 64—68; *Procédvres tenves*, quat. a, bl. ij r (hierachter, blz. 493).

5) *Procédvres tenves*, quat. a, bl. ii r; hierachter, blz. 493.

verder hadden verbreid ¹⁾. Den 24sten Augustus had te Valenciennes de beeldenstorm plaats ²⁾. De Bres en De la Grange gingen nu preeken in bepaalde kerken van de stad, nl. in de St.-Janskerk en in de kerk van het Begijnhof ³⁾. De hevige beroering, door den beeldenstorm alom in den lande gewekt, bracht de Landvoogdes er toe aan de Hervormingsgezinden belangrijke concessiën te doen: zij zouden zelfs kerken mogen bouwen, hier binnen, ginds buiten de stad; en zoowel de Hervormde als de Rooms-katholieke godsdienst zouden de bescherming der overheid genieten. Het is waar, dat zij in hare proclamatie van 23 Augustus 1566 over deze concessies heengleed en verklaarde te verwachten, dat men „geen Hervormde preeken zou toelaten, waar deze vroeger niet gehouden waren”. Maar aan de Edelen had zij iets anders te verstaan gegeven. Slechts had zij in het schriftelijke stuk, om Filips II te ontzien, zich zoo voorzichtig mogelijk uitgelaten ⁴⁾. Den 26sten Augustus werd men te Valenciennes door eenige Edelen, uit Brussel derwaarts gekomen, met den inhoud der proclamatie van den 23sten bekend gemaakt. De Gereformeerden waren hierover zeer misnoegd, en eischten van De Noircarmes, den gouverneur van het gewest Henegouwen, waarbinnen Valenciennes gelegen was, dat hun in de stad geschikte plaatsen zouden worden afgestaan om daar hunne samenkomsten te houden ⁵⁾. Aanvankelijk betoonde hij zich niet ongenegen aan hunnen wensch te voldoen. Te dien einde liet hij (Oct. 1566) zelfs een voorloopig contract opmaken met de predikanten, ouderlingen en diakenen, als vertegenwoordigende de gereformeerde kerk van Valenciennes; hij beloofde in de stad te zullen komen om het voorgoed af te sluiten. Maar hij voldeed hieraan niet. In November nam hij eene geheel andere, en wel eene zeer dreigende houding aan. Den omtrek der stad liep hij met krijgsvolk af, waarbij alle kooplieden en boeren die daar te

1) *Recueil général du besoigne des Commissaires*, bij Van Langeraad, *Bijlage D* (blz. XXX).

2) Eene nauwkeurige beschrijving van alle omstandigheden in genoemden *Recueil général*, bij Van Langeraad, *Bijlage D* (blz. XLI v.).

3) Van Langeraad, blz. 68.

4) *Procédvres tenves*, quat. a, fol. ii v, iii; hierachter, blz. 493 v.

5) Van Langeraad, blz. 69 v. (naar de *Mémoires historiques sur l'arrondissement de Valenciennes*, Valenciennes, 1878 [uitgave der *Société d'agriculture, sciences et arts*], T. V, p. 385 s., 423 s.).

vinden waren werden uitgeplunderd en mishandeld ¹⁾. Den 14^{den} Dec. 1566 verklaarde de Landvoogdes Valenciennes schuldig aan rebellie tegen den Koning ²⁾, waarop De Noircarmes het beleg om de stad sloeg. Het zou te ver voeren de geschiedenis van dit beleg hier te willen schrijven. Den 23sten Maart heeft de stad zich moeten overgeven ³⁾. De Bres en De la Grange hebben nog gelegenheid gevonden te vluchten, in gezelschap van Michel Herlin, den jongere, die hen niet had willen verlaten. Nadat zij zich gedurende eenige dagen in een bosch hadden schuilgehouden, zagen zij zich door gebrek aan voedsel genoodzaakt dit te verlaten. Zij treden eene herberg binnen en bestellen een maaltijd. De herbergier, opmerkzaam geworden op de kostbare kleedij van Herlin, komt op de gedachte, dat hij te doen heeft met personen uit de stad, wellicht met vluchtelingen uit Valenciennes. Hij ontbiedt den schout van het dorp; hetgeen leidt tot hunne gevangenneming ⁴⁾ en tragischen dood. De geschiedenis van het martelaarschap van De Bres en De la Grange is verder in het werk, waarvan de lezer hierachter een herdruk vindt, zóó duidelijk en treffend verhaald ⁵⁾, dat ik mij er van onthouden wil daarvan hier een verslag te geven; — wat uit den aard der zaak kort en dientengevolge vrij dor zou moeten zijn.

Het valt niet te ontkennen, dat in hun optreden gedurende de jaren 1565 tot 1567 zich een staatkundig element heeft voorgedaan. Reeds in 1564 is De Bres uit Sedan naar Brussel gereisd om met den prins van Oranje te spreken over zekere onderhandelingen, die eene samensmelting van Lutherschen en Gerefor-

1) *Procedores tenves*, quat. a, fol. iii; hierachter, blz. 495.

2) *Placcart de sa Maieste contenant les actz commis par ceulx de Valenciennes*, afgedrukt bij Van Langeraad, *Bijlage F a*.

3) Vergel. Adam Henricipetri, *Chronyc. Historie der Nederlandtscher Oorlogen, Troublen ende oproeren oorspronck, anuanck ende eynde*, Noortwitz, 1579, in-8°, fol. 44 v—46 v; G. Brandt, *Historie der Reformatie*, Amst. 1677, Dl. I, blz. 447 vv.

4) *Mémoires de Nicolas Soldoyer*, in de *Mémoires de Pasquier de le Barre, et de Nicolas Soldoyer pour servir à l'histoire de Tournay*, 1565—1570, avec annotations par A. Pinchart, La Haye, 1865, T. II (*Collection de mémoires relatifs à l'histoire de Belgique*), p. 263 s.; *Mémoires de Pontus Payen*, avec annotations par A. Henne, La Haye, 1861, T. I (in dezelfde *Collection*), p. 324 s.

5) De verhalende gedeelten zijn voornamelijk: *Histoire des choses advenues av Pais-bas*, quat. a, fol. v—vi v; de eerste brief van De Bres, p. 17—42. Zie hierachter, blz. 496—497, 498—507.

meerden op den grondslag der „Wittenbergsche Concordia” ten doel hadden. Men wilde dit beproeven „affin de rompre entièrement la force du Pape; car nous estantz tous uniz en doctrine, on ne nous pourroit toucher sans offence, quant et quant toute l'Allemagne”. Aldus heeft De Bres geschreven aan den kerkeraad eener plaats, waarvan de naam onbekend is — waarschijnlijk was het Antwerpen. Een broeder van den Prins was met dit plan uit Duitschland gekomen, en ook de hertog van Bouillon, in wiens dienst De Bres zich bevond, werkte er toe mede. Laatstgenoemde wilde in concessies aan de Lutherschen zoo ver mogelijk gaan ¹⁾. Dat Valenciennes tegen den gouverneur De Noircarmes en tegen de Landvoogdes in verzet heeft durven komen, moet worden toegeschreven aan invloeden van buiten. Naar de prins van Oranje en verscheidenen der Verbonden Edelen, graaf Lodewijk van Nassau, Hendrik van Brederode en de graven van Egmond, Hoorne en Hoogstraten haar hadden voorgespiegeld, zouden zij niet gedoogen dat de stad werd belegerd. En toen het beleg een aanvang had genomen, hebben zij ernstig middelen beraamd om haar met de wapenen te verlossen. De tusschenpersonen tusschen de genoemde staatslieden en de burgers van Valenciennes waren de predikanten Guido de Bres en Peregrin de la Grange ²⁾. Tijdens het beleg stelden zij in hunne preeken de bevolking gerust, en baden voor den heer van Brederode, hunnen beschermer, en voor anderen der Verbonden Edelen; door te zeggen dat dezen de stad zoo noodig zouden te hulp komen, deden zij haar volhouden in haar verzet ³⁾.

1) *Guy de Brès au consistoire d'(Anvers?)*, bij R. C. Bakhuizen van den Brink, *Het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saksen*, Amst. 1853, *Bijlage E*, blz. 156 v.

2) *Procès de Jean Cateux*, uitgegeven door Ch. Paillard, in den *Bulletin historique de la société de l'histoire du protestantisme français*, Par. 1879, T. XXVIII, p. 349; protokollen van verhooren en bekehtenissen bij Van Langeraad, *Bijlage D* (blz. LXXVII—LXXXII); *Le prévost Morillon au cardinal de Granvelle*, 10 Juli 1567, in de *Correspondance du cardinal Granvelle*, 1565—1586, Brux. 1880 (in de *Collection de Chroniques Belges inédites*), p. 522; *Mémoires de Pontus Payen*, avec annotations par A. Henne, La Haye, 1861 (*Collection de mémoires relatifs à l'histoire de Belgique*), T. I, p. 275 s.; *Correspondance de Philippe II*, publ. par Gachard, Brux. 1848, T. I, p. 492, 493. Deze getuigenissen zijn in extenso te vinden bij Van Langeraad, blz. 72, de aantekening. Zie ook bij denzelfde in *Bijlage D* (blz. LXIII, LIV en LXXIII).

3) *Recueil général du besoin des Commissaires ordonnez a Vallenciennes*, bij Van Langeraad, *Bijlage D* (blz. LXIX).

De Raad der stad had in die dagen vrij wel de leiding der zaken verloren; de Gereformeerde kerkeraad met de predikanten aan het hoofd ¹⁾ had de macht in handen. Telkens wanneer de Raad bijeenkwam, verscheen ook de kerkeraad, nam kennis van ieder gedaan voorstel, en verwijderde zich daarop om afzonderlijk te vergaderen en vast te stellen, hoe gehandeld moest worden. Het te nemen besluit werd gewoonlijk door een der predikanten geformuleerd ²⁾. Geen wonder dat men De Bres en De la Grange na hunne gevangenneming ook „politieke verhooren” heeft laten ondergaan. De protokollen daarvan zijn bewaard gebleven ³⁾; de inhoud dezer stukken is zeer leerzaam voor de kennis der betrekkingen tusschen de boven (blz. 476) genoemde staatslieden en de beide predikanten.

Van de gedrukte geschriften van De Bres is de „Baston de la foy” reeds genoemd. Hij heeft getracht hiermede een tegenwicht te leveren tegen het werk van een Fransch schrijver, Nicole Grenier, getiteld: „Le bovelier de la foy”, verschenen in 1547 ⁴⁾. Het doel van Grenier is geweest aan zijne lezers bruikbare argumenten te verschaffen bij de bestrijding van de aanhangers der Hervorming. Zij toch werden in zijne dagen steeds talrijker. Overal ontmoette men ze ⁵⁾. Naar Grenier's oordeel zijn het meest

1) Er waren er drie: De Bres, De la Grange, en Jean Cateux. Zie boven, blz. 476, aant. 2.

2) *Recueil général*, bij Van Langeraad, *Bijlage D* (blz. XLIV).

3) *Interrogatoires politiques de Guy de Bray*, *extrait*, uitgegeven door Ch. Pailard, in den *Bulletin de la société de l'histoire du protestantisme français*, 1879, T. XXVIII, p. 59—67; *Interrogatoires politiques de Pérégrin de la Grange, extraits*, uitgegeven door [denzelfde, l. c., p. 224—233. Reeds vroeger verschenen kleine uittreksels uit deze stukken] in den *Préface* van Gachard, vóór zijne uitgave der *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, Brux. 1850, T. II, p. CXI, CXLIX s.

4) Het werk is mij slechts bekend uit een exemplaar, waaraan de titel ontbreekt. Het opschrift boven de opdracht doet zien, wie de schrijver is: „Av TRESCHRESTIEN ROY DE FRANCE, Henry, deuxiesme de ce nom, frere Nicole Grenier, chanoine regulier de S. Victor” (quat. a, fol. 2 r). Uit het „Extrait du privilege” aan het slot, op quat. Rr, fol. 7 v, 8 r, blijkt, dat de uitgever is: Jehan Rijckaerts te Antwerpen, en de drukker: Martin Nuyts, imprimeur iuré en la Lycorne d'or”. Op quat. Rr, fol. 8 v, een drukkersmerk. Het privilege is gedagteekend: 29 Maart 1547 voor Paschen. De titel *Le bovelier de la foy* vormt den hoofdregel die doorloopt over het geheele boekje. Formaat: in-8°. Aantal bladen: 16 ongenummerd, 297 genummerd, en nog 1 ongenummerd. Aantal regels per bladzijde: 28. Hoogte: 11 c.M.; breedte: 7.5 c.M. Signatuur: a 2—Rr 5. Het bedoelde exemplaar is het eigendom van ds. H. van Druten te Rijnsburg.

5) Grenier, *Le bovelier de la foy*, quat. a, fol. 3 r, 5 v.

eenvoudige en onwetende lieden, die behoefte hebben aan terechtwijzing ¹⁾. De inkleeding van zijn werk is hiermede in overeenstemming. Het heeft namelijk den vorm van een gesprek tusschen een „goed Christen” en een „ketter” ²⁾, of tusschen „den man die op den goeden” en „den man die op den verkeerden weg is”. Deze laatste nu is de onwetende, die altijd door onderwezen wordt; telkens als een onderwerp is afgehandeld, betuigt hij zijne instemming met het gehoorde ³⁾; hij geeft zich ten laatste geheel gewonnen en eindigt als „de bekeerde” ⁴⁾. (Men zou kunnen vragen, of van de Hervormingsgezinden, als zij inderdaad zoo onwetend waren, veel te vreezen was). Maar volgens Grenier zijn de ketters vooral gevaarlijk om hun goed leven en omdat zij schijnbaar het ware geloof voorstaan ⁵⁾. Hatelijker klinkt, dat zij, onder voorwendsel van de geloofsvrijheid en het evangelie te verdedigen, den teugel vieren aan de zinnelijke lusten van het vleesch, zonder eenigszins te willen gehoorzamen aan de voorschriften en inzettingen der kerk ⁶⁾. Dit laatste, de gehoorzaamheid aan de kerk, legt blijkbaar bij den schrijver het allergrootste gewicht in de schaal. Aanvankelijk zou men verwachten, dat hij zich wil plaatsen op den grondslag der Schrift. Hij wil, zegt hij, te werk gaan met de ploegschaar der H. Schrift, die door God bestemd is om de ketters uit te roeien ⁷⁾. Hij zegt te hopen, dat koning Hendrik II eene hervorming zal teweegbrengen van de misbruiken die in de kerk bestaan ⁸⁾. En Christus is voor hem de hechte en vaste steenrots ⁹⁾. Wanneer hij echter verzekert in de harten van goede en eenvoudige christenen het geloof te willen bevestigen, dan spreekt hij van „het geloof van Jezus Christus en van zijne kerk” ¹⁰⁾. De hedendaagsche leeringen, beweert hij, zijn in strijd met „het katholieke geloof en met de gebruiken der algemeene kerk” ¹¹⁾. Bescheidenlijk

1) Grenier, *Le bouclier de la foy*, quat. a, fol. 3 r.

2) Grenier, l. c., quat. a, fol. 7 v.

3) Grenier, l. c., fol. 54 r, 90 r, 95 r.

4) Grenier, l. c., fol. 291 (le converty).

5) Grenier, l. c., quat. a, fol. 6 v.

6) Grenier, l. c., quat. a, fol. 5 v.

7) Grenier, l. c., quat. a, fol. ij v.

8) Grenier, l. c., quat. a, fol. 4 r.

9) Grenier, l. c., quat. a, fol. 3 v.

10) Ibidem.

11) Grenier, l. c., quat. a, fol. 5 r.

verklaart hij: de stof waaruit ik dit boekje heb samengesteld, is niet van mij, „car la penurie de mon esprit est par trop grande”; maar gelijk Ruth, de Moabietische, aren las achter de maaiers van Boaz, zoo heb ik achter de geleerden geplukt en gelezen, en op het veld der H. Schrift en der oude kerkvaders citaten en gezaghebbende uitspraken verzameld ¹⁾. Voortdurend vloeien in zijn boek de bewijsvoeringen uit de eene en uit de andere bron in elkander over ²⁾. Alles komt aan op de rechte uitlegging der Schrift. Men moet niet alleen zich houden aan de uitlegging der Schrift door de kerkvaders, maar men moet ook weten, hoe de kerkvaders behooren verstaan te worden ³⁾. Dit laatste weet alleen de kerk ⁴⁾. De verdeling der stof is niet stelselmatig. De schrijver daalt al spoedig in bijzonderheden af en komt tot de verdediging van alle bestaande gebruiken, tot in kleinigheden. Hij vangt aan met eene uitvoerige behandeling der leer van den vrijen wil, de genade en de uitverkiezing ⁵⁾. Hij kent den mensch een geheel vrijen wil (liberum arbitrium) toe ⁶⁾. De vrije wil werkt, meent hij, met de genade Gods samen om verdienstelijke daden te volbrengen ⁷⁾. De vereering der heiligen vormt het volgende onderwerp der bespreking ⁸⁾. Hierop volgt terstond eene verdediging van de zeven getijden, van het tellen der gebeden ⁹⁾, en van het bidden in het Latijn, ook al verstaat men de taal niet ¹⁰⁾. De eenvoudigen mogen volgens Grenier den Bijbel niet lezen ¹¹⁾. Bijbelvertalingen zijn te veroordeelen ¹²⁾. Hij verdedigt het gedwongen celibaat ¹³⁾ en betoogt, dat een vagevuur bestaat ¹⁴⁾, dat de boeken der Makkabeën canonieke boeken zijn ¹⁵⁾, en dat de werken, die op naam staan van Dionysius Areopagita, inderdaad door een leerling van Paulus zijn geschreven ¹⁶⁾. Hij voert argumenten aan voor de handhaving van het bidden voor de dooden, hunne herdenking in de mis, het branden van kaarsen bij begravenissen ¹⁷⁾. Dat de Heer het eerst de mis heeft gecelebreerd ¹⁸⁾,

1) Grenier, *Le bouclier de la foy*, quat. a, fol. 3 r.

2) Grenier, l. c., fol. 96 r en elders.

3) Grenier, l. c., quat. a, fol. 7 r.

4) Grenier, l. c., fol. 99 r—107.

5) Grenier, l. c., fol. 1—54.

6) Grenier, l. c., fol. 1 v.

7) Grenier, l. c., fol. 42 v.

8) Grenier, l. c., fol. 55—90.

9) Grenier, l. c., fol. 91, 92.

10) Grenier, l. c., fol. 93, 94.

11) Grenier, l. c., fol. 95 v—98 v.

12) Grenier, l. c., fol. 100 v, 101 r.

13) Grenier, l. c., fol. 109—115.

14) Grenier, l. c., fol. 118.

15) Grenier, l. c., fol. 122—123.

16) Grenier, l. c., fol. 124.

17) Grenier, l. c., fol. 132—135.

18) Grenier, l. c., fol. 136.

dat de mis eene offerande is ¹⁾, dat alle Christenen die geen priester zijn het avondmaal slechts onder ééne gestalte mogen nuttigen ²⁾; — voor deze en vele andere, men kan zeggen voor alle, in de Roomsche Katholieke kerk geldende geloofsartikelen, leeringen, instellingen en gebruiken heeft hij gronden en verdediging.

Hierteenover nu stelde De Bres zijn „Baston de la foy” op, met het doel de argumenten van den Roomschegezinden schrijver te ontzenuwen en den aanhanger der Hervorming in staat te stellen zijn standpunt krachtig te verdedigen. Het boek wil dus een soort van tuighuis zijn, waaruit wapens van verschillenden aard kunnen worden te voorschijn gehaald. Tal van stukken der Gereformeerde leer worden achtereenvolgens met bijbelteksten, uitspraken van kerkvaders en concilie-besluiten bevestigd. De eerste uitgave verscheen in het j. 1555 ³⁾. Dat Guido de Bres de schrijver is, staat niet op den titel, maar wij weten dit door andere berichten ⁴⁾. Eene tweede, herziene en vermeerderde editie, blijkbaar door den schrijver zelfden bewerkt, zag het licht in het j. 1562 ⁵⁾. Ofschoon de aard

1) Grenier, *Le borchier de la foy*, fol. 145—150.

2) Grenier, l. c., fol. 154—157.

3) *Le || baston de || la foy chrestienne, || Liure tresutile a tous Chrestiens, pour || s'armer contre les ennemis de || l'Euangile: et pour aussi cog'noistre l'ancienneté de no||stre sainte foy, et de || la vraye E-||glise. || Recueilly et amassé des liures des anciens || docteurs de l'Eglise et des Conciles, et de || plusieurs autres Docteurs, les noms || desquelz voyras en la page '|| suivante. || Avec vne Table, pour trouuer || tout ce que tu voudras, con||tenu au liure. || Vestèz toute l'armure de Dieu, afin que || puissis resister contre les assautz || du Diable. Ephe. 6. || A Lyon. || Anno. 1555. —* Formaat: in-8°. Aantal bladen: 16 ongenummerd (het 16e ook onbedrukt), 205 genummerd, en nog 15 ongenummerd. Aantal regels per bladzijde: 26. Signatuur: 2—Dd 5. Hoogte: 14 c.M.; breedte: 9.1 c.M. — Het exemplaar dat behoort heeft aan ds. W. F. Trip van Zoudtlandt te Hattem en aan prof. J. J. Doedes (zie diens *Collectie van Rariora*, Utr. [1892], blz. 32) is mij ter leen verschaft door ds. H. van Druten te Rijnsburg.

4) *Procedres tenues*, quat. a, fol. vi v (hierachter, blz. 497); Jean Crespin, *Histoire des vrays Tesmoins de la verite*, [Genève], 1570, fol. 691 r; in de uitgave van D. Benoit, *Histoire des martyrs persecutez et mis a mort pour la verite de l'evangile*, Toulouse, 1889, T. III, p. 581.

5) *Le Baston || de la foy || chrestienne, || propre || Pour rembarrer les ennemis || de l'Euangile: par lequel || on peut aussi connoitre || l'ancienneté de nostre || Foy, et de la vraye Eglise. || Recueilli de l'Ecriture Sainte, et || des liures des anciens Docteurs || de l'Eglise, et des Conciles, et '|| de plusieurs autres Auteurs || Reueu et augmenté. || Imprimé à Lyon, || 1562. || —* Formaat: kl. in-8°. Aantal bladzijden: 32 ongenummerd, 562 genummerd, en nog 38 ongenummerd. Aantal regels

van het werk dezelfde is gebleven ¹⁾, verschillen deze beide edities onderling zeer. Niet alleen is het aantal onderwerpen in de tweede uitgave aanmerkelijk vermeerderd, maar de behandeling van ieder onderwerp is ook veel uitgebreider geworden, zoodat men moeite heeft den inhoud van den eersten druk in den tweeden terug te vinden. In den laatsten zijn bovendien alle vraagstukken scherper belijnd. Duidelijke opschriften toch boven de verschillende onderdeelen geven hier telkens aan, wat de volgende citaten uit den Bijbel en de kerkvaders moeten bewijzen. Stellig heeft zulks gestrekt om den Hervormingsgezinde die zich van dit boek goed wist te bedienen meer slagvaardig te maken. Blijkbaar heeft de schrijver er ernstig naar gestreefd zijn arbeid te volmaken. Bij de opmerkingen die thans volgen willen wij ons daarom aan de uitgave van 1562 houden. In het algemeen valt eene zekere mildheid aan dit werk niet te ontzeggen. Natuurlijk staat de volmaaktheid der Schrift voor den auteur vast. Zij is de bron der wijsheid (p. 369). Ook wil hij dat allen de Schrift zullen lezen (p. 390) ²⁾. Het goed recht der Bijbelvertalingen wordt daarom door hem verdedigd (p. 414). En men mag aan de Schrift niets toevoegen, m. a. w. het gezag der traditie wordt door hem verworpen (p. 386). Dat de paus de macht zou hebben om de leer der apostelen ter zijde te stellen en voorschriften te geven in strijd met het evangelie, bestempelt hij als onwaar (p. 389). Evenwel acht hij het volkomen geoorloofd, ja gewenscht zich ter verdediging van de ware leer op kerkvaders en andere oude schrijvers te beroepen. Hij noemt hen zelfs den stok, waarmede men den tegenstander moet verslaan (quat. a, fol. 2 v). Er zijn er die de Ouden geheel verwerpen en zich alleen aan de Schrift houden, maar zij dwalen volgens De Bres (quat. a, fol. 3 r s.). Hij acht het juist noodig zich te richten tegen den schrijver

per bladzijde: 29. Signatuur: a 2—R 4. Hoogte: 12 c.M.; breedte: 7.8 c.M. — Door Ollier, *Guy de Brès*, Laigle, 1883, p. 168, wordt nog eene andere uitgave van het j. 1562 vermeld en eene uitgave van 1565. Vergel. Van Langeraad, blz. 89, de aantekening.

1) De lijst der aangehaalde kerkvaders en conciliën, in de eerste editie op quat. 2 v, fol. 2 v—fol. 3 v, is dezelfde als die in de tweede editie (zie beneden, blz. 482, aant. 2).

2) De Bres wil dat geburen zullen samenkomen om gemeenschappelijk de Schrift te lezen (p. 399). Iets dergelijks wordt door Ioannes Anastasius Veluanus aanbevolen. Zie deze *Bibliotheca*, Dl. IV, blz. 299.

van „Le bovelier de la foy”, die de kerkvaders zeer partijdig vertaalt in het voordeel der Roomsche-Katholieke leer en gebruiken, wat te gevaarlijker is daar hij bij velen groot aanzien geniet (quat. a, fol. v v, vi r). De Bres houdt echter hieraan vast, dat men de Ouden mag tegenspreken wanneer hun gevoelen in strijd is met de waarheid (p. 383). Waartoe moet nu de kennis van de geschriften der kerkvaders voornamelijk dienen? Om te bewijzen, dat de leer die de schrijver en de zijnen aanhangen dezelfde is als die der Ouden (quat. a, fol. 7 r, 8 v). Op de eerste 182 bladzijden geeft hij slechts aanhalingen uit den Bijbel ten beste, welke de strekking hebben de ware leer ten opzichte van zekere punten in het licht te stellen. Verderop worden Bijbelteksten met aanhalingen uit oude schrijvers afgewisseld, steeds met hetzelfde oogmerk. Ontelbare malen vindt men hier een citaat uit Augustinus. Voornamelijk kerkvaders uit de eerste zes eeuwen worden aangehaald, bijv. Dionysius Areopagita — wiens werken dus nog als echt worden beschouwd — (p. 347), Irenaeus (344), Lactantius (380), Eusebius (430), Hilarius (249), Ambrosius (222), Chrysostomus (248), Hieronymus (247), Epiphanius (464), Prosper (340), Theodoretus (423), Primasius (395). Doch ook uit latere schrijvers wordt geput, zooals Beda venerabilis (p. 348), Druthmar (349), Udalricus (432), Bernard van Clairveaux (253), Thomas van Aquino (350), Gerson (304). Heeft hij de werken van al deze mannen in het oorspronkelijke gekend? Voorzoover zij in het Latijn geschreven waren, waarschijnlijk wel; de Grieksche zullen hem in Latijnsche vertaling toegankelijk zijn geweest ¹⁾. Bij sommige schrijvers wordt vermeld, dat zij aangehaald worden naar het „Decretum” van Gratianus, bijv. Cyprianus (p. 280), paus Gelasius (344) en paus Johannes VIII (303). Ook uit de besluiten van eenige conciliën wordt geciteerd ²⁾. Het kan ons niet ontgaan, dat een Gereformeerd theoloog, die zoo groote waarde toont te hechten aan de getuigenissen van kerkvaders, een ruimeren blik moet bezeten hebben dan sommigen zijner toenmalige geestverwanten. In dit opzicht bestaat er eenige overeenkomst tusschen „Le baston de la foy” en een werkje van Johannes Venator, dat in druk bezorgd is door diens broeder, den

1) Vergel. boven, blz. 469 en beneden, blz. 487.

2) Men zie de lijst daarvan op p. 4, in *Le catalogue des Docteurs et Conciles, desquels ce present Liure a esté recueilli*.

lateren Remonstrantschen predikant Adolphus Tectander Venator ¹⁾. Stellig heeft De Bres met dezen „baston” aan velen zijner medestanders in het debat met Roomschegezinden bruikbare middelen van verweer in de handen gegeven. Hij heeft gelegenheid gevonden verscheidene geloofsartikelen te behandelen; bij ieder daarvan verschaft hij den Hervormingsgezinden lezer teksten die tot staving van zijn gevoelen kunnen dienen. Men vindt hier betoogd, dat de pausen (p. 307) en conciliën (311) kunnen dwalen; dat het onmogelijk is Gods geboden te volbrengen (183); dat de kerk bestaat uit de uitverkorenen (276); dat er tweeërlei kerk is, nl. die welke voor God bestaat en waartoe de ware Godskinderen, de leden van Christus, behooren, en — de kerk op aarde, kenbaar aan de belijdenis van Jezus Christus, de prediking des Woords en de sacramenten (295); dat er slechts twee sacramenten zijn (367); dat bij het sacrament het geloof (335) en de prediking (351) onmisbaar zijn; dat het avondmaal eene gedachtenisviering, geen offerande is (359—367); dat het geestelijk wordt genoten (332); dat de zichtbare teekenen eenen figuurlijken zin hebben (336 s., 340 s.); dat de Heer slechts op ééne plaats kan wezen (353); dat het avondmaal moet gebruikt worden onder twee gestalten (357). De kinderdoop wordt verdedigd (321), het verplichte celibaat en de geloften worden bestreden (427, 433); dit laatste geldt ook van het onderscheid der spijsen (443), de aanbidding der heiligen (455) en de aanwezigheid van beelden in de kerken (470). Het vagevuur wordt verworpen (492) en geleerd wordt, dat men zijne zonden niet aan priesters belijden moet (325). Vluchten voor de geloofsvervolging is volgens De Bres plicht (534 s.). Hij verzekert, dat men de ketters alleen doodt om hunne verwerping van de transsubstantiatie en de beelden (quat. a, fol. 7 v, 8 r). Men mag volgens hem niemand dwingen om te gelooven: hiermede is niet gezegd, dat overtuigde ketters door de overheid niet gestraft zouden moeten worden; toch wil De Bres in de verdraagzaamheid zeer ver gaan (522, 540). Eene zware verantwoordelijkheid heeft hij op zich geladen door op te wekken tot het aanvaarden van het martelaarschap (quat. a,

1) Bedoeld is: Johannes Venator, *Enchiridion Controversiarum praecipuarum nostri temporis circa Religionem*, Alcmariae, 1605. Dit geschrift is besproken door J. Lindeboom, *Johannes Venator*, in den bundel *Uit den Hervormingstijd*, 's-Gravenh. 1906, blz. 1—13.

fol. 8 v; quat. b, fol. 3 r). Alsof hij een voorgevoel had van het lot dat hem wachtte, schreef hij, dat men hem verbranden zou, wanneer hij dit boek als zijne geloofsbelijdenis indiende (quat. a, fol. 7).

Ook in een ander opzicht is dit woord profetisch geweest. De Bres toch heeft naderhand de Nederlandsche geloofsbelijdenis opgesteld. Van Langeraad heeft uitvoerig beschreven, op welke wijze dit belangrijke stuk is tot stand gekomen ¹⁾; verder heeft hij overtuigend aangetoond, dat De Bres er de steller van geweest is ²⁾. De Fransche tekst verscheen het eerst in druk in het j. 1561 ³⁾, de Nederduitsche vertaling in 1562 ⁴⁾. Eene gewijzigde

1) Van Langeraad, blz. 92—155.

2) Van Langeraad, blz. 117, 149.

3) *Confession || de foy, || Faicte d'en commun accord par les || fideles qui conuersent és pays bas, || lesquels desirent viure selon la pu||reté de l'Euangile de nostre Sei-||gneur Iesus Christ. ||* [Vignet met randschrift: *Omnia. veterascent. Dominus. atem. remanebit. Psal. 102.*] *I. Pier. III. Soyez tousiours appareillez à respondre à cha-||cun qui vous demande raison de l'esperance qui est || en vous. ||* M.D.LXI. || — Zonder naam of woonplaats des drukkers. Formaat: kl. in-8°. Aantal bladzijden: 22 ongenummerd, 32 genummerd, 14 ongenummerd. Aantal regels per bladzijde: 33, buiten den hoofdregel. Signatuur: §. ii—d. iiij. Hoogte: 13.8 c.M.; breedte: 9.2 c.M. Exemplaar in de Kon. bibliotheek te 's-Gravenhage. — Naar dit exemplaar werd de facsimile-uitgave van 1855 vervaardigd. De herkomst daarvan blijkt alleen door hetgeen tegenover den titel gedrukt staat: „Réimprimé textuellement par Jules-Guillaume Fick. Genève. MDCCCLV”. — Het formaat is hetzelfde als van het origineel. De drukletters zijn zoo goed mogelijk met dezelfde soort drukletters nagemaakt. De gelijkenis is slechts approximatief. Inderdaad zijn de letters, zelfs op den titel, geheel andere. — De tekst dezer eerste uitgave is met een nauwkeurig facsimile van den titel herdrukt door J. J. van Toorenenbergen, *Eene bladzijde uit de geschiedenis der Nederlandsche geloofsbelijdenis, 's-Gravenh. 1861, blz. I—LVI.*

4) Van Langeraad, blz. 95 v. De titel luidt: *Belyde-||nisse des ghe-||loofs. || Ghe-maeckt met een ghemeyn accoord || door de ghelooighe, die in de Ne-||derlanden ouer al verstroyt zijn, || de welcke na de suyverheyt des Heyli-||ghen Euangeliums ons Heeren || Iesu Christi begheeren || te leuen. ||* 1. Petr. ij. || *Sijt altijs bereydt ter verantwoordin-||ghe eenen yeghelicken die daer || rekenschap begheert van || der hope die in || v is. ||* Ghedruckt inden Iaer ons Heeren || Iesu Christi: M.D. || ende LXij. || — Zonder naam of woonplaats van den drukker. Formaat: kl. in-8°. Letter: gothiek. Aantal bladen: 39, genummerd. Aantal regels per bladzijde: 36, buiten den hoofdregel. Signatuur: A ij—D v. Hoogte: 13.2 c.M.; breedte: 8.4 c.M. Exemplaar in de Kon. bibliotheek te 's-Gravenhage. — In het oorspronkelijke formaat en met overeenkomstige drukletters is dit boekje herdrukt onder den titel: *De nederlandsche Geloofsbelijdenis. Naar den oorspronkelijken nederlandschen druk van 1562 uitgegeven door dr. A. van der Linde. Tweede druk. Nijmegen, Adolf Blomhert. 1865.*

redactie heeft in 1566 het licht gezien ¹⁾. De beschikbare ruimte laat niet toe over de geschiedenis van dit uiterst gewichtige document, welks beteekenis tot in het heden reikt, hier breeder uit te weiden. Men veroorlove mij naar de literatuur over het onderwerp te verwijzen ²⁾.

Het uitvoerigste werk van De Bres is dat tegen de Doopsgezinden. De eerste uitgave moet in het j. 1565 verschenen zijn ³⁾. Er wordt ook eene uitgave vermeld van 1589 te Straatsburg ⁴⁾. Mij heeft de uitgave van 1595 ten dienste gestaan ⁵⁾. Eene Nederlandse vertaling is in verschillende edities verschenen, het eerst in 1570 ⁶⁾. De volgende uitgave, die van 1589, is aan het slot voorzien

1) De Fransche tekst dezer uitgave van 1566 is herdrukt door H. E. Vinke, *Libri symbolici ecclesiae reformatae Nederlandicae*, Traiecti a. R. 1846, blz. 1—56.

2) A. Thysius, *Leere ende order der Nederlandsche, soo Duytsche als Walsche, Ghereformeerder Kercken*, 't Amsterdam, 1615, in-4°.; M. Schoockius, *De bonis vulgo Ecclesiasticis dictis*, Gron. 1651, in-4°., p. 519—522; Is. Le Long, *Kort historisch verhaal, van den eersten oorsprong der Nederlandschen Gereformeerden kerken onder 't kruys*, Amst. 1751, in 4°., blz. 82—110; W. te Water, *Tweede eeuwgetyde van de geloofs-belydenisse der Gereformeerde kerken van Nederlant*, Middelb. 1762, in-8°.; aantekeningen van N. C. Kist, bij zijne uitgave van *De synoden der Ned. Hervormde kerken onder het kruis, 1563—1577*, in het *Nederlandsch archief voor kerkelijke geschiedenis*, Leid. 1849, Dl. IX, blz. 135, 152; J. J. Doedes, *De Nederlandsche Geloofsbelijdenis en de Heidelbergsche Catechismus*, Utr. 1880, Dl. I; J. J. van Toorenenbergen, *De symbolische schriften der Nederlandsche Hervormde kerk in zuiveren kritisch bewerkten tekst*, Utr. 1895; F. S. Knipscheer, *De invoering der Gereformeerde belijdenisschriften in Nederland vóór 1618*, Leid. 1907; F. J. Los, *Geschiedenis der Nederlandsche geloofsbelijdenis* (in het Tijdschrift *Troffel en Zwaard*, verschijnende te Leiden, jaarg. 1905 en volgende jaargangen).

3) Doedes heeft hiervan een exemplaar bezeten, hetwelk hij in zijne *Collectie van Rariora*, Utr. [1892], blz. 32, als volgt heeft beschreven: *La Racine, || Source et || Fondement des || Anabaptistes || ov || rebaptisez de nostre temps. || Avec tresample refu-||tation des arguments principaux, par lesquels || ils ont accoustumé de troubler l'Eglise de no-||stre Seigneur Iesus Christ, et seduire les sim-||ples. Le tout reduict en trois liures*, par Guy de Bres. (Drukkers merk) Chez Abel Clemen-
mence. 1565*. Z. pl. fr. b. kl. in-8°.

4) Van Langeraad, blz. 162, aant. 1.

5) *La racine, source et || fondement des || Anabaptistes || ov rebaptisez || de nostre temps. || Avec tresample refu-||tation des arguments principaux, par lesquels || ils ont accoustumé de troubler l'Eglise de || nostre Seigneur Iesus Christ, et seduire les || simples. || Le tout reduit en trois liures*, par || Gvy de Bres. || [Vignet] Chez Pierre de S. André. M.D.XCV. || Formaat: kl. in-8°. Aantal bladzijden: 16 ongenummerd, 903 genummerd, 1 ongenummerd. Aantal regels per bladzijde: 34. Signatuur: a ij—mm iij. Hoogte: 13.9 c.M.; breedte: 9.5 c.M.

6) *De wortel, || den oor-||spronck ende het || fundament der VVederdooperen*,

van inhoudsopgave, alfabetisch register en lijst van aangehaalde bijbelplaatsen ¹⁾. Niet alleen telt de eigenlijke tekst precies evenveel bladzijden als in de voorgaande editie, maar op iedere bladzijde afzonderlijk staat in de beide edities precies hetzelfde, behoudens kleine orthographische verschillen. Geheel anders is dit in de volgende editie, die van 1608 ²⁾. Inhoudsopgave, register en lijst van bijbelplaatsen uit de vorige editie keeren hier terug.

*oft Herdoo-||peren van onsen tijde. || Met oueruloedige wederlegginghe der sonder-
linste || argumenten, door de welcke sy ghewoon zijn de || Gemeynte onses Heeren
Iesu Christi te beroeren, || ende de eenvuldige te verleyden. ||* [Vignet met het
randschrift: *Siet de leeuw wt den geslachte Iuda de wortel Davids heeft overwon-*
nen Apo 5] *Alles in drie Boecken tsamen ghestelt ende verga-||dert door Gvy de
Bres. || Anno 1565. || Ende nu wt der Franchoysscher talen in onser Neder-||
duytscher spraken eerst ouergheset. || Door I. D. R. ||* Ghedruckt Anno 1570. —
Zonder aanwijzing van den naam of de woonplaats des drukkers. Formaat: in-8°. Letter: gothiek. Aantal bladen: 388, genummerd. Aantal regels per bladzijde: 48, buiten den hoofdregel. Hoogte: 15.2 c.M.; breedte: 9 c.M. — Een exemplaar is mij geleend uit de Doopsgezinde bibliotheek te Amsterdam.

1) *De Wortel, || Den Oorspronck, || Ende het Fundament der || Wederdooperen,
oft Herdooperen || van onsen tijde. || Met ouervloedighe wederlegginge der sonder-
lingste Argumenten, || door de welcke sy ghewoone zijn de Ghemeynte onses Heeren ||
Iesu Christi te beroeren, ende de eenvuldige te verleyden. || Alles in drie Boecken
t'samen ghestelt ende vergadert, door || Guydo de Bres, Anno 1565. || Wt der
Fransoysscher talen in onser Nederduytscher spraken || eerst ouergheset, door
I. D. R. || Ende nu wederom ouersien, ende met drie bequame || Tafels ver-
rijckt. ||* [Vignet met het randschrift: *Quae deus praepravit tu ne polluito. Actor.
10. 15.]* t'Amstelredam, By Ian Euertz. Cloppenburgh, Boeckvercooper, || woonende
in de Chronijcke van Hollandt, Anno 1589. || Formaat: in-8°. Letter: gothiek.
Aantal bladen: 388 genummerd, 12 ongenummerd. Aantal regels per bladzijde: 48.
Signatuur: A ij—Ddd v. Hoogte: 15.1 c.M.; breedte: 14.2 c.M. — Een exemplaar
is mij geleend uit de Doopsgezinde bibliotheek te Amsterdam.

2) *De VVortel, || Den Oorspronck, Ende || het Fundament der Weder-doope-
ren, || oft Herdooperen van onsen tijde. || Met overvloedighe wederlegginghe der
son-||derlingste Argumenten, door de welcke sy gewoone || zijn de Ghemeynte onses
Heeren Iesu Christi te beroe-||ren, ende de eenvuldige te verleyden. || Alles in
drie Boecken t'samen ghestelt ende ver-||gadert, Door Guydo de Bres, Anno 1565. ||
Wt der Fransoysscher talen in onser Nederduytscher spra-||ken eerst overgheset,
Door I. D. R. || Alles van nieuws oversien, met verscheyden Annotatien ende ||
bequame Registers verrijckt. ||* [Vignet met randschrift: *En laet het boeck deser
wet van vwen monde niet comen. Iosu. 1.]* t'Amsterdam, || By Ian Evertsz. Clop-
penburch, Boeck-vercooper, woonende || opt water, inden vergulden Bijbel. Anno
1608. || — Formaat: groot in-8°. Gedrukt in 2 kolommen, met gothieke letter.
Aantal bladen: 346 genummerd, 10 ongenummerd. Aantal regels per bladzijde: 45.
Signatuur: A 2—Yy 3. Hoogte: 19 c.M.; breedte: 14 c.M. — Een exemplaar is
mij geleend uit de Doopsgezinde bibliotheek te Amsterdam

Uit dit werk blijkt nu, dat De Bres Grieksch (p. 200) ¹⁾ en Hebreeuwsch heeft verstaan (p. 201). In afwijking van den „Baston de la foy” en van de debatten, door hem gevoerd in de gevangenis ²⁾, haalt De Bres in dit geschrift nergens kerkvaders aan. Hij put zijne argumenten uitsluitend uit den Bijbel. Geschiedt dit, omdat een strijd tusschen Protestanten onderling slechts op Bijbelschen grondslag kan gevoerd worden, maar bij een strijd met Roomsche-Katholieke tegenstanders andere regels gelden, andere getuigenissen als gezaghebbend mogen worden erkend? Waarschijnlijk is de verklaring hierin te zoeken. De Bres acht de Anabaptisten eene pest voor de Nederlanden. Het bedenkelijkste is naar zijne meening, dat de kettervervolgers alle Hervormingszinden als Anabaptisten beschouwen. Daarom vervaardigde hij dit geschrift; de Anabaptisten kunnen nu weten, zegt hij, „dat zij geen grooter vijanden hebben dan ons” (quat. a, fol. ij^r). Van hetgeen er omgaat onder de Doopsgezinden is hij redelijk goed op de hoogte. Het is hem bijv. bekend, dat de Franekers zich enkele dagen geleden van de Mennonieten hebben afgescheiden (p. 66). Hij verwijt aan de Anabaptisten hunne onderlinge verdeelheid (p. 65), verzekerende dat er onder hen vijftien verschillende soorten zijn (p. 66). Hierbij schijnt hij geen oogenblik te bedenken, dat tegen de Protestanten in het algemeen dezelfde grief pleegt te worden ingebracht. Eene ernstige fout van zijn werk is, dat hij de aanhangers van verschillende richtingen te zeer over één kam scheert. De Bres beweert, dat Menno de Munsterschen als broeders en zusters erkent (p. 24), eene bewering, waarop blijkens Menno's Fundamentboek ³⁾ heel wat valt af te dingen. Hij vereenzelvigt de Anabaptisten met Thomas Münzer (p. 6, 7, 16), maakt geen onderscheid tusschen de verschillende onder hen bestaande schakeeringen ter eene zijde en de Munsterschen ter andere zijde (p. 30, 53 s.), en stelt Menno, Dirk Philips, Adam Pastor, Leonard Bauwens en de Zwitsersche Wederdoopers allen op ééne lijn (p. 53—60). Wel is het hem bekend, dat de Mennonieten Münzer's leer van den H. Geest verwerpen (p. 91) en dat Menno

1) Dit valt ook af te leiden uit zijn gebruik van de uitgave van Theodoretus in het oorspronkelijke. Zie de *Procedvres tenves*, p. 72; beneden, blz. 518.

2) Zie de *Procedvres tenves*, passim.

3) *Dat Fundament des christelycken leers* Doer Menno Simons, Anno 1539, quat. L, bl. viij^r; quat. R, bl. iij—S; inzonderheid quat. R, bl. iij^v.

Simons en Dirk Philips geenszins hetzelfde leeren ten opzichte van de eeuwige generatie van den Zoon (p. 149, 152). Dit brengt echter geen verandering in de gedragslijn die hij tegenover allen te zamen aanneemt. Het gebeurde te Amsterdam bijv. in het j. 1535 wordt aan allen gelijkelyk verweten (p. 55 s.). Hij keurt zeer in Münzer af, dat hij zich op het terrein der staatkunde begeven heeft, „senateur” en „conseiller” geworden is, den stadsraad van Mühlhausen uit Anabaptisten heeft doen bestaan, en zich in 1525 aan het hoofd der gewapende boeren heeft gesteld om tegen de vorsten ten strijde te trekken (p. 6 s., 9). Misschien heeft hij bij het schrijven dezer bladzijden niet vermoed, hoe spoedig hij zelf door den maalstroom der politiek zou worden medegesleept.

Wat de bronnen van zijn werk aangaat, — hij heeft een ijverig gebruik gemaakt van hetgeen Calvijn, A Lasco, Bullinger en Micronius tegen de Wederdoopers geschreven hebben (quat. a, fol. ij v). Het boven besproken omvangrijke werk van Vossenhole ¹⁾ schijnt hij niet onder de oogen gehad te hebben. De kennis van het gebeurde te Munster put hij uit de werken van Seb. Frank, Sleidanus, Hortensius en Hendrik Dorpius (p. 17 s.). Van Menno Simons, dien hij uitvoerig bestrijdt, moet hij eenige geschriften gelezen hebben (p. 130, 132—135, 137 s., 144, 146 s., 149, 151, 154, 341). Dat vele Wederdoopers uitmunten door eenen reinen levenswandel, geeft hij toe. Hierdoor wordt echter zijn oordeel over hun streven in het geheel niet gewijzigd. Men kan toch, meent hij, de waarheid van iemands leer niet naar zijnen levenswandel afmeten (quat. a, fol. iiij r). Immers de leer gaat boven het leven (p. 68). Al waren de Anabaptisten zoo heilig als engelen, Paulus vervloekt ze, wijl zij de ware god-menschheid van Jezus Christus niet leeren (quat. a, fol. v v). Zelfs hun martelaarschap bezit niet de minste waarde (quat. a, fol. vi, vij r). Een onaangenamen indruk maakt, dat hij de overheden aanspoort om tegen de Wederdoopers te waken „afin que dilegement ils facent bon guet contra ces loups rauissans et pleins de fraude: et qu'en temps et lieu et de bonne heure ils s'opposent à leurs meschantes menees, deuant que la doctrine pernieuse des Anabaptistes ait prins racine” (p. 17). Een beteren indruk wekt, wat hij elders zegt: men moest niet zooveel brandstapels voor

1) Zie boven, blz. 271.

de Anabaptisten oprichten, maar liever openlijk de ware apostolische leer laten prediken en hierdoor, alsmede door twistgesprekken, trachten hen te bekeeren (quat. a, fol. vi^r). Leerzaam is wat hij schrijft over de gevolgen der gestrenge echtmijding bij de Anabaptisten (p. 104, 124). Ook andere liefelijke of leerzame bladzijden komen bij hem voor; bijv. waar hij handelt over de vraag, of de menschen ook lichtzinnig worden door de prediking der zaligheid door het geloof alleen (p. 102), en over de extase bij de Anabaptisten (p. 123). Dat vroolijkheid en opgeruimdheid den Christen beter passen dan de geveinsde zuchten en de strakke gezichten der huichelaars, hierover leest men bij De Bres gezonde woorden (p. 119 s.). Niet zonder beteekenis mag het genoemd worden, dat volgens hem het Anabaptisme eerst met de Hervorming is opgekomen en nog niet ouder is dan dertig jaren (quat. a, fol. vij^r; p. 31). Eene duidelijke uiteenzetting geeft hij van de Gereformeerde leer omtrent de roeping of verkiezing, uitzending, ordening en handoplegging der predikanten (p. 71, 76—78).

Over De Bres' vertaling van de „Historie ende gheschiedenisse Christophori Fabritij ende Oliuerij Bockij” is boven (blz. 277—279) gehandeld ¹). Naar Van Langeraad's oordeel zal De Bres een belangrijk aandeel gehad hebben in het „Vertoog” (Remonstrance), door de Gereformeerde kerk te Valenciennes gericht tot de Landvoogdes, na hare verklaring dat de stad in opstand was tegen den Koning ²).

Het is eene bekende zaak, dat De Bres gegevens omtrent Nederlandsche martelaren heeft verschaft aan Jean Crespin voor diens martelaarsboek ³). Dikwijls heeft hij anderen aangevuurd om als het moest het martelaarschap moedig te aanvaarden. Toen hij te Valenciennes in de gevangenis zat, is hij zich bewust geweest dat het er thans op aankwam in beoefening te brengen wat hij anderen had voorgehouden ⁴). Men kan getuigen dat èn De Bres èn Peregrin

1) Vergel. Van Langeraad, blz. 162—165.

2) *Remonstrance et supplication de ceus de l'Eglise reformée de la ville de Valenciennes. Sur le Mandement de son Altesse, fait contre eus le 14. jour de Decembre, 1566....* Imprime en l'an MDLXVII. — Het stuk is in zijn geheel herdrukt bij Van Langeraad, *Bijlage*, F b.

3) Van Langeraad, blz. 46, 50, 61.

4) *Procédvres tenues*, p. 362.

de la Grange met onvertroffen fierheid den dood zijn tegemoet gegaan. Slechts worde gewezen op de treffende mededeeling van hetgeen De la Grange deed op den morgen vóór zijne terechtstelling ¹⁾: „Il demanda des escouettes (qui sont au langage du pays, des vergettes) pour nettoyer sa cappe et son saye, fit noircir ses souliers, donnant raison pourquoy il faisoit cela, D'autant, disoit-il, que ie suis conuïé aux nopces, et que ie m'en vay au banquet eternal de l'Agneau" ²⁾.

1) *Procédvres tenves*, p. 392.

2) Het boekje waarvan thans de herdruk volgt is gedrukt in 8°.-formaat. Aantal bladzijden: 404. Aantal regels per bladzijde: 26. Hoogte: 14.4 c.M.; breedte: 9.3 c.M. Signatuur: a. ii.—C. ii. Een exemplaar bevindt zich in de universiteits-bibliotheek te Leiden en in de bibliotheek der Waalsche kerken aldaar.

PROCEDVRES

TENVES A L'ENDROIT DE

CEVX DE LA RELIGION

DV PAIS BAS.

AVSQVELLES EST AMPLE-
ment deduit comme G V Y D V B R E S
& P E R E G R I N D E L A G R A N -
G E *fideles ministres à Vallenciennes, ont si-*
gné par leur sang non seulement la doctrine de
l'Euangile par eux purement annoncee : mais
aussi les derniers assauts, & disputes souste-
nues contre certains Apostats & ennemis de
la croix & verité du F I L S D E D I E V .

A V E C

L' I S S V E H E V R E V S E D' A V -
tres notables personniages, qui pour
vne mesme verité de foy ont souffert
la mort.

M. D. LXVIII.

BREVE
PREFACE DES CHOSES
*aduenues au Pais-bas sur le fait
de la Religion.*

a. ii. r

Vi vouldroit raconter les troubles et calamitez horribles aduenues au Pais-bas, il en faudroit deduire la plus prochaine source de la creation des Nouveaux Euesques, Source des troubles. inuentee et procuree par le Cardinal Granuelle nouuel archeuesque de Malines, pretendant d'introduire l'Inquisition d'Espagne audit pais. Il auroit aussi à deduire comme les Gentilshommes dudit pais s'y seroyent opposez le v. d'Auril M.D.LXVI. remonstrans à la Duchesse de Parme gouuernante audit pais, plusieurs inconueniens avec protestation sur cela de s'acquitter du deuoir de loyaux et fideles subiects et vassaux de la maiesté du Roy d'Espagne, si à faute d'y prouuoir ¹⁾, aduenoit quelque ruine et desolation au pays. Qu'au moyen desdits Gentilshommes, il y eust quelque relasche de la rigueur accoustumee contre ceux de la Religion re//formee, continuans de s'assembler: si que ne se pouuans plus contenir en cachette, commencerent à se manifester s'assemblans publiquement. Premièrement en la basse-Flandre, et tost apres à Anuers, où on commença de prescher en publique le xxiiii. de Iuin ensuiuant, enuiron vn quart de lieuë hors la ville. Ceux de Tournay, et de Vallenciennes suyurent incontinent: et semblablement plusieurs autres villes en Zelande, Hollande, Brabant, Flandre et autres lieux. Le nombre de ceux qui se trouuoient aux predications croissoit iournellement, comme apres vne longue famine de la parolle de l'Euangile du Seigneur.

Le compromis
des Gentils-
hommes.

a. ii. v

Les predica-
tions publi-
ques.

S'estant continuees les predications publiques enuiron six ou sept sepmaines, aucuns de la basse-Flandre commencerent à abbatre les images et idoles: ce qui fut poursuyui esdites contreés, en telle assurance, comme si en chacune d'icelles mille personnes eussent eu commission expresse du Magistrat de faire tels exploits hasti-

L'abat & bri-
sement des
images.

1) Lees : pouruoir.

uement. Ce brisement des images executé en telle diligence et par vn petit nombre de gens incognus, estonna tellement les coeurs des Gouverneurs et Magistrats, et au contraire encouragea le peuple, *a. iii. r* qu'on commença en plusieurs villes à prescher dedans les // temples repurgez des idoles, l'Euangile de nostre Seigneur Iesus Christ, et y chanter les Pseaumes.

Permission de
l'exercice de
la Religion.

Ce qui fut cause, d'induire la Duchesse gouuernante du pais, avec les Cheualiers de l'Ordre et autres du Conseil (qui durant ce brisement des images estoyent assemblez à Bruxelles pour establir quelque reglement au faict de la Religion) d'accorder tant plus facilement à ceux de la Religion, l'exercice d'icelle: iusques à permettre de bastir des temples, en quelques villes dedans, aux autres dehors, et de prendre ceux de l'vne et l'autre Religion en leur sauuegarde et protection. Vray est que la Duchesse en ses lettres patentes qu'elle accorda lors en forme d'assurance aux Gentils-hommes confederez, dattees du XXIII. d'Aoust M.D.LVI. passa legerement ceste permission, en disant seulement que les Gentils-hommes confederez s'efforceroient d'empescher que presches ne se fissent où on n'auoit encore presché: et qu'aux lieux où ils s'estoyent faits, donneroyent ordre qu'on n'vsast d'armes, scandale, et desordre publicque: mais elle declara ouuertement aux Cheualiers de l'Ordre, et iceux apres aux Gentils-hommes confederez au nom de son Alteze (comme ils l'ont tousiours donné à entendre au *a. iii. v* peu-//ple, et le protesterent en certaine leur remonstrance enuoyee d'Anuers par le Seigneur de Brederode le VIII. de Feurier M.D.LXVII.) que son intention estoit de permettre l'exercice entier de la Religion és lieux où on auoit presché: mais qu'elle ne l'auoit point voulu coucher si ouuertement en ses patentes pour ne point irriter la maiesté du Roi desia par trop offensee par ce qui estoit adueni au regard des presches, et le seroit encore d'auantage entendant le brisement des images.

Le faict des
Gouuerneurs
des Prouinces
du Pais-bas.

Suyuant ceste resolution les Gouverneurs des Prouinces, commencerent à faire aux villes de leur charge, où on auoit presché, certains accords et reglements avec ceux de la Religion, touchant le nombre et qualité des Ministres, les iours et lieux des presches, et plusieurs autres articles concernants le faict de la Religion et l'assurance des vns et des autres.

Mais en certains endroits l'iniquité des conditions proposees au peuple au dehors des premiers accords qui leur auoyent esté faicts, ont empesché qu'vne police n'ait esté dressee et arrestee telle comme il appertenoit: et és autres esquels quelque ordre a esté establi, il a duré seulement autant que loisir et occasion a esté donnee aux *a. iiii. r* aduer-//saires, par secretes menees circonuenir les Eglises: faisans

par apres ouerte demonstration de leur vouloir tant par menaces que par extorsions, renuersans petit à petit tout ce qu'on auoit traité, et accordé avec le peuple, pour pacification et maniere de prouision. Et pour empescher, ou plustost mettre à neant la susdite permission et prouision, lesdits aduersaires trouuerent bon d'ourdir leur trame et commencer la ruine et calamité du pource Pais-bas par vne ville de Vallenciennes: à la façon de ceux qui depuis peu d'annees ença, en cause pareille commencerent au royaume de France, alendroit de ceux de Vaissy: pour puis apres venir à bout des autres par tous moyens à eux possibles, afin d'extirper ceux qu'ils nomment de la Religion nouuelle. Et toutesfois il n'y a ville qui ait prinse plus de peine et deuoir de se contenir en toute modestie, et traiter toutes choses en paix, que lesdits de Vallenciennes avec vn seigneur de Noircairme, comme bailly de Hainaut, et Vallenciennes. De maniere qu'apres plusieurs embassades et enuoyes vers ledit de Noircairme, finalement accord et contract fut passé et receu par le Greffier de la ville de Quesnoy, en datte du xx. du mois d'Octobre M.D.LXVI. auquel ac-//cord comme les

Rapport des
mesmes pro-
cedures de
France à cel-
les du Pais-
bas.

a. iii. v

Ce qu'il ne fit nullement: mais vn mois apres, assaوير le xx. de Novembre, ledit Seigneur s'estant acheminé vers ladite ville, accompagné de grand' suite de cheuaux, outre son ordinaire, entra en vne des portes de la ville, et comme passant, demanda apres ceux du Consistoire, qui n'auoyent esté aduertis de sa venue: et voyant qu'ils n'estoyent en ladite porte, il se departit ¹⁾, menassant la ville d'une calamité extreme auant que dix iours se passassent. Et pour executer lesdites menees et menaces, rien n'a esté oublié depuis ce temps-la, non seulement contre lesdits de Vallenciennes, mais aussi contre les marchans et laboureurs du pays alenuiron, par pilleries et concussions horribles, exercees par les soldats tirez de toutes pars, tellement que ladite ville fut // contrainte se tenir close et fermee contre les violences, oppressions et enuahissemens faits à leurs biens et vies.

Comment la
trame des
troubles a esté
ourdie.

a. v. r

Elle fut assiegee au commencement de Decembre M.D.LXVI. et

1) Vergel. het medegedeelde bij Van Langeraad, *Bijlage D* (blz. LVI), de aantekening.

endura grandes calamitez, non seulement au dehors mais aussi au dedans, se trouuant desgarnie de plusieurs choses necessaires à soustenir vn tel siege au milieu de tant d'ennemis et de villes contraires. Car Douay fit tous ses efforts de la greuer, voire et de persecuter et bannir ses propres Bourgeois suspects de fauoriser au parti de l'Euangile. Cambray avec son gros Archeuesque aiguisoit de plus en plus les Capitaines à cruautéz nouuelles: iusques à faire mourir comme seditieux ceux qui demandoient par requeste d'auoir (comme en vne ville qui se dit Imperiale) la liberté de la Confession d'Ausbourg. Et qui voudroit faire estat des extorsions des autres villes, il auroit pleine matiere d'en deduire vne histoire qui seroit esmerueillable à nostre posterité. Et ce pendant la poure ville de Vallenciennes estant battue au veu et sceu des plus Grans, qui sembloient fauoriser à ceste cause, et promettoient qu'ils auroient secours de iour en iour: finalement apres auoir enduré toute extremité de misere durant le siege, fut contrain-//te de se rendre, le **xxiii. de Mars M.D.LXVII.** On peut, penser si ce n'estoit apres les Ministres et les plus notables de ceste ville gaignee qu'on ordonna la premiere recerche. Pour venir donc sommairement à ce que principalement est deduit en ceste histoire, lesdits Guy, et De la Grange ministres de l'Eglise reformee de ladite ville, tomberent apres quelques iours entre les mains des ennemis avec Michel Herlin le ieune, qui ne les voulut oncques abandonner: desquels le martyre sera ci apres recité. Quant est de M. Peregrin de la Grange natif du Dauphiné, depuis auoir esté enuoyé par legitime vocation et election aux fideles de Vallenciennes, il s'est si fidelement porté en son ministere que finalement Dieu a voulu qu'il l'ait publiquement testifié et heureusement seellé par sa mort, en la mesme ville à laquelle il auoit esté enuoyé: comme il sera veu à la fin de ce Recueil. De Guy Du-bres natif de Mons en Haynaut, ville extremement adonnee à superstitieuse cruauté, non seulement les Eglises de l'Isle, Vallenciennes, Tournay et bourgades alenuiron, (lesquelles passé seize ans il auoit reduites au Seigneur au milieu des feuz allumez) en peuuent tesmoigner, mais aussi celles de

[a. vi. r] Dieppe, Mondidier et // Amiens, ausquels il aida et subueint au temps que les persecutions extremes du Pais-bas ne luy permettoient continuer sa charge. Le Duc de Bouillon obtint de le faire venir en sa ville de Sedan pour y administrer la parolle de Dieu, iusqu'à ce qu'au commencement du mois d'Aoust **M.D.LXVI.** l'Eglise d'Anuers le demanda pour ministre. A grande difficulté ledit seigneur Duc le laissa aller, preuoyant aucunement ¹⁾ (comme

Guy demandé
au Duc de
Bouillon.

1) Eenigszins.

sage et prudent) ce qu'il estimoit deuoir auenir par le gouuernement de la Ducesse de Parme regente du Pais-bas pour le Roy Philippe. Et toutesfois ledit Seigneur Duc voyant, Guy Du-bres touché d'affection de secourir en si grand besoin à sa patrie, l'accorda finalement ausdits d'Anuers. Arriué que fut ledit De bres en Anuers, apres y auoir fait plusieurs predications, fut enuoyé à son ancienne Eglise de Vallenciennes: laquelle le receut avec ioye, comme celuy duquel Dieu s'estoit specialement serui pour estre dressee et ordonnee. Quant à l'erudition de laquelle Dieu l'auoit enrichi depuis l'auoir fait venir estudier à Geneue et Lausanne, il n'est besoin d'en tenir grand propos, par ce que non seulement ses dernieres disputes contenues en ce liure, en rendent tesmoignage, et font foy de sa fidelité: mais // aussi vn Recueil qu'il a fait des [a. vi. v] Anciens Docteurs, intitulé le Baston de la foy: et ce qu'il a assemblé contre les Anabaptistes, ausquels il s'est tousiours viuement opposé, Dieu le mettant inexpugnable alencontre d'une telle maudite secte, comme vn mur d'airain. Quant à sa vie, elle a tousiours esté en grande integrité, sobrieté et modestie: voire tellement reformee, qu'encore pour le iourdhuy ceux qui sont de religion contraire, sont contraints de dire bien de luy, et de son compaignon, De la Grange, et de ceux qui ont esté executez avec eux. Et veulent ou non les ennemis, leur mort est precieuse deuant Dieu et ses Anges: comme aussi l'exemple de leur constance seruira à l'edification de l'Eglise du Seigneur, maugré Satan et ses supposts. Mais oyons-les faisans le recit de leurs liens et des derniers assautz qu'ils ont soustenuz tant à Saint-Amand, Tournay, que finalement à Vallenciennes. //

pag. 17 G

V Y D E B R E S
A P R E S E N T P R I S O N -
N I E R , E T A V P A R A V A N T M I N I -
stre et Pasteur de l'eglise reformee de nostre Seigneur Iesus
Christ, qui est en la ville de Valenciennes: desire à icelle
eglise grace & misericorde de par Dieu le Pere, et de par
le Seigneur Iesus Christ, et vn perpetuel accroissement de foy
par la cognoissance de l'Euangile.

Reschers et bien-aymez freres, d'autant que ie ne
doute point que ne soyez maintenant contristez et affligez
à raison de l'estat auquel il plaist à Dieu que soyons
constituez: l'ay bien voulu pour vostre consolation vous
escrire d'iceluy nostre estat, et de l'assistance que Dieu nous y donne.

p. 18
Matth. 27
Psean. 44
Rom. 8

Apres donc, que moy, et monsieur de la Grange mon compagnon,
ensemble Michel Herlin le ieune, son // seruiteur, et Iaques de
Rieu, auons esté constituez prisonniers, nous auons esté menez de
Caiphe à Pilate (comme on dit) c'est à dire d'un lieu à l'autre.
Le grand Maire de saint Amant nous ayant apprehendé, nous
mena audit lieu auquel nous fusmes vn iour et demi. Puis la ius-
tice de Tournay nous vint tirer de là comme par force, disant, que
si on ne nous liuroit entre leurs mains qu'ils rendroyent le lieu
desolé. Estans donc liurez entre leurs mains fusmes enferrez les
pieds et mains: puis iettez sur vn chariot comme pources brebis
destinees à la boucherie: et de là fusmes menez au chasteau de
Tournay avec grand' compagnie de soldats. Estans là arriuez nous
fusmes separez les vns des autres, et enchainez de grosses chaines.
En tel estat ie fus visité d'un grand nombre de gentils-hommes,
de dames et damoiselles, lesquels (comme ils disoyent) auoyent fort
grand desir de me voir, à cause qu'ils auoyent ouy parler de Guy
p. 19 de Bres, et ne l'a-//uoient iamais peu voir.

Les vns se moquoyent de moy, les autres me disoyent iniures,
les autres en auoyent pitié et compassion, et plusieurs vouloyent
disputer: mais quand ils estoyent prins, ils disoyent, Nous ne
sommes pas Theologiens. Les Commissaires me concederent qu'il

ne faloit point adorer les Saints, ne la vierge Marie, mais vn seul Dieu: ausquels lors ie di, Ceux donc qui les adorent, errent. Sur Matth. 4 ce respondirent, qu'on peut bien prier et inuoquer les Saints. Sur quoy ie repliquay que l'etymologie du mot *Adoratio*, signifioit faire priere à quelcun: et que si on ne doit adorer la Vierge ne les Saints selon leur dire, qu'aussi ne les doit-on pas prier: car c'est vne mesme chose.

Voila, mes freres, comme les ignorans et aueugles se contredisent, estans incertains de ce qu'ils croyent, et remplis seulement d'un vain babil pour faire peur aux petits enfans.

Ce combat et assaut fini, voici deux // autres qui vindrent des- p. 20
quels l'un disoit qu'il prescheroit aussi bien qu'un Ministre quand il s'y voudroit employer: de maniere qu'il babilloit beaucoup, et bien sottement. Ce que moy voyant et entendant ie luy di, Monsieur, ie voy bien que vous estes sauant: pource ie vous demande, me voudriez-vous bien dire que c'est de foy? ¹⁾ Surquoy demeurant tout esperdu, deuint rouge: puis ayant reprins (ce luy sembloit) courage, me dit, que c'estoit faire les commandemens de Dieu. Sur ce ie luy di que ie ne demandoye pas quels estoient les fructs de la foy: mais que c'estoit que foy: or il estoit si sauant que Galat. 4
iamais ne sceut me dire autre chose.

En apres ils parlerent des images: l'un dit qu'il n'estimoit toutes les images des temples non plus qu'un petit babouin qu'il monstroït sur l'appuy d'un banc. L'autre s'opposa à l'encontre disant qu'il les estimoit d'auantage à cause du lieu. Je leur di, Messieurs disputez donc premier ensemble et // vous accordez, & puis nous p. 21
parlerons d'autres choses. Car puis que par vostre dire le lieu fait les images plus excellentes, qu'on coupe ce petit babouin de ce banc: et qu'on le porte au temple, & adonc il sera aussi excellent que celles qui y sont.

Semblables autres propos furent encore tenus, mais d'autant qu'ils sont tant sots qu'ils ne valent pas les reciter, ie me deporter d'en escrire d'auantage afin de vous faire entendre un autre combat qui me fut tost apres présenté. C'est que monsieur de Tramery, capitaine accompagné de cinq ou six soldats et d'un prestre (qui par ses gestes et contenance donnoit assez à entendre qu'il estoit yure, et qu'il auoit plus humé que soufflé) vint vers moy: et lors me mirent plusieurs questions en auant, et entre autres choses ils parlerent de la Cene. Surquoy ie prins occasion de leur demander que c'estoit que Sacrement.

Tous ceux qui deuant ma deman-//de causoyent comme perro- p. 22

1) „Que c'est de foy” wil zeggen: wat geloof is.

Ignorance
d'un prestre
plus que ridi-
cule.

S. Augst. ad
Adimantum
cap. 12.

p. 23

Bestise plus
que brutale
d'un prestre.

quets se teurent tout coy, donnans bien par cela à entendre qu'ils estoient hors de leur rolle. Alors voyant ce venerable prestre, ie di, Voicy vn homme d'eglise: c'est son mestier de faire des sacre-mens, il nous dira bien que c'est. Il respondit promptement, que c'estoit vn secret incognu à Dieu et aux hommes. Ie ne l'entendi pas bien: mais aucuns de ceux qui estoyent pres de luy me dirent qu'il respondoit ainsi. Et certes c'estoit bien vne response feriale et digne de sa prestrise: et fus honteux de si lourde asnerie. Or en ceste dispute ils me mirent souuent en auant le *hoc est enim corpus meum*. Mais ie leur di, que nous deuons entendre ces paroles comme les plus anciens Docteurs de l'Eglise les auoyent exposé. Et entre les autres Docteurs ie mis en auant saint Augustin qui dit: Le Seigneur n'a point fait difficulté de dire: *C'est mon corps*, quand il donnoit le signe de son corps. Voila di-ie, comme ce bon et fidele Docteur // resoult ceste question laquelle est auourd'huy tant debatue. Quand ils eurent ouy ceste response, qui ne fauorisoit à enclorre le corps de Iesus Christ sous vne oublie cuite entre deux fers ¹⁾, ils commencerent à dire (comme par maniere d'exclamation) Le signe? le signe? Voire, dy-ie, le signe: car ainsi parle S. Augustin. Regardez si vous voulez suyure ceste exposition qu'il donne. Lors le prestre (lequel les gentils-hommes auoyent fait retirer pource qu'il gastoit tout) se fourra derechef tout au trauers de la troupe, et repliqua sur la sentence de saint Augustin: Il sensuit, dit-il, au mesme lieu, *Est vera caro Christi*. La bestise de ce prestre m'estonna encore plus, se mon-strant d'une telle impudence desesperee, tellement que ie luy dy que cela n'estoit pas en saint Augustin: et qu'il ne deuoit pas brouiller vne sentence si claire, et que cela repugneroit à ce qu'il appelle signe: au reste qu'il falloir faire accroire cela à des petits enfans et non à moy. //

p. 24

Or apres que ie leur eu dit que ie m'offroye de monstrier par les liures du Pape mesme, que la doctrine Papale estoit fausse: ils s'en allerent me disans que ie me vantoye de grand' chose, et que iamais les ministres de Tournay n'auoient osé disputer contre ceux qui se presentoyent. Sur quoy ie leur di qu'on fit l'experience de ce dont ie me vantoye, et que ie desiroye plus de disputer que de manger et boire.

Le prestre venerable dit en sortant qu'il me falloit des fagots pour faire la dispute. Monsieur de Tramery dit aussi en sortant que i'estoye encore plus meschant que mon compagnon. Apres

1) G. de Bres doelt op de bereiding der hostiën. Zie hierover F. Pijper, *Middel-eeuwsch Christendom, De vereering der H. hostie*, 's-Gravenh. 1907, blz. 63.

cela voicy arriuer ma dame la contesse du Reu, accompagnee de beaucoup de damoiselles: puis regardant la grosse chaine de fer à laquelle i'estoye attaché, elle dit, Mon Dieu, monsieur Guy, ie ne sçay comment vous pouuez dormir, manger ne boire: il me semble que si i'estoye en vostre place que ie mourroye de peur. Ma Dame, dy-ie, la bon-//ne cause laquelle ie soustiens, et la bonne conscience p. 25
laquelle mon Dieu me donne, me fait dormir, manger, et boire Constance et
mieux à mon aise que tous ceux qui me veulent mal: et quant à saint courage
ma chaine et à mes liens, tant s'en faut qu'ils m'espouuantent, ne d'un fidele
qu'ils me soyent en horreur pour troubler mon repos: qu'au con- Chrestien.
traire ie m'y delecte et glorifie, et les estime plus precieux que les chaines et les agneaux d'or et autres semblables ioyaux precieux: car ils me sont plus profitables, et quand i'oy le son de mes chaines, il me semble que i'oy quelque doux instrument de musique sonner en mes oreilles: non pas que cela procede du naturel de tels liens: mais de la cause pour laquelle ie me voy ainsi traité, qui est la sainte parole de Dieu.

La Dame me dit aussi qu'elle auoit entendu que ie deschiroye fort le seruice diuin de l'eglise Romaine en mes presches. Sur quoy ie respondi que i'en parloye selon que mon texte le reque-//roit p. 26
et non autrement: et quand la doctrine que ie prescheroye le requerroit, que ie ne m'y feindroye pas: d'autant que selon ma charge il falloit aduertir le peuple des abus et idolatries qui meinent les pures ames à perdition. Ceste Dame enuoya quelque lot de vin à mon compagnon, luy mandant que s'il vouloit retourner en l'eglise Romaine, elle luy en donneroit tous les iours autant. Je pense qu'elle en eust bien voulu faire vn catholique de vin ¹⁾: mais elle perdoit temps.

Il y eut aussi vn certain personnage lequel me parlant du purgatoire m'allega ce que Vergile a escrit aux Eneides, des champs Fable
Elisez, et d'un Tantalus, lequel estoit en l'eau iusques au menton, Poétique
et quand il pensoit boire, l'eau se retiroit en arriere: et estoit ainsi puni pour ses excez. les autres estoyent pendus au vent pour les purger, etc. Mais pour luy couper broche ie luy di en vn mot, Monsieur, c'est vne fable de vieille: il faut amener les autori-//tez p. 27
des diuins escrits si on veut que nous croyons quelque chose. Lors il me dit, Je pensoye bien que me respondriez cela. Il vint encores d'autres damoiselles desquelles plusieurs estoyent ieunes et brauement attifees. Lors quelque vieille dit, Voicy assez pour tenter monsieur Guy de voir tant de belles filles. Adonc ie luy di, Mademoiselle, gardez les destentations de vos prestres et moines:

1) D. i. geen katholiek van overtuiging, maar iemand wiens overtuiging beheerscht werd door den wijn.

car vous sauez qu'ils sont hazardeux en telle marchandise. Vn autre iour vne grand' compagnie me vint voir, entre lesquels y en auoit plusieurs qui faisoient semblant d'estre fort sauans. Nous traitasmes des accidens sans substance, à sçauoir s'ils pouuoient subsister sans leur subiet, et à sçauoir si les accidens sans substance auoyent poids. L'vn me dit fort et ferme qu'ouy: deux autres de sa compagnie luy nioyent. Accordez-vous, leur di-ie, par ensemble, et puis nous acheuerons. Leur ayant dit cela, i' adioustay: Puis qu'il ne

p. 28 reste que les accidens sans substance au Sa-//crement qu'est-ce qui y poise? est-ce le mesme poids qui pesoit deuant la consecration? on ne peut dire que ce soit la substance du pain: car on dit qu'elle n'y est plus: ce ne sont pas aussi les accidens, à sçauoir rondeur, blancheur, grandeur, sans leur substance: encores moins le corps de Christ: car vn corps aussi grand et aussi gros qu'il pendit en la croix, poise plus que ne fait la substance de si peu de pain. Eux oyans ces propos s'en allerent confus sans rien respondre sinon qu'ils n'estoyent pas Theologiens: mais ie leur di, Or-bien messieurs, faites venir vos Theologiens et vous nous orrez s'il vous plaist.

Après que i'eü esté là detenu dix ou onze iours, il y eut vn grand debat entre les seigneurs pour nous: les vns nous vouloyent rauoir à Valenciennes: ceux de Tournay ne vous vouloyent rendre, disans que nous auions esté pris sur le Tournesy, et le debat monta si grand entre monsieur du Reu et monsieur de Quatreuaux, qu'ils

p. 29 se batirent // presque l'vn l'autre, et fut-on bien tard en la nuict empesché pour les appointer. Monsieur du Reu qui ne nous vouloit laisser aller, print le lendemain la poste et s'en alla à Bruxelles pour parler à ma Dame, laquelle luy commanda de nous rendre aux Valenciennois. Le lendemain de son arriuee, bien matin on me vint dire qu'il me falloit partir: les vns disoyent que c'estoit pour me mener à Bruxelles, les autres à Valenciennes.

Soudain voicy arriuer apres de moy monsieur de Moulbay, lieutenant du chasteau, l'vn des Commissaires, et plusieurs Capitaines: lesquels me parlerent de l'inuocation de la vierge Marie, et des Saints. Sur ce ie leur di que nous ne deuons inuoker sinon Dieu seul par nostre Seigneur Iesus Christ, qui est nostre seul Aduocat et Intercesseur comme l'Ecriture nous enseigne: et quant aux Saints et à la Vierge Marie, ils ont serui à leur temps,

p. 30 comme dit le saint Esprit par la bouche // de saint Paul, disant

Actes 13. que Dauid apres auoir serui à son temps a esté recueilli avec ses peres. Si donc il pouuoit encore seruire à nostre temps et nous aider, ceste maniere de parler seroit vaine et superfluë. D'auantage

Galat. 6. l'Apostre escriuant aux saints de l'Eglise des Galatiens, dit: Cependant que vous auez le temps faites bien à tous. Sur cela l'vn me

dit, C'est mal argumenté à vous de dire, cependant que vous estes à Tournay faites du bien: sensuit-il que ie n'en pourray faire quand ie seray en vne autre ville? Monsieur, di-ie, mon argument, qui est celuy de l'Apostre, n'est pas fondé sur le lieu: mais sur le temps et temps, à sçauoir qu'au temps present nous-nous pouuons aider l'un l'autre, mais qu'apres ceste vie nous n'auons plus le moyen: mesme, leur di-ie, les saints trespassez ne sauent rien de nos affaires. Et pour prouuer cela i'amenoye l'exemple du Roy Ezechias, auquel le Seigneur dit que pour son bien il le retireroit de ceste vie à fin que // ses yeux ne vissent la vengeance qu'il p. 31 feroit de Ierusalem.

Et semblablement Moyse, lequel dit à Dieu, Si i'ay trouué Nomb. 11. grace deuant toy, tuë-moy, à fin que mes yeux ne voyent pas mon mal. entendant la ruine du peuple. Lors il me dit que cela se deuoit entendre des yeux charnels ou autrement. Et à ce propos i'allegay saint Augustin au liure de *cura pro mortuis agenda*, Augu. au liure là où il debat tout à propos de ceste matiere parlant de sa mere de *cura pro mortuis agenda*. Monica, femme sainte & vertueuse, laquelle estoit trespassee. Parlant donc de sa mere, il dit, Si les saints trespassez sauoyent nos affaires et nous pouoyent aider: ma mere qui m'a tousiours suiui en mes voyages, et qui ne me pouuoit voir fâché, ne me laisseroit pas à present. Mais c'est-ce qui est escrit au Pseaume 27. Pseau. 27, Mon pere et ma mere m'ont abandonnez, mais le Seigneur me verset 10. reçoit, etc. Et en Esaie, Tu es nostre Dieu seigneur, Abraham Esaie 63 nostre pere ne nous a point cognu, et Is-//rael ne nous a point sceu. p. 32

Ils me demanderent puis apres, si ie croyoye que la Vierge soit demeuree vierge apres l'enfantement. Ie respondi qu'ouy: d'autant qu'en nostre simbole nous disons qu'il est né de la Vierge, et que ie la tenoye pour la plus heureuse entre toutes les femmes comme Luc 7. l'Ange luy dit, et aussi Elisabet sa cousine: et qu'elle estoit la mere du Fils de Dieu: l'ayant enfanté vray Dieu et vray homme. Or comme ie leur tenoye ces propos, ils se regardoyent l'un l'autre comme s'ils eussent eu autre opinion de moy. Puis monsieur de Moulbay me dit, que ie ne croioye pas qu'il fut vn purgatoire: auquel ie respondis, Pardonnez-moy, Monsieur, ie ne suis pas de ceux qui nient qu'il y ait vn purgatoire. car ie tiens le sang du Fils de Dieu pour le purgatoire des pechez de ceux qui se repen- 2. Cor. 5. tent et embrachent ce benefice par foy: mais ie ne cognoy pas Eph. 1, les forneaux et rotisseries des ames, comme les fables des prestres Coloss. 1. con-//tiennent. Lors il repliqua contre moy en colere, disant p. 33 que ie pouoye bien aussi nier l'enfer; mais ie luy di que ie tenoye qu'il y auoit vn enfer pour les iniques et meschans, Matth. 25 ainsi que la parole de Dieu nous enseigne, mais que ie ne Luc 13.

tiens pas vn tel purgatoire que les prestres ont forgé, pource que l'Escripture ne nous en enseigne rien. Lors il me dit que ie sauroye s'il y a vn enfer, quand ie seroye damné. Sur quoy luy respondis que i'auoye mon Iuge au ciel qui en iugera tout autrement: et que de cela i'en estoye bien certain par sa parole. En ces entrefaits voicy arriuer monsieur de Tramery, Capitaine, qui nous deuoit ramener iusques à S. Amand. Or iceluy me portoit vn tresmauuais cœur pour les propos que i'auoye eu avec luy et avec son prestre, comme i'ay dit ci dessus. Il s'en vint donc à moy bien rudement, et me dit, Marche, marche: puis me fit monter sur vn chariot sans paille n'aucun soulagement, sinon, que pour m'affli-

p. 34 ger d'auantage me fit enfermer les deux iambes de deux tres-gros fers: puis me fit lier les deux mains d'une grosse corde qui me causa vne grande angoisse tout le chemin, et outre ce me fit encore lier d'une autre corde par derriere. Cependant Dieu me faisoit ceste grace que ie disoye, Mon Dieu ie te louë et te remercie de ta bonté enuers moy, tu me consoles et me fortifies: et en iettant ma veuë sur ledit personnage ie lui dy ce que dit S. Iaques: Iugement sans misericorde sera fait à celui qui ne fait point misericorde: puis en telles destresses i'esleuoye mes yeux au ciel inuoquant mon Dieu, à ce qu'il me consolast et fortifiast de plus en plus: ce qu'aussi il a fait. Car comme i'estoye là estendu, lié, et enchainé comme vne poure brebis destinee à la boucherie: voila mon Dieu qui toucha le cœur d'un des Commissaires, lequel me fit donner de la paille pour me soulager, se monstrant fort humain enuers moy. Je prie le Seigneur qu'il luy

p. 35 soit propi-//ce: et luy doint trouuer grace deuant sa face. Or voila comme on nous mena avec grand' compagnie de soldats tout au trauers de Tournay, où les pources fideles estoyent nous regardans en pitié: et n'osans sonner mot. Finalement nous arriuasmes à S. Amand, endurans grand' froidure, et là estoyent venus deux cents soldats de Valenciennes qui nous attendoyent. On nous changea de chariot pour nous amener en ceste ville de Valenciennes, en laquelle on m'a logé en la plus estrange prison qui soit, et où on n'auoit point accoustumé de mettre personne. Ceste prison est vn lieu fort obscur, lequel pour son obscurité est appelle Brunain, où i'ay l'air par vne treille de fer, sur vn petit puant trou où tombent les immondicez et ordures d'une autre maison: mesmes les yurongnes (sauf l'honneur des gens de bien) vrinent droit contre ma fenestre, qui me donne grande puanteur: mais Dieu me fait ceste grace que ie passe et endure // le tout alaiement quand ie considere que c'est pour Iesus Christ, et pour sa sainte Parole. I'ay aussi les fers aux pieds et aux mains, attendant mon Seigneur Iesus Christ lequel i'espere deuoir venir à ma redemp-

Iaques 2.

Prison fort inhumaine en laquelle est mise et enfermee vne poure brebis de Iesus Christ.

p. 36

Que le plus grand nombre ne soit pas tousiours la meilleure partie, on le peut voir du temps de Noé Genese 6. et de Loth habitant en Sodome, Gen. 18.

tion quoy que le monde en iuge autrement. Vous sauez aussi, mes bons freres et amis, en quelle rondeur et simplicité i'ay cheminé entre vous: de cela vous me serez tousiours tesmoins, et semblablement ma conscience deuant Dieu et ses Anges. Si plusieurs mal-appris eussent souuent voulu faire ce que ie conseilloye: ie croy que nous-nous en fussions mieux portez. mais quoy? le plus grand nombre n'est pas tousiours la plus saine partie, et faut que les paisibles souffrent la folie de ceux qui sont mal-aduisez. Il est notoire à tous le bon deuoir que i'ay fait pour induire les contredisans à raison, et quand les hommes le voudront ignorer, mon Dieu le cognoit assez: de sorte que toute la recerche qu'on me peut faire, c'est d'a-//voir annoncé l'Euangile, et instruit le peuple en la cognoissance du Fils de Dieu, pour laquelle doctrine confirmer si i'auoye cent mille vies, ie les oseroye et voudroye toutes exposer à la mort. Parquoy, mes freres, ie vous ay bien voulu exposer au long nostre emprisonnement et les choses qui me sont aduenues durant iceluy: et le tout pour vostre consolation, combien que ie confesse qu'il y a beaucoup de choses qui ne valent l'escrire. Cependant i'espere que verrez cy apres choses plus graues, et de plus grande edification. car i'ay disputé le sezieme et dixseptieme du present mois d'Auril avec le Cordelier et plusieurs gens d'apparence, touchant la primauté du Pape: mais Dieu aidant ie vous escriray le discours vne autre fois: et mesme i'attens tous les iours l'Euesque d'Arras, pour quoy faire vous le sauez: or Dieu aidant ie vous communiqueray le tout pour vostre edification. Car mes bons freres, ie n'ay soin que de vostre salut, et que // vous demeuriez fermes en la doctrine laquelle nous vous auons preschee: d'autant qu'il n'y a point de doctrine salubre en ce monde, sinon celle-la: parquoy prenez-nous pour patron de patience, et qu'il ne soit point grief aux brebis de suivre leur pasteur. Car par la grace de nostre bon Dieu (auquel appartient tout honneur et gloire) i'ensuy les pas de mon bon Seigneur et maistre Iesus Christ au plus pres qu'il m'est possible.

L'integrité et deuoir d'un bon Pasteur et Ministre.

p. 37

Soin et solitude d'un vray Ministre de la Parole de Dieu.

p. 38

La predication de l'Euangile est la seule doctrine qui apporte salut au croyant.

Ne regardez-pas à ceux qui se reuoltent de la verité iournellement, desquels le nombre (comme i'entens) est fort grand. Ils sont de ceux desquels Christ a dit, qu'ils reçoquent la semence de la parole de Dieu en terre pierreuse: soudain que persecution et affliction aduiennent pour la parole de Dieu, ils sont scandalisez, et abandonnent là tout. Or que tels sachent qu'ils n'ont pas ainsi appris Christ: voire s'il leur souuient comme nous leur auons presché. //

Matth. 13

Phil. 3.

Les vns auront d'ores en auant ¹⁾ leurs ventres pour leurs dieux, p. 39

1) D'ores en auant" is hetzelfde als het hedendaagsche „dorénavant”.

Tristesse, et
regret qui est
selon Dieu.

les autres les idoles, et les autres deuiendront Atheistes: c'est à dire gens sans dieu. Car les iustes iugemens de Dieu sont et seront desployez sur tels contempteurs. Je di ceci, mes freres, en pleurant à chaudes larmes. Helas, hélas! et cent mille fois hélas! pource peuple de Valenciennes: quand il me faut ouyr les reuoltemens et apostasie de tant de gens, et cependant ce n'est encore rien: mon cœur est transpercé de douleurs. Helas ie voy auenir ce que plusieurs fois ie vous ay dit en mes presches.

Que si telles apostasies et reuoltemens sont aduenus en la primitive Eglise et du temps des Apostres: ce n'est chose nouvelle si de nostre temps nous oyons ou voyons le semblable. Pource l'Apostre saint Pierre parlant par l'Esprit de Dieu de tels reuoltez apostats, dit qu'il vaudroit mieux qu'ils n'eussent iamais cognu la verité, qu'après l'auoir cognue se destourner du saint // mandement. Mais ce qu'on dit par vn vray prouerbe leur est adueni, Le chien est retourné à son propre vomissement, et la truye lauee est retournée au veautrement du boubrier ¹⁾.

Phil. 4
Matt. 11
Ephes. 4

Au reste, messieurs mes bons freres, ma ioye, et ma couronne, soyez fermes en la vertu de nostre Dieu: et ne soyez pas comme le roseau branlant à tous vents, mais estans enracinez, fermes et stables, soustenez constamment l'espreuue et examen du Seigneur. Si vous cheminez en la crainte de Dieu, il retournera sa face vers vous et vous deliurera, renuersant vos ennemis (qui sont les siens) et vous donnera plus grande liberté pour le seruir que iamais.

Amour mu-
tuel et reci-
proque du
Pasteur et des
brebis.

p. 41

Iaques I.
la Religion
pure et sans
macule enuers
Dieu et le Pere
est, de visiter
les orphelins
et les vefues:
lesquels dili-
gemment sont
recommandez
par la Parole
de Dieu

Or comme ainsi soit que ie vous aye tousiours porté vne amitié trescordiale en mon cœur, et qu'aussi de vostre costé i'aye senti le mesme en beaucoup d'endroits (dont ie vous remercie) d'autant que maintenant il me semble que mon Dieu me veut retirer de ceste pource vie pour me mettre en son // repos, vous n'aurez plus de moyen de continuer vers moy vostre-dite amitié. ie vous prie et supplie de la continuer enuers ma pource femme et mes petits enfans. Car pour le Fils de Dieu et pour vostre seruite, elle est priuee de son mari, et les enfans de leur pere en leur tendre ieunesse. Ne faites pas vers eux comme i'ay veu faire enuers plusieurs autres vefues, les laissans-là sans s'en soucier. Et ne vous attendez pas les vns aux autres, mais assistez la pource vefue et ses petits enfans en ce qu'elle aura besoin de vous. Que si vous vsez d'ingratitude, et qu'après mon trespas me mescognoissiez en ma posterité: le Seigneur iuste iuge le verra et s'en souuiendra. Or mes bien-aymez, ce que ie parle ainsi, n'est pas que ie me deffie

Si en l'Eglise
primitive tant
bien policee et
reiglee du
temps des
Apostres sont
aduenues
apostasies et
reuoltemens:
il ne faut pas
que perdions
courage, si
cela aduient
et se fait de
nostre temps.
Prou. 26

1) Uitbreiding van Spreuk. XXVI: 4. — La truye — boubrier, d. i. het gewaschen zwijn gaat zich opnieuw wentelen in den modderpoel.

de vous, ne qu'aucunement i'en doute: car ie say et m'asseure que mesmes vous ferez plus que ie ne requiers de vous. Et d'autant qu'il me faut escrire d'autres choses qui vous profiteront d'auantage, ie feray icy la//fin de la presente. Priant mon Dieu qu'il luy p. 42
plaise vous fortifier en la cognoissance de sa parole iusqu'à la fin, Amen, Amen, bon peuple de Valenciennes. Des prisons de Valenciennes en mon trou nommé Brunain, ce 18. d'Auril, M.D.LXVII. A Dieu mes brebiettes, bien vous soit.

Vostre frere et fidele Pasteur prisonnier pour Iesus Christ, Guy de Bres, Montois.

A T O V S M E S C H E R S
F R E R E S E T S O E V R S F I D E
les de l'Eglise reformee de la ville de Valenciennes, Guy de Bres, vostre Ministre et Pasteur, vous desire grace et misericorde de Dieu nostre bon Pere: et vn accroissement et augmentation en la science et cognoissance de nostre Sauueur Iesus Christ, Amen.

T Res-chers et tresbien-aymez freres et sœurs en nostre Seigneur Iesus: pource qu'en mon empri-//sonnement plusieurs me p. 43
viennent visiter, les vns pour voir ma face par curiosité: les autres pour m'ouyr parler, à cause qu'ils ont ouy parler de moy: Je voy qu'ils insistent quasi tous sur l'antiquité, et sur le long temps que l'Eglise Romaine a tenu la doctrine qu'elle enseigne. Il y a (disent-ils) plus de quinze cents ans. Et principalement (comme ils disent) elle a tousiours senti ainsi du Sacrement de la Cene, elle a tous les Docteurs anciens pour elle: elle a le consentement vniuersel de tant de siecles, de tant de peuples, et nations. Or ie veux bien vous escrire ce que ie respons, et ce que ie sens de tout cela: à fin de tousiours vous edifier de plus en plus en la cognoissance de la vraye doctrine, laquelle ie vous ay presché et enseigné. Et notamment ie vous veux escrire du point de la sainte Cene: pource que c'est là principalement que tous s'arrestent, et que de là Satan prent occasion de conuertir le Sacrement de paix et d'amitié, en oc-//casion de trouble et d'effusion de sang, comme il en aduient ordinairement en toutes leurs disputes. Pre-
mierement donc ie veux monstrer que le consentement et accord duquel ils se vantent, est faux: et n'est qu'un babil de paroles pour esblouir les yeux des simples. Puis ie monstreray que les anciens Docteurs leur sont du tout contraires, et ainsi nous traiterons de toutes les parties de ce saint Sacrement selon que mon Dieu m'en fera la grace en mes liens, et en ceste obscurité où le

Argumens
maigres, et de-
biles desquels
les simples
Romanistes
vissent ordinairement, pour
maintenir
leur Religion.

La Cene, est
Sacrement de
paix et d'amitié.

p. 44
Sommaire et
briefue de-
scription de ce
qu'il traita.

Humble et
modeste ex-
cuse

iour ne me donne gueres de clarté. Vous supporterez s'il vous plaist ce que vous trouuerez n'estre couché en si bon ordre que le desire, ne si bien poli qu'il est requis. Je feray donc comme ie pourray: et non comme ie voudray.

Or pour venir au point, les aduersaires de la vraye Doctrine disent, que l'eglise Romaine avec tous ses docteurs a tousiours tenu d'un mesme accord que la consecration du pain et du vin au
p. 45 Sacrement, se faisoit par ces pa-//roles du canon de leur Messe, à savoir, *Hoc est enim corpus meum*, et qu'aussi le vin estoit consacré par ces paroles de leur mesme canon, *Hic est enim calix sanguinis mei noui et æterni testamenti, mysterium fidei, qui pro vobis et pro multis effundetur in remissionem peccatorum*: c'est à dire, car ce est le calice de mon sang du nouveau et eternal testament, le mystere de la foy, qui sera espandu pour vous et pour plusieurs en remission des pechez. Or voila les propres mots desquels ils vsent pour conuertir le pain et le vin au corps et au sang de Iesus Christ. Et si vne syllabe de ces paroles defailloit (disent-ils) il n'y auroit pas de transsubstantiation. Je vous prie ouurez vos yeux, mes freres, et voyez comme ils accordent avec Iesus Christ en ces paroles: voicy les paroles de Iesus Christ, Ce est mon corps, etc. Ce calice est le nouveau testament en mon sang, qui sera espandu pour vous. Conferez les paroles du Canon de leur
Luc 22 Messe, avec les paroles de Christ: et vous ver-//rez comme ils ont esté si outrecuidez et presumptueux d'adiouster à la consecration du pain leur *Enim*, c'est à dire car: lequel mot ne se trouue en nul des Euangelistes ny en saint Paul: et cependant plusieurs en font si grand cas qu'ils osent bien affermer que sans ce mot d'*Enim*, la consecration seroit imparfaite, et que le corps de Christ ne seroit nullement en la Messe.

Outrecuidan-
ce et presomp-
tion intolerable
des Romains.
Le grand credit
attribué
par l'eglise Ro-
maine au mot
Enim, lequel
signifie seule-
ment, car.

Deut. 4
Prou. 30

Mais ie vous prie quelle impudence desesperée est-cela, que les hommes mortels, voire des menteurs pour tout pottage ¹⁾, osent adiouster, diminuer, et changer les paroles du Fils de Dieu, attendu que le Seigneur a defendu fort estroitement de ce faire? Car voicy comme le Seigneur parle, Tu n'adiousteras, et ne diminueras rien à ma Parole. Item, Tu n'adiousteras rien aux paroles du Seigneur et n'en diminueras rien, à fin que tu ne sois reprins et trouué menteur. Mais si leur *Enim* qu'ils ont adiousté aux
p. 47 paroles de Iesus Christ est tant necessaire que le // corps de Christ n'est pas au Sacrement sans la pronontiation d'iceluy: il faudroit donc dire que Christ auroit esté mal-aduisé de ne l'auoir prononcé en sa Cene. Et faut bien dire que les Apostres qui ont

1) „Pour tout pottage” wil zeggen: alles en alles, alles welbeschouwd.

receu ce Sacrement consacré sans *Enim*, n'ont pas receu Christ. Ce qui seroit du tout meschant à dire et à penser. Ils ont donc adiousté *Enim*, et ont retranché le principal des paroles du Seigneur en quoy consiste tout nostre salut, à sauoir, *Quod pro vobis datur*: c'est à dire, qui est donné pour vous. Qui est celuy qui ne sache bien, que iacoit que ¹⁾ le corps de Christ ait esté liuré à la mort, Esaye 53 qu'il ait esté desployé et nauré pour nous de toutes pars: que neantmoins il ne nous profite de rien, si par vraye et viue foy appuyee sur les promesses de Dieu nous ne croyons fermement qu'il nous est donné, et que tout ce qu'il a fait est pour nostre salut? Ie di donc que c'est vn sacrilege abominable d'ainsi accoustrer ²⁾ la Parole du Fils de Dieu. Ils disent que nous // prenons la p. 48 parole de Dieu par lopins ³⁾ et que nous la brouillons: mais les Fausse calomnie des aduersaires. petis enfans en peuuent iuger. Regardez aussi les paroles qu'ils prononcent pour consacrer le vin, comme ie les ay recitees cy dessus: et les conferez avec celles de Christ, et vous verrez qu'elles sont toutes diuerses, brouillees, et plaines d'additions. Appartient-il Genese 3 à l'homme qui n'est que cendre et putrefaction d'adiouster à la Parole de Christ qui est la sapience Eternelle de Dieu: et auquel, Coloss. 2 comme dit saint Paul, sont cachez tous les thresors de la Sapience et Science de Dieu?

Si quelcun entreprenoit d'adiouster ou diminuer quelque chose au testament de quelque homme mortel, vn tel ne seroit-il point rendu infame à tout iamais et indigne d'estre creu? En quelle estime donc aurons-nous ceux qui osent entreprendre d'adiouster ou diminuer à leur plaisir au testament eternal du Fils de Dieu, lequel Testament n'est pas signé et seellé ⁴⁾ par // cire n'encre, p. 49 mais par le sang precieux du Seigneur Iesus nostre Sauueur. Le sacrilege que commettent ceux qui ainsi brouillent les ordonnances d'vn si grand Seigneur ne se peut assez exprimer par langue humaine. Vous voyés, mes freres, comment les docteurs de l'église Romaine sont vnis, consacrans autrement le pain et le vin que les paroles du Seigneur Iesus ne portent: ce qu'on peut voir par les paroles mesmes de Scholasticus, lequel a fait le canon, et qui viuoit enuiron le temps de Gregoire.

En apres, voyons comme ils sont vnis. Ils disent qu'on a tousiours consacré par les mesmes paroles desquelles ils vsent pour consacrer: ce que totalement ie leur nie estre veritable, par leurs propres auteurs et docteurs.

Vn quidam nommé Scholasticus a fait le canon.

1) „Iacoit que” is zooveel als het hedendaagsche „quoique, bien que”.

2) Accoustrer, d. i. opsmukken.

3) „Lopins” zijn brokken. De tegenstanders beweren dat G. de Bres en de zijnen Schriftwoorden uit hun verband rukken.

4) Verzegeld.

Voila Innocent, et l'Escot, qui disent que la consecration se fait par ce mot (*Benedixit*) pource qu'il est dit que Iesus Christ print du pain et le benit.

L'opinion d'Innocent et de l'Escot touchant la consecration.

p. 50 Lombardus, & Pierre Comestor e-//stimoit qu'elle se fait par les paroles du canon de la Messe: à sauoir, *Iube hæc perferri, etc.* Lombard et Comestor sont contraires à Innocent et à l'Escot. Chrysostome. Basille. Cyprien. Opinion de S. Ierosme. de Gregoire.

p. 51 et ces paroles (si i'ai bonne memoire) se disent en la Messe apres les parolles qu'ils apellent Sacramentales. Qu'on lise la Liturgie de Chrysostome, et de Basille, et on verra que le ministre entent consacrer par priere. Pareillement saint Cyprien au sermon de la Cene, recitant les paroles par lesquelles on consacroit de son temps, ne dit pas, Cecy est mon corps, mais cecy est ma chair. Il est vray que le corps est bien la chair: et la chair le corps. Et S. Ierosme sur Sophonie (si bien ie me recorde) reprent les prestres qui pensoient consacrer le corps du Seigneur par priere seulement, et leur dit que la bonne vie y est aussi requise. S. Gregoire aussi en ses dialogues chap. 36. dit que du temps des Apostres on consacroit simplement par l'oraison dominicale. Il ne dit pas, et par *Hoc est enim corpus meum*. Et toutesfois on voit combien obstinément ceux de l'eglise Romaine deba-//tent pour la prononciation de ces paroles et de leurs syllabes. Si ie vouloye icy reciter tout ce qu'on pourroit produire des anciens touchant ce point: ie n'auroye iamais fait, seulement ie les prie qu'ils voyent comment ils sont vnis, et comment ils prouueront qu'on a tousiours consacré par *Hoc est enim corpus meum*. Qu'ils accordent ces flutes ensemble, et puis ie leur demanderay, d'où ils viennent imaginer que la consecration soit faite iustement par ces cinq parolles. Si la consecration se faisoit par le recit de ces paroles, pourquoy les escriroyent diuersement les Euangelistes? Vray est que quant aux parolles que Christ profera rompant et distribuant le pain, qu'ils s'accordent: car tous disent, Cecy est mon corps (combien qu'en Grec soit autrement escrit, à sauoir: Ce est ce mien corps) mais quant à celles qu'il prononça presentant la coupe, ou le calice, ils recitent icelles diuersement, d'autant que l'un dit, Cecy est mon sang du nouueau // testament: l'autre dit, Ceste coupe est le nouueau testament en mon sang: mesme qui plus est, Saint Marc dit que Iesus Christ prononça les paroles de la coupe apres qu'ils eurent beu le vin. Par quelles paroles donc fut transsubstantié le vin, puis que sans la prononciation des paroles le vin n'est que vin? ie demande par quelles paroles ceste coupe fut consacree. Erasmus demeure là tout court en ses Annotations, et y apperçoit quelque chose plus qu'il n'a osé dire.

Erasmus a plus cognu de la verité, qu'il n'en a voulu escrire.

Qui est celuy donc qui ne voit bien que l'Eglise Romaine se vante en vain de son vnité, que l'on a tousiours tenu ce qu'elle

tient des Sacremens? En apres, oyons comment plusieurs des docteurs de la-dite eglise parlent de la transsubstantiation, de laquelle on fait si grand cas, voire si grand, que si vn Chrestien tient et croit entierement tout ce que Dieu a commandé en sa parole, et il ne croit la transsubstantiation, ils ne le peuuent recognoistre // pour Chrestien, voire sera iugé pour heretique digne d'estre bruslé. *p. 53*

Les nouveaux Theologiens de ceste nouvelle eglise disent, que la transsubstantiation est de la parole de Dieu. Alencontre de ceste opinion, i'oppose leurs propres docteurs, à fin qu'ils voyent comment ils sont d'accord, ie ne di pas avec la Parole de Dieu, mais mesmes avec leurs propres Peres et docteurs. En premier lieu, voila Ioannes Scotus leur docteur subtil, *in sententia II. lib. 4. quæst. 3.* lequel manifestement confesse que l'article de la transsubstantiation n'est pas du Symbole des Apostres, n'y és subsequens Symboles: mais que cest article a esté finalement déclaré et defini par l'Eglise, (il parle ainsi entendant par ce mot d'eglise l'eglise Romaine) sous le Pape Innocent troisieme au concile de Latran, l'an M.CC.XV. *In decretis, de summa trinitate et fide catholica, cap. firmiter*: Il semble dit-il, qu'on doit estre esmeu à recevoir ceste sentence, principalement // pource qu'on doit tenir des Sacremens comme la sainte eglise Romaine. *p. 54*

Combien il y a que la transsubstantiation fausse a esté inuentee et par qui.

Or icelle tient que le pain est transsubstantié au corps de Christ, et le vin en son sang: et ainsi ce plaisant et subtil docteur apres qu'il a confessé que la transsubstantiation n'est comprinse és sommaires de la foy, dit qu'il en faut croire comme l'eglise Romaine en a déterminé: comme si la foy ne deuoit pas venir par la parole de Dieu, (comme parle saint Paul) et non pas par les ordonnances et constitutions des hommes. Puis apres voicy encores vn autre de leurs docteurs, nommé Gabriel Biel: *in canone missæ, lect. 40.* (iceluy est des plus excellents entre les docteurs Scholastiques) il dit ainsi: On doit noter que i'açoit qu'il ²⁾ soit expressément démontré par l'Ecriture que le corps de Christ est vrayement contenu sous les especes du pain, et est receu des fideles: cependant de pouoir dire ou cognoistre comment le corps de Christ y est, à sauoir s'il y est // par la mutation de quelque chose en soy, ou si là le corps de Christ commence à estre avec le pain, y demeurant la substance et les accidens du pain, on ne le trouue point expressément en la Bible: toutesfois d'autant qu'il faut tenir des Sacremens comme la sainte eglise Romaine en tient, comme il est contenu *De hæreticis,*

L'Escot Docteur paragon ¹⁾ des Cordeliers, est tant subtil qu'il prefere les ordonnances et traditions des hommes à la Parole de Dieu, et articles de la foy. Rom. 10

p. 55

1) Model.

2) Zie boven, blz. 509, aant. 1.

cap. ad abolendum ¹⁾, maintenant icelle eglise tient et a déterminé que le pain est transsubstantié au corps de Christ, et le vin en son sang.

Cameracensis docteur, contre sa propre conscience prefere l'eglise Romaine à la verité.

Item vn autre docteur de leur-dite eglise, nommé Cameracensis, disputant de ces choses, dit, qu'il est plus probable et mieux accordant à la verité si nous affermons qu'en l'eucharistie demeure vray pain et vray vin, et non pas les accidens: n'estoit que l'eglise, *c'est à sauoir Romaine*, en a déterminé le contraire. Voila le dire de ces docteurs de l'eglise catholique Romaine. Et loué soit Dieu qu'ils sont contraints de confesser que c'est vne nouuelle doctri-//ne forgee par Innocent troisieme de ce nom: laquelle les eglises orientales (qui sont celles desquelles la lumiere est paruenue iusques à nous) iamais n'ont voulu recevoir.

Les aduersaires de la pure doctrine sont contrains de confesser, que la transsubstantiation (forgee par Innocent 3 de ce nom) est vne doctrine nouuelle.

Et qu'ainsi soit, il appert par la finesse et ruze du Pape Eugene 4. au Concile de Florence (lequel fut assemblé pour vnir et accorder ensemble l'eglise Grecque avec l'eglise Latine, touchant le different du saint Esprit) estans les Grecs et Latins accordez sur ce point, le Pape avec les siens fit tous ses efforts d'amener les Grecs à recevoir l'article de la transsubstantiation du pain et du vin de l'Eucharistie au corps et sang naturel de Christ: lequel article Innocent 3. auoit parauant adiousté et cousu avec les douze articles de la foy au Symbole des Apostres, en faisant treze articles. Mais les Grecs ne peurent iamais estre attirez à la recevoir ne par raisons, ne par aucuns argumens: tant ceste transsubstantiation leur

Ruse et finesse du Pape pour induire le pays de Grece a recevoir sa doctrine.

p. 57 sembloit nouuelle, estrange, et du // tout contraire aux escrits Apostoliques, aux anciens Peres, et contre toute raison, attirant vn monde d'absurditez apres soy. Et comme les Grecs estoient d'accord avec l'eglise Latine touchant d'où procede le saint Esprit, ils prindrent de pres garde, qu'on ne meslast parmi la lettre de leur accord, aucune chose de ceste transsubstantiation: comme il appert par la bulle du Pape Eugene qui se commence, *Exultent cæli et lætetur terra*. Or il appert par cecy, que les Grecs, ensemble toutes les eglises d'Orient, n'ont point voulu recognoistre ceste nouuelle doctrine, laquelle ils n'eussent refusé si la parole de Dieu l'eust enseigné et les Anciens.

On doit icy noter que le Pape ne reiette pas les Grecs comme heretiques pour ne vouloir recevoir cest article, mais se conioint avec eux: et de ioye qu'il a d'estre accordez touchant le different du S. Esprit, il crie que les cieux se resiouissent et que la terre

p. 58 meine liesse ²⁾, etc. Et aujourd'huy tous ceux // qui ne veulent

1) Bedoeld is in de Decretalen van Gregorius IX: c. 9. X. de haeret. (5. 7); in de uitgave van Friedberg, *Corpus iuris canonici*, P. II, col. 780.

2) „Meine liesse” wil zeggen: vreugde bedrijven.

croire ceste nouuelle doctrine, on les tient pires que chiens, dignes du feu et du gibet: et ceste doctrine est maintenue par force et tyrannie contre tout droit et raison.

Vous pouuez donc, mes treschers freres, facilement apperceuoir que c'est de l'Eglise Romaine et de sa doctrine. Elle a beau entonner et auoir tousiours en la bouche ces gros mots, *L'ancienne Religion, l'Eglise Catholique et Romaine*: elle n'en sera pas d'un iour plus ancienne ne meilleure.

En apres, pource que nous ne voulons croire comme eux que le pain et le vin sont vrayement transsubstantiez au propre corps et sang de Iesus Christ, de sorte que là, le pain n'est plus pain, ni le vin n'est plus vin, ils nous condamnent: mais voyez, mes freres, lesquels de nous deux tiennent l'ancienne doctrine touchant ce poinct. Ils afferment de leur cerueau, qu'apres leurs cinq paroles le pain n'est plus, le vin n'est plus. Or ie prouue le contraire par // la parole de Dieu, et par les anciens Docteurs.

Premierement il est tout euident que les Euangelistes disent que Iesus Christ print du pain, le rompit et le donna à ses disciples. S. Paul par cinq fois l'appelle pain: *Le pain*, dit-il, 1. Cor. 10. que nous rompons, n'est-ce pas la communion du corps de Christ? Item, Nous plusieurs qui auons mangé d'un pain, sommes vn pain et vn corps au Seigneur. Item 1. Cor. 11. Toutes les fois que vous mangerez de ce pain vous annoncerez la mort du Seigneur iusques à ce qu'il vienne. Item, Quiconque mangera de ce pain, et beura la coupe du Seigneur indignement, sera coupable du corps et du sang du Seigneur. Finalement que l'homme s'espreuue soy-mesme, et ainsi qu'il mange de ce pain et boiue de ceste coupe. Et saint Luc aux Actes, dit, Que les disciples perseueroient en la doctrine des Apostres, en la fraction du pain, en la communion et en oraison. Et aux mesmes Actes, il // dit, Vn iour du Sabbath, les disciples estans assemblez pour rompre le pain, etc. Qu'est-ce que saint Luc et saint Paul appellent là rompre le pain? nous ne deuons pas estimer que l'Ecriture sainte parle ainsi clairement pour nous deceuoir et tromper. Il est donc euident que c'est pain naturel: et ces paroles sont si fermes que si vn Apostre, voire vn Ange du ciel annonçoit autrement, saint Paul ose prononcer qu'il soit maudit, c'est à dire execrable, abominable et interdit.

Or contre ceste tant claire et manifeste verité, les aduersaires s'osent bien dresser pour la brouiller par leurs songes. et voici comment: C'est qu'ils repliquent en ceste maniere, Le corps de Christ est là appelé pain, pource que deuant la consecration c'estoit du pain: et pour cest' occasion (disent ils) le nom de pain luy

Il appert icy qu'autresfois l'Eglise Papale n'a tant facilement persecuté ceux qui n'ont voulu recevoir sa doctrine comme au iourd'huy et de nostre temps elle a fait.

p. 59

Matth. 26
Marc 14
Luc 22

Actes 2

Actes 20
p. 60

Galat. 1.

Les aduersaires ne pouuans nier la parole de Dieu, s'efforcent de la brouiller par subtilitez sophistiques.

demeure, comme Adam de terre estant conuerti en chair, est encore
 Genese 3 appelé terre, ainsi qu'il luy fut dit: Tu es terre, et en terre tu //
 p. 61 retourneras: et cependant on vit qu'il n'estoit plus terre mais vraye
 chair. et Eue pareillement pource qu'elle a esté prise de la chair
 Genese 2 et des os d'Adam, elle est, disent ils, appelee os de ses os et chair
 de sa chair.

Exode 4 Ils alleguent aussi que la verge d'Aaron a esté conuertie en ser-
 pent, et cependant l'Ecriture l'appelle encore du nom de verge,
 combien qu'elle soit conuertie en serpent. Mais cela n'a point de
 nez ¹⁾: car nous oyons que l'Ecriture dit, que'Eue a esté faite des

os et de la chair d'Adam. Quant à la verge d'Aaron laquelle fut
 Docte respon- conuertie en serpent: ie leur prie qu'ils nous monstrent l'Ecriture
 se et bien pro- où il soit dit que le pain est conuerti au corps de Christ, et le vin
 pre pour refu- au sang d'iceluy: et puis quand ils nous auront montré cela par
 ter les sophis- l'Ecriture saincte, ie leur accorderay leur similitude. Or quand
 tes.

Iean 6 l'Ecriture appelle Adam terre, on voyoit à l'œil que c'estoit vraye
 chair: autant en est-il d'Eue: autant de la verge d'Aaron: on
 p. 62 voyoit qu'elle n'e-//stait plus verge, mais serpent, ioint aussi
 qu'elle deuoit bien tost apres retourner en son premier estat
 de verge.

Quelle apparence y a-il d'alleguer telles similitudes? Or apres
 qu'ils ont parlé du pain, ils n'oublient pas aussi d'amener vne simi-
 litude de la bouteille, et du vin qui sera dedans. voila, disent-ils,
 vous m'avez baillé ²⁾ vne bouteille pleine de vin: il aduendra que
 le-dit vin sera conuerti en vinaigre. quand ie le vous rendray, ie
 vous diray, Voila vostre vin: et cependant ce n'est point vin, mais
 vinaigre: ainsi, disent-ils, en prent-il du Sacrement. il est appelé
 de son premier nom, à sauoir de pain, etc. Mais cela est tant sot,
 qu'il ne merite aucune response que par le sens du goust ³⁾. Sur
 ce ⁴⁾ aucuns d'entre eux pensent bien vuider ceste difficulté, quand
 ils disent que S. Paul parle non pas du pain materiel, mais du
 corps de Christ, comme Iesus Christ mesme appelle son corps *pain*,
 Iean 6 disant en saint Iean, Je suis le pain vif, etc. Et voila, di-//sent-ils,
 p. 63 la cause pourquoy saint Paul dit, Qui mangera de ce pain, vou-
 lant monstrier qu'il est autre que materiel. mais telle sophisterie
 1. Cor. 10 ne peut auoir lieu. Voila S. Paul qui dit, *Le pain que nous*
rompons n'est-ce pas la communion du corps de Christ? Estre rompu
 et brisé est chose qui ne peut conuenir au corps de Christ: attendu

1) „Cela n'a point de nez” wil zeggen: dat heeft geen zin, houdt geen steek.

2) Gegeven.

3) „Le sens du goust” is het zintuig van den smaak. De schrijver gebruikt bedekte termen om minachting, afkeer uit te spreken.

4) Het woord „sujet” wordt stilzwijgend weggelaten.

qu'il est escrit de luy, Vous ne romprez nul de ses os. Ils repli- Exod. 12
quent, qu'on rompt seulement les accidens et non pas le corps. Iean 19
Mais puis qu'ils sont si presumptueux d'affirmer qu'il n'y a là
plus de pain ne de vin, quand ils ont soufflé dessus, d'où vient
que leurs hosties consacrees se corrompent dedans leurs boettes?
Les accidens sans substance ne se peuuent corrompre: et quand les
vers s'y engendrent, de quelle substance sont-ils engendrez? car ils
sont substantiels, c'est à dire qu'ils ont substance. Ils n'osent dire
que ce soit de la substance du corps de Iesus Christ: de dire
aussi que ce soit des accidens, ils se contrediroient. De quel-//le p. 64
substance donc sont engendrez ces vers? Là dessus ils disent qu'il
se fait vn miracle: c'est, que le corps de Christ s'esuanouit, et la
substance du pain retourne apres que le corps de Christ s'est
defait. Mais qui leur a reuelé ce beau miracle fait à la haste, et
tant subitement? Qu'ils me disent vn peu, Quand les rats, les
souris, les araignes (comme parle leur cautelle de la Messe) vien-
nent à le manger: mangent-ils le corps de Christ? le Seigneur dit,
Qui mange ma chair et boit mon sang il a la vie eternelle. si les Iean 6
bestes le mangent, elles auront la vie eternelle. Ils disent qu'elles
mangent seulement les accidens, à sauoir grandeur, blancheur et
espesseur sans substance. Mais ie di que les bestes s'en nourrissent.
et quand quelques fois on brusle le reste du Sacrement au feu, les
cendres qui sont substantielles, sont elles cendres du corps de
Christ: ou des accidens sans substance? Ne voit-on pas euidentement
vne bestise plus que brutale? mais qui veut // voir l'experience p. 65
de leur belle doctrine, qu'on baille ¹⁾ vn lot de vin ou plus à con-
sacrer à vn prestre, ce ne sera plus de vin, car tout sera conuert
au propre sang de Iesus Christ: puis, que ce prestre le boiue, et
on verra s'il en sera yure. Ie demande: si les accidens sans sub-
stance peuuent enyurer. Il est certain que non: on ne s'enyure
pas aussi de sang: il faut donc que ce soit de vray vin naturel
apres la consecration: puis qu'il peut enyurer. Ie suis contraint de
parler ainsi grossierement, pource que l'opinion de ceux qui tien-
nent le contraire est si grossiere et lourde: et toutesfois ils ne
m'ont iamais sceu donner aucune response sur cela, passans la
chose par risee.

Quand ie leur ay dit que Victorius ²⁾ euesque de Rome a esté
empoisonné en receuant le sacrement: comme aussi pareillement
l'empereur Henry fut empoisonné de la sorte ³⁾: aussi peu m'ont-

1) Geve.

2) De Bres heeft het oog op hetgeen Platina schrijft over den dood van paus
Victor III. Zie zijn *De Vitis ac Gestis Summorum pontificum*, s. 1., 1664, p. 337.

3) Zie boven, blz. 412.

ils respondu. Mais reuenons à la pure et simple parole de Dieu,
 p. 66 qui dit que c'est pain, et qui appelle ce qui estoit en la couppe
 Il faut plus- *fruit de vigne*, et croyons plustost à icelle qu'à vn tas de sophiste-
 tost adiouster ries et badinages qu'ils ameenent. Nous auons pareillement les
 foy à la pure anciens Docteurs (ie di mesme tous les plus anciens) lesquels ont
 et veritable parole de senti comme nous, à sauoir qu'en ce Sacrement le pain materiel
 Dieu, qu'aux et le vin demeurent. En quoy tous ceux qui se disent estre
 inuentions et Chrestiens peuuent facilement iuger que l'eglise Romaine se vante
 doctrine des en vain de son antiquité, en tant qu'elle tient vne doctrine toute
 hommes men- nouuelle, laquelle a esté incogneue aux plus doctes et anciens
 teurs. Docteurs. Et qu'ainsi soit, nous en produirons quelques vns.

C'est à faux
 titre et en vain
 que l'eglise
 Romaine se
 vante de l'an-
 tiquité.

Irenee eues-
 que de Lyon,
 fort ancien
 docteur.

Premierement voila vn tres-ancien Docteur, à sauoir Irenée,
 euesque de Lyon, prochain du temps des Apostres, lequel escriuant
 contre les heresies liu. 4. chap. 34. dit, *Le pain par lequel graces*
sont rendues, combien qu'il soit de la terre, receuant la vocation de
 p. 67 *Dieu, il n'est alors pain commun, mais eucharistie consistant // en*
deux choses, terrestre, et celeste. Notez qu'il dit qu'apres que le pain
 terrestre a receu sa vocation du Seigneur (c'est à dire ordonné
 depar le Seigneur pour signifier et représenter son corps) alors ce
 n'est plus pain, ains c'est l'eucharistie, c'est à dire pain d'action
 de graces. Nous ne disons pas aussi que le pain de la Cene soit
 vn pain commun, ou profane, ains avec S. Paul nous l'appelons le
 pain du Seigneur, pain sanctifié, et eucharistie. Le mesme Irenée
 dit d'auantage, *que nos corps receuans l'eucharistie ne sont pas cor-*
ruptibles, ayans esperance de la resurrection: par lesquelles paroles
 il met vn changement à nos corps, et l'esgale au changement de
 l'eucharistie, disant, comme ce pain commun, aussi nos corps ne
 sont plus corruptibles. Et combien que ce Docteur parle si claire-
 ment, toutefois nos aduersaires à tort et à trauers veulent de ce
 passage d'Irenée tirer leur transsubstantiation, pource qu'il dit que
 p. 68 le pain terrien est fait eucharistie: mais // en cela ils monstrent
 bien qu'ils n'ont entendu ny n'entendent le dire et intention de ce
 Docteur, lequel n'a iamais pensé parler de leur transsubstantiation:
 ains seulement (par son dire) fait le changement de nos corps esga-
 lement à celui du pain. Il n'y a celui qui ne sache bien ¹⁾ que
 nous ne sommes pas transsubstantiez, mais que nous demeurons
 tousiours ce que nous estions estans seulement changez de qualité:
 et ainsi se doit entendre le changement du pain. Il demeure ter-
 restre (ce qu'il estoit auparauant) mais il est mué en vn autre
 qualité, à sauoir en pain d'action de graces: ce qu'il n'estoit pas
 auparauant.

1. Cor. 11

1) „Il n'y a celui qui ne sache bien” wil zeggen: iedereen weet zeer wel.

Oyons Origene, qui est aussi des plus anciens. il dit sur saint Matthieu chapitre quinzieme: *Si tout ce qui entre par la bouche descend au ventre, et est ietté au retrait, ceste viande qui est sanctifiée par la Parole de Dieu et par Oraison, selon ce qu'elle a de matiere, descend au ventre, et est iettée au retrait, mais selon la priere qui y est adioustee, elle est faite vtile, pour proportionner la foy, faisant que l'entendement devient plus clair-voyant, regardant à ce qui est vtile: et ce n'est pas la matiere du pain qui profite, mais la parole qui y est prononcee, à celui qui ne le mange indignement au Seigneur.* Nous voyons qu'il met tout le profit en la parole: et non en la matiere du pain. Et à fin qu'on entende qu'il ne parle là d'autre viande que du Sacrement de la Cene, il adioste, *Cecy soit dit du corps mystique et symbolique.* Or nous devons noter qu'il ne dit pas, les accidens descendent par digestion au ventre et sortent par bas: il ne dit pas aussi que le corps de Christ descende là: mais il dit, que c'est la viande selon qu'elle a de materiel qui descend par bas. Parquoy on voit que la matiere et nature du pain demeurent. Les aduersaires m'ont dit, qu'Origene peut bien auoir erré en cela aussi bien qu'en d'autres choses. mais qui est celui qui ne voye bien que ce qu'ils disent n'est qu'eschappatoire? Car nous sauons qu'Epiphanius, et S. Ierosme, et autres ont diligemment noté ses erreurs, et cependant ne font aucune mention qu'il ait mal senti de la Cene. Ils ont bien remarqué de plus petites choses sans comparaison, tellement qu'il n'est vraysemblable qu'ils l'eussent oublié.

Les aduersaires se voyans prins par les escrits des Docteurs anciens, n'ont autre eschappatoire que de dire qu'ils ont erré.

p. 69

Oyons aussi ce que dit Theodoretus en son premier Dialogue intitulé *Immuable*, en la huitieme page. Il propose là l'Heretique et le Fidele parlans l'un apres l'autre. Le Fidele dit, que nostre Seigneur luy-mesme a changé le nom des signes, et a donné le nom du signe à son corps: et au signe le nom de son corps. En ceste mesme façon s'estant appelé soy-mesme *vigne*, il a mesme nommé le signe *sang*. Puis l'Heretique demande, Je voudroye bien sauoir la cause pourquoy les noms sont changez: le Fidele respond, Le but est euidentement proposé à tous ceux qui sont appelez à ce mystere. Car il a voulu que ceux qui sont appelez à la participation des mysteres sacrez, ne s'arrestent point à la nature des choses qui se voyent: mais que par la mutation et changement des noms ils croient à la transmutation qui est faite par grace. Car celui qui appelle son corps naturel, *froment et pain*: le mesme aussi s'est nommé *la vigne*. Luy-mesme aussi a fait cest honneur aux signes qui apparissent deuant les yeux, de les appeler *son corps et son sang*: non pas qu'ils ayent changé de nature, mais ayant adiousté sa grace à la nature. Puis au mesme lieu il dit

Theodoret en ses dialogues

p. 71

Iean 15

encore, *Les signes mystiques, apres la sanctification ne sortent pas de leur nature: car ils demeurent en leur premiere substance, figure, et forme, et se peuuent voir et toucher comme auparauant.* Il ne dit pas en la premiere sentence que le pain et le vin sont transsubstantiez: mais que le pain et le vin sont muez et changez quant aux noms. Ils sont appelez corps et sang de Iesus Christ, ce qu'ils n'estoyent pas auparauant nommez. Il dit aussi que la nature du pain n'est pas changee, ains // que la grace est adioustee à la nature. Cela demonstre clairement que le pain demeure au Sacrement, pain: et semblablement le vin, vin. Ce docteur Theodoretus, euesque de Cypre, homme de grand sauoir et sainteté, estoit du temps de Cyrille, et a esté avec luy au Concile d'Ephese et de Calcedoine, et le liure lequél il a escrit de ceste matiere-cy, a esté imprimé à Rome ¹⁾.

Chrysostome
sur S. Mat-
thieu au
chap. 26

Escoutez aussi comme parle Chrysostome de ceste matiere, escriuant à Cesar moine, *Deuant la sanctification (du pain) nous l'appelons pain: mais quand la grace diuine l'a sanctifié par le moyen du prestre, il est alors deliuré de l'appellation du nom de pain, et est esleué à l'appellation du nom du corps du Seigneur, encore que la nature du pain y demeure.* Notez qu'il dit que la nature du pain demeure apres la sanctification. Escoutez aussi ce que ledit Chrysostome dit: *Quand Christ donna ce mystere, il donna du vin: semblablement apres sa resurrection en la table nue des my-//steres, il a vsé de dons: il a vsé, dit-il, de la generation de la vigne, laquelle produit du vin et non pas de l'eau.*

Cyrille sur S.
Iean liure 4.
chap. 14

Cyrille sur saint Iean, liu. 4. cha. 14, Christ a donné à ses disciples des pieces (ou morceaux) de pain, disant, Prenez et mangez: ceey est mon corps. Il dit que ce que le Seigneur donna estoyent des pieces de pain. mais il ne dit pas que ces pieces de pain fussent le corps de Christ. Saint Cyprien escriuant ad Magnium liu. 1. Epist. 6. Le Seigneur appelle le pain (lequel est amassé et fait de plusieurs grains) son corps, et le vin (lequel est pressé de plusieurs raisins et réduit en vin) son sang. Il dit que le pain fait de plusieurs grains est appelé le corps du Seigneur, il ne dit pas qu'il le soit à la verité: mais par appellation. Le mesme Docteur au sermon de la Cene du Seigneur, *Le pain sanctifié*, dit-il, *est entré en la bouche pollue.* il ne dit pas le pain transsubstantié, ou ce qui estoit pain, ou les accidens sans substance: mais // il dit, le pain sanctifié. Le mesme, au sermon des pecheurs repentans dit, Le

S. Cyprien en
diuers lieux
de ses escrits.
Corinth.

1) De Bres bedoelt: *Theodoriti episcopi Cyri Dialogi tres contra quasdam Haereses*, Romae, 1547, in 4°, fol. 8^r en v (deze uitgave bevat alleen den Griekschen tekst zonder Latijnsche vertaling).

breuusage sanctifié au sang du Seigneur, est sorti des entrailles pollues. il dit cecy à raison d'une certaine fille qui auoit vomi le Sacrement. Or il dit notamment le breuusage sanctifié au sang: il ne dit point le sang.

Sainct Hilaire *dist.* 2. dit, Le corps de Christ lequel on prend de l'autel: c'est vne figure quand exterieurement on voit le pain et le vin: la verité, quand interieurement on croit le corps et le sang de Christ en verité. Il ne dit pas qu'on voit exterieurement les accidens, mais le pain et le vin. S. Hilaire
euesque de
Poitiers.

Sainct Augustin sur S. Iean. homel. 26. Approche toy hardiment (dit-il) c'est du pain et non pas du venin. Le mesme au sermon qu'il fait aux enfans: Ce que vous auez c'est pain: et le calice aussi c'est ce que vos yeux vous demonstrent, mais ce que vostre foy demande c'est d'estre instruite: le pain est le corps de Christ, et le calice son // sang: puis apres il adioust: Christ esleua son corps au ciel à la dextre de Dieu. Comment donc est le pain son corps, et le calice (ou ce qui est contenu au calice) comment est-ce son sang? Mes freres, ces choses-cy pourautant sont dites Sacrement, pource qu'en icelles est veuë vne chose: et vne autre entendue. Notez qu'il dit apertement du Sacrement que *c'est pain*: et que ce qui est dedans la couppe, *c'est du vin naturel*, et non pas des accidens sans substance. Puis il dit que *c'est un mystere*, d'autant qu'une chose y est veuë et vne autre entendue: la chose qui y est veuë, c'est le pain et le vin: et la chose entendue, est le corps et le sang de Iesus Christ. p. 75

Gelase euesque de Rome, contre Eutyches, et Nestorius, dit: Les Sacremens du corps et du sang du Seigneur Iesus Christ que nous prenons, ce sont choses diuines: parquoy par iceux nous sommes faits participans de la nature diuine, et cependant la substan-//ce et la nature du pain ne laissent pas d'y estre: et certes l'image et la similitude du corps et du sang de Christ sont celebrez en l'action des mysteres. Cest euesque de Rome dit ouertement que la substance et nature du pain et du vin demeurent aux Sacramens, encore qu'ils soyent choses diuines, et outre ce, il dit que la similitude et image du corps de Christ et ¹⁾ celebree en l'action. Mesme et ²⁾ Gelase en ce lieu deduit son argument contre Eutyches, de la conionction du pain avec le corps de Iesus Christ: Et pour cela, dit-il, les natures ne laissent pas de demeurer en leur entier, tout ainsi comme les deux natures coniointes et vnies en Christ, à sauoir la nature diuine et humaine, y demeurent. La nature humaine pour 2. Pierre 1
p. 76

1) Voor „et” moet „est” gelezen worden.

2) Voor „Mesme et” leze men: Et mesme.

estre coniointe à la nature diuine, ne laisse pas de demeurer en sa propre substance, et n'est pas conuertie ne transsubstantiee en la nature diuine: ainsi, dit-il, demeurent les natures et substances

p. 77 du // pain et du vin comme ils estoient auparauant. Il veut dire que comme la nature diuine et humaine estans coniointes demeurent en leur estre, et l'vne n'est conuertie en l'autre: ainsi au Sacrement, les natures du pain et du vin, et le corps et le sang de

Ad Caecilium
lib. 2. epist. 3

Christ demeurent en leur estre: Et suyuant ce propos, S. Cyprien dit ainsi, C'estoit vin ce que le Seigneur auoit dit estre son sang. Que pouuoit-on dire plus clair que cela? Il dit aussi au mesme lieu, *L'eau ne peut pas exprimer le sang de Christ.* Item encore au mesme, *Nous voyons que le peuple est entendu par l'eau, et que le sang de Iesus Christ est démontré au vin.* Il veut dire et

monstrer que comme le peuple estoit entendu par l'eau qu'on auoit accoustumé de mesler avec le vin, en son temps, ainsi le sang de Christ estoit démontré au vin ou par le vin. Or qui est celuy qui ne sache bien que l'eau n'estoit pas transsubstantiee au peuple? ainsi en est-il du vin au sang, à sauoir que là demeure // le vin pour représenter et figurer le sang du Seigneur.

De corpore et
sanguine Do-
mini.

Bertramus dit, *Si ce vin qui est sanctifié par l'office des Ministres est conuertit corporellement au sang de Christ, il est necessaire de prendre aussi spirituellement ce qui est dit du sang de Christ au vin.* Voila vne sentence tant claire et tant manifeste, qu'elle n'a besoin de declaration.

Hesichius, sur le Leuitique liu. 2. chap. 8. *Pour ceste cause, dit-il, il a commandé de manger les chairs avec les pains, à fin que nous entendions cela estre dit de ce mystere qui est ensemble pain et chair.* Il met deux choses au Sacrement, le pain et la chair du Seigneur figuree par le pain, il ne dit pas les accidens du pain: mais le pain. Si ie me vouloye arrester, à produire et mettre en auant tous les tesmoignages des anciens qui disent que le pain et le vin demeurent au Sacrement, ie n'auroye iamais fait.

Parquoy qu'il vous suffise, mes bons freres, de ceux que i'ay cy dessus

p. 79 fidelement amené et recité de mot à mot, // comme ils sont escrits en leurs liures, et ce que i'ay escrit vous serue pour vous confirmer et corroborer en la vraye foy de ce S. Sacrement: cognoissans que toute la parole de Dieu fait pour nous sur ce poinct comme cy dessus ie l'ay monsté: pour nous aussi est toute l'Eglise ancienne comme vous oyez. Parquoy il appert que ceux de l'Eglise Romaine avec leur nouuelle doctrine de la transsubstantiation se vantent en vain de l'antiquité, veu que ceste doctrine, comme cy dessus i'ay dit, a esté decretee au concile de Latran par le pape Innocent troisieme, l'an mil deux cens et quinze.

Les tesmoi-
gnages des an-
ciens comme
ils sont escrits
en leurs liures
sont icy de
mot à mot fi-
delement
amenez pour
plus ample
confirmation
de nostre foy.

Quant et quant ¹⁾ notez que la douceur de ce Sacrement nous est ostee par ceste transsubstantiation, à sauoir, que comme le pain nourrit et fortifie le corps de l'homme et entretient sa vie terrestre, aussi veritablement le corps propre du Fils de Dieu nourrit et fortifie en vie éternelle, la vie spirituelle de nos esprits. Ie di le mesme // du vin et du sang: de sorte que la verité du pain et du vin nous rendent asseurez qu'en ce Sacrement Dieu ne nous veut pas amener apres des ombres vaines qui s'esuanouissent: mais pour estre participans de son vray et propre corps naturel, et de son propre sang. Or ceste assurance se perd si nous n'auons que les accidens sans substance, et ceste transsubstantiation est contraire à la nature de tout Sacrement. Voila, au Sacrement du Baptesme l'eau naturelle demeure là, et n'est pas transsubstantiee selon la doctrine de ceux mesme de l'église Romaine: et ceste eau est la figure du sang de Christ, et nos ames n'y sont pas moins veritablement laues et nettoyees de peché par le propre et naturel sang de Christ, qu'elles sont entretenues en la Cene du sang d'iceluy, comme dit saint Pierre, 1. Pier. 1, Que les Chrestiens sont arrousez du sang de Iesus Christ. Ce sang-là duquel il parle, est le mesme duquel les // fideles sont participans au Sacrement du lauement que nous auons au sang du Seigneur: ainsi disons-nous que le pain et le vin vrais et naturels demeurent au Sacrement de la Cene: et ne faut pas repliquer que Christ n'a pas dit de l'eau, Cecy est mon sang, comme il a dit du pain et du vin, Cecy est mon corps, cecy est mon sang. Car ie respondy à ceux qui m'objectoyent cela, qu'au Baptesme l'eau n'est pas moins Sacrement du sang que le vin: ioint aussi que l'Apostre conioint ces deux Sacremens ensemble quand il dit, Nous sommes tous baptisez en vn mesme Esprit, et auons esté abbreueez par vn mesme esprit. Il les conioint volontiers ensemble, à cause que les fruicts se rencontrent, et se ressemblent: l'un laue spirituellement, et l'autre abreuue spirituellement. Quant au nom (à sauoir de l'eau du Baptesme) l'Esprit de Dieu l'a appelé *le bain* de regeneration. Le mesme Esprit dit par saint Paul, que nous y vestons Christ. Faudra-il // pourtant dire que l'eau soit transsubstantiee en nostre regeneration, ou au corps de Christ? il n'y a nulle raison. Parquoy ie di, que comme l'eau n'est pas transsubstantiee au sang de Christ duquel elle est Sacrement: ainsi le pain et le vin, Sacrement du corps et du sang du Seigneur, demeurent en leur propre nature et substance.

Venons maintenant à l'intelligence des paroles des Iesus Christ

1) „Quant et quant” wil zeggen: tegelijkertijd.

qui a dit, *Cecy est mon corps, etc.* Ceux de l'église Romaine, qui sont les plus grans glosateurs des Escritures saintes, et mesme qui veulent attirer les hommes à croire ce qui n'est point en l'Ecriture, demeurent icy attachez à trois ou quatre petits mots, sans y vouloir admettre ou recevoir aucune exposition: et maintiennent leur opinion par fer et feu: se vantans aussi faususement (comme desia nous auons dit) de l'antiquité en cest endroit. Or nous deuons noter en premier lieu, que nos aduersaires disent que nostre Seigneur // a dit, Le pain que ie donneray, c'est ma chair, laquelle ie donneray pour la vie du monde. Ils disent là dessus, que le Seigneur promet de donner du pain, et dit que ce pain est sa chair: Quand (disent-ils) il a donné du pain, n'a-ce pas esté en sa Cene, lors qu'il a dit du pain qu'il donnoit, que c'estoit son corps? Mais les bonnes gens se trompent tresgrandement en ce qu'ils ne considerent pas les paroles. C'est chose claire qu'il appelle sa chair pain en ce passage: et veut dire qu'il la donnera à la mort pour la vie du monde. or que ce passage ne se peut rapporter au Sacrement, il est manifeste. Premièrement il dit, Le pain que ie donneray, c'est ma chair. Il vse d'un verbe (à sauoir, *est*) du temps present, S'il eust parlé de sa Cene, il eust vsé du verbe futur, et eust dit, Le pain que ie donneray, *ce sera* ma chair: mais puis qu'il vse d'un verbe et mot lequel denote le temps futur, ainsi que feroit ce mot, *Sera*: et outre, ce qu'il est tout certain par le recit des quatre // Euangelistes, que Iesus Christ n'a institué la Cene sinon vn peu deuant sa mort: il est tout seur que ces paroles du chap. 6. de saint Iean ne se peuuent aucunement entendre de la Cene, ains seulement de la mort et passion. Voulant donc lors Iesus Christ donner à entendre, que comme par le pain materiel la vie du corps est entretenue, qu'aussi par sa mort et passion (en laquelle sa chair souffriroit pour nous) la vie eternelle nous seroit donnee et maintetenue, il dit que sa chair est comme le pain: Le pain, dit-il, que ie donneray c'est ma chair: monstrant qu'il donne le nom de pain à sa chair, non pas qu'elle soit transsubstantiee en pain. Ainsi pareillement en sa Cene il change le nom du pain, et luy donne le nom de son corps: en quoy il n'y a non plus de transsubstantiation. Et d'auantage chacun sait bien aussi que le pain de la Cene n'est pas donné pour la vie du monde.

p. 85 En apres, il est tout euident qu'//en ce passage il n'est parlé de la Cene par ce qui est là dit, *Qui ne mange ma chair, et boit mon sang, il n'aura point la vie eternelle.* Il s'ensuyuroit que tous ceux qui n'auroient fait la Cene seroient damnez: ce que nos aduersaires ne veulent dire: mais il n'est là question que de sa chair, qu'il appelle du nom du pain, et du breuuage de son sang,

qu'il donnoit dès lors pour la vie des hommes. Depuis en sa Cene il a adiousté à ceste manducation spirituelle le pain et le vin, pour asseurer les hommes, qu'aussi vrayement qu'ils reçoient ce pain et ce vin, aussi le manger de sa chair et le breuillage de son sang leur est donné. Et pour ce tout ainsi qu'au troisieme chap. de S. Iean, il n'est parlé du Sacrement du Baptesme, mais de la verité du Baptesme: ainsi au sixieme de S. Iean, il n'est pas parlé de l'institution de la Cene, ains de la verité d'icelle. Or le debat de nos aduersaires avec nous est pour ces paroles, Cecy est mon corps. Nous les re-//cognoissons vrayes paroles de Christ: mais nous disons qu'il faut entendre ce qu'il veut dire, veu que luy-mesme a commandé disant, *Qui lit l'entende*. Et nous disons semblablement avec S. Augustin au liure de la doctrine Chrestienne, *qu'il ne faut point exposer vn passage pour le faire contredire à beaucoup d'autres: mais il le faut tellement interpreter, qu'il s'accorde avec plusieurs autres*. Et S. Paul baille ceste regle en l'epistre aux Romains, cha. 12. parlant de l'interpretation des Escritures, laquelle doit estre faite selon l'analogie de la foy, c'est à dire proportion accordante avec la foy. Et ne faut pas s'arrester aux paroles, mais au sens: comme aussi il se faut bien donner garde de dire, Les lettres sont ainsi couchees ¹⁾: autrement si vn heretique Anthropomorphite disputoit contre nous, disant que Dieu a vn corps humain, d'autant qu'il escrit, *Faisons l'homme à nostre image et semblance*. que dirons-nous s'il nous dit, Voila l'Escriture toute claire? Ne luy dirions-nous // pas que ceste image et semblance de Dieu en l'homme, n'est pas au corps, mais en l'esprit qui estoit creé en iustice, innocence, et sainteté: et que Dieu est esprit, et qu'un esprit n'a ny chair ny os? Et ainsi nous interpretons vn passage par d'autres. Si vn heretique Arrian nous vouloit prouuer par ce passage de S. Iean, *Mon Pere est plus grand que moy*, que Christ est moindre que le Pere en sa diuinité: n'alleguerions-nous pas d'autres passages pour monstrier que cela se rapporte à son humanité? Et ainsi consequemment de toute autre Escriture qu'on amenera repugnante à la foy. Il faut bien considerer et bien poiser ²⁾ les paroles du Fils de Dieu: car a il dit, *Les paroles que ie vous di, sont esprit et vie*.

Nicodeme, comme il est escrit en saint Iean, chap. 3, oyant la parole de Christ, disant, *En verité, en verité, ie te di, si aucun n'est nay derechef, il ne peut voir le Royaume des cieux*. Là dessus Nico-

1) „Coucher” beteekent hier: nederschrijven. „Les lettres sont ainsi couchees” wil zeggen: aldus staat letterlijk geschreven.

2) Wegen.

p. 88 deme Docteur de la Loy, prend les paro//roles charnellement: et dit, *Comment pourra l'homme qui est desia ancien r'entrer derechef au ventre de sa mere, et naistre de nouveau?* Il n'entendoit point qu'il parloit d'une natiuité spirituelle: il demeure là offensé en ceste lourde et grossiere opinion. La Samaritaine oyant que Christ

Iean 4
Mat. 16,
Marc 5,
Luc 12

luy promettoit de *l'eau viue*: elle entendoit que ce deust estre de l'eau du puits. Iesus Christ disoit à ses Apostres, *Donnez-vous garde du leuain des Pharisiens*: eux entendoient qu'il disoit cela, pource qu'ils n'auoyent prins des pains materiels: mais l'Euangeliste dit, qu'il parloit de la doctrine des Pharisiens. Iesus Christ disoit aux Iuifs, *Destruisez ce temple-cy, et en trois iours ie le redifieray*. Les Iuifs entendans le dire de Christ du temple materiel qu'auoit fait faire Salomon, s'en moquoient: et toutesfois saint Iean adioute que Iesus Christ disoit cela du temple de son corps. Item il disoit, *Lazare nostre amy dort*: les disciples entendans mal ces paroles,

Iean 2,
Mat. 26,
27, Marc
14.
Iean 11

p. 89 disoyent, S'il // dort, il sera gueri. Item, *Celuy qui gardera ma Parole*, dit Iesus Christ, *ne verra point la mort eternellement*. Les Iuifs entendoient qu'il parloit de la mort corporelle: mais il entendoit de la mort spirituelle. Parquoy il se faut bien donner garde de prendre les paroles du Seigneur par les cheueux, comme on dit, et dire à la volée ¹⁾, sans iugement ny discretion, Cela est escrit, il est clair: mais il faut prudemment regarder à ce qu'il veut dire.

Iean 5

Ce fidele Ministre, auant sa mort s'est efforcé de faire entendre aux brebis de Iesus Christ le vray sens de ces paroles.

Iusques icy, mes freres bien aymez, (tant pour le zeile de vostre salut, que pour l'amitié que ie vous porte, et porteray tant qu'il plaira au Seigneur me conseruer la vie) ie me suis efforcé, selon la mesure de grace que i'ay receu d'enhaut, de vous faire entendre, tant par la parole de Dieu que par les escrits des plus anciens Docteurs, le vray sens de ces paroles, *Cecy est mon corps*. Et ce

p. 90 ay-ie fait, d'autant que par faute de les bien entendre, erreurs et abus infinis ont esté introduits en l'Eglise // Chrestienne. Que si par le passé et encore pour ce iourd'huy on eust receu ces paroles selon l'intention que Christ les a proferees, et selon l'exposition et interpretation des bons anciens Docteurs, il est certain qu'un seul Dieu seroit serui et adoré en esprit et verité, et toutes superstitions et idolatries mises sous le pied. Et à fin que ie vous puisse encore d'auantage et plus facilement donner l'intelligence d'icelles paroles, *Cecy est mon corps*, Outre ce que ie vous ay ia mis en auant, Notez que quand nostre Dieu à fait quelque promesse notable et de grande importance à l'homme, il a de coustume ou d'i adiouter quelque serment ou quelque signe visible, pour plus asseurer les hommes de sa promesse. Comme pour exemple: voila, Dieu qui

Matth. 4
Iean 4

Reigle à observer.

1) „A la volée” beteekent: inderhaast.

donna la vie à l'homme, et pour signe et Sacrement de ceste vie Gen. 2
 il donna l'arbre de vie. Ce Sacrement est appelé *Arbre de vie*: non
 point que cest arbre fust la vie, mais en ce qu'il en estoit le signe
 et le gage. // Aussi à Noe apres le deluge Dieu donna *l'arc du ciel* p. 91
 pour l'asseurer de sa bienueillance: et faisant alliance avec Abraham, Genese 9
 il luy donna la *Circoncision* pour vn signe de la iustice de la foy, Gen. 17
 et a appelé la Circoncision du nom de l'alliance. Puis deliurant les Rom. 4
 enfans d'Israel du passage de l'Ange: il ordonna vn *Agneau* pour Exode 12
 estre mangé: Or l'agneau estoit appelé le passage, mesme encor
 que ce ne fust que le Sacrement et le signe: Et la *Pierre* est 1. Cor. 10
 appelee Christ. Et ne faut icy rien desguiser, comme aucuns qui
 disent que les Sacremens anciens ont porté les noms de leur verité
 desia passee: et qu'au nouveau Testament les Sacremens ne por-
 tent pas les noms de leur verité, mais bien la verité prend le nom
 du signe. Ainsi parle monsieur l'euesque d'Arras ¹⁾, mais ie ne say
 où il a apprins ceste reigle generale: l'Escripture et tous les anciens
 Docteurs disent tout autrement. Ie confesse bien que combien que
 les Sacremens anciens fussent figures de // Christ, neantmoins ne p. 92
 sont appelez Christ, ny du nom du corps de Iesus Christ. et la
 raison en est claire par ce que les Sacremens anciens estoyent sans
 comparaison plus obscurs et ombrageux que les nostres du nou-
 uveau Testament: et principalement en l'appellation du nom, et en
 plus grande facilité. Or ie retourne à mon propos, Nostre Seigneur
 voyant que les hommes estoyent difficilement attirez à luy par
 beaucoup de benefices, estans tousiours incredules en leur naturel,
 a voulu donner des signes visibles pour supporter leur debilité: à
 ce que (par maniere de parler) il rendist visible par le signe
 visible, ce qu'il leur promettoit. Voila la cause pourquoy le Seigneur
 ayant espandu son sang pour lauer nos ames, il a donné le signe
 de *ce lauement* en eau materielle, comme cy dessus i'ay dit: et
 donnant son corps et son sang pour *la nourriture* de nos ames, il a

Bonté de Dieu
 supportant
 nostre rudesse
 et infirmité

Apocal. 1

1) Over dezen bisschop van Atrecht, François Richardot, die in de tragische geschiedenis van De Bres herhaaldelijk voorkomt (p. 190, 212, 225, 277, 390), bestaat eene uitvoerige monographie van L. Duflot, *Un orateur du XVIe siècle, F. Richardot*, Arras, 1898. Ook wordt over hem gehandeld in de *Biographie nationale de Belgique*, Brux. 1907, T. XIX, p. 269—273. In zijne jeugd is hij monnik geweest, heeft zich van zijne gelofte laten ontslaan, is evenals Calvijn de gast geweest van de bekende Renée de France, hertogin van Ferrara, en heeft met den Geneefschen kerkhervormer in betrekking gestaan. Later, in 1556, werd hij de rechterhand van Granvelle, bisschop van Atrecht, dien hij in 1561 opvolgde. Hij heeft de lijkrede gehouden op Karel V: *Le sermon fnebre, fait devant le roy, par messire Francois Richardot, Euesque de Nicople, et Suffragant d'Arras: Aus obseques du Tresgrand Empereur Charles cinquième*, Anvers, 1559, in fol. Karel V wordt hier (fol. 11 v, 12 r) verheerlijkt als bevorderaar van de eenheid der kerk, als haar beschermmer, vooral in de Nederlanden.

- p. 93
 Pseau. 114
 Deux vies,
 l'une terrestre, qui appartient au corps, l'autre spirituelle et celeste, qui concerne l'esprit.
- donné du pain et du vin, les appelant du nom de son corps et de son sang: pour // nous assurer qu'aussi veritablement que nostre corps est nourri et substanté du pain et du vin, ainsi veritablement le corps et le sang de Christ receus par foy, nourrissent et vivifient nostre esprit. Or sur cecy il faut tousiours bien retenir que l'homme a deux parties, à sauoir le corps et l'esprit, et qu'il y a deux vies en luy, à sauoir la vie terrestre et corporelle, laquelle il apporte en ce monde: et la vie spirituelle qui est donnee à l'esprit par regeneration spirituelle. Ces deux vies ont leur nourriture, *la vie terrestre a le pain et le vin que la terre a produit: et la vie spirituelle et celeste qui est en l'esprit, a le corps et le sang de nostre Seigneur* qui est le vray pain celeste. Le corps et le sang de Christ ne nous sont pas donnez pour entretenir nostre vie terrestre: car quand iamais nous ne le receurions, nous ne laisserions de viure: comme il appert des Turcs et Iuifs, lesquels ne le reçoivent pas: et cependant vivent de la vie temporelle. Je di donc //
- p. 94
 La foy est le moyen par lequel nostre esprit a iouissance du corps et sang de Iesus Christ.
- que puis que le corps et le sang sont donnez pour nourrir nostre esprit, qu'il les faut recevoir spirituellement. Le corps et le sang de Christ sont substantiels et corporels: mais le moyen que nostre esprit a pour en iouir est spirituel et par foy. En apres, comme i'ay dit cy dessus, que Christ a donné deux choses en ce Sacrement, à sauoir le pain et le vin, et son corps et son sang: aussi ie di que c'est la coustume de l'Ecriture de donner au signe le nom de la chose signifiée par vne figure nommee *metonymie*. Aucune-fois l'Ecriture parlant d'une partie comprend le tout par vne figure appelee *Synecdoché*, à sauoir le tout pour vne partie, ou vne partie pour le tout Et quand nous declarons ainsi l'Ecriture, ceux de l'Eglise Romaine disent que c'est ouvrir la porte aux heresies: car, disent-ils, les heretiques voudront interpreter l'Ecriture à leur fantaisie. Mais au contraire, ie di que si nous n'admettons quelque
- p. 95
 exposition, nous ouvrons la porte aux heretiques // pour maintenir leurs erreurs: car soudain qu'ils rencontrent quelque passage difficile de l'Ecriture, ils diront, Voila l'Ecriture, il se faut là arrester, Pour euitier donc tous inconueniens, il faut regarder que l'Ecriture (comme cy dessus i'ay dit) admet des figures: et souuent appelle le signe, du nom de la chose signifiée: et qu'ainsi soit, ie
1. Cor. 10
 vous prie, S. Paul n'appelle il point *la Pierre Christ*? Il est vray que les aduersaires pensent eschapper, disans que l'Apostre le restraint à la *pierre* spirituelle, qui est Christ à la verité et non par figure: mais ie leur oppose Origene et saint Augustin, lesquels l'ont ainsi entendu, disans *que la pierre signifioit Christ*: et non point quelle fut Christ à la verité. D'auantage, si tous les peres qui estoient au desert auoyent beu d'un mesme breuage spirituel

Pour euitier tous inconueniens et erreurs, et seulement exposer l'Ecriture: vn passage doit estre interpreté par vn autre de l'Ecriture mesme.

comme nous, comment seroit vray ce que dit Christ, *Vos peres* Iean 6
ont mangé la manne au desert et sont morts: mais qui mangera le
 pain que ie donneray ne mourra // point eternellement. Ceux qui *p. 96*
 auoyent mangé la manne et ceux qui auoyent le corps de Christ,
 tant les vns que les autres mouroyent de la mort corporelle: mais
 on doit entendre qu'il parle de la mort spirituelle, l'opposant à la
 vie spirituelle, que receuoyent ceux qui mangeoyent par foy le
 corps du Seigneur. Ainsi ie di, que ce manger et ce boire spirituel
 des Peres, duquel saint Paul parle, ne se doit seulement rapporter
 à Christ, mais aussi à la pierre qui en estoit le signe, et laquelle
 mesmement (comme ia nous auons dit) l'Apostre appelle *Christ*. Il 1. Cor. 10
 est possible que les eaux decoulantes de ce rocher suiuoyent les
 enfans d'Israel: et ceste eau de la Pierre, d'autant que c'estoit vn
 Sacrement, estoit dite *spirituelle*: comme nous appelons viande Matth. 21
 celeste et spirituelle le pain et le vin de la Cene, et comme le
 baptesme d'eau que Iean donnoit, est dit *estre du ciel*. Et à fin
 qu'on ne trouue mauuaise l'exposition que nous donnons // aux *p. 97*
 paroles, Cecy est mon corps, on doit sauoir que l'Escripture parle
 ordinairement ainsi: Dieu dit à Abraham, Mon alliance sera engrauee Gen. 17
 en vostre chair, etc. et cependant la Circoncision n'estoit pas l'al-
 liance, mais c'en estoit le signe, comme i'ay dit. Et en Genese, il Gen. 33
 est dit que Iacob edifia vn autel, lequel il appela *le puissant Dieu*
d'Israel: et toutesfois il est certain que cest autel n'estoit pas
 Dieu, encores qu'il fust ainsi appelé. Moyse ayant obtenu la Exode 17
 victoire contre les Amalecites, il edifia vn autel, et appela son nom
Iehoua-Nissi, le Seigneur est mon exaltation ou ma banniere. Et
 Ieremie disoit de la cité, qu'il la faloit appeler *l'Eternel nostre*
iustice. L'Arche de l'alliance qui n'estoit qu'un coffre, estoit appelé
 du nom du Dieu des armées. Et la raison de ces noms est, qu'ils
 expriment et representent la presence de la maiesté de Dieu. Sem-
 blablement aussi saint Iean Baptiste appelle la colombe qui apparut
 au Baptesme du // nom de l'Esprit: et cependant il n'y a si simple
 qui n'entende bien, et qui ne sache aussi que ce n'estoit pas là le
 S. Esprit: car vn esprit n'a ne chair ny os: mais pour ce que
 ceste colombe estoit vn signe certain du saint Esprit, pour ceste
 cause est-il appelé du nom de la chose signifiee. *Matt. 3. Luc 3, Iean 1 p. 98*

Nous disons le semblable du pain et du vin de la Cene: c'est
 que pourautant qu'ils sont les signes certains et indubitables du
 corps et sang de Christ, pour cela sont-ils appelez du nom du corps
 et du sang.

IL est aussi dit en la Loy qu'il ne faloit prendre l'une des Dent. 24
 pierres du moulin du prochain en gage: et rendant la raison pour-
 quoy il ne faloit faire cela, il adioust, Car c'est sa vie: c'est à

dire, ce dequoy il gagne sa vie. Iesus Christ dit aussi que Iean
estoit vne lanterne luisante: il dit que Iudas estoit vn diable. Que
les Apostres sont le sel de la terre. Iean Baptiste est Helie. Que
p. 99 Christ est l'Agneau: il est le // pain: il est l'huis ¹⁾: il est la
vigne. Vous estes vn pain: Vous estes nostre Epistre, dit saint
Paul. Et saint Iaques dit que la langue est vn feu, et vn monde
d'iniquité. En Genese les sept vaches sont sept ans. Mais si ie
vouloye icy amener toutes les manieres de parler qui sont à ce propos
par la parolle de Dieu, ie n'auroye iamais fait. Ie me deporté d'en plus
alleguer, à fin de venir à la declaration des paroles de Iesus Christ.

Iean 6
Matt. 5
Matt. 11
Iean 1
Iean 6
Iean 10
Iean 15
1. Cor. 10
Iaques 3
Gen. 41

Les Euangelistes disent qu'il print du pain, qu'il rompit du pain,
et qu'il donna du pain, et dit, Cecy est mon corps, etc. Là dessus
ie demande que demonstre ce pronom demonstratif, *Hoc*, c'est à
dire, Cecy? De dire qu'il monstre le corps, cela est faux, voire
selon leur propre doctrine: car ils disent que le corps n'y est pas
iusques à ce que toutes les paroles soyent prononcees. or il n'y en
a encor qu'une prononcee. Cependant ils ne peuuent nier que le
p. 100 propre de ceste diction // *Hoc*, est de monstrier quelque chose. Ie
demande donc que c'est qu'il demonstre, puis que le corps n'y est
pas encore. Il faut donc que ce *Hoc*, demonstre du pain rompu
qu'il tenoit entre ses mains et le donnoit à ses Apostres. Apres
Hoc, il met vn verbe substantif, à sauoir, *Est*. Il dit donc que ce
pain qu'il demonstre, est. Ie demande quelle chose il est: est il le
corps? ils ne le peuuent dire, car les paroles ne sont toutes pronon-
cees: il n'y en a que deux, qui sont, *Hoc est*. Qu'est-ce donc? Or
ils se treuuent bien empeschez sur cecy. Car selon leur doctrine,
il faudroit que Christ eust dit, Cecy sera mon corps, à sauoir
apres la prononciation de toutes mes paroles: mais deuaut que
toutes les paroles soyent recitees il dit, Cecy est, etc. Ie di donc
que Christ appelle le pain qu'il tenoit son corps: et si le pain qu'il
tenoit est son corps, il faut donc que le pain demeure pain: autre-
p. 101 ment qu'est-ce qu'on pourra dire estre le corps de Christ? // De
dire, Le corps que ie vous demonstre est mon corps, il n'y a ordre
de parler ainsi: mais quand on dit, Le pain est le corps de Christ,
on donne à entendre que le pain demeure, et que ce qu'il est le
corps de Christ, est par signification sacramentale. Ces choses
sont claires, et faciles à entendre: si ce n'est qu'on se vueille
endurcir contre la verité de Dieu. Et quand Christ parle de la coupe
en saint Luc, il dit, *Ceste coupe est la nouuelle alliance en mon
sang*. Vous oyez qu'il appelle la coupe, ou ce qu'elle contient du
nom d'alliance: forgera-on la vne transsubstantiation de la coupe

Luc. 22,
1. Cor. 11

1) „L'huis”, d. i. de deur.

ou de ce qu'elle contient en l'alliance? il n'y a nulle apparence. Ioint aussi qu'il dit, *Faites cecy en memoire de moy*: et saint Paul dit, Vous annoncerez la mort du Seigneur iusques à ce qu'il vienne. Quand il dit, *En memoire de moy*, il donne bien clairement à entendre par telles paroles qu'il nous a voulu recommander vn memorial de soy en ce Sa-//crement. Et saint Paul est vn fidele p. 102 expositeur de ces paroles en la premiere des Corinthiens chapitre 1. Cor. 10 dixieme, quand il dit, La coupe de benediction laquelle nous benissons, n'est-ce pas la communion du sang de Christ? et le pain de benediction lequel nous rompons, n'est-ce pas la communion du corps de Christ? Il dit notamment que le pain est rompu: et ne dit pas le corps ne les accidens du pain, mais expressément le pain rompu est la communication au corps de Christ: parquoy on voit que le pain est vne chose à part, et le corps vne autre.

Et suiuant cecy, Tertulian qui estoit tresprochain du temps des Apostres, exposant les paroles de Christ selon l'intelligence de Tertulian. l'Eglise de son temps, dit ainsi, escriuant contre Marcion liu. 1. *Christ n'a point reprouué le pain par lequel il a representé son corps.* Ce mot est digne d'estre noté, quand iceluy Tertulian dit que par le pain Christ // represente son corps. Ce mesme Docteur au 4. p. 103 liure contre ledit Marcion, dit, *Christ ayant prins le pain, et l'ayant distribué à ses disciples, le fit son corps en disant, Ce est mon corps, c'est à dire, le signe de mon corps.* Pourroit-on trouuer touchant l'exposition des paroles de Christ, plus ancienne, et plus fidele exposition que ceste-cy de Tertulian? Et puis, voicy saint Augustin, qui nous monstre aussi comment l'Eglise de son temps S. Augustin. a senti de ce Sacrement. Escriuant sur le troisieme Pseaume, dit: *Le Seigneur a receu Iudas au conuiuie auquel il donna à ses disciples la figure de son corps et de son sang.* Le mesme Docteur escriuant contre Adimantus disciple de Manicheen en l'epistre douzieme, *Le Seigneur*, dit-il, *n'a point fait difficulté de dire, Cecy est mon corps, quand il donnoit le signe de son corps.* Ne voila pas vne exposition expresse que saint Augustin donne sur les paroles du Seigneur, et laquelle est conforme à la parole du Seigneur et de Tertulian tresancien Docteur? Le // mesme escriuant à Boniface p. 104 en l'epistre 23. dit, Nous parlons souuent ainsi: quand nous voyons la Pasque approcher, nous disons, Demain ou apres demain est la passion du Seigneur, combien qu'il y ait ia plusieurs ans passez qu'il a enduré: et de fait ceste passion n'a esté faite qu'une seule fois. Et nous disons du iour du Seigneur qui est le Dimanche, Auiourd'huy le Seigneur est ressuscité, combien que depuis le iour qu'il est ressuscité tant d'annees soyent passees. D'où vient cela qu'il ne se trouue pas des gens si ineptes qui nous reprentent de

mensonge, quand nous parlons ainsi? Nous les appelons ainsi selon la similitude des iours auxquels ces choses ont esté faites: de sorte que ce iour-la est dit le iour mesme, lequel toutesfois ne l'est pas, mais seulement est semblable par reuolution des temps. Et pour la celebration du Sacrement, on dit qu'il se fait en ce iour-la: ce qui ne s'y fait pas, ains qui a esté fait le temps passé. Christ n'a-il // pas esté offert vne fois en soy-mesme? et toutesfois en Sacrement non seulement par toutes les solennitez des Pasques, mais tous les iours il est immolé du peuple: et celuy (estant interrogué) qui dira, Il est immolé, ne ment pas. Car si les Sacremens n'auoyent quelque similitude avec les choses desquelles ils sont Sacremens, ne seroyent nullement Sacremens. Or ils prennent souuent les noms des choses mesmes, pour raison de ceste similitude, etc. Ce saint personnage dit fort bien, que les iours qui ressemblent à ceux auxquels Christ a souffert, sont dits estre les mesmes iours: non qu'ils le soyent sinon par ressemblance: et puis apres il vient dire que tous les iours Christ est immolé, combien qu'il n'ait esté immolé qu'une seule fois: il est immolé par memoire, comme luy-mesme dit autre part. Le mesme S. August. sur le Leuitique ch. 17. quest. 67. La chose qui signifie, dit il, est appelee du nom de la chose qu'elle signifie: comme il est escrit par les sept // espies, ce sont sept ans. l'Escripture ne dit point, Signifient sept ans: et les sept vaches, ce sont sept ans, et plusieurs telles choses: et ce qui est dit, La pierre estoit Christ, il ne dit pas, La pierre signifioit Christ, mais comme si elle eust esté luy-mesme à la verité: laquelle toutesfois n'estoit Christ par substance, mais par signification.

Gen. 41

p. 106

L'interpretation de S. Ambroise sur les paroles de la Cene.

Saint Ambroise sur la premiere aux Corinthiens chap. 11. dit, Pource que par la mort du Seigneur nous sommes deliurez: ayans memoire de ce, en mangeant et beuuant nous signifions la chair et le sang, lesquels ont esté offerts pour nous. Il dit notamment, nous signifions. Derechef au lieu allegué il dit, Donc le testament du sang est constitué, à cause que le sang est tesmoin des benefices diuins: en figure dequoy nous receuons le calice mystique du sang pour la tuition de nostre corps et de nostre ame. Au mesme lieu il dit que le mystere de l'Eucharistie est vne medecine spirituelle: lequel estant gousté avec reuerence, purifie à soy celuy qui est deuot: car c'est la memoire de nostre redemption. Et au quatrieme liure des Sacremens chap. 5. il dit, Le prestre dit, Fay-nous ceste oblation estre acceptable, laquelle est la figure du corps et du sang de nostre Seigneur Iesus Christ. Notez bien qu'il dit, *La figure du corps et du sang de Christ.*

p. 107

Le mesme Ambroise au liure de ceux qui sont dediez aux myste-

res dit, Ce Sacrement icy lequel tu reçois, est fait par les paroles de Christ la vraye chair de Christ, qui est crucifiée, qui est ensevelie, c'est donc le Sacrement de sa chair: le Seigneur Iesus luy-mesme crie, Ceci est mon corps: deuant la benediction des paroles celestes, vne autre espece est nommée *apres la consecration, le corps de Christ est signifié*: semblablement son sang deuant la consecration, est dit vne autre chose: apres la consecration il est nommé *Le sang*. Notons bien icy que S. Ambroise dit, // que le Sacrement p. 108 est fait la chair du Seigneur. Et puis exposant son dire, il dit, *C'est donc le Sacrement de sa chair*. puis apres il dit, *qu'apres la consecration le corps de Christ est signifié*.

Le mesme dit encor au liure des Sacremens, liure 4. chap. 4. Comme au Baptisme tu as receu la similitude de mort: ainsi pareillement as-tu beu en l'Eucharistie, *Similitudinem preciosi sanguinis bibis*, c'est à dire, la similitude du precieux sang.

Eusebe en l'histoire Ecclesiastique, liu. 9. chap. 9. Iaçoit que ¹⁾ Eusebe. l'Empereur Constantin fust entré en l'Eglise de Christ, neantmoins il ne receut pas incontinent *le signe de la mort du Seigneur*.

Sainct Cyprian ad Magnum liu. 1. chap. 6 ²⁾. Le Seigneur appelle S. Cyprian. le pain son corps, lequel est fait de plusieurs grains: et appelle le vin son sang, lequel est pressé de plusieurs raisins et reduits en vn. Le mesme Cyprian fidele martyr de Christ, ad *Cæcilium lib. 2. Epist. 3* ³⁾. *C'estoit vin ce que le Seigneur auoit dit // estre son sang.* p. 109 Au mesme, *L'eau ne peut opprimer le sang de Christ*. Et derechef au mesme lieu, nous voyons que le peuple est entendu par l'eau, et que le sang de Christ est démontré au vin. Le mesme Cyprian, *De Cæna Domini*, Le pain sanctifié est entré en la bouche souillée. Le mesme *in sermone de Lapsis*, Le breuuage sanctifié au sang du Seigneur est sorti des entrailles pollues.

S. Hilaire en la distinction deuxieme, *au chap. Corpus* ⁴⁾. dit ainsi, le corps de Christ, lequel est prins de l'autel, est vne figure, quand on voit exterieurement le pain et le vin: mais la verité, quand on croit en verité interieurement le corps et le sang de Christ. Dire de S. Hilaire euesque de Poitiers.

S. Ierosme sur saint Matthieu cha. 26. Christ print du pain qui conforte le cœur de l'homme, et passe outre au Sacrement de S. Ierosme sur le 26. chap. de de S. Matth.

1) Iaçoit que (= het hedendaagsche „quoique, bien que”), *d. i.* ofschoon, hoewel.

2) Bedoeld is de brief van Cyprianus aan Magnus, in de uitgave van Cyprianus' *Opera*, cur. Goldhorn, Lips. 1838, P. I, *Epistolae*, ep. 69, 5, (p. 192); in de uitgave van Hartel, Vindob. 1871, p. 754.

3) Bedoeld is in Cyprianus, *Opera*, cur. Goldhorn, P. I, Ep. 63, c. 6, 7, 13, (p. 160, 164); in de uitgave van Hartel, p. 705, 711.

4) De schrijver haalt eene uitspraak van Hilarius Pictaviensis aan, zooals deze voorkomt in het *Decretum* van Gratianus, nl. c. 79. D. 2. de consecratione, in het *Corpus iuris canonici*, ed. Friedberg, P. I, col. 1346.

p. 110 la vraye Pasque: afin que comme en figure d'iceluy, Melchisedech Sacrificateur du Dieu souuerain auoit fait, iceluy *representast* la verité de son corps. On voit que S. Iero-//me dit, que le Seigneur a representé par le pain, qui conforte le cœur de l'homme, la verité de son corps.

Beda sur S.
Luc chap. 22.
Exode 12

Et Beda sur saint Luc: *Après que la solennité de la vieille Pasque a esté finie, laquelle se faisoit en commemoration de l'ancienne deliurance d'Egypte, il passe au nouveau, lequel il desire que l'Eglise frequente en memoire de sa redemption: c'est assauoir que pour la chair et le sang de l'agneau, il substitua le Sacrement de sa chair et de son sang en la figure du pain et du vin. Et vn peu apres, Pource donc que le pain conferme la chair, et le vin fait le sang en la chair, iceluy se rapporte mystiquement au corps de Christ et le vin au sang.*

p. 111 Pareillement Saint Cyprian au sermon de l'onction de Iesus Christ ¹⁾, Nostre Seigneur, dit-il, en la table en laquelle il a fait le dernier conuiue avec ses Apostres, donna avec ses mains le pain et le vin, mais donna son corps és mains des gens-d'armes à la croix pour estre nauré: à fin que la sincere verité fust imprimee secrete-//ment és Apostres: et qu'il exposast aux gens en vraye sincerité comment le vin et le pain estoit sa chair et son sang, et par quelle raison et effect de cause ils conuenoyent: et les noms diuers ou especes seroyent reduits à vne essence, et que les choses signifiantes et les signifiees fussent tenues de mesme nom.

Chrysostome.

Chrysostome sur saint Matthieu 26. homelie 83 ²⁾. Le Seigneur mesme beut d'iceluy. N'oyez-vous pas ses paroles (c'est à sauoir, Prenez, mangez, cecy est mon corps: beuez-en tous, c'est mon sang) Ils eussent dit: Quoy donc? Nous beuons du sang et nous mangeons de la chair. et ainsi eussent esté troublez. Car quand au commencement il tint propos de ces choses, plusieurs furent scandalisez. or à fin que le mesme n'aduint alors, luy-mesme le fit premier, à fin qu'avec vne intelligence paisible il attirast à la communication des mysteres. Puis apres ³⁾ il dit, Comme p. 112 il a fait en l'ancien: ain-//si il fait icy pour benefice: il laisse la memoire des mysteres. Et par cecy nous fermons la bouche aux heretiques. Car quand ils disent, Comment apparoistra-il que Christ

1) De schrijver schijnt te doelen op een geschrift, dat sedert lang niet meer als een werk van Cyprianus wordt erkend. Zie Cave, *Scriptorum ecclesiasticorum historia literaria*, Lond. 1688, T. I, p. 89.

2) Ioannes Chrysostomus, *In capvt Matthaei XXVI*, homilia 83, in zijne *Expositio perpetua In nouum Testamentum*, In bibliopolio Commeliniano, 1603, fol. p. 699, c, d.

3) Ioannes Chrysostomus, *In nouum Testamentum*, l. I., p. 699, e.

ait esté immolé, et autres plusieurs mysteres? Nous leur fermons la bouche, amenans ces choses: Car si Iesus n'est point mort, ce sacrifice de qui sera-il *Symbole et signe*? Tu vois combien il a eu grand soin de faire que tousiours nous eussions en nostre memoire qu'iceluy estoit mort pour nous.

Item, sur le 5. de S. Matthieu homelie onzieme au liure intitulé *de opere imperfecto* ¹⁾: S'il est perilleux de faire seruir ces vaisseaux sanctifiez à l'vsage commun, esquels toutesfois le vray corps de Christ n'est point contenu, mais *le mystere du corps*: combien plustost deuons-nous donner ordre que les vaisseaux de nos corps, lesquels Dieu s'est preparé pour habitacle, soyent tellement sanctifiez, que le diable n'ait lieu en iceux pour y faire ce qu'il // veut? Il est vray que ceste sentence a esté effacee dudit liure par vn certain Cordelier qui l'a fait imprimer de nouveau ²⁾, parce qu'il voyoit bien que ce passage faisoit du tout contre l'Eglise Romaine. Et amaine pour ses excuses en l'epistre qu'il a fait inserer en ce liure, qu'il a repurgé ledit liure des ordures des Arriens qui y auoyent brouillé de leur venin. Mais ie demande à ce correcteur où c'est qu'il a iamais leu que les Arriens ayent mal senti de la Cene. Les anciens Docteurs ont esté fort diligens à noter les erreurs d'Arrius, et cependant ne touchent vn seul mot qu'il ait mal senti du Sacrement de la Cene. Nous auons encore les anciens exemplaires, où la sentence est dedans en son entier. Il en y a aucuns qui pensent se deuelopper de ³⁾ ceste sentence, disans qu'il n'est la parlé des vaisseaux avec lesquels on administroit la Cene, mais qu'il parle des vaisseaux desquels on seruoit en la loy Leuitique. Or ceux-cy sont refutez par // les propres p. 114 paroles du texte où il dit, Dedans lesquels *n'est point* contenu le vray corps de Christ. S'il eut parlé des vaisseaux de la Loy, il eust dit, *Dedans lesquels n'estoyent point*: mais il dit apertement, Dedans lesquels n'est point, parlant au temps present: car il dit ainsi de mot à mot: *In quibus non est verum corpus Christi, sed mysterium corporis eius continetur*. Par ces paroles il oppose là le mystere au vray corps.

Chrisost.
Excellente
sentence

p. 113
Qui a meü le
Cordelier a
oster ceste
sentence.

p. 114

1) Bedoeld is een ander geschrift dan het voorgaande. In de genoemde en latere uitgaven van Joannes Chrysostomus komt het niet meer als een werk van dezen voor. Het heet nu: *Eruditi commentarii in evangelium Matthaei, incerto auctore*, en is opgenomen achter Chrysostomus' *Expositio perpetua In nouum Testamentum*, 1603. De aangehaalde plaats is te vinden op p. 810, col. 2, a, b.

2) In de uitgave van 1603 staat op de aangehaalde plaats op den rand naast p. 810, col. 2, b: haec in quibus exemplaribus desunt.

3) Se deuelopper de, d. i. zich loswikkelen uit, ontkomen aan de strekking van.

Le mesme Chrysostome sur la premiere aux Corinthiens chapitre 10. Qu'est-ce que i'appelle communion? nous sommes le mesmes ¹⁾. *Quidnam significat panis?* que signifie le pain? le corps de Christ. qu'est-ce que sont faits ceux qui le reçoivent? le corps de Christ. Puis au sermon de l'Eucharistie, *in enceniis*, il dit, En venant à ces mysteres, n'estime pas que de la main de l'homme tu reçoives le corps diuin. Voila vne sentence tellement claire qu'elle n'a besoin d'exposition: mesme elle sert d'exposition aux hyperboles
 p. 115 desquelles il vse en ce // sermon. qu'est-ce donc qu'on reçoit de la main de l'homme qui est ministre? le Sacrement. Item ledit Chrysostome à Cesar moine dit ainsi, Deuant que le pain soit sanctifié, nous l'appelons pain: mais quand la grace diuine l'a sanctifié par le moyen du prestre, il est deliuré de l'appellation de pain, et est fait digne d'estre esleué à l'appellation du corps du Seigneur, encore que la nature du pain demeure en iceluy. Je vous prie, est-ce vne nouuelle doctrine que i'enseigne, quand ie di apres et avec tant de notables et excellens Docteurs (comme iusques icy vous avez ouy) que le pain est appelé du nom du corps, et que la nature du pain demeure sans qu'il y ait aucune transsubstantiation? Chrysostome sur le Pseaume 22. Il a preparé ceste table, afin qu'en ce Sacrement il nous monstrast iournellement selon l'ordre de Melchisedec le pain et le vin, *pour la similitude de son corps et de son sang*.

p. 116 Theodoretus euesque de Cypre // en son premier Dialogue, propose (comme cy deuant i'ay desia dit) deux personnages, à sauoir le fidele et l'heretique, parlans et interrogans l'un l'autre: *le fidele dit*, Nostre Sauueur luy-mesme a changé les noms, et a donné le nom du signe à son corps, et au signe le nom de son corps: en ceste mesme façon s'estant appelé soy-mesme vigne, il a nommé le signe mesme, sang. *L'heretique*, Et cela aussi est bien dit: mais ie voudroye bien sauoir la cause des noms changez. *Le fidele respond*, Le but est proposé euidemment à tous ceux qui sont appelez au ministere: car il a voulu que ceux qui sont appelez à la participation des mysteres sacrez, ne s'arrestent point à la nature des choses qui se voyent, mais que par la mutation ou changement des noms, ils croient à la transmutation qui est faite par grace. Car celuy qui appelle son corps naturel, *froment et pain*, et qui
 p. 117 aussi s'est nomme *vigne*, luy-mes-//me a fait cest honneur aux signes qui apparoissent deuant les yeux, de les appeler son corps

Theodoret
 Doct. Grec.

Iean 12, 6
 et 15

Notez bien
 ceey.

1) „Nous sommes le mesmes” wil zeggen: wij zijn het zelf (in de volgende regels nader in dien zin verduidelijkt, dat de geloovigen het lichaam van Christus vormen).

et son sang: non point qu'il ait fait changement de la substance, mais il adiouste sa grace à la nature. Apres ces propos, *Le fidele demande*, Di-nous à la verité: de qui penses-tu que ceste viande tressaincte est figure et signe? est-elle figure de la diuinité de nostre Seigneur Iesus Christ, ou bien de son corps et de son sang? *L'heretique respond*, Elle est vrayement figure des choses desquelles elle a receu les noms. Puis au second Dialogue. *L'heretique dit*, Et quant à l'autre figure ou signe, comment le deuons-nous nommer? *Le fidele respond*, Ceste figure a aussi vn nom commun, signifiant vne coupe ou breuuage. *L'heretique*, Comment appeles-tu ces choses apres la consecration? *Le fidele*, Le corps de Christ et le sang d'iceluy. *L'heretique*, Crois-tu que tu reçois le corps et le sang de Christ? *Le fidele*, Ie le croy voirement ¹⁾. // *L'heretique*, p. 118
 Tout ainsi donc que les signes du corps et du sang du Seigneur sont tout autres qu'ils n'estoyent auant la consecration du prestre, et qu'ils sont transmuez apres la consecration, et demeurent autres: semblablement apres que le corps du Seigneur a esté receu en la gloire celeste, il a esté transmué en substance diuine. *Le fidele respond*, Tu t'es enueloppé dedans tes propres filets que tu auois tendu: car les figures mystiques ne sortent point hors de leur propre nature apres la consecration: et de fait ils demeurent en leur premiere substance, figure, et espece: et qui plus est on les voit, on les touche, on les manie comme on faisoit auparauant.

Epiphanius in *Ancorato*, dit, *Christ a voulu dire, par grace cecy est mon corps, de ce pain qui estoit rond et en figure, et estoit insensible quant à la puissance*. S. Ierosme sur saint Matthieu 24. *dit, C'est vne chose sotte de cercher Christ en vn petit lieu, ou en quelque lieu caché, luy qui est la lumiere de // tout le monde*. Ceux-la p. 119
 donc sont bien fols qui cherchent Christ enelos dedans vn petit pain, ou dedans les accidens, ou dedans vne armoire ou boitte.

Prosper dit aussi en quelques vns de ses escrits, *le pain celeste qui est la chair de Christ, en sa mode est appelé le corps de Christ: combien qu'à la verité c'est le Sacrement du corps de Christ: et ceste immolation de la chair qui se fait par les mains du prestre est appelee la passion de Christ, mort, crucifiement, non pas à la verité, mais en mystere signifiant*. Mais que faut-il tant de propos pour prouuer ceste exposition des paroles de Christ veu que ceux de l'eglise Romaine eux mesmes en leur propres liures, signamment en leur saint Decret (car ainsi le nomment-ils) ils exposent ainsi ces paroles comme nous? Car voicy comme ils parlent, *de consecratione, dist. 2. cap. cœlestis panis*, Le pain celeste, c'est à
 Prosper en
 aucunes de ses
 sentences.

1) Zekerlijk.

p. 120 dire, le Sacrement celeste, lequel vrayement represente la chair de Christ, est dit le corps de Christ, mais (*impropiè*) improprement, selon sa mode ou // façon, et non pas à la verité, ains en mystere signifiant: de sorte que voicy le sens. Il est appelé le corps de Christ: c'est à dire, *il le signifie*. Voila les propres paroles du decret du Pape, lequel mesme fait pour nous, et par lequel on voit bien qu'ils ne bataillent pas seulement contre la verité de la parole de Dieu, mais aussi contre eux-mesmes. Puis au mesme decret au chapitre, *Si per negligentiam* ¹⁾, Si par negligence, dit-il, il decoulle quelque chose en terre du sang, qu'on la lesche avec la langue, et que la table soit rasee. La glose dit là dessus (*De sanguine*) *c'est à dire, du Sacrement du sang*: car le sang de Christ ne peut estre separé du corps de Christ, ergo il ne peut distiller n'estre espandu.

Item encore au mesme Decret, distinction deuxieme (*glosa in cap. hoc est quod* ²⁾) le pain ne signifie pas le sang, ne le vin ne signifie pas la chair. Le Sacrement celeste qui est à l'autel, est dit p. 121 improprement le corps de Christ (les // mots sont, *Impropiè dicitur corpus Christi*) comme le Baptisme est dit improprement la foy. Il ne dit pas, Les accidens signifient le corps et le sang: mais dit, Le pain et le vin.

Durand.

Durandus Rationalis diuinorum officiorum lib. 4. *Le pain signifie le corps, non le sang: le vin signifie le sang et non le corps.*

S. Bernard *de sancto Martino*, dit, Iusques auiourdhuy la mesme chair nous est presentee, mais c'est spirituellement et non charnellement. Le mesme S. Bernard (*in sermone de Cæna Domini*) Sacrement est dit vn signe sacré, ou vn secret sacré. Il y a beaucoup de choses qui se font seulement pour elles-mesmes: il y en a d'autres qui se font pour designer autres choses, et icelles sont dites Signes, et le sont. Or afin que nous prenions exemple des choses vsitees, on donne vn anneau à quelcun seulement pour vn anneau: et en cela il n'y a nulle signification. On le donne à p. 122 quelqu'un pour le mettre en posses-//sion d'un heritage: lors l'anneau est vn signe, de sorte que celui qui le reçoit peut desia bien dire, L'anneau n'est pas de valeur, mais c'est l'heritage lequel ie cherche. En ceste façon, quand la passion du Seigneur approchoit, il a eu soin de reuestir les siens de sa grace: afin qu'à la grace inuisible, vn signe visible fust adiousté, et à ces fins sont adioustez tous les Sacremens: à cela sert la reception de l'Eucharistie.

A quelle fin
sont ordonnez
les Sacre-
mens.

S. Augustin

Augustin au troisieme liure De la doctrine Chrestienne, dit: *Il*

1) Bedoeld is: c. 27. D. 2. de consecratione, in de uitgave van Friedberg, col. 1323.

2) Bedoeld is de glosse op c. 48. D. 2. de consecratione.

semble que Christ commande chose illicite ou vn crime: c'est donc figure, commandant qu'il faut communiquer à la passion du Seigneur: et doucement et vtilement mettre en memoire que la chair d'iceluy a esté nauree et crucifiée pour nous. Item le mesme au sermon des Sacremens en la seconde ferie de Pasque, dit: *Et pour ceste cause (comme aussi les hommes de Dieu l'ont entendu deuant nous) nostre Seigneur Iesus Christ a recommandé son corps et son sang és choses qui sont reduites à vne de plusieurs grappes. Qui mange ma // chair p. 123 et boit mon sang, il demeure en moy et moy en luy.* Donc manger ceste viande et boire ce bruage, c'est demeurer en Christ et l'auoir demeurant en luy. Et par ainsi qui ne demeure pas en Christ, et auquel Christ ne demeure pas, sans doute il ne mange pas la chair, et ne boit pas le sang, combien qu'il mange et boiue le Sacrement de si grand' chose à son iugement. Il dit notamment que ceste doctrine a esté enseignee deuant luy par les saints hommes: puis dit que les meschans ne reçoquent la chair et le sang, encore qu'ils reçoquent le Sacrement. Ce qu'ils receuroient necessairement, s'il y auoit transsubstantiation. Derechef, saint Augustin au sermon fait aux enfans du Sacrement en l'autel, dit, Nous sauons bien d'où nostre Seigneur Iesus Christ a prins sa Luc 1 chair, à sauoir de la vierge Marie, il fut alaité en son enfance, il fut nourri et deuint grand, et vint iusques à l'aage d'adolescence: il a souffert persecution par les Iuifs, il a // esté pendu au bois, p. 124 et est mort au bois, et fut enseveli, et ressuscita au tiers iour, et monta au ciel au iour qu'il voulut, là esleua son corps: et de là Gal. 3, il doit venir pour iuger les vifs et les morts: là il est maintenant 1. Pier. 2, assis à la dextre du Pere: comment donc est le pain son corps, 1. Cor. 15 et le calice ou ce que contient le calice, comment est-ce son sang? *Mes freres, dit saint Augustin, pourtant sont ces choses cy dites Sacremens, pource qu'en icelles est veue vne chose, et vne autre entendue. Ce qu'on voit, a espee corporelle, mais ce qu'on entend à ¹⁾ vn fruit spirituel.* Actes 1 Marc 16

Puis encore, iceluy Augustin contre Maximin liu. 3. chap. 22. escrit ainsi, Aux Sacremens il ne faut pas considerer ce qu'ils sont, mais ce qu'ils signifient: car ils sont signes des choses, estans vne chose, et en signifiant vne autre. Et au liure de la doctrine Chrestienne liu. 3. chap. 9. Nostre Seigneur a donné petit nombre de signes au lieu de beaucoup, et iceux tresfaciles à faire, d'intelligence aisee, et d'obser-//uation treschaste: comme p. 125 sont le Sacrement de Baptesme, et la celebration du corps et sang du Seigneur à quoy lesdites choses se doiuent rapporter, celui qui est instruit, les cognoit quand il les reçoit: de sorte

1) Lees: a (zonder accent grave).

Matth. 3
Marc 1,
Luc 3,
Jean 1
1 Cor. 10
p. 126
Rmo 6.
Coloss. 2

qu'il les honore, non pas d'une servitude charnelle, mais plustost d'une liberté spirituelle. Comme donc c'est vne infirmité seruite, suivre la lettre et prendre les signes pour les choses signifiees: ainsi c'est vn erreur pernicieux d'interpreter les signes pour choses inutiles. Puis encore Augustin (*ad Quodvult deum*) dit, Il nous faut bien donner garde de croire qu'aucune chose de la nature ou du Pere, ou du Fils, ou du S. Esprit, soit muable ou conuertible: et ceci ne nous doit esmouuoir, qu'aucunefois la chose qui signifie, prend le nom de la chose signifiee. Il est dit que le S. Esprit est descendu en espee corporelle comme vne colombe, et est demeuré sur Christ. Car ainsi la pierre est dite Christ, pource qu'elle signifie Christ. // Et ne faut pas estimer que Christ soit vne pierre sensible. En l'Epist. aux Romains et aux Colossiens, Nous sommes dits estre enseuelis avec Christ en sa mort par le Baptesme. Il ne dit pas, par le Baptesme nous sommes enseuelis avec luy.

Augustin *de trinitate*, lib. 3. cap. 4. dit encor, Iacoit que le Seigneur Iesus soit presché par langue, par Epistre, et par le Sacrement de son corps et de son sang: cependant ne la langue, ne les parchemins, ne l'encre, ne les sons signifians procedans de la langue, ne les signes des lettres escrites es peaux ¹⁾: nous ne disons pas (di-ie) que ce soit le corps et le sang de Christ, mais seulement ce qui est prins des fruits de la terre, et qui est consacré par prieres mystiques: nous le receuons par ordre au salut spirituel, en memoire de la passion du Seigneur pour nous. Il dit *que ce qui est le fruit de la terre*, assaioir le pain sanctifié par prieres, est pris pour memoire de la mort et passion du Seigneur. p. 127 Et sur le Pseaume 33. dit enco-//re Augustin, Christ se portoit entre ses mains. comment se portoit-il entre ses mains? Par ce que recommandant son corps et son sang, il print entre ses mains ce que cognoissent les fideles: et iceluy se portoit selon vne certaine façon ou mode (c'est à sauoir sacramentelle) quand il disoit, Cecy est mon corps. Il veut dire que le pain qu'il tenoit, estoit appelé son corps, et que ce pain ainsi appelé, estoit porté entre ses mains: pourtant il dit que cela ce ²⁾ faisoit par vne certaine façon: ce qu'il n'eust pas fait, s'il l'eust porté charnellement.

S. Augustin.
Jean 6

Le mesme au sermon des paroles de l'Apostre, dit, Si vous ne mangez ma chair et si vous ne beueez mon sang, vous n'aurez point vie en vous. Les disciples en furent scandalisez, non point tous vrayement, mais plusieurs, disant en eux-mesmes, Ceste parole est dure, qui est celuy qui la peut ouyr? Que signifie cecy? ceste parole vous scandalise-elle? auez-vous ceste estime, que de ce corps-cy

1) Peaux, d. i. perkamenten.

2) Lees: se.

que // vous voyez, i'en doive faire des parties, et que ie mette en *p. 128*
pieces mes membres pour les vous donner? Que sera-ce donc si
vous voyez le Fils de l'homme monter où il estoit auparavant? Cer-
tainement celuy qui est monté tout entier ne peut estre consumé.
qu'est-ce boire ceste chose sinon viure? mange la vie, boy la vie,
tu auras la vie: et alors cecy sera, c'est à dire que le corps et
sang de Iesus Christ sera la vie d'un chacun: car nous auons ouy
le mesme Seigneur, disant, C'est l'Esprit qui viuifie, la chair ne
profite de rien: les paroles que ie vous dy, sont esprit et vie.

Et sur saint Iean, homelie 26. dit, Celuy qui en aura mangé *S. Augustin.*
ne mourra point: mais i'entens celuy qui aura la verité du Sacre-
ment, et non pas le Sacrement visible: qui l'aura mangé au dedans,
et non pas au dehors: qui l'aura mangé de cœur, et non point
masché des dents. Item au liure de l'vtilité de faire penitence,
il escrit: // Les Peres fideles de l'ancien Testament ont mangé vne *p. 129*
mesme viande spirituelle. Qu'est-ce à dire, vne mesme, sinon
ceste-la mesme laquelle nous mangeons? etc. Il suffisoit de dire,
Ils ont mangé vne viande spirituelle: vne mesme, dit-il: ie ne
trouue pas comment ie pourray entendre vne mesme, si ce n'est
la mesme laquelle nous mangeons.

Gregoire Nazianzene, soyons fais participans de la Pasque: toutes- *In oratione de*
fois encore figuratiuement: (*Figuraliter tamen adhuc*) iacoit que *Pascha.*
ceste Pasque soit plus manifeste qu'en l'ancien Testament. Et
quant à la Pasque de la Loy, i'ose dire hardiment que la figure
de la figure ¹⁾ estoit plus obscure, mais vn peu apres cecy nous en
iouirons plus parfaictement et manifestement, quand le Fils, qui
est la parole mesme, le boira avec nous nouveau au royaume de
son Pere, reuelant et enseignant les choses lesquelles il demonstre
petitement à present. //

Bertramus de corpore et sanguine Domini dit ce qui s'ensuit: *p. 130*
Christ est en ce Sacrement, pource que c'est le corps de Christ. *Bertramus*
Ce n'est donc pas vne viande corporelle, mais spirituelle.

Puis il adiouste encore des paroles d'Ambroise: Car c'est le
corps de Christ. Tu le leues, et dis, etc. Voicy qu'il confesse
manifestement ce pain et ce bruage estre le corps de Christ:
mais pren garde comment il adiouste, Ce n'est donc pas vne viande
corporelle, mais spirituelle. N'apporte donc pas le sens de la
chair, car on ne peut rien ici cognoistre par iceluy: c'est bien le
corps, mais non pas corporel, ains spirituel: il ne faut donc ici
rien sentir de corporel, mais spirituellement. C'est le corps de *Consideres icy comment apres S. Ambroise ce docteur Bertram parle purement de la Cene.*

1) „La figure de la figure” is de Oud-Testamentische voorafschaduwung van het sacrament in zijne figuurlijke beteekenis.

Christ, mais non corporellement. Puis plus auant il dit, Nous sommes enseigne par l'autorité de ce tresdocte homme (Ambroise) que par grand' difference sont separez le corps auquel Christ a souffert et le sang lequel il a espandu // de son costé estant pendu en croix: et le corps qui est iournellement celebré par les fideles au mystere de la passion, et ce sang aussi qui est receu de la bouche des fideles: de sorte qu'il est mystere de ce sang, par lequel tout le monde a esté racheté. De laquelle chose en son Commentaire de l'Epistre saint Paul aux Ephesiens, escrit ainsi: Il entend en deux sortes le sang de Christ et la chair: car, ou il entend ceste chair spirituelle et diuine, de laquelle iceluy dit, Ma chair est vraiment viande, et mon sang vraiment breuuage: ou il entend de la chair qui a esté crucifiée, et du sang qui a esté espandu de la lance du soldat. Ce docteur icy ne fait pas petite difference du corps et du sang de Christ en faisant distinction: car quant à la chair et au sang, lesquels sont receus iournellement des fideles, il dit qu'ils sont spirituels: mais quant à la chair qui a esté crucifiée, et le sang qui a esté respandu par la lance du gendarme, // ils ne sont pas dits spirituels ne diuins. Il monstre euidentement qu'ils sont autant differens l'un de l'autre, que les choses spirituelles sont differentes des corporelles, les visibles des invisibles, les diuines des humaines.

Il faut maintenant que ie recite ici vne obiection, laquelle nous font nos aduersaires, disans que saint Paul a dit, Que celuy qui mange indignement de ce pain, et boit de ceste coupe indignement, mange et boit son iugement, *ne discernant point le corps du Seigneur*. Il faut donc (disent-ils) que cela soit le corps, puis qu'il le faut discerner, car on ne peut discerner ce qui est absent.

Le respon premierement, que saint Paul ne dit pas, Qui mangera de ce corps: mais il dit notamment, Qui mangera de ce pain: car on ne peut receuoir le corps du Seigneur en condamnation, tesmoin Iesus Christ qui dit ainsi, Qui mange ma chair et boit mon sang, il a la vie eternelle. //

p. 133 On mange donc bien de ce pain à sa condamnation: pource que ce Sacrement estant irreueremment receu, renuoye l'outrage sur le Maistre qui l'a institué. Voila pourquoy aussi il dit, De ce pain: de cestuy, dit-il, qui est ordonné pour estre Sacrement du corps du Seigneur. Et par cela on voit qu'il distingue ce pain d'auec l'autre qui n'est point sacrement. En apres, on sait bien que celuy qui a la charge de la garde-robe du Roy, et qui manie les robes d'iceluy: on sait bien (di-ie) que ce gardien des robes du Roy peut bien traitter lesdites robes autrement quand le Roy ne les vest point, que quand il les vest. Car quand le Roy s'en sert,

Iean 6

Similitude familiere et bien propre.

et en est vestu, si ledit seruiteur frappoit sur ce vestement duquel le Roy est vestu, puis disoit que ce n'est que sur le vestement qu'il touche, vne telle excuse seroit-elle de mise? seroit-elle receuable? ie ne le pense point. Ainsi en prend-il du pain et du vin: estans en leur estat commun, nous en // pouuons donner aux bestes: mais p. 134 quand le Roy des Rois s'en sert pour se communiquer à son peuple (ce qu'il fait en la Cene) le deshonneur et l'outrage qu'on fait à l'endroit du Sacrement, redonde sur le Fils de Dieu: et voila pourquoy l'Apostre prononce vne si dure sentence contre telle sorte de gens.

Il dit, Qu'en tel mange et boit son iugement. Faudra-il pourtant entendre que le Sacrement du corps et du sang soit transsubstantié en iugement et condamnation? cependant les paroles sonnent ainsi. En outre, nous deuons sauoir qu'il y a vne telle conionction entre les signes, et les choses signifiees, que si on fait quelque outrage au signe, le tout redonde à la chose signifiee. Saint Paul parle ainsi quand il dit, l'Homme faisant oraison, ou prophetisant ayant la teste couuerte, fait deshonneur à son chef. Or il dit là, que Christ est le chef de l'homme. Ainsi la teste de l'homme est com-//me vne figure de Christ: et monstre euidentement que ce qui p. 135 est fait en debordement à l'entour du chef de l'homme, redonde au deshonneur de Iesus Christ: d'autant que l'homme est la figure de Christ.

C'est vne chose certaine et asseuree que nostre Seigneur presente son vray corps et sang à tous ceux qui se presentent à la Cene, et en cela se monstre fidele en sa promesse qu'il fait en ce Sacrement: tant y a neantmoins que par l'incredulité des hommes, ce que le Seigneur presente, est reietté comme chose profane. Et voila pourquoy saint Paul apres auoir tant de fois parlé du pain, il adioute finalement le nom de *corps*, pour aggrauer la faute de ceux qui participoyent au pain indignement. Discerner donc le corps du Seigneur, c'est recevoir ce Sacrement qui est appelé Corps du Seigneur, d'une autre sorte qu'on ne reçoit les viandes communes: et ce, pour-autant que le Seigneur nous y // presente son p. 136 corps et son sang.

Parquoy on voit que ceste obiection ne fait rien contre nous: mais i'en obiecte vne autre à l'encontre, à sauoir ce que dit saint 1, Cor. 10 Paul, Nos peres ont tous mangé d'une *mesme viande spirituelle*, et ont tous beu d'un *mesme breuuage* spirituel, et cependant ils n'auoyent point de Transsubstantiation. La pierre d'où l'eau sortoit, et la manne n'estoyent aucunement transsubstantiez: et par ainsi puis qu'en nos Sacremens nous mangeons vne *mesme viande spirituelle* comme les Peres, nous n'auons non plus besoin en nos Sacremens de Transsubstantiation qu'eux.

Quelle conionction il y a entre les signes, et les choses signifiees. 1. Cor. 11.

Que c'est que de discerner en la Cene, le corps du Seigneur.

Exode 16
Nombr. 20
La Transsubstantiation d'Innocent s'en aille donc avec luy

Il est vray que nos aduersaires nient cela, et disent que les Sacremens du nouueau Testament sont differens aux anciens en beaucoup de sortes: ce que nous confessons quant aux signes, aux temps, et autres proprietez semblables: mais nous disons que quant
p. 137 à la verité du Sacrement, ils // ont mangé Christ en leurs Sacremens, comme nous aux nostres. Et qu'il soit ainsi, qu'on regarde l'intention de l'Apostre, et on verra ce que ie dy euidentement. Il veut rabatre la vaine confiance et sottie presumption des Corinthiens, lesquels se glorifioient orgueilleusement du don des langues, et autres priuileges à eux donnez. Et singulierement il leur sembloit aduis ¹⁾ quand saint Paul leur parloit de la vengeance que Dieu auoit fait des peres anciens qui l'auoyent offensé, que cela ne leur touchoit de rien, pource qu'ils auoyent des graces plus singulieres qu'eux n'auoyent eu, et notamment des Sacremens. Mais l'Apostre rabat toute ceste vantise, et leur monstre qu'ils ne seront point espargnez, et qu'ils se trompent se preferans aux Peres anciens, et leurs Sacremens, aux Sacremens anciens. Car (dit-il) ie ne veux pas, ô Corinthiens, que vous ignoriez que nos Peres ont
p. 138 tous mangé d'une mesme viande spirituelle, et ont tous // beu d'un mesme breuuage spirituel: car ils beuoyent de la pierre spirituelle qui les suyuoit: or la pierre estoit Christ. Par la mesme viande, il entend vne mesme viande comme nous. Ainsi donc que deuiendra la transsubstantiation du pain au corps? que deuiendra ceste manducation, puis que la chair de Christ que nous mangeons au Sacrement, est un manger et vne viande spirituelle, comme les Peres mangeoyent spirituellement Christ en leur Sacrement?

Saint Augustin au liure de l'vtilité de faire penitence, l'entend ainsi: Ils ont (dit-il) mangé vne mesme viande spirituelle. Qu'est-ce vne mesme, sinon ceste-la mesme que nous mangeons? etc. Il suffisoit de dire, Ils ont mangé vne viande spirituelle: mais vne mesme, dit-il. Ie ne trouue pas comment ie puis entendre vne mesme, sinon celle-la mesme que nous mangeons. Et le mesme Augustin
p. 139 sur saint Iean, traité vingtsixieme, dit, // Les Sacremens de l'ancien Testament ont esté diuers quant aux signes, mais ils sont semblables quant à la verité qui y est signifiée. Et soudain apres il adioust: Ceste mesme viande, ce mesme breuuage est donné, mais c'est aux croyans, et ceux qui ont intelligence. Mais à ceux qui n'ont point vne vraye foy et intelligence, ceste manne leur est seulement baillée et ceste eau, et non autre chose. Et les croyans et fideles auoyent cela mesme que nous auons aujourd'huy, car le

1) „Il leur sembloit aduis” wil zeggen: hun dacht, zij waren van meening.

Fils de Dieu estoit lors à venir, maintenant ils est venu, et ce qui s'ensuit.

Parquoy ie conclu que ceux qui enseignent vne manducation charnelle au Sacrement, errent grandement, et ne se contentent point de manger vne mesme viande spirituelle comme les Peres, ainsi qu'en parle l'Apostre, ains en forgent vne toute nouuelle qui est corporelle et incognue à l'ancienne Eglise. Et qu'ils // regardent bien toute l'Ecriture, ils ne trouueront pas qu'il y ait deux manducations du corps de Christ, ains seulement vne spirituelle, de laquelle parle Iesus Christ, aux sixieme chapitre de saint Iean, et saint Paul en la premiere Epistre aux Corinth. dixieme chapitre. Mesmes Christ voyant que les Capernaïtes entendoient manger charnellement et corporellement son corps, les voulant retirer de cest erreur, leur dit que son corps monteroit au ciel, afin qu'ils ne pensassent point à ceste manducation charnelle.

Cest argument est ferme, et nos aduersaires ne s'en peuuent depestrer ¹⁾ aucunement.

Par ainsi, mes freres, fortifiez-vous en ceste sainte doctrine: vous voyez la parole de Dieu, tous les anciens Docteurs de l'Eglise, ensemble la raison du tout contraire ²⁾ et repugnante à la nouuelle doctrine de l'eglise Romaine. Il est bien vray qu'ils alleguent // quelques anciens contre nous, lesquels semblent fauoriser à la Trans-
substantiation: mais quand ils parlent du changement du pain et du vin, au corps et sang de Christ, ils entendent d'un changement et mutation non de substance, mais de qualité, à sauoir que le pain et le vin sont muez et changez de pain et de vin commun, en Sacrement du corps et du sang de Christ: ce que parauant ils n'estoyent pas. Et cela doit seruir de reigle generale quand ils alleguent les Peres. Car iamais on ne trouuera aux Anciens ce mot de *Transsubstantiation*, mais bien *mutation*, *changement*, lequel se fait, comme i'ay dit, en changement de l'vsage comün et vulgaire, en Sacrement.

Maintenant ie monstreray que Iesus Christ est vrayement en la Cene, à fin que nul n'estime que nous en facions vne action nue. Cependant nous orrons ³⁾ en quelle sorte il y est.

Premierement nos aduersaires confessent avec nous que Iesus Christ a // esté conceu par l'operation du saint Esprit au ventre de la vierge Marie, et que là il a prins vraye nature humaine

Les anciens ont creu en Christ qui deuoit venir, et nous croyons en Christ qui est venu.

p. 140

Comme il n'y a qu'un seul Christ: aussi n'y a il qu'une manducation du corps d'ice-luy.

p. 141

p. 142

Luc 1

1) Losmaken.

2) De Schrift en de kerkvaders leveren samen het bewijs van het tegenovergestelde der Roomsche leer.

3) Nous orrons, *d. i.* wij zullen hooren.

Outrecuidan-
ce excessiue
des missa-
teurs qui sont
en l'eglise Pa-
pale.

Pourquoy ius-
ques à la mort
sont persecu-
tez les pources
fideles.

formee en vn corps humain, avec lequel a souffert la mort: qu'il est ressuscité, et monté aux cieux, et que là il se sied à la dextre de Dieu le Pere, et d'où il viendra pour iuger le monde: et cependant ils renuersent entierement ceste confession sainte pour maintenir les erreurs qu'ils ont forgez de leur cerueau. Et sont bien si outrecuidez ¹⁾ de dire et se vanter que par la vertu de quelques paroles prononcees (qu'ils appellent consecration) ils font descendre le propre corps naturel de Christ, des hauts cieux entre leurs doigts. Et mesmes sont si forcenez à blasphemer, que pour ce respect ils se disent plus dignes que la vierge Marie. Car, disent-ils, la vierge Marie la conceu par la vertu de huit paroles, à sauoir, *Ecce ancilla Domini: fiat mihi secundum verbum tuum*, c'est à dire, Voicy la seruante du Seigneur: il me soit fait //

p. 143 selon ta parole: mais quant à nous, disent les prestres, nous le faisons par la vertu de cinq paroles, à sauoir, *Hoc est enim corpus meum*. Je suis certes esbahy comment la terre soustient tels blasphémateurs. Voila vn poure miserable ver de terre, qui a le ventre farci de fiente et ordure quasi iusques au col, qui ne sauroit faire vn pied de mousche: et cependant se vante de faire et creer son Createur: car ainsi sont appelez les prestres, *Creatores creatoris*, createurs du Createur. Les cheueux me dressent en la teste d'ouyr tels propos, et cependant nous persecutent iusques à la mort, pource que nous ne voulons souscrire à tels blasphemes: Mais ce n'est pas encore tout: car apres qu'ils ont mis la sainte Vierge mere du Fils de Dieu sous leurs pieds, s'esleuans en dignité par dessus elle, ils se monstrent aussi bien accordans que les deux vieillars de Susanne. Les vns disent qu'ils font descendre Iesus Christ du ciel, en chair et en os, aussi // grand et gros qu'il pendit en la croix: les autres disent qu'il ne descend pas du ciel, mais que de la substance du pain ils en font le corps de Christ. Accordez-moy ses flutes ensemble. Et puis ayant ce corps, non seulement ils disent qu'ils le touchent avec leurs doigts: mais aussi disent qu'ils le rompent, qu'ils le brisent avec leurs dents, qu'ils le mangent, l'engloutissent, et le deuorent. Ce sont les paroles du Pape Nicolas en l'amende honorable de Berengarius ²⁾. Mais telles paroles sont toutes nouuelles, et n'ont iamais esté ouyes en l'eglise primi-

1) Verwaand, vermetel.

2) De geheele verklaring is te vinden in mijn *Middeleeuwsch Christendom, De vereering der H. Hostie*, 's-Gravenh. 1907, blz. 15 v.; in het oorspronkelijke bij Lanfranc, *Liber de corpore et sanguine domini*, c. 2, in zijne *Opera omnia*, ed. J. A. Giles, Oxon. 1844, 8°, Vol. II, p. 150 seq. De Bres heeft haar gekend uit het *Decretum* van Gratianus, c. 42. D. 2. de consecr., in de uitgave van Friedberg, col. 1328 seq. Zie beneden, p. 185 (blz. 559).

tiue, car elles sont du tout repugnantes à la vraye foy catholique. L'Escripture saincte et sacree ne dit-elle pas apertement par tout, que Christ a delaisé et abandonné le monde selon sa presence corporelle, et qu'il a penetré les cieus, et qu'il est assis à la dextre de la maiesté de Dieu és lieux hauts, où il vit, regne, et triomphe, priant et intercedant tousiours pour nous? et puis, qu'il ne vien-//dra *p. 145* d'autre lieu que de là, quand il viendra iuger le monde? Voila saint Pierre aux Actes qui dit, Il faut que le ciel le recoiue ius- *Actes 3* ques au temps de la restauration de toutes choses, desquelles Dieu a parlé par la bouche de tous ses saints Prophetes dés le commencement du monde. Le pain et le vin donc de la Cene sont pour estre Symbole et Sacrement du corps et du sang de Christ absent (selon la chair) mais present d'Esprit, vertu, et grace diuine. Et saint Paul demonstre pleinement cecy en la premiere aux Corinthiens chapitre onzieme, quand il dit, Toutes les fois que vous mangerez de ce pain, et boirez de ceste coupe, vous annoncerez la mort du Seigneur iusques à ce qu'il vienne, assauoir en iugement.

Or Theodoretus dit sur ce passage, *Il ne sera plus besoin lors de symboles et de signes quand son corps apparostrera, et par ainsi il est bien dit iusques à ce qu'il vienne.* Quelle apparence donc y a-il de // nous vouloir faire croire que Christ est encore icy cor- *p. 146* porellement, se pourmenant d'autel en autel, se cachant en boitte et armoire, et sous des accidens? Oyons plustost comme luy-mesme en a prononcé. En saint Luc, cinquieme chapitre il a dit, Quand l'Espoux leur sera osté ils iusneront (assauoir ses disciples). et en saint Iean septieme chapitre, Je suis encor vn peu de temps avec vous. puis, Je m'en vay à celui qui m'a enuoyé. Iean 12. il dit, Vous aurez tousiours les pources avec vous, mais vous ne m'aurez pas tousiours. Iean 13. Mes petis enfans ie suis encore vn petit de temps avec vous, vous me chercherez: et comme i'ay dit aux Iuifs, là où ie vay vous ne pouuez venir. Item Iean 14, Je m'en vay vous preparer le lieu, ie retourneray derechef à vous: et vous receuray à moy-mesme, afin que vous soyez là où ie suis. Iean sixieme chapitre, Je suis issu de mon Pere, et suis venu au monde, derechef ie delaisse le monde, // et m'en vay à mon Pere. *p. 147* Le vous dy la verité, il vous est expedient que ie m'en aille: car si ie ne m'en vay, le Consolateur ne viendra point: et si ie m'en vay, ie le vous enuoyeray. Item, Je m'en vay à celui qui m'a enuoyé, et nul de vous ne m'interroque, Où vas-tu? Mais pource que ie vous ay dit ces choses, tristesse a rempli vostre cœur, mais ie vous ay dit la verité: il vous est expedient que ie m'en aille. Iean 20, Voicy ie monte à mon Pere, et à vostre Pere: à mon Dieu, et à vostre Dieu. Matthieu 24. Alors si aucun vous

dit, Icy est Christ, ou là, ne le croyez point. Car il se leuera des faux-prophetes, et feront grans signes et prodiges, de sorte que les eleus seront induits à erreur, s'il estoit possible. Voicy ie le vous ay predit. Si donc on vous dit: Voicy, il est au desert, n'y allez point: il est au cabinet ou en l'armoire ¹⁾ (car le mot Grec qui est là mis signifie aussi armoire) ne le croyez point. En saint

p. 148 Marc 16. Et apres que le Seigneur eut // parlé à eux, il fut receu au ciel, et est assis à la dextre de Dieu. Et aduint qu'en les benissant il se retira d'eux, et fut esleué au ciel, Luc vingt et quatrieme chapitre. Item aux Actes 1. Nous auons parlé de toutes les choses que Iesus a fait et enseigné iusques au iour qu'il a esté receu en haut. Puis encore en ce mesme chapitre: Et comme il eut dit ces choses il fut esleué en haut, eux le voyant, et vne nuee l'osta de deuant leurs yeux: et comme ils le regardoyent aller au ciel, voicy deux hommes se presenterent en vestemens blancs, lesquels dirent, Hommes de Galilee, pourquoy vous arrestez-vous regardans au ciel? cestuy-la, assauoir Iesus, qui a esté esleué en haut d'auec vous, viendra ainsi que vous l'auez veu aller au ciel. Saint Paul au huitieme chap. des Romains, dit: Christ est celuy qui est mort, voire ²⁾ et qui est ressuscité, et qui est aussi à la dextre de Dieu, intercedant pour nous. Ephesiens 1. Dieu

p. 149 a ressuscité Christ des // des ³⁾ morts, et l'a fait soir à sa dextre és lieux celestes par dessus toutes les principautez, et puissances, et vertus et dominations. Colossiens 3, Si vous estes ressuscitez auec Christ, cherchez les choses qui sont d'enhaut, où Christ est seant à la dextre de Dieu. 1. Thessaloniciens 4: Le Seigneur descendra du ciel au cry et à la voix de l'Archange, et à la trompette de Dieu. 1. Tim. 3, Dieu est manifesté en chair, iustifié en esprit, veu des Anges, presché aux Gentils, creu au monde, et receu en gloire. Hebr. 1. Christ ayant fait par soy-mesme la purgation de nos peschez, est assis à la dextre de la Maiesté és lieux hauts. Hebr. 8. Si Christ estoit sur la terre, il ne seroit point souuerain Sacrificateur. Item Philippiens 3: Nostre conuersation est aux cieux, d'où aussi nous attendons le Sauueur nostre Seigneur Iesus Christ. Hebr. 9. Iesus n'est point entré és lieux saints faits de main, qui estoyent figures correspondantes aux vrayes, ains est

p. 150 entré // au ciel mesme, pour maintenant comparoir pour nous deuant la face de Dieu. Hebr. 10: Christ ayant offert vn sacrifice pour les pechez, est assis eternellement à la dextre de Dieu, attendant

1) De Bres doelt op *ἐν τοῖς ταμείοις* in Matth. XXIV : 26.

2) „Voire” beteekent hier: zelfs, ja zelfs.

3) Het tweede „des” is overtoellig.

ce qui reste, iusques à ce que ses ennemis soyent mis pour le marchepied de ses pieds. Hebrieux douzieme chapitre, Regardez au conducteur de la foy, et au consommateur Iesus, lequel pour la ioye à luy proposee, endura la croix en meprisant confusion, et est puis assis à la dextre du siege de Dieu. aussi S. Pierre en sa 1. Epist. ch. 3. Iesus Christ (dit-il) est à la dextre de Dieu, estant allé au ciel, ayant assuietti à soy les Anges, les puissances, et les vertus.

Ne voyons-nous donc pas maintenant, que c'est la parole du Dieu vivant, qui nous demonstre tresclairement que Christ s'est retiré des hommes corporellement? Je dy, voire tellement clairement, que les Apostres oyans leur Maistre parler, et dire qu'il se deuoit retirer, ils dirent, Tu parles claire-//ment et sans parabole.

Quoy donc? Aimerez-vous mieux croire aux sophisteries et fantasies des hommes, qu'à vne tant claire verité de Dieu? Non, non, mes bons freres et sœurs, appuyez-vous, arrestez-vous, reposez-vous sur la verité infallible de Dieu. Apprenez de moy, dit Iesus Christ, et vous trouuerez repos à vos ames. C'est de luy et de sa parole p. 151 Matth. 11 que nous deuons dependre: car S. Paul dit, Que si vn Apostre, ou vn Ange du ciel nous euangelize autre chose que ce qu'il a enseigné, il soit en execration. Nous voyons clairement par tant de sentences et tesmoignages de l'Escripture diuine, que la presence corporelle de Christ n'est pas en la Cene, ne sous les especes du pain et du vin, ne sous, auec, ou dedans le pain ne le vin, et que les diuins oracles tesmoignent que le corps est seulement contenu au ciel. Galat. 1

Ceste doctrine semble du tout monstrueuse à nos aduersaires, pource qu'elle est du tout contraire à leur // nouvelle doctrine: et pource qu'ils n'ont moyen de la maintenir par raison, ils la maintiennent par glaiue, feu, et gibets. Il est bien vray que nos aduersaires et nous, confessons que nous receuons en la Cene le vray corps et sang de nostre Seigneur: mais nous sommes fort differens en la maniere et façon de le recevoir. Eux disent que Christ est là present en leur Sacrement (c'est à dire, en leur Messe faite de plusieurs pieces) corporellement, et qu'on le reçoit par la bouche le mangeant charnellement. Et quant à nous, nous disons que Christ est present en sa Cene diuinement et spirituellement: et qu'on ne le reçoit par la bouche pour le mascher des dents, ains qu'il est receu des fideles, de l'entendement et de l'ame. Et à fin qu'on voye que le tesmoignage de l'ancienne eglise et de tous les fideles Docteurs fait pour nous, ie reciteray icy quelques tesmoignages. p. 152

La Cene n'est point une action nue, car en icelle Christ y est veritablement: non pas charnellement comme maintient l'eglise Romaine, mais diuinement et spirituellement p. 153

S. Ambroise au liure 10. sur saint // Luc: Nous ne le deuons pas cercher sur la terre, ny en la terre, ne selon la chair, si nous

le voulons trouuer: car nous ne cognoissons pas maintenant Iesus Christ selon la chair.

Actes 7

Iean 20

Estienne ne la pas cerché sur la terre, qui l'a veu à la dextre de Dieu: mais Marie qui le cerchoit sur la terre ne la peu toucher. Estienne l'a touché, car il l'a cerché au ciel. Cyrille sur saint Iean liure 6. chap. 14. Iaçoit que ¹⁾ Christ ait retiré d'ici la presence de son corps, cependant par la maiesté de sa diuinité il est tousiours present, comme iceluy auoit promis à ses disciples quand il s'en alloit: Voicy ie suis avec vous tous les iours iusqu'à la consommation du monde.

Augustin sur le Pseaume. 54. dit, Iusques à ce que le ciel soit fini, le Seigneur sera tousiours en haut: mais aussi la verité du Seigneur est icy avec nous: car il faut que le corps auquel il est ressuscité soit en vn certain lieu, mais sa verité est espandue par
p. 154 tout. Et escriuant // ad Dardanum en l'epistre 67, Ne doute pas,

Actes 1

dit-il, que Iesus Christ comme homme ne soit là, d'où nous l'attendons: et qu'il te souuienne de ce que nous confessons au Symbole, Qu'il est ressuscité, monté aux cieux, et qu'il viendra de là et non point d'ailleurs pour iuger les vifs et les morts, et viendra selon le tesmoignage de l'Ange, comme on l'a veu monter, en ceste mesme forme visible et en la mesme substance à laquelle il a donné immortalité, mais il ne luy a pas osté sa nature. Selon ceste forme et substance de son corps, il ne faut point penser qu'il soit espandu par tout: car il nous faut garder de tellement establir sa diuinité, que nous ne detruisions ou aneantissions sa nature humaine: partant il ne s'ensuit pas que tout ce qui est en Dieu, soit Dieu.

Augustin sur saint Iean, traité 30. dit, le corps de Christ est ressuscité des morts, et faut qu'il soit en vn lieu. Derechef le
p. 155 mesme Augustin sur saint // Iean, traité 50. dit, Selon sa maiesté, selon sa providence, selon sa grace ineffable et inuisible, est accompli ce qui est dit de luy, Voicy ie suis avec vous tous les iours iusques à la consommation du monde: mais selon la chair laquelle la parole a prins, selon ce qu'il est né de la Vierge, selon ce qu'il a esté apprehendé des Iuifs, qu'il a esté pendu au bois, qu'il a esté osté de la croix, qu'il a esté enuelopé de linges, qu'il a esté mis au sepulchre, qu'il s'est manifesté par la resurrection: vous ne m'aurez pas tousiours avec vous. Parquoy apres qu'il eut conuersé avec ses disciples par 40. iours selon la presence de son corps, il les mena dehors: eux le voyans et suyans il monta au ciel, et n'est point icy, car il est assis à la dextre de Dieu le Pere. Et il

Actes 1
Luc 24

1) „Iaçoit que” is zooveel als het hedendaagsche „quoique, bien que”.

est icy, car il n'est pas departi de nous par la presence de sa maiesté. Autrement selon la presence de sa maiesté nous auons tousiours Christ: selon la presence de la chair il a esté dit aux disciples, Vous ne // m'aurez pas tousiours: car selon la presence p. 156 de sa chair, l'Eglise l'a eu peu de iours avec elle: maintenant elle le tient par foy, ne le voyant point de l'œil. Le mesme au traité 102. Il a delaissé le monde par vn departement corporel, il est allé au Pere par vne ascension d'homme, il n'a pas delaissé le monde par le gouuernement de sa presence spirituelle et diuine.

Saint Ierome sur saint Matthieu, chap. 26. Pourquoi est-ce que le Seigneur apres sa resurrection a dit à ses disciples, Voicy ie suis avec vous tous les iours iusques à la consommation du monde: et maintenant il dit, Vous ne m'aurez pas tousiours? Mais il me semble qu'il soit parlé en ce lieu là de la presence corporelle, par laquelle il ne deuoit plus estre avec eux apres sa resurrection, comme il s'estoit monsté à eux en toute familiarité: de laquelle chose saint Paul estant memoratif, 2. Corinth. 5 dit, Iagoit que nous ayons cogneu Iesus Christ selon la chair, // main- p. 157 tenant nous ne le cognoissons plus. Gregoire en l'homelie de Pasque dit, Christ n'est pas icy par la presence de la chair, lequel toutefois ne défaut nulle part par la presence de sa maiesté.

Si ie vouloye icy amener beaucoup de semblables tesmoignages des Peres anciens, le temps me defaudroit. Et aussi il me semble que ce que nous auons amené tant de la parole de Dieu que des anciens, doit estre suffisant pour contenter les esprits de ceux qui cherchent la verité et le salut de leurs ames: il n'y a rien icy de desguisé et de glosé, mais tout y est simplement recité, comme on peut voir par les propres liures des anciens. Nonobstant toutes-fois, toutes choses cy dessus escrites, nos aduersaires voulans tousiours regimber contre l'aiguillon ¹⁾, et resister à la verité, donnent ce priuilege au corps glorieux de Christ, apres la resurrection, d'estre en plusieurs lieux. Le leur demande comment le corps du Seigneur estoit en diuers lieux, quand // il fit la Cene, car il p. 158 n'estoit encore ressuscité: et par consequent n'estoit encore glorifié, comme il est dit en S. Iean. Quand Christ rompit le pain par pieces, Iean 7 sauoir si son corps n'estant lors glorifié, pouuoit estre en autant de pieces? Si cela peut estre, ils n'ont que faire de tant parler de la propriété d'un corps glorieux, veu qu'ils attribuent le mesme à son corps non glorifié, faisant la Cene. En apres, ils disent que le corps du Seigneur a passé parmi les murailles, et s'est trouué avec

1) „Regimber contre l'aiguillon” wil zeggen: tegenstribbelen. De uitdrukking is ontleend aan Hand. IX: 5.

Iean 20 ses disciples, les portes estant fermées. Ie respon qu'il n'est pas dit, qu'il ait passé parmi les murailles, ains bien qu'il s'y est trouué: comme cela s'est fait, nous n'en sauons rien: tant y a que lors son corps estoit glorifié, ce qu'il n'estoit quand la Cene se fit. Et cela ne sert rien pour faire le corps de Christ estre en diuers lieux. Car quand ils disent qu'il passa parmi la muraille, c'est donc signe qu'il n'y estoit point, d'autant qu'on ne passe pas sinon là où on n'est pas.

p. 159 Par-//quoy on voit bien que tout cela ne fait rien pour la doctrine de l'eglise Romaine, mesmes ils entrent en des inconueniens fort lourds. Mais maintenant, puis qu'ils font descendre Christ entre leurs doigts, ie demande, quand il remonte aux cieux: car il ne peut plusieurs fois descendre qu'il ne remonte. Voila vn prestre qui le tient sur vn autel, selon leur dire, il le fait descendre: et cependant ne la pas encore mangé. Vn autre prestre pareillement sera d'un autre costé qui le va encore faire descendre ¹⁾, toutesfois le premier qu'a fait descendre ce premier prestre, n'est pas encore remonté: ie voudroye bien sauoir d'où descendra ce second. Puis ie demande quand il remonte au ciel, estant mangé. Les vns respondent qu'il remonte soudain qu'il vient en la gorge: les autres disent qu'il descend en l'estomac, et que de cela s'engendre quelque flegme: les autres disent que tout se conuertit en sueur, et sort

p. 160 par les pores du corps en // matiere subtile. O Dieu quels propos monstrueux! combien irreueremment parlent-ils du corps precieux du Fils de Dieu! S'il remonte tous les iours, il y aura plusieurs ascensions: et toutefois l'Ecriture ne parle que d'une seule. Et pource qu'ils ne peuuent satisfaire aux absurditez qui procedent de ceste doctrine, ils prennent le manteau de la foy pour couvrir tout cela, disans qu'il faut croire qu'il y est simplement en chair et en os. Mais si ainsi est, et si leur dire est vray (ce que ie n'accorde) pourquoy donc commandent-ils en leur Messe (*Sursum corda*) c'est à dire, Esleuez vos cœurs en haut? S'il descend entre les mains des prestres, il n'est besoin d'esleuer le cœur en haut: mais plus-tost, s'il est en haut, il le faut rabaisser entre les mains de ce que tient le prestre ²⁾. Et pourquoy bruslent-ils les gens qui font ce qu'ils commandent, assauoir, qui esleuent leur cœur en haut pour

p. 161 là chercher Christ par dessus tous les cieux, pour le chercher (di-//ie) par foy? Ils disent que Christ descend de telle sorte qu'il n'est pas localement au Sacrement, c'est à dire, qu'il ne tient point de

1) Nl. de mis celebreende bij een ander altaar.

2) In dezen volzin schijnt eene misstelling te zijn ingeslopen. De bedoeling is: men moet alsdan het hart laten zinken tot hetgeen de priester in de handen houdt.

lieu. Mais s'il vient où il n'estoit point auparavant, il s'ensuit qu'il occupe lieu et place: ce qu'eux-mesmes ne peuuent nier: car ils disent qu'il est dedans l'hostie, et qu'il repose là sur l'autel et en l'armoire. Et mesme deuant l'armoire où il est logé, on y escrit, *Hic Deum adora*: Adore icy Dieu. Certes ie suis estonné comment ils n'ont honte de parler si sottement. Christ, disent-ils, vient entre les doigts du prestre, où parauant il n'estoit point: et n'y tient point de place, encore qu'il soit aussi grand et gros qu'il fut iamais. A cela ie respon que ce mot de *Venir*, signifie passer d'un lieu en un autre. Iesus Christ donc venant du ciel, vient en un autre lieu, à sauoir entre les doigts du prestre. En apres l'argumente ainsi contre eux, Il est escrit en l'Apocalypse, que les Apoc. 14 saincts et fideles qui sont au ciel, suyuent Christ l'A-//gneau p. 162 par tout où il va: or il descend du ciel (selon leur dire) dedans l'hostie, ergo donc tous les saincts de Paradis sont aussi dedans l'hostie. Qu'ils me desnouent (s'ils peuuent) ce nœud à belles dents. En outre, voila vne hostie consacrée, c'est (selon leur fantasie et opinion) le propre corps qui y est là descendu, et ce n'est qu'un corps: puis si ie pren ceste hostie qui n'est qu'un corps, et ie la romps en d'autres petites pieces, ie demande si la piece que i'ay rompue du corps premier que ie tenoye, si c'est aussi le corps: et ainsi, si autant de pieces que ie rompray du premier corps, seront autant d'autres corps, seulement par la fraction. Ils m'ont respondu qu'il falloit entendre ce mystere comme d'un miroir, et ont proposé leur reponse en ceste sorte: Voila, en un miroir vous n'y voyez qu'une face: rompez-le en diuerses pieces, et en chacune piece vous y verrez vostre face: s'ensuiura-il pour-tant que vous aurez plusieurs corps? // Là dessus ie respondy, p. 163 C'est bien dit, et bien à propos. Mon corps ne fut onc dedans le miroir, et n'y peut estre, mais bien quelque figure passant. Ainsi donc, comme ie suis dedans le miroir, Christ est en l'hostie: il sensuiura qu'il n'y est pas charnellement, car ie ne suis pas au miroir. Et pour faire fin à ce propos, ie ne m'y veux pas arrester dauantage. Seulement retenons tousiours, que Christ est vrayement receu spirituellement par foy en la Cene, comme luy-mesme auoit promis au sixiesme de saint Iean: et que là nous mangeons le propre corps, et beuons son propre sang en nostre esprit: et quil n'est besoin pour se communiquer à nous qu'il descende du ciel, veu que le Soleil qui n'est qu'une simple creature, se communique bien à nous sans bouger ny descendre du ciel. Combien plus donc le pourra faire Christ, le vray soleil de iustice? Or ceste doctrine laquelle vous auez ouye, est celle-la mesme // qui p. 164 a esté enseignée par les Apostres, et contenue en l'Eglise primi-

Fidélité et
constance
d'un Pasteur
non merce-
naire.

tive: puis seellée ¹⁾ et ratifiée par le sang de tous les Martyrs. Et s'il plaist à Dieu de me mener à ce point, ie ne feray aucune difficulté de la seeller par mon propre sang. Regardez donc quelle doctrine ie vous ay enseignée. Car la doctrine des aduersaires n'est pas telle: qui est aussi cause qu'ils se gardent bien d'endurer, ie ne diray point la mort, mais la moindre fascherie qui soit, pour soustenir leur nouvelle doctrine. Que si cela aduenoit, nous pourrions bien dire que ce seroit vne chose du tout nouvelle, et non ouye.

En outre, ceste doctrine Romaine a fait qu'on ne peut receuoir le Sacrement de la main, mais de la bouche, pource (disent-ils) que c'est le corps de Christ. Ils ont aussi defendu de ne toucher mesme leur calice de la main. Cependant ils permettent bien le
p. 165 toucher avecques vn gant, qui sera, possible, fait de la // peau d'un chien, et la peau d'un Chrestien ne le pourra toucher, estimans la peau d'un chien plus digne que la peau d'un Chrestien. Mais ie voudroye bien sauoir, si la peau de la bouche est plus digne que le peau de la main. Il me semble que c'est tout vn, excepté que la bouche et la langue offensent plus Dieu que la main. Ils ont dauantage defendu au Concile de Rouan de le prendre à la main, contre ce que nostre Seigneur Iesus Christ dit, Prenez, mangez. Item de la coupe, Prenez, et le departissez entre vous.

L'histoire Tripartite, liure neuvieme chapitre trentieme, monstre qu'anciennement on bailloit le Sacrement à la main. Il est là dit par saint Ambroise, parlant à l'Empereur Theodose, qui auoit fait occir sept mille Thessaloniciens, Comment, dit-il, estendras-tu la main pour recouir le saint corps du Seigneur? de quelle hardiesse receuras-tu de ta bouche la // coupe du precieux sang? et ce qui s'ensuit.

S. Augustin sur saint Iean, traitté vingtsixieme, Aussi ²⁾ grand soin que nous prenons garde quand le corps de Christ nous est administré, que rien d'iceluy ne tombe de nostre main en terre, d'aussi grand soin deuons-nous prendre garde, que quand on nous donne la parolle de Dieu, rien ne s'en perde de nous, par aucunes cogitations, ou quand nous parlons. Car cestuy-la ne sera pas moins coupable, qui escouterá negligemment la parole de Dieu, que celuy qui laissera tomber en terre le corps du Seigneur par sa negligence. Il appelle le Sacrement, le corps, d'autant qu'il en est

1) Seellée, *d. i.* verzegeld.

2) Uit de aanstonds volgende herhaling der uitdrukking blijkt dat men hier zou mogen verwachten: D'aussi.

le signe: car le corps ne peut tomber en terre. Nous auons parlé de cela cy dessus.

Chrysostome sur l'Epistre aux Ephesiens chapitre premier, Sermon troisieme, Comment comparoistras-tu deuant le tribunal de Christ, toy // qui oses toucher de tes mains et leures pollues son corps? Qu'on lise aussi Eusebe liure sixieme, chapitre trente et troisieme. Il est là monstré que du temps de Nouatus, l'Eucharistie estoit donnée en la main de ceux qu'on appelle Laics. Puis de plusieurs maux, on est venu encore à plus grand nombre d'autres: comme les erreurs sont semences fort fertiles pour grandement multiplier. Ils sont venus iusques là, qu'ils ont defendu la coupe au peuple, commandans de se contenter seulement du Sacrement du corps: et ceste belle ordonnance a esté faite au Concile de Constance, celebré l'an 1415. en la session trezieme.

Erreurs, semences fertiles.

On ne peut nier que cela ne soit vn sacrilege abominable, veu qu'il est escrit en S. Matth. 19, et Marc dixieme chapitre, Ce que Dieu a conioint, l'homme ne le separe point. Il est vray qu'il parle là du Mariage: mais tant y a que Dieu a conioint ces deux // choses ensemble, assauoir le pain et le vin.

p. 168

Qu'on dise donc ce qu'on voudra, on a beau alleguer, L'Eglise a trouué bon de le faire ainsi, pour plusieurs inconueniens suruenans. Car voicy les inconueniens qu'ils mettent en auant: Le vin (disent-ils) ne se peut garder: il se peut espandre en le portant: il se peut tourner en vinaigre: plusieurs ne peuuent boire du vin ou par maladie ou autrement: et aussi il faut qu'on face quelque difference entre les gens laics et sacrificeurs. Mais à quoy seruent cent mille semblables excuses qu'ils ameneront? Veulent-ils estre plus sages et aduisez que la sapience de Dieu mesme qui est Christ le Maistre, lequel le Pere a commandé d'escouter? Iesus Christ ne sauoit-il pas bien les inconueniens que ces gens-cy alleguent? Certes il les sauoit bien, et neantmoins en faisant sa Cene, il dit, Beuvez-en tous, comme preuoyant // qu'on deuoit oster la coupe au peuple. Car parlant du pain, il n'a pas dit, Prenez-en tous: ou, Mangez-en tous: ce que toutefois il a dit de la coupe. Et pource en saint Matthieu vingtsixieme chapitre, et en saint Marc quatorzieme chapitre, il est dit, Et ils en beurent tous. Et saint Paul monstrant comment l'Eglise de son temps en a vsé, il dit, Toutes les fois que vous mangerez ce pain, et beurez ceste coupe, etc. Puis vn peu apres, il dit encore, Parquoy quiconque mangera le pain, et beura la coupe du Seigneur indignement, il sera coupable du corps et du sang du Seigneur. Puis encore vn peu apres il dit, Que l'homme s'espreuue soy-mesme, et ainsi mange de ce pain, et boiue de ceste coupe: car qui boit et

Matth. 17

p. 169

mange indignement, etc. Et en la premiere Epistre aux Corinthiens chapitre dixieme, La coupe de benediction laquelle nous benissons, n'est-ce pas la communion du sang de Christ? il met la coupe deuant // que parler du pain. Il semble comme i'ay dit, que le saint Esprit preuoyoit qu'on la deuoit raur au peuple.

p. 170

Or voila la simple ordonnance et institution du Seigneur, laquelle est pratquee par saint Paul entre les Corinthiens. Nous oyons d'un costé Christ qui crie haut et clair, *Beuvez-en tous*, Et le Pape au Concile de Constance crie, *N'en beuvez pas tous*. Auquel faudra-il obeir? certainement c'est au Fils de Dieu, attendu que le Pere commande de l'escouter. Quelcun dira qu'on baille bien le vin en la Cene de l'église Romaine. Je le confesse: mais ils ne le baillent pas pour Sacrement: mais bien pour recinser (autrement lauer) les dents, à cause que ce qu'on mange s'attache au palais: donc pour le faire desloger, se sont aduisez d'adiouster ce vin. Or on ne peut nullement excuser ceste abomination execrable: car à tout ce qu'on voudra dire, là dessus i'opposeray tousiours l'ordon-

Ce que Christ commande le Pape le defend

Matth. 17

nance de Christ, et la sapience de Dieu. Mais // voyons aussi les tesmoignages des peres anciens sur ceste matiere. Denis Areopagite, *De ecclesiast. hierarch.* dit, Que le ministre venerable brise le pain en pieces, et depart à tous le calice pour accroistre l'vnité.

p. 171

Denis Areopagite.

Cyprian *ad Cornelium* epistre 2. Comment enseignerons-nous ou prouoquerons-nous ceux-la à espandre leur sang pour la confession du nom de Christ, si bataillons nous leur denions le sang de Christ? ou comment les ferons nous idoines à recevoir la palme de martyre, si de droit nous ne les admettons à la communication pour boire premier en l'Eglise la coupe du Seigneur?

Saint Ambroise sur la 1. aux Corinthiens 11. chapitre, La chair, dit il, est offerte pour le corps, et le sang pour l'ame: mais cependant se reçoit sous les deux especes, ce qui vaut à tous les deux: car sous les deux iceluy Christ est receu tout entier: mais si on reçoit seulement l'une des especes, elle profite//roit pas aux deux parties (à sauoir au corps et à l'ame.)

p. 172

Saint Ierome sur le prophete Sophonie, chap. 3. Les prestres qui administrent l'Eucharistie, et ne departissent au peuple le sang du Seigneur, ils font meschamment contre la Loy de Christ, estmans de faire l'Eucharistie par paroles d'oraisons, et non par la vie.

Chrysostome sur la 2. aux Corinthiens chap. 8. homelie 18. Ce n'est pas, dit-il, comme en la Loy ancienne, où le Sacrificateur mangeoit sa part et le peuple la sienne: mais vn mesme corps est proposé à tous, et vne mesme coupe: les choses qui sont en l'Eucharistie sont toutes communes entre le prestre et le peuple.

Prosper aux sentences qu'il a escrites, Quand on brise l'hostie,

Tesmoignages des Anciens, que la Cene s'administroit entiere.

quand on espend le sang du calice en la bouche des fideles, qu'est-ce qu'on designe autre chose que le corps du Seigneur qui a esté immolé en croix, et son sang qui a esté espendu de son costé? //

Augustin de consecratione dist. 2. chap. *Qui passi*. ¹⁾ dit ainsi, vous p. 173
autres apres les ieunes, apres les labeurs, apres l'humilité et correction à present au nom de Christ, vous estes venus comme au calice de Christ: et là vous estes à la table, et estes admis au calice avec nous: car nous le receuons ensemble, et nous viuons ensemble.

Thomas d'Aquin dit, Combien que Christ soit tout entier sous chacune des especes, cependant ce n'est pas en vain qu'on l'administre sous les deux especes. Car c'est le vray vsage du Sacrement, qu'on administre à part le corps de Christ en viande aux fideles, et le sang en breuuage: car ce corps est donné pour le salut du corps, et le sang pour le salut de l'ame.

Gelasius pape de Rome, *De consecratione dist. 2. cap. Comperimus autem* ²⁾, dit, Nous auons trouué qu'aucuns receuans seulement le corps du Seigneur, s'abstiennent du calice du sang: lesquels d'autant qu'ils pechent par su-//perstition, doiuent estre contrainsts de recevoir ce Sacrement entier, ou qu'on les en reiette du tout: car la diuision de ce mystere ne peut estre sans grand sacrilege. Voila les propres paroles du Pape: et la glose dit là dessus, Ce n'est pas en vain qu'on le reçoit sous les deux especes: car l'espece du pain se refere à la chair, et l'espece du vin à l'ame, attendu que le Sacrement du sang est vn en quoy est le siege de l'ame. Et a present il se reçoit sous les deux especes, pour signifier que Christ a prins les deux, à sauoir la chair et l'ame. Et ceste participation est valable tant au corps qu'à l'ame. Que si on le reçoit tant seulement sous l'vne des especes, on signifieroit qu'elle ne profite-roit sinon à l'vne des parties de l'homme.

Gelase Pape
touchant la
sumption du
pain et du vin.
p. 174

Gregoire en l'homelie de Pascha, Le sang de Christ n'est point espendu en la main des fideles, mais en leur bouche.

Au decret *de consecratione dist. 2.* Si les // pechez de quelcun p. 175
ne sont si grands que pour iceux il doie estre excommunié, il ne se doit pas separer de la medecine du corps et du sang du Seigneur. Au mesme Decret, Ceux qui mangent et boient, il mangent et boient la vie: manger iceluy, c'est estre refocilé: boire iceluy,

1) De aanhaling is, waarschijnlijk ten gevolge van eene drukfout, onnauwkeurig. Bedoeld is in het *Decretum* van Gratianus, c. 36. D. 2. de consecr., in de editie van Friedberg, col. 1326 (beginnende aldus: Quia passus).

2) In het *Decretum* van Gratianus, c. 12. D. 2. de consecr., in de uitgave van Friedberg, col. 1318.

c'est viure ¹⁾. La glose adioust, c'est à dire, en espee de pain et de vin.

Lombardus *libro 4. dist. 12.* Christ, dit-il, se reçoit sous les deux especes, à fin de monstrier qu'il a prins toute la nature humaine à soy, à fin qu'entierement il la rachetast: le pain se rapporte à la chair, et le vin à l'ame, pource que le vin fait le sang, en quoy gist le siege de l'ame, comme disent les Physiciens: et pourtant il est celebré en deux especes, etc. Nonobstant toutefois tant de tesmoignages des anciens Docteurs, avec lesquels accorde le Pape Gelase, et mesme commande qu'on vse des deux especes, à sauoir
 p. 176 du pain et du vin: nonobstant, dy-ie, cela, le // Concile de Constance celebré en l'an 1415, le 15. iour de Iuin, en la session 13. defend ceste communion sous les deux especes, comme nous auons dit cy deuant.

Gabriel Biel. Gabriel Biel *in canonem missæ lect. 84.* fait ceste question: à sauoir si le peuple fidelle est tenu et obligé de participer à l'Eucharistie sous les deux especes. Respondant luy-mesme à ceste question, Cela, dit-il, pouuoit estre en doute: mais maintenant apres la determination du Concile de Constance, determinant la verité de la foy catholique, disant que si aucun dit que la communion sous les deux especes est necessaire à salut aux fideles, c'est heresie, et au mesme concile publiquement condamnée ²⁾. Mais ce plaisant Docteur se monstre bien subtil et ingenieux, quand il dit que le Concile a determiné de la foy catholique: comme si la foy venoit du Concile, et non de la parole de Dieu, comme aussi l'enseigne
 p. 177 S. Paul en l'epistre aux // Romains chapitre dixieme.

Mais ie vous prie, quelle hardiesse diabolique est-ce là, d'oser appeler heresie, la communion sous les deux especes?

Voila Iesus Christ qui dit, *Beuvez-en tous.* Sur ceci ie demande maintenant, si faire ce que Christ commande, est heresie: ouy bien, selon leur dire. Mais puis que c'est heresie, pourquoy donc l'a permis le Concile de Basle aux Bohemiens en la session trentieme, comme on peut voir par les lettres du Concile, et par les Annales?

Mesme voila leur pape Iulle, lequel selon le nombre et ordre des Papes, a esté le trentesixieme, escriuant aux Euesques d'Egypte, pource qu'on ne donnoit pas la coupe, mais on trempoit le Sacrement du corps dans le vin, il leur defend entierement ceste façon de faire, et leur enseigne qu'il faut prendre à part le calice selon l'institution du Seigneur.

1) Aanhaling uit c. 58. D. 2. de consecratione, in de uitgave van Friedberg, col. 1336.

2) Verbeterd uit „candamnee”.

Et selon Theodoret en l'histoire // ecclesiastique liure cinquieme, p. 178 chap. dixhuit, saint Ambroise parle ainsi à l'Empereur, O Empereur et prince, il y a vn seul Seigneur de tous, Roy et Createur de tous: de quels yeux regarderas-tu le temple commun du Seigneur? Comment estendras-tu ta main de laquelle encore le sang iniustement espandu decoule? (car il auoit faut occir sept mille hommes Thessaloniens) Comment receuras-tu de telles mains le saint corps du Seigneur? De quelle temerité receuras-tu de ta bouche la coupe du sang precieux?

Tous ces tesmoignages monstrent ouuertement que l'Eglise ancienne et catholique a tousiours participé au Sacrement sous les deux especes, iusques à l'an 1415. que ce beau Concile traistre et desloyal de Constance a déterminé le contraire: en faussant la foy promise à Iean Hus, et à Ierome de Prague, les faisant brusler.

Or maintenant qu'on iuge sur cecy si nous tenons vne doctrine nou-//uelle, en ensuiuant ce que Christ le Maistre de tous nous a p. 179 commandé, les Apostres l'ont enseigné et l'exemple de l'Eglise ancienne nous l'a monsté. N'est-ce pas l'Eglise Romaine qui tient la doctrine nouvelle, encor qu'elle se couure du titre de l'ancienne foy catholique? Que si les hommes ne veulent rien voir et cognoistre de ce que ie dy, les bestes le pourront appercevoir. ¶ En apres, ie leur demande de quelle antiquité ils gardent le pain dedans l'armoire: le pourront-il bien auoir apprins de ce que Iesus Christ dit, Prenez, mangez? Mais cela n'est pas à dire, Enfermez-le en vne boitte et en vne armoire. Ils ont donc ordonné cela nouuellement, selon l'ordonnance du pape Innocent 3. lequel a ordonné d'enserrer ce nouveau dieu avec belle clef, de peur que ce puissant dieu-cy fait tout à la haste, en cinq coups de paroles, ne soit maltraité de quelque malueillant. Et notamment, il est enserré, non pour crainte // qu'on ait qu'il s'enfuye hors du p. 180 temple (car il n'a nul pieds) mais afin que les rats, souris, araignes, et autres semblables bestioles, ne cognoissans pas ce nouveau createur de paste, ne soit emporté par elles, mangé, deuoré, et deschiré.

Il y a quelque canon du concile de Tours, qui commande de garder l'Eucharistie sous l'autel, et non pas comme auioirdhuy on le garde en des chapelles propres. Il s'ensuit audit canon, *Qu'il soit tousiours enserré sous l'autel, à cause des souris, et des meschans hommes.* Or on ne le gardoit lors si long temps comme on fait auioirdhuy: car il s'ensuit au mesme canon, Et de 7. iours en 7. iours il sera tousiours (changé) c'est à dire qu'il soit mangé du prestre: et l'autre qui sera consacré en ce iour, sera mis au

lieu du premier, de peur que possible estant gardé trop long temps il ne soit moizy ¹⁾: ce que n'adienne.

Et de peur que ce Dieu nouveau ne se fasche d'estre enclos et
p. 181 enserré, // *Honorius pape de Rome*, fit vn decret, par lequel il ordonna non seulement qu'il fust bien enserré, mais adiousta qu'on luy deuoit faire honneur et l'adorer: et qu'on le porteroit iouer par les rues. Que si on eust fait cela deuant luy, il n'estoit besoin d'en faire ordonnance. Ce qui monstre bien l'antiquité de leur doctrine, c'est à dire en bon François, que cela donne bien à cognoistre que leur doctrine est bien nouuelle. Mais on faisoit bien autrement en la tresancienne Eglise: Quand il restoit quelque pain de la Cene, il estoit distribué aux pources et souffreteux. Et du temps d'Origene, et de Hesychius, comme on peut voir *In Commentar. in Leuit. capite octauo*: Le pain qui restoit de la Cene du Seigneur estoit bruslé en cendre. Il appert par cecy que ceste Eglise tant ancienne ne cognoissoit pas ceste reseruacion du Sacrement. Mais elle a esté nouuellement inuentee par Innocent troi-
p. 182 sieme, l'an mille deux cens // et cinq. Et a esté tousiours depuis confirmee par le pource monde aueuglé, lequel aime tousiours mieux
Iean 3 mensonge que verité, et les tenebres mieux que la lumiere.

Or escoutons ce que disent les Anciens de ceste reseruacion du Sacrement. Voila, Clement en l'Epistre seconde, Autant d'holocauste soit offert à l'autel, ce qu'il suffira au peuple: que s'il en demeure quelque reste, on ne le doit garder iusques au lendemain: mais par la diligence des cleres avec crainte et treueur doit estre receu et mangé.

Origene sur le Leuitique, Homelie cinquieme, chapitre septieme, dit ainsi, Le Seigneur n'a ordonné ne commandé que le pain fust gardé iusques au lendemain, lequel il donnoit à ses disciples: ains leur disoit, Prenez et mangez. Et en cela on voit qu'il ne commande porter le pain par les voyes: peut estre que par cela est
p. 183 contenu cecy (de mystere) assaouir que tous // les iours tu dois produire et proferer les pains nouueaux de la parole de Dieu, que tu portes dedans toy. Et pour ceste cause ont esté condamnez les Gabaonites à porter l'eau et le bois, d'autant qu'ils auoyent porté anciennement des pains aux enfans d'Israel.

Sainet Augustin au troisieme liure de la Trinité, chapitre dixieme, Le pain qui est fait à cela est consumé, le receuant au Sacrement. Sainet Ierome sur la premiere aux Corinth. chapitre dixieme: Apres la communion (dit-il) ce qui reste du sacrifice, est là pareillement consumé, le mangeant en l'Eglise par vne Cene commune.

1) Beschimmeld.

Euagrius en l'histoire Ecclesiastique, liure quatrieme, chapitre tren-
tesixieme: L'ancienne coustume (dit-il) a obtenu lieu entre nous,
que quand il demeure et reste plusieurs saintes parties du corps
immaculé de Christ nostre Dieu, on appelle quelques ieu-//nes enfans p. 184
qui vont à l'escole, lesquels mangent ce qui reste. Par les pieces
du corps, il entend du Sacrement qui est appelé ainsi.

Paschasius en la distinction seconde *de consecratione* ¹⁾: Christ
(dit-il) n'a pas donné son corps à ses disciples, afin qu'ils le gar-
dassent honorablement, mais il le leur a donné pour leur vsage,
disant, Prenez et mangez. Voila des tesmoignages clairs et ouuers,
qui demonstrent que l'Eglise ancienne ne gardoit pas le Sacrement,
comme on fait aujourd'hui, en commettant vne idolatrie du tout
execrable à l'endroit d'iceluy, avec torches et chandelles, sonnettes,
orgues, encensemens, fleurs, senteurs ²⁾, ornemens d'or et d'argent,
et de toute sorte: de façon que c'est vne idolatrie du tout desplai-
sante à Dieu, et incogneue aux Anciens.

En outre, apres auoir introduit vne infinité de nouveautez, ils
afferment que non seulement les fideles mangent charnellement le
corps de // Christ, et le maschent avec leurs dents: (*De consecra-* p. 185
tione, distinct. secunda, Ego Berengarius) ³⁾ voire mesme qu'il est
mangé et receu des meschans, ie ne dy pas des rats et des souris,
comme disent leurs liures. Or que cela soit du tout faux et me-
schant, et plein d'heresie, on le peut cognoistre par les paroles de
Christ, disant, Qui mange ma chair, et boit mon sang, il a la vie Iean 6
eternelle: et ie le ressusciteray (de la terre) au dernier iour. Ma
chair est vraiment viande et mon sang est vraiment breuuage,
Qui mange ma chair, et boit mon sang, il demeure en moy, et
moy en luy. Comme le Pere viuant m'a enuoyé, et ie vy à cause
de mon Pere: ainsy celuy qui me mange, viura aussi à cause de
moy. Ces paroles de Iesus Christ, qui est la verité infalible, mon-
strent assez clairement que les meschans ne mangent pas la chair,
et ne boient le sang de Christ, car ils auroient la vie, ils demeureroyent en Christ, et Christ en eux: voire sans // foy ils pour- p. 186
royent estre sauuez, seulement en mangeant. Et toutefois il est
impossible de plaire à Dieu sans foy. Que si on ne plaist à Dieu,

1) De Bres schijnt uit het geheugen te citeeren. In c. 71. 72. D. II. de consecr.
(in de uitgave van Friedberg, col. 1341 sqq.), de twee eenige stukken die aan
Paschasius Radbertus plegen te worden toegekend, komt het in den tekst aan-
gehaalde niet voor. Het is echter mogelijk dat de uitgave die De Bres gebruikte
in dezen afweek van de onze.

2) Reukwerken.

3) In het *Decretum* van Gratianus, c. 42. D. 2. de consecr., bij Friedberg, col.
1328 seq.

comment sera-on sauué? Puis saint Paul en la seconde Epistre des Corinthiens demande quelle conionction le fidele a avec l'infidele. Si l'infidele a la vie eternelle, s'il est conioint à Christ par le manger de la chair de Christ, s'il est ressuscité en gloire au iour dernier, s'il reçoit vn mesme corps, il a vne mesme communication avec le fidele en tout cela, selon le conte de ces gens-cy: mais l'Apostre dit bien que non, comme aussi avec l'Apostre s'accordent les Anciens. et qu'ainsi soit, escoutons sur cela leurs tesmoignages.

Voila, Origene sur saint Matthieu chapitre quinzieme: La Parole (dit-il) est faite chair et la vraye viande, laquelle estant mangée de quelqu'un, il viura eternellement: laquelle viande nul meschant ne peut manger, etc.

p. 187 S. Ierome sur Esaie chapitre soixan-//te et sixieme: Tous ceux (dit-il) qui sont plus amateurs de voluptez que de Dieu, ne mangent pas la chair de Iesus, et ne boient pas son sang, dequoy icelui parle, Qui mange ma chair et boit mon sang, il a la vie eternelle. Le mesme sur Ieremie, chapitre vingt et deuxieme: Les heretiques ne mangent (dit-il) la chair de Iesus, duquel la chair est la viande des croyans. Saint Augustin au quatrieme liure de la Trinité, Celuy qui discorde de Christ ne mange pas sa chair et ne boit pas son sang, encore qu'il reçoive le Sacrement de si grand'chose tous les iours, au iugement de sa condamnation. Derechef il dit sur saint Iean traitté cinquante et neuvieme, Les Apostres mangeoyent le pain qui estoit le Seigneur. Iudas a mangé le pain du Seigneur contre le Seigneur: Les apostres l'ont mangé à vie, et iceluy à sa condamnation.

p. 188 Prosper in *Sententiis* dit, Celuy reçoit la viande de vie, et reçoit le breuuage // d'eternité qui demeure en Christ, et en qui Christ habite: car celuy qui discorde de Christ, ne mange et ne boit la chair et le sang de Christ, encore que tous les iours indifferement il reçoive le Sacrement de si grand' chose à son iugement.

De consecratione dist. 2. cap. Credere. la glose ¹⁾ dit, Comme au Baptisme on vest Christ (cependant Sacramentalelement) ainsi quant à la sanctification de vie, la premiere façon est commune aux bons et aux mauvais, mais la seconde est propre aux bons. Ainsi Christ est mangé par les meschans seulement sacramentalelement, mais par les bons et par les croyans il est mangé sacramentalelement, et spirituellement.

Saint Hilaire au liure 8. de la Trinité dit, Le pain qui est descendu du ciel, n'est receu sinon de celuy qui a le Seigneur, et qui est membre d'iceluy.

1) De glosse op c. 59. D. 2. de consecratione.

Sainct Augustin sur saint Iean en l'homelie 26. dit, Nous auons bien aujourd'huy receu tous la viande visible, // mais c'est autre chose du Sacrement, et autre chose de la vertu d'iceluy. D'où vient cela que plusieurs viennent à l'autel, et prennent à leur condamnation ce qu'ils reçoient? Car le morceau de pain que donna nostre Seigneur à Iudas, luy fut poison: non pas qu'il fut mauuais en soy, mais d'autant que l'homme qui estoit mauuais le prenoit mal. En apres il dit, Celuy qui en aura mangé ne mourra point, mais l'enten celuy qui aura la verité du Sacrement, et non pas le Sacrement visible. *p. 189*

Innocent au 3. liure de l'autel sacré chap. 4. 13. et 14. Iudas a mangé le pain du Seigneur: mais il n'a point mangé le pain qui estoit le Seigneur. Toutes ces sentences nous monstrent clairement que les infideles en participant au Sacrement, ne reçoient que les signes et Sacremens, et non la verité et la chose signifiée, qui est Christ. Combien que Dieu leur presente ce qu'il presente à ses fideles: mais la cau-//se pourquoy ils n'en iouissent pas, est leur incredulité. Dieu ne se mocque de personne en ses Sacremens: mais de sa part il tend la main à tous, n'estoit que les hommes luy ferment le passage. *p. 190*

DE LA MESSE.

R il est temps de parler de la Messe. Monsieur l'euesque d'Arras avec le Cordelier et beaucoup d'autres se sont trouuez vers moy le dixhuictieme de ce mois d'Auril, pour conferer avec moy amiablement (comme ils disoyent) par ainsi on me mena deuant eux en la salle. Et apres que ie les eus saluez, ledit Euesque me fit vne harengue, tendant à me monstrier qu'il auoit bonne opinion de moy, et qu'il auoit entendu que ie n'estoye-pas colere, mais raisonnable: ce qui me persuade, disoit-il, que vous auez vn zeile de Dieu, et vn soin de vostre salut. Et là dessus me pria de ne les point auoir en horreur, pource qu'ils estoyent d'autre profession que la mienne: et qu'-//aussi pour cela *p. 191* ie ne prinse occasion de reietter les remonstrances qu'il me feroit. M'ayant fait ces remonstrances et autres semblables, là dessus ie respondi, que l'opinion qu'il auoit de moy estoit vraye, et que de fait i'auoye le zeile de Dieu, selon qu'il m'en auoit fait la grace. Tesmoins en sont tous mes trauaux, peines, et perils esquels i'ay cheminé par longue espace de temps. Et quant est de mon salut, i'ose bien dire que i'en suis autant studieux qu'homme qui soit: et pour ceste occasion, i'ay esprouué toutes les diuersitez des sectes et doctrines qui sont en la Chrestienté, au moins que i'ay peu cognoistre, passant et repassant d'un des pays à

La parole de
Dieu vraye
pierre de
touche.

p. 192 l'autre. Cependant ie n'ay pas trouué aucune doctrine plus certaine et solide (selon mon iugement) que celle que ie tiens à present. Toutesfois ie ne suis et ne voudroye pas estre opiniastre, si vous, monsieur, voire vn enfant, me peut monstrar meilleure, plus seure et // plus certaine, que celle que ie tien, et que i'ay enseignée au peuple: ie suis prest de desister et retourner avec vous autres: pourueu que cela me soit monstté par l'Escripture sainte, qui est la parole de Dieu infalible et la vraye pierre de touche, pour esprouuer les doctrines, comme nous ont donné exemple ceux de Thessalonique, lesquels ayans ouy prescher Paul, cerchoyent iournellement et soigneusement les Escriptures, pour voir si ce qu'il disoit estoit vray. Actes 17.

Au reste ie leur dy que quant à auoir leurs personnes en horreur, que ie ne les y auoye pas, et que si ie leur pouuoye monstter en leur faisant seruice et amitié, que ie le feroye de bon cœur. Or cela se passa. Puis il me dit, Vous plaist-il pas que nous entrons en propos de quelque point de la Religion? Ouy, dy-ie, monsieur, s'il vous plaist. Il me demanda sur quel point nous voulions entrer. Je luy dy, Sur celuy qu'il luy plairoit: et p. 193 quant à moy, ce // m'estoit tout vn. Lors il dit que nous parlerions du sacrifice de la Messe. Je luy di que i'en estoye bien d'aduis ¹⁾. Or là dessus il voulut entrer à refuter quelque passage de l'epistre aux Hebrieux, disant, Je pense que vous auez accoustumé d'alleguer contre le sacrifice de la Messe ce que dit l'Apostre aux Hebrieux, chapitre 10. Si nous pechons volontairement apres la cognoissance de verité, il ne reste plus de sacrifice pour les pechez. L'Apostre (dit-il) parle en ce lieu du peché irremissible, par lequel il dit n'y auoir de sacrifice. Cependant, dit-il, vous confessez bien que le sacrifice de Christ est tousiours valable pour les autres pechez. Oyant qu'il commençoit par là pour parler de la messe, et qu'il mettoit, et vouloit encore mettre en auant beaucoup de semblables propos (mal à propos) ie dy, Monsieur, s'il vous plaist commençons par la premiere institution de la Messe. p. 194 pour sauoir qui l'a ordonnée, et quand. Car quant // à moy, monsieur, ie n'en puis rien trouuer aux lettres Diuines. I'ay bien leu que saint Luc, qui a esté compagnon és voyages de saint Paul, et qui a couché par escrit ²⁾ les faits des Apostres, i'ay bien leu, dy-ie, qu'au second chap. des Actes et faits d'iceux Apostres, saint Luc faict vne belle description de l'exercice de l'eglise primitiue,

1) Que i'en estoye bien d'aduis, *d. i.* dat ik mij hiermede wel kon ver-eenigen.

2) Couché par escrit, *d. i.* op schrift gebracht.

disant qu'ils perseueroyent en la doctrine des Apostres, en la communication, en la fraction du pain, et en oraison. On sait quelle est la doctrine des Apostres: saint Luc le monstre par les sermons qu'il en a couché par escrit. Vray est que ce qu'il en a escrit est comme des sommaires de toutes ¹⁾ leur doctrine. La communication sont les aumosnes, comme l'Apostre les appelle, disant aux Hebrieux, N'oubliez la beneficence de la communication, etc. Exercices de l'Eglise du temps des Apostres.

Par la fraction du pain, il entend la sainte Cene: et par l'oraison il entend les prieres. Or là dessus ie dy que ie m'esmerueilloye grandement, // comment saint Luc qui auoit entrepris d'escire les faits et les œuvres des Apostres, pourroit auoir oublié à toucher vn petit mot, c'est à sauoir que les Apostres ont chanté Messe: car si la Messe estoit en ce temps-la, saint Luc ne s'en deuoit taire, et principalement veu que c'est vn sacrifice profitant (comme dit l'Eglise Romaine) aux vifs et aux morts. Cela n'eust pas gueres cousté d'escire à saint Luc. Il a bien escrit de plusieurs choses sans comparaison moins necessaires que la messe, voire si elle est autant sainte et valable comme on dit. Hebr. 13

L'Euesque me dit sur cela, que la Messe ne laissoit pas d'estre alors, car c'estoit la Cene: et les Apostres ne l'ont voulu appeler du nom de Sacrifice, de peur qu'on ne pensast qu'ils eussent encore voulu retenir le peuple és sacrifices anciens de la Loy: mais que pour cela, la Cene ne laissoit pas d'estre sacrifice. Là dessus ie luy dy, Monsieur, si pour ce respect les Apo-//stres n'ont osé appeler la Cene Sacrifice, pourquoy a saint Paul donné le nom p. 195 de la Circoncision au Baptesme? Et en la premiere des Corinthiens, chap. 5. saint Paul appelle la viande de nostre Cene du nom de Pasque ancienne: Les fideles sont appelez du nom de temple de Dieu: l'Eglise est appelee du nom de l'ancienne Ierusalem, de Sion. Christ est appelé nostre Autel. Et tant s'en faut que la Cene estant appelee du nom des Sacrifices anciens, eust fait quelque retardement aux fideles, que c'eust plustost esté quelque moyen pour les attirer, quand ils eussent ouy sonner en leurs oreilles, ce nom de Sacrifice, lequel leur estoit fort plaisant: ie dy tant aux Iuifs qu'aux Gentils. Parquoy ie ne voy pas que ce soit vne raison valable, de dire que les Apostres ont differé de donner le nom de Sacrifice à la Cene, de peur d'offenser le peuple: ioint aussi que S. Paul apres Iesus Christ dit, l'ay receu du Seigneur p. 196 ce qu'aussi ie // vous ay baillé. Puis il dit que Christ print du pain, rendit graces à Dieu: le rompit, puis le donna. Il ne dit pas le sacrificia, mais le donna disant, Prenez, mangez. Colos. 2 1. Cor. 6 2. Cor. 6 Hebr. 13 1. Cor. 11

1) Lees: toute.

2) Lees: 1 Cor. 5.

Vous autres mes Apostres, ie vous ordonne Sacrificateurs: prenez cecy et le sacrifiez: mais il dit simplement, Prenez et mangez. et puis, Faites cecy en memoire de moy.

Pourquoy les
anciens ont
appelé la Cene
Sacrifice.

Rom. 12

p. 198

p. 199

Sur ce monsieur l'Euesque me dit que les anciens tresprochains du temps des Apostres, auoyent appelé la Cene Sacrifice. Ie dy que ie le sauoye bien: mais que c'estoit à cause du sacrifice d'action de graces qui s'y faisoit: à cause aussi des aumosnes: ioint aussi que les fideles s'offroyent eux-mesmes en sacrifice à Dieu, selon qu'à ce faire les exhorte l'Apostre S. Paul en l'epistre aux Romains. Pour ces choses donc, la Cene estoit appelee Sacrifice par les Anciens. Et quant à moy, ie n'auoye iamais leu en aucuns Anciens qui ayent esté prochains du temps des A-//postres, qu'ils ayent vsé de ces mots, *Nous sacrifions le propre corps de Christ, et l'offrons à Dieu, pour appliquer aux viuans et aux morts le merite de la passion du Seigneur*. Ie n'ay, dy-ie, iamais leu cela en aucuns anciens qui estoyent prochains du temps des Apostres. Parquoy, monsieur, si vous en auez veu quelque chose, ie vous prie de le me dire. Lors il me dit que quand nous faisons la Cene, en nos prieres nous offrons Iesus Christ et le merite de sa passion à Dieu le Pere, pour recompense de toutes nos fautes. Ie respondy: Monsieur, nous faisons ordinairement ceste priere à Dieu, et non pas seulement en la Cene. Mais quant à vous, monsieur, et à ceux de vostre eglise Romaine, n'offrez-vous pas autrement Christ en la Messe? Si vous ne l'offrez autrement, pourquoy donc dit-on qu'on l'y offre en chair et en os, aussi grand et gros qu'il fut iamais? Quand nous demandons à Dieu en nos prieres qu'il ne regarde pas en nous, mais en la face de // son Christ, acceptant le merite de sa mort et passion pour recompense de toutes nos fautes, cela n'est pas à dire que nous offrons le corps de Christ et son sang, comme aussi ne nous ne tout le monde n'auons pas la puissance de l'offrir: ioint aussi qu'apres que luy-mesme c'est ¹⁾ offert vne fois, il n'est plus besoin qu'il soit offert, comme bien amplement deduit ce propos l'Apostre en l'epistre aux Hebrieux. L'Euesque lors me respondit qu'ils n'offroyent rien autre chose sinon le mesme sacrifice que le Fils de Dieu auoit fait, et que cestuy-la mesme estoit offert par eux. Adonc ie luy dy, C'est donc vne chose sanglante que vous offrez: car Christ au sacrifice qu'il a fait en la croix, a espandu son sang, et vous offrez, dites vous, ce mesme sacrifice: il sensuit qu'il est sanglant: ou autrement ce n'est pas le mesme. Que deuiendra donc ceste distinction, ou ce *distinguo*, entre *Sacrificium cruentum et incruentum*, c'est à dire,

1) Lees: s'est.

sanglant et non sanglant? l'enten // bien que vous dites que le sang n'est respandu par vous en la Messe: mais aussi i'enten bien que vous dites que vous offrez ce mesme sacrifice que Christ a offert en croix. Ie dy là dessus, que si vous offrez le mesme sacrifice que Christ a offert, qu'il est sanglant: que si vous l'offrez non sanglant, c'est vn autre. p. 200

L'Euesque demeura là dessus assez court, et dit qu'ils offroyent le propre corps et sang de Christ. Si le corps et le sang sont offerts en la Messe, c'est donc, dy-ie, vn sacrifice sanglant. Et quant les Anciens ont parlé d'une hostie sans sang, ils entendoient que c'estoit vn Sacrement, vne figure de l'hostie sanglante qui auoit esté offerte en la croix. En apres ie demanday s'il appeloit proprement la Cene, Sacrifice. Il ne me respondit rien. l'insistay assez long temps, pour sauoir si le nom de sacrifice estoit donné proprement à la Cene. Si c'est proprement, sacrifier est tuer, comme il appert au sacrifice d'Abraham. Il luy est commandé // de sacrifier Isaac. Abraham entend qu'il le faut tuer: comme aussi Iephthé faisant veu au Seigneur, que s'il luy donnoit en main les enfans d'Ammon, qu'il sacrifieroit et offriroit au Seigneur en holocauste, le premier qu'il rencontreroit. Genese 22 p. 201

Si la Cene est proprement appelee Sacrifice, il s'ensuyura que Christ y sera occis. Or puis que Christ n'y est point occis, c'est improprement qu'on l'appelle Sacrifice, comme le Baptisme est improprement appelé Circoncision, aux Colossiens 2. Là dessus ils se trouuerent bien empeschez. Et eux ne pouuans satisfaire, rompans ce propos, entrerent en vn autre. C'est que monsieur l'Euesque me parla beaucoup de la parole de Dieu escrite, et non escrite: et dit que toutes les Epistres des Apostres ne sont pas trouuees, et qu'il est vray-semblable que les Apostres en ont escrit dauantage que nous n'auons à present, esquelles ils peuuent auoir escrit d'autres choses. Ie luy respondy que ie ne trouuoie qu'une Epistre de saint Paul perdue, assauoir celle qu'il escriuoit aux Laodiciens: de laquelle il est parlé aux Colossiens 4. Il est vray (dy-ie) qu'il s'en treuve vne de ce titre, mais elle est supposee. Puis luy demanday s'il auoit leu aux Anciens, que les Apostres eussent escrit dauantage que ce que nous auons. Il respondit que non. Alors ie di, qu'encore qu'ils eussent plus escrit que ce que nous auons, tant y a qu'il faut que tout ce qu'on dira estre procedé d'eux, s'accorde auec ce qu'ils ont escrit: autrement si on met en auant quelque chose qui soit discordante à ce qu'ils ont escrit, à qui fera-on accroire que cela soit des Apostres? Le saint Esprit par lequel ils ont parlé, ne se peut contredire, d'autant qu'il n'est pas de courte memoire. En outre (dy-ie) nous p. 202

2. Pierre 1
Act. 10 et 11

voyons comme saint Luc a esté tresdiligent au liure des Actes, de reduire en bref sommaire toute la substance de la predication
p. 203 des // Apostres. Et quand l'Ange eut commandé à Corneille centenier, d'enuoyer en Ioppe querir Simon Pierre, et qu'il luy diroit des paroles par lesquelles il seroit sauué luy et toute sa famille: en toutes ces paroles, il ne luy parla aucunement de la Messe, ne d'autre sacrifice que de ce grand sacrifice que le Seigneur Iesus auoit vne fois fait en la croix. Il ne luy parla point d'application sinon par foy. Je prie qu'on note bien le sommaire de ce Sermon, lequel fera d'autant mieux à propos que Corneille n'estoit pas encore pleinement resolu en la cognoissance de Dieu. Il voyoit plusieurs opinions diuerses outre la Religion de ses ancestres. Il prie Dieu, à ce qu'il luy enseigne ce qu'il doit tenir, comme on peut voir par la response de l'Ange, disant, Tes prieres sont exaucées: enuoye querir Simon Pierre, et il te dira des paroles par lesquelles tu seras sauué, toy et toute ta famille. Or qu'on regarde
p. 204 diligemment si en ce Sermon // aucune mention de Messe, ou de sacrifice y est faite, et on trouuera que non: et par ainsi ie conclu qu'on peut estre sauué sans Messe. Car puis que saint Pierre a dit des paroles pour estre sauué, et que nous les auons, et qu'icelles ne contiennent rien de la Messe, ne toute l'Ecriture sainte n'en fait pas vn poure mot de mention: il s'ensuit infaliblement que la Messe n'est point necessaire à salut. Sur ce me parlerent beaucoup que la Messe estoit vn sacrifice d'application: et que comme en la Loy les sacrifices appliquoyent le merite de Christ aux hommes, ainsi estoit-il de la Messe. Je leur respondy que Dieu nous applique le benefice de la mort et passion de son Fils, par la foy et par les moyens qu'il a ordonné en sa Parole, comme par le Baptisme et sa sainte Cene: mais qu'il faudroit monstrer par l'Ecriture sainte, le semblable de la Messe: assauoir, premierement qu'elle ait esté instituee et commandee de Dieu: et
p. 205 puis // qu'icelle sert à mesme vsage, que fait le Baptisme et la Cene: ce que iamais on ne monstrera, d'autant qu'il est plus que certain que la Messe est vne fausse inuention mise en auant pour maintenir toutes superstitions et idolatries, comme l'experience le demonstre. Mais suiuant ce propos, qui est touchant ce que le Cordelier me dit, Que comme le sacrifice de la Loy Mosaique seruoit pour appliquer la mort de Christ aux hommes: qu'ainsi le sacrifice de la Messe seruoit pour appliquer la mort du Fils de Dieu aux gens. Je luy respondy que cela n'estoit pas argumenter de choses semblables. Les sacrifices de la Loy estoient ordonnez par la parole de Dieu, lesquels cependant ne pouoyent oster les pechez: la Messe ne se trouue nulle part au vieil ny au nouveau

Testament. Comment donc nous pourra-elle appliquer la mort de Christ? Il faudroit (comme i'ay ia dit) monstrier premier qu'elle est ordonnee de Dieu: ce qu'on ne pour-//ra iamais. Or i' argu- p. 206
mente ainsi: Si les sacrifices lesquels Dieu a ordonnez en sa parole ne peuuent oster les pechez, comment le pourra faire la Messe qui n'est ordonnee que par les hommes?

Dauantage ils argumentent du signe à la verité. Les sacrifices anciens estoient figures de Christ; ils disent qu'en la Messe ils sacrifient non pas vne figure, mais le vray et propre corps de Christ par application. Mais ie respon qu'il suffit que par le Baptisme le sang de Christ nous est appliqué pour nous lauer de nos pechez, non seulement vn iour ou deux, mais tout le temps de nostre vie. Semblablement la sainte Cene est ordonnee pour vn Sacrement, à ce que le corps et le sang, et les merites du sacrifice de Christ nous soyent appliquez en viande et nourriture spirituelle de nos ames par foy, et non pas en le monstrant par dehors. Ne voila pas de bonnes applications? En faut-il encore d'autres? Certes ces choses nous doiuent bien suffire: // et si cela ne nous suffit, p. 207
cent millions de Messes ne nous pourront suffire. Il vaut bien mieux se tenir à ce qui est certain et clair par la parole de Dieu, que de s'arrester à vn tas de fanfreluches que les hommes forgent de leur cerueau: ioint aussi que les sacrifices de la Loy n'appliquoyent Christ sinon spirituellement et par foy. Et en la Messe ils y tiennent (comme ils disent) Christ en chair et en os. Ces choses ne se rencontrent nullement.

L'Euesque met dit puis apres, qu'il est escrit que les Apostres Actes 13
vsoient de liturgies, et que les Grecs appellent la Messe Liturgie. Ie luy dy que cela estoit escrit aux Actes des Apostres, où il est dit, Que les Prophetes et Docteurs de l'Eglise d'Antioche ministroyent au Seigneur, et iusnoient. Ie luy demanday s'il entendoit que là il fust parlé du sacrifice de la Messe. Le Cordelier me respondit qu'Erasme l'auoit ainsi traduit. Comment (dy-ie) pour sacrifice de la Messe? Il respondit, pour sacrifice.

Or ie commençay lors à dire en ceste // sorte, monsieur, vous p. 208
saez que ce mot Grec de Liturgie, se prend ordinairement pour Liturgie, Administration, de quelque sorte que ce soit, comme on voit en l'Epistre aux Romains treizieme chapitre, où il est parlé du Magistrat, là il est dit qu'il est ministre de Dieu: ce mesme mot duquel vse saint Luc aux Actes, est aussi escrit en ceste dite Epistre aux Rom. Item en celle escrite aux Hebreux premier chapitre, l'Apostre vse de ce mesme mot de Liturgie, quand il dit que les Anges sont esprits administrateurs: dira-on pourtant que le Magistrat doie chanter la Messe, et les Anges pareillement? Il

- Luc 1 n'y a nulle raison. Je say bien que ce nom est donné au pere de Iean Baptiste, lequel estoit sacrificateur: mais il faudroit prouuer que les Apostres estoyent sacrificateurs, deuant qu'on les puisse tirer et admettre à cest office. Or on ne les prouuera iamais tels, car Christ ne leur auoit pas commandé (quand il les enuoya) d'aller
- p. 209 chanter // la Messe: mais, Allez, preschez l'Euangile. Parquoy
- Matth. 28 on voit que l'administration des Apostres estoit de prescher, et non sacrifier. Et ainsi ce mot de Liturgie, qui est là couché, doit estre prins pour la charge et administration des Apostres, qui estoit de prescher, faire prieres, etc. et non pas sacrifier. et mesme les paroles du texte le monstrent assez clairement. Voila comme saint Paul en parle en la premiere Epistre aux Corinthiens 4. chap. disant, Que les hommes estiment de nous comme de ministres de Christ, et dispensateurs des secrets de Dieu. Il ne dit pas sacrificateurs. Je demanday derechef à l'Euesque s'il estimoit que les Apostres eussent là chanté quelque Messe: il me dit que non: mais qu'il estimoit qu'ils faisoient là la Cene, etc. Or cela ce passa avec beaucoup de semblables propos: et tout se passa fort amiablement sans aucune colere. L'Euesque me monstra grande amitié, me promettant de me venir encore visiter. Je luy di que ie le // remercioye treshumblement de la peine qu'il prenoit de me visiter: et qu'il sera tousiours le bien venu toutes les fois qu'il luy plaira y venir. sur cela on se partit les vns des autres: i' atten son retour à toute heure, et prie que ce soit à la gloire de mon Dieu. ¶ Or d'autant qu'il me faut prendre le temps comme ie le peux auoir en ceste mienne prison obscure et tenebreuse, et que ie desire d'acheuer ceste presente matiere de la Messe, et des sacrificateurs d'icelle: Premièrement, ie voudroye bien sauoir des prestres de l'eglise Romaine, selon quel ordre de Sacrificateurs ils sont faits, assauoir ci c'est selon l'ordre de la sacrificature Leuitique, ou selon la sacrificature de Melchisedeh. Il n'y a que ces deux ordres en toute l'Ecriture. De dire qu'ils soyent sacrificateurs selon la Loy Leuitique, il n'y a ordre: car l'Apostre aux Hebrieux prouue qu'icelle est abolie. Il me souuient qu'une fois le Cordelier me
- p. 211 respondit, qu'ils estoyent sacrificateurs // selon l'ordre de Melchisedech: mais qui fut bien estonné ce fut moy. Lors ie luy di que l'Apostre aux Hebrieux, septieme chapitre, monstre fort euidentement qu'il n'y a qu'un Sacrificateur selon l'ordre de Melchisedech, lequel est Christ. L'Apostre escrit qu'il est sans genealogie, afin qu'on ne pense pas qu'il y ait des successeurs apres luy, comme les Leuites qui venoyent par genealogie et par race. Or il dit qu'il n'est pas ainsi de Christ. Il dit que plusieurs ont esté constituez sacrificateurs, pource que par la mort ils estoyent empeschez de

La sacrificature des prestres Papistiques.

demeurer en vie: mais cestuy-ci (assauoir Christ) pource qu'il demeure eternellement, il a eternal office de Sacrificateur. Par quoy aussi il peut sauuer à perpetuité ceux qui s'approchent de Dieu par lui, tousiours viuant pour interceder pour nous, etc.

Or somme toute, iamais ils ne prouueront qu'ils soyent de ces deux sacrificatures: il faut donc qu'il soyent d'une // autre troi- *p. 212*
sieme sorte, de laquelle l'Ecriture ne sonne mot.

Il est vray que l'Euesque en vn sien petit traitté, fait sur les propos tenus par luy avec vn certain prisonnier de Douay (et ce pour l'Euangile) dit en la page vingt et vnieme de ce petit traité: Le grand prestre de la Loy pouuoit-il porter le nom de souuerain Sacrificateur, s'il n'y eust eu d'autres sacrificateurs sous luy? Je croy que vous direz que non. Aussi comment pourroit estre nostre Seigneur appelé souuerain Sacrificateur, s'il n'en auoit d'autres moindres que luy, qui seroyent ses inferieurs? Sainct Paul (disoit lors l'Euesque à ce prisonnier) en l'Epistre aux Hebrieux l'appelle principal Sacrificateur: qu'est-ce à dire Principal, sinon au regard d'autres qui sont moindres? Il est force (dit l'Euesque à ce poure prisonnier) que confessiez que trop legerement vous-vous estes laissé transporter par vne vaine apparence, laquelle vous avez pensé estre la verité, et non est. //

Voila les propres paroles de l'Euesque, lesquelles i'ay tirees de *p. 213*
son propre liure mot à mot. Et là dessus on crie ville-gagnee, comme si ce qu'a escrit l'Euesque, estoit vn escrit irrefragable, et auquel on ne peust respondre. Mais ie m'esbahy grandement comment il met si peu de chose en auant pour prouuer si grand fait, veu que cela se peut facilement refuter.

Premierement l'Ecriture dit ouuertement qu'il y auoit vn souuerain Sacrificateur, et qu'il y en auoit d'autres moindres: on trouue bien d'un souuerain Sacrificateur au nouveau Testament: mais on ne lit pas qu'il y en ait d'autres moindres: mesme on y trouue tout le contraire, comme i'ay dit cy dessus. En apres il faut noter à qui l'Apostre a escrit ladite Epistre. Il est certain qu'il parle aux Iuifs et Hebrieux, lesquels auoyent des sacrificateurs, et vn souuerain sacrificateur par dessus tous les autres. Or l'Apostre estant Iuif, comme les autres, leur disoit, // Nous auons vn souuerain *p. 214*
Sacrificateur qui est Christ, lequel vit à tousiours, et n'est pas comme les autres qui sont suiets à quitter leur office par la mort, etc. Il dit donc aux Iuifs, et peuple Hebrieu, qu'ils auoyent vn souuerain Sacrificateur Iesus. Et cela disoit-il, afin de les retirer de ceste grande troupe de Sacrificateurs Leuitiques, pour les amener à Iesus Christ, lequel il appelle Souuerain, d'autant qu'il est le Seigneur de tous: et qu'il estoit ordonné pour accomplir parfaite-

Pourquoy
Christ est ap-
pelé souuerain
Sacrificateur.

ment en soy-mesme, tout ce que les autres faysoient en figure. Or voila la raison pourquoy l'Apostre appelle Iesus Christ (auquel comme il est escrit en S. Matth. 28. Toute puissance est donnee au ciel et en la terre) souuerain Sacrificateur. Cependant il ne s'ensuit pas de cela, qu'on doie auoir des Sacrificateurs moindres en la Chrestienté, en laquelle il n'en y a pas esté ordonné de Dieu, comme entre les Iuifs. Dauantage, c'est mal argumenté de dire,

p. 215 Christ est le // souuerain Sacrificateur, ergo il y a de moindres Sacrificateurs. Nous appelons Dieu nostre souuerain Dieu: s'ensuit-il de là que nous auons des petits dieux qui soyent moindres? non, car cela ne s'ensuit pas. Ainsi donc ie dy, que ce que Christ est appelé du nom de souuerain Sacrificateur, n'est pas à fin qu'il y ait d'autres petits sacrificateurs en l'Eglise Chrestienne. Mais cela s'est fait (comme ledit euesque d'Arras monstre en son liure, page 9.) d'autant que la chose signifiee porte le nom du signe. ¶ Le grand et souuerain Sacrificateur en la Loy signifioit et figuroit Christ. Et

Jean 1 Iesus Christ est appelé du nom de la figure qui le representoit, comme il a esté figuré par l'agneau. Il me semble que cela est assez liquide. Ie les prie donc qu'ils nous monstrent par l'Escripture sainte quelque passage, par lequel ils facent apparroistre qu'ils ont esté ordonnez sacrificateurs au nouveau Testament.

p. 216 Aux Hebrieux 5. chap. est escrit, que // Christ ne s'est point insinué soy-mesme à l'office de Sacrificateur, mais qu'il y a esté appelé de Dieu, comme Aaron. Quant aux prestres de l'eglise Papale, ils disent assez, Nous offrons le propre corps de Christ: mais il faut sauoir qui leur a commandé, et quand ils ont esté instituez de Dieu à ceste charge. Ie confesse tres-volontiers que les anciens Docteurs ont souuent vsé de ces mots: Nous offrons, nous sacrifions, mais il faut entendre ce qu'ils veulent dire. Et à ce propos ie veux ici reciter quelques sentences des Anciens, afin qu'on voye et entende leur intention.

S. Augustin *contra Faustum lib. 20. cap. 18.* dit: Les Hebrieux en offrant les bestes à Dieu, celebroyent (comme la chose est digne) en plusieurs et diuerses façons la prophetie de l'hostie aduenir ¹⁾, que Christ a esté offert. Et maintenant les Chrestiens en la sacree oblation et participation du corps et du sang de Iesus Christ,

p. 217 ce-//lebrent la memoire du sacrifice desia fait.

Le mesme Augustin, au liure de la foy, à Pierre Diacre, chap. 18. dit, En ces sacrifices charnels, il y auoit figure de la chair de Christ, laquelle il deuoit offrir pour nos pechez, luy qui estoit sans peché, et de son sang, lequel il deuoit offrir pour la remission de

1) L'hostie aduenir, *d. i.* de toekomstige hostie.

nos pechez. En ce sacrifice-cy il y a *action de graces* et *commemoration* de la chair de Christ, laquelle il a offert pour nous: et du sang, lequel le mesme Dieu a espandu pour nous. Il dit qu'és sacrifices de la Loy, il y auoit figure du sacrifice de Christ: et qu'en la Cene, il y a *action de graces* et *commemoration* de ce que Christ a fait en son sacrifice. Mais il ne dit pas qu'il y a sacrifice du corps et sang du Seigneur, lequel nous sacrifions pour les pechez, ains seulement il y a, dit-il, *commemoration*. Chacun fait bien que c'est à dire *commemoration*, La chose ne peut estre memoire de soy-mesme, et par ainsi s'ils offrent ce-//la mesme qui a esté offert p. 218 en la croix, ce ne peut estre vne memoire, car la *Commemoration* se fait des choses passees et absentes.

Saint Ambroise sur l'epistre aux Hebr. dit, En Christ a esté vne fois offerte l'hostie puissante pour le salut eternal. Quoy donc? que faisons-nous nous autres? N'offrons-nous pas par chacun iour? ouy, nous offrons: mais c'est en recordation de sa mort.

Notez tousiours que les Anciens entendent par ce mot d'Offrir: C'est vne recordation et *commemoration* du sacrifice que Christ a fait en la croix: laquelle souuenance et recordation qui se fait spirituellement, est presentee et offerte à Dieu par foy.

Saint Augustin au dixieme liure de la cité de Dieu chapitre 5. Le sacrifice visible c'est le Testament, c'est à dire, le signe sacré du sacrifice inuisible. Il appelle le sacrifice visible, la Cene: et puis s'exposant soy-mesme dit que c'est le signe sacré du sacrifice // inuisible. p. 219

Chrysostome sur les Hebreux en l'homelie 17. dit, N'offrons-nous pas par chacun iour? Nous offrons voirement: mais nous le faisons en recordation de la mort d'iceluy, et ceste hostie est vne et non pas plusieurs: et pource que ceste hostie a esté offerte vne seule fois, elle a esté offerte au lieu tressainct. Ce sacrifice-cy, est l'exemplaire d'iceluy. Nous offrons tousiours cela mesme, et non pas auiourd'huy vn, et demain vn autre: mais nous offrons tous les iours le mesme, parquoy ce sacrifice est vn: autrement, comment pourroit-il estre offert en plusieurs lieux? Y a-il plusieurs Christs? non: mais par tout est vn mesme Christ, estant icy pleinement, et là pareillement: car comme celuy qui est offert par tout, est vn corps, et n'a pas plusieurs corps: ainsi il n'y a aussi qu'un sacrifice. Nostre sacrificateur donc est celuy qui nous a offert hostie nette: Nous offrons ceste la mesme qui a // esté offerte p. 220 alors, et ne peut estre consee. Ce donc que nous faisons, nous le faisons en *commemoration* de ce qu'il a fait: car il a dit, Faites cecy en memoire de moy. Nous ne faisons pas vn autre sacrifice, comme le sacrificateur: mais nous faisons tousiours le

mesme, ou pour mieux dire, *Nous faisons la recordation du sacrifice.*

Vous voyez qu'apres que Chrysostome a dit et repeté par plusieurs fois ces paroles: Nous offrons tousiours le mesme sacrifice, finalement il adioste par forme d'exposition, que c'est la memoire et recordation du sacrifice qu'il a fait. Puis donc que ce n'est pas le mesme, mais c'est seulement la memoire du mesme: il sensuit par cela, que c'est chose fausse de dire qu'en la Messe on offre le propre corps et le propre sang de Christ.

p. 221 Theodoretus sur le 8. chapitre aux Hebrieux, dit, Si donc la sacrificature qui estoit selon la Loy a prins fin, et que le Sacrificateur qui est selon l'or-//dre de Melchi-sedech a offert son sacrifice, et a fait que les autres sacrifices ne sont necessaires: pourquoy donc font les prestres du nouveau Testament la liturgie mystique, ou le sacrifice? Mais cela est clair à ceux qui sont instruits és choses Diuines, que nous n'offrons pas vn autre sacrifice: ains que nous faisons la memoire salutaire de ce seul sacrifice qu'il a fait. Car le Seigneur nous a commandé luy-mesme cela, disant, Faites cecy en memoire de moy: à fin que par la contemplation des figures, nous ayons recordation des souffrances qu'il a enduré pour nous, et que nous conseruions la beneuolence de nostre bien-faicteur, en attendant la reception des biens futurs.

p. 222 ¹⁾ Theophylacte sur le 10 chap. aux Hebrieux dit, Nous auons vne oblation et non pas plusieurs, attendu que Christ n'a esté offert qu'une fois, cependant nous offrons tousiours le mesme: mais, pour mieux dire, nous faisons la me-//moire de son sacrifice, comme si en ce temps il estoit sacrifié: parquoy il appert que nostre sacrifice est vn, mais qu'il y a plusieurs sacrifices lesquels aussi s'offroyent souuentefois, à fin qu'ils profitassent beaucoup et à plusieurs: mais le nostre est vnique et vne fois offert.

Au decret du Pape, *de Consecratione dist. 2. cap. Semel* ²⁾, il est escrit. Christ à ³⁾ esté offert vne fois en soy-mesme, et toutesfois il est tous les iours offert au sacrement. La glose dit là dessus: Il est immolé, c'est à dire, on represente l'immolation d'iceluy: et fait-on la memoire de la passion de Christ. Ce n'est donc sinon vne memoire et representation, et non pas les mesmes choses.

Pareillement aussi vn autre Pape ⁴⁾ nommé Paschasius en la mesme distinction dit, Pource que tous les iours nous tresbuchons,

1) Er staat foutief: 186.

2) Bedoeld is: c. 52. D. 2. de consecratione, bij Friedberg, col. 1333.

3) Lees: a (zonder accent grave).

4) De Bres vergist zich. De bedoelde uitspraak is van Paschasius Radbertus, c. 71. D. 2. de consecratione, bij Friedberg, col. 1341.

Christ est tous les iours immolé mystiquement pour nous: et la passion de Christ est baillee en mystere. La glose dit là dessus, L'im-//molation de Christ faite pour nous, est representation du p. 223 corps et du sang d'iceluy.

Prosper en ses sentences dit, L'immolation de la chair de Christ, laquelle se fait par les mains du prestre, est dite la mort, la passion et le crucifement de Christ (*Non rei veritate, sed signifiante mysterio,*) c'est à dire, non pas à la verité, mais par signification de mystere. Je ne say comment on pourroit parler plus ouuertement.

Chrysostome sur le 8. de S. Matth. homelie 26. dit ainsi, Ces mysteres reuerens et salutaires que nous celebrons en toute la congregation de l'Eglise, sont appelez Eucharistie, c'est à dire action de graces. Car ce sont la memoire de plusieurs benefices: et monstrent le mesme chef de la diuine charité enuers nous, et nous font tousiours rendre graces à Dieu.

Irenee au 4. liure contre les heresies, chap. 32. 33. et 34. dit, Il a voulu que nous offrions souuent le don à l'-//autel, et sans p. 224 intermission. L'autel donc est au ciel, car là nos prieres et oblations sont adressees: et au temple, comme dit saint Iean en son Apocalypse, Et le temple de Dieu fut ouuert et le tabernacle, car voicy le tabernacle de Dieu auquel i' habiteray avec les hommes. Lombardus *Sententiarum* 4. dist. 13. dit, Ce qui est offert et consacré par le prestre, est appelé sacrifice et oblation, car c'est la memoire et representation du vray sacrifice et de la sainte immolation faite sur l'autel de la croix: et Christ est vnefois mort en la croix, et là il a esté immolé en soy-mesme: mais tous les iours il est offert en Sacrement. Car au Sacrement il se fait la recordation de celui qui a esté fait vne fois. La Glose ordinaire sur l'epistre aux Hebreux dit, En l'autel il ne se fait pas de reiteration de sacrifice: mais il se fait iournellement la commemoration de ce sacrifice vnique vne fois offert en la croix, selon les paroles de Christ, *Faites cecy en memoire de // moy.* Cela donc demeure resolu que p. 225 les Anciens ont appelé la Cene, sacrifice, non pas (comme il appert manifestement par leurs escrits) qu'on y offre Christ, ainsi que disent ceux de l'eglise Romaine: mais c'est d'autant qu'on fait la memoire du grand sacrifice que Christ a vne fois fait en la croix pour nous. Il ne faut pas icy brouiller comme ils ont de coustume. Et à fin que i' vse des propres mots, lesquels l'euesque d'Arras en la page 21. de son liure a escrit contre le prisonnier de Douay (duquel i'ay parlé cy dessus) il dit, Afin que ceste offrande que Christ a fait de soy-mesme soit tousiours valable, nous en faisons la commemoration, presentans à Dieu la mesme hostie que Christ

a offert, et sacrifié, non point de la mesme sorte qu'il a fait ny en mesme qualité, mais comme ministres et prestres du nouveau Testament. Par lesquelles paroles il dit ouuertement qu'il presente à Dieu la mesme hostie que Christ a offert et sa-//crifié. ¶ Ie ne say donc quelle difference il y aura entre le sacrifice Leuitique, et celui de Christ. Si le sacrifice de Christ est parfait (comme il est à la verité) qu'est-il besoin de le faire tant de fois? Les sacrifices anciens sont dits imparfaits par l'Apostre, A cause, dit-il, que le sacrificateur assiste tous les iours, offrant souuentefois les mesmes sacrifices, lesquels ne peuuent oster les pechez. Par ces paroles l'Apostre enseigne que les sacrificateurs offroyent tousiours les mesmes sacrifices: et cependant à cause qu'il les falloit sacrifier tant de fois, il prouue par cela qu'ils ne pouoyent oster les pechez, et qu'ils estoyent imparfaits, à cause de ceste reiteration.

Pourquoy
l'Apostre a
appelé impar-
faits les sacri-
fices anciens.

Si on offre aussi tous les iours la mesme hostie qui a esté offerte en la croix, il s'ensuit, selon l'argument de l'Apostre, que ce sera vn sacrifice imparfait. Et par ainsi s'ils offrent tous les iours Iesus Christ, au sacrifice de leur Messe, il s'ensuiura que ce sera d'vne façon imparfaite. ¶ Si c'est vn sacrifice parfait, qu'est-il besoin d'vn milliers de tels sacrifices pour vn mesme homme? Certes s'ils faisoient vn sacrifice real, entier et parfait, il ne seroit ia besoin d'en auoir par centaines et par milliers.

Il y a quelque Ancien qui dit sur l'epistre aux Hebreux, parlant de ceste reiteration, Les choses corruptibles sont multipliees, mais les incorruptibles ne sont pas multipliees: Le sacrifice de Christ est incorruptible: ergo il n'est et ne peut estre multiplié. Et quand le Seigneur parloit par le prophete Zacharie, disant du Messias, l'osteray, dit-il, l'iniquité de ceste terre en vn iour: par cela on voit qu'il n'y faut point retourner. Et l'Apostre au 10. des Hebreux dit que Christ est venu pour faire la volonté de Dieu, par laquelle volonté nous sommes sanctifiez par l'oblation vne fois faite du corps de Christ: vne fois faite, dit-il, elle nous sanctifie.

Item tout sacrificateur // (dit l'Apostre) assistoit chacun iour, administrant et offrant souuentefois les mesmes sacrifices, lesquels ne pouoyent iamais oster les pechez: mais cestuy-cy, à sauoir Christ, ayant offert vn seul sacrifice pour les pechez, est assis eternellement à la dextre de Dieu.

Puis apres alleguant la nouvelle alliance, à sauoir que Dieu n'auroit plus souuenance de nos pechez et iniquitez, il dit, Là où il y a remission des pechez et iniquitez il n'y a plus d'oblation pour iceux. L'Apostre veut dire, Puis que nous auons maintenant la iouissance des choses promises au nouveau Testament, à sauoir la

Zacharie 3

p. 228

Hebr. 10

p. 227

remission des pechez par le sacrifice de Christ, il ne reste plus d'oblation et sacrifice pour les abolir.

Et à fin qu'on ne die point que c'est cestuy-la mesme que Christ a offert que nous offrons, l'Apostre aux Heb. 9. chapitre dit au contraire, Que Iesus n'est pas entré aux sanctuaires fait des // mains figures des vraies ¹⁾, mais au ciel mesme, à fin que *p. 229* maintenant il apparaisse pour nous deuant la face de Dieu. Pour quoy faire? n'est-ce pas à ce que son sacrifice soit tousiours de valeur. Puis à fin qu'on ne pense que cela soit fait par reiteration de son sacrifice, il dit: Non point qu'il s'offre souuentesfois soy-mesme. Ce donc que Christ nous profite, c'est par ce qu'il se presente deuant la face de Dieu, non pas que cela soit par sacrifice de soy-mesme: autrement, dit-il, il luy eust falu souuentesfois souffrir depuis le commencement du monde. Derechef l'Apostre au mesme chapitre 9. Maintenant en la consommation des siecles, Christ est apparu vne fois par son sacrifice pour la destruction des pechez. Il ne dit pas par les sacrifices qui seroyent faits de son corps, mais par son sacrifice, parlant d'un seul: et par ce seul et vnique sacrifice il a destruit le peché. Si le peché est destruit par le sacrifice que Christ a vne fois // fait, qu'est-il besoin de le *p. 230* sacrifier tous les iours? Sacrifier vaut autant à dire que tuer. Si les prestres sacrifient Iesus Christ en leurs Messes, il faut donc dire qu'ils le tuent: ou autrement il faut qu'ils confessent que c'est improprement qu'ils appellent leur Messe sacrifice. Or qu'ils l'appellent proprement ou improprement leur Messe comme ils voudront, tant y a que l'Apostre demonstre en la fin de ce chapitre 9. de l'epistre aux Hebr. Que le peché est tellement aboli par ce seul sacrifice vne fois fait du corps du Seigneur, qu'il est d'efficace ²⁾ iusques à la fin du monde: et que lors il apparoitra sans peché à tous ceux qui l'attendent à salut. C'est à dire, quand Christ viendra ceux qui l'attendent seront trouuez sans peché: d'autant que leurs pechez sont destruits et abolis par le seul sacrifice d'iceluy. A quoy donc sert le sacrifice de la Messe? Certes il est non seulement inutile au salut, mais grandement, voire totalement // repugnant au sacrifice de Iesus Christ. *p. 231*

Escoutez encore ce que dit le mesme Apostre, Christ ayant offert vn sacrifice pour les pechez, est assis eternellement à la dextre de Dieu, attendant ce qui reste, iusques à ce que ses ennemis soyent mis sous ses pieds. Car par vne oblation il a parfait à

1) Hebr. IX: 24.

2) „Efficace” is hier zelfstandig naamwoord en beteekent hetzelfde als „efficacité”.

perpetuité, ou eternellement les sanctifiez ¹⁾. Il n'est donc besoin de repeter et renouueler le mesme. Il ne dit pas qu'il parfait par chacun iour les fideles par l'oblation du corps et du sang du Seigneur : mais il vse du temps passé, disant, Il a parfait: à fin qu'on ne cerche pas de reiteration de sacrifice. Or en la sentence de l'Apostre il y a singulierement trois mots entre les autres qui doiuent bien estre poisez. Le premier est, *Vn sacrifice*: le second *Parfaire*: et l'autre, à *Perpetuité*, ou eternellement ²⁾ Si le sacrifice de Christ vne fois fait, nous a pleinement parfaits ³⁾, voire pour tousiours et eternellement, que faut-il plus sinon qu'on soit à repos et con-//tent, attendant la venue du Seigneur, lequel viendra et trouuera les fideles purgez et sans peché par la vertu de ce seul sacrifice? Et c'est la cause pourquoy l'Apostre dit que Christ ayant fait ce seul sacrifice, est assis à la dextre de Dieu.

Ceste assiete ⁴⁾ demonstre qu'il a parfaitement ouuré en ce sacrifice, et qu'il n'y faut plus retourner, et qu'il n'attend plus rien sinon que tous ses ennemis soyent mis sous ses pieds. Il ne dit pas qu'il attend iusques à ce qu'on ait entierement aboly et effacé les pechez des hommes, par le sacrifice de la Messe.

Hebr. 10 Iamais, dit l'Apostre, par ces mesmes sacrifices qu'offroyent tous les ans les Sacrificateurs sans cesser, ils n'ont peu faire parfaits ceux qui en approchoyent: autrement ils eussent cessé d'estre offerts, pource que les sacrifiens (et ceux pour lesquels ils estoyent faits et presentez) estans nettoyez vne fois n'auoyent plus aucun
 p. 233 remors de // pechez. Ie dy aussi suyuant le saint Esprit qui a parlé par l'Apostre, que si par le sacrifice de la Messe on auoit remission des pechez, il suffiroit qu'il fust fait vne fois: mais puis qu'ils le repetent tous les iours, ceste repetition monstre l'insuffisance: car les consciences ne laissent de sentir le remors, et ne sont pas en repos. Et voila pourquoy il faut tant de fois faire et refaire ce sacrifice de la Messe. Et pource qu'ils le font et refont, il appert, selon l'Apostre, qu'un tel sacrifice (i' vse du langage Romaniste) n'oste point les pechez. Et c'est aussi la cause pourquoy avec ce sacrifice de la Messe on y adioust pour la remission des pechez, vn peu d'eau benite, vne Confession auriculaire, et mille semblables choses. Et finalement ne pour tant de sacrifices de Messes, ne de Confessions, on ne peut estre à repos. Car encore que iamais on n'eust fait autre chose qu'ouir Messe, et se confesser
 p. 234 tous les iours, si est-ce neantmoins qu'à la fin quand // il faut desloger de ce pays pour aller en vn autre: nous voyons que

1) Hebr. X: 14.

2) Men zou hier eene punt verwacht hebben.

3) Lees: nous a pleinement faits parfaits (of: nous a pleinement parfait).

4) Ceste assiete, *d. i.* dit zitten, deze toestand.

toutes les Messes, eau benite, confessions, confrairies, pelerinages, et autres infinies inuentions des hommes, inuentees et receuës contre la parole de Dieu, n'ont point eu telle efficace et vertu, qu'encore apres tout cela, il faut puis apres (selon la nouuelle doctrine Romanisque et Papale) pour aller au Royaume celeste, passer par vn lieu bien chaut, nommé Le feu de Purgatoire, afin d'estre là plus rudement purgé, qu'on n'a esté par la Messe, combien qu'on soit autant purgé par l'vn que par l'autre: car tels propos sont fables inuentees, par faute qu'on ne s'est arresté à ce que dit et enseigne la parole de Dieu. Et voila pourquoi ie di que tout cela (c'est à dire tant de Messes chantees, Confessions, eau benite, etc.) monstre bien que la Messe n'oste point les pechez: et par consequent qu'icelle n'est point vn sacrifice parfait: autrement s'il e-//stoit parfait, il cesseroit d'estre offert, apres auoir esté p. 235 offert vne fois.

Item au chapitre neuvieme de l'Epistre aux Hebrieux, Christ (dit l'Apostre) estant Sacrificateur des biens à venir, est venu comparoistre par vn plus grand et plus parfait Tabernacle, non point fait de la main (c'est à dire de ceste edification) et non point par le sang des boucs ou des veaux, mais par son propre sang est entré vne fois és lieux sainets, ayant obtenu vne redemption eternelle. Car si le sang des boucs sanctifie les souillez quant à la pureté de la chair, combien plus le sang de Christ, qui par l'Esprit eternel s'est offert à Dieu soy-mesme sans nulle tache, nettoiera-il vostre conscience des œures mortes de peché pour seruir au Dieu viuant? Et au 8. de ladite Epistre, traittant de quelle nature est la sacrificature de Christ, de laquelle les prestres de l'eglise Romaine se glorifient d'estre sacrificateurs, dit que la sacrificature de Christ est vne chose // celeste, et que le tabernacle qui estoit en p. 236 1) la Loy, auoit esté fait sur le vray tabernacle qui fut monstré à Moyse en la montagne: et monstre que Christ est entré en ce tabernacle celeste, pour là faire office de souuerain Sacrificateur. Or puis que la sacrificature de Christ est vne chose du tout celeste, et les prestres de l'eglise Romaine se disent estre de ceste sacrificature, il faudroit qu'ils ne fussent pas sur la terre, pour estre sacrificateurs selon cest ordre, comme dit l'Apostre. Puis apres il dit au septieme chapitre de ceste-dite Epistre, Que plusieurs ont esté faits sacrificateurs, pource que par la mort ils estoyent empeschez de demeurer, mais cestuy-cy (assauoir Christ) pource qu'il demeure eternellement, il a *eternel office de Sacrificature*. Parquoy aussi il peut sauuer à perpetuité ceux qui s'approchent de Dieu

1) Er staat foutief: 336.

Leuit. 19
Christ s'est
offert vne fois
pour nos
pechez.

p. 237 ¹⁾ par luy, viuant tousiours pour interceder pour nous: car il estoit conuenable que nous eussions vn tel Sacrificateur, saint, inno-//cent, sans macule, separé des autres pecheurs et plus haut esleué que tous les cieux: lequel n'a point necessité (comme les souuerains sacrificateurs) d'offrir tous les iours sacrifices: premierement, pour ses pechez, puis apres pour ceux du peuple: car il a fait cecy pour vne fois, s'estant offert soy-mesme.

Puis au dixieme chapitre de ceste Epistre aux Hebrieux, voulant retirer les hommes du mal, il dit, que s'ils pechent volontairement, apres auoir receu la cognoissance de verité, il ne nous est plus laissé de sacrifice pour les pechez. Il ne dit pas, Excepté le sacrifice de la Messe: mais nous n'auons plus de sacrifices (sinon sacrifices d'action de graces) d'autant que Christ par son sacrifice a aboli tous autres sacrifices.

Et mesme nous voyons que les Iuifs et les Gentils auoyent force sacrifices deuant la venue de Christ: mais quand la verité de tous p. 238 ces sacrifices a esté // offerte, toutes les nations de la terre ont quitté leurs sacrifices, encore qu'ils fussent la principale partie de leur seruice diuin. Voire ils les ont quittez sans y penser, c'est à dire sans auoir esgard à la venue de Iesus Christ. Cela donc s'est fait par la seule prouidence de Dieu, de sorte qu'à present il n'y a pas de sacrifice sinon en l'eglise Romaine.

Ils parlent beaucoup du sacrifice qu'ils appellent *cruentum et incruentum*, c'est à dire sanglant et sans sang. Ils disent que le sacrifice sanglant a esté fait vne seule fois en la croix: mais qu'en la Messe il s'y fait vn sacrifice sans sang. Je confesse bien que quelques Anciens ont dit qu'au Sacrement vne hostie sans sang y estoit offerte: mais cela ne conuient pas fort bien que le vray sang corporel soit contenu en ceste hostie. Ils repliquent (mais mal à propos) que ceste hostie est dite estre sans sang, d'autant que Iesus p. 239 Christ n'y est pas occis, et que son sang n'y est // espandu. Mais encore cela ne les peut aider, d'autant qu'ils offrent (comme ils disent) le propre corps et le propre sang de Christ. Quand donc les Anciens ont parlé d'une *hostie sans sang*, ils ont voulu donner à entendre et reduire en memoire la vraye hostie, et la reception spirituelle d'icelle qui est faite par foy. En apres, puis qu'ils disent qu'en leur Messe n'y a point d'effusion de sang, selon l'Apostre il n'y peut aussi auoir remission des pechez. Car aux Heb. 9. Sans effusion de sang, dit-il, il ne se fait point de remission: il n'y a point d'effusion de sang en la Messe, ergo il n'y a pas remission des pechez. Et cela est vray, comme aussi ie l'ay ia démontré cy

1) Er staat foutief: 337.

dessus. Il conclu donc avec le saint Esprit, qui a parlé par la bouche de l'Apostre, que nous sommes sanctifiés par l'oblation vne fois faite du corps de Christ, de laquelle oblation les fideles celebrent la memoire toutesfois qu'ils celebrent la sainte Cene de nostre Seigneur // selon son ordonnance: suyuant ce qu'il commande, Faites cecy en memoire de moy. Hebr. 10 p. 240 ¹⁾

Oyons maintenant sur cela les tesmoignages des anciens Docteurs. Chrysostome sur les Hebreux chapitre septieme, homelie 13. dit: Quand tu ois parler d'iceluy Sacrificateur, n'estime pas qu'il face tousiours office de sacrificateur, il a vne fois fait cest office seulement, et à present il est assis: afin que tu n'estimes qu'il soit debout en haut, estant seruiteur, parquoy on peut voir que la chose a esté faite par dispensation: car comme il a esté fait seruiteur, ainsi a-il esté fait Sacrificateur et Ministre. Mais comme estant fait seruiteur, il n'est demeuré seruiteur: ainsi estant fait Ministre, il n'est pas demeuré ministre: car ce n'est pas le propre du Ministre d'estre assis, mais de se tenir debout. Par cela donc il demonstre la grandeur du sacrifice, signifiant qu'il suffit, combien qu'il ne soit qu'un, et qu'il n'a esté offert qu'une fois, cepend-//dant est de telle valeur, qu'il surmonte entierement tous les autres. p. 241

Au mesme lieu, Il n'y a point, dit Chrysostome d'autre Sacrifice, vn seul nous a purgé: apres iceluy est le feu et la gehenne. Et comme reuirant tout ²⁾, haut et bas, il dit: Vn Sacrificateur, vn sacrifice: à fin que nul ne s'addonne a pechez sans crainte, estimant qu'il y ait plusieurs sacrifices. Si la messe estoit vn sacrifice pour les pechez, cela repugneroit au dire de ce saint personnage. Et mesme on voit que les hommes ne peuuent estre retirez de mal faire, se fians sur le sacrifice de la Messe ³⁾. Le sacrifice de Christ retire de peché, non la Messe.

Damasus Pape en l'histoire tripartite, liure 9. Car Christ, dit-il, Le fils de Dieu nostre Seigneur a donné par sa propre passion, plein salut au genre humain: de sorte qu'il a deliuré de tous pechez l'homme qui estoit entierement detenu. Plein salut par la mort de Christ.

Leon Pape au sermon 7. dit, L'effusion du sang Iuste pour les iniustes, a // esté tant puissant pour priuilege, tant riche pour pris ⁴⁾, que si tous les captifs croyoyent en leur redemption, ils ne seroyent detenus par aucuns liens tyranniques. p. 242 L'excellente et valeur du sang de Christ.

Theophylacte sur l'epistre aux Hebreux chap. 10. dit, Nous auons vne oblation et non pas plusieurs, laquelle est Christ immolé vne fois.

1) Er staat foutief: 340.

2) Reuirant tout, *d. i.* eene geheel andere wending nemende.

3) Guido de Bres heeft bij dit laatste het oog op de tijdgenooten.

4) Hetzelfde als het hedendaagsche „prix”. De bedoeling is: de betaalde losprijs is zó groot, dat geen zondaar zich buitengesloten behoeft te achten.

Saint Bernard sur les Cantiques, dit, Ta passion Seigneur Iesus est le refuge supreme, le singulier remede, c'est la sapience de celui qui default ¹⁾, c'est la iustice de celui qui n'a suffisance, c'est la sainteté de celui qui tresbusche, en ses demerites icelle le secourt. quand ma vertu defaudra, ie ne seray pas troublé, ie ne me defie point: ie say que ie feray: ie prendray le calice salutaire, et inuoyeray le nom du Seigneur.

Haymo sur les Hebrieux, chap. 7. L'Apostre demonstre la grandeur du sacrifice de Christ, lequel estant offert vne fois a esté vn, p. 243 et a esté vne seule // fois offert, et suffit eternellement pour oster tous les pechez des croyans.

Or combien que ces tesmoignages soyent tant clairs que rien plus, neantmoins les prestres tonsurez n'ont pas de honte de dire ouuertement qu'en la Messe se fait vn sacrifice parfait, entier et accompli pour les viuans et pour les trespassez: voire pour les deliurer de peine et de coulpe, et que le sacrifice que Christ a fait en la croix, n'a esté sinon pour le peché originel, et pour oster la coulpe, mais non pas la peine. *O blasphemiam intolerandam.*

Et à fin que tels blasphemateurs abominables, indignes que la terre les porte, et que le soleil luise sur eux, ne pensent que nous ayons inuenté de nous-mesmes ceey: ie mets en auant Thomas d'Aquin ²⁾, souuerain docteur des Iacopins, lequel en vn liure intitulé, *De venerabili Sacramento altaris*, dit ainsi: La cause de l'institution du Sacrement de l'autel, est iceluy sacrifice de l'autel, p. 244 contre quelque delict de // nos rapines quotidiennes, à fin que comme le corps du Seigneur a esté vne fois offert en la croix pour la dette originelle: ainsi il soit offert continuellement en l'autel pour les pechez que nous commettons iournellement, et l'Eglise en cela a son present pour appaiser Dieu ³⁾ enuers elle, precieux et acceptable par dessus tous les sacrifices de la Loy. Voila ce qu'a escrit ce venerable docteur Angelique (ainsi le nomment ses disciples) T. d'Aquin.

Considerons ie vous prie combien ceste doctrine est meschante et pestifere à l'eglise Chrestienne. C'est chose bien seure qu'il n'y a homme de si petit iugement qui ne le voye tresbien: car telle doctrine repugne du tout aux tesmoignages de l'Escripture saincte, que ie produy icy.

En premier lieu, oyons le prophe- ⁴⁾ Esaie, lequel par le saint

1) „Qui default” (van defaillir) beteekent: die te kort schiet.

2) Thomas Aquinas, *De venerabili Sacramento altaris*, c. 1, in zijne *Opuscula omnia*, Venet. 1587, in fol., p. 567, col. 1, b.

3) „Et habeat in hoc ecclesia munus ad placandum sibi Deum”.

4) Lees: prophete.

Voix de blas-
pheme

Thomas d'A-
quin.

Esaie 53

Esprit preuoyant la mort et passion que pour nos pechez deuoit endurer nostre Seigneur Iesus Christ, long temps deuant // icelle *p. 245* mort et passion, a dit ainsi: Il a porté nos langueurs, et a enduré nos douleurs: et nous auons veu qu'il auoit la face comme la face d'un l'adre ¹⁾, frappé de Dieu et humilié: iceluy a esté frappé pour nos iniquitez, il a esté desbrisé pour nos forfaits, la correction de nostre paix est sur luy: et par sa playe nous auons guerison. Nous auons tous erré comme brebis, et vn chacun de nous a decliné en sa propre voye, et le Seigneur a mis sur luy l'iniquité de nous tous. Puis vn peu apres le Prophete dit, Et mon iuste seruiteur en rendra plusieurs iustes par sa science: et iceluy portera leurs iniquitez.

Michee 7

Le prophete Michee en dit autant, Il mettra bas nos iniquitez, et iettera tous nos pechez au profond de la mer.

Pseau. 103

Au liure des Pseaumes le Prophete et roy Dauid dit, Mon ame, beni le Seigneur, et n'oublie point tous ses benefices: lequel te pardonne toutes tes iniquitez, lequel guerit toutes tes // infirmités, *p. 246* ¹⁾ lequel guarentit ta vie de la fosse, lequel te couronne de benignité et de compassion. Il dit, Tous tes pechez, toutes tes iniquitez. Et en Esaie, Ezechias roy vrayement fidele, dit, Tu as ietté derriere *Esaie 38* ton dos tous mes pechez.

Christ seul (tesmoin saint Iean baptiste) est le seul Agneau de *Iean 1* Dieu, qui oste les pechez du monde. Qui oste (dit saint Iean) non pas qui a osté, comme si seulement il auoit ce fait pour les pechez passez. Il ne dit pas aussi qui osterá, comme à l'aduenir: mais Qui oste, comme au temps present, de sorte que si vous lisez tous les iours ceste sentence de S. Iean, vous orrez ³⁾ qu'il vous dira qu'il oste tous les iours vos pechez. Par le nom de peché, il n'entend pas vn peché seul, mais tous les pechez: et par le monde il entend tous hommes qui le reçoient par foy en vraye repentance: *Iean 2* comme saint Iean testifie en sa premiere epistre, disant, Mes petis enfans ie vous escri ces cho-//ses, à fin que ne pechiez point: toutes- *p. 247* fois si aucun de vous a peché, nous auons vn Aduocat enuers le *Christ seul* Pere, à sauoir Iesus Christ le iuste: iceluy est la propitiation pour *Aduocat.* nos pechez, et non seulement pour les nostres, mais aussi pour ceux de tout le monde. Il ne dit pas, si aucun a peché, nous auons le sacrifice de la Messe pour effacer les pechez: mais il nous renuoye à Christ mediateur entre Dieu et les hommes.

Puis saint Paul dit en l'epistre aux Colossiens, Christ est le *Colos. 1*

1) Lees: ladre, *d. i.* melaatsch.

2) Er staat foutief: 244.

3) Vous orrez, *d. i.* gij zult hooren.

Tite 2

1. Iean 1

seul Fils de Dieu bien aimé, par lequel nous auons redemption par le sang d'iceluy, c'est à sauoir remission des pechez. Escriuant aussi à Tite, dit que Iesus Christ s'est donné soy-mesme pour nous, à fin qu'il nous rachetast de toute iniquité. Et en la premiere de saint Iean, Le sang de son Fils Iesus Christ nous nettoye de tout peché.

p. 248 Le sang de Christ a esté espandu au sacrifice de la croix : et les prestres disent qu'ils ne respandent pas le sang // de Christ au sacrifice de la Messe, il s'ensuit donc que les pechez ne sont point nettoyez en la Messe : et par consequent que le dire de Thomas d'Aquin est faux, quand il dit que Christ est mort pour le peché originel, et qu'au sacrifice de la Messe il y a remission de tous autres pechez.

Iean 3

Theophylacte sur saint Iean chapitre premier, Christ est dit l'Agneau de Dieu, soit que Dieu ait receu la mort de Iesus Christ pour nostre salut, soit qu'il l'ait liuré pour nous à la mort : comme nous soulons ¹⁾ dire, Ce sacrifice est de luy, c'est à dire, il a offert ce sacrifice. Ainsi donc nostre Seigneur Iesus Christ est dit l'Agneau de Dieu, pource que Dieu le pere par sa charité enuers nous, l'a donné à la mort, etc.

Et vn peu apres il dit, Les agneaux qui estoyent immolez en la Loy ancienne, n'abolissoyent aucunement le peché, mais cestuy-cy oste et abolit du milieu tout le peché du monde. //

p. 249
Vn erreur at-
tire vn autre
erreur.

Il y a encor vn autre erreur, que les prestres mettent en auant, assauoir que le sacrifice de leur Messe est profitable, non seulement à ceux qui sont presens, mais aussi aux absens : et principalement à ceux qui donnent l'argent, lesquels sont autant bien sanctifiez comme s'ils auoyent eux-mesmes receu le Sacrement de la Cene, le prestre le receuant pour eux.

Or contre vn tel erreur toute l'Ecriture bataille ²⁾. Le Prophete Abacuc chapitre second (et apres luy l'Apostre saint Paul au ³⁾ Romains 1. chap.) dit, Le iuste viura de sa foy, et non pas de la foy d'autrui. Et en la seconde Epistre aux Corinthiens cinquieme chapitre, il est escrit qu'il nous faut tous comparoistre deuant le siege iudicial de Christ, afin qu'vn chacun reporte les choses faites par son corps, selon qu'il a fait, soit bien, soit mal. Il n'est donc pas là question de ce que les autres auront fait pour nous, mais de ce que nous aurons fait, soit bien, soit mal. //

p. 250 En l'Epistre aux Romains chap. 14. Vn chacun de nous rendra conte à Dieu de soy-mesme. Et aux Galat. 6. Chacun portera son

1) „Nous soulons” wil zeggen : wij plegen.

2) Batailler, d. i. strijden.

3) Lees : aux.

fardeau, chacun recevra salaire selon ses labeurs. Il ne dit pas selon les œuvres du prestre, mais selon ses œuvres. Puis aussi en l'Apocalypse 14. chap. il est escrit, que les fideles se reposent de leurs labeurs, et que leurs œuvres les suyent. Il ne dit pas les œuvres d'autrui: car tout ainsi qu'aucun ne peut estre nourri de ce qu'un autre mange, mais faut que luy-mesme mange: aussi nul ne peut recevoir profit des Sacremens, quand un autre les receuroit pour luy et en son nom. Similitude propre.

Tout ainsi donc que nul ne peut recevoir le Baptisme pour autrui: aussi nul ne peut recevoir la Cene pour un autre. Et cependant voicy messieurs nos Ecclesiastiques qui disent que leur Messe est la Cene de Iesus Christ: combien que Iesus Christ n'ait pas mangé tout seul, ains l'a distribué à tous: mais // ceux-cy p. 251 mangent tous seuls pour les autres. Je demande, Quand un autre auroit disné pour nous, serions-nous pas bien nez? ¹⁾ Et pour donner lustre ²⁾ à leur façon de manger seuls en leur Messe, ils alleguent les determinations de leur eglise Romaine: qu'il faut tenir tout ce qu'elle ordonne. Elle a déterminé (disent-ils) et ordonné, que le prestre mange et boive tout seul en la Messe pour ceux qui sont presens et absens, voire qu'il mange et boive aussi pour ceux qui sont trespassez. Mais combien qu'ils facent grand cas de telles determinations ecclesiastiques: ie ne croy pas qu'ils vousissent faire grand cas si on leur venoit dire, Messieurs les reuerens peres du Concile ont déterminé que vous ne mangerez par an sinon trois fois, mais il y aura quelque prestre qui mangera pour vous, tous les iours: et cela vous profitera autant que si vous mangiez vous-mesmes. Certes ie ne pense pas qu'ils voulussent garder vne telle ordonnance: et cependant il ne seroit question que de viande corruptible. //

Combien est plus chere et pretieuse la viande que Dieu nous p. 252 presente en ce saint Sacrement, pour approuver ceste belle façon de faire, assavoir de recevoir le Sacrement par procureur?

Que cela soit vne chose du tout repugnante à l'institution de la sainte Cene de Iesus Christ, qui est celui qui ne le voye bien? La Messe ressemble aussi bien à la Cene de Iesus Christ, qu'une lanterne à une coignée ³⁾. Je suis certes esbahy, et ne peux assez m'esbahir comment ceux de l'eglise Romaine n'ont honte d'appeler leur Messe, la Cene: ils sauent bien que Iesus Christ n'a pas fait la Cene comme ils chantent leur Messe. Il n'y a aucune convenance entre la Cene, et la Messe.

1) De gewone beteekenis van „bien né” is: van goeden huize, van deftige familie. Hier ironisch (voor: schraal gespijzigd).

2) Glans, luister.

3) Coignée (het hedendaagsche „cognée”), d. i. bijl.

Christ dit, Prenez, mangez: Beuvez tous de ce. Il ne dit pas, Pren, mange, et boy: comme commandant à vn de prendre, manger, et boire. c'est le conuiue ¹⁾ commun du Seigneur, lequel il presente à tous, et non pas à vn seul pour tous. Et à ce propos dit fort bien //

p. 253 l'Apostre en la premiere Epistre aux Corinthiens, chapitre onzieme, Quand vous conuenez ensemble pour manger la Cene du Seigneur, attendez l'un l'autre: car celui qui mange et boit sa Cene en particulier, il mange sa propre Cene, et non pas celle du Seigneur.

En la Messe, le prestre se passe de luy-me ²⁾ procuracion pour recevoir pour tous sont appelez Anciens, ne parlent nullement de recevoir la Cene par procureur, comme fait le prestre en sa Messe, s'establisant procureur pour recevoir pour tous: tant s'en faut que les Docteurs anciens disent ainsi que les prestres, qu'au contraire ils disent qu'un chacun doit recevoir la Cene pour soy-mesme.

Et en premier lieu nous produirons Iustin Martyr en sa seconde Apologie: iceluy est des premiers et des plus anciens apres les Apostres: Apres, dit-il, que celui qui preside a rendu graces, et a beni tout le peuple: ceux qui entre nous sont appelez Diacres, p. 254 donnent à vn chacun de ceux qui sont pre-//sens le pain et le vin et l'eau, lesquels sont consacrez par actions de graces, et les portent à ceux qui sont absens.

Or ainsi que pour le iourdhuy font les prestres en l'eglise Romaine, il est manifeste que le prestre ne donne rien à ceux qui sont presens, mais mange pour tous.

Escoutons puis apres Chrysostome, sur la premiere aux Corinthiens chap. 11. homelie 27. Pource que c'est la Cene Dominicale (dit-il) c'est à dire du Seigneur, elle doit estre commune: car les choses qui sont au Seigneur, elles ne sont pas à ce seruiteur-ci, ou à vn autre: mais sont communes à tous. Car si elle est à ton seruiteur, comme certes elle est, tu ne la dois pas recevoir comme particuliere à toy: ains comme choses du Seigneur les proposer en commun à tous: et cela est vne chose Dominicale. Or maintenant tu ne laisses la chose estre dominicale, quand tu ne la laisses estre commune, mais que *tu la manges à part toy*. Il s'ensuit selon ceste p. 255 ³⁾ sentence, que si // la Messe est la Cene, que ce n'est pas la Cene du Seigneur, puis que le prestre la reçoit tout seul.

Clement et
Anaclet Pa-
pes.

Clement Pape, en l'epistre seconde, Qu'on offre autant d'hosties à l'autel qu'il suffira pour le peuple. Il appelle offrir, presenter: et les hosties, le pain que reçoivent les communians. Anaclet Pape *de consecrat. dist. 1.* ⁴⁾ La consecration estant acheuee que *tous*

1) Conuiue, d. i. maal.

2) Lees: luy-mesme.

3) Er staat foutief: 225.

4) Bedoeld is: c. 59. D. 1. de consecratione, bij Friedberg, col. 1310.

communient: ceux qui ne le voudront faire qu'ils s'abstiennent des bornes, et des limites Ecclesiastiques: car ainsi aussi les Apostres l'ont ordonné, et la sainte eglise Romaine le tient. Or à present l'Eglise Romaine s'est abastardie de ceste ordonnance Apostolique, et le prestre besongne pour tous.

Item aux Canons attribuez aux Apostres: Tous les fideles qui entrent en l'Eglise, et oyent les Escritures, et cependant ne perseuereront en oraison, et ne reçoient la *sainte communion*, comme perturbans l'Eglise, il conuient les prier de la communion. //

Durandus au *rational des offices diuins*, liure quatrieme dit, En p. 256 l'Eglise primitiue tous ceux qui estoient presens és celebrations des Messes, souloyent ¹⁾ communier par chacun iour, pource que les Apostres auoyent tous beu au calice, le Seigneur disant, *Beuvez tous de ce*. Car ils offroyent vn grand pain suffisant pour tous: ce qu'encore auioirdhuy on dit que les Grecs obseruent. Il appelle les Messes de la primitiue Eglise, L'administration de la Cene, du nom vstité en son temps. On voit aussi que lors on n'vsoit pas de petites oubliettes rondes, et qu'aussi le prestre ne pouuoit pas manger ce grand pain qui estoit offert, c'est à dire présenté pour estre distribué à tous. Le Mesme Durand au mesme liure dit, Par cy deuant tous les fideles communioient par chacun iour avec le prestre au corps et sang de Christ: mais auioirdhuy le prestre mange toutes les parties de l'hostie: cependant en aucunes eglises le prestre n'en mange // que l'vne des parties: et l'autre de l'Eucharistie, estant diuisee en deux, est mise en la platine ²⁾ et receue des ministres, à sauoir diacres et sousdiacres. p. 257

Nous sauons aussi que les Anciens ont appelé la Cene du Seigneur *Synaxin*, qui est vn mot Grec, lequel signifie *communion de plusieurs*. Mais c'est bien le plus beau et le plus plaisant, qu'ils n'ont point de honte d'appeler du nom de la sainte Cene leurs Messes priuees et particulieres, ou bien Messes basses et seches, comme ils les appellent. Voila, vn prestre, qui s'en ira retirer en vn coin, ou en quelque carre du temple, se separant de tous, estant seulement accompagné de quelque petit enfant pour estre respondant de ce qu'il dira et fera: et là monsieur le prestre iouera son personnage à part nonobstant que Christ ait dit, Faites ceey, et non pas, Fay ceey.

Qui est celuy, ie vous prie, qui ne dira que le prestre se ioue avec ce petit garçon? tantost il parle au petit // garçon en langage p. 258

1) „Souloyent” (van souloir) beteekent: pleegden. Vergel. boven, blz. 582, aant. 1.

2) „Platine” beteekent: patena. Zie F. Godefroy, *Dictionnaire de l'ancienne langue française*, Par. 1889, T. VI, p. 269, col. 2.

qu'il n'entend pas, tantost il salue les parois et les marmousets ¹⁾, disant, *Dominus vobiscum*: Le Seigneur soit avec vous. Puis, *Orate pro me fratres et sorores*: Priez pour moy freres et sœurs: et cependant il n'y aura le plus du temps que le prestre et le petit garçon qui luy aide à iouer la farse, laquelle ne se peut iouer qu'à deux personnages pour le moins, sinon d'aventure que le prestre ne fust le prestre Martin, qui chantast et respondist luymesme, ainsi qu'entr'eux ils disent cela en proverbe commun. Or telle façon de faire est vne pure moquerie et toute euidente: moquerie, dy-ie, des ordonnances du Fils de Dieu. Auant le pape Gregoire il n'estoit aucune mention des Messes priuees: encor auiourd'huy les Grecs ne font point de Messes priuees, mais vne Messe publique, et seulement les Dimanches et les iours de festes: et en ceste Messe le prestre et le peuple communient tous ensemble, voire sous les deux especes.

p. 259 Or ceste Messe est bien differente // à celle des Latins: outre ce qu'ils ne croyent pas le pain et le vin estre transsubstantiez, et n'y sacrifient pas le corps de Christ aussi grand et gros, pour les pechez des viuans et des morts comme on fait en ceste nouuelle eglise Romaine. Or ces erreurs, desquels iusques icy i'ay parlé, ont eu de telle façon la vogue, qu'en bien peu de iours ils ont esté receus par tout le monde, non pas seulement des simples gens, mais des plus doctes, et des Roix, et Princes de la terre. Et tout cela c'est ²⁾ fait par la force et resplendeur des delices et richesses de celle, de laquelle parle saint Iean en l'Apocalypse chapitre 18. disant, Que tous les marchans de la terre ont esté enrichis de ses delices et pompes. C'est l'amorse ³⁾ par laquelle elle attire à soy en ses flatteries et mignardises tous les peuples de la terre: elle esblouit les yeux du simple peuple, par force d'or et d'argent, pierres pretieuses, velours, soye, draps d'or et d'argent, linges

p. 260 fins // et magnifiques, son de cloches, et d'orgues, chants de musique, odeurs et parfums, et autres semblables choses desquelles ils vsent en leurs Messes, Matines et Vespres, pour y attirer hommes et femmes, petits et grands: car tout cela se trouue fort beau aux yeux d'iceux, et plasaint à leurs oreilles, encore que Iesus Christ ait dit, Que ce qui est haut et excellent deuant les hommes, est abomination deuant Dieu. Ce n'est pas encore tout, car mesme ceste eglise Romaine, n'a point honte d'appliquer sa Messe comme vn emplastre à toutes maladies et plusieurs autres: et non seulement aux maladies des hommes, mais des bestes aussi. Et outre ce, elle dit qu'elle a vne Messe de la couronne d'espines, vne autre des trois cloux, vne

Luc 17

La Messe emplastre à toutes maladies.

1) „Marmousets” zijn beeldjes.

2) Lees: s'est.

3) Amorse (het hedendaagsche „amorce”), d. i. lokaas.

autre de la lance, des cinq playes, de la croix, voire et du prepuce, etc. Maintenant si selon leur dire on appelle leur Messe la Cene, il faudra aussi appeler telles Messes (dont ie vien de parler) // Cenes, *p. 261* et dira-on, Cene de la couronne d'espines, des trois cloux, et ainsi des autres. Ils diront possible que cela est abus. Mais pourquoy l'endurent-ils? et pourquoy les maintiennent-ils par force et tyrannie? Mais laissons cela, et venons à ce que le prestre se vante d'appliquer la Cene aux morts, quand il dit qu'en sa Messe, et par sa Messe il deliure les pources ames des trespassez du feu trenchant ¹⁾ de Purgatoire. Or cela est semblablement vn erreur tresabominable et repugnant à toute l'Escripture. Car certes la Cene appartient autant au ²⁾ morts que le Baptisme. Qu'on regarde si on veut approuuer que quelcun soit baptisé pour vn trespasé qui ne l'aura pas esté ³⁾. Il y a mesme raison de receuoir la Cene pour les morts. L'Escripture dit par tout, que tous les pechez des hommes sont effacez par le precieux sang de Christ. La Messe du prestre d'autant qu'elle est ordonnance des hommes, ne peut purger ne les viuans ne // les morts. Et les trespassez sont en telle condition, qu'ils n'ont pas necessité de nous: car ou ils sont morts en foy, ou sans foy. Sils sont morts en foy ils sont sauuez, et sont desia passez de la mort à la vie, Iean 5. S'ils sont morts sans foy, ils sont ia condamnez, dit l'Escripture. Et de ceuy l'exemple est en Lazare, et au riche: l'vn est porté au sein d'Abraham en ioye: et l'autre fut porté en enfer pour estre tourmenté. L'exemple aussi en est semblablement aux deux brigans executez pour leurs forfaits. L'vn mourant s'en va droit en paradis ceste iournee-la, et toutesfois si iamais homme auoit desserui d'estre purgé par le Purgatoire Papal (voire s'il en estoit vn) on peut dire que cestuy y deuioit bien passer pour y estre purgé, car il auoit fait beaucoup de maux: ce neantmoins il n'y passe point et n'est point purgé par autre purgatoire que par le sang de l'Agneau immaculé Iesus Christ, qui est le vray et seul Purgatoire, par lequel depuis A-//dam *p. 263* iusques au dernier homme qui sera au monde, sont, ont esté, et seront purgez tous ceux qui entreront au Royaume celeste. ¶ Où est donc la rotisserie du *Purgatoire*, qu'affirme pour son profit l'eglise Romaine? Ou il faut qu'il ne fust pas alors charpenté et basti, ou il faloit (comme i'ay ia dit) que ce poure homme y allast: car de dire qu'il a enduré la mort pour ses pechez, cela n'est rien dit. Il faudroit aussi dire que tous ceux qui meurent par iustice, ne vont point en ce Purgatoire: Mais d'autant qu'il n'y a nulle

Esaie 53
Zachar. 9
Ephes. 1
Colos. 1
Hebr. 1
1. Iean 1
1. Pierre 1
Apocal. 1
p. 262

Iean 3
Marc 16
Luc 16
Luc 23

1) „Trenchant” is hetzelfde als het hedendaagsche „tranchant”.

2) Lees: aux.

3) Nl. niet gedoopt.

raison en tout cela, ie me deporteroie d'en parler d'auantage, si ce n'estoit que la sainte Messe est fondee sur ce Purgatoire Et pource qu'ils disent qu'icelle Messe a telle vertu qu'elle retire de ce Purgatoire ceux qui y sont, et les en deliure, il sera bon d'en dire icy quelque mot: et puis ferons la fin. Voyons quel accord il y a entre les Anciens touchant ce Purgatoire. S. Augustin en son

p. 264 Enchyridion à Laurent, chap. 66. dit qu'au-//cuns croyent que ceux qui n'auront point fait penitence pour effacer leurs pechez, et cependant (estans de l'eglise) sont surprins par la mort, qu'iceux seront sauuez par le feu. Mais il me semble, dit-il, que ceux qui croyent cecy, combien qu'ils soyent catholiques, sont deceus par vne beneuolence humaine: car l'Escripture diuine, si on s'en enquier, respond autre chose. S. Cyprian, et apres luy le Maistre des sentences, dist. 4. chap. 4. qui se commence, *Sunt, Quand toutes les morts, et tous les tourmens que tous les hommes, les Patriarches, les Prophetes, et Apostres, Martyrs et Confesseurs iamais endureroyent, seroyent ensemble, ils ne seroyent point suffisans pour effacer le moindre peché du monde.* Epiphanius liu. 2 heres. 59. *Il n'y a ieusne, n'aumosne, ne penitence, ne iustice, ne bien ne mal, qui profite ou nuise apres la mort.*

S. Augustin en l'epistre 24. à Macedonian dit, *Il n'y a point d'autre lieu pour corriger les mœurs qu'en ceste vie: car apres ceste* p. 265 *vie vn chacun aura ce qu'il aura icy acquis. // Il adioust, En ce siecle, la misericorde de Dieu subuient à ceux qui font penitence: Mais aux siecles à venir, penitence ne profite point: ains nous faudra rendre raison de nostre œuvre. Liberté de penitence nous est seulement donnee en ceste vie: apres la mort il n'y a point de licence de correction: maintenant est le temps de misericorde, apres sera le temps de iugement.*

Saint Cyprian contre Demetrian au premier traitté dit, Quand on sera parti d'icy, il n'y aura plus de lieu de penitence, ne plus d'effect de satisfaction. Icy est la vie perdue ou gaignee: icy est Ezech. 18 conqesté le salut eternel par la veneration de Dieu, et par le fruit de la foy: et tandis qu'on demeure en vie, nulle penitence n'est trop tardive.

Chrysostome au second sermon de Lazare dit, Tout le temps que nous sommes icy, nous auons tresbelle et reluisante esperance: mais quand nous serons decedez et trespassez, nous ne nous pouons plus repentir ne faire penitence, ou lauer et nettoyer les p. 266 pe-//chez commis. Apres il dit, Certes celuy qui en ceste vie presente n'aura laué ses pechez, en l'autre vie ne trouuera aucune consolation.

S. Cyprian au Sermon de la mortalité dit, Tel que Dieu te trouue quand il t'appelle, il te iuge pareillement tel.

S. Augustin *ad Hesychium Epist.* 80. dit, En l'estat auquel le iour dernier prendra l'homme, en iceluy le iour dernier du monde le tiendra: car tel qu'en ce iour-la aucun meurt, tel sera il iugé au dernier iour. Si la Messe pouuoit aider aux trespassez, ils ne seroyent pas iugez tels qu'ils sont morts.

Sainct Ambroise *de bono mortis, libro secundo*, dit, Daud se hastoit comme estranger, pour aller au pays commun de tous les Saincts, priant pour les souilleures de sa demeure, que ses pechez luy fussent remis deuant qu'il se departist de ceste vie. Car celuy qui n'aura pas receu icy la remission des pechez, il ne l'aura pas en l'autre vie: et ne l'aura point, car il ne pourra par-//uenir à p. 267 la vie eternelle: pource que la vie eternelle est la remission des pechez. Et pourtant il dit, Pardonne-moy, afin que ie soye Pseau. 40 rafraischi auant que ie m'en aille, et que ie ne soye plus.

Sainct Augustin au liure cinquieme *Hyponost.* dit: Premièrement la foy catholique croit par l'autorité Diuine, qu'il y a vn Royaume des cieux, où ceux qui sont baptisez sont receus. Secondement la gehenne, où tous les apostats et estrangers de la foy de Christ receuront les tormens. Nous ignorons entierement vn troisieme lieu, mesme nous trouuons par les Escritures Diuines qu'il n'y en a point. *Vbi ergo purgatorium?* Ie vous prie, notez bien ceste sentence, car elle en est bien digne.

Le mesme *de verbis Apostoli, Sermon* 18. Il y a seulement deux habitations, l'une au feu eternel: l'autre au Royaume eternel. Et notamment le *memento* du prestre selon qu'il est en la Messe, monstre bien que la Messe ne // se dit pas pour ceux qui sont p. 268 au feu, ou en quelque peine: car il dit qu'il prie pour ceux qui *dorment au somne de paix, et qui nous ont precedez avec le signe de la foy*. Or ie vous prie, comment pourra-on entendre que ceste Messe soit pour ceux qui sont en peine, veu qu'ils dorment, voire en somne de paix? Celuy qui dort, encore qu'il soit en peine, il ne sent plus ses maux: et c'est bien plus quand le prestre appelle ce repos, *repos de paix*. Il ne peut rapporter ce dormir au corps: car s'il prie pour le corps endormi au cimetiere par la mort, il pert ses peines: il retournera en poudre apres auoir esté mangé des vers. Il faut donc que ce *dormir de paix* se rapporte à l'esprit. Et ainsi selon leur Messe mesme, ceux pour lesquels ils prient et disent qu'ils sont bruslans au feu de purgatoire, le *memento* dit qu'ils dorment au somne de paix.

Or toutes ces choses bien entendues, nous monstrent assez euidemment que le sacrifice de la Messe ne profite // ny aux viuans, p. 269 ny aux morts, et qu'icelle n'est pas la Cene du Seigneur: car Iesus Christ n'a pas fait comme le prestre. Ce n'est pas aussi vn

sacrifice d'application, comme ils disent, sinon pour appliquer à eux toutes les richesses du monde, comme on voit. Je recognoy bien le Baptisme et le sainte Cene, pour instrumens establis du Seigneur, pour nous appliquer à la verité, ce qui nous y est signifié, assaouvoir le corps, et le sang, et le merite de nostre Seigneur Iesus Christ. Et ainsi, ie dy que ceste Messe de laquelle les prestres ont fait vn sacrifice, ne profite ny aux viuans ny aux morts: et que si elle eust esté ordonnee de Christ, ou des Apostres, ils ne s'en fussent pas teus, non plus qu'ils ne se sont teus d'autres petites choses qu'ils ont escrit. Cependant S. Paul ose dire qu'il a annoncé tout le conseil de Dieu, voire qu'il est de telle sorte assuré qu'il a annoncé vne doctrine parfaite, contenant tout ce qu'il faut sauoir et croire pour le salut: qu'il ose // dire que si vn Ange du ciel annonçoit autre chose que ce qu'il a annoncé, qu'il soit maudit et execrable. Or il est tout certain que l'Apostre n'a iamais enseigné le sacrifice de la Messe. Mais comme Platine tesmoigne en la vie de Sixte pape premier de ce nom, les Papes ont fait et composé la Messe: l'un y a adiousté vne piece, et l'autre vn morceau. Et tout cela a esté cousu tout ensemble long temps apres les Apostres.

Actes 20

p. 270

Polydorus
Vergilius de
rerum inuen-
toribus, lib. 5.
cap. 10.

Vn tel et semblable tesmoignage que celui de Platine, rend de la Messe Polydore Vergile au liure 5. qu'il a composé de ceux qui ont inuenté plusieurs choses.

p. 271

Autres y a qui disent que saint Iagues et saint Basile ont chanté la premiere Messe: cependant ils ont esté plus de trois cens ans l'un apres l'autre: l'autre dit que ç'a esté S. Pierre en Antioche: l'autre dit que ç'a esté Iesus Christ. Accordez tout cela ensemble: car si ainsi estoit que Iesus Christ, ou // quelque autre eut chanté la Messe, les Apostres eussent esté bien paresseux et nonchalans s'ils n'en eussent escrit quelque chose. Qu'ils aillent donc vendre leurs coquilles à d'autres qu'à nous, et facent accroire cela aux bestes, et non pas aux hommes.

p. 272

Il y a de leurs liures qui disent que Iean euesque de Portuense a chanté la premiere Messe Latine: mais nous auons les œuures de Iustin Martyr, d'Irenee, d'Origene, et de Tertullian, qui ont esté soudain apres les Apostres: on ne voit point en toutes leurs œuures qu'ils ayent dit ny escrit vn seul mot de la Messe, non plus que les Apostres: qui est vn poinct qui demonstre bien que la Messe est vne doctrine nouuelle. Il est vray qu'ils disent bien, qu'en la Cene on y sacrifie: mais ils s'exposent soudain, disans (et notamment Irenee liure 4. chap. 33.) Or nous offrons à Dieu, non pas comme à quelqu' vn qui est indigent, mais rendans graces à sa domination, et sanctifiens la creature. // Ils monstrent assez par ces paroles quel sacrifice ils faisoient, disant que c'estoit action

de graces: comme souuent l'Escripture l'appelle *sacrifice de louange*. Mais iamais ne font mention de ce qu'on fait en la Messe: car la chose est venue long temps apres eux. Et s'il fust resté quelque sacrifice real et actuel du corps de Christ en l'Eglise Chrestienne, S. Paul ne s'en fust pas teu aux Romains douzieme chapitre: car d'autant que les Iuifs disoyent que le vray et pur seruice de Dieu gisoit en leurs sacrifices, et les Gentils disoyent au contraire que c'estoit en leurs manieres de sacrifices, saint Paul les rameine de tous sacrifices actuels au sacrifice d'eux-mesmes, disant qu'ils s'offris-

Les Sacrifices
des Chres-
tiens.

sent eux-mesmes en sacrifices viuans, saints, plaisans, et agreables à Dieu. Et voila, dit-il, vn seruice diuin qui est agreable à Dieu: et par ce moyen l'Apostre tasche d'appaiser les differens pour les sacrifices.

Si le sacrifice de la Messe eust esté // lors il leur eust dit, Ne p. 273
vous troublez pas pour vos sacrifices des bestes: l'Eglise a maintenant le sacrifice real du corps et du sang de Christ en la Messe, et c'est là le seruice diuin qui est raisonnable. Mais il ne dit rien de tout cela, ains il leur dit qu'ils se doyuent sacrifier eux-mesmes, leur corps, dy-ie, et non pas le corps de Christ. Parquoy il appert que la Messe est vne chose nouuelle, ignoree des Apostres, et incognue aux Anciens qui sont venus apres eux. Qu'ils se glorifient donc tant qu'ils voudront de tenir la doctrine ancienne et catholique, cela demeurera tousiours faux. Et ce que nous tenons et croyons, est cela mesme que les Apostres et l'Eglise primitiue ont enseigné, comme nous auons prouué par leurs escrits.

Pourtant, mes freres et sœurs, peuple de Valenciennes, ie proteste deuant Dieu et ses Anges, et tout le monde que ie vous ay presché et anoncé la pure verité de Dieu, l'Euangile de vostre salut: pour lequel Euangile ie suis persecuté et detenu és liens. Cependant ie suis net du sang de vous tous: que si aucun de // vous perit, i'en p. 274
pourray porter mes mains nettes deuant le throne iudicial de Christ. Parquoy ie vous admonneste de tout mon cœur, de cheminer en ceste sainte doctrine laquelle ie vous ay preschee. Et qu'ils vous souuienne que ie vous ay souuentesfois exhortez et admonnestez de ce faire publiquement, avec larmes et pleurs. Et vous sauez comme ie vous ay predit les reuoltemens et apostasies d'un grand nombre de personnes, lesquels ont fait profession de la vraye doctrine et communiqué avec nous au saint Sacrement du corps et du sang du Seigneur. Ils se disoyent de Christ lors que tout prosperoit: mais au temps d'affliction ils luy ont tourné le dos, le renonçant iournellement tout en riant, craignans plus les hommes mortels que Dieu. O qu'il leur eust esté bon de n'auoir iamais veu la lumiere du iour, pour se reuolter si meschamment du Fils de Dieu pour

les afflictions corporelles! Tels deuroyent penser et repenser que renonçans si pourement Iesus Christ pour crainte des afflictions
 p. 275 corporelles, les-//quelles toutesfois ne peuuent durer qu'un peu de temps, et ne touchent que le corps: ils s'obligent aux afflictions eternelles, où il y aura pleur et grincement de dents. Que tels donc considerent bien ce que Iesus Christ nostre Sauueur a dit, à sauoir qu'il reniera deuant son Pere qui est és cieux, celui qui le reniera deuant les hommes. Matth. 10.

Mes brebiettes, pensez, ie vous prie, que c'est chose horrible de tomber és mains du Dieu viuant. Hebr. 10.

Au reste faites vostre profit de ces choses et de toute la doctrine que ie vous ay preschee, la reduisant souuent en vostre entendement. Priez Dieu sans cesse pour vostre perseuerance, et pour la fortification des infirmes et debiles en la foy. Et notamment ne m'oubliez pas en vos prieres tant que ie seray en ce combat: car c'est pour vous et pour vostre foy que ie bataille, et pour laquelle (si le Seigneur le veut) volontiers despendray et seray despendu ¹).

Et quant à moy ie ne vous oublieray iamais, tant que ie seray
 p. 276 en ce bas mon-//de. Ie vous ay escrit assez au long de ceste matiere de la Cene et de la Messe, d'autant que ce sont les poinets principaux sur lesquels à present ceux de l'eglise Romaine insistent. Et cela ay-ie fait pour le soin que i'ay de vostre salut. Ie vous prie de receuoir ce petit present d'aussi bon cœur que ie le vous presente.

Or mes treschers freres et sœurs de Valenciennes, ie vous recommande à Dieu, et à la parole de sa grace: laquelle est puissante de vous edifier et donner heritage entre tous les sanctifiez. Bien vous soit. Ce de May, 1567.

Vostre frere et fidele Ministre de l'Euangile, *Guy de Bres*, prisonnier et enfermé pour le Fils de Dieu, en ma prison nommee Brunain dedans Valenciennes. //

1) „Ie despendray et seray despendu” wil zeggen: ik zal mij opofferen en zal opgeofferd worden.

LES disputes tenues le 22. iour de May de la presente annee p. 277

M.D.LXVII. en la salle des prisons de Valenciennes entre l'euesque d'Arras nommé Richardot, et Guy de Bres natif de Mons en Haynaut, detenu et enfermé prisonnier pour la doctrine du Fils de Dieu, en la mesme ville.

NVIRON les huit heures du matin du susdit iour, arriua pour la seconde fois vers moy l'euesque d'Arras, accompagné de grand nombre de prestres, et de gens qu'on appelle Ecclesiastiques et autres, vers lesquels ie fu mené: et apres la salutation faite d'une part et d'autre, ledit Euesque me fit approcher pres de la table, et me fit asseoir vis à vis de luy: et tous les autres estoient assis à l'entour de ladite salle: et eusmes beaucoup de propos de la Messe et de la Cene. En toutes procedures qu'ils tiennent i'apperçoy qu'il ont vn tresgrand desir de m'attirer à eux, et me faire approuver leur doctrine, pour puis apres triompher, et esbranler les infirmes en la foy, pour leur faire abandonner la vraye et ancienne doctrine, laquelle ie // leur ay preschee. Or les p. 278 propos d'eux furent tels. *L'Euesque*, Et bien, monsieur Guy, depuis que nous parlames dernièrement ensemble, comment vous estes-vous trouué? Estes-vous tousiours en vn mesme estat et en vne mesme disposition? N'avez-vous pas pensé aux propos que nous eusmes dernièrement ensemble? *Guy*, Monsieur, ie louë mon Dieu et Pere de ce qu'il luy plaist espandre sa misericorde paternelle sur moy, me consolant et fortifiant d'une merueilleuse façon en mes liens et afflictions: en quoy i'apperçoy à l'œil et touche à la main la fermeté et fidelité de ses promesses: dont ie le remercie de tout mon cœur, luy priant de continuer iusques à la fin de ma vie: et au reste ie me sens touiours de mesme, et d'un mesme estat. *L'Euesque*, Comment? ie vous pensoye trouuer du tout changé, selon l'esperance que i'en conceu dernièrement, Vous voulez-vous clorre ¹⁾ et serrer à l'encontre de la verité? O monsieur Guy, mon frere et amy, ie vous prie de ne vous point opiniastres en vostre sens, et ne point preferer vostre iu-//gement au iugement de toute l'eglise, p. 279

1) Clorre (het hedendaagsche „clorre”), d. i. toesluiten.

et de tant de sauans personnages qui ont esté deuant nous. ¶ Nous traitasmes dernièrement du sacrifice du corps et du sang du Seigneur Iesus Christ en la Messe, lequel les Anciens disent auoir esté en vsage du temps des Apostres, disans souuent, *Nous offrons*, parlans de l'Eucharistie. C'est merueille comment vous aimez mieux croire à vne doctrine qui a commencé depuis 40. ans ou enuiron, à sauoir produite et mise en auant par OEcolampade et Carlostade, qui en ont esté les premiers autheurs. Certes il me semble qu'on doit plustost croire aux Anciens qui disent que l'Eucharistie est sacrifice, qu'à vous autres disans le contraire. Je say bien quelle chose vous me respondrez, que saint Paul aux Hebr. dit que Christ s'est offert vne seule fois: mais ie vous respondray, que ce que nous faisons en la Messe n'est pas vn autre sacrifice que celuy qu'il a desia fait: nous n'en faisons point aujourd'huy vn et demain vn autre: c'est tousiours le mesme lequel nous offrons,

p. 280 non pas com-//me il s'est offert en la croix. car là il s'est offert par prestation de merites: mais nous l'offrons comme ministres et executeurs de son Testament par application dudit merite. Et m'esbahi comment vous trouuez cela tant estrange. Nous disons que nous offrons Iesus Christ à Dieu le Pere pour nos pechez: en vostre Cene, ne presentez-vous pas Iesus Christ à Dieu pour vos pechez? ne luy priez-vous pas qu'il vous applique les merites de la mort et passion de son Fils? Monsieur Guy, mon frere et amy, ie vous prie de ne vous point clorre et serrer. Je cherche vostre salut et vostre bien: ie vous desire tous biens: ie ne suis point sanguinaire, mais suis celuy qui desire proceder avec vous en toute douceur et modestie. *Guy*, Monsieur, ie ne say quelle esperance vous auiez dernièrement conceu de moy, si vous auez pensé de me gagner à vostre religion, ie n'en sauroye que faire: tant y a que ie ne pense pas vous en auoir donné occasion: si ce n'est

p. 281 que vous l'ayez ainsi pensé, de ce que i'ay dit (et encore le dy à present) à sauoir que ie n'-//ay iamais esté opiniastre pour me clorre et fermer contre droit et raison. Mais que si on me peut monstrier par la parole de Dieu que ie soye en erreur, ie suis tout prest de quitter. Or iusques à present ie n'ay encore rien apperceu de tout ce que i'ay ouy qui soit solide et ferme pour m'arrester là dessus, et quitter le certain pour l'incertain. sur quoy à bon droit ie suis encore au mesme estat que i'ay esté iusques à ce que par vifs tesmoignages de la parole de Dieu, vous m'ayez fait apparroistre le contraire. Comme i'ay dit, ie ne suis pas opiniastre: et ne prefere pas mon iugement au iugement de l'Eglise. Mais bien ie prefere à bon droit et à iuste cause l'Eglise ancienne et primitive, en laquelle les Apostres auoyent dressé toutes choses selon

l'ordonnance de Christ: à l'eglise de nostre temps laquelle est chargee d'une infinité de traditions humaines, et laquelle s'est abastardie d'une merueilleuse façon de ceste ancienne Eglise: à bon droit, dy-ie, ie me tiens à ce que la premiere a receu par les Apostres. Car Iesus Christ en l'Apoc. chap. 2. // dit à ceux de Thyatire, *p. 282* qui disoyent ne cognoistre les tromperies profondes de Satan, pour se pouvoir garder de la fausse doctrine: Je n'enuoyeray pas sur vous autres charges ¹⁾: seulement ce que vous auez, tenez-le iusques à ce que ie vienne. Il n'eust pas ainsi parlé, s'il eust falu recevoir toute la nouveauté que l'eglise Romaine a forgé, et met iournellement pour charge diuine en auant. Certes i'ay apprins d'honorer grandement les personnages saints et doctes qui nous ont precedé, mais singulierement les Apostres et Prophetes, et que leur tesmoignage est certain et indubitable.

Au surplus, quant est du sacrifice de la Messe, que les Anciens, (selon vostre dire) disent auoir esté en vsage du temps des Apostres, i'ay leu les Anciens voire ceux qui estoient les plus proches au temps des Apostres: mais ie n'ay pas memoire d'y auoir iamais leu ce que vous dites: ie vous prie, monsieur, m'en nommer vn seul qui ait dit ce que vous dites, et vous me donnerez matiere d'y penser. *p. 283* Je say bien qu'Irene euesque de Lyon qui est // des plus anciens apres les Apostres, au liure 4. chap. 34. dit que nous offrons à Dieu les choses qui sont à luy, preschans continuellement la communication et vnité de la chair et de l'esprit. Car quand au pain qui est de la terre precede la vocation de Dieu, ce n'est alors plus pain commun, mais Eucharistie consistant en deux choses, à sauoir terrienne et celeste, ainsi nos corps receuans l'Eucharistie ne sont plus desia corruptibles, ayans l'esperance de la resurrection. Or nous luy offrons non pas comme à aucun qui est indigent, mais rendans graces à sa domination, et sanctifians la creature. Voila les propos d'Irenee, lequel appelle le pain de la Cene Eucharistie, c'est à dire action de graces, combien que se soit improprement, car ce n'est pas l'action de graces, mais l'instrument par lequel nous rendons graces. Ainsi d'autant que c'est vn Sacrement pour rendre graces à Dieu pour ces benefices, comme Christ l'a fait, nous donnant l'exemple et le commandement de ce faire, les Anciens l'ont appelé de ce nom, pour figurer que ce // Sacrement est institué, non pas pour y offrir et sacrifier le corps *p. 284* et le sang de Iesus Christ, à Dieu le Pere pour la remission des pechez: mais ce saint Sacrement est ordonné pour rendre graces à Dieu du sacrifice qu'il en a desia fait en la croix vne seule fois.

1) Openb. II : 24.

Ainsi Irenee dit expressément que nous offrons à Dieu en ce sacrement, non pas comme luy presentans quelque chose de nous, (ains adioustans pour opposition) mais nous luy rendons grace de ses dons. Par cela il demonstre clairement qu'il n'entend pas que ce Sacrement soit vn sacrifice auquel nous offrons le corps et le sang du Seigneur pour la remission de nos pechez: ains que c'est seulement vn sacrifice de louange, lequel fait pour la reception de tous les benefices de Dieu. et le nom d'Eucharistie qui est action de graces donné au pain, monstre bien quel sacrifice on en faisoit. Et de fait la Cene n'est pas ordonnee pour y offrir le corps et le sang de Iesus Christ à Dieu le Pere, mais à fin que le corps et le sang du Fils de Dieu nous soit offert en nourriture et breuage de //

p. 285 nos ames. Et puis, que pour vn tel bien nous sacrifions sacrifice de louange et action de graces. Car on ne se presente pas à ceste sainte table pour presenter et donner quelque chose à Dieu lequel n'a faute de rien: ains nous poures et indigens, venons pour prendre et receuoir ce que Dieu nous y presente et offre. Puis il reçoit pour aggreable le sacrifice de louange que nous luy presentons. Voila bien ce que dit ce saint personnage Irenee. mais que fait cela pour la messe? rien certes, ains est du tout contraire. Partant, monsieur, si vous auez quelcun des Anciens qui ayt vescu prochain des Apostres qui ait dit que les Apostres sacrifioyent le corps de Christ, ou, nous sacrifions le corps du Seigneur pour la remission des pechez en la Cene, vous me ferez vn singulier bien de le me mettre en auant: car i'ay leu diligement Irenee, Iustin, Tertullian, et Origene qui sont les plus anciens. Mais ie n'ay rien leu de ce que vous dites: puis apres vous dites que ie me tiens plustost à vn OEcolampade, ou Carolostade, qui ont vescu il y a

p. 286 enuiron 40. // ans. l'en cognoy bien vn pour vn grand seruiteur de Dieu, à sauoir le premier, lequel ne doit estre noté d'auoir mis en auant vne nouuelle doctrine, en enseignant de faire toutes choses en l'Eglise comme les Apostres l'auoyent enseigné en l'eglise primitiue, et de quitter toutes les nouueautez que les hommes auoyent inuenté: vn tel, dy-ie, ne doit estre noté comme autheur de nouuelle doctrine, non plus que les Prophetes, les Rois, comme Ioas, Ezechias et les autres qui ont abatu les idolatries et ont remis l'ancienne doctrine en auant. Quant à ce que vous dites qu'on doit plus tost croire aux Anciens qu'à nous autres qui sommes venus tant de centaines d'annees apres eux: ie le confesse de bon cœur qu'on doit plustost croire à eux qu'à vous autres. Nostre debat proprement est en cela, que ie di que ie me tiens à l'ancienne façon de doctrine qui estoit receue en l'Eglise primitiue: et vous dites au contraire que ie doy croire les docteurs qui sont venus tant de centaines d'annees

apres les Apostres, lesquels ont enseigné vne do//ctrine toute nou- p. 287
 uelle et incogne aux Apostres: comme la Transsubstantiation laquelle
 a esté decretée au concile de Latran par le pape Innocent troisieme,
 et par luy adioustee au Symbole des Apostres pour le treizieme
 article de foy; il n'y qu'environ trois cens ans: et autres semblables
 nouveautez. Vous dites que vous offrez Iesus Christ en la Messe
 comme ministre de Dieu, et par application de merite. Je vous
 respondray tantost en lieu propre, seulement ie vous di sur ce
 dernier point de vostre harengue, qui est, que vous demandez si
 nous n'offrons pas Iesus Christ en nostre Cene. Certes nous ne
 l'offrons pas, mais Dieu nous l'offre pour nostre nourriture spirituelle.
 Parquoy, monsieur, derechef ie vous prie, si vous auez quelque
 tesmoignage que les Apostres ayent appelé la Cene sacrifice, ou
 qu'ils ayent dit, Nous offrons Christ à Dieu son Pere, ou que
 quelcun des plus anciens Docteurs ayent ainsi parlé, que me le
 mettiez en auant. *L'Euesque*, Je n'ay pas fort bon loisir de
 fueilleter les liures des An//ciens, tant y a neantmoins qu'il se p. 288
 trouuera qu'ils ont appelé la Cene, sacrifice, et entre autres Chry-
 sostome. Quant aux Apostres ie ne trouue pas qu'ils l'ayent nommée
 sacrifice, de peur de scandaliser les Chrestiens, et qu'on eust pensé
 qu'il eussent voulu mesler les sacrifices de la Loy parmi l'Euan-
 gile. Voila, ce me semble la cause pourquoy ils ont fait difficulté
 de la nommer de ce nom, combien que S. Paul aux Hebr. chap. 13.
 appelle la table de la Cene du nom Grec *Tisiastirion* qui signifie
 autel. Et certes il me semble que ce seroit en vain que les Anciens
 eussent appelé les ministres de l'église, de ce nom, *Sacerdotes*, qui
 vaut autant que sacrificateur, s'ils n'estoyent quelque chose en
 l'église. *Guy*, Je say fort bien, monsieur, qu'aucuns des Anciens
 ont appelé la Cene du nom de sacrifice, mais c'est en la signifi-
 cation dessusdite, à sauoir à cause qu'on y offre action de graces,
 et aussi à cause qu'en receuant le pain et le vin qui sont Sacre-
 ment du corps et du sang du Seigneur, on y faisoit mémoire et
 recordation du sacrifice qui auoit vne // fois esté fait en la croix: p. 289
 et de cela ie peux produire plusieurs Anciens, entre autres ceux-cy,
 à sauoir, Iustin Martyr, lequel est tresancien. L'oblation, dit-il,
 laquelle est baillee à fin quelle soit offerte pour celuy qui est
 netoyé de la lepre, a esté figure du pain de l'Eucharistie, lequel
 nostre Seigneur Iesus Christ a commandé faire en memoire et
 commemoration de sa passion, laquelle il a souffert pour purger
 les hommes en leurs ames de tous vices, à fin qu'ensemble nous
 eucharistissions, c'est à dire que nous rendions graces à Dieu, tant
 a cause qu'il a créé le monde avec toutes les choses qui sont en
 iceluy pour l'homme, et à cause qu'il nous a deliuré de nos vices

et pechez esquels nous estions, et que par vne parfaite destruction il a destruit les principautez et les puissances par celuy qui a esté fait passible selon son conseil. Voila ce tresancien personnages ¹⁾ qui dit que l'oblation du ladre nettoyé, estoit figure du pain de la Cene, lequel le Seigneur a commandé recevoir et prendre en la

p. 290 memoire et commemoration du sacrifice qui a // esté offert pour nous purger de nos pechez, et pourtant il dit, Nous Eucharistissons, c'est à dire nous rendons graces à Dieu. Il ne dit pas, Nous offrons Iesus Christ au Pere pour nos pechez. Sainct Augustin escriuant *contra Faustum* liure 20. chap. 18. dit, Les Hebrieux sacrifiants les bestes brutes s'exerçoient en la prophetie. L'hostie que Iesus Christ a offert, et maintenant les Chrestiens en l'oblation et communion du corps de Iesus Christ celebrent la memoire du sacrifice desia parfait. Il ne dit pas qu'ils offrent realement Iesus Christ à Dieu pour les pechez: mais que seulement en la communion il s'y fait memoire du sacrifice desia parfait. Puis apres le mesme Augustin *contra Faustum* liure 20. chapitre 21. dit, La chair et le sang de ce sacrifice estoient promis deuant l'aduenement par les victimes des similitudes: en la passion de Christ ils ont esté rendus par la verité mesme: apres l'ascension de Christ on les celebre par le Sacrement de memoire. Puis qu'il

p. 291 dit que cela se celebre par le Sacrement de memoire, il mon-//stre clairement que la vraye chair et le vray sang du Seigneur est espandu à la verité en la croix: mais qu'en la Cene cela se fait par memoire et non pas realement. Ceste sentence me semble fort claire. Quant à Chrysostome la sentence que vous voulez alleguer d'iceluy, est escrite en l'homelie 17. sur l'epist. aux Heb. où il dit ainsi, N'offrons-nous pas par chacun iour? et certes nous offrons, mais nous le faisons en recordation de sa mort: et ceste hostie est vne, et non plusieurs: et pource que ceste hostie a esté offerte vne seule fois, elle a esté offerte au lieu tressainct. Or ce sacrifice-cy est exemplaire et figure d'iceluy. et vn peu apres il dit, Nostre grand Sacrificateur est celuy qui nous a offert l'hostie mundifiante, et icelle est offerte par nous qui fut lors offerte, et qui ne se peut consumer. Ce donc que nous faisons est fait en recordation de ce qui a esté fait, car il dit, Faites cecy en memoire de moy: nous ne faisons pas vn autre sacrifice comme le sacrificateur, ains nous

p. 292 faisons tousiours cestuy-la mesme: et pour mieux di-//re nous faisons la memoire du sacrifice qui a esté fait. Theophylacte sur le 10. chapitre des Hebr. en dit autant, Nous auons vne oblation et non plusieurs, combien que ce soit icelle mesme qui a esté

1) Lees: personnage.

offerte vne fois. Nous offrons tousiours icelle mesme, ou plustost nous faisons memoire de son oblation, comme si maintenant il estoit immolé au temps present: par où il appert que nostre sacrifice est vn, et qu'en la Loy il y en auoit plusieurs, qui s'offroyent souuent, à fin qu'ils profitassent ¹⁾ plus et à plusieurs: mais le nostre est vnique et vne fois offert. S. Cyprian fait aussi pour nous, liu. 2. Epist. 3. à Cecile, disant que c'est la passion de Iesus Christ que nous offrons. Le vous prie qui est l'homme tant ignorant qui ne sache bien que la passion du Seigneur n'est pas là presente dedans les mains du ministre? Il y a long temps qu'il a enduré, mais c'est la memoire et la recordation qui en est faite. Puis action de graces sont rendues ²⁾ pour le grand benefice. *Et Prosper in sententiis* dit, Le pain celeste qui est la chair de Christ, selon sa façon et mode est appelé le corps de Christ, combien // qu'à la p. 293 verité ce soit le Sacrement du corps de Christ. Et ce qui se fait par les mains du prestre est appelé icelle immolation de la chair, et passion, la mort et le crucifiement de Christ, non pas à la verité, mais par mysteres signifians. Toutes les sentences des docteurs de l'Eglise ancienne sont tresclairs, et n'ont besoin d'explication, ainsi faisons-nous en nostre Cene. Nous receuons le Sacrement du corps et du sang, en faisant memoire et commemoration du sacrifice qui a esté vne fois fait en la croix: et par ce moyen nous est appliqué non seulement le corps et le sang du Seigneur, mais aussi les merites de sa mort et passion. Considerez donc si nous ne faisons pas comme Christ a commandé, disant de sa Cene, *Faites cecy en memoire de moy*, et non pas, sacrifiez cecy pour vos pechez, et si nous n'ensuiuons pas entierement l'ancienne Eglise pas à pas. Voila comment les anciens sont appelé la Cene, *sacrifice*, qui est bien differente à ce que fait l'eglise Romaine aujourd'huy, disant, *Nous offrons le propre corps et sang de Christ en chair et en os // p. 294* *realement pour la remission des pechez*. Puis apres, quant à l'ex-cuse que vous donnez de ce que les Apostres n'ont appelé la Cene sacrifice, de peur d'offenser les fideles, et qu'ils n'eussent pensé qu'ils vouloyent mesler les sacrifices de la Loy parmi l'Euangile: ie ne voy aucune raison en cela: veu que saint Paul ne fait pas difficulté d'appeler le Baptisme du nom de Circoncision, à cause qu'il est entré en la place d'icelle: et il le fait tout expres pour retenir les Colossiens en la foy. tant s'en faut qu'il ait craint de les offenser aucunement. Les faux-Apostres leurs ³⁾ disoyent qu'ils ne pouuoient estre sauuez s'ils n'estoyent circoncis: au contraire saint

1) Verbeterd uit „profitatassent”.

2) Voor „sont rendues” zou behooren te staan: est rendue.

3) Lees: leur.

Paul leur disoit qu'ils estoient circoncis d'une circoncision faite sans main, qui est la circoncision de Christ et non de Moyse, et que là le prepuce de la chair n'est pas coupé, ains le corps de peché y est despouillé. Le nom de la Circoncision donné au Baptisme a grandement serui aux Colossiens: et combien plus eust serui le nom de sacrifice donné à la Cene, si de fait c'eust esté

p. 295 vn sacrifice real // du corps de Christ, et selon le commandement d'iceluy? Ce nom de *sacrifice* estoit vsité entre les Iuifs et entre les Gentils: car leur seruice diuin consistoit en sacrifices, et le nom leur estoit fort plaisant et agreable. Parquoy il n'est nullement vray-semblable que les Apostres ayent fait difficulté d'appeler la Cene, sacrifice, pour crainte d'offenser aucun par le nom. Mais eux cognoissans que la Cene n'estoit pas sacrifice, entant que leur Maistre leur auoit dit, *Prenez, mangez*, et non pas, *Prenez, et sacrifiez*, ils ne luy ont aussi voulu donner ce nom: car il n'est nullement croyable que les Apostres eussent iamais sacrifié Iesus Christ, d'autant qu'ils n'estoyent sacrificateurs, et qu'ils n'auoyent aucun commandement n'exemple de ce faire. Et s'ils l'auoyent fait, ils n'eussent pas oublié de coucher par escrit vne si grande œuvre tant profitable et necessaire à salut, comme on l'a dit aujourd'huy. Je confesse bien que l'Apostre aux Hebr. 13. dit, Que nous auons vn autel duquel n'ont point puissance de

p. 296 manger ceux qui seruent aux // tabernacles: mais ie ne voy nulles raisons de prendre cest *autel* pour la *table de la Cene*: et mesme cela contredit à vostre coniecture, que vous dites que les Apostres n'ont osé appeler la Cene, sacrifice, craignans d'offenser aucuns. Y eust-il eu plus de danger de l'appeler sacrifice, que d'appeler la *table, autel*, sur laquelle elle estoit celebree? certes cela bataille ¹⁾ du tout contre soy-mesme. Mais quant à moy, il me semble que l'Apostre au passage preallegué ne parle pas de la Cene: ains par *l'autel*, il entend tout le seruice que nous faisons à Christ, auquel seruice ceux qui sont detenus sous les ceremonies de la Loy n'ont nulle part. Et que ce soit le vray sens, ce qui suit apres le demonstre. Car comme il auoit vsé du nom d'autel par metaphore, il monstre de quel seruice il entend parler: à fin qu'on n'entende pas qu'il parle d'un seruice charnel. Nous offrons donc (dit-il) par luy sacrifice de louange tousiours à Dieu, c'est à dire, le fruit des leures confessantes son nom. Il nomme aussi apres les aumosnes,

p. 297 sacrifices: et voila // ce qu'il entend par *l'autel*, et non pas qu'on offre et sacrifie Iesus Christ sur iceluy. Comme le sacrifice de louange est vne chose spirituelle: ainsi faut-il prendre l'autel. Et

1) „Battailer” beteekent: strijden.

quant à ce qu'aucuns Anciens ont appelé les ministres de l'Eglise *Sacerdotes*, c'est à dire, sacrificateurs, ie croy qu'ils l'ont fait de mesme raison, comme ils ont appelé la Cene, sacrifice, et la Table, autel, à sauoir improprement. *L'euesque*, Mais la sentence de Chrysostome doit bien estre notee: car il n'eust point dit, *Nous offrons iournellement*, s'il n'y eust eu quelque sacrifice real auquel l'Eglise se fust iournellement exercee. *Guy*, Ie confesse que Chrysostome parle ainsi en sa sentence: mais considerez, ie vous prie, comme il se corrige puis apres. Il dit que le sacrifice qu'ils faisoient estoit l'exemplaire et la figure de celui que Iesus Christ auoit vne fois fait: et puis il dit que nous offrons le mesme qui a esté vne fois fait pous nous: ce donc que nous faisons, dit-il, est fait en recordation de ce qui a esté fait: car il dit, Faites cecy en memoire de moy: nous ne faisons pas vn // autre sacrifice comme p. 298 le sacrificateur, ains nous faisons tousiours cestuy-la mesme: puis apres il adioust pour exposition de ses hyperboles, c'est à dire, manieres de parler excessiues: Et pour mieux dire, *Nous faisons la memoire du sacrifice qui a esté fait*. Et à la verité, en nostre Cene nous y offrons vne telle sorte de sacrifice, à sauoir nous faisons la memoire et recordation du sacrifice que Iesus Christ à 1) fait en la croix pour nous, comme il nous a commandé, Faites cecy en memoire de moy, c'est à dire, en mangeant et beuuant nous le faisons en sa memoire. Tout cela ne peut seruir au sacrifice de la Messe: car d'autant qu'on dit que ce n'est pas vne figure, mais le vray Seigneur Iesus Christ, comment peut-on offrir Iesus Christ en memoire et recordation de Iesus Christ et de sa mort? C'est autre chose de la memoire 2) recordation d'une chose, entre celle de laquelle on fait memoire. Si selon Chrysostome vous offrez le mesme sacrifice en la Messe, vostre sacrifice seroit sanglant, qui seroit du tout contraire à la // distinction que vous faites de p. 299 *sacrificium cruentum et incruentum*, c'est à dire, de sacrifice sanglant et sans sang. Vous dites que le sacrifice qui a esté fait en la croix estoit sanglant, mais que celui que vous faites en la Messe est sans sang: et vous oyez que Chrysostome dit qu'ils offroyent le mesme sacrifice qui a esté vne fois fait c'est donc celui qui est sanglant. Et puis monstrant clairement son intention il dit, Ou pour mieux dire, nous en faisons la memoire et recordation en la communion.

Et Prosper en ses sentences, dit que ce que le prestre fait est appelé *Immolation* de la chair, la passion, la mort et crucifiement

1) Lees: a (zonder accent grave).

2) Het woordje „et” is weggevallen. De zin is: Er bestaat verschil tusschen de gedachtenis van een ding, en het ding waarvan de gedachtenis gevierd wordt.

de Christ, mais non pas à la verité, ains par mystere signifiant: il sensuit que la prestrise est de mesme. Et par ainsi ie dy que l'Eglise a son sacrifice pour s'exercer, à sauoir le Sacrement du corps et du sang du Seigneur en la reception duquel on fait memoire du sacrifice qu'il a vne fois fait. Ioint aussi, monsieur, que vous sauez que les Anciens ont vsé du mot d'*offrir* pour presenter,

p. 300 comme S. Cyprian au sermon de *Lapsis*, dit que le Diacre // commencera à offrir le calice au peuple qui estoit present. Et Sainct Augustin en l'epistre à Ianuarius epistre 118. dit, qu'aucuns ont prins plaisir à vne certaine apparente raison, qu'un certain iour de l'an, auquel le Seigneur a fait la Cene, il fust loisible que le corps et sang du Seigneur fussent offerts et receus apres souper pour vne plus notable commemoration. *Offrir* se prend là pour presenter et donner au peuple. Et de *ciuitate Dei* lib. 10. tesmoigne que toutes operations par lesquelles nous sommes conioints et associez avec Dieu, est appelé sacrifice és eglises. Voila comment les anciens ont encor vsé du mot *Offrir*, pour presenter au peuple, et non pas offrir à Dieu: et mesme ie ne pense pas que vous preniez le mot de *sacrifice* en vostre Messe en sa propre signification. *L'euesque*,

Je confesse que les Anciens ont appelé sacrifice toutes operations par lesquelles nous sommes conioints à Dieu: mais cela n'empesche pas que l'Eglise n'ait un sacrifice real du corps du Seigneur, non

p. 301 pas que le mot de sacri-//fice soit prins en sa propre signification: car il signifie tuer: or nous ne tuons pas Iesus Christ en la Messe: et c'est la cause pourquoy les Anciens ont appelé nostre sacrifice, *sacrifice sans sang*. Guy, Il est bien certain que les Anciens ont parlé d'un *sacrifice sans sang*, mais il faut sauoir leur intention. Ils ont ainsi parlé voulans demonstrier la nature des Sacremens: et n'ont fait difficulté de dire qu'une hostie sans sang estoit icy offerte en sacrifice, pour distinguer le signe de la verité. Comment pourra-on accorder à cela ce que dit l'eglise Romaine? à sauoir qu'en son hostie le vray sang naturel et corporel est contenu. Je say bien qu'on respond que l'hostie est dite estre sans sang, à raison que Iesus Christ n'y est point mis à mort, et que son sang n'y est pas espandu: tant y a neantmoins que vous tuez ce que vous sacrifiez, et un sacrifice ne se fait pas sans sang. Car vous dites qu'en l'hostie le sang y est contenu corporellement avec le corps: ergo ce n'est pas une hostie sans sang. En outre vous dites que vous ne prenez

p. 302 le mot de sacri-//fice en sa propre signification en la Messe, d'autant, dites-vous, que sacrifier est tuer. Or la dessus l'argumente ainsi: Le mot de sacrifice signifie tuer: en la Messe vous sacrifiez Iesus Christ à Dieu son Pere: ergo il s'ensuit que vous le tuez en la Messe. Or vous respondes que vous ne le tuez pas. Et la dessus

ie dy avec vous que sacrifier est tuer. vous ne tuez pas Iesus Christ en la Messe: ergo vous ne faites pas de sacrifice.

L'Euesque, C'est merueille comment vous trouuez mauuaise vne si sainte œuvre tant louable et profitable à l'eglise. Quand ie celebre la Messe, ie prie Dieu qu'il luy plaise receuoir le corps et le sang de son Fils, lequel ie luy offre là à l'autel, et qu'il le reçoive pour tous nos pechez. Nous serions tresmal logez si nous ne faisons ainsi en presentant le Fils bien aimé au Pere. Pourquoi trouuez-vous cela mauuais? *Guy*, Je ne sauroye iamais trouuer que tressainct et tresbon de faire ainsi que vous faites, si Dieu nous l'auoit commandé: mais de faire des choses à nostre fantasie, quand il est question // du seruice de Dieu, cela n'est p. 303 pas saint, mais vne profanation des saints Sacremens, comme il fut tresbien dit à Saul, 1, Samuel. 15. lequel vouloit faire sacrifice de ce que Dieu ne luy auoit commandé. Samuel luy dit, Cuides-tu ¹⁾ que le Seigneur prenne plaisir aux holocaustes et sacrifices comme d'obeir à sa voix? Voila, obeissance vaut mieux que sacrifice, et escouter vaut mieux que graisse de moutons: car rebellion est comme le peché des deuins, et transgression est iniquité et idolatrie ²⁾. C'est à dire, suiure son sens et son aduis contre la parole de Dieu, n'est pas moindre peché, que le peché des idolatres et deuins.

Or en la Cene voila Christ le Maistre qui commande, disant, *Prenez, mangez*: et on trouue meilleur de faire autrement, à sauoir le prendre et le sacrifier sans aucune ordonnance de Dieu. Ce qui fut dit à Saul a icy lieu, contre tous ceux qui font autrement que Christ n'a fait et commandé. Vous dites qu'en la Messe vous priez à Dieu qu'il reçoive Iesus Christ, lequel vous luy offrez pour les pe-//chez des hommes. Nous serions tantost d'accord si vous me p. 304 pouuiez monstrier que vous auez charge et commandement de ce faire. Iusques à present vous presupposez tousiours estre vray, ce que nous n'auons pas encore debatue, à sauoir que ce que le prestre tient et offre en la Messe, est le vray corps real et naturel de Christ. Car quant à moy, ie tiens que le pain et le vin de la Cene demeurent. En apres il sensuit, puis que vous offrez et sacrifiez, que vous estes sacrificateurs: et ie voudroye bien sauoir selon quel ordre vous l'estes. Car en l'Ecriture tant du vieil que du nouveau Testament ie n'y trouue que deux sortes de sacrificateurs, à sauoir de Melchisedech, et de Leui. Dites-moy, ie vous prie, si vous l'estes de l'une de ces deux sortes-la, ou d'une autre troisieme de laquelle mention n'est faite en l'Ecriture. Outreplus, puis

1) „Cuider” beteekent: meenen, wanen.

2) 1 Sam. XV: 22, 23.

que vous dites que la Messe est la Cene du Seigneur Iesus Christ, ie voudroye bien sauoir pourquoy le prestre fait autrement que
 p. 305 Christ n'a fait et commandé de faire. Christ estoit assis à ta//ble avec ses disciples: il presche et admoneste de la parole de Dieu: il n'est point desguisé d'accoustrement comme le prestre: il ne parle pas en langue incognue: il prend le pain, et apres auoir rendu graces à Dieu, il le rompt et le distribue à ses disciples: et pareillement la coupe, disant, *Beuvez-en tous*. Il n'a point d'autel, mais vne table: il ne sacrifie pas, mais mange et commande de manger. Ie vous prie, de me donner response sur ces trois poincts. *L'Euesque*, Vous proposez icy trois questions ausquelles ie vous respondray. Premièrement, soit que vous teniez que le pain et le vin demeurent: cependant ie ne croy pas que vous soyez d'opinion que ce soyent signes nuds, ains qu'ils ont avec eux ce qu'ils signifient: et par ainsi on ne laissera pas d'offrir le corps et sang de Iesus Christ, d'autant que le signe n'est pas separé de sa verité. Laissons là la transsubstantiation sans y entrer. Quant au second, vous demandez de quelle sacrificature nous sommes: ie vous dy que ce n'est pas selon l'ordre de Melchisedech, ne
 p. 306 selon l'orde de Leui, qui est a//boly. Car en l'ordre de Melchisedech, Iesus Christ y est seul entré, et deuant luy et apres luy nul n'y est entré. Il est seul sacrificateur selon l'ordre de Melchisedech, comme Dieu luy iure au Pseume 110. Et pourtant dit saint Paul aux Hebrieux 7. qu'il est sans pere, sans mere, et sans genealogie, sans commencement de iours ne fin de vie. Ceste sacrificature ne vient point par succession ne par generation comme celle de Leui. Il est seul en ceste sacrificature: combien que Hosius dit qu'il est entré de Leui semblablement. Mais il ne luy desplaira point: et sauf son sauoir, ceste opinion est à reietter. mais au surplus nous sommes ministres des choses saintes ¹⁾. Et ie vous prie, prestez-moy l'oreille, et entendez ce que ie veux dire. Ne sauez-vous pas bien que saint Paul appelle Iesus Christ en Grec *Archiereus*, qui est à dire, prince des prestres et souuerain sacrificateur? Or ne peut-il estre souuerain Sacrificateur qu'il n'y en ait des autres sous luy qui soyent moindres et inferieurs à luy: car le mot de *grand, princi//pal* et *souuerain*, presuppose qu'il y en a d'autres sous luy. Ie vous prie qui sont ces sacrificateurs qui sont sous Christ, et desquels Christ est le souuerain? Certes il faut bien dire que ce sont les ministres de l'eglise. Quant au troisieme point de vostre proposition, ie dy que ce seroit vne chose grandement louable, que toutes les fois que la

1) Misschien is uit deze perikoop iets weggevallen. Zie p. 309; beneden, blz. 605.

2) Er staat foutief: 303.

Messe se dit, que la communion se fist: ie le desireroie bien. Et si quelcun la demandoit, on ne luy refuseroit pas. Mais faudra-il que le prestre qui a deuotion de celebrer, soit frustré de ce bien, pource qu'il n'y a nuls comunians? il n'y auroit point de raison. Et certes vous estes grandement à condamner de cruauté et inhumanité. Pardonnez-moy que ie parle ainsi de ce que vous refusez le sacrement aux pources malades, qui est vne chose du tout repugnante à charité fraternele, et à la façon ancienne de l'eglise, qui le donnoit pour porter aux malades. Voila ce que ie vouloye dire.

Guy, Monsieur, vous plaist-il me donner congé de parler et audience?

L'Euesque, Ouy, c'est raison: parlez, ie // vous orray. *Guy*, Pre- p. 308
mierement vous dites qu'encore que ie croye que le pain demeure pain, et le vin, vin: neantmoins puis que ie ne tien les signes pour signes nuds, mais qu'ils ont leur verité coniointe avec eux, on a Iesus Christ qui est la verité du Sacrement en main pour le sacrifier. Ie confesse que les signes des Sacremens ne sont point nuds, mais que Dieu nous exhibe et donne à la verité, ce que par eux il nous signifie et represente. Mais cependant, comme ie ne suis point du nombre des transsubstantiateurs, ainsi ne suis-je pas du nombre des consubstantiateurs: ains ie croy que comme le corps et sang de Christ demeurent vray corps et vray sang en toutes leurs proprietiez, aussi demeurent le pain et le vin, non que sous le pain, dedans le pain, ou avec le pain le corps soit là enclos, attaché ou caché, pour estre leué, haussé, rabaissé, ou pour entrer dedans nous par la bouche. Mais le corps de Christ sans bouger du ciel où il est, se communique à nous pour nous estre en nourriture spirituelle de nos ames, comme le pain nourrit nostre corps. // Et quand mesme le corps seroit au pain, il ne s'ensuiuroit pas p. 309
pourtant qu'il y seroit pour le sacrifier: car il n'y a exemple ne commandement de ce faire. Quant au second point que ie demande, assauoir selon quel ordre vous estes sacrificateurs, vous respondes que ce n'est point selon l'ordre de Melchisedech, d'autant que Iesus Christ y est seul entré: et que ce n'est pas aussi selon l'ordre de Leui, d'autant qu'à la venue de Iesus Christ elle a esté abolie. Mais que vous estes ministres de Dieu et des choses saintes. Et puis, vous dites que Iesus Christ est appelé souuerain ou nostre grand Sacrificateur, et delà vous inferez qu'il y doit auoir des sacrificateurs qui soyent moindres: autrement que Christ ne seroit point souuerain ou grand pontife. Mais ie respon qu'il ne s'ensuit pas pourtant qu'il y ait des moindres sacrificateurs. Comme, pour exemple, nous disons que Dieu est nostre souuerain Dieu: s'ensuitil pourtant que nous ayons des petits dieux et moindres que luy? Nenny.

- p. 310 D'auantage nous deuons noter à qui l'Apostre es-//crit l'epistre aux Hebrieux. Il est certain qu'il escrit aux Iuifs, lesquels auoyent vn souuerain sacrificateur, et d'autres sacrificateurs moindres, lesquels faisoient leurs sacrifices. Et l'Apostre les voulant retirer de leur souuerain Sacrificateur et de leurs sacrifices, il leur monstre que Iesus Christ est leur souuerain sacrificateur, et qu'ils ne doiuent faire difficulté de quitter la figure pour prendre la verité. Ainsi donc l'Apostre parle de souuerain sacrificateur au regard des Iuifs qui en auoyent vn, comme il parle aussi de leurs sacrifices. Mais on ne peut de là iuger que nous autres qui sommes Gentils, et qui n'auions rien des choses que les Iuifs auoyent, nous ayons à present des petits sacrificateurs: cela estoit propre aux Iuifs ausquels il escrit. Mais en cecy il me semble qu'il y a grande contradiction en vos paroles: car vous auez dit qu'en la sacrificature de Melchisedech, en laquelle Iesus Christ est entré, il y est entré luy seul, et n'y a personne de ceste sacrificature, n'y aussi de l'ordre
- p. 311 de Leui, laquelle vous dites estre abo-//lie. Et cependant de l'ordre de Melchisedech, en laquelle Christ est seul entré, on n'y peut trouuer de souuerain sacrificateur, selon vostre dire, d'autant qu'il est seul: et que grand et souuerain sacrificateur presuppose ¹⁾ qu'il en doit auoir des moindres sous iceluy. Le souuerain Sacrificateur en la Loy estoit de l'ordre Leuitique, et Christ n'est pas de cest ordre ny les prestres. Aussi ie voudroye bien sauoir comment Christ est selon l'ordre de Melchisedech, et que vous autres n'en soyez point: et cependant vous estes sacrificateurs sous luy. Cela certes ne peut nullement rencontrer. Ioint aussi que l'offrande que Christ a fait de soy-mesme, a esté faite en la sacrificature selon l'ordre de Melchisedech. Pour offrir en la Messe l'offrande que Iesus Christ a offert en cest ordre, il faudroit que vous fussiez sacrificateurs selon l'ordre de Melchisedech, de laquelle vous vous niez d'estre: car ceste offrande n'appartient qu'à ceste sacrificature. Il est vray que vous dites que vous estes ministres de Dieu et des
- p. 312 choses saintes. Sainct Paul // en la 1. aux Corinthiens 4. parle quasi en ceste sorte, disant, Que l'homme estime de nous comme de ministres de Christ et dispensateurs des secrets de Dieu. Mais deuant que cela vous peust seruir, il vous faudroit prouuer que Ministre de Christ soit à dire estre sacrificateur: ce que iamais on ne pourra prouuer. Car saint Paul ne dit pas, Que l'homme estime de nous comme de sacrificateurs de Christ et dispensateurs des secrets de Dieu. rien de tout cela. Partant cela

-1) De Bres wil zeggen: dat de uitdrukking „grand et souuerain sacrificateur” onderstelt.

ne vous sert de rien. Et vous ne trouuerez pas ce mot *sacerdos*, c'est à dire, sacrificateur, en tout le nouueau testament. Ainsi à bon droit ie desire de sauoir selon quel ordre vous estes sacrificateurs, à fin que ie puisse auoir certitude de vostre vocation. Vous dites que vous ne l'estes pas selon l'ordre de Melchisedech, ny selon l'ordre de Leui. Et il n'est parlé que de ces deux ordres en toute l'Escripture tant du vieil que du nouueau Testament: il s'en-suit donc que vostre ordre n'est point ordonné de Dieu, et n'a point de tesmoignage par les Escriptures diuines. // Mais que c'est p. 313 vn troisieme ordre inuenté des hommes hors l'Escripture sainte. quelle certitude auez-vous donc de vostre vocation? vous faites ce à quoy vous n'estes point appelez de Dieu. Que si vous estes ministre de Dieu du nouueau Testament, vous sauez que cest office n'est pas de sacrifier, mais d'administrer la parolle de Dieu fidelement, et les saints Sacremens en pureté sans rien adiouter ne diminuer, faire prieres et oraisons. Et voila la charge d'un Ministre selon les Escriptures saintes. Et faisant ainsi on applique les merites de Christ au peuple qui reçoit les Sacremens, quand il les reçoit en foy. Quant au 3. point, que est, que le prestre fait tout autrement en sa Messe que Christ n'a fait en la Cene, vous dites que ce seroit vne chose louable que la communion se fist quand la Messe se dit, et que le peuple receust le sacrement avec le prestre. Il n'est pas question si cela seroit louable ou non, ne si vous le distribuez bien. Mais la question est, s'il est loisible de le faire ainsi: car il est certain que quand Christ a dit en faisant sa // Cene, *Faites cecy*, qu'il ne faisoit pas ce que p. 314 le prestre fait, mais chose entierement contraire, comme desia i'ay dit. Christ en la table de la Cene offre et presente son corps et son sang à ses disciples pour leur nourriture spirituelle: et le prestre à son autel offre et presente à Dieu le corps et le sang de Christ, comme il dit, pour la remission des pechez: ce qui est du tout repugnant à l'intention du Maistre. Et certes en ce que le prestre mange tout seul en sa Messe, c'est vne chose non seulement indecente, mais du tout derogante à la nature de ce saint Sacrement. Saint Paul l'appelle Communion. 1. Cor. 10. Or ce ne peut estre communion là où il n'en y a qu'un seul qui communique. Iesus Christ crie haut et clair, *Prenez, mangez*. Il ne dit pas *Pren et mange* pour tous les autres. Les Anciens ont appelé la Cene *Synaxin* en Grec, qui est à dire communion de plusieurs. Et saint Paul escriuant aux Corinthiens les reprend de ce qu'ils n'attendoient point l'un l'autre, ains vn chacun mangeoit sa Cene en particu//lier. Et là p. 315 dessus l'Apostre dit, Ce n'est pas la Cene du seigneur: et les

rameine à la premiere ordonnance du Maistre, disant, Quant à moy, i'ay receu du Seigneur ce qu'aussi ie vous ay baillé. Et les Grecs encore aujourd'huy ne font point de Messe que les Dimanches et les festes: et lors tout le peuple communique au Sacrement sous les deux especes avec le Ministre. Auourd'huy tout cela est renuersé, le peuple reçoit le Sacrement par procureur, entant que le prestre mange et boit à l'autel pour le peuple qui est present. Et comme le prestre ne peut receuoir le Sacrement du Baptesme pour vn autre, aussi ne peut-il receuoir la Cene pour vn autre. Je ne puis pas viure de ce qu'un autre mangera pour moy, aussi ne puis-je receuoir aucun profit de ce qu'un autre receura le Sacrement pour moy. Et ie vous prie, combien est la chose exorbitante de voir là vingt ou trentre prestres en vn temple, et chacun fera sa Cene à part (voire s'il la faut ainsi appeler) et chacun enclos en sa chapelle mangera tout seul? Que diroit //

p. 316 saint Paul s'il voyoit cela, luy qui en a reprins si grandement les Corinthiens de manger à part? Et la corruption est venue si auant que la Messe parociale en laquelle par cy deuant le peuple communioit, n'est quasi differente aux Messes priuees qui ont commencé du temps de Gregoire. Et vous auez beau dire qu'il ne faut pas que le prestre soit empesché de communier en sa Messe tout seul, combien que le peuple ne s'approche pour communiquer: car l'intention du Seigneur Iesus Christ condamne tout cela, comme tresbien saint Cyprian Docteur tresancien et martyr de Christ enseigne *en la troisieme epistre liure 2. ad Ceciliū*, Si, dit-il, au sacrifice de Christ, il ne faut suiure que Christ, pour certain il nous faut ouyr et faire ce que Christ a fait et commandé de faire: veu qu'il dit en son Euangile, Si vous faites ce que ie vous commande, ie ne vous appelleray plus mes seruiteurs, ains mes amis. Et que Iesus Christ doye estre seul ouy, le Pere mesme en a rendu temoignage du ciel, disant, Cestuy est mon Fils bien aimé, auquel i'ay prins //

p. 317 mon bon plaisir: escoutez-le. Parquoy si Christ doit estre seul ouy, nous ne deons point regarder à ce qu'un autre aura pensé deuant nous estre bon de faire: mais à ce que celuy qui est deuant tous, à sauoir Christ, a fait le premier. Car il ne faut pas suiure la coustume d'un homme, mais la verité de Dieu: veu qu'il dit par son Prophete Esaie, Ils m'honorent en vain, enseignans ordonnances et doctrines des hommes. Et le Seigneur repete icy mesme en l'Euangile disant, Vous reiettez le commandement de Dieu pour establir vostre ordonnance et tradition. Mais encore il a dit en vn autre lieu, Qui a rompu vn de ces trespetits commandemens, et aura ainsi enseigné les hommes, il sera trespetit au royaume des cieux. Que s'il n'est point licite de rompre le plus petit de

tous les commandemens de Dieu: combien moins sera-il licite d'enfreindre ceux-cy tous tant grands, tant excellens, et tant proprement appartenans aux Sacremens, mesme de la passion du Seigneur et de nostre redemption, ou les changer par or-//donnance et tradition *p. 318* humaine, à vne autre chose qu'à celle à laquelle ils ont esté diuinement instituez. Voila comme ce bon personnage parle contre ceux qui corrompoyent l'institution de ce S. Sacrement. Et iamais on ne pourroit excuser cecy. et pour corriger tous ces abus il faudroit faire comme saint Paul, lequel voulant corriger les Corinthiens en l'abus de ce Sacrement, il leur dit, l'ay receu du Seigneur ce qu'aussi ie vous ay baillé: et les ¹⁾ reforme selon la premiere institution du sacrement. 1. Cor. 11. comme aussi Christ voulant corriger l'abus du mariage touchant les diuorces qui se donnoient, il dit, Au commencement il n'estoit point ainsi. Ne leustes-vous iamais que celui qui crea l'homme au commencement, crea le masle et la femelle? Et aussi pour reformer les abus de la Messe, il faudroit mettre en auant l'ordonnance de la Cene, comme Christ et ses Apostres nous ont enseigné. Quant à ce que vous nous notez d'inhumanité de ce que nous ne donnons le Sacrement aux malades, ie confesse qu'on en a vsé // quelque *p. 319* fois par cy deuant. Mais à sauoir si cela est louable: ie n'y voy pas grand raison, suiuant ce que ie vien de dire, que ce n'est pas vn Sacrement pour donner à vn, entant que c'est vne communion de plusieurs que le doiuent receuoir, et non pas d'un seul. Cependant ie ne seray tant rigoureux si quelque fidele estant malade requeroit de receuoir ce Sacrement, et que là plusieurs fussent disposez pour le receuoir avec ledit requerant, et que ceste eglise eust ceste coustume: ie ne voudroye, dy-ie, condamner vne telle coustume. *L'Euesque*, Sur nostre premier point vous dites que vous ne pouuez admettre la transsubstantiation. Et certes ie vous veux bien confesser cela, que si ie vouloye croire à mon iugement et à ma raison, ie ne la croiroye pas. Et semble bien que ceux qui ne la croient pas, approchent de plus pres ce qui est vray, et rencontre mieux l'Escripture sainte. Mais quoy? puis que l'eglise l'a ainsi determiné et arresté, on le doit croire simplement. Et certes i'ay plus trauaillé tout le temps de ma vie à captiuer mes sens à croire et tenir ce que // l'eglise Romaine *p. 320* croit, qu'à mille autres estudes. Et sur vostre second point, ie confesse volontiers que le nom de *Sacerdos*, qui est sacrificateur ou prestre n'est pas en tout le nouveau Testament. Mais il ne s'ensuit pas pourtant que nous ne demons pas sacrifier le corps et le

1) De Bres grijpt terug naar het voorafgaande „abus” in het meervoud.

sang de Iesus Christ. Vous demandez qui nous a commandé de ce faire. Mais ie vous demanderay, si vous ne m'accorderez pas volontiers, que nostre Seigneur Iesus Christ nous a ordonné et commandé de faire le mesme qu'il a fait en l'institution de ce saint Sacrement, si ie vous monstre qu'il ait offert quand il l'institua.

Guy, Certes, monsieur, vous me ferez vn singulier bien, et m'accorderay facilement avec vous, et seray des vostres. Ie vous prie donc, monsieur, me le monstrar. *L'euesque*, Ie le vous monstraray : entendez. Vous sauez bien que les Anciens Peres auoyent de coustume de ne faire iamais aucun banquet solennel, signamment en choses religieuses, que premier deuant qu'y toucher, la premiere part
 p. 321 d'iceluy estoit offerte à Dieu. Cecy se peut monstrar par vne infinité de passages de l'Ecriture. Ie vous allegueray le festin de ce bon personnage Iob, qu'il faisoit avec ses enfans : il ne le faisoit sans sacrifier pour eux. Le congé et l'adieu de Iacob d'avec son beau-pere Laban, ne se fit point sans sacrifice. Quand Moyse et Iethro son beau-pere se festoyerent : fut-ce sans faire sacrifice ? Voila la coustume des Anciens en leurs banquets. Ie pense que vous n'oserez nier que Melchisedech n'ait fait le mesmes, quand il vint au deuant d'Abraham et de ses gens avec pain et vin. Ie ne debatray pas de la signification du verbe Hebraique *Hosi*, duquel l'Ecriture vse là, lequel verbe signifie offrir et presenter. Il n'est pas à croire que Melchisedech en vn acte tant religieux ait oublié son deuoir et office d'offrir. Cela, dy-ie, ne se peut nier sans vne
 p. 322 lourde opiniastreté, mesmement veu que l'Ecriture l'appelle sacrificeur du treshaut Dieu, pour monstrar qu'il fit lors office non de viuandier, panetier, ou bouteiller, mais de sacrificeur. Et qu'Abraham ne les siens ne prindrent leur refection de ce qu'il leur fut apporté, que premierement Dieu n'en fust serui par le ministere de ce grand sacrificeur, tant par oblation, benediction qu'action de graces. Ie tien que ce saint sacrificeur a fait son oblation par action de graces et par sa benediction, recognoissant ce pain et ce vin comme dons de Dieu, et inuoquant son saint nom dessus pour estre profitable à tous ceux qui en receuroient avec louange et gratitude. Autrement comment auroit-il fait office de prestre en ceste production de pain et de vin ? Et pourquoy luy auroit Abraham baillé la decime de toute despouille qu'ils auoyent rapporté, si ne le recognoissoit pour souuerain prestre de Dieu, et s'il ne recognoissoit ce qu'il faisoit pour ceuvre sacerdotale, en laquelle Abraham prophetiquement recoignoissoit la sacrificeure de Iesus Christ nostre vray Melchisedech, et l'oblation de son corps et de son sang sous les especes de pain et de vin ? Or

comme Melchisedec fust au pa-//triarche Abraham comme gage *p. 323*
 et seureté de la sacrificature de Iesus Christ, et que luy-mesme
 s'appelle sacrificateur selon l'ordre de Melchisedech: certes c'est
 trop peu sentir de la dignité sacerdotale de nostre redempteur
 Iesus Christ, si nous ne croyons qu'en l'institution de ce saint
 sacré banquet, lequel il instituait pour toute son eglise, il ait fait
 le mesme qu'à ¹⁾ fait ce grand prestre Melchisedech. Tellement que
 quand nous n'aurions nuls argumens des Escritures, pour croire
 que Iesus Christ, comme nostre grand prestre et sacrificateur, ait,
 auant toutes choses, en l'institution de ce Sacrement offert à Dieu
 ce qu'il vouloit departir ²⁾ à ses disciples: si ³⁾ est-il plus que
 raisonnable que nous tenions certainement qu'il a en chose tant
 excellente et auguste, gardé l'ordre et l'vsance des saints Peres:
 voire qu'il ait fait le mesme en ce sacrement qui se faisoit en
 l'agneau Pascal, lequel on immolait premierement que le manger.
 Et ne doute que par ces paroles desquelles vsent les Euangelistes,
 qui sont actions de graces, // benedictions et fractions du pain, ne
 soit entendu oblation qu'il faisoit à Dieu de son corps et de son *p. 324*
 sang, le vouant et baillant à la souffrance de la mort pour victime
 en la remission des pechez. Et pourtant il dit, *Voici mon corps*,
 qui est pour vous liuré. Il commença lors la sainte action sacer-
 dotale, et l'oblation de son corps et de son sang, lequel il accomplit
 en sa mort. Et au reste sur le troisieme point vous dites que le
 prestre mangeant tout seul le Sacrement, le peuple reçoit le Sacre-
 ment par procureur: ce que ie nie, car il y communique par foy.

Gvy, Monsieur, ie suis ioyeux d'entendre de vous sur nostre
 premier poinct, que vostre sens et iugement repugne à la Trans-
 substantiation, et que ceux qui ne la croient pas semblent de plus
 pres suiure l'Escriture, et ce qui est veritable: mais vous dites
 qu'il la faut croire simplement, d'autant que l'eglise en a ainsi
 déterminé. Ie say qu'il y ⁴⁾ plusieurs de vos docteurs qui parlent
 ainsi. Et certes ie m'estonne grandement d'ouyr ainsi parler. Vous
 confessez que la trans-//substantiation ne se peut prouuer par *p. 325*
 l'Escriture sainte, ny par raisons humaines: mais que cependant
 il la faut croire simplement, d'autant que l'eglise en a ainsi deter-
 miné. Saint Paul Rom. 10. m'a appris que la foy vient par
 l'ouye de la parole de Dieu: et vous dites qu'il la faut croire
 simplement à cause du decret de l'eglise: il s'ensuiuroit que la

1) Lees: a (zonder accent grave).

2) Departir, *d. i.* uitdeelen.

3) „Si” beteekent hier: toch, nochtans.

4) Voor „il y” leze men: il y a.

foy viendrait du decret et ordonnance de l'eglise. Or ie dy que l'eglise ne peut rien determiner, quant à la foy, sans l'Ecriture sainte. Or ceste doctrine de la transsubstantiation est toute nouvelle, ordonnee par le Pape Innocent 3. au concile de Latran, il y a enuiron trois cens ans: et l'a adioustee aux douze articles de la foy pour le trezieme article, chose certainement du tout repugnante à l'Ecriture sainte et aux Anciens docteurs de l'eglise. Voila les Euangelistes qui disent tous d'un commun accord, que comme ils mangeoyent Iesus print du pain, et apres auoir rendu graces le rompit, et le donna à ses disciples, et dit, *Prenez, mangez: cecy* p. 326 *est mon corps*. Il ne fait pas de men-//tion que le pain fust transsubstantié au corps naturel de Christ. Et de la coupe l'Ecriture dit, que Christ appelle encore generation de vigne, ce que les Apostres auoyent beu, disant, *Je ne beu-ray plus d'oresenauant* 1) de ceste generation de vigne. Actes 2. il est dit que les disciples perseueroyent en la doctrine des Apostres, en la communication, et fraction du pain, et en oraison. Nous oyons que l'Ecriture dit que c'est pain, que c'est vin. Actes 20. Vn iour de Sabbath nous estions assemblez pour rompre le pain. Et Paul dit, 1, Cor. 10. Le pain que nous rompons, n'est-ce pas la communion au corps de Christ? Nous qui auons mangé d'un pain, sommes vn pain et vn corps au Seigneur. Et 1. Cor. 11. par trois fois l'appelle pain. l'Ecriture parlant ainsi ne nous veut point tromper, disant que c'est pain, et ce n'en seroit point. Et les anciens docteurs en bon langage disent, que c'est pain et vin apres la consecration. Voila Origene qui est des plus proches du temps des Apostres sur le p. 327 15. chapit. de saint Matthieu, exposant // ces paroles, Tout ce qui entre en la bouche s'en va au ventre, et sort hors par bas, dit ainsi, Ceste viande qui est sanctifiee par la parole de Dieu, et par priere, selon ce qu'elle a de materiel, entre dedans le ventre, et est iettée hors par bas. Et soudain apres il dit, Ce n'est pas la matiere du pain qui profite, mais c'est la parole qui est recitee dessus. Et à fin qu'on n'entende ces paroles estre dites d'autre pain, que celui de la Cene, il dit, Cecy soit dit du corps mystique et symbolique. Iamais Origene n'a esté noté d'auoir mal senti de la Cene. Partant il en parle selon qu'en tenoit l'Eglise de son temps. Ceste sentence nous monstre tresclairement que la substance et matiere du pain demeure en la Cene selon la doctrine de l'ancienne Eglise. Tertulian aussi tresancien au 1. liure contre Marcion dit, Christ n'a point reprouué le pain par lequel il a présenté son corps. Et au 4. liure contre ledit heretique, il dit

1) „D'oresenauant” beteekent: voortaan.

qu'il a prins le pain et l'a distribué à ces disciples, le faisant son corps en disant, *Cecy est mon corps*, c'est à dire, le si-//gne de p. 328
mon corps. Ce ne peut estre vne figure, s'il n'y a vn corps de verité ou vray. En outre vne chose vuide et vaine, qui est vn fantosme, ne peut recevoir aucune figure. Sainct Cyprian martyr de Christ en la 3. Epistre liure 2. à Cecilian, dit que le sang du Seigneur est démontré au vin. Item au mesme lieu, C'estoit vin ce que le seigneur disoit estre son sang. Je vous prie, monsieur, notez bien cela. Item encore, L'eau ne peut exprimer le sang de Christ. Item nous voyons que le peuple est entendu par l'eau, et que le sang de Christ est démontré au vin: il s'ensuit que le vin demeure, puis qu'il sert pour exprimer et demonstrier le sang. Et Bertramus parlant quasi en semblable sentence, dit au liure du corps et du sang du Seigneur: Si ce vin là qui est sanctifié par l'office du Ministre, est conuerti corporellement au sang de Iesus Christ, il est necessaire aussi que l'eau, qui est meslee, pareillement soit conuertie corporellement au sang du peuple croyant. Car là où il n'y a qu'une sanctification, il ne s'ensuit qu'une opera-//tion: et là où il y a pareille raison, il s'ensuit aussi pareil p. 329
mystere. Or nous voyons qu'en l'eau il n'y a rien de conuerti selon le corps, consequemment donc il n'y est rien de monstré au vin corporellement. Ce qui est signifié du corps du peuple en l'eau, se prend spirituellement: il est donc necessaire de prendre spirituellement ce qui est démontré du sang de Christ au vin.

1) Quoy? que dites-vous? S. Cyprian dit-il tout ce que vous dites icy? *Guy*, Non pas, monsieur. Mais ie dy que Bertramus traite ces paroles de S. Cyprian, et les expose ainsi mot à mot, comme ie les ay recitees. Mais S. Cyprian dit bien d'auantage contre les Aquaristes, que si le vin defaut 2) d'estre au calice, que le sang de Christ n'y peut estre veu, et n'y peut estre entendu. Si le vin est transsubstantié, il delaisse d'estre vin. Et par ainsi selon saint Cyprian, le sang de Christ n'y peut estre entendu. Le mesme docteur au sermon de *Cæna Domini*, dit que le pain sanctifié est entré en la bouche pollue. Item in sermone de *Lapsis*, dit, partant de la ieu-//ne fille qui avoit vomi le sacrement, le p. 330
breuage sanctifié au sang du Seigneur est sorti des entrailles pollues. Il ne dit pas, le pain et le breuage transsubstantiez, mais le pain et le vin sanctifiez au corps et au sang du Seigneur. Et semblablement Theodoretus qui viuoit du temps de Cyrille, et qui fut avec luy au concile d'Ephese et de Calcedone, homme tresdocte,

1) Hier is uitgevallen: *L'uesque*.

2) Ontbreekt, ophoudt.

le liure duquel a esté imprimé à Rome en Grec, dit ainsi au premier dialogue, proposant deux personnages le fidele et l'heretique: le fidele dit, Nostre Sauueur luy-mesme a changé les noms du pain et du vin, et a donné le nom du signe à son corps, et au signe le nom de son corps, en ceste mesme façon s'estant appelé soy-mesme vigne, il a mesme nommé le signe *sang*. Puis l'heretique demande: Mais ie voudroye bien sauoir la cause pourquoy les noms sont changez. Le fidele respond, Le but est proposé euidemment à tous ceux qui sont appelez au mystere. Car il a voulu que ceux qui sont appelez à la participation des mysteres

p. 331 ¹⁾ sacrez, ne s'arrestas-//sent point à la nature des choses qui se voyent: mais que par la mutation ou changement des noms, il croyent à la transmutation qui est faite par grace. Car celuy qui appelle son corps *froment* et *pain*, le mesme aussi s'est nommé *la vigne*: luy-mesme aussi a fait c'est ²⁾ honneur aux signes qui apparoissent deuant les yeux, de les appeler *son corps* et *son sang*, non pas qu'il ait changé la nature, mais ayant adiousté sa grace à la nature. Puis au mesme lieu il dit encore, Les signes mystiques apres la sanctification ne sortent pas de leur nature. Car ils demeurent en leur premiere substance, figure et forme, et se peuuent voir et toucher comme auparauant. Il ne dit pas en la premiere sentence, que le pain et le vin sont transsubstantiez: mais que le pain et le vin sont muez et changez quant aux noms. Ils sont appelez *corps* et *sang* de Christ, ce qu'ils n'estoyent pas auparauant nommez: et dit que la nature du pain n'est pas changee, ains que la grace est adioustee à la nature. Cela demonstre clairement comme le iour,

p. 332 ³⁾ que le pain demeu-//re au Sacrement et semblablement le vin.

Dispute tenue entre vn certain Cordelier, Iacopins et Carmes, et Guy de Bres ministre de la parole de Dieu à Valenciennes prisonnier et enfermé audit lieu pour la doctrine du Fils de Dieu.

NVIRON le commencement de may, l'an 1567 arriua vers moy vn certain Cordelier accompagné de beaucoup de personnages qui desiroyent me voir et ouyr. Et là de premiere arriuee le Cordelier me demande comment ie me portoye, me monstrant apparence de bon visage: à cause qu'encores auparauant i'auoye communiqué avec luy lors que i'estoye libre, et que luy estoit en cachette en habit commun. Il me dit, Ie suis certes bien marri que vous estes ainsi detenu, ie vous desire tout bien, et vostre salut: et à ces fins ie vous vien visiter. Ie

1) Er staat foutief: 321.

2) Lees: cest.

3) Er staat foutief: 322.

vous prie, Guy mon amy, de penser et estimer de nous que nous auons soin de nos ames, et de maintenir la vraye religion, et la gloire de Dieu. Et si autrement estoit, quel besoin me seroit-il de // viure en cest habit pour estre en risee et moquerie au monde: p. 333
ie suis viuant en solitude: ie ne manie point d'argent: ie seroye bien mieux à mon aise d'estre marié: i'auroye de l'argent: ie seroye bien venu au monde comme vous estes.

Guy respondit, Monsieur, ie vous remercie du bien que dites me desirer: ie ne vous en desire pas moins de ma part. Cependant ie loue mon Dieu de tout mon cœur, de ce qu'il luy plaist m'en-uoyer, sachant que c'est pour mon grand bien et salut. Et quant à ce que dites estre soigneux de maintenir la vraye religion, cela ne peux-ie apperceuoir: et vostre habit estrange et desguisé ne me peut persuader cela. Ie confesse bien que vous estes en moquerie et risee à plusieurs: mais la cause vient de vous, qui vous exposez vous-mesmes à tel vsage. Et quant au malaise que vous endurez en vostre conuent, cela ne peut seruir d'indice suffisant, pour prouuer que vous maintenez la vraye religion. Car en ce malaise que vous dites, vous y auez tous vos aises et tous vos plaisirs: de // sorte que si ie vouloye viure à mon plaisir et du tout à mon aise, ie me voudroye rendre Cordelier, et voudroye prendre la besace de S. François, laquelle vaut mieux que la croix de S. Benoit, comme on dit. Vous dites que pour chercher vos aises vous prendriez femme, et vous marieriez. Ie confesse que celui qui est bien marié, à 1) vne grande commodité: tant y a neantmoins que la sentence de saint Paul demeure vraye, que ceux qui sont mariez auront tribulation en la chair: mais vous qui dormez à vostre aise, vous n'aez pas les petits enfans qui vous empeschent le repos de la nuit, vous n'aez pas les ordures et infections d'eux comme ceux qui sont mariez: vous n'aez pas le soin dequoy vous les nourrirez et esleuerez. Et s'il est vray ce que vous dites que vous ne maniez point d'argent (tous ceux de vostre ordre ne sont pas si conscientieux) et ie dy que vous estes d'autant plus à vostre aise. Plusieurs sont en fort grand danger et peril pour l'or et l'argent, et en mille malaises: voire souuent l'or et l'argent est cause de la // damnation des possedans. On peut dire de vous, que n'ayans rien, vous possédez neantmoins toutes choses. Au surplus 2) nous auons desia disputé quelque chose de la primauté du Pape: vous plairoit-il entrer en ceste matiere? *Le Cordelier*, l'en suis content. Vous m'aez nié ouuertement ladite p. 334 p. 335

1) Lees: a (zonder accent grave).

2) Au surplus, d, i. overigens, voor het overige.

primauté, disant que le Pape n'est point chef de l'église, et qu'il n'est point euesque vniuersel. Or quant à moy ie vous prouue le contraire par ce que Iesus Christ a dit à S. Pierre, Simon fils de Iona, m'aimes-tu plus que ceux-cy? Il respond: Certes, Seigneur, tu sais que ie t'aime. Il luy dit, Nourri mes agneaux. Et cela luy fut dit par trois fois: par lesquelles paroles nostre Seigneur l'a constitué chef par dessus toute son eglise, lesquelles paroles n'ont esté dites à nul de tous les autres Apostres: mais l'a dit à Pierre par trois fois, pour denoter qu'il parloit de grand' chose. Et le mot Grec duquel il vse là, ne signifie pas seulement paistre, mais *Regir et gouverner*. Or le Pape est successeur et lieutenant de saint

p. 336 Pierre, parquoy // c'est à luy de regir et gouverner toute l'église vniuerselle. *Guy*, Ie vous ay nié ladite primauté, laquelle vous ne pourrez iamais prouuer estre de droit diuin, mais bien de droit humain, et ce passage de S. Iean ne fait du tout rien à propos pour prouuer cela: car il luy demande à bon droit s'il l'aime, puis il luy dit, Pais mon troupeau, pource que nul n'est propre d'estre admis à cest office, qui n'aime le Seigneur Iesus: d'auantage, d'autant que saint Pierre l'auoit renié par trois fois, voire avec iurement et execration, il estoit tresbuché ¹⁾ autant de fois de son office d'Apostre. Partant nostre Seigneur luy dit par trois fois, Pierre m'aimes-tu? pais mes brebis, signifiant qu'il le restablissoit à son estat par trois fois, comme par trois fois il en estoit decheu. et par ce mot, Pais mes brebis, il ne veut dire autre chose sinon, Fay office d'Apostre, repais mon troupeau et le gouuerne par mes paroles. Et ceste mesme charge ont eu pareillement tous les autres Apostres, comme on peut voir par les Actes des Apostres. et on

p. 337 sait bien que celui qui a // charge de prescher, a la charge de paistre, regir et gouverner le troupeau. Mais qu'appartient tout cecy au Pape, lequel ne repaist aucunement le troupeau, ains le deuore et ruine par sa tyrannie intolerable? Et encore que S. Pierre auroit esté établi chef par dessus l'église, il ne s'ensuit pas que le Pape de Rome doye succeder à cela: car il faudroit prouuer que l'euesque de Rome est successeur de S. Pierre, et monstrier pourquoy il l'est plustost qu'un autre des autres villes, veu qu'on ne peut prouuer par l'Ecriture sainte, que iamais saint Pierre ait esté à Rome: mesme par icelle se peut facilement prouuer le contraire. et quelle rayson y a-il que saint Pierre ait plustost un lieutenant que les autres Apostres? Ie confesse bien que saint Pierre entant qu'il estoit Apostre, n'estoit lié n'astraint au gouuernement d'une seule eglise, comme aussi l'office de tous les autres

1) „Tresbucher” beteekent: struikelen, vallen.

estoit de mesme. Mais que le Pape soit successeur de saint Pierre pour estre euesque vniuersel, il faudroit que le Pape fust Apostre: le nom d'euesque // de Rome repugne à cela, monstrant qu'il n'a p. 338 charge sinon de l'Euesché de Rome. *Le Cordelier*, Ce passage de saint Iean que ie vous ay allegué est tant clair que rien plus pour prouuer mon dire, mesme les Anciens l'exposent ainsi. *Guy*, Ie vous ay desia monstré que ce passage ne fait du tout rien pour vous. Et quant aux Anciens que dites auoir ainsi exposé ce passage, ie vous prie de m'en nommer vn. Ie say bien que le Pape et autres ont anciennement voulu prouuer ceste primauté Papale: mais ils ne sont pas seruis de ce passage tant clair comme vous le faites. Quand le pape Anacletus a voulu prouuer que saint Pierre estoit chef, il l'a prouué par le premier chapitre de saint Iean, Tu es Simon fils de Iona: tu seras appelé Cephass: *Cephas*, dit-il, signifie chef en Grec. Mais le poure Pape se trompoit lourdement, n'ayant pas bien ouy ce que dit saint Iean, Tu seras appelé Cephass qui signifie Pierre: l'exposition de l'Euangeliste vaut mieux que celle du Pape, car *Cephas* n'est pas vn mot Grec, mais Syriaque. Et quand du temps // de saint Augustin trois Papes l'vn apres p. 339 l'autre ont voulu tirer les eglises d'Afrique sous leur pattes, et les assuiettir à eux, il n'ont pas allegué vn poure tesmoignage de l'Eseriture sainte pour persuader les Affricains de se submettre à eux: ce que ces trois Papes et leur conseil n'eussent iamais oublié de faire, s'ils eussent entendu que ceste primauté estoit de droit diuin. Ils n'ont pas aussi allegué l'Eseriture: mais voyans qu'elle ne faisoit du tout rien à propos pour prouuer ceste primauté Papale, ils eurent recours à tromperies et fallaces, en falsifiant les decrets du concile de Nicene, disans qu'il auoit esté ordonné audit Concile que l'euesque de Rome seroit chef et superieur sur toutes les eglises, et qu'il falloit que les causes d'importance se rapportassent à luy. Mais le concile de Carthage où presidoit saint Augustin, oyant ce que l'euesque de Rome demandoit, trouua la chose tant estrange et nouuelle, que non seulement il ne cognoissoit cela appartenir au Pape, comme au lieutenant de saint Pierre, par droit diuin, que mes-//me ne croyoit pas que cela p. 340 luy appartenoit de droit humain: comme il appert par ce que ledit concile de Carthage enuoya chercher sur le lieu les anciens originaux des decrets dudit concile de Nicene: et estans apportez on trouua tout le contraire de ce que disoit l'euesque de Rome. On trouua qu'il estoit mis au nombre des autres metropolitains, n'estant en rien plus grand que les autres. Surquoy ledit concile de Carthage renuoya les Ambassadeurs du Pape, leur monstrant la fausseté et tromperie de leur maistre. Tout cela monstre claire-

ment comment les Anciens qui auoyent esté au concile de Nicene, n'ont iamais entendu que la primauté ait esté donnee n'à S. Pierre ny au Pape par Iesus Christ. car s'ils l'eussent cognu, ils n'eussent fait l'euesque de Rome de pareille autorité que les autres metropolitains. Et cependant ces saincts personnages n'ont pas fait cela comme gens ignorans, car ils estoient tous sauans aux saintes lettres. Or si vous auez tesmoignage plus clair, ie l'orray volontiers. //

- p. 341 *Le Cordelier*, Il n'y en a pas de plus clair que celui que ie vous ay produit du 21. de S. Iean. Mais ie m'esmerueille grandement que vous trouuez tant estrange ceste primauté, veu qu'en tout ordre et police bien dresse, il faut qu'il y ait vn chef et superieur par dessus vous. Vous l'endurez bien en tous estats, et accordez qu'en vn pays il y ait vn Roy, et en vostre famille vn chef. pourquoy donc ne pouuez-vous endurer vn chef en l'Eglise de Dieu? *Guy*, Puis que vous n'avez passage plus clair que cestuy-la, qui ne fait du tout à propos, il s'ensuit que tous les autres qu'on pourroit produire, font encore moins à propos. Ie confesse qu'il faut qu'il y ait vn Roy en vn royaume qui soit chef de son peuple, vn pere de famille chef en sa famille, et ainsi des autres estats: pource que l'Ecriture establit le roy à tel vsage, et le pere de famille comme en choses ciuiles et temporelles: mais on ne lit point en toute l'Ecriture que le Pape soit ordonné chef en l'Eglise, comme on lit des Rois ordonnez sur leurs peuples. Cependant, ce seroit pource // chose si l'Eglise estoit sans chef, car ce seroit vn corps sans teste, lequel ne pourroit auoir vie: mais comme ie ne cognoy qu'une seule Eglise, aussi ne cognoy'-ie qu'un seul chef qui est Iesus Christ le Fils de Dieu. Et comme vn corps ayant deux testes seroit monstrueux, ainsi l'Eglise ayant Iesus Christ et le Pape pour chef, seroit du tout monstrueuse. Ioint que ce n'est pas à faire aux hommes d'ordonner et establi vn chef en l'Eglise: car si Dieu eust trouué bon d'establi vn autre que Iesus Christ, il nous en eust aduertis par sa parole. On lit bien qu'en la Loy il y auoit vn souuerain sacrificateur, lequel estoit figure de Iesus Christ: or nous trouuons par l'Ecriture que Dieu l'auoit ordonné, et qu'à la venue de Christ cela a esté aboli. Mais nous ne trouuons nulle part que le Pape soit ordonné souuerain et chef en l'Eglise, ains seulement Iesus Christ, lequel est appelé, aux Hebreux *notre souuerain Sacrificateur*: et faut que tout soit iugé par la voix de sa bouche. En outre, comme vous
- p. 343 trouuez bon d'establi vn chef en l'Eglise, à l'exemple des // Rois, ainsi les Apostres ont esté menez pour quelque temps de mesme opinion. Ils ont debatue par trois fois entre eux, pour sauoir qui

seroit le premier et le plus grand, et qui tiendroît la primauté. Cela faisoient-ils (ce semble) par bonne consideration: ils oyent leur maistre qui parloit de s'en aller, et se retirer d'eux par la mort, et là dessus ils demandent qui sera le premier de leur compagnie, pour estre comme lieutenant du maistre absent. Mais que leur fut-il respondu? Certes le Seigneur ne leur dit pas, Vous debatez icy qui sera le plus grand et le premier d'entre vous? n'avez-vous pas ouy que i'ay donné cela à Pierre, quand ie luy ay dit, Ie te donne les clefs du Royaume des cieux? et autre chose semblable: il ne parle pas ainsi. Et les Apostres auoyent bien ouy tout ce que leur Maistre auoit dit à Pierre: et neantmoins ils ne tiennent pas S. Pierre pour leur chef, ny pour celuy auquel la primauté appartenoit. Et si Iesus Christ eust entendu l'auoir donnée à S. Pierre, il eust dit en vn mot, C'est à Pierre à qui cela appartient: // Mais il respond bien tout autrement, Les Rois des p. 344 peuples ont domination sur eux, et ont puissance sur iceux, et sont nommez bienfaiteurs, mais il ne sera point ainsi de vous. Puis que le Maistre a dit qu'il ne seroit pas ainsi entre les Apostres qu'un d'iceux seroit le chef et primat d'eux tous, comme les Rois le sont de leurs peuples, pourquoy veut-on establir S. Pierre et le Pape en ce degré contre l'Escripture? Le Pape ne domine pas comme vn roy: mais comme s'il estoit dieu et roy, il domine par ces loix sur les corps et sur les ames, chose à quoy iamais saint Pierre ne pensa. Et si saint Paul eust entendu que Christ eust ordonné saint Pierre pour estre chef de l'Eglise, iamais il ne se fust osé esgaler à luy et à son Apostolat, comme il fait, disant, Que celuy qui a besogné en Pierre à l'office d'Apostre enuers les circoncis, a aussi besogné en moy entre les Gentils. Quand Iaques, Pierre et Iean qui estoient estimez les colonnes de l'Eglise. Il ne dit pas, quand Pierre qui estoit le chef, et Iaques et Iean qui estoient // les colonnes, eurent veu la grace p. 345 qui m'estoit donnée: mais il nomme premier Iaques, et puis apres Pierre, et dit, *qui estoient estimez estre les colonnes*. Et quand saint Paul dit que l'Euangile de Circoncision, c'est à dire des Gentils, luy estoit commise, comme de la circoncision à Pierre, il dit notamment vne chose qui denote egalité. Si Pierre estoit chef entre les Iuifs, entre lesquels il estoit Apostre, saint Paul l'eust esté pareillement entre les Gentils. Puis apres, saint Pierre faillant a esté suiet aux censures, a esté reprins de saint Paul. Et quand les Apostres qui estoient en Ierusalem eurent ouy que Samarie auoit receu la parolle de Dieu, ils enuoyerent Pierre et Iean. Si les Apostres eussent reconnu Pierre pour leur chef et de toute l'Eglise, iamais ils ne l'eussent enuoyé avec saint Iean, ils

eussent esté plus songneux de garder son droit, encore mesme que par humilité il y eust voulu aller. Or il est dit expressément qu'il a esté enuoyé, et qu'il y est allé. En quoy il est monst^ré, p. 346 qu'il n'a pas esté recognu pour // leur chef auquel appartient d'enuoyer les autres et commander. ce n'est pas le deuoir des seruiteurs d'enuoyer leurs maistres. Et quand saint Pierre escrit il dit, Je prie les prestres qui sont entre vous, moy prestre avec eux, et tesmoin des afflictions de Christ. Il ne dit pas, Je commande aux prestres qui sont entre vous, moy qui suis le chef et prince des prestres, ains tout au contraire, il se met au mesme degré, et s'appelle prestre avec les prestres et tesmoin des souffrances, vsant de priere et non de commandement. Vous dites qu'il parle ainsi par humilité, mais cela ne peut seruir de rien. Car tousiours falloit-il garder et maintenir ce que Christ luy auoit donné, selon vostre conte, et ce qui derogue à l'ordonnance de Christ, ne peut estre nommé humilité. En outre, quand saint Paul escriuant aux Ephesiens fait denombrement des estats que Christ auoit ordonnez en l'Eglise, il dit, Il en a donné aucuns Apostres, les autres Prophetes, les autres Euangelistes, et les autres p. 347 Pasteurs et Docteurs. Il ne fait aucune mention // de chef ministrant: ce qu'il n'eust iamais oublié. Parquoy ie dy à bon droit qu'il n'y a que Iesus Christ seul qui est chef et fondement de l'Eglise, suyuant ce que dit saint Paul, Nul ne peut mettre autre fondement que celuy qui est mis, lequel est Iesus Christ.

Le Cordelier, Vous ne recognoissez qu'un seul fondement en l'Eglise: et toutesfois vous sauez que saint Iean en son Apocalypse met douze fondemens qui sont les douze Apostres: ce qui est contraire à ce que vous dites. *Guy*, Ce passage de l'Apocalypse ne fait rien contre ce que j'ay dit, mais fait contre vous qui voulez faire saint Pierre fondement de l'Eglise: car vous luy baillez tous les autres Apostres avec luy pour fondement: combien que l'Ecriture ne dit pas que les douze fondemens estoient les 1) douze Apostres, ains qu'és douze fondemens les noms des douze Apostres de l'Agneau y estoient. Car ceste sentence de S. Paul 1. Cor. 3. demeure ferme et stable à iamais: Nul ne peut mettre p. 348 2) autre fondement que celuy qui y est mis, // c'est Iesus Christ. Et monstre encore clairement cecy disant, Ephes. 2. Vous estes citoyens avec les saints et domestiques de Dieu, edifiez sur le fondement des Apostres et des Prophetes, dont Iesus Christ mesme est la maistresse pierre angulaire, auquel toute edification liee ensemble, croist en un temple saint au Seigneur. Et saint Pierre en sa 1.

1) Verbeterd uit „lss”.

2) Er staat foutief: 347.

chap. 2. dit que Christ est la pierre viue, qui a esté reprouuee des hommes, mais esleuë et precieuse enuers Dieu: vous aussi comme pierres viues edifiez vne maison spirituelle sur elle. Il ne dit pas sur moy qui suis le fondement. Et Augustin sur S. Iean au traitté 114. dit, Et pourtant aussi le Seigneur dit, Sur ceste pierre i'edifieray mon eglise: la pierre estoit Christ Sur lequel fondement aussi pierre mesme a esté edifié. Et certainement nul ne peut mettre autre fondement, etc.

Sainct Hilaire au liure de la Trinité dit, Le Pere a reuelé à Pierre de dire, Tu es le Fils de Dieu: parquoy l'edification de l'Eglise est sur ceste pierre de confession: ceste foy est le fondement de l'E-//glise, et ceste foy a les clefs du royaume celeste. Il p. 349 est donc dit qu'il y auoit douze fondemens, à cause que les douze Apostres ont presché par tout le monde, edifians l'Eglise, et met-tans chacun pour fondement la seule pierre fondamentale qui est Christ. *Le Cordelier*, Je suis certes esmerueillé comment vous osez contredire à vne chose qui a esté tenue en l'eglise passé tant d'annees, que l'eglise tient, que le Pape est Euesque vniuersel, et elle le tient pour tel, selon le passage que desia ie vous ay allegué. *Guy*, Si vous vouliez entendre ce que ie vous ay dit, vous auriez matiere de vous contenter, car tout ce passage ne vous sert non plus que d'alleguer magnificat à matines pour preuue. Et mesme saint Gregoire, qui aussi a esté Pape, vous contredit entierement, disant que celuy qui s'appelle euesque vniuersel, est en orgueil l'auant-coureur de l'Antechrist. Encore le mesme Euesque escriuant à Zelocus euesque d'Alexandrie liure 1. epistre 3. dit, Voicy que vous m'avez escrit: vous avez mis ce mot d'orgueil, en m'appel-//lant Pape vniuersel: ce que ie prie à vostre sainteté de p. 350 ne le plus faire cy apres: car tout ce qui est donné à vn autre outre la raison, vous est osté. De moy, ie ne repute point pour honneur ce en quoy ie voy l'honneur de mes freres amoindry: car mon honneur est que l'estat de l'Eglise vniuerselle et de mes freres soit maintenu en leur dignité. Si vostre sainteté m'appelle Pape vniuersel, c'est confesser que vous n'estes point en partie ce que vous n'attribuez pour le tout. Et saint Ierosme escriuant à Zenagius, dit que tous les Euesques sont d'une mesme dignité, soit l'euesque d'Eugube, de Constantinoble ou de Rome: parquoy ie vous prie si vous avez quelque chose à produire et mettre en auant, outre ce que vous avez dit, ie l'orray tres-volontiers.

Le Cordelier, Ce que saint Gregoire dit, il le dit par humilité. Je vous viendray encore reuoir quelque iour: et ie vous rescriray en papier les Anciens qui font pour nous. Il faut que ie me retire à present. *Guy*, Cela n'est point respondre // à saint Gregoire, p. 351

quand vous dites qu'il parle ainsi par humilité: car s'il cognoist que Iesus Christ l'a establi pour estre Euesque vniuersel, il ne faut pas que par humilité il reiette cela et qu'il ait en detestation, comme portant preiudice à l'Eglise vniuerselle et à l'honneur des autres Euesques. Et quant à ce que dites coucher par escrit les lieux des anciens Docteurs faisans pour vous, i'aimeroye bien mieux voir le liure mesme, à fin d'euter toute soupçon mauuaise. Et là dessus la compagnie se leua, et nous departismes l'un de l'autre amiablement: et taschoyent fort de m'amener à croire ce que si leur eglise tient, l'exaltans par dessus l'autorité de la parole. mais ie dy que si vn Ange du ciel m'enseignoist quelque chose autre que ce que desia les Apostres ont enseigné, ie ne le voudroye ouyr. Autant en dy-ie de l'Eglise: car il faut que l'Escripture sainte soit par dessus l'Eglise, et par dessus les Anges mesmes: leur disant tousiours, que s'il me pouuoit prouuer par l'Escripture sainte la doctrine que i'ay preschee estre faus-//se que i'estoye prest de la quitter. Et là dessus i'ay entendu qu'ils ont crié victoire deuant la bataille, c'est à dire, ils ont conceu esperance de me gagner: les autres ont dit que ie m'estoye accordé, mentans hardiment. Mais quoy qu'ils ayent semé faususement de moy, ils se sont tant bien trouuez avec moy, i'enten le premier avec le Cordelier, encore mesme qu'ils me l'eussent promis. Toutesfois c'est la coustume de retourner volontiers où on s'est bien trouué ¹⁾. Mes propos finis ie retournay en ma prison: et ainsi fismes la fin pour ceste heure-la.

Il ne sera impertinent de reciter icy en bref certain propos qui fut tenu avec le Cordelier en la maison de Madame de la tour en la ville de Valenciennes, luy estant en habit seculier (comme ils parlent) peu de iours apres la fraction des images: lesquels propos ont esté tenus en la presence de 10. ou 12. personages de ladite ville, gens dignes de foy, à fin qu'on entende qui est ce Cordelier, duquel l'Eglise Romaine fait tant de cas, quelle foy et assurance il y a en luy, et quel il est.

p. 353 **P**Remierement le Cordelier auoit mandé mon compaignon monsieur // De la Grange, pour traiter avec luy ne say à quelle intention: car il disoit à ceux à qui il donna charge, Amenez-moy le petit, amenez-moy le petit, ministre: ce qui fut fait. Mais comme ils estoient là eux deux ensemble, quelque bonne espace de temps, et par son babil ne vouloit donner audience à mon compaignon, abusant de sa douceur et modestie, quelqu'un de nos freres me vint prier d'y venir: ce que ie fis promptement. Estant

1) De laatste twee volzinnen kunnen voor de oorspronkelijke lezers duidelijk geweest zijn. Voor ons zijn zij dit niet meer.

arriué audit lieu, l'entray et plusieurs avec moy. Je les trouuay disputans de la Cene. Mon compagnon me laissa parler, et apres que beaucoup de propos furent dits, qui seroyent trop longs à reciter, il confessa haut et clair librement, qu'il ne sauoit comment et en quelle sorte le corps de Christ estoit en la Cene, s'il y estoit corporellement ou charnellement. Surquoy l'un des Bourgeois luy dit, Comment, monsieur, est-il possible cela? Je vous ay plusieurs fois ouy prescher, qu'il falloit croire qu'il y estoit corporellement, charnellement, aussi grand, aussi gros qu'il fut pendu en la croix: et // qu'il le falloit croire ainsi sur peine de damnation p. 354
eternelle: mesme, s'il vous plaist, ie vous monstreray quelque lettre de vostre propre main escriite à vne certaine femme de la ville, en laquelle vous luy escriuez qu'elle le doit ainsi croire et y mourir. ce qui m'estonne grandement à present. Ledit Cordelier respondit, Il faut entendre ce qu'on presche et ce qu'on escrit. Je ne l'enten pas ainsi.

Ledit bourgeois luy dit, Cependant le pource peuple qui vous a ainsi ouy prescher, dit qu'il veut viure et mourir en ceste foy : comme vous leur auez presché, vous leur deuiez donc auoir dit vostre intention ouuertement, comme vous le dites icy, que vous ne sauez pas comment il y est, à fin qu'ils l'appriussent de ceux qui le sauent mieux. En outre, parlant de la Messe ie luy demanday s'il estoit sacrificateur. Il ne respondit rien. Et faisoit quelque difficulté de dire ouy. Je luy dy qu'il parlast hardiment et sans crainte, et qu'il n'y auoit aucun danger ne peril. Lors dit qu'il estoit sacrificateur. Je luy demanday selon quel // ordre il estoit, s'il estoit selon l'ordre de Leui, ou selon l'ordre de Melchisedech. car en toute l'Escripture sainte il n'est parlé que de ces deux ordres. Il me respondit qu'il estoit sacrificateur selon l'ordre de Melchisedech. Qui fut bien estonné à ceste response, ce fut moy : car ie n'attendoye rien moins que cela. Je luy dy que l'Apostre aux Hebrieux nous monstre qu'il n'y a que Iesus Christ seul qui soit entré en cest ordre : et monstre euidentement que ceste sacrifice n'est pas comme celle de Leui, laquelle estoit par pere, par mere, et par genealogie, dont les sacrificateurs auoyent commencement de iours et fin de vie. Mais en la sacrifice de Melchisedech en laquelle Christ est entré, il n'y a point de genealogie, c'est à dire, on n'y entre pas par succession, d'autant que Christ qui y est seul entré vit eternellement : et ayant acquis redemption, est viuant à tousiours, ayant puissance de sauuer tous ceux qui s'approchent de Dieu par luy. Parquoy puis qu'il vit à tousiours, vous vous trompez tresgrandement de penser estre de ce-//ste sacrifice : car il n'est pas comme le souuerain Sacrificateur de

la Loy, lequel attiroit vne grande troupe de sacrificateurs: luy seul est plus que suffisant pour faire parfaitement nostre salut par le seul sacrifice de sa mort en la croix, sans qu'on face encore le mesme.

LA grace et misericorde de nostre bon Dieu et Pere celeste, et la dilection de son Fils nostre Seigneur Iesus Christ, soit avec vostre esprit, ma bien-aimée.

Atherine Ramon, ma chere et bien aimée espouse et sœur en nostre Seigneur Iesus Christ, vostre angoisse et douleur perturbant aucunement ma ioye, et la liesse ¹⁾ de mon cœur, cause que ie vous escri la presente, tant pour vostre consolation que pour la mienne: ie dy notamment pour vostre consolation, d'autant que m'auez tousiours aimé d'une affection tresardente, et qu'à present il plaist au Seigneur que la separation se face de nous deux: pour laquelle separation ie sens vostre amertume plus que la mienne. Et vous prie autant que
p. 357 ie // puis de ne vous troubler outre mesure, craignant d'offenser Dieu. Vous sauez assez que quand vous m'auez espousé, vous auez prins vn mary mortel, lequel estoit incertain de viure vne minute de temps: et cependant il a pleu à nostre bon Dieu nous laisser viure ensemble l'espace d'environ sept ans, nous donnant cinq enfans. Si le Seigneur eust voulu nous laisser viure plus long temps ensemble, il en auoit bien le moyen. Mais il ne luy plaist pas: parquoy son bon plaisir soit fait, et vous soit pour toute raison. D'autrepart considerez que ie ne suis pas tombé entre les mains de mes aduersaires par cas fortuit, mais par la prouidence de mon Dieu, laquelle conduit et gouuerne toutes choses tant petites que grandes, comme il appert par ce que Christ dit, Ne craignez point: vos cheueux sont nombrez. Ne sont pas vendus deux passereaux vne maille? et vn d'iceux ne cherra ²⁾ point sur la terre sans la volonté de vostre Pere. Ne craignez point donc. Vous estes plus excellents que beaucoup de passereaux, Qu'y a-il //
p. 358 qui soit estimé de nous moindre qu'un cheueu: et cependant voila la bouche de la sapience diuine qui dit que Dieu tient enregistré le nombre de mes cheueux. Comment pourra donc mal et aduersité aduenir à ma personne, sans l'ordonnance et prouidence de Dieu? cela ne peut nullement estre, si on ne veut dire que Dieu ne soit plus Dieu. Et voila pourquoy le Prophete dit, Il n'y a aduersité en la cité que le Seigneur n'ait fait. Et en ceste doctrine

1) Vreugde.

2) Cherra (van „choir”), d. i. zal vallen.

nous voyons que tous les saints personnages qui ont esté deuant nous, se sont consolez en toutes leurs afflictions et tribulations. Ioseph estant vendu par ses freres pour estre mené en Egypte dit, Vous auez fait vne mauuaise œuure, mais Dieu l'a conuertie à vostre bien: Dieu m'a enuoyé deuant vous en Egypte pour vostre profit. Gen. 50. Autant en a fait Daud à l'endroit de Semei qui le maudissoit. Le mesme a fait Iob: et ainsi consequemment tous les autres. Et c'est la cause pourquoy les Euangelistes traitans si diligemment des souffrances et de la mort // de nostre *p. 359* Seigneur Iesus Christ, adioustent, Et cecy a esté fait, à fin que fust accompli ce qui estoit escrit de luy. Le mesme doit estre rapporté à tous les membres d'iceluy. Il est bien vray que la raison humaine bataille contre ceste doctrine, et y resiste tant qu'elle peut, et ie l'ay tresfort experimenté. Lors que ie fu apprehendé ie disoye en moy-mesme, Nous auons mal fait de cheminer si grande troupe ensemble: nous auons esté descouuers par vn tel et par vn tel: nous ne deuions arrester nulle part. et sous telles cogitations ie demeuray là tout accablé en mes pensees, iusques à ce que i'eu esleué mon esprit plus haut à la meditation de la prouidence de Dieu. Adonc ¹⁾ mon cœur commença à sentir vn merueilleux repos: ie commençay lors à dire, Mon Dieu, tu m'as fais naistre au temps et à l'heure que tu auois ordonné: et durant tout ce temps de ma vie, tu m'as gardé et preserué en des merueilleux dangers, et m'en as deliuré du tout: et si à present mon heure est venue que ie doy passer de ceste vie à toy, ta // bonne *p. 360* volonté soit faite: ie ne puis eschapper de tes mains. Et quand ie pourroye ie ne voudroye, d'autant que c'est toute ma felicité de moy conformer à ta volonté. Toutes ces considerations ont rendu et rendent encore mon cœur tresalaigre et dispos. Et ie vous prie, ma chere compagne et fidele, de vous en resiouir avec moy, et remercier ce bon Dieu de ce qu'il fait. Car il ne fait rien qui ne soit iuste et tresequitable: et principalement vous vous en deuez resiouir, d'autant que c'est pour mon bien et pour mon repos. Vous auez assez apperceu et senti mes labeurs, croix, persecutions et afflictions, lesquelles i'ay enduré: et mesmes en auez esté participante quand vous m'auiez fait compagnie en mes voyages durant le temps de mon exil. et voicy à present mon Dieu qui me veut tendre la main pour me recueillir en son Royaume bien-heureux. Ie m'en voy deuant vous: et quand il plaira au Seigneur vous me suyez. ce ne sera point pour tout temps que la separation se fera. Le Seigneur vous recueillira aussi // pour nous conioindre ensemble à nostre *p. 361*

1) Adonc, *d. i. toen.*

chef Iesus Christ. Ce n'est pas icy le lieu de nostre habitation, il est au ciel: c'est icy le lieu de nostre peregrination. Parquoy aspirons apres nostre vray pays qui est le ciel, et desirons sur tout d'estre receus en la maison de nostre Pere celeste, pour voir nostre Frere, Chef, et Sauueur Iesus Christ, pour voir la tresnoble compagnie des Patriarches, Prophetes, Apostres et tant de milliers de Martyrs, en la compagnie desquels i'espere estre recueilli quand i'auray acheué le cours de l'administration, laquelle i'ay receue de mon Seigneur Iesus. Je vous prie donc, ma chere aimee, que vous vous consoliez en la meditation de ces choses. Considerez à bon escient ¹⁾ l'honneur que Dieu vous fait, de vous auoir donné vn mary qui soit non seulement ministre du Fils de Dieu, mais aussi qui est tant estimé et prisé de Dieu, qu'il le daigne faire participant de la couronne des Martyrs. C'est vn tel honneur que Dieu n'en fait pas vn semblable à ses Anges. Je suis ioyeux, mon cœur est

p. 362 alaigre: il // ne me default ²⁾ rien en mes afflictions. Je suis rempli de l'abondance des richesses de mon Dieu. voire ie suis tellement consolé que i'en ay assez pour moy et pour tous ceux ausquels ie pourroye parler. Pour laquelle chose ie prie mon Dieu qu'il continue enuers moy son prisonnier sa bonté et benignité: ce qu'aussi i'espere qu'il fera: car ie sens bien par experience qu'il n'abandonne iamais ceux qui esperent en luy. Je n'eusse iamais pensé que Dieu eust esté tant debonnaire enuers vne si poure creature que ie suis. Je sens à present la fidelité de mon Seigneur Iesus Christ. Je pratique à present ce que i'ay tant presché aux autres. Et certes il faut que ie confesse cela, à sauoir que quand i'ay presché, ie parloye comme vn aueugle des couleurs, au regard de ce que ie sens à present par patrique. L'ay plus profité et appris depuis que ie suis prisonnier que ie n'ay fait toute ma vie: ie suis en vne tresbonne escole: i'ay le saint Esprit qui m'inspire continuellement, et qui m'enseigne à manier les armes en ce combat.

p. 363 D'autre // costé Satan l'aduersaire de tous les enfans de Dieu, qui est comme vn lyon bruyant et rugissant, me circuit de toutes pars pour me naurer. Mais celuy qui m'a dit, Ne crain point, i'ay vaincu le monde, me rend victorieux. Et desia ie voy que le Seigneur brise Satan dessous mes pieds: et sens la puissance de Dieu parfaite en mon infirmité. Nostre Seigneur me fait sentir d'vn costé mon infirmité et ma petitesse que ie ne suis qu'un poure vaisseau de terre, fragile au possible, à fin que ie m'humilie, et que toute la gloire de la victoire luy soit donnee. De l'autre costé il me fortifie et me console d'une façon incroyable: mesme ie suis mieux à mon aise que les ennemis de l'Euangile. Je mange, boy,

1) A bon escient" beteekent: opzettelijk, ernstig.

2) Ontbreekt.

et repose mieux qu'eux. Je suis logé en la plus forte prison et la plus meschante qui soit, obscure et tenebreuse, laquelle pour son obscurité on nomme Brunain: et n'ay l'air que par vn petit trou puant, là ou ¹⁾ on iette les infections: i'ay des fers aux pieds et mains, gros et pesans, qui me seruent, d'une gehenne continuelle, me cauans // iusques dedans mes pources os, apres le Preuost des p. 364 mareschaux vient visiter mes fers deux ou trois fois le iour, craignant que ie n'eschappe: et d'abondant ils ont mis trois gardes de 40. hommes. deuant la porte de la prison. L'ay aussi les visitations de monsieur de Hamaide, lequel me vient voir, pour me consoler et exhorter à patience, comme il dit: mais il vient volontiers apres disner, apres qu'il a le vin en la teste et le ventre fary. Vous pouuez penser quelles sont ces consolations. Il me donne force menaces, et m'a dit que si ie fay le moindre signe du monde de vouloir eschapper, qu'il me fera enchaîner par le col, le corps et les iambes, de sorte que ie ne pourray mouoir vn doigt: et beaucoup d'autres semblables propos. Mais pour tout cela mon Dieu ne laisse pas de tenir sa promesse et consoler mon cœur, me donnant tresgrand contentement. Veu donc que les choses sont telles, ma bonne sœur et fidele espouse, ie vous prie de vous consoler au Seigneur en vos afflictions, et remettre en luy et vous et vos affaires: il // est le mary des vefues fideles, et le pere p. 365 des pources orphelins: il ne vous delaissera iamais. et de cela ie vous assure. Portez-vous tousiours comme vne femme Chrestienne et fidele en la crainte de Dieu, comme tousiours vous auez fait, et honnorez, entant qu'en vous sera, par vostre bonne vie et conuersation la doctrine du Fils de Dieu, laquelle vostre mary a presché: et comme tousiours vous m'auiez aimé tressaffectueusement, ie vous prie de la continuer enuers nos petits enfans: instruisez-les en la cognoissance du vray Dieu et de son Fils Iesus Christ. Soyez leur pere et mere, et regardez qu'ils soyent traittez honnestement du peu que Dieu vous a donné. Si Dieu vous fait la grace de viure apres mon trespas, en viduité avec vos petits enfans, vous ferez fort bien. Si vous ne pouuez, et que les moyens vous defailent, regardez que vous-vous alliez à quelque homme de bien, fidele et craignant Dieu, duquel on ait bon tesmoignage. Et quand i'auray les moyens i'escriray à nos amis qu'ils ayent soin de // vous, p. 366 comme ie croy qu'ils ne vous defaudront point. Vous vous pourrez remettre en votre premier train, apres que le Seigneur m'aura retiré. Vous auez nostre fille Sarra, qui sera tantost esleuee: elle vous pourra tenir compagnie, et vous assister en vos afflictions, et

1) Lees : où.

vous consoler en vos tribulations: et le Seigneur sera tousiours avec vous. Saluez tous nos bons amis en mon nom, et qu'ils prient Dieu pour moy, à ce qu'il me donne force, bouche, et sapience telle pour maintenir la verité du Fils de Dieu iusques à la fin et iusques au dernier souspir de ma vie. A-dieu Catherine ma tresbonne amie. Je prie mon Dieu qu'il vous vueille consoler et donner contentement de sa bonne volonté. J'espere que Dieu me fera la grace de vous escrire d'auantage, s'il luy plaist, pour vous consoler tant que ie seray en ce poure monde. et gardez ma lettre pour souuenance de moy: elle est bien mal escrite, mais c'est comme ie puis, et non pas comme ie veux. Je vous prie de
 p. 367 me recommander à ma bonne mere. J'espere de // luy escrire quelque consolation, s'il plaist à Dieu. Saluez aussi ma bonne sœur, et qu'elle prenne de Dieu son affliction. Bien vous soit.

Des prisons le 12. d'Auril M. D. L X V I I.

Vostre fidele mary Guy de Bres ministre de la Parole de Dieu, à Valenciennes, et à present prisonnier pour le Fils de Dieu audit lieu.

LA grace et misericorde de Dieu le Pere, et la dilection de son Fils nostre Seigneur Iesus Christ, vous soit pour salut eternel.

MA bonne et bien-aimée mere, quand ie considere à part moy, combien mon emprisonnement vous est grief, et difficile à porter, à cause de la grande affection maternelle que m'avez tousiours porté: il ne se peut faire que mon cœur ne soit transpercé de douleur, et que mes entrailles n'en soyent grandement esmeues. Et certes ie puis à present bien dire par experience, que c'est vne dure departie de la mere et de son enfant. Mais quoy?
 p. 368 quand ie considere que la departie est sans comparaison // plus dure, quand il faut que l'homme departe de son Dieu, et quitte la felicité eternelle. Je me sens aucunement releué de ma peine, pour regarder à ma vocation, et à la cause du Fils de Dieu, laquelle il faut que ie maintienne deuant les hommes. Il me semble que i'oy Iesus Christ mon Maistre, parlant de viue voix, et me disant, Quiconque aimera son pere et sa mere plus que moy, il n'est point digne d'estre des miens, Matth. 10. Puis il me dit, Je vous dy en verité il n'y a nul qui ait delaissé sa maison, ou parens, ou freres, ou enfans pour le royaume de Dieu, qu'il n'en reçoie beaucoup plus en ce temps-cy, et au siecle aduenir la vie eternelle, Matth. 19. Telles paroles certes me font mettre toutes choses en arriere, et me font bondir le cœur de ioye en mes entrailles. Quand ie pense à la fermeté et verité de celui qui parle ainsi à moy. Je dy donc hardiment avec saint Paul, l'estime

toutes choses comme fiente, et les repoute pour dommage, pour l'excellence de la cognoissance de mon Seigneur Iesus Christ. Vous // aussi ma bien-aimée, surmontez vos douleurs par la consideration du bon vouloir de Dieu, lequel veut ainsi disposer de ma personne pour estre glorifié en moy pource vaisseau fragile. Reduisez en vostre entendement comme il a pleu à Dieu de m'appeler à son service contre toute esperance humaine: voire et quand i'estoye encore porté en vostre ventre vous couriez par la ville de Mons apres vn certain Iesuiste ¹⁾ Italien, lequel preschoit par les rues. Vous dites lors en priant Dieu, mon Dieu que ne m'as-tu donné vn tel enfant? Et que n'est l'enfant que ie porte en mon ventre, vn enfant pour prescher ta parole? Vous le dites, et Dieu vous exauça: voire selon qu'il est riche en misericorde, et qu'il peut faire toutes choses plus abondamment que nous n'oserions demander, il vous a donné plus que ne luy demandiez. Vous demandiez que l'enfant que vous portiez fust tel que ce Iesuiste: il l'a bien fait Iesuiste, mais non pas de ces sectes nouvelles qu'on appelle Iesuistes. Ains me faisant estre vray imitateur de Iesus // Fils de Dieu m'a appelé au saint p. 369
ministere, non point pour prescher la doctrine des hommes, mais la pure et simple Parole de Iesus et de ses Apostres: ce que i'ay fait iusques à present en bonne et seaine conscience, ne cherchant autre chose que le salut des hommes, non pas ma gloire, ne mon profit particulier. Tesmoin le zeile de Dieu qui a esté en moy, accompagné de beaucoup de croix, afflictions et trauaux, et non par vn petit nombre de iours, mais par beaucoup d'annees. Toutes ces choses vous doyuent retourner au deuant pour vostre consolation, et ²⁾ vous reputer bien heureuse de ce que Dieu vous fait l'honneur d'auoir porté, nourri, et esleué vn de ses seruiteurs, lequel il reçoit à la couronne et gloire de martyr. Qu'il ne vous soit point grief, si mon Dieu me veut à present receuoir en sacrifice de bon odeur, et confermer par ma mort le peuple qu'il a ³⁾ esleu. Je suis ioyeux quand à moy: et vous prie de vous en resiouir avec moy, sachant que cela tournera à mon grand bien et salut. Je me submets à tout ce // qu'il luy plaira faire de moy, sachant p. 371
qu'il ne veut rien faire qui ne soit iuste et raisonnable. Il est mon Dieu et mon pere, n'ayant point faute de bonne volonté enuers moy, et de puissance pour me deliurer, s'il le trouue bon: partant ie me repose du tout en luy. Que s'il trouue bon de me retirer à present de ceste pource vie tant caduque et laborieuse, il me

1) Een Jezuïet kan dit niet geweest zijn, daar de Jezuïeten-orde destijds nog niet bestond. Zie Van Langeraad, *Guido de Bray*, blz. 10 v.; vergel. boven, blz. 463.

2) Verzwegen wordt: vous deuez.

3) Lees: a (zonder accent grave).

retirera en la fleur de mon aage, ayant beaucoup labouré et semé en l'Eglise de son Fils: voire, et m'ayant desia fait voir de mes yeux le fruit de mes labours et traux, ayant benit et rendu grandement fructueux mon ministere, de sorte que l'Eglise s'en ressentira longues annees apres ma mort. Je ne puis moins que de me tenir content et rassasié d'auoir veu ce que mon Dieu m'a fait voir. Il y a encore beaucoup de bonne semence, laquelle i'ay semee, qui est à present comme enseuelie en la terre. Mais estant arrousee de mon sang, elle croistra et se manifestera à merueilles. Que doy-ie donc maintenant desirer, sinon que la volonté de mon

p. 372 Dieu se fa-//ce, et que ie m'appreste à moissonner au ciel en gloire et incorruption le fruit de ce que i'ay semé ça bas en terre avec larmes aux yeux? Et certes i'espere que le grand peuple que i'ay gaigné à mon Seigneur Iesus par l'Euangile, sera ma gloire et ma couronne au iour dernier. Je m'en vay donc et marche par le chemin estroit et difficile qui mene à la vie. Je m'en vay le chemin par où ont passé tous les Prophetes, et les Apostres, voire le propre Fils de Dieu nostre Seigneur Iesus Christ, et tant de milliers de Martyrs qui ont espandu leur sang pour le tesmoignage de l'Euangile. C'est la voye de laquelle Christ a parlé, disant, Entrez par la porte estroite: car ie vous dy que plusieurs tascheront d'entrer, et n'entreront point. C'est le chemin tresestroit duquel parle Esdras, lequel n'est qu'un pas de large, et dessous ceste planche il y a un grand fleuve, et un feu lequel deuore ceux qui choppent ¹⁾ et trespuchent. Cependant ceste planche mene à la cité remplie de tous biens, qui est la vie bien-heureuse, où les enfans de Dieu

p. 373 n'auront faute de rien. Que me profiteroit de // cheminer avec le monde par la voye large et spatieuse pour trespucher à la fin en ruine et perdition eternelle? Je say bien que si ie vouloye renoncer mon bon Seigneur Iesus, et retourner en mon immondicité et souillure de ceste vie, le monde m'embrasseroit, et feroit estime de ma personne. Mais ia à Dieu ne plaise que ie renonce mon Sauueur, pour mettre des idoles en sa place, et des choses profanes au lieu de son sang pretieux. Je luy ay desia serui plus de vingt ans, et iamais il ne m'a defailli en aucune chose: ains m'a tousiours monstré vne dilection, surmontant tout entendement des hommes: outre ce grand benefice, qu'il s'est donné à la mort ignominieuse de la croix, pour me donner la vie eternelle. Quoy donc? delaisseroy'-ie le viuant pour auoir refuge aux morts? Laisseroy'-ie le ciel pour prendre la terre? les choses eternelles pour les temporelles? Abandonneroy'-ie la vraye vie pour la mort corporelle?

1) „Chopper” beteekent: bijna struikelen.

Celuy qui seul est ma force et mon rocher, m'en vueille garder, et se monstre au besoin estre mon//garent, mon bouclier et p. 374
 défenseur, et la force de ma vie en ma petitesse et infirmité. Je puis dire avec S. Pierre, quand Christ luy demanda, apres que grand nombre de ses disciples l'auoyent abandonné et s'estoyent reuoltez de luy, Et vous, dit-il, vous-en voulez-vous pas aussi aller comme les autres? Pierre respondit, Seigneur, à qui irions-nous? car deuers toy sont les paroles de vie eternelle. Le Seigneur mon Dieu ne me laisse pas venir iusques là, que ie quitte avec le monde les fontaines d'eau viue, pour fouir et cauer des cisternes qui ne contiennent point d'eau: comme Dieu à bon droit se complaint par son prophete Ieremie de son peuple d'Israel. Or ie croy fermement que ie ne suis pas fils de subtraction pour aller à perdition, ains de foy en acquisition de l'ame. Quant à moy, ie dy hardiment avec Moyse, que i'ayme mieux estre affligé avec le peuple de Dieu, que de iouir pour vn temps des delices de peché, estimant l'opprobre de Christ plus grandes richesses que tous les p. 375
 thresors du monde: car // ie regarde à la remuneration, et l'espere que la vertu de la foy ne sera point vaine en moy au besoin. Car desia par icelle ie surmonte le monde et tous mes aduersaires: comme l'Apostre me monstre et enseigne, que les fideles de l'ancien testament, ayans la mesme foy ont surmonté en leurs afflictions, disant qu'aucuns ont esté estendus comme tabourins, ne tenans conte d'estre deliurez, à fin qu'ils trouuassent vne meilleure resurrection: et les autres ont esté moquez et batus: en outre ont esté liez et mis en prison: ils ont esté lapidez: ils ont esté sciez: ils ont esté tentez: ils ont esté mis à mort par occision de glaive: ils ont cheminé çà et là vestus de peau de brebis et de chieures: en indigence, en angoisse, oppressez et affligez, desquels le monde n'estoit pas digne, errans aux deserts, aux montagnes, fosses et cauernes de la terre ¹⁾. Tous ces saints personnages ont vaincu le monde par foy en mourant, et estans comme veinus et exterminiez des hommes. Que diray-ie donc maintenant quand mon Dieu me // propose deuant les yeux vne si grande nuee de tesmoins et p. 376
 vaillans champions? Certes ie reiette loin de moy, tant que ie puis, le fardeau de peché qui m'environne, pour estre plus alaigre à la luitte, et que ie coure par patience au combat qui m'est proposé, regardant au chef de la foy et consummateur Iesus: lequel quand la gloire et la croix luy ont esté proposees, a choisi et esleu plustost la croix, en meprisant confusion: et est assis à la dextre du siege de Dieu. Et pense et repense à celuy qui a souffert telle

1) Vergel. Hebr. XI: 35—38.

contradiction des pecheurs contre soy-mesme, à fin que ie ne soye ennuyé pour defaillir en mon courage. Je considere que ie n'ay pas encore resisté contre le peché iusques au sang. Il doit suffire (dit Iesus Christ) quand le seruiteur est aussi bien traité que son maistre: car le seruiteur n'est pas plus grand que son seigneur. I'ay bien matiere de me resiour grandement, que ie voy que mon Maistre Iesus Christ me fait l'honneur de me faire seoir avec luy à sa table, me faisant ma soupe de son mesme pain, et me
p. 377 faisant // boire à sa propre couppe et en son hanap ¹⁾ Est-ce là peu de chose de suyure vn tel Seigneur? C'est luy qui a fait le ciel et la terre de rien par sa parole vertueuse. C'est luy deuant la face duquel les Anges et Archanges couurent leurs faces et tremblent deuant luy: et voicy moy vn poure ver de terre environné d'infirmite, il luy plaist m'appeler son amy et non pas seruiteur. O quel honneur! Il ne fait pas mesme cest honneur à ses Anges de les admettre à souffrir pour son nom. Et qui suis-ie moy pour receuoir vn tel honneur de mon Dieu? Certes ie suis rui au ciel, quand ie considere ces choses. Et comme si c'estoit peu de tout cela, il me console sans cesse en mes combats, il est icy prisonnier avec moy: i'enten Iesus Christ mon Maistre. Je le voy, par maniere de dire, enclos et enfermé en mes fers et liens. Je le voy des yeux de mon esprit enclos en ma prison obscure et tenebreuse, comme il m'a promis par sa parole tresueritable d'estre avec moy tous les iours iusques à la fin. Il dit
p. 378 que quand l'vn de ses plus petits di-//sciples est prisonnier, que c'est luy-mesme, disant, I'ay esté prisonnier, et vous m'avez visité. Il disoit à Saul, Saul, Saul, pourquoy me persecutes-tu? et cependant il ne persecutoit sinon les pures fideles. Mais Christ dit que c'est à luy qu'il s'attachoit. Il a dit par son prophete Zacharie, Qui vous touche, il touche la prunelle de mon œil. Qu'y a-il de plus pretieux et de plus pres gardé que l'œil? et cependant voila mon Seigneur qui dit, que le mal et les afflictions qu'on me fait luy redondent droit en la prunelle de l'œil, O quel Maistre, ô quel Seigneur mon Dieu m'a fait trouuer! Trouuera-on beaucoup de maistres qui parleront ainsi de leurs seruiteurs? ie ne le croy pas. Il est icy avec moy avec vne infinité d'Anges, me consolant et fortifiant, et faisant sonner ceste tant douce melodie des paroles de sa bouche en mes oreilles, me disant, Je donneray à celuy qui veinra, à manger de l'arbre de vie, lequel est au milieu du paradis de mon Dieu. Item ie cognoy ta tribulation et ta
p. 379 poureté, mais tu es riche. Tu es blasmé // de ceux qui se

1) „Hanap” beteekent: drinkkom.

disent estre Iuifs et ne le sont point: mais sont la synagogue de Satan. Ne crain les choses que tu as à souffrir: voicy le diable doit enuoyer aucuns de vous en prison. Puis il me dit, Sois fidele iusques à la mort, et ie te donneray la couronne de vie ¹⁾. O quelle consolation! Mon cœur bondit dedans mes entrailles, quand ces paroles sonnent à mes oreilles. Ce n'est pas vn menteur ou trompeur qui parle ainsi: mais c'est le Fils de Dieu, la bouche sans fraude, la verité infallible. Estant donc ainsi consolé, fortifié, et disposé par la consolation diuine, ie combats en mes liens, me tenant mille fois bien-heureux d'auoir part et communion aux souffrances et afflictions de Christ: sachant bien que ie ne souffre point pour auoir fait tort et extorsion à personne. T'ay procuré le salut de tous hommes, entant qu'en moy a esté: i'ay annoncé la paix à tous. Et ne souffre pour autre chose, sinon pour auoir presché Iesus Christ crucifié pour le salut des hommes. Et de cela i'en appelle en tesmoignage la conscience de // ceux qui *p. 380* me tiennent icy enfermé comme mal-faicteur, Partant à bon droit ie me resiouy de souffrir pour Christ, pour la verité, pour iustice, sachant, comme dit saint Pierre, que l'Esprit de la gloire de Christ repose sur moy: ie suis content: ie suis rempli de biens. Je n'ay faite de rien, tant bien le Seigneur me remplit de ses biens. Que diray-ie donc? puis que mon Dieu m'a fait voir le royaume de son Fils florir en la terre de ma natiuité, et que maintenant il m'appelle au repos, certes ie dy de bon cœur avec Simeon le bon vieillart, embrassant Iesus Christ comme nouveau nay entre mes bras, disant, Or' laisses, Createur, en paix ton seruiteur, ensuyuant ta promesse ²⁾. Je suis content de departir de ceste vie mortelle, pour entrer au repos de mon Dieu. Ainsi donc, ma bonne mere, puis que vous me voyez ainsi bien dispos et alaigre, soyez contente, et vous resiquissez avec moy de l'honneur que Dieu vous fait. Dieu vous a donné vu fils prescheur de sa parole, encôre que vous entendiez demander vn qui preschast les doctrines // humai- *p. 381* nes. Et comme les croix et persecutions accompagnent volontiers la parole de Dieu, i'en suis fait participant. Ne trouuez pas cela estrange: car soit moy, soit qui que ce soit, quiconque voudra viure fidelement en Iesus Christ, souffrira persecution, comme saint Paul tesmoigne à tous. 1. Timothee 3. Soyez donc contente: Dieu vous a fait voir tous vos enfans mariez: et auez veu leurs lignees. Vous auez vescu en bonne vieillesse: et selon le cours de nature vous ne pouuez pas long temps viure apres moy. Je m'en vay deuant, et vous me suiurez apres que vous aurez accompli vos iours. Il

1) Vergel. Openb. II: 7—10.

2) Luk. II: 29.

ne faut pas s'arrester aux souffrances de là ¹⁾ vie presente, pour demeurer la tout coy en les contemplant: tout cela ne fait que tirer larmes des yeux, et estonner les personnes. Mais il faut considerer que tout ce passera hastiuement, et la ioye qui suyura puis apres sera eternelle et permanente. Et les persecuteurs ne feront autre chose sinon amasser sur eux l'ire ²⁾ de Dieu qui les ruinera et accablera à la fin. Ne voyez-vous pas bien // qu'une generation passe, et une autre vient? et ainsi tout passe legerement comme le vent et comme la fumee, sans que rien soit de duree. L'un meurt aujourd'huy et l'autre demain: l'un d'une sorte, et l'autre d'une autre. Il n'y a nul bien-heureux en ceste varieté et inconstance de ce siecle, sinon ceux qui sont appuyez sur le ferme fondement qui est Iesus Christ. Proposez-vous deuant vos yeux l'exemple de ceste vertueuse mere dont il est parlé au 2. liu. des Machabees chap. 7 laquelle voyant martyriser ses sept fils en une iournee, voire les voyant mourir d'une trescruelle mort, la langue coupee la teste escorchee, les bras et les iambes coupez, puis estre rostis dedans une paille ³⁾ sur le feu: elle voyant ce piteux spectacle deuant ces yeux, monstra un cœur vrayement virile, consolant et fortifiant ces propres enfans, pour endurer la mort pour la Loy de Dieu. Et où le plus ieune estoit comme esbranlé par les promesses du tyran, elle le rencouragea à souffrir constamment, et à marcher le chemin de ses freres, luy disant qu'il don-//nast volontiers sa vie et son corps pour la Loy de Dieu, et qu'il luy seroit rendu en la resurrection. Il me souuient aussi d'auoir leu aux histoires Ecclesiastiques, que du temps des grandes persecutions qui se faisoient iadis, Les pources Chrestiens s'estoyent assemblez hors de quelque ville, pour là ouyr la parole de Dieu Il y eut un certain gouuerneur qui fut enuoyé pour aller mettre à mort tous ces pources fideles. Or comme ce gouuerneur marchoit pour executer sa meschante commission, le bruit en paruint iusques aux oreilles d'une bonne femme fidelle et vrayement Chrestienne, laquelle se hasta bien viste de courir en ladite assemblee, prenant son petit enfant entre ses bras. Or comme elle approcha de la troupe des tyrans, elle se fourra au trauers d'eux ⁴⁾ par violence pour se faire passage. Ledit gouuerneur la voyant ainsi courir et eschauffee, la fit appeler, et luy demanda où elle couroit tant hastiment ⁵⁾. Elle respondit promptement, qu'elle s'en alloit en l'assemblee des Chrestiens. Lors il luy dit, N'as-tu pas // entendu la charge et la commission qui m'est

1) Lees: la (zonder accent grave).

2) Toorn.

3) Ketel.

4) „Elle se fourra au trauers d'eux” beteekent: zij drong door hen heen.

5) Lees: hastiuement.

donnee de mettre tout à mort? Elle respondit, Si ay ¹⁾: et c'est pour cela que ie cour tant vistement, à fin d'estre si heureuse que de souffrir avec les autres. Puis il luy demanda, Et que veux-tu faire de ce petit enfant? Ie le porte avec moy, dit-elle, à fin qu'il soit participant de la couronne de martyre avec les autres. Le tyran ayant le cœur nauré des paroles de ceste femme, retourna à son maistre, sans executer son entreprinse. Voila certes vn cœur merueilleusement enflambé de zele de l'amour de Dieu: c'est vn cœur digne d'estre proposé à toutes femmes. Il me souvient encore d'une autre mere et de son fils, du temps que Romain fut martyrizé. On vouloit qu'il adorast quelques images, il dit haut et clair au lieu publique, qu'il n'adoroit qu'un seul Dieu par Iesus Christ son Fils, et que ceste doctrine estoit tant certaine et vraye, que si on luy proposoit vn petit enfant de sept ans qui n'est encore preoccupé d'affection particuliere, et il luy demandast de ces choses, il en respondroit. Ain-//si lors on p. 385 print quelque petit enfant d'environ sept ans, lequel estant mis en publique, Romain luy demanda, disant, Vien ça mon fils, faut-il adorer plusieurs dieux, ou s'il faut adorer vn seul Dieu par Iesus Christ. L'enfant luy respondit, Entre nous petits enfans, nous ne cognoissons qu'un seul Dieu. Lors le tyran fit apprehender la mere, et deschirer de verges le petit enfant en la presence de sa mere. L'enfant demanda à boire à sa mere. Laquelle luy respondit, Helas mon enfant, ie n'ay point dequoy te donner à boire. Mais va mon fils, boy au calice de martyre avec les petits enfans qu'Herodes fit occir ²⁾. Puis l'enfant fus decollé. Tels exemples sont dignes d'estre mis deuant vos yeux, et de toutes meres fideles. et ne faut pas qu'elles ressemblent à la mere des fils de Zebedee, laquelle presentoit bien ses deux fils à Christ, mais c'estoit pour les faire grands selon le monde: Ie veux, Seigneur, disoit-elle, que mes deux fils soyent assis l'un à ta dextre, et l'autre à ta senestre en ton royaume. or elle entendoit vn royaume terrien. Mais Iesus // Christ les renuoye bien tost à la croix, disant, *Pouvez-vous boire la p. 386 coupe laquelle ie beu-ray?* donnant à entendre, que pour entrer en son Royaume, la croix et les souffrances seruent comme d'eschelles: comme Christ a souffert, et ainsi est entré en sa gloire: et par beaucoup de tribulations il nous faut entrer au royaume des cieux. Au reste, ma bonne mere, ie vous prie de vous monstrier femme vertueuse en vostre affliction, et porter ceste espreuue que Dieu vous enuoye patiemment et alaiement, cognoissant que c'est le bon plaisir de Dieu contre lequel il ne faut nullement resister,

1) „Si ay” wil zeggen: ja, dat heb ik.

2) „Occir” betescent: dooden.

encore mesme qu'on le peut faire. Viuez le reste de vos iours en la crainte de Dieu, vous souuenant de moy, et comme ie sers à mon Dieu iusques à la mort. Je vous recommande tousiours ma poure femme et mes petits enfans tant que vous viurez en ce monde. Ils perdent leur pere en leur tendre ieunesse. Je prie le Seigneur mon Dieu de tout mon cœur qu'il leur soit pere pitoyable
 p. 387 et misericordieux, qu'il leur donne son saint // Esprit dès leur enfance, et les face cheminer en sa crainte tout le temps de leur vie. Je luy demande sans cesse qu'il me face ce bien, et qu'il se declare mary de ma poure vefue, la benissant et luy estant fauorable à tousiours. Je suis ioyeux qu'elle est retiree avec ses enfans à Sedan: ce m'est vn petit soulas et repos. Et combien qu'elle soit eslongnee de vous et de mes freres, ie vous prie tous de ne l'oublier iamais: mais d'en porter le soin, et de mes petits. Je prie le Seigneur mon Dieu qu'il luy plaise vous remplir de toutes ses graces et benedictions celestes, et rendre de plus en plus vostre vieillesse honorable, vous confermant en tous biens, iusques à ce qu'il vous recueille en son royaume bien-heureux avec tous ses vrays enfans. Je vous recommande à Dieu et à la parole de sa grace, laquelle est puissante de vous edifier et donner heritage entre tous les sanctifiez. A-dieu ma mere, à-dieu ma bonne mere: le Seigneur vous vueille consoler en vostre tribulation. Ce 19. de May 1567. Par vostre fils, lequel vous aime
 p. 388 trespasamment, Guy de Bres prisonnier et enfermé pour Iesus Christ le Fils de Dieu.

LA MORT de ces deux seruiteurs de Dieu ministres de l'Eglise reformee de Vallenciennes, à sauoir M. Guy, et M. De la Grange, et autres prisonniers excecutez en vn mesme iour pour vne mesme cause: comme le tout a esté fidelement mis par escrit en l'Epistre qui s'ensuit.

Reschers freres, nous vous auons bien voulu aduertir de l'issue heureuse de nos deux freres et ministres, à sauoir Guy De bres et de Peregrin De la Grange: lesquels apres auoir esté tenus prisonniers depuis l'onzieme d'Apuril, 1567. iusques au dernier de May dudit an, ont esté finalement condamnez à la mort, à sauoir d'estre pendus sur le marché deuant la maison de la ville. ¶ Tout le temps de leur emprisonnement s'estans portez allegres en leurs liens, aussi ne changerent nullement à la fin. car comme le samedi dernier de May le Preuost des bandes leur vint dire, enuiron les trois heures du matin, qu'ils se preparassent à la mort pour les six heures ou enuiron, ces seruiteurs de l'Euangile commencerent à louer Dieu
 p. 389 et remercier le Preuost des bonnes nouuelles qu'il leur // appor-

toit. Peu apres qu'ils furent descouchez, M. Guy entra en la cour de deuant, pour donner le bon iour à tous les autres prisonniers: et en leur testifiant sa ioye parla à eux en ceste sorte: Mes freres ie suis aujourd'huy condamné à la mort pour la doctrine du Fils de Dieu: loué en soit-il: i'en suis fort ioyeux. Je n'eusse iamais pensé que Dieu m'eust fait vn tel honneur. Je sens ma face s'enfler de la grace que Dieu decoule en moy de plus en plus; et suis fortifié de minute en minute: et mon cœur bondit de ioye dedans moy. Puis exhortant les prisonniers d'auoir bon courage il leur declara que ce n'estoit rien de la mort: et fit du passage de l'Apocalypse vne exclamation, O que bien-heureux sont les morts qui meurent au Seigneur! ouy dit l'Esprit, car ils se reposent dès maintenant de leurs labeurs. Il pria lesdits prisonniers de demeurer fermes et constans en la doctrine du Fils de Dieu laquelle il leur auoit preschee, protestant que c'estoit la pure verité de Dieu, Comme aussi, dit-il, ie l'ay maintenue en la // presence p. 390 de l'euesque d'Arras, et plusieurs autres: et i'en respondray deuant la face de mon Dieu. Gardez-vous bien de faire chose contre vostre conscience: car ie preuoy que les ennemis de l'Euangile exerceront leur furie sur nous autres, pour vous esbranler puis apres, à fin de vous diuertir, et vous faire faire des choses contre vostre conscience: donnez-vous en garde, car vous auriez puis apres vn bourreau que vous nourririez en vos pources consciences, qui vous seroit vne gehenne continuelle. O mes freres que c'est chose bonne de nourrir vne bonne conscience. Sur cela aucun des prisonniers luy demanda s'il auoit acheué certain escrit qu'il auoit commencé: il respondit que non, et qu'il ne trauailleroit plus, d'autant qu'il s'en alloit reposer au ciel. Le temps, dit-il, de mon departement est venu, ie m'en vay moissonner au ciel ce que i'ay semé en terre. i'ay bataillé vn bon combat, i'ay acheué ma course, gardant la foy à mon capitaine: quant au reste la couronne de gloire m'est gardee, laquelle le Seigneur iuste Iuge me donnera. Il // me semble p. 391 (ce disoit-il d'une face ioyeuse et riante) que mon esprit ait des aisles pour voler au ciel, estant aujourd'huy conuié aux nopces de mon Seigneur le Fils de mon Dieu. Et comme il parloit le Preuost des bandes entra dedans ladite court: et mettant la main à son chapeau le salua. Et Guy derechef le remercia des bonnes nouuelles qu'il luy auoit apportees. Le Preuost respondit, Il me desplaist que la chose est ainsi aduenue. A quoy ioyeusement Guy luy dit, Vous estes mon ami, ie vous aime de bon cœur. Puis prenant congé des prisonniers se retira en la salette ¹⁾.

1) „Salette” beteekent: kamertje.

PEV de temps apres, monsieur De la Grange entra dedans ladite court: et comme en tout son emprisonnement on ne l'auoit iamais veu que ioyeux, aussi lors à sa façon accoustumee commença d'une face la plus ioyeuse qu'il est possible donner le bon iour aux prisonniers, parlant à eux et les encourageant en ceste sorte, Mes freres, ie suis aujourd'huy condamné à la mort pour la doctrine du Fils de Dieu: ie m'en vay donc à la vie eternelle, car mon
p. 392 nom est escrit au liure de vie, et // n'en peut estre effacé d'autant que les dons et vocation du Seigneur sont sans repentance. Il protesta aussi que de sa part il auoit annoncé la pure verité de l'Euangile: et que la doctrine des Papistes menoit les ames à perdition. Sur quoy il exhorta les prisonniers de s'en separer et adherer du tout à la pure parole de Dieu laquelle il leur auoit enseignee. Ainsi se retirant en la place de deuant, print congé de tous. Il demanda des escouettes (qui sont au langage du pays, des vergettes) pour nettoyer sa cappe et son saye ¹⁾, fit noircir ses souliers, donnant raison pourquoy il faisoit cela, D'autant, disoit-il, que ie suis conuié aux nopces, et que ie m'en vay au banquet eternel de l'Agneau. De là se retirant, autres prisonniers vindrent vers luy: et le trouuans assis deuant sa prison ayant deuant soy sur vne escabelle du pain et du vin qu'on luy auoit apporté pour prendre sa refection, demanderent s'il seroit mené au supplice avec ses fers au ²⁾ iambes. Il respondit et dit, Le le desireroye bien, voire qu'ils
p. 393 m'enterrassent avec iceux, à fin qu'ils fussent tesmoins // de leur inhumanité aussi bien que ses liens pour le Fils de Dieu. Et comme lesdits freres le consoloyent, il leur dit, qu'il sentoit vne telle ioye en son cœur qu'il n'auoit point de bouche ny de langue pour l'exprimer: et que Dieu luy faisoit trop plus grand' grace mille fois de le retirer ainsi de ceste vie caduque, que de l'appeler sur son lict par maladie, et qu'en mourant ainsi il trespassoit en bon sens et entendement: priant Dieu iusques à la fin d'auoir misericorde de luy. Il insista fort de monstrier qu'on deuoit bien recognoistre ce grand benefice de Dieu qui leur auoit donné la cognoissance de son Fils Iesus Christ: et que ceste grace n'estoit pas faite à tous, etc. Sur cela chacun se retira prenant congé de luy.

¶ Peu apres ces deux seruiteurs de Dieu furent menez en la maison de la ville pour receuoir sentence de mort, à sauoir d'estre pendus et estranglez pour auoir contreueu au commandement de la Regente, c'est à sauoir d'auoir celebré la Cene de Iesus Christ
p. 394 contre son mandement. sans autrement toucher à // la doctrine laquelle ils auoyent preschee: ny que pour icelle auoir constam-

 1) „Saye” beteekent : mantel.

2) Lees : aux.

ment maintenue, ils fussent condamnez. Bref tous deux sont demeurez victorieux et ont triomphé de leurs ennemis au milieu de la mort comme on peut voir par leurs escrits. Ainsi que monsieur De-La-grange fut mené au supplice, estant sur l'eschelle, quelque grand bruit que fissent les soldats enuironnans le gibet, il protesta à haute voix qu'il ne mouroit pour autre cause que pour auoir annoncé et maintenu la pure verité de Dieu au peuple: et de cela il en prenoit le ciel et la terre en tesmoignage. Ainsi passa ce fidele seruiteur de Dieu de ceste vie à la vie eternelle.

¶ Peu apres on amena M. Guy, lequel estant arriué au supplice se prosterna voulant faire sa priere au pied de l'eschelle, mais on ne luy laissa acheuer, car le releuans le firent soudain monter. Estant sur l'eschelle, ayant mis les pieds entre les eschelons, il exhorta premierement le peuple à porter reuerence au Magistrat, remonstrant qu'aucuns ne s'estoyent ac-//quitez en ce de leur deuoir. Puis les pria de vouloir perseuerer en la doctrine laquelle il leur auoit annoncé: protestant qu'il n'auoit presché que la pure verité de Dieu. Il n'acheua pas du tout son propos, d'autant que les Commis firent signe à l'Officier de se haster. ce qu'il fit. Mais incontinent que ce bon personnage fut mis ius ¹⁾, aduint vn tel trouble entre les soldats qui estoyent tous en armes sur ledit marché, qu'ils se prindrent incontinent à courir par la ville, delaschans leurs harqubuzes sur ceux qu'ils roncontroient tant Papistes qu'autres, voire s'entretuans eux-mesmes: tellement que depuis a esté rapporté fidelement que iusques au nombre de douze y ont esté que tuez, que demeurez sur le champ, à sauoir ceux qui ayans esté blessez sont morts depuis entre plusieurs autres naurez. Et s'estoyent ainsi esmeus sans occasion quelconque: de sorte que les Capitaines ne pouuoient retirer, n'empescher sans grande difficulté ceux qui se mettoient à piller les boutiques. Dequoy nous ne pouuions autre chose // penser, sinon que Dieu ^{p. 396} leur auoit enuoyé cest espouuantement pour vn signe de son iuste iugement. Car ils estoyent tellement saisis de frayeur qu'ils pensoient estre accablez sans toutefois rien voir.

L'ISSVE des deux Michels Herlins pere et fils, et Iean Mahieu, honorables Bourgeois de Vallenciennes. ¶ La mesme epistre poursuiuant sa narration, décrit l'issue des deux Michels Herlins pere et fils, et de Iean Mahieu, hommes fidelles et notables ²⁾.

1) Fut mis ius, *d. i.* naar beneden gelaten was. De schrijver wil zeggen, dat de ladder van de galg was weggetrokken.

2) Het wedervaren der beide Herlin's en dat van Jean Mahieu is eenigszins uitvoeriger beschreven door Crespin, *Histoire des vrays Tesmoins de la verite*, [Genève], 1570, fol. 694 v—696 r; in de uitgave van D. Benoit, *Histoire des martyrs persecutez et mis a mort pour la verite de l'evangile*, Toulouse, 1889, T. III, p. 584—588.

Le mesme iour Michel Herlin, et son fils de mesme nom, et Iean Mahieu gens de bien et honnestes bourgeois (la renommee desquels est bien cognue) furent condamnez d'estre menez sur vn eschaffaut sur ledit marché au lieu accoustumé de l'exécution, et illec auoir la teste trenchee, et tous leurs biens confisquees pour auoir fait refus à la reception de la gendarmerie, tenu la ville du Roy, et esté comme chefs en ladite ville. Or comme ledit Michel Herlin le vieil estant tenu prisonnier en sa maison sur le marché, apres qu'il fut aduertí bien matin, de sa mort le Samedy dernier de May, se leua de son liet, prenant sa robbe de nuict, faignant ¹⁾ p. 397 d'aller à la // basse chambre. Là aduint que Satan ennemy des enfans de Dieu, qui incessamment circuist, cerchant sa proye pour la deuorer, gaigna ce poinct sur ce bon homme, qu'estant en ladite basse chambre il se donna quelques coups d'un caniuet en l'estomac, et s'en vint recoucher en son liet sans que personne en seut rien ²⁾. Mais comme Christ par sa misericorde a soin des siens, ne voulant perdre aucuns de ceux que son Pere luy a donnez, tout incontinent ruit à Satan sa proye, donnant temps de repentance au poure captif qui eust vn merueilleux desplaisir d'auoir donné tel lieu à son ennemy. Car le seruiteur de ce bon homme estant venu aupres de luy, il luy dit, Ha, Iean mon amy, priez Dieu pour moy, ie l'ay offensé: faites les prieres à Dieu. Ce que ledit seruiteur fit: lesquelles estant acheuees les fit derechef recommencer, ne se pouuant souler ³⁾ de rendre graces à Dieu, et luy demander misericorde, par le merite de la passion de Christ: ce p. 398 que nous croyons le Seigneur luy auoir ottroyé, // comme les effects se sont demonstrez iusques à la fin. Mais comme il estoit bien foible par le sang escoulé de ses playes, il le falut porter de sa maison au lieu du supplice assis en vne chaire: en laquelle il fut decapité, disant à l'Officier, qu'il fit hardiment son office, et qu'il se tiendrait bien droit et ferme. Et le falut executer le premier, et apres luy les deux Ministres.

Incontinent que lesdits ministres furent executez (comme dit a esté cy dessus) et ceste emotion assopie, on mena au supplice Iean Mahieu, homme tout chenu: auquel comme le Preuost des bandes vint dire de bon matin enuiron les trois heures et demie en la

1) Veinzende.

2) De juistheid van dit bericht van eene poging tot zelfmoord is reeds door Crespin in twijfel getrokken. Hij leidt het in met: „Aucuns ont voulu dire”, en besluit met: „Quoy qu'il en soit”. Zie in de uitgave van 1570, fol. 695 r; in die van Benoit, 1889, T. III, p. 586. Vergel. echter de getuigenissen die het bericht bevestigen, genoemd door Benoit, l. c., p. 586.

3) „Se souler” beteekent: zich verzadigen.

prison, qu'il se preparast à la mort pour les six heures (comme il auoit fait aux Ministres) ce personnage luy respondit: Vous autres soyez prests, et quant à moy ie m'y vay disposer, et me trouuerez tout prest. Lors se leuant de son liet dit aux prisonniers qui estoient avec luy: Mes freres, prenons courage, ce n'est rien de la mort. Et incita lesdits prisonniers // à chanter quelques Pseaumes, pour rendre louange au Seigneur: tellement qu'on n'auoit pas veu ledit personnage en toute sa vie plus constant. Et prenant congé des prisonniers s'en alla bien allaigrement à la mort. Estant parueniu au lieu du supplice, se mit à genoux, et leuant les yeux au ciel, fit sa priere à Dieu sur le bout de l'eschaffaut: laquelle acheuee se presenta volontairement à la mort. p. 399

Après luy fut mené Michel Herlin le ieune, lequel ne sachant rien de ce qui estoit aduenü à son pere, dit, ainsi comme on le menoit: Mon pere est-il à Dieu? Deuant qu'on le vint querir s'en alla de la maison du Preuost ¹⁾ en la prison prendre congé de tous les prisonniers, et les embrassant l'un apres l'autre, dit: Nous nous en allons deuant, et vous nous suyrez quand il plaira à Dieu. Laquelle chose estoit la plus pitoyable qu'on sauroit dire: car il n'y auoit si dur qui ne pleurast, mais Herlin leur disoit, Ne pleurez pas, car vous me contristez, vous voyant pleurer. Et estoit tellement // constant qu'il n'y auoit nul des prisonniers qui ne desirast de mourir avec tous ces bons seruiteurs de Dieu, voyans leur merueilleuse constance, et leurs faces si ioyeuses. Et dit encore ledit personnage par plusieurs fois, Voicy, voicy la iournee heureuse, et par moy tant de fois desiree, à sauoir: de mourir avec ces bons seruiteurs de Dieu: parlant des Ministres. car il les aimoit de toute affection: comme aussi il l'auoit bien monstré quand il fut prins avec eux: car il eust bien eu le moyen de se sauuer, mais il ne les voulut iamais abandonner. Il dit aussi en la prison deuant le Preuost et plusieurs prisonniers, Il est vray que nous sommes aujourd'huy condamnez des hommes, mais il faudra que ceux qui nous ont condamnez, comparoissent deuant la face de nostre Dieu. Et ainsi il marcha fort constamment iusques au lieu du supplice: où estant paruenü, dit à haute voix, en monstrant les Iuges, Voila ceux qui nous ont condamnez, dont ie prie Dieu leur vouloir pardonner. Estant sur l'eschaffaut mon-//stroit telle p. 400
constance que chacun en estoit rai en admiration. Entre autres parolles qui luy procedoyent de cœur allegre, il dit, Voici la iournee heureuse, et par moy plusieurs fois desiree, à sçauoir de p. 401

1) Voordat men hem kwam halen uit het huis van den provoost, waarheen hij voorloopig gebracht was.

mourir avec ces bons seruiteurs de Dieu, parlant des Ministres: les ayant aimez de telle affection, qu'il ne les auoit voulu aucunement abandonner: ayant eu neantmoins moyen de se sauuer lors qu'ils furent ensemble constituez prisonniers par le grand Maire de saint-Amand. Sa sentence (ou calenge, comme ils la nomment) luy estant leuë sur l'eschaffaut, à sçauoir qu'il auroit la teste trenchee, et que tous ses biens seroyent confisquez, etc. à ce dernier il dit promptement, Voila la sausse du poisson: donnant assez à entendre que c'estoit à l'occasion des biens qu'on demandoit leur mort. Puis se mettant à genoux fit sa priere à Dieu, leuant la face et les mains au ciel d'une affection ardante. Il n'y auoit

p. 402 si dur cœur qui ne fust es-//meu à compassion, iusques au Bourreau mesme qui escoutoit à genoux les prieres qu'il faisoit. En ceste disposition il finit heureusement ses iours à la gloire du Seigneur, et edification de plusieurs qui estoyent presents à sa mort. Apres cela on laissa les corps quelque temps en spectacle, à sçauoir les deux corps des deux Ministres pendans au bois, et les corps des autres, mis aux Halles au drap, iusques à l'apres-disné bien tard. Ainsi qu'on deuoit mener tous les cinq au Mont-d'azin (qui est le lieu du gibbet hors de la ville) quelcun s'aduisa de demander au sieur de Hamet et aux Commis executeurs en ceste partie, que les corps des deux Herlins fussent enseuelis. Ce que lesdits Hamet et Commis ottroyerent, Moyennant (dirent ils) que ce ne soit point en terre saincte, par ce qu'ils sont morts comme heretiques. Les corps de M. Guy et M. De la Grange et de Iean

p. 403 Mahieu furent menez audit Mont-d'azin, auquel lieu on en-//terra les corps de Guy et Mahieu si peu auant en terre, qu'aux bestes des champs (selon le recit qu'on en a fait) ilz ont esté en proye: qui n'est pas chose nouuelle aux seruiteurs de Dieu, comme il est escrit au Pseaum. LXXIX. Le corps de M. De la Grange, fut rependu et mis au gibet dudit Mont-d'azin par grand opprobre, et tiré d'harquebusades par les soldats: et ce pour l'opinion qu'on auoit de luy d'auoir le plus empesché et retardé la reddition et des temples et de la ville.

Telle ¹⁾ a esté l'issue de ces cinq personnages: apres lesquels quelques autres ont esté pour vne mesme cause executez en ladite ville de Vallenciennes, à sçauoir Simon Fouueaux bruslé vif, Matthieu De la haye, Pierre De le rue, Roland Le bouc, Iean Tieullie, et autres dont la memoire sera benite à iamais en l'Eglise du

1) Het nu volgende stuk is met eenige uitbreiding opgenomen door Crespin. Hierbij heeft hij echter de namen van Simon Fouueaux en van André Bardelots weggelaten. Zie zijne *Histoire des vrays Tesmoins de la verite*, 1570, fol. 696; in de uitgave van Benoit, 1889, T. III, p. 588 s.

Seigneur. Et qui pourroit reciter les cruautez barbares commises contre les pources fideles, non seulement en // ladite ville de Val- p. 404
lenciennes, mais aussi en Cambray, et Chasteau en Cambresy, Tournay, Lisle, Audenarde, Gand, Bruxelles et autres villes et bourgades du Pais-bas? Les tourmens que la troupe cruelle a fait endurer a M. André Bardelots de Hontscot, ministre, lequel fut pendu à Alost? A M. Iean Le sur d'Arras, ministre de Chasteau en Cambresi? à M. Iean Catteu, ministre en Saint-Amand, et tant d'autres que le susdit Archeuesque de Cambray a tourmenté iusques au bout?

LIJST DER AANGEHAALDE BIJBELPLAATSEN.

OUDE TESTAMENT.

(De cursieve cijfers wijzen de bladzijden aan).

Genesis I:1, 317; 2, 323; (foutief II): 26, 523; 27, 200; 28 (foutief 29), 343; 31, 343; II: 9, 525; 17, 226; 23, 514; 24, 310, 315; 25, 343; III: 4, 378, 446; 5 (foutief 4), 449; 14, 509, 514; 15, 195, 236, 433; 19, 451; 22, 243; IV: 4, 5, 91; 8, 435, 453; 9, 10, 400; 10, 252, 336; (foutief XIV): 10, 128; 13, 128; VI: 5, 505; 14, 453; VII: 129; 7, 453; 17, 293; 23, 434; IX: 6, 200; 13, 525; XII: 1, 435; 4, 441; XV: 6, 315; XVII: 1, 316; 10, 527; 11, 226, 312, 313, 525; 25, 313; XVIII: 20, 505; 27 (foutief 28), 451; XIX: 17, 298; 24, 293, 350; 25, 293; 26, 204, 205; XXI: 33, 447; XXII: 2, 565; 8, 456; 9, 435; 18, 196, 236; 33, 316; XXV (foutief XXVII): 33, 339; XXVI: 4, 196; XXVIII: 9, 435; XXXI: 27—29, 293; XXXIII: 20, 527; XXXVII 435; XXXIX 435; XLI: 26, 528, 530; XLIV—XLVII 293; XLV: 5, 297, 317; L: 20, 297, 625.

Exodus I 131; 10, 435; 12, 341, 426; 20, 295; II: 2, 435; 12, 299; III: 8, 454; IV: 3, 514; 12, 379; VI: 4, 448; VII, VIII 287; VII: 11, 224, 378; VIII: 32, 342; IX: 6, 297; X: 21, 223; XII: 11, 226; 27, 314; 43, 525; 46, 514; XIV 129, 438; XV: 2, 354; 18, 447; XVI: 15, 541; XVII: 15, 527; XVIII: 8, 439; XX: 3 (foutief 30), 324; 4, 222, 317; 5, 285; 7, 325; XXII: 22, 344, 345; XXIII: 2, 48; XXXII: 6, 225; XXXIII: 20, 317; XXXIV: 6, 316, 447.

Numeri XI: 15, 503; XVI 435; XX:

8, 541; XXII 371; XXII—XXIV 224; XXXI: 13, 435.

Deuteronomium I: 16, 286, 372; II: 16, 374; 20, 334; IV: 2, 199, 508; 12, 317; 24, 130, 285; 28, 85; V: 8, 317, 324; VI: 4, 316; VIII: 2, 448, 456; 3, 325; 18, 317; IX: 3, 448; X: 2, 370; 17, 370; XIII: 3, 415; XVII: 19, 250; XVIII: 15, 311, 318; XXI: 23, 101; XXIV: 6, 527; XXVII: 26, 318; XXX: 19, 331; XXXI: 6, 417; XXXII: 7, 48; 39, 52; XXXIII: 3, 437.

Jozua I: 5, 417; 8, 250.

Richteren VII 136; XVI: 30, 128, 341; 30, 31, 355.

1 Samuel III: 18, 365; IV en V 315; VIII: 4, 412; XIV: 45, 437; XV 289; 22, 23, 603; XVII: 40, 354; 51, 133, 134; XVIII: 3, 363, 413; 11, 12, 435; XX: 8, 413; XXXII 435; 16, 413; XXIV: 16, 333.

2 Samuel VI: 6, 7, 289; VII: 12, 196; 16, 236; XIV 435; XXII: 29, 433; XXIII: 10—12, 439; XXIV: 14, 348.

1 Koningen XIII 313; XVIII 313; 17, 403, 406; 21, 398; XIX: 3, 435.

2 Koningen I: 9, 438; VII 439; XVIII: 17, 131.

1 Kronieken XVII: 11, 196; XXX: 16, 446.

2 Kronieken XIX:6, 373; XX:24, 439; XXXII:31, 448.

Esther VII:5, 439.

Job I:12, 132; 21 (foutief 22), 388; 21 (foutief 12), 358; III:20, 446; IV:6, 7, 283; 19, 381; V:17, 284, 298, 433, 446, 447; VII:1, 294; VIII:9, 446; IX:5, 317; X:1, 362; XII:14, 446; XIV:1, 2, 446; 5, 297, 456; XIX:25, 399; 28, 413; XXI:12, 283, 429; XXII:13, 317; XXIV:30, 412; XXX:9, 434; XXXIII 113; XXXIV:19, 370; XLII:12, 298.

Psalms I (foutief II) 250; 1, 251, 338; 1—3, 133; II 173; 1, 345, 426; 1—3, 295, 399; 1, 2, 426; 2, 242; 3, 322; 4, 345, 443; 6, 318; 7, 317; 8, 168; 9, 335, 438, 449; 10—12, 252; 12, 152, 293, 335, 341, 375, 399, 400; III:2, 3 (foutief 1, 2), 348; 3, 283, 377; 7, 451; 9, 445; V:1—3, 344; 5, 6, 285, 370; 7, 295, 399, 400; (foutief XV):10, 340; VI:9, 382; VII:10, 448; VIII:3, 70; IX:11, 451; 12, 344; X:7, 340; 17, 370; 18, 344; XII:5, 456; XIV:6, 451; XV:5 (foutief 6), 447; XVI:10, 321; XVII:3, 448; 4, 45; 15, 363; XVIII 168, 173; XIX:2 (foutief 1), 447; 11, 294; 12, 433; XXII 318; 1, 318; XXII:25, 370; XXIII:4, 330, 451; XXVII:1, 438; 10, 503; 13 (foutief 12), 444; XXX:6, 451; XXXI:2, 377; XXXII:1, 175; XXXIII:1, 297; 17, 297; XXXIV:4, 438; 7, 456; 8, 451; 8:346, 437, 438, 448; 9, 294; XXXVI:2 (foutief 9), 340; XXXVII:5, 454; 13, 345, 443; 24, 354; XXXIX (foutief XL):14, 589; XL:5, 346, 451; XLII:1, 390; 3 (foutief 2), 363; XLIV:4, 448; 14, 434; 23, 262, 296, 335, 365, 373, 379, 392, 434, 439, 498; XLV:8, 285; 11, 366; XLVI:1, 339; XLIX:7, 434; L:3, 399; 4, 370; 6, 355, 447; 15, 344; LI 207; 4, 334; LIII:6, 361; LVI:12, 354; LIX:9, 443; LX:11, 451; LXVI:10, 433, 448, 456; LXVIII:19, 322; LXIX:13, 434; LXXI:1, 356; LXXX:8 (foutief 7), 456; 9, 454; LXXIX:1, 297; 3, 295; 4, 292, 396, 457; 12, 296, 370, 400; 13, 297; LXXXII:1, 2, 250; 3, 374; LXXXIII:3, 345; LXXXIV:1, 339; 3 (foutief 2), 363; 11, 208, 390, 444; XC:6, 451; XCI:2, 3, 346; 9, 437, 457; 13, 71; 14, 15, 344; 15, 330; 15, 16, 398, 450; XCIV:5, 6, 372; 7, 317; XCV:7, 297, 342; CIII:1, 345;

2—4, 581; 8, 316; 15, 451; 17—19 (foutief 27—29), 456; 19, 317; CIV:28, 451; CVI 127; 1, 128; 2, 418; CVII:16, 31, 418; CVIII:8, 9, 355; 13, 354; CX:1, 354; 1 (foutief 17), 448; 4, 311, 318; CXII:6, 346; 7, 438, 444; CXIV 526; 4, 446; CXV:1, 418; 2, 283; 4—7, 290; 9, 10, 417; CXVI:10, 414; 11, 85; 15, 191, 365, 377, 445; CXVII:1 (foutief CXVI:30), 345; CXVIII (foutief CXVII):6, 354; 8, 346, 347, 451; 14, 354; 22, 97, 294; CXIX:24, 417; 75, 418; 103, 294; 105, 433; CXX:5, 390; CXXI:1, 445; 1, 2, 367; 4, 438; 4, 5, 398; 4, 5 (foutief 45), 450; CXXIII:2, 3, 451; CXXIV:8, 367, 445; CXXV:1, 134, 448, 454; 1—3, 450; 2, 438, 454; CXXVI:5, 339, 451; 5, 6, 299; 6, 441; CXXVIII:3—6, 325; CXXX 207; CXXXII:11, 196; CXXXVI 447; 4, 418; 25, 456; CXL:4, 340; CXLI:8—9, 346; CXLV:8, 447; 14, 354; 16, 451; 17, 418; CXLVI:3, 132, 355; 3, 4, 451.

Spreuken I:11, 340; 16, 400; 26, 443; II:6, 447; III:11, 284, 298, 454; 12, 453; 24, 438; VI:23, 433; X:10, 454; XVI:3, 454; XVII:3, 448, 456; 15, 370; XVIII:12, 447; XXI:1, 95, 131, 438; XXVI:4, 109; 11, 298, 506; XXVIII:1, 361; XXX:6, 199, 508.

Prediker VII:1 (foutief 2), 389; XII:1, 359.

Hooglied I:1, 346; 3, 361; VIII:6, 113.

Jesaja I 512; 11, 334; 15, 400; 16, 334, 400; 21, 401; 23, 370; 28, 401; II:4, 441; 8, 290; 19, 355, 400, 443; III:4 (foutief 3), 412; 8, 444; V:1, 361; 4, 361; 12, 349; 20, 370; VI:3, 418; 7, 379; VII:14, 196; IX:1, 372; 5, 321, 337; XI:1, 196; 4, 329, 330, 355; 9, 79; XII:2, 354; XIII:8, 335; 19, 350; XIV:27, 365; XXI:9, 324; XXIII:7, 447; XXV:8, 127, 298, 380, 385, 440, 441, 447, 452, 454; (foutief XXVI):8, 452; XXVI:12, 447; 17, 434; 17 (foutief 18), 336; 18, 299; XXVIII:16, 329, 344, 348, 417, 439; XXIX:13, 107; 14, 153; XXX:5, 457; 14, 438; 18, 447; 24—28, 443; XXXIII:7, 452; 32, 434; XXXV:10 (foutief 11), 449; XXXVI:6, 134; XXXVIII:17, 581; XXXIX:8, 365; XL:6, 364, 446, 451; 7, 129; 8, 52, 451;

8 (foutief 6), 341; 26, 317; XLI: 4, 317; 4 (foutief 7), 447; 11, 364; 12, 434; 14, 292, 364, 369, 427; 22, 23, 292; XLII: 23, 447; XLIII: 1, 369; 2, 364, 448; 10, 447; XLIV: 5, 447; 6, 317; XLV: 1, 2, 131; 17, 439; XLVI: 5, 242; 7, 447; XLVII: 8, 338; XLVIII: 10 (foutief 12), 433; 17, 323; XLIX: 2, 440; 7, 292, 427, 434; 8, 414; 15, 346, 444, 458; 15, 16, 417; 16, 418; 23, 375, 400, 412; L: 7, 437; LI: 7, 369, 443, 451, 454; 8, 364; 11, 12, 449; 19, 292, 434; 20, 427; LII: 5, 414; 7, 292, 324; 11, 326, 330, 338, 405; LIII: 207, 318, 509; 4—6, 580; 5, 337, 587; 5 (foutief 15), 448; 7, 322; 8, 321, 337; 9, 202, 240, 456; LIV: 7, 8, 52; 13, 79; 14, 441; LV: 1, 51, 239; 7, 447; LVI: 10, 11, 349; LVIII: 374; 6, 372; LIX: 7, 400; 15, 372, 417; LXI: 1, 398; 2, 324; 3, 283; LXII: 11, 322; LXIII: 8, 242; 16, 503; LXIV: 4, 128, 164, 454; 4 (foutief 17), 298; LXV: 12, 283; 12—14, 449; 14, 299, 399; 24, 79; LXVI: 3, 334; 24, 128, 338, 356.

Jeremia I: 8, 443; 9, 369, 379; II: 13 (foutief III: 10), 317; 19, 371; IV: 22, 96; VII: 3, 6, 372; 4, 334; 11, 324, 401; IX: 22, 23, 355; XI: 19, 337; XIV: 12, 444; 15, 447; 21, 458; XVII: 5, 133; 13, 317; 14, 52; XVIII: 8 (foutief 7), 447; 19, 361; XX: 7, 434; XXIII: 417; 5, 202; 16, 415; 21, 22, 397; XXV: 15, 454; XXIX: 8, 407; XXXI: 33, 218; 34, 79; XXXII: 16, 316; XXXIII: 6, 527; XLIV: 190; L: 40, 350; LI: 6, 338; 7, 326.

Klaagliederen I: 18, 316; III: 27, 359.

Ezechiël III: 18, 417; XII: 12, 372;

XIII: 9, 378; 18, 342; 19, 342; 19—21, 326; XVI: 62, 447; XVIII: 588; 21, 105; XXII: 12, 370; XXXIII: 3, 357; 6, 417; 10, 357; 14, 447; XXXIV: 417; 10, 289; 23, 398; XXXVI: 20, 414; XXXVIII: 21, 436.

Daniël II: 34 (foutief 33), 335; III: 132; 17 (foutief 91), 346; 18, 406; 26 (foutief 61), 438; VI (foutief XIV) 132; VI (foutief III): 23, 369; 23 (foutief 21), 433; 23 (foutief 22), 414, 435; VII: 11, 443; 21, 400; VIII: 19, 330; IX: 7, 316, 418; 27, 324; XI: 38, 242, 243, 244; XII: 3, 445; 3 (foutief XIII: 13), 297.

Hosea I: 10, 433; II: 22 (foutief 23), 433; X: 8, 355, 400, 443; XI: 8, 350; XIII: 14, 362, 385.

Joël II: 1, 361; 28, 381; 28, 29, 81; 32, 50, 346.

Amos IV: 11, 350; V: 13, 416; 22, 334; VI: 1, 449; 8, 283, 429; VII: 10, 404; 11, 403.

Micha III: 4, 285; 5, 378; IV: 10, 11, 449; V: 2, 317; VII: 6, 291; 19, 581; 23, 436.

Habakuk II: 4, 101, 315, 582.

Zacharias I: 17, 418; II: 8, 364, 418, 443, 632; III: 9, 574; IX: 587; 9, 318, 322; XI: 12 (foutief 10), 309; XIII: 7, 369; 9, 353; 17, 330.

Maleachi IV: 1, 3, 454; 3, 444.

NIEUWE TESTAMENT.

Mattheus I: 19, 203; 20, 202; 21, 198, 318, 398; 22, 311; 23, 311, 318; 25, 199, 236; II: 1, 236; 20, 435; 23, 237; III: 7, 345, 378; 8, 342; 10, 340; 16, 237, 316, 323, 527, 538; 17, 321; IV: 2, 237; 9, 446; 10, 111, 499, 524; 16 (foutief 17), 372; 19, 98; 23, 237; 24, 238; V: 2, 237;

4, 283, 387; 6, 357; 8, 284; 9, 292; 10, 190, 281, 283, 285, 296, 329, 343, 355, 364, 389, 427, 439, 447, 449, 457; 10—12, 117, 122, 123; 11, 284, 294, 439; 12, 298, 328, 332, 357, 369, 373, 375, 385, 429, 430, 439, 446, 452, 458; 12 (foutief 11), 346; 13, 294, 528; 15, 210; 16, 332, 333, 357; 18,

341; 21—24, 170; 34, 167; 34—37, 76; 37, 167; 40, 77; 44, 104, 292, 339; VI: 7, 108; 9, 445; 10, 327, 344, 365, 384; 10, (foutief 1), 358; 15, 340; 19, 298; 20, 366; 24, 446; 24 (foutief 25), 398; VI (foutief XVI): 29, 129, VII: 6, 328; 11, 317; 13, 311, 336, 393, 442; 13 (foutief 15), 338; 14, 224; 15, 288, 329, 339, 415; 16, 72, 288; 16—20, 286; 20, 286; 24, 294, 330; 25, 384; VIII: 11 (foutief 32), 444; 12, 356, 400, 443; 12 (foutief 11), 443; 13, 447; 19, 446; 20, 239; 23, 131; 23 (foutief 33), 453; 24, 129, 237; 25, 434; 26 (foutief 23), 437; 31, 132; IX: 2, 109; 28, 384; X 313; 13, 298; 14, 337; 15, 401; 16, 339, 391, 401, 416, 434; 17, 18, 190; 17—22, 430; 18, 359, 373, 398, 451; 19, 112, 244, 362, 376; 20, 285, 379, 436; 21, 436; 21 (foutief 6), 291; 22, 291, 442, 446; 24, 290, 373, 375, 453, 632; 25, 332, 436; 26, 27, 110; 26—28, 428; 27, 406; 28, 45, 113, 132, 357, 364, 376, 399, 429, 437, 454; 29, 297, 335, 388, 413, 414, 428, 430; 29, 30, 52, 125, 624; 30, 346, 418, 456; 32, 81, 296, 297, 332, 373, 376, 428, 444, 454; 33, 592; 34, 332; 37, 284, 413, 628; 37 (foutief 27), 366; 37 (foutief IX: 29), 366; 37—39, 388; 38, 243, 290, 292, 330, 332; 39, 432, 445; 40, 312; 41, 292; 48, 436; XI 238; 2, 212; 5, 242; 7, 506; 12, 442; 14, 528; 19, 353, 435; 21, 22, 401; 25, 70, 284; 28, 111, 183, 237, 239, 446, 447; 29, 334, 547; 29, 30, 323; 30 (foutief 50), 357; XII: 20 (foutief 29), 437; 29, 330; 30, 167; 32, 71; 33, 95; 33—35, 286; 34, 96; 39, 345; 40, 240; 41, 371; 45, 340; XIII 220; 5, 294; 21, 505; 23, 333; 31, 426; 32, 295; 33, 134; 42, 400; 43, 297; 45, 445; 46, 299; XIV: 3, 435; XIV (foutief IX): 30, 130; XV: 7—9, 107; 8, 9, 153; 13, 96; 14, 224; 17, 517, 612; 30, 238; XVI: 6, 524; 13, 317; 16, 318, 337, 398; 17, 284, 361, 417; 18, 97, 294, 323, 330, 384; 24, 290, 330, 332, 362; 26, 45; 27, 236, 443; XVII: 2, 234, 238; 5, 321, 553, 554, 608; 20, 130; 24, 25, 112; 27, 98, 238; 27 (foutief 17), 407; XVIII: 3, 294; 15, 40, 80, 81, 105, 324; 17, 104; 18, 80, 82, 175; 19, 82; 20, 243; 21, 22, 98; 35, 340; XIX: 5, 310, 315, 343; 6, 343, 553; 12, 159; 14, 313; 28, 371, 440; 29, 284, 298, 335, 366, 398, 628; XX: 20—22, 635; 22, 454; XX (foutief XII): 23, 129; 25, 76; XXI: 5, 318, 322; 12, 225, 239; 13, 324, 401; 19, 286; 25, 527; 33, 361; 42, 97; 44, 45,

335; XXII: 3 (foutief XI: 22), 357; 11, 334; 13, 400, 443, 445; 18, 443; 21, 76, 112, 164, 407; 44, 448; XXIII 220; 2, 88; 2, 3, 75; 4, 239; 8, 433; 15, 411; 26, 293; 27, 288; 30, 399; 31, 399; 33, 378; 34, 401, 435; 34—37, 401; 35, 128, 252, 399; 37 (foutief XXII: 36), 438; XXIV 252; 4, 329, 369; 5, 214; 5, 11, 24, 288; 9, 430, 436; 13, 291, 379, 436, 442, 446; 14, 295, 427; 15, 324; 23, 231, 429, 545; 24 (foutief 4), 415; 26, 241, 323; 30, 244, 449; 32, 296; 33, 236; 33 (foutief 35), 382; 38, (foutief XIV: 37), 453; 43, 244, 334; 44, 334; 45, 334; 46, 334; 51, 356, 400, 443, 445, 446; XXV: 1—12, 225; 10—12, 106; 21, 334, 366; 27, 335; 30, 371, 400, 443, 445; 31, 373, 380; 33, 35, 298; 34, 443, 454; 36, 632; 36 (foutief 27), 455; 41, 503; 41 (foutief 42), 335, 356, 400; 42, 335; 46 (foutief 42), 356; XXVI 240; 11, 231; 13, 327; 15, 239, 309; 20, 325; 24, 340; 26, 90, 107, 227, 314, 325, 513; (foutief XXXVI): 26, 324; 26 (foutief 20), 313; 26—28, 84, 220, 231; 27, 553; 28, 510; 29, 227; 30, 325, 330; 31, 369; 37, 237; 37, 38, 98; 38, 387; 39, 358; 39 (foutief 38), 344, 380; 40, 41, 99; 41, 364, 365, 381, 428, 442; 41 (foutief 61), 385; 42 (foutief 24), 445; 52, 99; 57, 239; 61, 524; 64, 380, 443; XXVII 375; 2, 239, 498; 4, 45; 20, 21, 373; 24 (foutief 25), 371; 35, 239; 38 (foutief 37), 436, 448; 43, 377; 46, 318; 51, 319; 60, 240; 63, 112; XXVIII: 6, 240; 18, 570; 19, 93, 313, 323, 324, 325, 344, 568; 20, 97, 244, 297, 330, 358, 367, 457, 548, 632; 20 (foutief 19), 436.

Marcus 1: 4, 312, 10, 538; 15, 324; III: 27, 330; IV: 20, 333; 30, 426; 31, 295; 35 (foutief 34), 453; 38 (foutief 24), 434; 40 (foutief 34), 437; VI: 11, 337; 18, 435; VIII: 2, 237; 12, 345; (foutief V): 15, 524; 29, 398; 29 (foutief 20), 318; 31, 317; 34, 330; 35, 362, 432, 445; (foutief Matth.) VIII: 35, 366; 38, 244, 296, 332, 373, 376, 428, 444, 454; (foutief IX): 38, 251; IX: 23, 109; 44, 128; 46, 338; 47 (foutief 41), 450; 48 (foutief 47), 356, 372; X: 9, 553; 14, 313; 29, 441; 39, 360; 42, 76; XI: 25, 340; XII: 29, 316; XIII: 11, 436; 13, 298; 28 (foutief 18), 336; 29 (foutief 28), 383; 37, 334; XIV, XV 375; 22, 107, 220, 324, 325, 513; (foutief XXIV): 22, 313; 23, 553; 24, 510; 26, 325; 33, 34, 98; 34, 387; 37, 38, 99; 58, 524; XV:

27, 448; 33, 319; XVI: 6, 239, 240; 15, 313; 16, 69, 83, 90, 587; 17, 338; 19, 241, 312, 335, 381, 537, 546.

Lucas I: 5, 568; 31, 311, 318, 543; (foutief II): 31, 198; 32, 317; 33, 316; 35, 202, 203, 311, 316, 323, 537; 38, 544; (foutief VII): 38, 503; 42, 236, 318; 42, 43, 199; 49, 447; 55, 312; II 112; 7, 236, 311; 10, 324; 11, 172; 21, 236, 398; 29, 633; 48, 199; 51, 237; 52, 236; III: 3, 312; 19, 435; 22, 237, 527, 538; 23, 237, IV: 18, 398; 10, 324; V: 10, 98; 35, 545; VI: 21, 283, 284, 285; 22, 283, 449; 22 (foutief 21), 457; 23, 283; 24, 283; 25, 449; 36, 447; 40, 290, 332, 373, 375, 434; 45, 286; VII: 22, 238; 50, 109; VIII: 16, 333; 23 (foutief 22), 434; 25 (foutief 22), 437; 45, 238; IX: 5, 337; 20, 398; 20 (foutief 26), 318; 23, 330, 433; 24, 362, 366, 388, 432; 24 (foutief 23), 445; 26, 81, 296, 298, 332, 373, 376, 428, 444, 454; 62, 292; X: 3, 401, 434; 11 (foutief 19), 337; 16, 75, 312; XI: 2, 108; 2 (foutief 34), 445; 22, 330; 28, 296; 33, 210, 333; 46, 239; 51, 252; XII: 1, 524; 4, 437, 443, 451; 8, 332, 373, 376, 428, 444, 454; 11, 244, 376, 379, 436; 32, 243, 292, 369; 50, 360, 380; 51, 332, 436; XIII: 1, 283; 3, 340; 19, 295; 19 (foutief 18), 426; 24, 442, 630; 24 (foutief VI: 31), 336; 26, 297; 28, 400, 443, 445, 503; XIV: 18, 357; 26, 113, 284, 298, 330, 366, 413; 26, 27, 290, 373; 27, 284, 332; 27 (foutief 23), 433; 30, 31, 294; 33, 292; XVI: 13, 446; 15, 239; (foutief XVII): 15, 586; 17, 329; 19, 125, 283; 19—31, 587; 25, 449; XVII: 9, 338; 19, 350; 26, 453; 30, 244; 33, 366, 432; 33 (foutief 18), 445; XVIII: 1, 131; 15, 313; XIX (foutief XII), 335; 14, 322; 19, 324; 41, 237, 387; XX 375; XXI: 12 (foutief 11), 436; 14, 379; 14 (foutief 11), 436; 15, 459; 18, 437; 19, 53, 136, 453; 19 (foutief XI: 16), 332; 23, 444; 24, 428; 28, 296; 28 (foutief 29), 383; 30 (foutief 27), 336; 32, 334; 34, 157, 389; XXII: 9, 325; 14, 513; 17, 218; 19, 107, 217, 231, 313, 324, 508; 19, 20, 220; 20, 227, 314, 510, 528; 25, 76; 26, 238; 30, 440; 31, 32, 98; 37, 436; 39, 325; 41, 358, 380; 44, 237, 387; 45, 46, 99; XXIII 375; 5, 403, 404; 15 (foutief 21), 371; 29, 400; 30 (foutief III: 29), 443; 31 (foutief 32), 448; 33, 292; 33 (foutief 34), 345; 34, 250; 42 (foutief 41), 448; 43, 587; 45, 319; 46, 214; 47, 252;

51, 251; XXIV 190; 26, 27, 373; 27, 105; 31, 233; 39, 237, 241; 45, 286; 46, 291; 47, 324; 49 (foutief 48), 450; 50, 312; 51, 546, 548.

Johannes I: 1, 311, 317; 1—3, 235; 3, 337; 4, 535; 5, 303; 9, 244; 11, 242; 12 (foutief 13), 338; 14, 204, 205, 236, 317, 338; 16, 311, 312, 337; 18, 317, 318; 29, 321, 570, 581; (foutief III): 29, 582; 32, 527, 538; 36, 528; 39, 337; 43, 97, 617; II 204; 14, 239; 14—16, 224; 19, 524; III: 2, 237; 4: 523; 5: 523; 5 (foutief V: 3), 323; 16, 418; 17, 398; 18, 69, 587; 19, 372, 558; 19 (foutief 21), 335; 21, 292; 21, 22, 248; 22, 523; 23, 312; 29, 361; 33, 316, 355; 35, 313; 36, 337, 338; (foutief II): 36 (foutief 26), 315; IV: 2, 313; 6, 237; 10, 524; 14, 239; 19, 303; 21, 406; 23, 242; 24, 108, 317, 523, 524; 25, 318, 405; V: 1, 338; 17, 297, 317; 18, 237; 24, 242; 24, 315, 358, 359; 28, 399; VI: 19, 237; 29, 448; 35, 218; 38, 206; 40, 315; 45, 79; 49, 527; 50, 313; 51, 231, 514, 522, 528; 53, 538, 540, 551; 53—58, 231; 54, 514, 515, 523, 540; 54—57, 559; 56, 315; 63, 230, 523; 65, 230; 68, 449, 631; 69, 318, 337; 69 (foutief 7), 398; 70, 528; VII 549; 24, 246, 286; 33, 545; 37, 238, 239, 242; 38, 286; 43, 251; VIII: 12, 244; 15—17, 355; 32, 375; 36, 101; 39, 334; 48, 435; (foutief V): 51, 524; 58, 243; IX 83; 5, 244; 9, 456; 31, 285; 41, 371; X: 1, 318; 1, 8, 397; 4, 365; 4 (foutief 47), 361; 7, 311, 312, 528; 9, 311, 384; 11, 368, 369, 384, 392, 398; 14, 445; 16, 401; 18, 240, 448; 23, 237; 24, 332; 25, 30, 237, 238; 28, 346, 353, 369; 28, 29, 316; 29, 297, 332; XI 238; 27, 398; 35 (foutief 36), 387; XII: 8, 545; 15, 322; 24, 295, 355; 25, 362, 366, 433; 27, 387; 34, 242; 35, 244; 43, 251; XIII: 1, 2, 448; 13, 433; 13, 14, 98; 16, 290, 332; 16 (foutief 13), 456; 20, 312; 33, 545; XIV: 2, 214, 384; 3, 436, 545; 6, 72, 153, 286, 295, 311, 312, 337; 17 (foutief 18), 345; 18, 344, 359, 367, 436; 19, 243; 26, 436; 28, 382, 523; XV: 1, 517, 528; 2, 361; 2—5, 312; 5, 312, 315; 6, 331, 337; 10, 454; 13, 14, 240; 14, 297; 15, 430; 16, 242; 18, 19, 456; 18—20, 332, 433; 19, 291, 334, 434; 20, 137, 290, 332, 373, 375, 447, 453, 456; XVI: 1, 291; 1, 2, 326; 2, 190, 215, 250, 430, 434; 2 (foutief 3), 396; 2—4, 373; 3, 433, 434; 4, 373; 7, 230; 10, 230; 12, 93;

13, 244; (foutief XIX): 16, 244; 20, 129, 283, 299, 336, 385, 387, 429, 440, 446, 452; 20, 33, 243; 21, 296, 336, 388, 434; 23, 79, 111; 27, 28, 382; 28, 545; 33, 132, 330, 343, 382, 434, 437, 453, 457, 626; XVII: 3, 311; 12, 448; 14, 434; 24, 232, 339; XVIII: 22, 71; XVIII, XIX 375; XIX: 11, 113; 12, 374; 17—18, 436; 18, 448; 33, 240; 36, 514; (foutief XVIII): 36, 238; XX 548; 17, 233, 382, 545; 22, 80, 81, 82, 175, 242; 23, 40; 27, 241; 31, 398, 405; XXI: 15, 78, 361, 616; 15—17, 99; 17, 75; 18, 387; 18—21, 99; 22, 98.

Handelingen I: 9, 241, 312, 318, 537, 546, 548; 11, 244, 548; 14, 338; 19, 230; II 81; 9, 324; 17, 381; 20, 318; 21, 50, 346; 22, 238; 24, 131, 318; 30, 196; 30, 31, 318; 31, 240, 321; 33, 447; 39, 324; (foutief III): 38, 312; 39, 312, 313; 40, 326, 330, 338; 41, 324; 42, 513, 612; 44—47, 562; III: 13—15, 250; 15, 291; 21, 230, 231, 241, 440, 545; 22, 311, 318; 25, 312; IV: 1—3, 427; 2, 324; 11, 294; 12, 169, 311, 312, 318, 329, 331, 398; 19, 374; 25, 345, 426; 32, 323; V: 3, 4, 323; 17, 18, 427; 18, 435; 19, 439; 28, 29, 114; 29, 48; 29 (foutief 31), 374; 41, 47, 93, 208, 283, 376, 439; 41 (foutief VI: 42), 373; VI: 9, 427; 10, 373; VII 427; 2, 435; 20, 406; 51, 378; 52, 399; 55, 56, 367; 56, 335, 454, 548; 56 (foutief 36), 390; 56 (foutief 65), 448; 57, 435; 58, 371; 59, 130; 60, 252, 292; 60 (foutief 6), 345; VIII: 20, 225; 21, 340; 32, 322; 35, 286; 37, 324; IX 215, 342; 1, 2, 427; 4, 632; 5, 335, 341; 5, 6, 399; 15, 398; X en XI 565; X: 42, 244; 43, 312, 324, 329, 331; XII 130; 1, 414, 427; 5, 348, 354; 7, 130, 439; 11, 414; 11 (foutief 22), 369; 12, 406; XIII: 2, 567; 6, 360; 8, 427; 10, 378; 15, 360; 36, 502; 39, 337; 43, 443; XIV: 4, 551; 22, 190, 299, 336, 393, 433, 434, 456; 22 (foutief 20), 397; 23, 442; XV 153; 6, 85; 29, 153; XVI: 13, 406; 15, 313; 20 (foutief 26), 404; 39, 381; XVII 562; 6, 404; 6, 20, 403; 13, 291; 18, 427; 25—28, 456; 28, 311, 312, 339; XVIII: 8, 313, 330; 28, 398; XX: 7, 513, 612; 20, 368, 590; 24, 48, 368; 28, 290, 297, 323, 361, 364, 417; 30, 364; 31, 336; 32, 333, 360; 33, 336, 369; XXI: 13, 328, 372; XXII 215; XXIV: 1, 2, 427; 5, 404; XXVIII 212.

Romeinen I: 3, 233, 318, 323; 3, 4,

198, 311, 312, 317; 4, 311, 323; 7, 433; 8, 333; 9, 167, 329, 340, 345, 368; 9, 10, 333; 16, 293, 294, 368, 373; 17, 101, 315, 582; 18, 350; 20 (foutief 19), 447; 23, 317; 24, 88; 25, 317, 345, 350, 418; 26, 350; 28, 289, 350, 372; 29, 415; II: 2, 286; 5, 370, 371; 5, 6, 374; 11, 370; 13, 334; 24 (foutief 14), 414; 28, 334; III: 3, 316; 4, 447; 5, 358; 13, 340, 360; 15, 400; 21, 315; 24, 169; 28, 337; IV: 3, 315; 10, 312; 11, 324, 525; 23, 444; 25, 321; V: 1, 321; 2, 79; 2, 3, 341, 458; 3, 283, 440; 3, 4, 441; 13, 318, 337, 338; 11, 321; 13, 284; VI: 4, 328, 538; 9, 233, 241; 10, 11, 333; 12, 103, 334; 23, 292, 341; 36, 498; VII 207; 15 (foutief 16), 353, 356; 23, 284, 442; 24, 356, 362, 379; 24 (foutief 25), 344, 346; VIII: 1, 137, 356; 3, 398; 5, 284; 7, 284, 428; 9, 315; 9, 10, 546; 12, 334; 13, 291, 334, 335, 353; 15, 321, 323, 451; 16, 356, 377, 413; 17, 125, 296, 335, 361, 380, 458; 18, 283, 440, 447, 451, 454, 457, 458; 19, 295; 22, 362; 23, 296, 363; 23—25, 452; 24, 102; 28, 125, 209, 343, 346, 358, 359; 29, 284, 354, 384, 453, 458; 30, 354, 355; 31, 332, 357; 32, 418, 444; 33, 292; 34, 312, 335; 35, 316, 357, 439, 448; 35—39, 377, 454; 35, 366, 373, 379, 433, 434; 36 (foutief 29), 296; 36 (foutief 26), 335; 37, 448; 38, 385, 439, 458; IX: 1, 368; 5, 198, 235, 311, 312, 345; (foutief XIX): 5, 511; 7, 334; 11, 439; 15, 343, 447; 19, 358, 365, 384, 415; 26 (foutief 16), 433; X: 2, 249, 289; 2 (foutief 12), 380; 3, 428; 10, 414; 11, 344, 398, 417; 13, 50, 346; 15, 292, 324; 17, 511, 611; XI: 1, 329; 33, 317; 36 (foutief 35), 317; XII 564; 1, 351, 433; 2, 229, 284, 291, 334, 591; 3, 384; 5, 315; 7, 523; 10, 330, 332; 14—17, 292; 15, 424, 455; 21, 339; XIII: 1, 215, 251, 407, 567; 2, 112; 3, 250; 4, 374; 4 (foutief 14), 374; 4—7, 69; 7, 76, 77, 163; 11, 428; 12, 291; 14, 330, 333; XIV: 8, 329, 344, 357, 389, 445; 8 (foutief 9), 365; 10, 371, 373; 11, 439; 12, 582; 23, 286; 23 (foutief 24), 338; XV: 4, 444; 5, 188; 11, 345; 30, 361, 362; XVI: 17, 339, 342, 415; 18, 288, 369; 27, 418.

1 Korinthe I 70; 2, 440; 5, 6, 333; 7, 447; 8, 447; 8—10, 442; 14, 313; 17, 383; 18, 283, 294, 442; 18—21, 428; 19, 443; 26, 243, 296; 26, 27, 295; 30, 312; 30 (foutief 29), 321; II: 8, 250, 434; 9, 164,

298, 454; (foutief IV): 9, 128; 14, 284, 296; 15, 70; III: 7, 331; 11, 97, 294, 311, 312, 384, 392, 620; 12, 329; 15, 168; 16, 315, 323; 23, 389; IV: 1, 94, 568, 606; 9, 292, 365, 373, 379, 434, 439; 9—13, 429; 13, 292, 457; 16, 364; V: 127; 1—5, 82; 3, 324, 331, 345; VI: 10, 335; 11, 312, 330; 15, 315, 330; 19, 563; 20, 338; VII: 157; 2, 310; 5, 159; 14, 313; 20, 359, 418; 23, 297, 338; 29, 335; 29—31, 451; 34, 334; VIII: 6, 317, 337; 7, 398; 18, 441; IX: 25, 335, 366, 385, 413, 455, 458; 25, 26, 450; 26, 298; X: 334; 1, 542; 3, 541, 543; 4, 97, 226, 231, 294, 314, 525, 526, 527, 538; 5, 334; 7, 330; 12, 50; 13, 126, 343, 418, 430, 439, 447, 453; 14 (foutief 11), 405; 16, 218, 221, 227, 314, 315, 513, 514, 529, 554, 607, 612; 24, 398; 23, 336; 31, 384; XI: 516, 553; 1, 325, 364, 392; 3, 71, 541; 19, 209; 23, 231, 324, 325, 313, 513, 563, 608, 609; 23—26, 106, 107, 154, 220, 221, 612; 24, 84, 217, 325; 25, 218, 528; 26, 218, 232, 325, 545; 28, 326; 32, 219; 33, 584; XII: 12, 323; 13, 521; 26, 49, 455; 27, 315; XIII: 12, 339; 12, 13, 363; XIV: 1, 330; 23, 222, 325; 24, 247; 26, 108; 35, 249; 40, 247, 248; XV: 324, 429; 3—8, 537; 19, 457; 23, 206; 25, 354, 447; 32, 441; 36, 355; 42, 244, 432; 43—45, 364; 44, 206; 45—47, 205; 51, 445; 52, 382, 399; 55, 362; 55 (foutief 54), 385; 57, 434; XVI: 13, 375, 380; 20, 331.

2 Korinthe I: 3, 316, 380; 4, 383; 5, 379, 380, 457; 20, 296, 361; 21, 22, 413; 22, 323, 381; 23, 329, 333, 368, 383; II: 82; 15 (foutief 14), 442; 17, 368; III: 2, 528; 5, 96; 5, 6, 337; IV: 2, 369; 2 (foutief 20), 383; 4, 287, 396; 7, 381, 413; 8, 9, 386; 8—11, 429; 10, 296; 11, 373, 434, 439; 13, 414; 16, 103; 16, 17, 446; 17, 339, 385, 440, 447, 454, 458; 17 (foutief 7), 451; 18, 336, 432; V: 1, 379, 381, 382, 413; 4, 356; 5, 381, 413; 6, 390; 7, 315, 363; 8, 352, 381, 382; 9, 447; 10, 251, 373, 582; 15, 333; 16, 243, 549; 17, 292; 18, 503; 19, 338; 19 (foutief 9), 321; 21, 51, 204, 456; VI: 1, 450; 2, 414; 3, 94; 7, 338; 8, 329; 9—12, 296; 14, 223, 291, 303, 330, 338, 405, 560; 15, 398, 446; 16, 242, 315; 17, 326; VII: 1, 406; VIII: 9, 239; X: 4, 366, 448; 17, 366; XI: 2, 326; 3, 378; 4, 290, 329; 14, 290; 15, 287; XII: 9, 443; 14, 369; XIII: 12, 331; 13 (foutief 12), 316.

Galaten I: 3, 433; 6, 331; 7, 288, 345; 7, 8, 290; 8, 46, 85, 329, 513, 547; 10, 284, 357, 368; 10 (foutief 16), 334; 15, 384, 392; 16, 294, 417, 428; 17, 368; II: 16, 101; 20, 315, 382; 21, 103, 333, 338; III: 1, 287, 340, 448; 6, 315; 10, 318; 13, 101, 204, 537; 19 (foutief 9), 311; 27, 521; IV: 499; 4, 198, 236, 311, 318, 398, 413; 6, 321, 355, 356; 14, 336; 29, 433; V: 2, 3, 320; 2—4, 338; 6, 102, 315, 337, 338; 16, 334, 369; 17, 284, 353, 356, 442; 19 (foutief IV: 24), 335; 21, 335, 383; 24, 103, 292; VI: 2, 49, 323; 5, 582; 7, 286; 9, 330; 9 (foutief 11), 334; 10, 410, 502; 10 (foutief 12), 342; 14, 341.

Efezen I: 206; 3, 361; 4, 296, 384; 5, 418; 7, 587; 10, 503; 12, 322; 13, 381, 413; 20, 447, 546; 20 (foutief 10), 381; 21, 311, 312; 22, 323; II: 4, 447; 8, 311; 9, 333; 12, 289; 12 (foutief 11), 356; 13, 338; 14 (foutief 13), 321; 18, 321; 19, 284, 294, 620; 19, 20, 97; 20, 329, 384; 20 (foutief 19), 392; III: 3—9, 432; 13, 337; 17, 315, 333; IV: 1, 292, 333, 369, 418; 3, 330; 5, 311, 313; 6, 506; 8, 318, 322, 330, 381; 10, 206; 11, 312, 620; 11—15, 417; 12, 424; 13, 230, 298, 313, 456; 19, 349; 22, 291; 22, 23, 191; 22—24, 330; 23, 333; 29, 136; 30, 323, 381, 413; V: 1, 297; 1, 2, 330; 2, 190, 311, 318, 332; 5, 335; 6, 329; 9, 292; 11, 247, 249, 291, 326, 330, 338; 12, 350; 15, 339; 16, 416; 19, 20, 345; 22, 360; 23, 311, 312, 322, 323; 23—25, 324; 24, 361; 25, 360; 25—27, 323; 26, 312, 328; 21, 290, 30, 315; 31, 343; 31 (foutief 32), 343; VI: 4, 344; 12, 427; 13, 294, 335, 366; 14, 448; 14—17, 133; 17, 167; 18, 332; 19, 329; 24, 332.

Philippensen I: 4, 345; 6, 413, 450; 21, 381; 21 (foutief 24), 362; 22, 346; 23, 339, 352, 363, 390, 458; 23 (foutief 13), 361, 383; 27 (foutief Phil. 27), 418; 28, 458; 29, 296, 338, 344, 384, 414, 430, 433; II: 2, 188; 5, 436; 7, 236, 311, 312; 8, 338, 456; 10, 241, 318, 371; 439; 13, 337, 450; 15, 132, 369; 15, 16, 357; 29, 417; III: 207, 230, 231; 2, 3, 288; 3, 334; 4, 445; 7, 8, 389; 8, 364, 629; 9, 315; 12, 331; 13, 365; 14, 298, 431; 18, 359, 398; 19, 377, 505; 20, 241, 315, 335, 339, 366, 382, 546; 21, 234, 244, 364, 399; IV: 1, 335, 506; 3, 377; 13, 377.

Colossensen I: 4, 333; 10, 418;

13, 14, 581; 14, 321, 587; 15—17, 311; 15—18, 458; 16, 333; 17, 235; 18, 206, 311, 312; (foutief XI): 18, 322; 20, 437, 503; 24, 283, 337; II: 3, 220, 509; 4, 345; 5, 331; 8, 369, 415; 8 (foutief 18), 339; 10, 311, 312; 11, 312; 11, 12, 563, 565; 12, 538; 13, 338; 15, 318, 321, 330, 427, 457; 17, 319, 437; 18, 159, 329; 23, 286; III: 1, 230, 231, 241, 312, 318, 335, 366, 381, 546; 2, 445; 3, 382, 445, 458; 5, 292, 335; 9, 10, 191; 10, 291, 333; 18, 360; IV: 3, 329, 331; 6, 136; 16, 565; 18, 433.

1 Thessalonicensen I: 9, 342; II: 5, 369; 15, 399; 16, 152; III: 3, 433; IV: 13, 365, 441; 16, 546; 16 (foutief 1 Tim. IV: 16), 382; V: 2, 244, 334; 11, 369; 12, 337, 417; 17, 131; 19, 450; 19—20, 247, 249; 21, 39, 70; 22, 292, 330; 24, 447, 450; 24 (foutief 25), 442; 24 (foutief 52, 4), 447; 25, 406; 37, 333; 28, 433.

2 Thessalonicensen I: 4, 441; 5, 370; 6, 443; 6—8, 296, 429; 7, 318; 7, 8, 380; 8, 9, 399; 9, 251; 10, 418; II: 2 (foutief 24), 369; 4, 324, 330; 8, 355; 10—12, 289; 11, 219, 372; 12, 235, 329; III: 1, 329, 331; 14, 161; 18, 433.

1 Timotheus I: 3, 333; 3—6, 194; 7, 451; 13, 215, 250, 447; 16, 342; 17, 316, 418; 20, 378; II: 1, 292, 329; 2, 407; 5, 311, 317, 318, 320, 405; 6, 242; 8, 331; 12, 247; (foutief V): 12, 80; 19, 448; III: 243; 2, 86, 369; 6, 378; 16, 546; IV: 1—3, 156; 2, 351; 3, 351; 10, 405; V: 8, 378; 17, 110, 337, 417; 20, 378; 21, 331; 21 (foutief 2 Th. V), 383; 22, 91; 23, 353; 24, 350; VI: 10, 251; 13, 14, 375; 15, 311; 15 (foutief 16), 371; 16, 326; 17, 457; 20, 194.

2 Timotheus I: 4, 383; 6, 451; 7, 428; 12, 360; 14, 398; 15, 378; II: 1, 450; 2, 375; 3, 428; 4, 296, 431; 5, 366, 388, 429, 442, 450, 452, 458; 8, 233; 9, 331, 332, 426; 10, 337; 11, 444; 12, 296, 297, 332, 335, 376, 380, 428, 444, 454, 457, 458; 13, 289, 333, 366; 16, 194; 17, 378; 19, 353; 24—26, 340; III: 1, 417; 3, 431; 5, 288; 6, 326; 8, 378; 8, 9, 151; 11, 456; 12, 125, 137, 190, 285, 335, 417, 429, 433, 434, 453, 633; IV: 1, 329; 2, 357, 361; 6, 362; 6, 7, 383; 7, 299, 332, 366, 382; 7, 8, 458, 637; 7 en 8 (foutief 78), 452; 8,

332, 335, 343, 450; (foutief VII): 8, 429; 18, 418.

Titus I: 5, 78; 6, 86; 7, 243; 12 (foutief Tim. 1, 2), 351; 16, 288; II: 14, 582; 15, 333; III: 1, 407; 5, 226, 312, 328, 521; 5—7, 323; 6, 381; 10, 104.

Hebreëen I: 1, 2, 368; 2, 311; 2, 3, 317; 3, 241, 297, 331, 418, 546, 587; 4, 447; 8, 235; 12, 242; 13, 448; II: 14, 200, 236, 385, 567; 14—16, 199; 14—17, 311, 312; 16, 200, 201; 17, 236, 311; 18, 201, 237; III: 206; 5, 377; 7, 342; 13, 369; IV: 1, 458; 5, 311, 312; 14, 242; 15, 237; V: 1, 79, 318; 5, 570; 6, 318; 7, 237; 11, 369; VI: 1, 298; 5, 298; 6, 320; 11, 375; 18, 326; 19, 458; VII: 623; 11, 338, 568; 12, 319; 18, 19, 319; 23—27, 577; 26, 242, 569; 27, 233, 240, 564, 594; 28, 240; VIII: 577; 3, 311, 546; 4, 230; 8, 218; 13, 319; IX: 8, 311, 337; 10, 319; 11, 230, 241; 11, 12, 577; 12, 240, 447; 14, 318; 15, 311; 22, 578; 24, 546, 575; 27 (foutief 28), 365; 28, 230, 240, 244, 575; X: 218; 1, 319; 1—3, 576; 9, 240; 9—11, 574; 10, 242; 11, 574; 12, 546; 12, 13, 447; 14, 79, 233, 240, 576; 19—22, 321; 22, 312; 25, 369; 26, 562, 578; 29, 288, 320; 31, 252, 592; 34, 283, 294, 430; 35, 339, 458; 37, 336; 38, 101, 315; XI: 190; 1, 102; 3, 447; 6, 332, 338; 10, 382; 24 (foutief 8), 441; 25, 208, 299, 631; 25 (foutief 23), 441; 26, 298, 369, 429, 432; 26, 27, 435; 27, 447; 34—38, 430; 36, 435; 36—38, 429; 37, 437; 27, 38, 454; 38, 406; XII: 1, 299, 339, 380, 429; 1, 2, 124, 453; 2, 291, 330, 385, 456, 547; 3, 446; 5, 298, 453; 6, 454; 6, 10, 433; 8, 454; 9, 317, 355; 12, 428, 431; 12, 13, 334; 16, 339; 22, 379; 22—24, 321; 23, 379; 24, 400; 24 (foutief 25), 336; 29, 130, 285; XIII: 1, 330, 332; 3, 331, 424, 455; 4, 159, 351; 5, 359, 398, 446; 5 (foutief 15), 417; 6, 354, 377; 7, 336; 8, 206, 242, 243, 289, 329, 333; 9, 345; 10, 563, 597; 14, 366, 382; 16, 563; 17, 361, 417; 18 (foutief 17), 336.

Jacobus I: 506; 5, 188; 5 (foutief 6), 447; 10, 129, 451; 12, 335, 387, 429, 450, 458; 13, 504; 17, 253; 21, 294, 329; 23, 334; II: 13, 400; 14, 337; 14—18, 369; (foutief I): 23, 315; III: 2, 343; 6, 528; 15, 428; 17, 188; IV: 4, 284, 291, 334; 7, 335; 8, 51; 9, 449; 11, 440; V: 1, 449;

1, 5, 283; 5, 429; 8, 452; 8, 9, 429; 14, 15, 94; 16, 329; 17, 453.

1 Petrus I: 2, 312, 330, 521; 2 (foutief 1), 433; 3, 323; 4, 298; 6, 447, 448; 7, 126, 352, 353, 376, 393, 426, 456; (foutief XVI): 7, 336; (foutief 2 Petr.) I: 7, 433; 8, 449; 9, 341; 14, 447; 18, 338; 18, 19, 224; 19, 297, 361, 368, 447, 587; 20, 337; (foutief XI): 22, 332; 24, 129, 446, 451; 25, 52, 329, 341; II: 2, 298; 4, 97, 294; 4, 5, 621; 5, 79, 98; 6, 329; 9, 89, 290, 297, 323; 10, 433; 11, 339; 12, 215, 332; 13, 69, 70, 71, 76, 112, 407; 14, 296, 374; 19, 296, 373, 427; 19, 20, 354, 457; 20, 283, 285, 343, 346, 439, 449; 21, 284, 290, 296, 336, 353, 355, 436; 22, 202, 291, 299, 456; 24, 239, 240, 321, 337, 447, 537; 25, 369; III: 4, 333; 7, 360, 11, 334; 12, 316; 14, 343, 427, 449; (foutief II): 14, 439; 18, 79, 205; 20, 453; 21, 328; 22, 547; IV: 1, 205; 2, 3, 333; 3, 291, 335; 7, 334, 451; 12, 331, 372, 393, 430, 456; 13, 330, 364, 439; 13, 14, 457; 14, 122, 123, 283, 284, 285, 343, 355, 427, 439, 449; 15, 346, 359, 373, 453; 15, 16, 457; 15—17, 124, 187; 16, 285, 433, 439, 453; 17, 66, 454; (foutief I): 19, 364; V: 2, 78, 290, 297, 361, 369; 2, 3, 364; 4, 332, 357, 444, 450, 458; 4 (foutief 5), 335; 4 (foutief 14), 455; 6, 358, 454; 7, 359, 364; 8, 71, 330, 347; 9, 335; 10, 455, 459.

2 Petrus I 565; 10, 69, 337; 14, 360, 362, 380, 383, 519; 16, 368, 383; 21, 323; II 251; 1, 287, 288, 320, 415; 3, 224, 379; 9, 343, 418, 439, 442, 451; 11, 378; 14, 349; 15, 371; 18, 378; 20, 298, 340, 378; III: 3, 244; 10, 334.

1 Johannes I: 7, 312, 321, 447, 582, 587; 9, 366; 9 (foutief 29), 447; II: 1, 318, 320, 405; 1, 2, 202; (foutief Joh.) II: 1, 2, 581; 6, 362, 436; (foutief 2 Joh.) II: 13, 444; 15, 334, 389; 16, 284, 291, 401; 16—17, 366; 17, 334; 22, 331; III 206; 2, 440, 445, 451, 458; 2 (foutief 3), 346, 363; 5, 456; 8, 195; 13, 433; 16, 443,

445; 18, 369; IV: 1, 39, 70, 71, 329, 415; 2, 286; 3, 288, 331; 4, 332; 6, 324; V: 1, 398; 3, 454; 4, 434, 453; (foutief XV): 130; 7, 316, 323; 8, 235; 20, 311; 21, 330.

2 Johannes 7, 288, 331.

3 Johannes 1 en 5, 291.

Judas 1, 7, 8, 349; 4, 379, 415.

Openbaring I: 5, 297, 312, 330, 447, 525, 587; 7, 399; 8, 317; II: 7, 442, 443, 446; 7—17, 429; 9, 294, 326, 632; 9, 10, 632; 10, 295, 296, 335, 343, 414, 433, 457, 458; 10, 11, 450; 11, 458; 14, 371; 21, 22, 449; 24, 595; 25, 446; 27, 335, 438; 27 (foutief 37), 449; III: 3, 334; 5, 217, 377, 441, 457; 11, 455; 12, 400; 15, 376; 16, 433; 19, 298, 446, 453, 454; V: 5, 337; 6, 341; 9 (foutief 10), 447; VI: 10, 336, 345, 400, 444; 11, 296, 341, 345, 365, 414, 440; 12, 438; 16, 335, 400, 443; VII 440; 1, 299; 9, 341; 9, 10, 452; 10, 365, 366; 12, 339; 14, 356; 17, 127, 298, 380, 452, 456; 17 (foutief 7), 447; 18 (foutief 17), 444; IX: 6, 128, 355, 444; 16, 400; X: 19, 294; XI: 7, 400; XII: 1, 296; 2, 336, 388, 434; 4, 433; 5, 438; XIII: 1, 2, 329; 5, 360; 7, 335, 355, 400; 8, 337; 17, 18, 292; XIV 299, 440; 1, 400; 3 (foutief 14), 365; 4, 440; 8, 324, 338; 9, 89, 292; 10, 454; 10, 11, 399; 11, 338; 13, 106, 281, 299, 365, 380, 445, 458, 583, 637; 13 (foutief 14), 399, 455; XVII: 2—5, 570; 4, 341; 5, 326; 8, 329, 341, 356; 14, 341; 14, 311, 371; 16, 132; 26, 457; XVIII 586; 2, 324, 401; 2—8, 341; 3, 370; 4, 326, 330, 338; 6, 7, 370; 8, 338, 341, 356; 9—11, 400; 19, 356; XIX: 2, 371, 400; 7, 297, 334, 346; 12, 440; 15, 438, 449; 20, 335, 356, 360, 443, 450; XX: 10, 335, 343; 10, 11, 450; XXI: 2, 326, 361; 2—10, 400; 3, 4, 452; 4, 127, 380, 440, 441, 447, 452; 4 (foutief 14), 298; 4, 5, 454; 5, 452; XXII: 15, 335; 16, 337.

APOCRIEFE BOEKEN.

Wijshheid van Salomo II: 11, 443;
 III 447; 1, 329, 355, 437; 2, 296, 437;
 5, 451, 452, 456, 458; 4—6, 455; 6, 433;
 7, 353, 445; 8, 440; 10, 429, 444;
 IV: 12, 443, 447; V 214, 429, 444; 1, 340,
 371, 400, 429, 445; 2, 3, 400; 3, 283, 355,
 437, 444; 4—6, 296; 7, 335, 356; 8—10,
 370; 17, 458; VI 429; 6, 7, 370, 400; 8,
 370.

Tobith I: 10, 359; 20, 294; II: 8, 374;
 10, 344.

Jezus Sirach II: 1, 291, 335; 5,
 448; 12, 356; III: 15, 456; XIV: 15, 451;
 18, 451; XXXIV: 16, 438.

Baruch I: 11, 407; VI 317.

2 Maccabeën VI: 16, 406; 18—31,
 46; VII 634.

3 Maccabeën IV: 152, 438.

2 Esther IV: 5, 438.

3 Ezra IV: 35—38, 427; 41, 113.

4 Ezra II: 27—30, 449; 42, 345, 440,
 452; 43, 458; 43—45, 297; 45, 450; 46,
 365, 366, 397; IV: 28, 437; V: 2, 436;
 VII: 5, 442; 7, 338; 14, 311; IX: 5, 291;
 10, 449; 15, 442 XV: 10, 365; 21, 440.

ALPHABETISCH REGISTER.

De getallen verwijzen naar de bladzijden. Staat bovenaan een getal een klein cijfer of getal, dan duidt dit aan de op de bladzijde voorkomende aantekening; dus 15 ¹ = blz. 15, aant. 1.

A.

- Aanbidding des broods. Het eerst voorgeschreven door paus Honorius III, 228.
- Acquoy, J. G. R. 10.
- Adriaan VI, paus. Heeft in de harde bestraffing zijner landgenooten de hand gehad, 5, 15 ¹.
- Adrianus. Zie Hadrianus.
- Aegidius de Roma. Zie Egidius.
- Aeneas Sylvius (= paus Pius II). 61.
- Anabaptisten. Zie Wederdoopers.
- Anna van Saksen, gemalin van prins Willem van Oranje. 270.
- Antoninus Pius, keizer. 406 ², 410 („Antonius Pius”).
- Antonius, monnik en heilige. 31 ⁷, 52.
- Antwerpe rijck, enz. (lied in de „Hist. ende gheschied. Chr. Fabritij ende O. Bockij”). Afgedrukt, 418—423; komt ook voor in het Geuzenliedboek, 274.
- Apologia (van A. van Vossenhole). 269.
- Aquarii. 613 („Aquaristes”).
- Aquino, Th. van. Wordt genoemd „souuerain docteur des Iacopins”, 580.
- Arianen. 406 ², 533.
- Arras, J. le sur d'. 643.
- Artickel der Doctorn von Louen, u. s. w. De artikelen zelve, 166 v.; het antwoord daarop, 167—171. — Zie ook Bugenhagen en Van Zwolle.
- Articuli asserti. Hoe in het bezit gekomen van den auteur der „Hist. de dvob. Avgvstinensibus”, 8 v., 25; strikt genomen hebben zij betrekking op H. Vos (39), doch geven weer het gevoelen zoowel van hem als van J. van den Eschen (25); vertoonen overeenkomst met de lijst van dwalingen waarover A. Merula door P. Sonnius is ter verantwoording geroepen, 25; door wie opgesteld, 26; bevatten niets over heiligen-vereeering, 28; afgedrukt, 39—43.
- Augustinus. Ontelbare malen geciteerd in „Le baston de la foy”, 482.
- Avondmaal. 27, 28; 40, 41, 42, 84 v., 88 v., 92, 104 v., 109 v. [n°. 18, 22, 23, 43, 53, 54]; 155 v.; 166, 169 v. [in de Leuv. artt. en

antwoorden]; „Eenuoldeghe verclaringe vanden Sacramente des Nachtsmaels” (van M. Mikron), 216—246; 274², 308, 313—315, 347 v. [in de „Hist. ende gheschied. Chr. Fabritij ende O. Bockij”]; ingeven van vergift bij het avondmaal, 412, 515; opvatting in „Le bovier de la foy” (480) en in „Le baston de la foy” (483); brief van G. de Bres aan de gemeente te Valenciennes, 507—561; leer van Oecolampadius en Karlstadt, 594, 596.

B.

Backere, P. de (of P. Pistoris). 183, 185², 211².
 Bakker, J. de. In 1525 te 's-Gravenhage ter dood veroordeeld, 144.
 Bardelots, A. 642¹, 643.
 Bauwens, L. 487.
 Beda venerabilis. 482, 532.
 Beeldenstorm. 257, 493 v.; 474, 622 [te Valenciennes].
 Beeldenvereering. Onvoorzwaardelijk afgekeurd, 471. — Zie ook Heiligen.
Beichte fur Gott (van W. van Zwolle). Zie Biecht.
Bekentnis des Christlichen glaubens (van W. van Zwolle). Zie Geloof.
 Benno, bisschop. 5.
 Beraldus, F. Zie Berauld.
 Berauld, F. (of F. Beraldus), hoogleeraar te Lausanne. 469, 471.
 Berengarius van Tours. 544, 559.
 Bernard van Clairveaux. 482, 536.
 Bevelschrift. Te Antwerpen 5 October 1564 uitgevaardigd, 402.
 Beza, Th., hoogleeraar te Lausanne. 348, 469, 471, 472.
 Bidden. Het bidden in het Latijn en het tellen der gebeden, 479; gebeden voor afgestorvenen: twijfel

aan hunne uitwerking, 28; 42, 105 v. [n°. 45]; verdediging er van, 479.
 Biecht. 28, 29; 40, 41, 80—82, 91 v., 95 [n°. 13—15, 27, 33]; W. van Zwolle's opvatting, 170; diens „Beichte fur Gott”, 145, 174 v.; oorbiecht, 326.
 Bisdommen (nieuwe). Ingesteld door Filips II, 279, 408.
 Bockius, O., hoogleeraar te Heidelberg. 263 v., 267 v., 281, 301, 303—311 (passim), 411—415 (verhaal van zijne vrijlating), 425.
 Boete. 27; 41, 92 [n°. 28].
 Bouc, R. le, martelaar te Valenciennes. 642.
 Braecker, H. de, drukker te Wessel. 122.
 Brederode, H. van, heer van Vianen. 275.
 Bres, Chr. de, broeder van Guido. 465.
 Bres, G. de. Literatuur, 464¹; persoonlijkheid, 463; persoonsbeschrijving, 464⁵; spelling van den naam, 464²; afkomst, 464, 496; zijne moeder, 463, 629, 633 [haar gebed], 464 v., 628—636 (brief aan haar); familieleden, 464 v., 628 („ma bonne sœur”), 636 („mes freres”); hij gaat omstreeks 1547 tot de Hervorming over, 465, 630; theologische vorming, 465—472 (passim), 497; verblijf in Engeland, 465—467 (passim); terugkeer naar Nederland, 468 (vergel. 496); verblijf te Frankfort aan den Main en te Lausanne, 468—472; werkzaamheid te Gent (467), te Doornik (huiszoeking aldaar, 469¹, 472) en te Rijssel en Valenciennes [467 v., 472, 496]; huwelijk, 472; zijne vrouw, 472, 624—628 (brief aan haar), 636; zijne kinderen, 472, 624, 627 v., 636; werkzaamheid in Frankrijk, 467 v., 496 [te Dieppe, Mondidier en Amiens], 468, 472, 496 [te Se-

dan]; verblijf te Antwerpen, 468, 472 v., 496 v.; werkzaamheid te Valenciennes in vereeniging met P. de la Grange, 473—477; beider gevangenschap en marteldood, 475, 496 v., 498—507, 636—639 (vergel. 489 v.); hun doodvonnis, 638; loffelijk getuigenis aangaande beiden, 407.

Geschriften:

a. *Le baston de la foy*. Geschreven te Gent, 467 (vergel. 480, 497); met welk doel geschreven, 477, 480; Protestantsch karakter van het werk, 481—484; het is een tuighuis waaruit wapens van verschillenden aard kunnen worden te voorschijn gehaald (480), een uittreksel uit de oude kerkvaders (467), „vn Recueil des Anciens Docteurs” (497); uitgaven, 480 v.

b. *Confession de foy*. Hare wordingsgeschiedenis uitvoerig medegedeeld en de vraag met betrekking tot het auteurschap afdoende beantwoord door dr. L. A. van Lange-raad, 484; Fransche tekst, 484 (vergel. 485 ¹); Nederduitsche vertaling, 484; gewijzigde redactie, 484 v.; literatuur, 485 ².

c. *La racine, source et fondement des Anabaptistes* (geschrift tegen de Wederdoopers), 469, 497; bronnen van het werk, 488; uitgaven en vertalingen, 485 v.; algemeen karakter van het boek, 487—489.

d. *Brieven*. Brief van 1565 uit Sedan, 472; afgedrukte brieven van 1567 uit de gevangenis te Valenciennes, 498—507 (vergel. 475 ⁵), 507—561 (over het avondmaal), 561—592 (over de mis), 624—628 (aan zijne vrouw), 628—636 (aan zijne moeder; vergel. 464 v.).

e. *Vertaling van de „Hist. ende gheschied. Chr. Fabritij ende O. Bockij”*. 277—279, 489.

f. *Disputen met verschillende per-*

sonen. 505; afgedrukt, 593—614, 614—622, 622—624 (verkort).

g. *Overige letterkundige arbeid*. 489.

Bres, J. de, broeder van Guido. 465.

Bres, J. de, vader van Guido. 464.

Bres, S. de, dochter van Guido. 627 v. („Sarra”).

Broeder Balten. 376.

Brugge, A. van, suffragaan-bisschop van Kamerijk. 16 ⁴.

Brunain, gevangenis te Valenciennes. 504, 507, 592, 627; beschrijving, 504 v., 627 (vergel. 632).

Brussel, R. van, raadsheer te Mechelen. 145.

Bugenhagen, J., predikant te Wittenberg. Literatuur, 146 ³; bezorgt in 1530 de uitgave van W. van Zwolle's schriftelijke verantwoording naar aanleiding van enkele artikelen der Leuvensche hoogleeraren, 146, 176.

Bullinger, H. Heeft tegen de Wederdoopers geschreven, 488.

Bijbel. Die van Deux-Aes, 192 ¹, 375 ³; een Bijbel door Chr. Fabritius gebruikt en een in eigendom aan hem toebehoorende (de Fransche vertaling van Faber Stapulensis), 264 ¹.

Bijbellezden. Aan eenvoudigen verboden, 479; aan allen aanbevolen, 481.

Bijbelvertalingen. Veroordeeld, 479; haar goed recht verdedigd, 481.

C.

Calvijn, J. Wordt gelasterd, 328, 348.

Canirivus. Zie Hondebeke.

Carnuten. Zie „Die Coronate”.

Cateaux, J., predikant te Valenciennes. 476², 477.
 Catharine, O. vander. Zie Katelyne.
 Catteu, J. 643.
 Celibaat (gedwongen). 471, 479, 483.
 Christus. Zijne werking in en door de menschen, 27; 41, 95 v. [n°. 34]; tegenstellingen van den waren Christus en den valschen mischristus der Roomsche kerk, 235—246; Christus „de hechte en vaste steenrots”, 478; heeft het eerst de mis gecelebreerd, 479.
 Clarenbach, A. Zie Rudolphus.
 Conciliën. Zij kunnen dwalen, 483.
Confession de foy. Zie G. de Bres.
 Coppin, N., deken te Leuven, in 1528 tevens rector der universiteit aldaar. 143, 144, 167¹.
 Ctematius. Zie Van der Erven.

D.

Damman, W., predikant. 260².
Decretum Gratiani. 73, 482, 531⁴ en elders.
De cura pro mortuis agenda (van Augustinus). 503.
 Delenus, G., predikant te Londen. 466.
Den Propheet Baruch. Waar dit geschrift herdrukt is, 122³.
Der actvs vnd handlung, u. s. w. (of *Verprennung der Cristlichen dreyen Ritter vnd merterer zu Brussel M.D.xxiij*). De uitgave die aan den herdruk ten grondslag ligt (andere uitgaven worden tevens daar beschreven), 11; herdrukt, 13—19.
 Deuze, D. de la, zwager van G. de Bres. 465.
De venerabili Sacramento altaris (van Th. van Aquino). 580.

Dialogvs (van A. van Vossenhole). 271.
Die Artickel warumb der rector u. s. w. Zie Reckenkofer.
 „Die Coronate” (of Carnuten). 160.
 Dionysius Areopagita. Zijne werken als echt beschouwd in „Le baston de la foy”, 479, 482.
 Disputen. Over het avondmaal tusschen Chr. Fabritius en pastoor Symon te Antwerpen, 305 v. — Zie ook G. de Bres.
 Doop. 27; 41, 92 [n°. 28].
 Doopsgezinden. Toespelingen op hen, 194 v., 197, 204, 205, 206, 285 v., 288 v., 290 v.
 Doornik. Vervolging ten jare 1561 aldaar, 472 (vergel. 469¹).
 Dorpius, H. 488.
 Driedo, J., van Turnhout. 143.
 Druthmar. 482.
Dye Histori, zo zwen *Augustiner Ordens* u. s. w. Zie Reckenhofer.

E.

Eduard VI, koning van Engeland. 181, 193, 208, 465, 467.
Een claer bewijs van het recht gebruyck des Nachmaels Christi, enz. (van M. Mikron). 185 v.
Een vvaerachteghe Historie (van M. Mikron). Waarschijnlijk in 1555 gedrukt, 186, 188; reeds in 1558 op den Index der verboden boeken van Filips II geplaatst, 186; inhoudsopgave, 189; exemplaar dat aan den herdruk ten grondslag ligt, 180¹.
Een waerachtigh verhael der t'zamenprekinghen tusschen Menno Simons ende Martinus Mikron (van M. Mikron). 186.
 Egidius (= Aegidius de Roma). 71.
 Egmond, N. van, hoogleeraar te Leuven. 8, 37, 38, 113, 114.

Ein lied von den zween Merterern Christi (van Luther). 4.

Eck, J., hoogleeraar te Ingolstadt. 57, 62.

Epistola docti cuiusdam viri. Hare verwantschap met de „Expostulatio”, 29 v.

Epistolae (in de „Hist. de dvob. Avgvstinensibus”). Karakter en inhoud, 23 v.; door wie geschreven, 24; aan wien geadresseerd, 24 v.; afgedrukt, 35—38.

Erasmus, D. Zijne sympathie voor H. Vos en J. van den Esschen, 24 (vergel. 5); wat hij aangaande het met hen op den brandstapel gebeurde verhaalt, 9, 24; de Erasmiaansche term *φιλαυτία*, 30, 46.

Ervén, G. van der (of Ctematius), uitgever te Emden. 186.

Esschen, J. van den. Spelling van den naam, 6. — Zie ook Vos.

Etall, klooster. 62.

Eugenius IV, paus. 512.

Expostulatio (in de „Hist. de dvob. Avgvstinensibus”). Hare verwantschap met de „Epistola docti cuiusdam viri”, 29 v.; ademt hier en daar een Erasmiaanschen geest, 30; aan wien geadresseerd, 30 v.; door wien opgesteld, 31; hoofdstrekking, 31; afgedrukt, 44—54; niet vertaald door M. Reckenhof, 58.

Exultent caeli et letetur terra (bul van paus Eugenius IV). 512.

Eyn brieff an die Christen ym Niderland (van Luther). 3 v.

F.

Faber, Chr. (= Chr. Fabritius). 259, 304.

Faber Stapulensis. Zie Bijbel.

Fabritius, Chr. Literatuur, 257²; bronnen voor de kennis van zijn leven, 258 v. (hoofdbron, 258); levensbijzonderheden (ook aangaan-

de O. Bockius), 259—272; 303—311, 347—353, 369—379, 380—384, 389—399, 401—423 [passim]; karakterteekening, 397—399 (vergel. 299 v.); sonnetten ter nagedachtenis van den martelaar, 282 (vergel. 278, 301²); deze genoemd een „hérétique dogmatiseur”, 275 v. Geschriften:

a. *Gedeelten van brieven*. Afgedrukt, 352, 352 v., 377.

b. *Brieven in hun geheel*. 258 (afgedrukt, 327—329, 329—340, 340—342, 342—347, 353—358, 358 v., 359 v., 360—365, 368 v.), 265—267.

c. *Geloofsbelijdenissen*. 258 (afgedrukt, 311—316, 316—327).

Feestdagen. 27; 41, 95 [n°. 33].

Florence. Concilie aldaar, 512.

Fouveau, S., martelaar te Valenciennes. 642.

France, R. de, hertogin van Ferrara. 525¹.

Franciskaners. Twee hunner in eene kloosterkerk levend begraven, 349.

Franekers. 487.

Frank, Seb. 488.

Frederik III, keurvorst van den Palts. Heeft de vrijlating bewerkt van O. Bockius, 267 v., 411 v.

Fulgentius Ruspensis. 314.

Fundamenthoeck (van Menno Simons). 487.

G.

Gebeden. Zie Bidden.

Geestelijken. Ongunstig oordeel over hen, 63, 77, 82, 83, 85 v., 87, 90, 100, 114; hunne onkunde, 107 v., 500.

Geloften. Zijn in tegenspraak met de Christelijke vrijheid, 27; 41, 100 v. [n°. 36, 37]; worden bestreden, 483; inzonderheid over de gelofte der kuisheid, 157—161;

166, 171 [in de Leuv. artt. en antwoorden].
 Geloof. Is zonder de liefde dood, 27; 42, 101 v. [n°. 38]; heet een geschenk der genade, 121, 137; „Bekentnis des Christl. glaubens” (van W. van Zwolle), 145, 172—174.
 Geloovigen. 121; zij worden genoemd „heiligen” (135), „kinderen Gods” (127), „uitverkorenen” (127, 128).
 Genade. Is alles in het werk van ’s menschen behoudenis, 27; wordt medegedeeld aan wie de ware sacramenten geloovig ontvangt, 27; 41, 92 [n°. 28].
 Génard, P. Zijne proces-akten en andere officieele bescheiden met betrekking tot Chr. Fabritius, 259.
 Gerson. 482.
 Getijden. 27; 42, 107—109 [n°. 49, 50]; verdediging van de zeven getijden, 479.
 Geuzenliedboek, 274.
 Geweten. Beroep daarop, 27, 31; 39, 40, 75—77, 85 [n°. 8, 9, 19]; 48 (in de „Expostulatio”).
 Godsdienstijver. Proeven daarvan bij drie moeders, 634 v.
 Grange, P. de la. Afkomst en literatuur, 473 ²; mededeelingen in de „Procedvres”, 496, 498. — Zie ook G. De Bres.
 Granvelle, kardinaal. 493, 525 ¹.
 Grapheus, C., secretaris van Antwerpen. 6, 30.
 Grenier. N. Zie *Le bouclier de la foy*.
 Grumbach, A. von, echtgenoot van een Beiersch staatsdienaar. Verdedigt A. Seehofer, 62 v.

H.

Hadrianus, keizer. 410 („Adrianus”).
 Hamaide, Monsieur De. 627.

Hauer, G., hoogleeraar te Ingolstadt. Prijst de terechtstelling van H. Vos en J. van den Esschen als eene Godewelgevallige daad, 57.
 Haye, M. de la, martelaar te Valenciennes. 642.
 Haymon Halberstattensis. 314.
 Heidenen. Eenige hunner deugden en eigenschappen, 431—433.
 Heiligen.
 a. *Aanroeping*. 155; 166, 169 [in de Leuv. artt. en antwoorden].
 b. *Vereering*. Daarvan komt in de „Art. asserti” niets voor, 28 (vergel. 42, 111 [n°. 56]); wel in de „Expostulatio”, 31, 51, 52 (beroep op Antonius); vereering der heiligen in „Le bouclier de la foy” (479) en in „Le baston de la foy” (483); zij en beeldenvereering eene verkorting van Gods eer, 274 ³, 317 (vergel. 483).
 Hendrik II, koning van Frankrijk. 478.
 Hendrik van Brederode. 476.
 Herlin, M., vader en zoon. Beider marteldood (ook van anderen te Valenciennes), 639—643; M. Herlin de zoon, 475, 498 („le ieune”).
 Heshusius. Til. 264 ².
 Hiërarchie. Fel bestreden, 27; 39, 74 v. [n°. 7].
 Hieronymus, cipier der stedelijke gevangenis te Antwerpen. 381 („Hieronimus den Steenwaerder”).
 Hieronymus van Praag. 557.
Historia de dvobus Augustinensibus. Met uitzondering van de „Expostulatio” in het Duitsch vertaald door M. Reckenhof, 58; tot op onzen tijd steeds gedeeltelijk herdrukt, 28 v.; eerste volledige herdruk, 33—54.
Historie ende gheschiedenisse Chr. Fabricij ende O. Bockij. Belangrijkeheid, 258; het boekje indertijd gretig

gelezen, 276, 300; vraag naar den schrijver, 272—276; verschillende uitgaven in het Nederlandsch en in het Fransch, 276—279; inhoudsopgave, 301 v.; bijzonderheden met betrekking tot den inhoud, 279; „Summa der Hist. Fabritij in een liedeken begrepen”, 418—423; exemplaar dat aan den herdruk ten grondslag ligt, 258.

Hodscalcus. Zie Rosemont.

Hoën, C. 38.

Hondebeke, F. (of Canirivus), rector der school te Delft. 38⁴.

Honschote. Nederduitsche Gereformeerde gemeente aldaar, 260, 643 („Honscot”).

Hoogstraten, J. van, inquisiteur. 6 v., 8, 16⁶, 38, 113, 114.

Hortensius, L. 488.

Huisje (van hout) op den brandstapel. 213, 393.

Hulst, F. van der, inquisiteur. 7, 8, 10, 37, 38.

Hus, J. 61, 112, 557.

Huwelijk. 27; 41, 92 [n°. 29].

I.

Innocentius III, paus. Zie Transsubstantiatie.

J.

Jacobusbrief. Auteurschap, 64, 94 (n°. 32).

Jacobiëten (of Predikheeren). 416 („Iacobiten”), 580, 614.

Jezuïeten. 216 v., 303, 310, 340, 342, 409, 415, 419, 629 (vergel. 463); hunne orde in 1554 veroordeeld door de theologische faculteit te Parijs, 262, 409.

Johannes VIII, paus. 482.

K.

Kaarsen. Het branden er van bij begrafenissen gehandhaafd, 479.

Karel V. Diens plakaten zijn in het bijzonder tegen de Luthersche ketterij gericht, 26; zijn edikt van Worms, 57; verheerlijkt als bevorderaar van de eenheid der kerk in de Nederlanden en als haar beschermer, 525¹.

Karlstadt, A. 594, 596.

Karmelieten. 8, 328, 347, 382 v., 614; gruwelen in hunne kloosters, 348—352; de drie door hen toegepaste „onbloedighe straffen”, 349.

Katelyne, H. vander. Bronnen voor de kennis van zijn persoon en leven, 179 v.; persoonlijkheid, 179; spelling van den naam, 181, 193 (O. vander Catharine, 185³); afkomst, 180, 193; beroep, 180 v., 193; verblijf te Londen, 181, 193 v.; gaat over tot de Hervorming, 181; woont de wekelijksche „profetieën” bij, 181, 193, 247 v.; vertrek naar Norden, 182, 208; verblijf te Gent, 182 v., 211 v.; hoort daar eene preek van P. de Backere, 182 v., 211; zijn optreden tegenover dezen, 183, 211 v.; rechtvaardiging van dit optreden, 246—259; gevangenneming en gevangenschap, 183, 211—213; tekst van het doodvonnis, 185³; marteldood, 183, 191, 185², 213—216; distichon chronographicum (van G. van Wingen), 192; schoone woorden tot zijne nagedachtenis, 252 v.; opgave van 's mans geschriften, 183, 184 v. (brief aan zijne vrouw; vergel. 180⁴).

Kerk. Het begrip „kerk” in „Le baston de la foy”, 483.

Kerk (Roomsche). Aanvallen tegen haar, 318—322; is eene „synagoge des Sathans”, 324; heeft den waren doop niet en schendt het avondmaal, 325 v.; gehoorzaamheid aan haar (bij N. Grenier), 478.

Kerkvaders. Veelvuldig aangehaald door N. Grenier (479) en G. de Bres (481 v., 487); nergens geciteerd in het geschrift van dezen tegen de Wederdoopers, 487; zij en andere oude schrijvers worden genoemd de stok waarmede men den tegenstander moet verslaan, 481 (in „Le baston de la foy”).

Ketters. 64, 104, 478.

Kinderdoop. 483.

Klebitz, W., tegenstander van Til. Heshusius. 264, 308.

Kloostertoestanden. Te Brugge bij de Karmelieten, 348—352.

L.

Lamoraal, graaf van Egmond. 411, 476.

Lamur, A. van, raadsheer te Mechelen. 145.

„Lange Margriete”, bonnetverkoopster te Antwerpen. 261—264, 303—311 [passim]; 340—342 (brief van Chr. Fabritius aan haar), 419.

La racine, source et fondement des Anabaptistes. Zie G. de Bres.

Lasco, J. à. 181, 182, 192¹, 209 („I. a. L.”), 466, 468, 488.

Lateraansche concilie (vierde). Zie Transsubstantiatie.

Lathomus, J., hoogleeraarte Leuven. 8, 38; 113, 114 („Lathonus”), 143, 144; literatuur, 8³.

Lathonus. Zie Lathomus.

Le baston de la foy. Zie G. de Bres.

La boeclier de la foy (van N. Grenier). In 1547 gedrukt, 477; beschrijving van dien druk, 477⁴; inkleeding van het werk, 478; zijn Roomsche Katholiek karakter, 478—480.

„Le Cordelier”. 505, 566, 567, 568, 614—624 (passim).

Leo X. Zijne bul waarmede Luther

is geëxcommuniceerd, 39, 77 [n°. 11]; 143.

Les dix commandemens s. (van J. R. Merlin). 470 v.

„L’euuesque d’Arras”. Zie Richardot.

Liber sententiarum (van P. Lombardus). 73.

Libertijnen. 269, 376, 398; libertijnsche goddeloosheid, 268, 377; libertijnsche geesten, 347.

Liedeken (waarin de „Summa der Hist. Fabritij” wordt samengevat). 258¹, 274; afgedrukt, 418—423.

Liefde. Is de vrucht des geloofs, 27; 42, 101 v. [n°. 38].

Lo, J. de, aanhanger van G. de Bres. 472.

Lodewijk, graaf van Nassau. 476.

Londen. De eerste Nederlandsche Gereformeerde gemeente aldaar, 181, 182, 193, 208, 272.

Lucianus. De eerste volledige uitgave zijner werken in het Grieksch, 469 v.

Luther’s boeken. Welke vrucht het lezen er van afwerpt, 39, 71—74 [n°. 56]; dit lezen mag niet verboden worden, 39, 69—71, 77 [n°. 1, 2, 3, 10]; is echter verboden in de Leuv. artt., 167 (antwoord daarop, 171).

M.

Mahieu, J., burger van Valenciennes. Zijn marteldood, 639, 640, 642.

Margaretha van Parma, landvoogdes. 16⁵, 142, 275, 472, 497, 638 („la Regente”).

Maria de Bloedige, koningin van Engeland. 182, 192¹.

Marissael, Chr. (= Chr. Fabritius). 259, 299, 304, 307, 344.

Martelaarschap. Aansporing daartoe in verschillende geschriften uit den Hervormingstijd, 29, 31,

64, 117, 258, 483 v.; zegen aan vervolging en martelaarschap verbonden, 118—120 (en de aldaar aangehaalde bladzijden).

Menno Simons. 487, 488.

Menschengeboden. Overtreding daarvan is geen doodzonde, 27; 41, 42, 95, 107—109 [n°. 33 (vasten, biechten eens per jaar, waarnemen der feestdagen); n°. 49 en n°. 50 (opzeggen der getijden)].

Merlin, J. Raymond, hoogleeraar te Lausanne. 470 v.

Merula, A., martelaar. 25.

Michelsen, H., burgemeester van Malmö, later thesaurier van Christiaan II van Denemarken. 142, 143.

Mikron, M. Naam, 185; is eerst predikant te Londen (185), sedert 1554 predikant te Norden (182, 185); doopt een kind van H. vander Katelyne, 182; zijne geschriften, 180, 185 v., 488; heet ten onrechte de schrijver van de „Hist. ende gheschied. Chr. Fabritij ende O. Bockij”, 272.

Mis. 28; 40, 42, 82—84, 102 v., 106 [n°. 16, 17, 39, 46, 47]; is eene offerande en het eerst door Christus gecelebreerd, 479 v.; brief van G. de Bres aan de gemeente te Valenciennes, 561—592; disput tusschen dezen en bisschop J. Richardot, 593—614.

M. N., afkorting van „Magister noster” of „Magistri nostri”. Wie met dezen aangeduid worden, 35², 53².

Monica, moeder van Augustinus. 503.

Monniken. Waarschuwing tegen hen (ook tegen Jezuïeten en anderen), 415—417.

Mont-d'azin, galgeveld buiten Valenciennes. 642.

Moulbay, Monsieur De. 502.

Münzer, Th. 28, 487, 488.

N.

Noot, H. van der, kanselier van Brabant. 6, 16⁴, 38⁴.

O.

„Oberste general procurator”. 167 (vergel. 185², 212, 213).

Oecolampadius. 594, 596.

Oguier, vervolgde familie te Rijsel. 467.

Oldenborch, N. van, drukker te Emden. 122.

Oliesel (laatste). 27, 28; 41, 92, 94 [n°. 19, 32].

Olimpius, Spaansch bisschop uit de 5de eeuw. 72.

Oorbiecht. Zie Biecht.

P.

Paaschlam. Is „den doerlydt des Heeren”, 226; „den duerganc des Heeren”, 314. — Vergel. Pascha.

Pascha. Verklaard als „transitus”, 314². Vergel. Paaschlam.

Pascha, J., prior van de Karmelieten te Mechelen. 8, 38; literatuur, 8².

Paschasius Radbertus. 559, 572.

Pastor, A. 487.

Paus. Zijne onfeilbaarheid, 279, 319; hij kan dwalen, 483; het zetten van den voet op den Bijbel bij pauselijke kroning, 319; het primaat van den paus, 41, 96—99 [n°. 35]; disput hierover, 505 (afgedrukt, 614—622).

Pausdom. Heftig aangetast, 27; 43, 112 v. [n°. 59]; is niet door Christus ingesteld, 27; 41, 96 v. [n°. 35].

Pauselijke macht. 27; 39, 43, 75 v., 112 v. [n°. 8, 59].

Pedersen, Chr. Heeft het Nieuwe

- Testament in het Deensch vertaald, 142.
- Philips, D. 487.
- Pistoris, P. Zie De Backere.
- Pius II, paus. Zie Aeneas Sylvius.
- Plinius secundus. 410.
- Poging tot zelfmoord. 640.
- Praepositus, J., prior van het Augustijner-klooster te Antwerpen, later predikant te Bremen. 5 v., 7, 30.
- Predikheeren. Zie Jacobieten.
- Priesterschap. Is geen sacrament, 41, 94 [n°. 31]; algemeen priesterschap, 40, 78—80 [n°. 12].
- Priesterwijding. 27, 28; 40, 41, 88 v., 89—91, 92 [n°. 22, 24—26, 29].
- Primasius. 482.
- Procederes tenves*. Het boekje dat aan den herdruk ten grondslag ligt, 490².
- Profetieën (te Londen). Watdaaronder verstaan wordt, 181, 193³, 247 v., 465 v.
- Protege, Domine* (gebed). Literatuur, 18⁶; afgedrukt in het Latijn (18) en in het Duitsch (19).
- Q.
- Quatrevaux, Monsieur De. 502.
- R.
- Ramon, C., echtgenoot van G. de Bres. 472, 624—628 (brief aan haar); haar moed en trouw, 472, 625.
- Recht (kanoniek). Proeve van be-drevenheid daarin, 145, 169 v.
- Rechtspraak. Hoe zij is tegen-over Christenen, 369—372.
- Rede (menschelijke). Wordt ge-smaald, 31, 50.
- Reckenhof, M. Spelling van den naam, 57, 59¹ en⁵, 66¹; woon-plaats, 59, 66; heeft Luther's lessen gevolgd (60) en laat zich kennen als een vurig aanhanger van hem (63); is bekend met de werken van Melanchton en heeft A. Seehofer hooren spreken, 60; zijne kennis van Beier-sche toestanden, 61; theologisch standpunt, 63 v.
- Geschriften:
- a. *Die Artickel warumb der rec-tor u. s. w.* 59, 63.
- b. *Dye Histori, zo zwen Augusti-ner Ordens u. s. w.* Hare belangrijkheid, 58; is eene Duitsche bewer-king van de „Hist. de dvob. Avgvsti-nensibus”, 58; in 1523 vervaardigd, 59 v.; hoofddoel der bewerking, 64, 66; fragment opgenomen door P. Fre-dericq, 58 v.; volledige uitgave ge-wenscht, 59; het exemplaar dat aan den herdruk ten grondslag ligt, 57³; herdrukt, 65—114.
- Requeste ten Houe*. 258¹, 302; ont-staan, 403; afgedrukt, 404—410.
- Reu, Monsieur Du. 502; zijne gemalin, 501 („la contesse du Reu”).
- Reuchlin, J. 114.
- Ribit, J. (of Joannes Ribittus), hoog-leeraar te Lausanne. 469 v.
- Ribittus, J. Zie Ribit.
- Richardot, F., bisschop van Atrecht („l'euesque d' Arras”). Levensbijzon-derheden, 525¹; zijn naam komt in de geschiedenis van G. de Bres her-haaldelijk voor, 505, 525, 561—569 (passim), 593, 637.
- Rieu, J. de. 499.
- Roeck, J. de, raadsheer te Meche-len. 145.
- Romanus, martelaar. 635.
- Rosemont, G., hoogleeraar te Len-ven. 8; 38, 113, 114 („Hodscalculus”); literatuur, 8⁴.
- Ruardus. Zie Tapper.
- Rudolphus. Te Keulen verbrand,

152; met hem wordt A. Clarenbach bedoeld, 152⁴.
 Rue, P. de le, martelaar te Valenciennes. 642.

S.

Sacramenten. Welke verworpen worden en welke behouden moeten blijven, 27; 41, 92 [n°. 29, 28]; de doop eigenlijk alleen een sacrament, 64; 92 [n°. 28]; twee sacramenten erkend (doop en avondmaal), 144, 168, 483.

Sacramentsdag. Ingesteld door paus Urbanus IV, 228.

Sacrificium vespertinum. 349.

Salve regina (antiphona). 11; afgedrukt in het Latijn (18) en in het Duitsch (19).

Sandwich. 260, 397 („Zantwijts”); literatuur over de Nederduitsche Gereformeerde gemeente aldaar, 260⁴.

Schriftgezag. 479, 481.

Sebastiaan, pastoor te Antwerpen. 348.

Seehofer, A. Literatuur, 61⁸ (vergel. 59³); levensbijzonderheden, 61—63.

Sleidanus, J. 488.

Smet, Chr. de (= Chr. Fabritius). 259.

Smidt, Chr. Zie Chr. Smit.

Smit, Chr. (= Chr. Fabritius). 259, 266⁴, 269, 304, 342 („Smidt”).

Smit, H., dienaar van H. Michelsen. 142.

Snouckaert, familie te Brugge. 352.

So manich heubt so mannich synn, u. s. w. (lied van W. van Zwolle). In zijn geheel afgedrukt, 175 v.; gedeelten daaruit aangehaald, 145 v.
 Sommighe Seyndtbrieuen Christophori Smits (vlugschrift van A. van Vossenhole). 266, 268 v.

Sonnus, F., inquisiteur. 25.

Statuten en wetten (kerkelijke). 152—154; 166, 167 v. [in de Leuv. artt. en antwoorden].

Steen, stedelijke gevangenis te Antwerpen. 309, 310 en elders in de „Hist. ende gheschied. Chr. Fabritij ende O. Bockij”.

Sylvanus. Zie Wybo.

Symon (of Simon), pastoor te Antwerpen. 263, 305—307 (passim), 348, 419.

T.

Tagaut, J. hoogleeraar te Lausanne. 469.

Tapper, R., hoogleeraar te Leuven. 8, 144; 38, 113, 114 [„Ruardus”]; literatuur, 8⁵.

Tauler, J. Het koopen zijner preeken door Luther aanbevolen, 60, 74.

Te Bogaerden, klooster. 7.

Tegenstanders. Ongunstig oordeel over hen in de „Expostulatio”, 31, 49, 53; kerkvaders en andere oude schrijvers heeten de stok waarmee men hen moet verslaan, 481 (in „Le baston de la foy”).

Thoren, L., abt van het Augustijner-klooster te Antwerpen. Strafprocedure tegen hem, 7 v.; wordt ten onrechte gehouden voor den derden kort na H. Vos en J. van den Esschen gemartelden Augustijner, 9 v., 16³.

Tieullie, J., martelaar te Valenciennes. 642.

Tour, Madame De la. 622.

Trajanus, keizer. 410 („Troianus”).

Tramery, Monsieur De, officier („capitaine”). 499, 500, 504.

Transsubstantiatie. Wordt betwijfeld, 28; 40, 84 v. [n°. 18]; hare leer gedecreteerd in 1215 door paus Innocentius III op het vierde

Lateraansche concilie, 511, 512, 520, 597, 612.

Troianus. Zie Trajanus.

Troostelijke Sentbrief. Doel van het geschrift, 117, 120, 123; inhoud, 118—120; theologisch standpunt van den schrijver, 120 v.; herkomst van den brief, 121 v.; twee uitgaven zijn er van bekend, 122; uitgave die aan den herdruk ten grondslag ligt, 122; herdrukt, 123—137.

U.

Udalricus. 482.

Uitverkiezing. 479.

Universiteiten. Afkeurend oordeel daarover, 63, 73, 77, 83, 86 v., 114.

Utenhove, J. 181, 182.

V.

Vagevuur. Het bestaan er van betwijfeld, 28; 42, 103 v. [n°. 41]; 154 v., 166, 168 v. [in de Leuv. artt. en antwoorden]; verdedigd (479) en verworpen (483).

Valenciennes. Literatuur, 473¹; beeldenstorm aldaar, 474; de stad belegerd, 475, 476, 495 v.; martelaren ter stede, 639—643.

Vasten. 156 v.; 166, 170 v. [in de Leuv. artt. en antwoorden].

Venator, A. Tectander. 483.

Venator, J. 482 v.

Verprennung der Cristlichen dreyen Ritter vnd merterer zu Brussel M. D. xxij. Zie *Der acten vnd handlung*, u. s. w.

Vianen, W. van, hoogleeraar te Leuven en pastoor van de St.-Pieterskerk aldaar. 143.

„*Von der Babilonischen gefencknis*” (van Luther). 83, 85.

Voorbeschikking. 30, 52, 64,

267, 268, 296, 323, 354, 358, 369, 384, 392, 414, 430.

Vormsel. 27; 41, 92 [n°. 29].

Vos, H. Spelling van den naam, 6; is een echte Lutheraan, 26; 39, 40, 42 v., 69—71, 71—74, 77 v., 88, 111 v. [n°. 1, 2, 3, 5, 6, 10, 11, 21, 57].

Hij en J. van den Esschen zijn in Europa de eersten die hunne Hervormde belijdenis met den dood bezegeld hebben, 3, 5; hunne vervolging, 5—8 (literatuur, 8⁵); proces, 8; de vraag aangaande hunne herroeping, 10; marteldood, 8, 15—17, 23 v., 35—38, 65—69; sterfjaar en sterfdatum, 1, 3, 9, 13, 35, 66, 69 (onjuiste datum, 33); indruk hunner terechtstelling op D. Erasmus (5), G. Hauer (57), M. Luther (3 v., 5), M. Reckenhofer (57); zij worden genoemd „twee edele kleinodiën van Christus” (4), „de ware heiligen” (5); hunne beteekenis, 9, 58; de derde kort na hen gemartelde Augustijner, 6, 9 v., 16, 17, 35, 36, 37, 67, 68.

Vossenhole, A. van (of A. Vossenhole). 265, 268—272, 376—379.

Vrouw. Haar invloed, 40 (n°. 14); schoone bladzijde over hare roeping, 64, 80 v. (n°. 14).

Vrijheid (Christelijke). Zie Geloften.

W.

Wederdoopers. 270, 271, 274³, 353, 425, 430, 467, 468, 469, 485—489 (passim); zij heeten eene „maudite secte”, 497.

Wereldlijke macht. 39, 76 v. [n°. 9].

Wil (vrije). 479.

Wilferd (= Vilvoorde). 67.

Wingen, G. van. 192.

Wybo, J. (of Sylvanus), predikant

eerst te Antwerpen daarna te Londen. Wordt gehouden voor den schrijver van de „Hist. ende gheschied. Chr. Fabritij ende O. Bockij”, 272; zijne „Gheestelijke Liedekens”, 272 v.

Wijdingskroon der nonnen. 160^s.

Z.

Zandwijts. Zie Sandwich.

Zichem, E. van, inquisiteur. 144.

Zutfen, H. van, abt van het Augustijner-klooster te Antwerpen, later predikant te Bremen. 5, 7.

Zweren. 144; 152; 166, 167 [in de Leuv. artt. en antwoorden].

Zwingli, J. 38.

Zwolle, W. van. Literatuur over zijnen marteldood, 141¹; aangaande zijn leven is weinig bekend, 141; heeft tot de hofhouding van Chris-

tiaan II van Denemarken behoord, 141; wordt diens fourier genoemd, 142, 149; zijne gevangenneming te Lier en overbrenging naar Vilvoorde, 142; gevangenschap en lotgevallen te Mechelen, 143—145; wordt tot den brandstapel veroordeeld, 145; sterfjaar en sterfdatum, 149.

's Mans schriftelijke verantwoording naar aanleiding van enkele artikelen der Leuvensche hoogleeraren, 144 v.; daaraan toegevoegde stukken, 145; een en ander met eene voorrede onder den titel „Artickel der Doctoren von Louen”, u. s. w. uitgegeven door J. Bugenhagen (146), herdrukt eerst door L. Rabus (147), daarna in dit deel der „Bibl. reformatoria” (zie 149—176); exemplaar dat aan laatstgenoemden herdruk ten grondslag ligt, 147¹.

VERBETERINGEN.

Blz. 63, r. 14, 15: Rechenhofer; *lees*: Reckenhofer.

„ 403, op den rand: Antevverpen; *lees*: Antvverpen.

